

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Τ Ο Μ Ο Σ 35 (1980)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1988

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

**ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ**

ΤΟΜΟΣ 35 (1980)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1988

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΔ

ΟΛΓΑ ΤΖΑΧΟΥ - ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ: Έφορος Αρχαιοτήτων
ΧΡΗΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ: Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών
ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ: Έφορος Αρχαιοτήτων

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ
ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΚΔΟΣΗΣ: ΕΛΕΝΗ ΛΙΤΙΝΑ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΒΑΒΟΥΡΗ - ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΖΑΝΕΡΟΥ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΒΑΝΑ ΜΑΡΗ
ΦΩΤΟΣΥΝΘΕΣΗ, ΦΙΛΑΜΣ, ΕΚΤΥΠΩΣΗ: COMTEKO Ε.Π.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Η΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Κέρκυρα (Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης). Ανασκαφικές εργασίες: Κέρκυρα (Κτήμα Ρ. Αργυροπούλου, Οδός Κύπρου, Οικόπεδο Κουτάγιαρ-Κόκκολη-Καββάδα, Στρατιά). Συντήρηση και στερέωση μνημείων (Παλαιό Φρούριο, Νέο Φρούριο, Κτίριο Ρολίνας). Νομός Θεσπρωτίας: Πύργος Λυγιάς, Γκούμανη (αρχαία Τιτάνη). Καθαρισμός και διαμόρφωση αρχαιολογικών χώρων (Σχέδ. 1-5· Πίν. 205-212) Σελ. 349-359

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Θεσσαλονίκης, Μουσείο Πολυγύρου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Μακένζυ Κιγκ 12, Νέα Φιλίππου 91, Γωνία Φ. Δραγούμη και Γ. Ιορδανίδη, Οδός Απελλού 4), Εύοσμος (Γωνία Ι. Μεταξά και Αριστοτέλους), Νεάπολις (Οδός Αγίου Στεφάνου και Ανδρέου Δημητρίου 4, Οδός Βασιλέως Ηρακλείου 24 και Κομνηνών, Οδός Μοιρ. Κουφίτσα 18, Οδός Μητροπόλεως και Χρυσοστόμου Σμύρνης, Συνοικισμός Μαλακοπής), Ξηροκρήνη (Οδός Σταμάτη Ρεγκούκου 14, Οδός Ταντάλου 37, Οδός Μοναστηρίου 15), Βασιλικά (Θέση Τραχανιώτικος Λάκκος), Νέα Μηχανιώνα, Νέα Φιλαδέλφεια, Ωραιόκαστρο, Σίνδος. Τυχαία Ιερήματα. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη, Ακροπόταμος, Σταυρούπολη. Νομός Κιλκίς: Φιλυριά, Μεγάλη Βρύση, Άνω Απόστολοι. Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος, Κούκος, Κολινδρός, Κατερίνη, Τρίλοφος. Νομός Χαλκιδικής: Νέα Καλλικράτεια (Οικόπεδο 725 Γρ. Ντουντούλα), Κρυσπηγή Κασσάνδρας (Θέση Πουρνάρα Συκιά), Νέα Σκιώνη Κασσάνδρας (Οικισμός Αγίου Ιωάννη), Νέα Ποτίδαια Κασσάνδρας (Οικόπεδο Ιω. Μελά), Ιερισσός, Παλαιοχώρα, Όλυθος, Νέα Ποτίδαια. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων: Θεσσαλονίκη (Ανάκτορα Γαλερίου, πλατεία Ναυαρίνου), Κατερίνη (Μακεδονικός τάφος χωματερής Μιχαηλίδη), Δίον (Μακεδονικός τάφος Σωτηριάδη) Καλλιθέα Χαλκιδικής (Ναός Άμμωνος Διός) (Σχέδ. 1-3· Πίν. 213-218)..... » 360-372
Assiros Toumba: The Excavation (Middle Slope, Extension at north of main area. West extension to main area, Western area). Study (Pl. 219-220)..... » 372-374

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Θεσσαλονίκης. Συντήρηση και στερέωση μνημείων: Θεσσαλονίκη (Ναός του Σωτήρα, Ναός Νέας Παναγίας, Ροτόντα Αγίου Γεωργίου, Αχειροποίητος, Ναός Αγίας Σοφίας, Μπεζεστένι, Τουρκικά λουτρά Μπέη Χαμάμ (Παράδεισος), Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίου Αντωνίου, Τείχη Θεσσαλονίκης, Άγιος Δημήτριος, Οδός Γ΄ Σεπτεμβρίου, Όσιος Δαβίδ, Ναός Παναγούδας). Ανασκαφικές εργασίες: Πάνω πόλη Θεσσαλονίκης (Οδός Μαλέα 17), Θεσσαλονίκη (Οδός Μπόρου 1, Συμβολή οδών Ζήνωνος και Επταπυργίου, Κάστρο Ρεντίνας, Οδός Κουφίτσα 23, Συμβολή οδών Βασ. Σοφίας και Φιλικής Εταιρείας, Νέα Οδός Αθηνάς, Τείχος στην περιοχή του Ισλά-Χανέ, Οδοί Αθηνάς και Ιουλιανού, Οδός Πρασακάκη-Κουκουφλή, Αχειροποίητος, Αγία Σοφία, Οδός Γ΄ Σεπτεμβρίου (χριστιανικό κοιμητήριο). Διαμορφώσεις-καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Ναός Οσίου Δαβίδ, Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Νικολάου του Τρανού. Συντήρηση τοιχογραφιών: Ναός Νέας Παναγίας, Τάφος οδού Αμπελώνων 115, Τάφοι οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου, Ναός Αγίας Σοφίας. Επανεκθεση (Σχ έδ. 1-3· Πίν. 221-224)..... Σελ. 375-387

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση μνημείων: Άγιον Όρος (Μονή Μεγίστης Λαύρας, Μονή Ξενοφώντος, Μονή Δοχειαρίου, Μονή Σταυρονικήτα, Μονή Ιβήρων, Μονή Παντοκράτορος, Μονή Διονυσίου, Μονή Κουτλουμουσίου). Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Χαλκιδικής (Τορώνη, Βασιλική Α΄) (Αγίου Αθανασίου), Τάφοι, Λήκυθος. Καταγραφές - μελέτες και άλλες εργασίες..... » 388-392

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Έδεσσα (Οδός Αρχ. Μελετίου-Μεγ. Αλεξάνδρου, Οδός Π. Γρηγορίου Ε΄ 5, Λεωφ. Σμύρνης 48, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου-Πυθαγόρα, Οδός Εγνατίας, Οδός Στενημάχου-Καπ. Γαρέφη), Πέλλα (Σπίτι με κονιάματα, Οικόπεδο Ν. Δεληγιαννάκη), Π. Πέλλα (Τομή Αποχέτευσης), Πέλλα (Ανατολικό Νεκροταφείο), Πέλλα (Οικόπεδο Φ. Λιάλη). Νομός Ημαθίας: Βέροια (Οδός Εδέσσης) (οικόπεδο Σ. Γεωργαντά), Οδός Εδέσσης, Οδός Ακαματαχίτου, Οδός Θησέως, Οδός Θεσσαλονίκης-Ανεμώνης), Σαραντόβρυσες (Αγρός Σ. Μπότση, Οδός Στρατού, Οδός Κομνηνών, Οδός Αθ. Διάκου, Οδός Στρατού). Παράδοση αρχαίων: Νομός Πέλλης. Νομός Κοζάνης. Νομός Ημαθίας. Επισήμανση αρχαίων: Νέα Ζωή Εδέσσης, Αρχοντικό Γιαννιτσών, Αγροσυκιά Γιαννιτσών, Αραβησσός Γιαννιτσών, Πετριά Εδέσσης, Νεράιδα Κοζάνης, Βεργίνα, Σφηκιά Ημαθίας. Αναστηλωτικές εργασίες. Εργασίες συντήρησης. Εργασίες επανεκθεσης. Διαμόρφωση χώρων (Σχ έδ. 1-2· Πίν. 225-246)..... » 393-414

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ..... » 415

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Καβάλας. Ανασκαφικές εργασίες: Καβάλα (Καλαμίτσα), Λιμένας. Αρχαία πόλη (Οικόπεδο Γ. Γαλάνη, Οικόπεδο Μιάμου, Οικόπεδο Καλυβιώτη, Οικόπεδο Οικονομίδη, Οικόπεδο Ανδρέαδη). Αρχαίες Νεκροπόλεις (Κτήμα Νικ. Πλατή, Θέση Παλιά Δραγασιά), Θεολόγος (Προϊστορικός οικισμός Καστρί, Οικισμός, Νεκροταφείο Κεντριά, Νεκροταφείο Τσιγανάδικα), Φίλιπποι, Οφρύνιο. Περισυλλογή αρχαίων-παραδόσεις: Λιμένας. Νομός Σερρών. Ανασκαφικές εργασίες: Αμφίπολη, Παραλία Αμφίπολης-Αρχαία Ηιών, Περιοχή Κερδύλλιον (Νέα Κερδύλλια-Νεκροταφείο Αρχαίας Αργίλου, Νέα Κερδύλλια-Αρχαία Εγνατία Οδός, Θέση Καστρί), Πευκότοπος, Ροδολείβος, Νέα Ζίχνη, Πεντάπολη. Νομός Δράμας: Καλαμώνας. Τυχαία ευρήματα (Σχ έδ. 1-7· Πίν. 247-250)..... » 415-426

Thasos: Porte du Silène, Monument de Thersilochos, Sondage Tsakonis - Dionysion, Artemision, Terrain Valma, Mines Antiques, Carrières de marbre de la région de Saliari (Pl. 251-252)..... » 426-430

ΙΘ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης: Μικρή Άδα. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Πλωτινόπολη), Ρούσσα. Επισήμανση Αρχαιοτήτων. Νομός Ροδόπης: Εργάνη, Νέα Πέτρα, Προσκυνητές, Μαρώνεια, Πετρωτά. Νομός Έβρου: Μεσημβρία, Σαμοθράκη (Κανταράδικα, Παναγία η Μαντάλω, Παλιάπολη). Τυχαία Ευρήματα. Νομός Ροδόπης: Περιοχή Μητρικού (αρχαία Στρώμη), Μίσχος, Κρωβύλη, Μαρώνεια. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο, Σαμοθράκη (Πίν. 253-256)..... Σελ. 431-436

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Σερρών. Ανασκαφικές εργασίες: Σέρρες, Οδός Ίωνος Δραγούμη 2, Γωνία οδών Γενναδίου και Αριστοτέλους, Τζιντζιρλί τζαμί), Ζίχνα, Χρυσούπολις. Νομός Δράμας: Δράμα (Βυζαντινό τείχος). Νομός Καβάλας: Καβάλα (Ακρόπολη, Συντήρηση παλιάς οικίας στην οδό Μεσολογγίου 15, Άγιος Ιωάννης, Κτίριο της Καθολικής Αποστολής, Έκθεση «Παναγία Καβάλας-ιστορικό κέντρο 1980» στο κτίριο της Δημοτικής Καπναποθήκης), Φίλιπποι (Τείχη, Οκτάγωνο, Βασιλική Α', Βασιλική Γ', Βασιλική extra muros, Μουσείο, Οικόπεδο Δ. Χαριλαμπίδη, Οικόπεδο Π. Γιαννάκη), Παράδεισος (Τόπειρος), Γέροντας. Θάσος. (Τσουκαλαριό, Άγιοι Απόστολοι Καζαβητίου, Λιμένας). Νομός Ξάνθης: Πόρτο Λάγος. Νομός Ροδόπης: Κομοτηνή (Αρχαιολογικό Μουσείο). Ανασκαφικές εργασίες: Πατέρμα, Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Θράκης. Νομός Έβρου: Μάκρη, Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός στη Θέση «Επισκοπείον», Μεσοβυζαντινή Βασιλική, Θέση «Άγιος Γεώργιος», Κήποι, Διδυμότειχο (Γωνία οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού, Γωνία οδών 28ης Μαΐου και Ιω. Μεταξά, «Φυλακή του Καρόλου», Τέμενος «Βαγιαζήτ»), Φίλιπποι (Βασιλική Μουσείου). Συντήρηση της ανασκαφής (Σχέδ. 1-6· Πίν. 257-270)..... » 437-457
The Survey of Khrysoupolis..... » 457-459

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ..... » 460

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σάμος. Ανασκαφικές εργασίες: Αγρός Ν. Καρμίρη, Οικόπεδο Μ. Καραβασίλη, Οικόπεδο Κ. Καμπούρη, Οικόπεδο Σμ. Δραγάτση, Οικόπεδο Επ. Σολούνια, Οικόπεδο Στ. Δεμερτζή, Οικόπεδο Γ. Παπαϊωάννου, Οικόπεδο Α. Ταλιαδούρου, Οικόπεδο Μ. Δασκαλάκη, Οικόπεδο Στ. Χαρικλέους, Οικόπεδο Κλ. και Θ. Δελαβέρη, Οικόπεδο Χ. Τσαρδούλια, Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου, Οικόπεδο Ελ. Νέγρη, Γλυφάδα-στρατόπεδο. Περιοχή Τρία Δόντια, Θήρα (Φτέλλος) (Σχέδ. 1-10· Πίν. 271-278)..... » 460-475
Keos: Ayia Irini..... » 476

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Λέσβου: Ντίπι. Συντήρηση εικόνων: Μυτιλήνη (Συλλογή Μητροπόλεως). Συντήρηση ξυλογλύπτων: Βρίσα (Ζωοδόχος Πηγή). Στερεωτικές εργασίες. Νομός Χίου: Πυργί (Κεντρικός Πύργος), Χίος (Τζαμί πλατείας Βουνακίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Χίος (Οδός Δημογεροντίας 7). Καταγραφές μνημείων: Ψαρά, Λέσβος (Περιοχή Γέρα). Ανασκαφικές εργασίες: Χίος (Άγιος Ισίδωρος, Λιβάδια, Οικόπεδο Μ. Θεριουδάκη) (Σχέδ. 1-8· Πίν. 279-286)..... » 477-485

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων: Νάξος (Πύργος του Γλέζου στο κάστρο Νάξου, Άγιος Γεώργιος Διασορίτης κοντά στο Χαλκί, Άγιος Νικήτας στο Σταυρό, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στ' Αθησα-

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ρού), Αντίπαρος (Μεσαιωνικό Κάστρο), Άνδρος (Ταξιάρχης στη Μεσαριά, Παλατιανή στη Χώρα), Τήνος (Οικία Κριαρά-Παχυνάκη στη χώρα), Σίφνος (Οικία Θ. Κατσουλάκη στο Κάστρο). Άιος (Άγιος Γεώργιος στο κάστρο της Χώρας), Φολέγανδρος (Θεοσκεπάστη στη Χώρα, Πρόδρομος στο νεκροταφείο της Άνω Μεράς), Μήλος (Κατακόμβες), Κίμωλος (Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμώλου). Συντήρηση τοιχογραφιών: Νάξος (Άγιος Γεώργιος στο Πέρα Χαλκί, Άγιος Γεώργιος Διασορίτης κοντά στο Χαλκί, Παναγία Δροσιανή κοντά στη Μονή, Πρωτόθρονη στο Χαλκί, Άγιος Νικήτας στο Σταυρό, Μοναστηριώτισσα κοντά στη Μέσα Γειτονιά Εγκαρών, Άγιος Ιωάννης στην Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στ' Αθησαρού, Νάος του Αγίου Νικολάου κοντά στο Σαγκρί). Άνδρος (Ταξιάρχης στη Μεσαριά, Άγιος Ιωάννης στη Βαθειά). Σίφνος (Οικία Α. Αδριανού στο Άνω Πετάλι). Συντήρηση εικόνων και ξυλογλύπτων: Νάξος, Πάρος, Άνδρος, Μήλος, Σάμος (Αγία Κάρα στο Άνω Βαθί). Επανεκθεση: Μουσείο Άνδρου. Καταγραφή κειμηλίων: Σάμος (Πίν. 287-304).....	Σελ. 486-495
ΚΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	» 496
Knossos: Minoan Roads. Kommos (Pl. 305-307).....	» 496-500
Malia: Quartier Mu, bâtiment B, Jonction du Quartier Mu et de l'Atelier de Sceaux.....	» 500
ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
Νομός Χανίων: Μουσειακές εργασίες (Μουσείο Χανίων, Συλλογή Μητσοτάκη). Ανασκαφικές εργασίες: Χανιά (Οικόπεδο Βασιλέλη - Σπλαντζιά), Καστέλλι Χανίων (Οικόπεδα Χατζηδάκι-Καλαμαρίδου, Πλατεία Αγίας Αικατερίνης), Χανιά: Οδός Περιδου (Οικόπεδο Μαρινάκη), Νεροκούρου Κυδωνίας, Κρήνη Ραφιόλι, «Πηγάδι» Νεροκούρου, Νέα Ρούματα Κυδωνίας, Γαλατάς Κυδωνίας (Θέση Ψαθί), Καστέλλι Κισάμου (Οικόπεδο Κουφάκη-Καλαφατάκη, Οικόπεδο Μ. Ξηρουαχάκη και Ν. Γεωργακάκη, Οικόπεδο Δημ. Αποστολάκη). Τυχαία ευρήματα και περισυλλογή αρχαιοτήτων. Νομός Χανίων: Επαρχία Κισάμου-Περιοδείες: Σφακιά. Νομός Ρεθύμνης. Ανασκαφικές εργασίες: Αρμένιοι (Σχ έδ. 1-5· Πίν. 308-320).....	» 501-517
ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
Ανασκαφικές εργασίες: Ιεράπετρα (Οικόπεδο Ε. Μαντουραράκη, Οδός Π. Κούπερ 46, Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη, Οικόπεδο Εμμ. Πετυχάκη, Πρατήριο καυσίμων Καλαϊτζάκη), Μίλατος, Σητεία (Ζήρος), Κουφονήσι (Οικισμός ελληνορωμαϊκών χρόνων), Οικία 2, Ρωμαϊκή έπαυλη. Τυχαία ευρήματα. Περιοδείες (Σχ έδ. 1-3· Πίν. 321-328).....	» 518-526
13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	» 527
ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
Μουσειακές εργασίες-συντήρηση αρχαιοτήτων. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος: Πόλη Ρόδου (Οδός Κωνσταντόπαιδος, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ιερού Λόχου, Οδός Γρηγ. Λαμπράκη 29-31, Γωνία Ελ. Βενιζέλου και Παρόδου προς Αλεξ. Διάκου, Γωνία οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων, Οδός Ναυαρίνου και Παύλου Μελά, Οδός Αγίου Ιωάννου και Β. Βουλγαροκτόνου, Οδός Σάββα Παυλίδη 3, Οδός Αγίας Αναστασίας, Οδός Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν, Οδός Αθηναγόρα, Οδός Πατρ. Αθηναγόρα και Νικηταρά, Οδός Κολοκοτρώνη 70-72, Οδός Κοδριγκτώνος (Οικόπεδο Ε. Φωτεινόπουλου), Οδός Κοδριγκτώνος, Οδός Αρχιεπισκόπου Κυρηνείας Κυπριανού αριθ. 9. Ευρετήριο Αρχαίων οδών. Αρχαίες Νεκροπόλεις (Προέκταση Οδού Θεμ. Σοφούλη (Οικόπεδο Ν. Κιρχατζή), προέκταση Οδού Θεμ. Σοφούλη, Αγία Τριάδα. Οδός Κων. Τσαλδάρη (Οικόπεδο Ι. Πέρου), Οδός Κων. Τσαλδάρη, Οικόπεδο Β. Καντιμοίρη, Οικόπεδο Σμολένσκι - Κωνσταντινίδη, Οικόπεδο Β. Παπαχριστοδούλου - Κ.	

Ευκετζή, Γωνία Κων. Τσαλδάρη και Κων. Υδραίου, Οδός Κων. Τσαλδάρη (Οικόπεδο Π. Ζαράνη - Μαστοριδίδη), Οδός Κων. Υδραίου, Γωνία Οδών Στ. Κωτιάδη και Δημ. Αναστασιάδη, Οδός Δημ. Αναστασιάδη (Οικόπεδο Κ. Νεοφύτου), Οδός Δημ. Αναστασιάδη (Οικόπεδο Αικ. Σάρλη), Οδός Αναστασιάδη (Οικόπεδο Μιχ. Μέντου), Οδός Αναστασιάδη, Οικόπεδο Ιω. Διακοδημητρίου, Οικόπεδο Π. Παπαθεοδώρου, Οικόπεδο Κυρ. Παπαχριστοφή, Οικόπεδο Στ. Καβαλιέρου-Μ. Διακαναστασίου, Οδός Στελ. Κωτιάδη και Κωνστ. Υδραίου, Οικόπεδο Μ. Δημητριάδου, Οικόπεδο Μ. Ζαράνη, Οδός Κων. Υδραίου, Οικόπεδο Γ. Αυγουλή, Οικόπεδο Παντ. Παπαστατικού, Οικόπεδο Γ. Τσακιρίδη, Οικόπεδο Θ. Διαμαντοπούλου Ανάληψη. Περιοχή Συνεταιρισμού νοσοκόμων, Ανάληψη. Οικόπεδο Χρ. Μορφωπού, Περιοχή συνεταιρισμού δημοδιδασκάλων, Περίχωρα πόλης Ρόδου (Περιοχή Μέγγαβλης. Ύπαιθρος Ρόδου: Λίνδος (Οδός Αρχαίου Θεάτρου), Κάμειρος (θαλαμοειδής τάφος στη θέση Κεχράκι). Κως (Ακτή Κουντουριώτη (Οικόπεδα Αφών Αδαμαντίδη), Ακτή Κουντουριώτη, Οδός Μ. Αλεξάνδρου 3, Οδός Τσαλδάρη και 25ης Μαρτίου). Περιοχή Δυτικού Γυμνασίου (Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Ελ. Βενιζέλου, Ξενοδοχείο ΟΣΚΑΡ, Οδός Μ. Αλεξάνδρου 38, Οδός Μ. Αλεξάνδρου 29, Οδός Ιακ. Ζαρράφτη 1, Οδός Γρηγορίου Ε΄, Οδός Ελ. Βενιζέλου 13, Γωνία των οδών Κοραή και Θυμανάκη). Λέρος (Παρθένι, Θέση Κονταρίδα). Συντηρήσεις-διαμορφώσεις αρχαίων μνημείων και αρχαιολογικών χώρων: Ρόδος, Κως. Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος (Σπήλαιο Κούμελο, Κάστρο Αλιμνιάς), Παρθένι Λέρου. Τυχαία ευρήματα: Ρόδος (Καλαβάρδα, Φάνες, Λίνδος, Πυλώνας, Λάρδος, Αρχάγγελος). Επισήμανση Προϊστορικών Θέσεων: Αλιμνιά (Σχ έδ. 1-11· Πίν. 329-356)..... Σελ. 527-563

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συντήρηση τοιχογραφιών και ψηφιδωτών: Ρόδος (΄Αγιος Θωμάς Μεσαναγρού, Κοίμηση Παναγίας Μεσαναγρού, Μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική Ρόδου, Παλαιοχριστιανική βασιλική Κοίμησης της Παναγίας στο Μεσαναγρό). Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος (Αγία Παρασκευή μεσαιωνικής πόλης, Κάστρο Αρχαγγέλου), Λέρος (Παλαιοχριστιανικά κτίσματα στο Παρθένι, Βασιλική, Κοσμικό κτίσμα). Στερέωση και συντήρηση μνημείων: Ρόδος (Αγία Παρασκευή στη μεσαιωνική πόλη, Αγία Τριάδα στη μεσαιωνική πόλη, Κτίριο του Villiers, Κοίμηση της Παναγίας στο Μεσαναγρό, Ακρόπολη Λίνδου), Σύμη (΄Αγιος Ιωάννης), Κως (Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννου στα Εφτά Βήματα). Παραδοσιακοί οικισμοί. Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων: Ρόδος (Μεσαιωνικό φρούριο, Οικόπεδο Χατζηανδρέου, Παλαιοχριστιανική βασιλική στα Κολύμπια, Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στη θέση Αγία Ειρήνη Αρνίθας, Παλιοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα Μεσαναγρού), Σύμη, Κως (Βασιλική Σκανδαρίου στη Λάμπη (Ιπποτικό Φρούριο, ΄Αγιος Ιωάννης στα Εφτά Βήματα, Βασιλική Αγίου Ιωάννου στο Μαστιχάρη, Βασιλικές Αγίου Στεφάνου στον Κέφαλο), Τήλος (Μονή Αγίου Παντελεήμονα, Μεσαιωνικό κάστρο, ΄Αγιος Γεώργιος Μεγάλου Χωριού), Καστελλόριζο (Παλιόκαστρο, Κονάκι), Νίσυρος. Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος (Κοίμηση Θεοτόκου στο Μεσαναγρό), Κάλυμνος (Ρακουνίδια - Αργυνώντα), Τέλενδος (Βασιλική Αγίου Βασιλείου). Περιοδείες: Ρόδος (Παναγία Πλατανιώτισσα στον Αίθωνα Αρχαγγέλου), Λάρδος (Παναγία Καθολική), Πεύκοι Λίνδου (΄Αγιος Ιωάννης ο Μερογλίτης, ΄Αγιος Νικόλαος Μαριτσών, Κυρονιάτης στο Μυρτώνα Μαριτσών, ΄Αγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Παράδεισι, Ταξιάρχης στα Προφύλια, Παναγία Παρμενιώτισσα Ψίνθου), Κάλυμνος (΄Αγιος Παντελεήμων στο Βαθύ, Ταξιάρχης Έμπολας στο Βαθύ, Παναγία η Καλλιώτισσα στο Βαθύ, Παναγία η Χωστή στο Βαθύ, Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγία Τσικουδών στη Χώρα), Λέρος (Βασιλική Αγίας Βαρβάρας στην Αγία Μαρίνα, ΄Αγιοι Σαράντα, παλαιοχριστιανική βασιλική Αλίντα, ΄Αγιος Νικόλαος στη Συκιά, ΄Αγιοι Απόστολοι στην Καμάρα), Σύμη (΄Αγιος Δημήτριος στο Χωριό, ΄Αγιος Ιωάννης «Τσαγκριάς» στο Βουνό, ΄Αρχων Μιχαήλ Καϊλιώτης στο Βουνό, Παναγία η Καμπιώτισσα στο Βουνό), Νίσυρος (Νεκροταφείο, παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μανδράκι. Κήποι, ΄Αγιος Κωνσταντίνος, παλαιοχριστιανική βασιλική στο Μανδράκι. Πανορμίτης, Μανδράκι. Κήποι) (Σχ έδ. 1-9· Πίν. 357-368)..... » 564-586

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Πίν. 369-372)

» 587-588

Η ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ποικίλες ήταν οι εργασίες που έγιναν κατά το 1980 με σκοπό την προστασία, αποκάλυψη, αξιοποίηση και μελέτη των αρχαιοτήτων των νομών Κερκύρας και Θεσπρωτίας. Στις παραπάνω εργασίες συμμετείχαν υπό την εποπτεία του υπογράφοντος τόσο το μόνιμο, όσο και το έκτακτο προσωπικό της Εφορείας. Κατά τα μέσα και τα τέλη του χρόνου έγιναν ορισμένες μεταβολές στο προσωπικό με διάφορες μεταθέσεις και τοποθετήσεις. Δύο αρχαιολόγοι μετατέθηκαν από την Εφορεία, οι Επιμελήτριες Κ. Πρέκα στη Γ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων και ΄Αлк. Χωρέμη στην ΙΑ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Τέσσερις νέοι υπάλληλοι ενίσχυσαν το προσωπικό της Εφορείας: ο Λάζαρος Κολώνας, Επιμελητής Αρχαιοτήτων, η Ζ. Αγγελακοπούλου, λογίστρια, η Ν. Σουρτζίνου, διοικητική υπάλληλος και ο Σπ. Σουρτζίνος, Συντηρητής Αρχαιοτήτων για το Μουσείο Ασιατικής Τέχνης.

Εκτός των αρχαιολογικών εργασιών, που εκτίθενται αναλυτικά θα πρέπει να αναφέρουμε τον έλεγχο των οικοδομικών εργασιών μέσα στην πόλη της Κέρκυρας και σε άλλες περιοχές του νησιού, επίσης τη διενέργεια αυτοψιών στην Κέρκυρα και τη Θεσπρωτία για χορήγηση αδειών λειτουργίας λατομείων. Κατά το 1980 εκδόθηκαν από την Εφορεία 360 περίπου άδειες οικοδομής ή επισκευής κτιρίων, λειτουργίας λατομείων και τοποθέτησης επιγραφών¹. Επίσης συντάχθηκε από την Επιμελήτρια ΄Αлк. Χωρέμη πλήρης επιστημονικός κατάλογος των μνημείων και των αρχαιολογικών θέσεων των νομών Κερκύρας και Θεσπρωτίας με ενημερωτικούς χάρτες και σχέδια και πλήρη βιβλιογραφία, όπου υπάρχει.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κέρκυρα

Αρχαιολογικό Μουσείο

Έγινε αναδιάρθρωση της έκθεσης με τη μεταφορά του «λέοντος του Μενεκράτους» από τη βόρεια στη νότια αίθουσα, σύμφωνα με τη μελέτη που συνέταξε η αρχιτέκτων της Εφορείας Μ. Βραδή-Βουτσελά και εγκρίθηκε από το Αρχαιολογικό Συμβούλιο². Κατασκευ-

άστηκαν τρεις διαχωριστικοί τοίχοι μέχρι την οροφή στο δυτικό άκρο της νότιας αίθουσας. Από αυτούς ο μεσαίος τοποθετήθηκε πιο μπροστά, ώστε να αποτελέσει το φόντο του γλυπτού. Οι άλλοι δύο, πιο πίσω, αποτελούν διαχωριστικό ανάμεσα στη νότια αίθουσα και την αίθουσα της Γοργούς και δημιουργούν διόδους προς την αίθουσα της Γοργούς.

Η αναδιάρθρωση αυτή έφερε τις ακόλουθες βελτιώσεις: α) τα τρία μεγάλα έργα γλυπτικής του μουσείου είναι πλέον τοποθετημένα κατά χρονολογική σειρά: «λέων του Μενεκράτους» (τέλος 7ου αι. π.Χ.), αέτωμα Γοργούς (585 π.χ.) και αέτωμα Φιγαρέτου (500 π.Χ.), β) γίνεται καλύτερη παρουσίαση του αετώματος της Γοργούς, δηλαδή το βλέπει κανείς στο σύνολό του μόλις περάσει από τις προαναφερθείσες διόδους, πίσω από το «λέοντα του Μενεκράτους» και όχι εν μέρει από τον προθάλαμο του πρώτου ορόφου, πράγμα που μείωνε την οπτική εντύπωση του καταπληκτικού αυτού έργου τέχνης, γ) αναδεικνύονται τα μικρότερου όγκου εκθέματα που βρίσκονται στη νότια αίθουσα και που κυριολεκτικά εκμηδενίζονται από τη θέα του ογκώδους και μεγαλοπρεπούς αετώματος, δ) εξοικονομήθηκε χώρος για την τοποθέτηση νέων ευρημάτων. Η αναδιάρθρωση αυτή επέβαλλε και την αλλαγή της θέσης ορισμένων μεμονωμένων αντικειμένων της νότιας αίθουσας.

Άλλες σημαντικές εργασίες που έγιναν στο εργαστήριο και τις αποθήκες του μουσείου είναι: έγινε συντήρηση και συγκόλληση νέων ευρημάτων από τις ανασκαφές των οικοπέδων Κώτση, Ευελπίδη, Κουτάγιαρ, Βουτσελά, ευρημάτων από παλιές ανασκαφές και ειδωλίων της Συλλογής Καραπάνου.

Καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν μετάλλινα αντικείμενα και 200 περίπου νομίσματα. Έγινε φωτογράφιση 1.500 περίπου αντικειμένων. Καταλογογραφήθηκαν 1.700 περίπου αντικείμενα από τις ανασκαφές Βλαχόπουλου, Πολίτη και ειδώλια της συλλογής Καραπάνου. Άρχισε η αντιγραφή παλιών ευρετηρίων καταγραφής αρχαίων σε δελτία (καταγράφηκαν 350 περίπου). Μεταφέρθηκαν και αποθηκεύτηκαν στην αποθήκη του μουσείου οι εικόνες, τα κειμήλια και τα βιβλία από το ναό της Παναγίας Αντιβουνοιώτισσας λόγω ανάγκης επισκευής της στέγης του.

Κτιριακές εργασίες: έγινε ανακαίνιση και διευθέτηση των χώρων του εργαστηρίου συντήρησης αρχαίων, συντήρηση και βάψιμο των κιγκλιδωμάτων ασφαλείας του μουσείου, συντήρηση του ηλεκτρικού, υδραυλικού και αποχετευτικού δικτύου, καθώς και του δικτύου θέρμανσης. Υδροχρωματίστηκαν οι αίθουσες Γοργούς, Μον Repos και νότια (διάδρομος). Επισκευάστηκε η θύρα προς την αυλή των εργαστηρίων και έγινε ευπρεπισμός του κήπου.

1. Η έκδοση οικοδομικών αδειών, αδειών επισκευής κτιρίων και ο οικοδομικός έλεγχος γενικά έγιναν μετά από εισηγήσεις της αρχιτέκτονος της Εφορείας Μ. Βραδή-Βουτσελά.

2. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 262.

Μουσείο Ασιατικής τέχνης

Συνεχίστηκαν οι κτιριακές εργασίες συντήρησης καθώς και οι εργασίες για την αρτιότερη οργάνωση, σωστότερη επανέκθεση, συντήρηση και αποθήκευση των αντικειμένων του μουσείου και τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης του. Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες.

Κτιριακές εργασίες: α) ετήσια συντήρηση της λαμαρινένιας στέγης, β) αντικατάσταση των φθαρμένων παραθύρων και επισκευή άλλων, γ) επισκευή χώρου της δυτικής πτέρυγας των Παλαιών Ανακτόρων και τη δημιουργία εργαστηρίου, δ) διαμόρφωση χώρου του πρώτου ορόφου του ίδιου κτιρίου σε αποθήκη της νέας δωρεάς Χιωτάκη, ε) συντήρηση και επέκταση της ηλεκτρικής και αποχετευτικής εγκατάστασης και στ) υδροχρωματισμός ορισμένων αιθουσών.

Μουσειακές εργασίες. Κατά το 1980 ο συντηρητής Σπ. Σουρτζίνος ανέλαβε όλο το βάρος των εργασιών για τη δημιουργία εργαστηρίου, τη σωστή ταξινόμηση της αποθήκης και την εξασφάλιση συγχρόνων συνθηκών (υγρασίας και θερμοκρασίας) στο χώρο της έκθεσης.

1. Εργαστήριο. Δημιουργήθηκε ένα νέο εργαστήριο στο βόρειο άκρο της δυτικής πτέρυγας του ισόγειου του ανακτόρου. Αγοράστηκαν πολλά όργανα, εργαλεία και υλικά που είναι απολύτως αναγκαία για τον εξοπλισμό ενός εργαστηρίου και πιστεύουμε ότι το αποτέλεσμα προς το παρόν ανταποκρίνεται αρκετά στις απαιτήσεις ενός συγχρόνου εργαστηρίου. Στο εργαστήριο αυτό άρχισε ήδη από τον Σπ. Σουρτζίνο συστηματική συντήρηση αντικειμένων από λάκκα (Πί ν. 205 α), πορσελάνη (Πί ν. 205 β) και χαρτί (Πί ν. 205 δ-ε) και διάφορα άλλα υλικά (Πί ν. 205 γ) που είχαν άμεση ανάγκη συντήρησης. Παράλληλα, πριν δημιουργηθεί το εργαστήριο αυτό, στο εργαστήριο του αρχαιολογικού μουσείου συνεχίστηκε από τον Ραφτάκη η συντήρηση ορειχάλκινων αντικειμένων της Συλλογής Γρ. Μάνου που είχαν άμεση ανάγκη συντήρησης, εργασία που άρχισε το 1979 και έγινε σύμφωνα με τις οδηγίες του χημικού του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου, Κ. Ασημενού.

2. Αποθήκη. Συνεχίστηκαν οι εργασίες καλύτερης αποθήκευσης και ταξινόμησης των αντικειμένων, με το διαχωρισμό ζωγραφικής και τυπωμάτων και τη συσκευασία τους μέσα σε ειδικά ντουλάπια και θήκες σύμφωνα με τις οδηγίες των συντηρητών Γκλίνου και Σουρτζίνου. Παράλληλα συνεχίστηκε και η σύνταξη αναλυτικού καταλόγου με πλήρη περιγραφή και διαστάσεις των παραπάνω αντικειμένων.

3. Επανέκθεση. Στο χώρο της έκθεσης που καταλαμβάνει πλέον το μεγαλύτερο τμήμα του πρώτου ορόφου του ανακτόρου έγιναν συστηματικές μετρήσεις υγρασίας και θερμοκρασίας ώστε να εξασφαλιστούν στο μέλ-

λον οι απαιτούμενες συνθήκες για τη σωστή έκθεση των αντικειμένων, καθώς και ορισμένες αλλαγές και προσθήκες σε προθήκες για την καλύτερη προφύλαξη των χαλκών του μουσείου.

4. Φωτογραφικό Αρχείο και Βιβλιοθήκη. Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη δημιουργία ενός συγχρόνου φωτογραφικού αρχείου και τον εμπλουτισμό του με φωτογραφίες όλων των αντικειμένων του μουσείου, και αγοράστηκαν πολλά βιβλία και επιστημονικά συγγράμματα σχετικά με την τέχνη της Ινδίας και της Άπω Ανατολής ώστε να μπορέσει το μουσείο κάποτε να αποχτήσει μία μοναδική στην Ελλάδα βιβλιοθήκη γύρω από την ασιατική τέχνη.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κέρκυρα

Οι ανασκαφές, που έγιναν κατά το 1980, ήταν κυρίως σωστικές σε οικοπέδα ιδιωτών³. Από τις 100 περίπου εκσκαφές θεμελίων, που παρακολούθησαν υπάλληλοι της Εφορείας, εντοπίστηκαν αρχαία σε τέσσερις περιπτώσεις, οπότε διενεργήθηκαν ανασκαφές. Εκτός από αυτές έγινε και μία συστηματική ανασκαφή στο κτήμα της Ρ. Αργυροπούλου (πρώην Ευελπίδη) στο Φιγαρέτο.

Κτήμα Ρ. Αργυροπούλου (πρώην Ευελπίδη)

Η ανασκαφή αυτή γίνεται κάθε χρόνο από την Εφορεία με χρηματοδότηση της ιδιοκτήτριας.

Κατά το 1980 έλαβαν μέρος στην έρευνα και οι Βέλγοι αρχαιολόγοι Τ. Hackens και C. Diez-Depré. Αποκαλύφθηκαν τείχη του αρχαϊκού κτιρίου (τέλους 7ου αι. π.Χ.) που είχε βρεθεί κατά το (1978)⁴ καθώς και αποθέτης με πολλά όστρακα υστερογεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΩΡΕΜΗΣ

Οδός Κύπρου (οικόπεδο Μ. Κώστη)

Στο οικόπεδο παραπλευρώς του ναού Αγίων Αποστόλων Γαρίτσας, έγινε ανασκαφική έρευνα σε δύο φάσεις.

3. Στις ανασκαφές εργάστηκε η επιστημονική βοηθός Φ. Λιάπη-Κερκίρα.

4. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 219.

Μεγάλο μέρος του οικοπέδου είχε ερευνηθεί κατά το 1979 από την Επιμελήτρια Κ. Πρέκα, οπότε αποκαλύφθηκε μεγάλο τετράπλευρο ταφικό μνημείο, διαστ. 6,10 × 5,50, σωζ. ύψ. 1,11 μ., χτισμένο κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα (Πίν. 206 α). Το μνημείο αυτό είναι σύγχρονο περίπου και ανάλογο με το μνημείο του Μενεκράτους (τέλος 7ου αι. π.Χ.). Περιείχε τρεις ταφικούς αρχαϊκούς πithous, που χρησιμοποιήθηκαν για ταφές μέχρι και την κλασική εποχή (400 π.Χ.). Γύρω από το ταφικό μνημείο αποκαλύφθηκαν επίσης αρκετοί τάφοι διαφόρων τύπων (κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, μέσα σε ταφικά αγγεία, κτλ.) χρονολογούμενοι από την αρχαϊκή μέχρι την ελληνιστική εποχή (Σχέδ. 1).

Κατά το 1980 συνεχίστηκε η έρευνα στο δυτικό και νότιο μέρος του οικοπέδου, που είχε ανασκαφεί εν μέρει μόνο. Η έρευνα παρουσίασε μεγάλες δυσκολίες λόγω των άφθονων υπογείων υδάτων, που αναβλύζουν και τα οποία απομακρύνουμε συνεχώς με δύο αντλίες για να μπορέσει να γίνει ανασκαφή.

Αποκαλύφθηκαν:

1. Τμήμα λιθόστρωτου δρόμου και τοίχου διαφόρων φάσεων κτιρίου ή κτιρίων ενετικής εποχής στο νοτιο-δυτικό μέρος του οικοπέδου, σε μικρό βάθος από το επίπεδο του του δρόμου (Σχέδ. 1).

Τρεις ταφές κλασικής εποχής (β΄ μισού του 5ου αι. π.Χ.) καθώς και υπολείμματα άλλων κατεστραμμένων (κλασικής και ελληνιστικής εποχής). Συγκεκριμένα βρέθηκε μία ομαδική ταφή (σκελετοί Σ 30, 31, 32, 35) στο νοτιοδυτικό μέρος του οικοπέδου μετά την αφαίρεση των ενετικών τοίχων και ΒΑ. από αυτή άλλες δύο ταφές (Σ33, 34), από τις οποίες η μία παιδική (Σ34) (Σχέδ. 2). Εντυπωσιακή ήταν η ομαδική ταφή, που περιελάμβανε τέσσερις νεκρούς. Οι τρεις, με προσανατολισμό Α.-Δ. σχημάτιζαν σύμπλεγμα, ενώ του τέταρτου το κρανίο βρέθηκε κοντά στα πόδια των άλλων τριών (Πίν. 206 β). Πάνω και γύρω από τους σκελετούς βρέθηκαν μικρά αγγεία (μυροδοχεία κτλ.) καθώς και πυρές προφανώς από προσφορές. Από τα τεμάχια μελαμβαφούς κύλικας, που βρέθηκαν σκορπισμένα πάνω στους σκελετούς, θα πρέπει να χρονολογήσουμε την ταφή στο β΄ μισό του 5ου αι. π.Χ.⁵ Ο τρόπος της ταφής, δηλαδή ο ομαδικός ενταφιασμός, και η χρονολόγησή του μας κάνουν να διερωτηθούμε, μήπως οι σκελετοί ανήκουν σε θύματα των άγριων εμφύλιων πολέμων του 427-425 π.Χ., που αναφέρει ο Θουκυδίδης.

Τρεις ταφές αρχαϊκής εποχής στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέδου, δηλαδή δύο παιδικές ταφές μέσα σε αγγεία (εγχυτρισμοί) και μία ταφή σε λιθοπερίβλητο τάφο (Σχέδ. 2, Τ. 22, Τ. 23 και Τ. 14). Από τα κτερί-

σματα μπορούμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια τις δύο παιδικές ταφές, την ΤΑ 22 στην ύστερη κορινθιακή εποχή (575-550 π.Χ.) και ΤΑ 23, στη λεγόμενη μεταβατική κορινθιακή περίοδο (640-625 π.Χ.). Ο λιθοπερίβλητος τάφος (Τ. 14) ήταν ακτέριστος, αλλά κρινοντας από το στρώμα που βρέθηκε, θα πρέπει να χρονολογηθεί στο τέλος του 7ου αι. π.Χ. Γύρω από όλες τις ταφές βρέθηκαν ίχνη πυρών και μικρά αγγεία (μυροδοχεία, προχοΐδια κ.ά.), προφανώς από προσφορές στους νεκρούς.

Δυτικά και προς ΝΔ. του ταφικού μνημείου σε βάθος 0,95 μ. αποκαλύφθηκε τεράστιος χώρος πυράς, όπου προφανώς γίνονταν καύσεις νεκρών. Αυτό συμπεραίνεται και από τα λείψανα καμένων σκελετών (Σ 36 και Σ 37).

Κάτω από το ταφικό αγγείο ΤΑ 22 αποκαλύφθηκε ο τοίχος Τ 9 από αργολιθοδομή με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΔ., που προφανώς περνούσε κάτω από τη βορειοδυτική γωνία του ταφικού μνημείου (Σχέδ. 2).

Τέλος σε βάθος 1,05 μ., πάνω στο φυσικό έδαφος (καγιά) βρέθηκε είδος διαδρόμου, πλ. 1-1,34, μήκ. 7,20 μ., από αργολίθους, ο οποίος οδηγούσε ΝΑ. μέχρι σχεδόν τη νοτιοδυτική γωνία του ταφικού μνημείου (Σχέδ. 2).

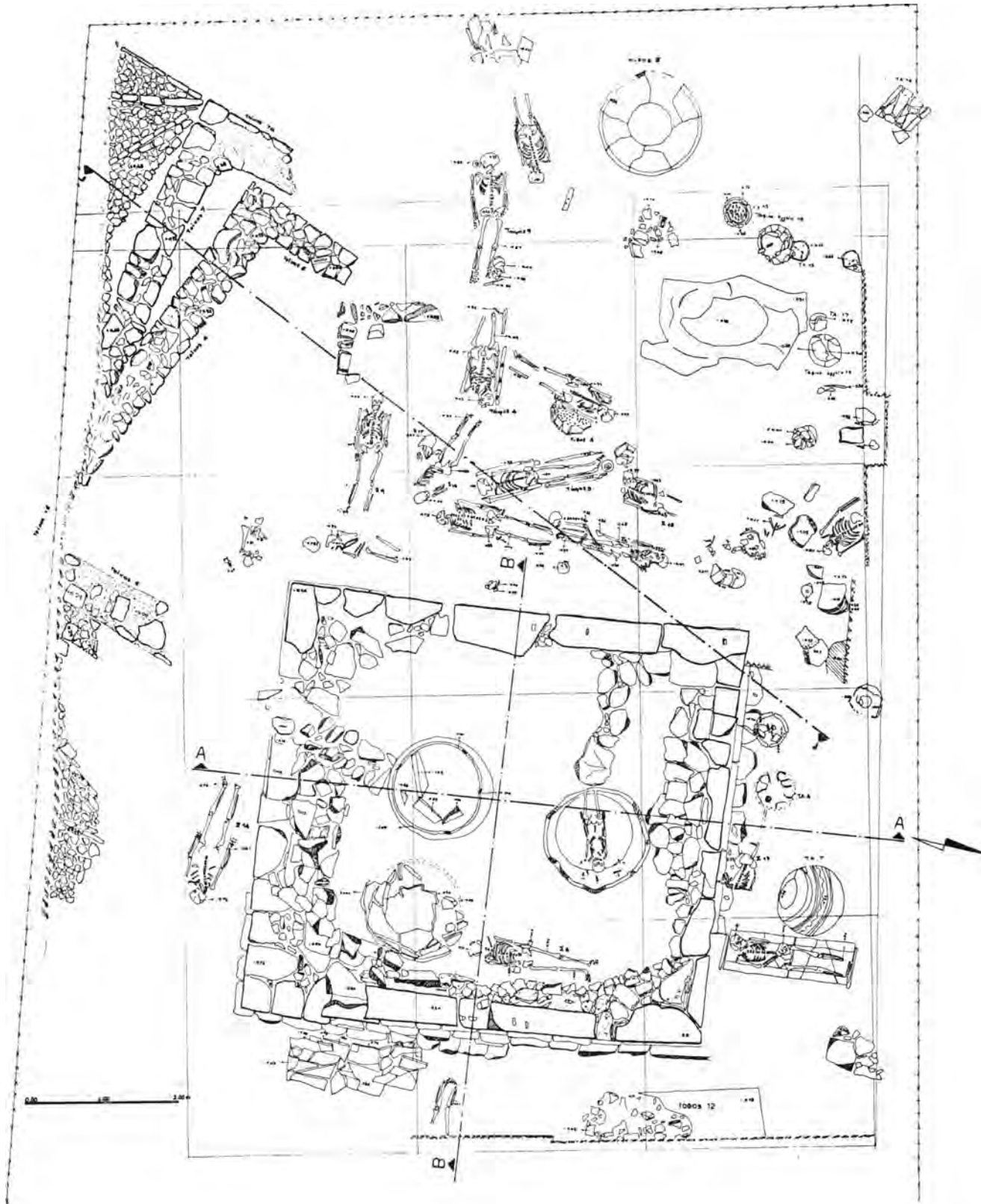
Γενικά διαπιστώσαμε, ότι στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου, που ερευνήσαμε, υπήρχαν: 1. Ταφές κλασικής εποχής στα δυτικά και νότια του ταφικού μνημείου, σε βάθος 0,50 μ. 2. Ταφές κορινθιακής περιόδου (β΄ μισού 7ου - αρχών 6ου αι. π.Χ.) Β. και ΒΔ. του ταφικού μνημείου (σε βάθος 0,80-1 μ.). Το νεκροταφείο, δηλαδή αυτό στο οποίο, όπως είδαμε, απαντούν όλα τα είδη ταφής (ενταφιασμός, εγχυτρισμός, καύση) ήταν σε χρήση από το β΄ μισό του 7ου αι.π.Χ. μέχρι την ελληνιστική εποχή (3ος αι. π.Χ.).

Οικόπεδο Κουτάγιαρ-Κόκκαλη-Καββάδα

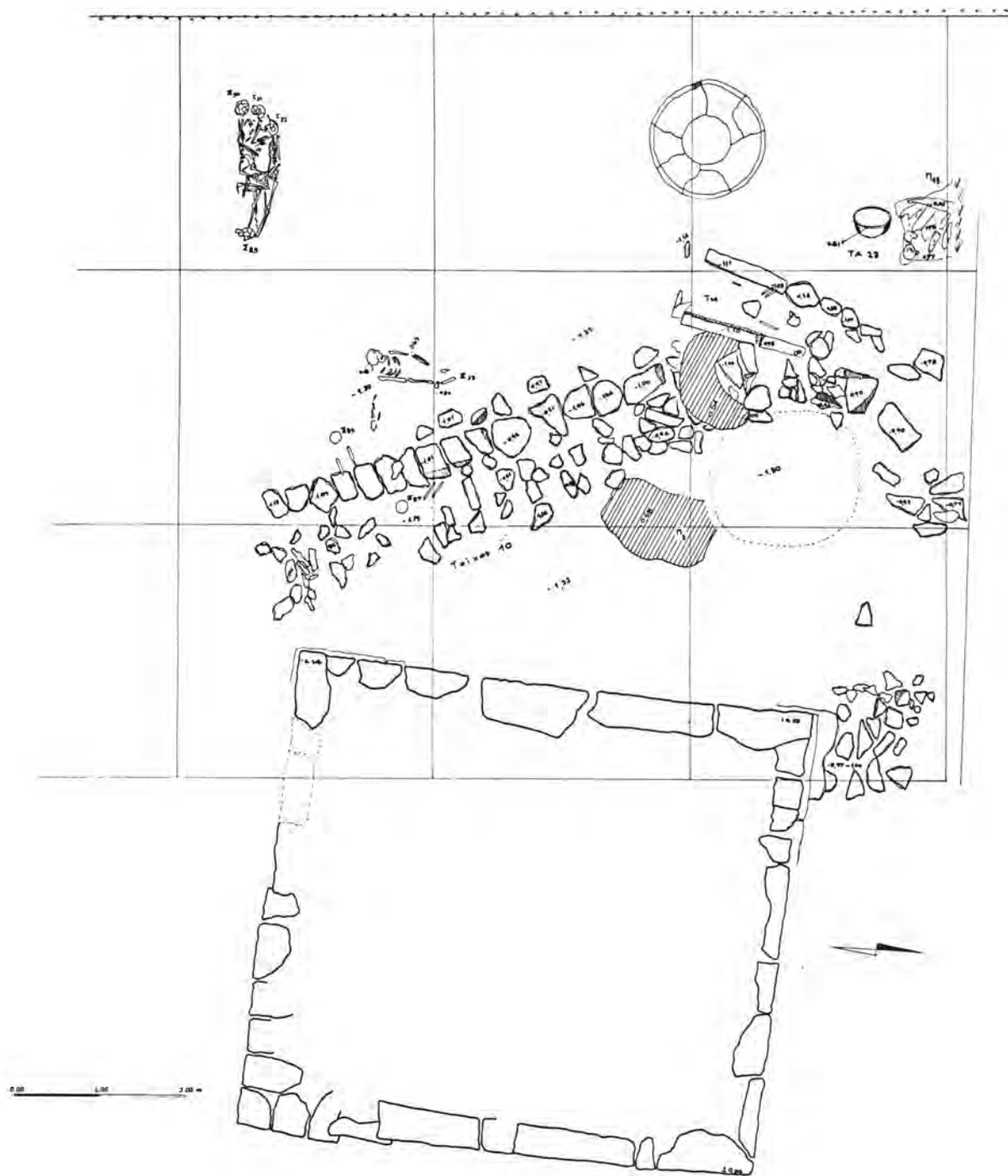
Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται απέναντι από το οικόπεδο Κώτση, ανατολικά, στην περιοχή Γαρίτσα, όπου είναι γνωστό, ότι εκτεινόταν το αρχαίο νεκροταφείο της Κέρκυρας (Σχέδ. 3). Επειδή κατά τη διάνοιξη θεμελίων στο οικόπεδο αυτό βρέθηκαν αρχαία ταφικά αγγεία και σκελετοί νεκρών διακόψαμε τις οικοδομικές εργασίες και αρχίσαμε συστηματική ανασκαφική έρευνα. Τα αποτελέσματα της ανασκαφής έχουν ως εξής. Ερευνήθηκαν 37 ταφές χρονολογούμενες από την αρχαϊκή μέχρι και τη ρωμαϊκή εποχή (7ου αι. π.Χ.-2ου αι. μ.Χ.) (Σχέδ. 3). Διακρίναμε δύο επίπεδα ταφών. α) Σε βάθος 0,50 - 0,80 μ. αποκαλύφθηκαν ταφές ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής (3ου αι. π.Χ.-2ου αι. μ.Χ.). β) Σε βάθος 0,80 - 1,40 μ. ταφές αρχαϊκής και κλασικής εποχής (7ου - 5ου αι. π.Χ.).

Οι τύποι των τάφων που βρέθηκαν είναι: 1. Απλοί

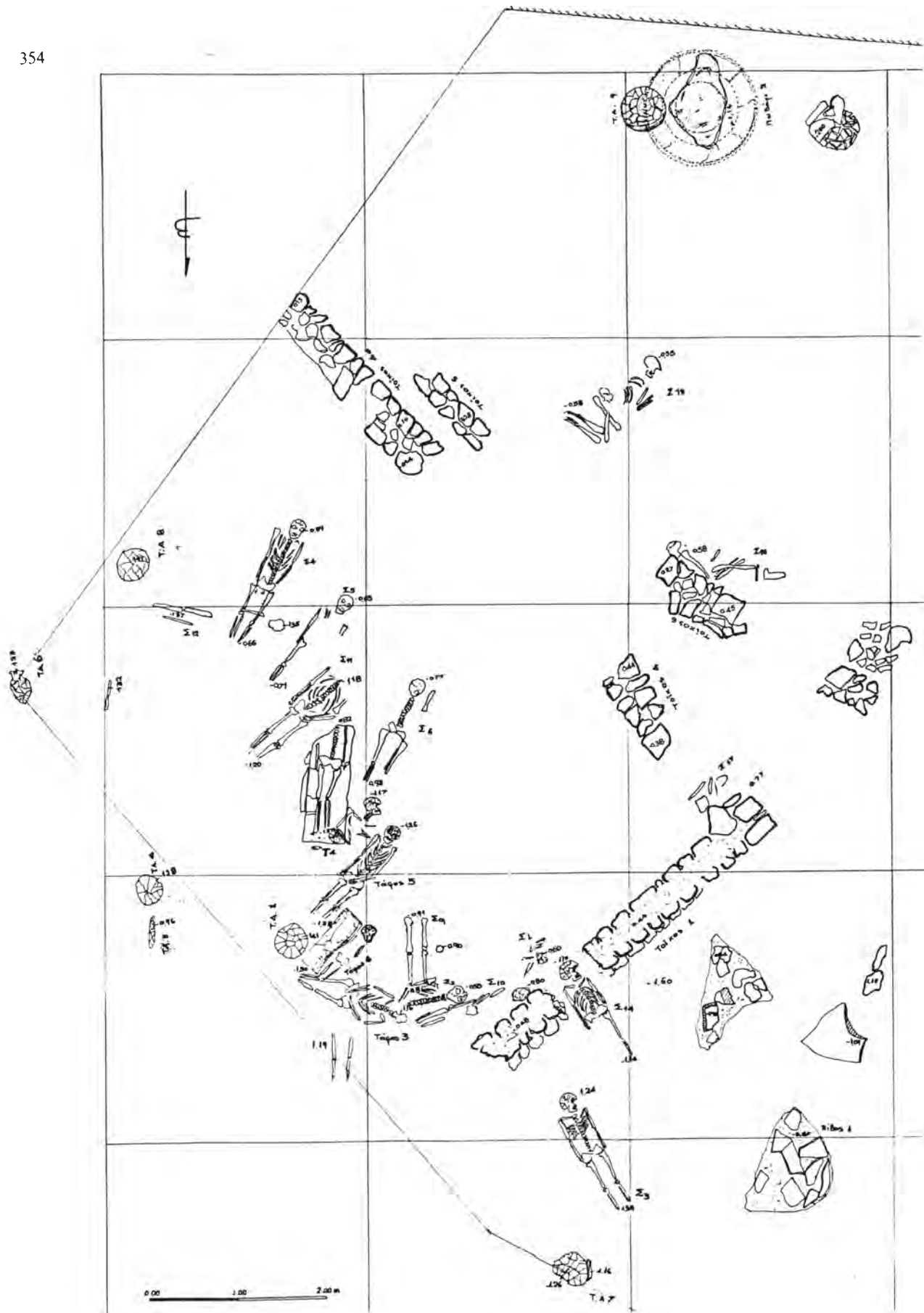
5. Τύπος Acrocup 440 της Αγοράς (Agora XII, σ. 94 κ.ε., εικ. 5).

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Οδός Κύπρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Οδός Κύπρου. Κάτοψη τάφων κλασικής εποχής.

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Οικόπεδο Κουτάγιαν - Κόκκαλη - Καββάδα. Κάτοψη της ανασκαφής.

λακκοειδείς με το νεκρό εκτάδην ή συνεσταλμένο. 2. Κεραμοσκεπείς καλυβίτες. 3. Εγχυτρισμοί σε ταφικά αγγεία (παιδικές ταφές αρχαϊκής κυρίως εποχής). 4. Σαρκοφάγος κλασικής μάλλον εποχής, της οποίας βρέθηκαν κομμάτια διασκορπισμένα. 5. Μεγάλος ταφικός πίθος αρχαϊκής εποχής. Ο προσανατολισμός των σκελετών είναι προς τα ΒΑ. στους περισσότερους τάφους πλην μερικών εξαιρέσεων.

Από τα κτερίσματα αναφέρουμε σκύφο τύπου γλαυκός (Πίν. 206 γ) και αλατοδοχείο του α' μισού του 5ου αι. π.Χ., μυροδοχεία ελληνοιστικής (3ου-2ου αι. π.Χ.) και ρωμαϊκής εποχής (1ου-2ου αι. μ.Χ.), δύο χάλκινα κερκυραϊκά νομίσματα ρωμαϊκής εποχής, ένα ασημένιο κερκυραϊκό του 300-229 π.Χ., μία χρυσή δανάκη με αμφορέα κ.ά. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι τύποι ορισμένων ταφικών αγγείων αρχαϊκής εποχής (Πίν. 206 δ). Αξιοσημείωτο είναι, ότι στο τμήμα αυτό του νεκροταφείου δεν απαντά το έθιμο της καύσης νεκρών.

Τέλος αναφέρουμε, ότι σε μικρό βάθος από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων ενετικής εποχής.

Στρατιά (οικόπεδο Βουσελά)

Το σύνολο του οικοπέδου έχει έκταση τρία στρέμματα περίπου και ο χώρος που θα οικοδομηθεί 1,50 στρέμμα. Το έδαφος παρουσιάζει μεγάλη κλίση προς Δ. και φτάνει μέχρι την παρυφή της μεγάλης οχυρωματικής τάφρου, το λεγόμενο «Τάγιο», που είχαν διανοίξει οι Γάλλοι στις αρχές του 19ου αι. Επειδή στο γειτονικό οικοπέδο Βλαχόπουλου-Μεταλληνού καθώς και σε αποχετευτικές τάφρους, στους δρόμους της περιοχής είχαν ανασκαφεί σημαντικά αρχαία κτίρια (1977-1979)⁶, υποθέσαμε την ύπαρξη αρχαιοτήτων και εκεί, οπότε υποχρεώσαμε τον ιδιοκτήτη να ανοίξει δοκιμαστικές τάφρους με μηχανικό εκσκαφέα υπό την άμεση επίβλεψη της υπηρεσίας μας. Πράγματι εντοπίστηκαν τμήματα αρχαίων τοίχων και προχωρήσαμε σε συστηματική ανασκαφική έρευνα, αρχικά τον Οκτώβριο του 1979 και ακολούθως κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο του 1980.

Η επίχωση του χώρου αυτού, όπως διαπιστώσαμε, έχει επανειλημμένα αναμοχλευτεί: α) κατά την αρχαιότητα λόγω των αλληπάλληλων οικιστικών φάσεων, β) κατά τη διάνοιξη του «Τάγιο» από τους Γάλλους, οι οποίοι έρριξαν τα μάζα της τάφρου στο χώρο αυτό, γ) σε νεότερους χρόνους κατά την καλλιέργεια και κατά την οικοδόμηση μικρών οικίσκων, που πρόσφατα καταδαφίστηκαν. Έτσι τα στρώματα βρέθηκαν διαταρα-

γμένα, με κεραμική ανάμικτη (αρχαϊκή μέχρι βενετσιάνικη και νεότερη), πράγμα που κάνει δύσκολη την ακριβή χρονολόγηση των αποκαλυφθέντων κτιρίων. Συγκεκριμένα στο ανατολικό μέρος του οικοπέδου (τομέας ΙΙ), όπου η επίχωση είναι μικρή (0,60-0,80 μ. περίπου), διαπιστώθηκε συνέχεια οίκησης από την πρώτη πρωτοκορινθιακή εποχή (725-700 π.Χ.) μέχρι την ύστερη ελληνοιστική και ρωμαϊκή εποχή (1ος ή 2ος αι. μ.Χ.).

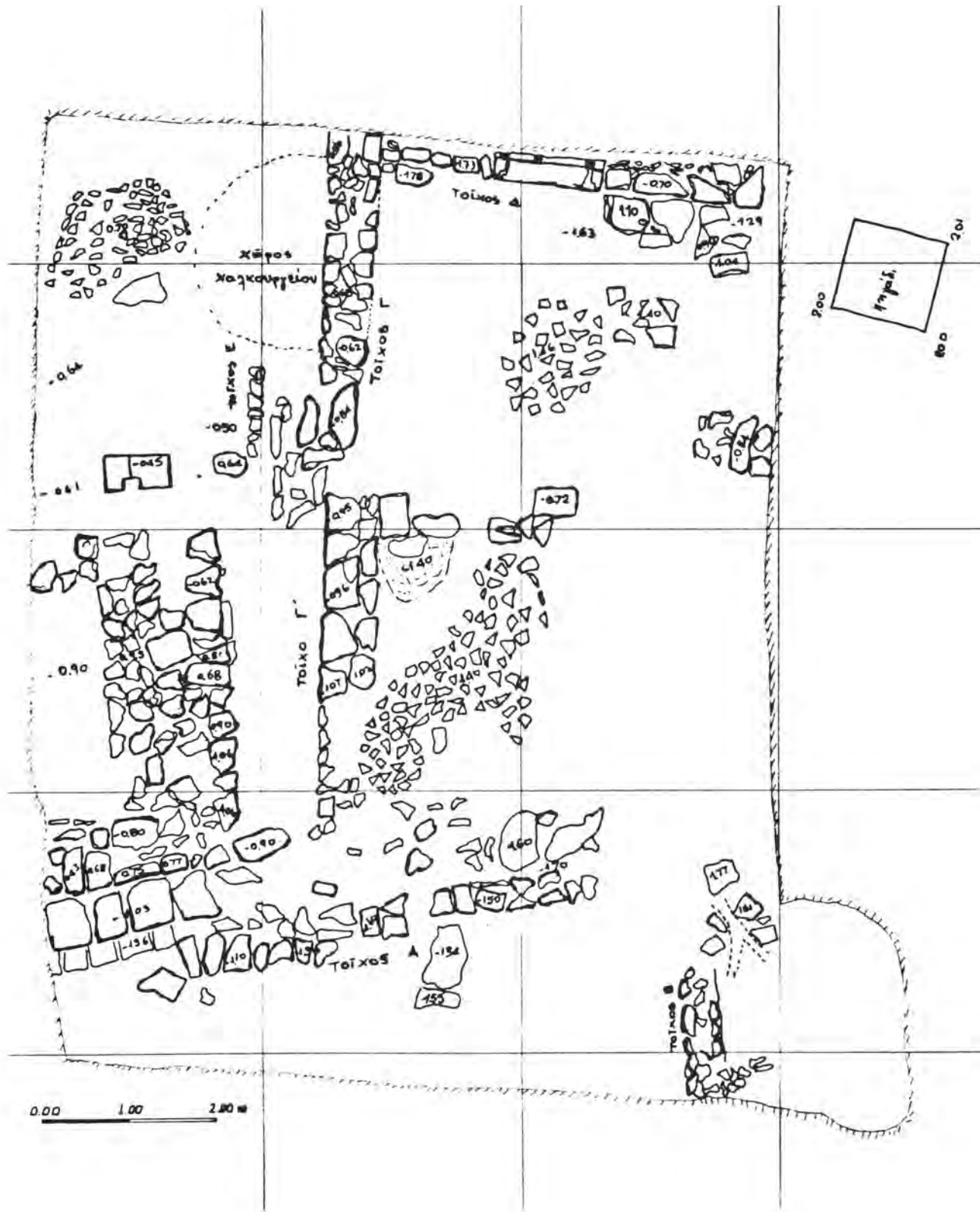
Αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων τεσσάρων πιθανώς κτιρίων, τα οποία όμως δεν μπορούμε να χρονολογήσουμε με ακρίβεια λόγω της ανάμικτης κεραμικής και της μη ολοκλήρωσης της έρευνας. Κατά προσέγγιση, κρίνοντας και από την τοιχοδομία, μπορούμε να πούμε ότι: α) ο τοίχος Γ με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. περίπου, χτισμένος από αργολίθους μικρούς και μεγάλους χωρίς συνδετικό υλικό, ανήκε σε κτίριο των αρχαϊκών χρόνων (γύρω στο 700 π.Χ.), β) ο τοίχος Γ και ο τοίχος Δ που περιλαμβάνει και μεγάλο πάρινο κατώφλι θύρας, χτισμένοι από αργούς και ημικατεργασμένους λίθους, ανήκουν σε κτίριο κλασικών χρόνων (τέλος 5ου - 4ου αι. π.Χ.) (Σχέδ. 4). Στο χώρο αυτού του κτιρίου λειτούργησε κάποια εποχή εργαστήριο χαλκούργιας, όπως μαρτυρούν το πλήθος των σπασμένων και καμένων μητρών, ψήγματα χαλκού καθώς και έντονα ίχνη πυράς, γ) στο δυτικό μέρος του τομέα ο τοίχος Τ.Α και ΒΑ. αυτού, κλιμακωτή κατασκευή χρονολογούνται στους ελληνοιστικούς χρόνους, ενώ στα ΝΔ. μικρό τμήμα τοίχου Β, δάπεδο και αγωγοί με άφθονη χρήση κονιάματος είναι προφανώς ρωμαϊκών χρόνων (Σχέδ. 4).

Στον τομέα Ι, στο δυτικό μέρος του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν.

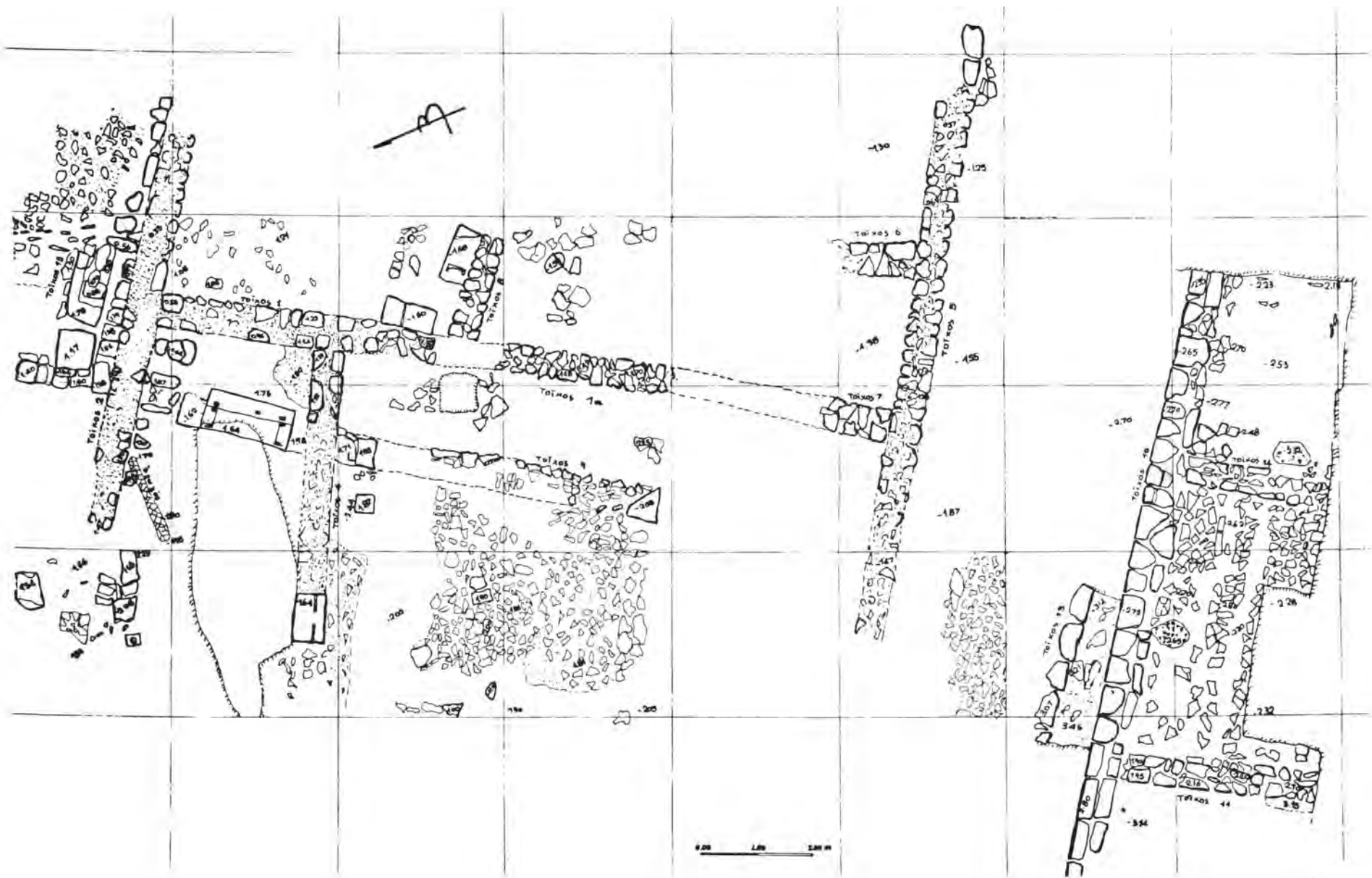
α) Τμήμα μεγάλου ρωμαϊκού κτιρίου (1ου-3ου αι. μ.Χ.) στο οποίο ανήκουν οι τοίχοι Ι, Ια, 2, 4 και ίσως 5, 6 και 7 (Σχέδ. 5). Οι τοίχοι αυτοί είναι μάλλον κακοχτισμένοι με αργούς κυρίως λίθους και ερυθρωπό κονίαμα ως συνδετικό υλικό (πλ. 0,60, μεγ. σωζ. ύψ. 0,90 μ.). Εξωτερικά έφεραν λεπτά ασβεστοκονιάματα χρωματιστά με φυτικά ίσως κοσμήματα (φύλλα αμπέλου και βλαστούς). Σ' ένα σημείο βρέθηκαν πεσμένα ανάποδα κονιάματα από την οροφή με εμφανέστατα τα ίχνη των ξυλοδοκών πάνω σ' αυτά. Προσεκτικός καθαρισμός, που έγινε μετά την αποκόλληση των κονιαμάτων αυτών, μας έδωσε τα χρώματα, με τα οποία ήταν βαμμένο το ταβάνι (δηλαδή κίτρινο με ταινία γκριζα πλαισιωμένη από κόκκινες λωρίδες).

β) Κάτω από το ρωμαϊκό κτίριο διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλιότερου κτιρίου ελληνοιστικής μάλλον εποχής (3ου-2ου αι. π.Χ.), στο οποίο ανήκουν οι τοίχοι 8, 9, 15 (Σχέδ. 5). Σε αυτό το κτίριο, σε δύο τουλάχιστον χώρους, υπήρχε μωσαϊκό δάπεδο από φυσικές ψηφίδες (μαύρες και άσπρες), του οποίου σώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα. γ) Νότια από τα ανωτέρω κτίρια αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου και σημαντικού κτιρίου στο ο-

6. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 181· 33 (1978): Χρονικά, σ. 218 κ.ε.: 34 (1979): Χρονικά, σ. 264.

Σχέδ. 4. Κέρκυρα. Στρατιά. Οικόπεδο Βουτσελά. Κάτοψη της ανασκαφής. Τομέας III.

Σχέδ. 5. Κέρκυρα. Στρατιά. Οικόπεδο Βουτσελά. Κάτοψη της ανασκαφής. Τομέας Ι.

ποιο ανήκουν οι τοίχοι 10, 11, 14 (Σχέδ. 5· (Πίν. 207 α). Το κτίριο αυτό πρέπει να κατασκευάστηκε στην κλασική εποχή (τέλος 5ου-αρχές 4ου αι. π.Χ.), όπως δείχνει αφενός η κατασκευή του βόρειου εξωτερικού τοίχου και αφετέρου η κεραμική που βρέθηκε στο χώρο της θεμελίωσής του. Εντυπωσιακή είναι η κατασκευή του τοίχου 10. Έχει πλάτος κυμαινόμενο από 0,50 ως 0,70 μ., σώζεται σε ύψος 0,70-1 μ. μαζί με την υποθεμελίωση, η οποία αποτελείται από αδρά δουλεμένους λίθους που έχουν τοποθετηθεί μέσα από φυσικό έδαφος. Πάνω σ' αυτούς τους λίθους που σχηματίζουν την ευθυτηρία, πατάει η πρώτη σειρά καλοδουλεμένων δόμων (Πίν. 207 β).

Το κτίριο ήταν σε χρήση κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή εποχή, όπως δείχνουν τόσο η κατασκευή των εσωτερικών τοίχων (11, 14) από πλακοειδείς και ημικατεργασμένους λίθους με τούβλα ανάμεσά τους, και τα διάφορα δάπεδα, όσο και τα κινητά ευρήματα. Μεταξύ των κτιρίων και συγκεκριμένα μεταξύ των τοίχων T5 και T10 πρέπει να υπήρχε δρόμος, πλ. 4 μ., του οποίου διαπιστώθηκαν αλλεπάλληλα καταστρώματα (Σχέδ. 5).

Από τα κινητά ευρήματα τα περισσότερα είναι ελληνιστικής εποχής (τέλους 4ου-2ου αι. π.Χ.). Εδώ αναφέρουμε ενδεικτικά τα σημαντικότερα: πώρινο ημίεργο κεφάλι από γυναικείο άγαλμα (Πίν. 207 γ), μαρμάρινο κεφάλι άλλου γυναικείου αγαλματίου καλής τέχνης (Πίν. 207 δ), ασημένιο περιάπτο σε σχήμα φύλλου δάφνης με ανάγλυφες μικρές μάσκες (Πίν. 207 ε), 90 χάλκινα νομίσματα και τρία ασημένια (κλασικά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά), πολύ ενδιαφέρουσα κεραμική και πολλά πήλινα ειδώλια (Πίν. 207 στ-ζ).

Η ανασκαφική έρευνα διακόπηκε, πριν ολοκληρωθεί, λόγω απόλυσης του εποχιακού εργατοτεχνικού προσωπικού και λόγω καιρικών συνθηκών. Θα πρέπει όμως να συνεχιστεί, προκειμένου να αποκαλυφθούν πλήρως τα σημαντικά αυτά κτίρια, οπότε πιθανώς να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα τόσο για τη χρονολόγηση όσο και για το είδος τους.

ΑΛΚΗΣΤΗ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ-ΧΩΡΕΜΗ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ⁷

Κέρκυρα

Παλιό Φρούριο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης

και μικροστερεώσεων σε διάφορα σημεία του Παλαιού Φρουρίου. Προχώρησαν οι εργασίες επισκευής του κτιρίου Α (πρώην Αγγλικών Στρατώνων) προκειμένου να μεταστεγαστούν εκεί το Ιστορικό Αρχείο και η Δημόσια Βιβλιοθήκη της Κέρκυρας⁸. Ήδη τελείωσε η επισκευή του βόρειου τμήματος που προορίζεται για τη στέγαση του Ιστορικού Αρχείου. Έγιναν καθαρισμοί, βαψίματα, τοποθέτηση παραθύρων, στεγανοποίηση της οροφής. Διαμορφώθηκαν οι χώροι που απαιτούνται για τη λειτουργία ενός Ιστορικού Αρχείου, αφού κλείστηκαν όλα τα τοξωτά ανοίγματα (Πίν. 208 α).

Στη νότια πτέρυγα έγινε αποκατάσταση της αρχικής μορφής των χώρων, αφού κατεδαφίστηκαν όλοι οι πρόσθετοι διαχωριστικοί τοίχοι που είχε κατασκευάσει ο στρατός. Έγιναν οι σχετικοί καθαρισμοί των διαδρόμων, καθώς και ανάλογη διαμόρφωση των χώρων, ώστε να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της Δημόσιας Βιβλιοθήκης που πρόκειται να στεγαστεί. Ολοκληρώθηκε επίσης η στεγανοποίηση της οροφής, η οποία στο νότιο μέρος παρουσίασε μεγαλύτερα προβλήματα, λόγω ενός ρήγματος που είχε γίνει από έκρηξη βόμβας (Πίν. 208 β). Και στις δύο πτέρυγες υπολείπεται να γίνει η ηλεκτρική εγκατάσταση βάσει μελέτης που υπάρχει, αφού εγκριθεί η σχετική πίστωση από το υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.

Έγινε διαμόρφωση των επισκέψιμων χώρων. Για την πρόληψη ατυχημάτων, κλείστηκαν ορισμένες επικίνδυνες στοές και απόκρημνα σημεία με απαγορευτικές πινακίδες.

Στο φυλάκιο που στέγαζε το στρατολογικό γραφείο, έγινε επισκευή της στέγης, η οποία είχε ήδη αρχίσει να σαπίζει. Στο εσωτερικό, το δυτικό τμήμα διαμορφώθηκε σε φυλάκιο με τους στοιχειώδεις απαιτούμενους βοηθητικούς του χώρους, ενώ στο ανατολικό τμήμα έγινε κατεδάφιση του διαχωριστικού τοίχου, που είχε κατασκευαστεί μεταγενέστερα από το στρατό, και έτσι επανήλθε στην αρχική του μορφή ο χώρος αυτός, ο οποίος ήταν τμήμα μιάς ωραιότατης βενετσιάνικης εκκλησίας. Η πτέρυγα αυτή προορίζεται τώρα για αίθουσα εποχιακών εκθέσεων.

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου έγινε μερική επισκευή της στέγης, ώστε να μην εισχωρούν τα νερά της βροχής και αντικατάσταση όλων των παραθύρων της νότιας πλευράς τα οποία είχαν ολοκληρωτικά καταστραφεί. Επισκευάστηκαν επίσης τα αντίστοιχα παράθυρα της βόρειας πτέρυγας, τα οποία διατηρούνταν σε καλύτερη κατάσταση.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης και επι-

7. Οι εργασίες συντήρησης και στερέωσης των μνημείων της Εφορείας έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχιτέκτονος Μ. Βραδή-Βουτσελά.

8. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 266.

σκευής στο ναό αναγνωρίστηκε μεταξύ των εικόνων του τέμπλου ένα σημαντικότερο σύνολο δεκατριών εικόνων, έργων του Εμμανουήλ Τζάνε, οι οποίες ήταν επιζωγραφισμένες και πολύ φθαρμένες (Πίν. 209 α-δ - 212 α-β). Από την έρευνα αρχαιακού υλικού προέκυψε, ότι οι εικόνες αυτές προέρχονται από το πρώτο τέμπλο της εκκλησίας του Αγίου Σπυρίδωνος. Η αναγνώριση των εικόνων οφείλεται στο έμπειρο μάτι και στις τεχνικές ικανότητες του συντηρητού έργων τέχνης και ζωγράφου Π. Καράγιαννη.

Νέο Φρούριο

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός, η αποψίλωση και οι μικροστερεώσεις επικίνδυνων ρωγμών.

Κτίριο Ρολινάς

Άρχισε η επισκευή της αποθήκης παραπλεύρως του αρχαιολογικού μουσείου, για τη στέγαση των πολυπληθών οστράκων, που προέρχονται από τις σωστικές κυρίως ανασκαφές.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ

Πύργος Λυγιάς

Στον Πύργο που είχε υποστεί ζημιές από τους σει-

σμούς του Νοεμβρίου 1979, συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης σε ορισμένες επικίνδυνες ρωγμές.

Γκούμανη (αρχαία Τιτάνη)

Άρχισε η προεργασία για τη διενέργεια συστηματικών ανασκαφών στην αρχαία Τιτάνη. Εκτός από τη διάνοιξη πρόσβασης προς την ακρόπολη έγινε και μελέτη επισκευής του φυλακίου του Καλαμά, το οποίο παραδόθηκε στην υπηρεσία μας στις 6.2.80 από το στρατό. Το φυλάκιο αυτό θα χρησιμεύσει για τη διαμονή συνεργείου και την αποθήκευση αρχαίων κατά τη διενέργεια ανασκαφών.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Επανελημμένα έγιναν καθαρισμοί και ζιζανιοκτονία στους εξής αρχαιολογικούς χώρους της Κέρκυρας και της Θεσπρωτίας: α) στην Παλαιόπολη, β) στο Μον Repos, γ) στο Ινστιτούτο Ελαίας, δ) στο χώρο του μνημείου του Μενεκράτους, ε) στο ναό της Αρτέμιδος, στ) στον Προμαχάνα του Αγίου Αθανασίου (Ανεμόμυλου), ζ) στα ρωμαϊκά λουτρά Μπενιτσών, η) στα ρωμαϊκά κτίσματα στα Μωραϊτικά, θ) στο ναό της Ρόδας, ι) στα ρωμαϊκά λουτρά της Κασσιόπης και ια) στον Πύργο Λυγιάς Θεσπρωτίας.

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΩΡΕΜΗΣ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά τη διάρκεια του 1980, επειδή η προϊσταμένη της Εφορείας Έφορος Αρχαιοτήτων Αικ. Ρωμιπούλου αποσπάστηκε στην Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΕ για υπηρεσιακούς λόγους από 5.12.1979 έως 5.6.1980, στη συνέχεια δε συνόδευσε την περιοδεύουσα έκθεση αρχαίων μακεδονικών κτλ. αντικειμένων στις ΗΠΑ (8 Οκτωβρίου - 25 Νοεμβρίου 1980), μου ανέθεσε η ανωτέρω τη σύνταξη των Χρονικών, πλην του τμήματος που αφορά τις μουσειακές εργασίες, εφόσον εκτελούσα καθηκόντα αναπληρώτριας προϊσταμένης.

Από πλευράς υπηρεσιακών μεταβολών αναφέρεται, ότι το Μάιο 1980 τοποθετήθηκαν στην Εφορεία δύο δόκιμοι Επιμελητές η Ευτ. Παντερμαλή και ο Ματθ. Μπέσιος και αναχώρησε με εκπαιδευτική άδεια τον Οκτώβριο του 1980 η Έφορος Αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη. Επίσης πραγματοποίησαν μέρος του εκπαιδευτικού εξαμήνου οι εξής δόκιμοι επιμελητές: Μ. Καραμύρη, Β. Μισαηλίδου, Μ. Τσιμπίδη, Στ. Αποστολάκου, Β. Καρανίκα, Ε. Μοναστηριώτη και Ν. Καλτσάς. Όλοι οι ανωτέρω δόκιμοι επιμελητές βοήθησαν στη διεκπαιραίωση διοικητικής και αρχαιολογικής φύσεως υποθέσεων. Επίσης μετετέθη από το Εθνικό Μουσείο και τοποθετήθηκε στη Θεσσαλονίκη η ζωγράφος Α. Φάκλαρη και ανέλαβε υπηρεσία η νεοδιορισθείσα σχεδιάστρια Μ. Βουλαλά.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Θεσσαλονίκης

Ανεγέρθηκε νέα πτέρυγα που αποτελείται από δύο αίθουσες έκθεσης ισόγειο όροφος και υπόγειο καθώς και λοιπούς βοηθητικούς χώρους. Η ανέγερση έγινε σε σύντομο χρονικό διάστημα (επτά μήνες) και η συνολική έκταση της νέας πτέρυγας ανέρχεται σε 1491 τ.μ. (εκθεσιακός χώρος 637 τ.μ.). Η νέα πτέρυγα θα δώσει τη δυνατότητα να εκτεθούν καλύτερα τα ευρήματα των βασιλικών τάφων της Βεργίνας και συγχρόνως θα χρησιμεύει για τη διοργάνωση περιοδικών εκθέσεων.

Τον Ιούλιο-Σεπτέμβριο 1980 διοργανώθηκε η έκθεση «Μ. Αλέξανδρος: Ιστορία και θρύλος». Σκοπός της έκθεσης αυτής ήταν να παρουσιάσει την τέχνη της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου και των διαδόχων, καθώς και τα έργα που συνδέονται με την προσωπικότητα και τις πράξεις του Αλεξάνδρου, όπως πορτραίτα του, αγαλματίδια κ.ά. Παράλληλα σε ξεχωριστή αίθουσα παρουσιάστηκαν έργα τέχνης μεταγενέστερων εποχών που αντανάκλασαν την επίδραση του Μ. Αλεξάνδρου στην τέχνη διαφόρων λαών. Εκτός από τα έργα τέχνης, που

ανήκουν στις μόνιμες συλλογές του μουσείου, με προσωρινό δανεισμό παρουσιάστηκαν έργα από διάφορα ελληνικά, ευρωπαϊκά και αμερικανικά μουσεία. Πρώτη φορά δόθηκαν από το εξωτερικό τόσα δάνεια έργα σε διοργάνωση αρχαιολογικής έκθεσης. Σημαντική ήταν και η συμβολή των ιδιωτών συλλεκτών Ελλήνων και ξένων. Η επιτυχία της έκθεσης ήταν μεγάλη, 100.000 περίπου επισκέπτες την επισκέφθηκαν στο ανωτέρω διάστημα. Εγκαινιάστηκε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Κ. Καραμανλή με την παρουσία εκατοντάδων ελληνικών και ξένων προσωπικοτήτων. Για τη διαρρύθμιση των χώρων και την παρουσίαση των εκθεμάτων συνεργάστηκε η Έφορος Αρχαιοτήτων Αικ. Ρωμιπούλου με το σκηνογράφο-διακοσμητή Μ. Σ. Καραφύλλη. Η ανωτέρω Έφορος με τη βοήθεια Επιμελητών Αρχαιοτήτων και επιστημονικών βοηθών διοργάνωσε και παρουσίασε το υλικό. Πολύτιμη υπήρξε η βοήθεια του Γενικού Επιθεωρητού Αρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη. Σημαντική ήταν η συμβολή των αρχιτεχνιτών Δ. Μαθιού και Σ. Καραλή καθώς και του λοιπού τεχνικού και φυλακτικού προσωπικού του Μουσείου.

Με το κλείσιμο της έκθεσης ένα μέρος των εκθεμάτων εστάλη στις ΗΠΑ με απόφαση της Κυβέρνησης, ώστε να αποτελέσουν τον πυρήνα της περιοδεύουσας έκθεσης σε διάφορα μουσεία με τίτλο "The search for Alexander". Η έκθεση αυτή θα περιοδεύει για δύο χρόνια.

Οι υπόλοιπες μουσειακές εργασίες αφορούν τη συντήρηση εργασίας καθαρισμού και συντήρησης αρχαίων, κυρίως ανασκαφικών ευρημάτων, από τις ανασκαφές των αρχαίων νεκροταφείων της Ακάνθου (Ιερισσός) και της Σίνδου.

Παράλληλα από τους αρχαιολόγους της Εφορείας καταγράφηκε αρκετός αριθμός νέων ευρημάτων (Σίνδου, Ν. Μηχανιώνας κτλ.) και έγινε συστηματική ενημέρωση των πληροφοριακών δελτίων του αρχείου της ΙΣΤ΄ Εφορείας που αφορούν σε αρχαιολογικά ευρήματα και αρχαιολογικούς χώρους των Νομών Θεσσαλονίκης, Πιερίας, Χαλκιδικής και Κιλίκης.

Μουσείο Πολυγύρου

Έγινε επισκευή του συστήματος θέρμανσης του μουσείου και βαφή των κιγκλιδωμάτων της εισόδου.

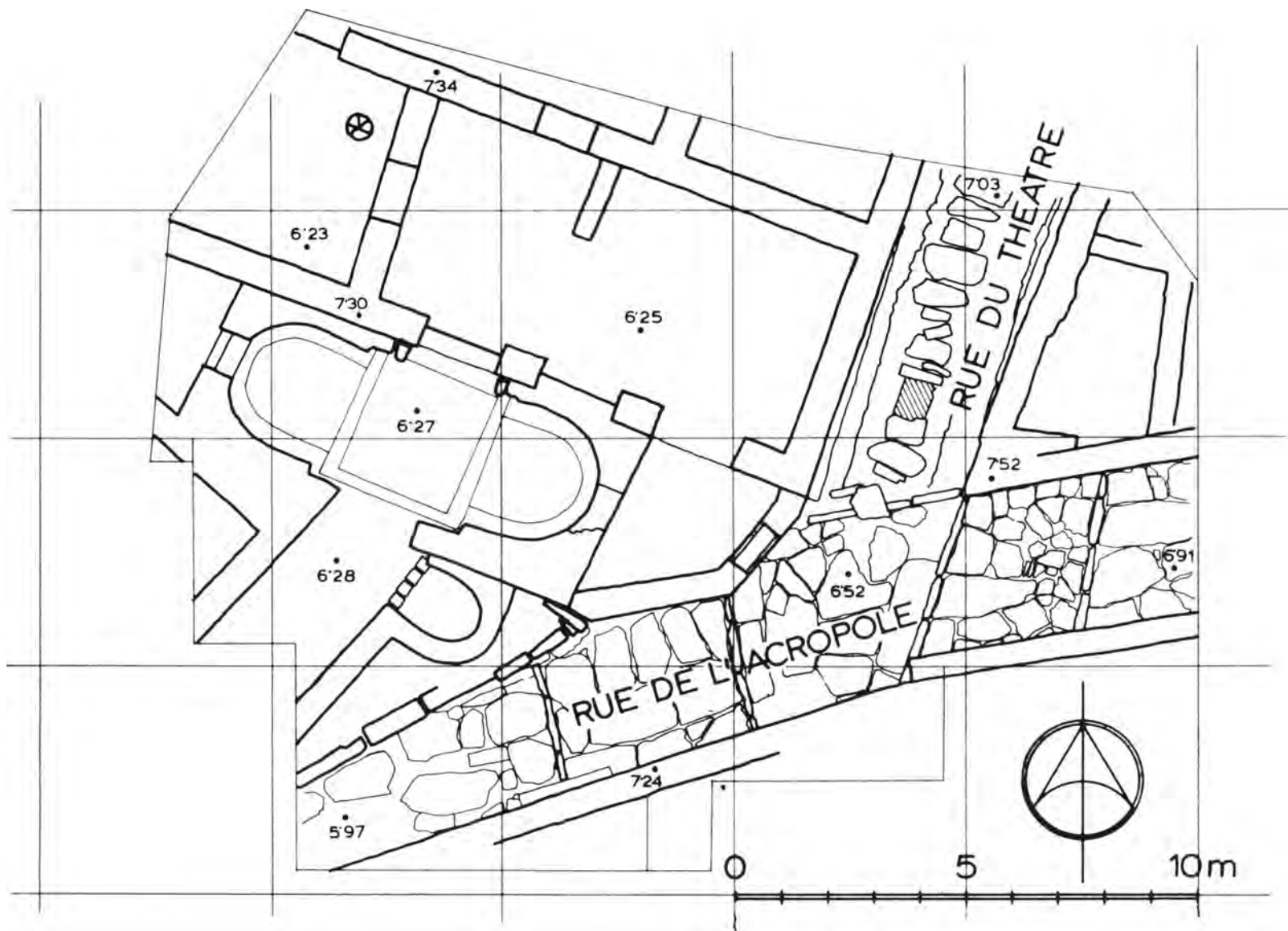
ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Μακένζυ Κιγκ 12 (οικόπεδο Μονής Φιλοθέου)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα του οικοπέδου (Σχ.έδ. 1· Πίν. 213 α), που είχε αρχίσει από το

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Μακένζυ Κιγκ 12. Κάτοψη της ανασκαφής.

1979 (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 275). Αποκαλύφθηκε τμήμα υστερορωμαϊκών θερμών που με ελαφρές τροποποιήσεις ήταν σε χρήση στους βυζαντινούς χρόνους, ενώ πάνω στα ερείπιά τους κτίστηκαν μεταβυζαντινά σπίτια. Σημειωτέον ότι μόνο το πλάτος της οδού Μακένζυ Κιγκ χωρίζει τα λουτρά αυτά από τον περίβολο της Αγίας Σοφίας, οπότε έχει και ιδιαίτερη σημασία η διαπιστωμένη χρήση της και στους βυζαντινούς χρόνους. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 2 μ. και η επάνω επιφάνειά τους βρίσκεται σε βάθος 3,50 μ. από το σύγχρονο οδόστρωμα.

Στο τμήμα των Θερμών που ανασκάφηκε, με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΔ. και εξωτ. διαστ. 20,10 × 14,30 μ., αποκαλύφθηκαν δύο χώροι και τμήματα των συνεχόμενων προς αυτούς. Ο πρώτος χώρος ήταν σταυροειδής, εσωτ. διαστ. 6,20 × 7,70 μ., και θα πρέπει να ήταν η αίθουσα του θερμού λουτρού (caldarium). Στη νότια κεραία υπάρχουν οι εγκαταστάσεις του κλιβάνου θέρμανσης του νερού, ενώ στην ανατολική και στη δυτική υπήρχε από ένας ορθογώνιος λουτήρας. Οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με ορθομαρμάρωση· μεταξύ αυτής και της πλινθοποιίας παρεμβάλλονται ορθογώνιοι αγωγοί θερμού αέρα (tubuli). Μαρμάρινες πλάκες καλύπτουν και το δάπεδο της αίθουσας. Στη θέση της βόρειας κεραίας άνοιγμα πόρτας οδηγούσε σε ένα δεύτερο πιθανότατα caldarium, από το οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα λουτήρα· και εδώ οι τοίχοι θερμαινόταν με tubuli, το δε δάπεδο ήταν πλακόστρωτο. Η αίθουσα αυτή συνεχίζεται προς Α., κάτω από τη διπλανή οικοδομή.

Από το δεύτερο caldarium θύρα οδηγούσε στον επόμενο ακέραιο χώρο των θερμών, που είναι μακρόστενος, εσωτ. διαστ. 2,60 × 5,45 μ., και έχει μία κόγχη στις στενές πλευρές και μία τρίτη στη δυτική πλευρά, όπου υπάρχει και άλλο άνοιγμα θύρας. Η αίθουσα αυτή θερμαινόταν με υπόκαυστο και χρησίμευε πιθανότατα ως tepidarium. Στη βόρεια κόγχη ανοίχθηκε θύρα κατά τους βυζαντινούς χρόνους, που οδηγούσε σε πλακόστρωτο εξωτερικό πέραςμα· βορειότερα αρχίζει βυζαντινό οικοδόμημα, που συνεχίζεται κάτω από την οδό Μακένζυ Κιγκ· η πρώτη φάση του ανήκει πιθανότατα στο συγκρότημα των ρωμαϊκών θερμών.

Ο χώρος δυτικά από το tepidarium αποκαλύφθηκε πολύ λίγο, για να εξακριβωθεί η χρήση του· ίσως να ήταν το frigidarium. Οι τοίχοι του ήταν επενδεδυμένοι με μάρμαρα και το βορειοανατολικό τμήμα του χρησιμοποιήθηκε κατά τους βυζαντινούς ή μεταβυζαντινούς χρόνους για δεξαμενή νερού, οπότε και επιχρίστηκαν οι ορθομαρμαρώσεις με παχύ υδραυλικό κονίαμα.

Ακριβής χρονολόγηση του μνημείου δεν έγινε, επειδή μεταβυζαντινά και νεότερα όστρακα δεν υπήρχαν παντού, ακόμη και στα αναμοχλευμένα δάπεδα του κτιρίου. Τα αρχαία λείψανα θα διατηρηθούν στο υπόγειο της πολυκατοικίας.

Επίβλεψη ανασκαφής Ευτ. Παντερμαλή.

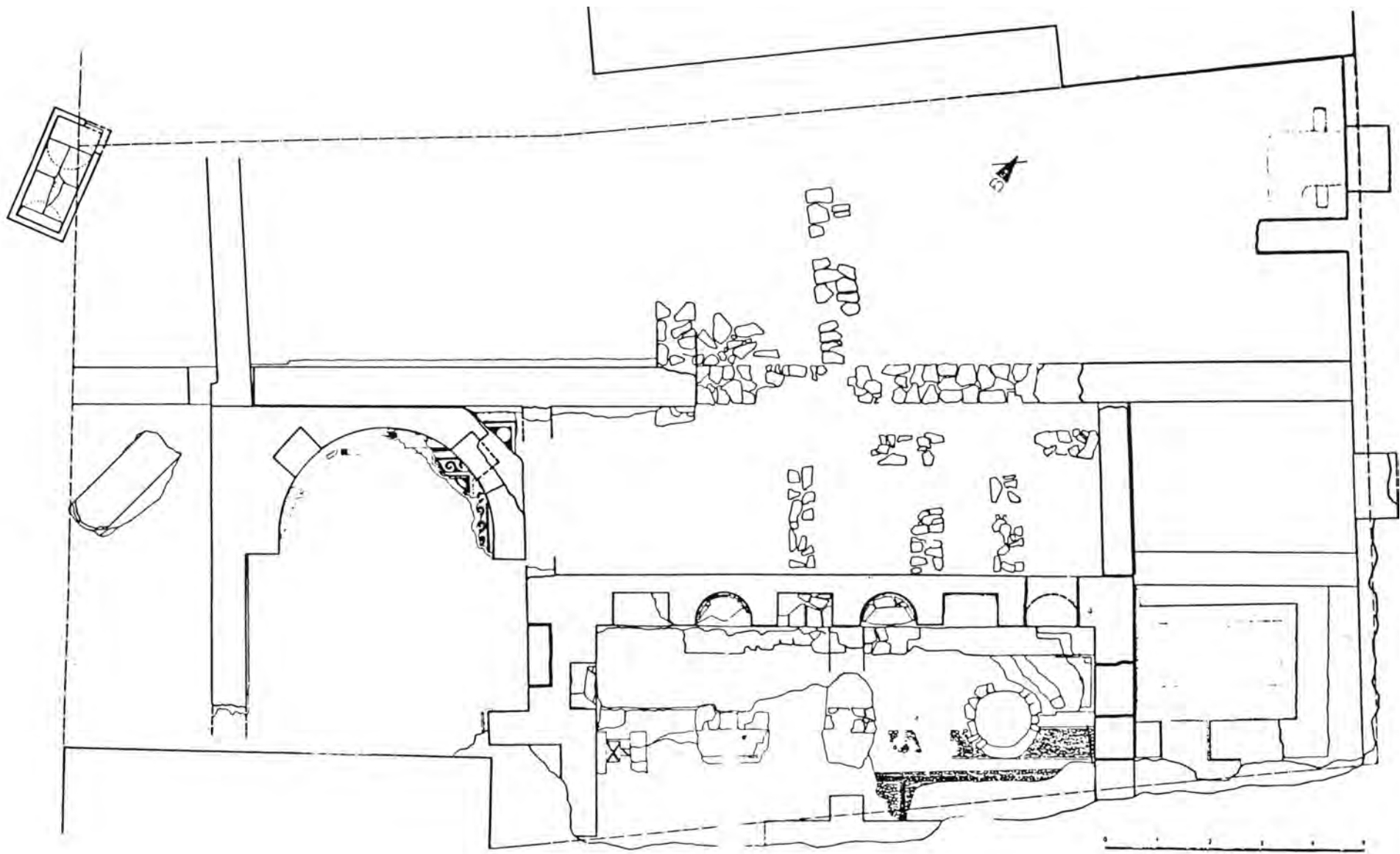
Νέα Φιλίππου 91 (οικόπεδο Μ. Αναστασιάδη, Ευ. Παρθενίου κ.ά.)

Σε χώρο διαστ. 13 × 25 μ. αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα διαφόρων οικοδομικών φάσεων, που σώζονται σε ύψος 2-3 μ. αλλά και αρκετά τμήματα στο επίπεδο της θεμελίωσής τους (Σχέδ. 2· Πίν. 213 β, 214 α-γ). Τα οικοδομήματα συνεχίζονται ανατολικά στο διπλανό οικόπεδο, νότια κάτω από την οδό Φιλίππου και δυτικά στο συνεχόμενο οικόπεδο, όπου όμως ανασκάφηκε το βόρειο τμήμα του το 1974 από την Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης (βλ. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 155-164). Βόρεια έχουμε ταύτιση των ορίων των κτισμάτων με το νότιο κράσπεδο της οδού Γ. Ιορδανίδη (παλαιά Φιλίππου).

Ακριβής χρονολόγηση πριν τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων, δεν μπορεί να γίνει. Μπορούμε όμως να προσδιορίσουμε τις βασικές φάσεις και να προσπαθήσουμε να τις ταυτίσουμε με τις αντίστοιχες του οικοπέδου της οδού Φ. Δραγούμη 1, που έχουν χρονολογηθεί κατά προσέγγιση.

Το πιο ενδιαφέρον οικοδόμημα βρέθηκε στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, που βρίσκεται στο κέντρο της ανατολικής πλευράς. Τμήμα ορθογωνίου κτιρίου συνεχίζεται στο συνεχόμενο προς Α. οικόπεδο. Είναι χτισμένο κυρίως με πλίνθους, αλλά έχουμε και αργολιθοδομή σε ορισμένα τμήματά του, όπως στο κατώτερο τμήμα του δυτικού τοίχου. Στην εσωτερική πλευρά του ανωτέρω τοίχου, 1,50 μ. πάνω από το δάπεδο ανοίγεται έξι κόγχες, τρεις ημικυκλικές και τρεις ορθογώνιες, που εναλλάσσονται. Υπάρχει ακόμη και μία ορθογώνια κόγχη στα αμέσως συνεχόμενα τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου του κτιρίου. Μπροστά από τις κόγχες βρέθηκαν ίχνη δεξαμενής και στη συνέχεια ζώνη δαπέδου, πλ. 0,50 μ., με χοντρές ψηφίδες όπου συλλέγονταν τα νερά που ξεχείλιζαν από τη δεξαμενή. Ακολουθούσε 0,10 μ. χαμηλότερα, δάπεδο με παρόμοιο ψηφιδωτό. Τα στοιχεία που έχουμε στη διαθεσή μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι έχουμε ένα νυμφαίο (Πίν. 214 β). Σε μεταγενέστερη φάση το Νυμφαίο εντάχθηκε σε ένα ευρύτερο οικοδομικό σύνολο από ορθογώνια δωμάτια, που γνώρισε και αυτό διάφορες φάσεις. Από λίγα στοιχεία που έχουμε στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου, όπως ίχνη πλακόστρωσης, αλλά και από τη διάταξη των δωματίων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σ' αυτό το τμήμα υπήρχε αυλή. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα μπορούν να αποδοθούν σε μία πλούσια οικία.

Για τη δημιουργία του μεγάλου αυτού οικοδομικού συμπλέγματος χρειάστηκε να ισοπεδωθεί ο χώρος, γι' αυτό κάτω από τα δάπεδα των περισσότερων δωματίων

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη, Νέα Φιλίππου 91. Κάτοψη της ανασκαφής.

βρέθηκε το φυσικό έδαφος. Σε ορισμένα μόνο τμήματα, ιδίως εξωτερικά του δυτικού τοίχου του Νυμφαίου βρέθηκαν υπολείμματα παλιότερων τοίχων ρωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων με αρκετά μελαμβαφή όστρακα. Στην περιοχή αυτή βεβαιώθηκε η ύπαρξη μεταλλουργικού εργαστηρίου. Στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκαν παρόμοια στοιχεία, ώστε να μπορούμε να υποθέσουμε κατ' επέκταση ότι στην περιοχή είχαμε βιοτεχνικές εγκαταστάσεις, που προϋποθέτουν και ταπεινές κατασκευές.

Μετά όμως την κατασκευή του Γαλεριανού συγκροτήματος το κέντρο βάρους της κοινωνικής ζωής της Θεσσαλονίκης μετατοπίστηκε στην ανωτέρω περιοχή, γι' αυτό και βλέπουμε να κτίζονται πλούσιες οικίες προς την ανατολική πλευρά της πόλης. Σ' αυτή την ιστορική φάση της Θεσσαλονίκης ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα και τα κτίσματα της οδού Φιλίππου 91.

Διακρίνονται διάφορες φάσεις και μικρότερες επισκευές. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου διακρίνονται δύο κύριες φάσεις. Η μια, η παλιότερη, με υπολείμματα τοιχογραφιών πρέπει να είναι σύγχρονη με την αντίστοιχη του οικοπέδου Φ. Δραγούμη Ι, όπου βρέθηκαν τοιχογραφίες και χρονολογείται μετά τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. και πριν τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Η δεύτερη φάση είναι μεταγενέστερη του 350 μ.Χ. και σ' αυτή κυρίως ανήκουν τα σωζόμενα λείψανα με τον τοίχο που σώζεται σε ύψος 3 μ. μέχρι το κράσπεδο της οδού Γ. Ιορδανίδη (παλαιά Φιλίππου) και με τρεις ορθογώνιες κόγχες σε αντίστοιχα δωμάτιά του. Αυτός ο τοίχος κάλυψε παλιότερο τοίχο με τοιχογραφίες, όπως φαίνεται στο άνοιγμα της μιας κόγχης.

Στη νότια πλευρά του οικοπέδου έχουμε τμήμα μεγάλου δωματίου με υπολείμματα ψηφιδωτού και θύρα στην υποτιθέμενη αυλή. Αυτή η φάση κατά πάσα πιθανότητα είναι σύγχρονη με τη δεύτερη φάση του βόρειου τμήματος του οικοπέδου, γιατί έχουμε την ίδια τοιχοδομία και το ίδιο πλάτος τοίχου.

Σε μεταγενέστερη φάση η οικία διχοτομήθηκε με τοίχο που αρχίζει από την οδό Γ. Ιορδανίδη (παλαιά Φιλίππου) βόρεια και συμπεριλαμβάνοντας τον παλιότερο τοίχο με το θυραίο άνοιγμα προς την αυλή φτάνει ως την οδό Φιλίππου. Τότε πρέπει να έκλεισε και το θυραίο άνοιγμα, ώστε να έχουμε δύο οικίες.

Στην οικία που δημιουργήθηκε προς Α. έχουμε την κατασκευή αίθουσας με ψηφιδωτή κατασκευή ανοίγματος 4 μ., που πατεί πάνω στο παλιότερο ψηφιδωτό που καταργεί και το θυραίο άνοιγμα (Πίν. 213 β, 214 γ). Στο πάχος του τοίχου της αψίδας ανοίγονται δύο μικρές ορθογώνιες κόγχες, πλ. 0,80 μ., σε ύψος 1,50 μ. πάνω από το δεύτερο.

Στην οικία που δημιουργήθηκε προς Δ. γκρεμίζονται οι μεσότοιχοι των βόρειων δωματίων και με έναν τοίχο

παράλληλο προς το βόρειο με τις κόγχες σε απόσταση 9,50 μ. από αυτόν δημιουργείται μια μεγάλη αίθουσα.

Σε πολύ μεταγενέστερη φάση πρέπει να ανήκει ένας πρόχειρα χτισμένος με αργολιθοδομή τοίχος στο χώρο της αυλής.

Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

Γωνία Φ. Δραγούμη και Γ. Ιορδανίδη

Ο στενός δρόμος Γ. Ιορδανίδη χωρίζει το οικοπέδο αυτό από τα της οδού Φιλίππου 89 και 91 (βλ. προηγούμενη ανασκαφή). Η προϋπάρχουσα όμως οικοδομή είχε βαθύ υπόγειο, που εξαφάνισε τα ρωμαϊκά κτίρια. Κατά μήκος του πεζοδρομίου της οδού Φ. Δραγούμη σώθηκε ένας αγωγός και λείψανα τοίχων, ενώ στην απέναντι ανατολική πλευρά βρέθηκαν τμήματα τοίχων μικρών οικιών, ανάλογα με τα των βαθύτερων στρωμάτων της οδού Φιλίππου 91 (βλ. παραπάνω σ. 362). Το σκαπτικό μηχάνημα κατέστρεψε λείψανα του κλιβάνου κάποιου εργαστηρίου, για την ύπαρξη του οποίου υπήρχαν ενδείξεις και στο προηγούμενο οικοπέδο.

Οδός Απελλού 4 (οικόπεδο Αλ. Παυλίδου - Β. Φιλιππίδου)

Το οικοπέδο αυτό βρίσκεται σε απόσταση λίγων μέτρων βόρεια από την πλατεία Ναυαρίνου, όπου εκτείνονται τα ερείπια του ανακτόρου του Γαλερίου. Σε βάθος 3 μ. από το επίπεδο της οδού Απελλού αποκαλύφθηκε τμήμα θεμελίων κυκλικού περιγράμματος, που καταλαμβάνει όλη σχεδόν την έκταση του οικοπέδου. Συνέχεια αυτού του θεμελίου έχει βρεθεί προ ετών στο παραπλεύρως, επί της πλατείας Ναυαρίνου οικόπεδο (βλ. ΑΔ 30 (1975): Μελέται, σ. 108, Σχέδ. 14, επάνω). Με βάση τα στοιχεία από τα δύο οικόπεδα υπολογίζεται ότι η ισχυρή αυτή θεμελίωση θα είχε διάμετρο 25 μ. και ότι θα είχε κατασκευαστεί για να φέρει περίκεντρο οικοδόμημα, πιθανότατα κάποιο υστερορωμαϊκό μωσαίο. Δύο βόθροι με κεραμική μεταβυζαντινών χρόνων, βάθος 1,60 μ. και διαμ. 1,50-1,70 μ., είχαν ανοιγεί μέσα στο συμπαγές θεμέλιο, χωρίς να βρουν το πέρας του.

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Καρανίκα.

Εύοσμος

Γωνία Ι. Μεταξά και Αριστοτέλους

Κατά τη διάνοξη χαντακιού του ΟΤΕ αποκαλύφθηκε η γωνία της υποθεμελίωσης ορθογώνιου κτιρίου υστερορωμαϊκών χρόνων σε λοξή κατεύθυνση ως προς το χαντάκι. Επομένως παρέμειναν ανεξακρίβωτες οι διαστάσεις του κτιρίου αυτού που προχωρεί κάτω από το πεζοδρόμιο και τα σπίτια της βορειοδυτικής πλευράς της οδού Μεταξά.

Νεάπολις**Οδός Αγίου Στεφάνου και Ανδρέου Δημητρίου 4 (οικόπεδο εταιρείας ANTZEL, πρώην Θωμά Καρύδα)**

Με την ευκαιρία των οικοδομικών εργασιών στο οικοπέδο αυτό, καθαρίστηκε πάλι ο μακεδονικός τάφος διαστ. 3,50 × 4,50 μ. που αποκάλυψε, συλημένο, το 1948 ο Χ. Μακαρόνας (Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 602). Ο τάφος σχεδιάστηκε, φωτογραφήθηκε και πάρθηκαν μέτρα προστασίας του (Πίν. 215 α).

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Αλλαμανή.

Οδός Βασιλέως Ηρακλείου 24 και Κομνηνών

Στη νότια παρειά του σκάμματος για την ανέγερση της νέας οικοδομής, φάνηκαν τρεις τοίχοι και τμήμα δαπέδου δωματίων, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σώζονται σε ύψος 2,40 μ. και είναι χτισμένοι με εναλλασσόμενες ζώνες αργολιθοδομής και πλινθοδομής με συνδετικό υπόλευκο μαλακό ασβεστοκονίαμα. Σε έναν από τους τοίχους υπήρχε ορθογώνιο άνοιγμα, διαστ. 0,54 × 0,73 μ.

Η ανασκαφή δεν ολοκληρώθηκε, επειδή τα δωμάτια προχωρούν κάτω από τον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου. Στοιχεία χρονολόγησης δε βρέθηκαν.

Οδός Μοιρ. Κουφίτσα 18 (οικόπεδο Ράπτη, Παπαθανασίου, Σεφερειάδη κ.ά.)

Σε βάθος 3,30 - 5 μ. από το επίπεδο της οδού βρέθηκαν τρία τμήματα τοίχων υστερορωμαϊκών χρόνων, σωζόμενα σε μήκος 0,80 - 2 μ., πλ. 0,65 - 0,80 μ.

Σε βάθος 4,50 μ. βρέθηκε μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου. Από την επίχωση του οικοπέδου αποσύρθηκε μαρμάρينو κορινθιακό κιονόκρανο και τμήμα άλλου με εργασία δεύτερης χρήσης (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7737-38).

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Μισαηλίδου.

Οδός Μητροπόλεως και Χρυσοστόμου Σμύρνης

Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου και σε βάθος 3,90 μ. αποκαλύφθηκε μισοκατεστραμμένο τμήμα τοίχου, σε μήκος 5,05 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., χτισμένο με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Η πάνω επιφάνειά του συμπίπτει με τη στάθμη της θάλασσας: περί τα 0,25 μ. βαθύτερα, μέσα στα νερά φάνηκε τμήμα πλινθόκτιστου τοίχου που συνδέεται κάθετα με τον κύριο τοίχο, ο οποίος έχει πάχος 0,80 - 1,60 μ. Στη βορειοδυτική πλευρά του τοίχου εγγράφεται η αρχή μεγάλης κόγχης, ενώ η νοτιοδυτική πλευρά του ήταν επιχρισμένη με κόκκινο ασβεστοκονίαμα.

Επίβλεψη ανασκαφής Ελ. Τρακοσοπούλου.

Συνοικισμός Μαλακοπής

Στα όρια περίπου της περιοχής Α. Τούμπας και Μα-

λακοπής και στη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών του Οργανισμού Αποχετεύσεως Θεσσαλονίκης, χρειάστηκε να γίνει η αποκάλυψη τμήματος του εν μέρει ορατού τείχους των υστερορωμαϊκών χρόνων, που υπάρχει εκεί (Πίν. 215 β). Η εργασία αυτή είχε σκοπό τη χορήγηση στον ΟΑΘ άδεια κατασκευής υπονόμου κάτω από το τείχος.

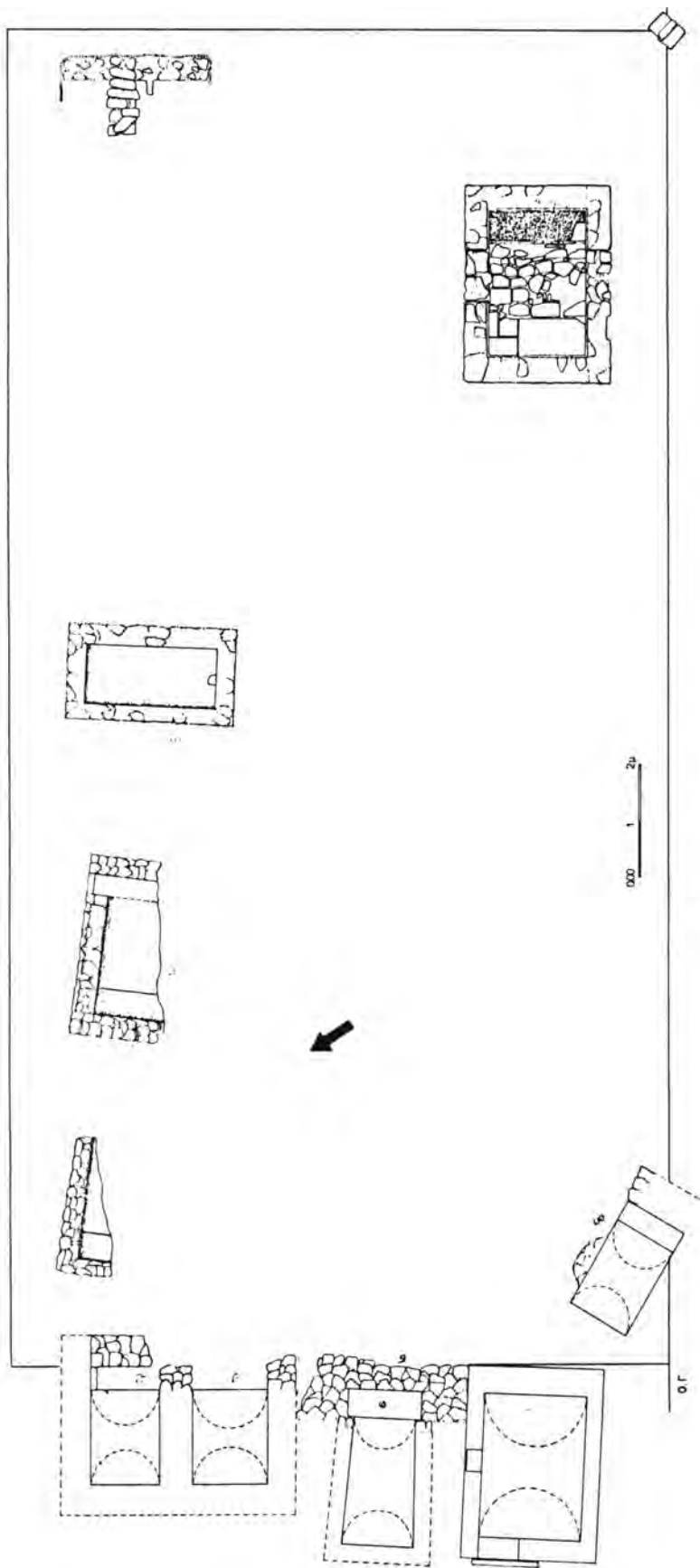
Το τείχος αυτό έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. με μικρή απόκλιση προς ΒΑ. και βρίσκεται συγκεκριμένα στον άξονα της οδού Δόμπολη και στην παρειά της παλιάς τάφρου. Είναι ορατό, τμηματικά, σε μήκος πάνω από 100 μ. και πρέπει να σχετίζεται με το τόξο της ρωμαϊκής γέφυρας, που υπάρχει με την ίδια περιφερειακή τάφρο στο τέρμα της Εγνατίας, στην περιοχή Πυλαίας. Είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και συνδετική ύλη ασβεστοκονίαμα, αλλά αρχικά πρέπει να είχε εναλλάξ ζώνες αργολιθοδομής και πλινθοδομής, που λείψανά της διατηρούνται σε μερικά τμήματα της σωζόμενης σημερινής επιφάνειας του τείχους. Ορατή εν μέρει είναι κυρίως η βορειοανατολική πλευρά του τείχους σε όλο του σχεδόν το μήκος, ενώ η νότια και η πάνω επιφάνεια έχουν επιχρωθεί. Αποκαλύψαμε τμήμα του τείχους, μήκ. 2 μ. περίπου, όπου είχε ακριβώς ορισθεί από τον ΟΑΘ, η διέλευση του υπονόμου, για να διαπιστωθεί το πλάτος και το σωζόμενο ύψος και να γίνει η έρευνα του γύρω χώρου. Στην επίχωση δεν υπήρχαν όστρακα αγγείων. Το πλάτος του τείχους είναι 1,96 μ. και το σωζόμενο ύψος 1,64 μ. Η εξωτερική βορειοανατολική του πλευρά είναι αδρά δουλεμένη και επιχρισμένη εν μέρει με ασβεστοκονίαμα, που σε μερικά σημεία διαγράφει το σχήμα της πέτρας. Η νοτιοδυτική πλευρά του, που δεν αποκαλύφθηκε σ' όλο της το σωζόμενο ύψος είναι πολύ πιο πρόχειρα χτισμένη κι ελάχιστα επιχρισμένη.

Τελικά και μετά από απόφαση Αρχαιολογικού Συμβουλίου, η κατασκευή του υπονόμου έγινε κάτω από το τείχος.

Επίβλεψη και έκθεση της ανασκαφής Ελ. Τρακοσοπούλου.

Ξηροκρήνη**Οδός Σταμάτη Ρεγκούκου 14**

Το οικοπέδο αυτό ανήκει στην ευρύτερη περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Μέσα σ' αυτό εντοπίστηκαν δώδεκα συνολικά τάφοι, από τους οποίους ο ένας είναι κεραμοσκεπής, καλυβίτης, και οι υπόλοιποι ορθογώνιοι κτιστοί καμαροσκεπαστοι (Σχέδ. 3· Πίν. 215 γ-δ). Οι περισσότεροι έχουν κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή. Πλινθόκτιστη είναι η εξωτερική (κάθετη) πλευρά της καμάρας, που άλλοτε έχει οριζόντια επίστεψη (εξωτερική επιφάνεια οροφής), άλλοτε όχι. Η καμάρα δεν καλύπτει κάθε τάφο σε όλο το μήκος: μένει ακάλυπτο ένα μικρό τμήμα δίπλα στη

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Ὀδὸς Στ. Ρεγκούκου 14. Κάτωψη τάφων.

νοτιοανατολική κυρίως πλευρά, όπου στο ύψος της γέφυρας της καμάρας διαμορφώνεται η είσοδος του, που φράζεται από ορθογώνια, μαρμάρινη συνήθως πλάκα, οριζόντια τοποθετημένη πάνω στους τρεις πλευρικούς τοίχους. Διαφορά παρουσιάζει η είσοδος στους τάφους 7, 10 και 11. Στον τάφο 7 την είσοδο αποτελεί ημικυκλική κόγχη διαμορφωμένη στο πάχος της βορειοδυτικής πλευράς και δίπλα ακριβώς στη βόρεια γωνία της κλείνεται από μαρμάρινη πλάκα, κάθετα τοποθετημένη. Στους τάφους 10 και 11 η είσοδος διαμορφώνεται στο πάχος του τοίχου της βορειοδυτικής, πάλι, πλευράς και είναι απλό ορθογώνιο άνοιγμα κάτω από την κορυφή της καμάρας, που φράζεται από σχιστόπλακες κάθετα τοποθετημένες. Μερικοί από τους τάφους, όπως οι 1 και 2, καθώς και 10 και 11, σχηματίζουν ανά δύο συστάδα έχοντας κοινό τον ενδιάμεσο τοίχο.

Όλοι οι χτιστοί τάφοι εσωτερικά είναι επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα. Ελάχιστα ίχνη χρωμάτων σε ζώνες σώθηκαν μόνο στον τάφο 12. Οι ταφές ήταν ομαδικές στους τάφους, όπου διατηρήθηκαν λείψανα σκελετών. Οι σκελετοί, σε ύπτια θέση, είχαν προσανατολισμό κυρίως ΒΔ. (κρανίο) - ΝΑ. (προσκεφάλι) —λοξά υπερυψωμένο και επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα συνήθως τμήμα του δαπέδου— έχουμε σ' όλους σχεδόν τους τάφους και σ' επαφή με τη βορειοδυτική στενή πλευρά. Το δάπεδο των τάφων ήταν επιχρισμένο με λεπτή στρώση από ασβεστοκονίαμα (πάνω σε πατημένο χώμα) ή στρωμένο πρόχειρα με διάφορα κομμάτια από πέτρες διαλεγμένες ή μάρμαρα ή ακόμη τμήματα από θωράκια σε β' χρήση (τάφος 1). Ο μεγαλύτερος σε διαστάσεις από τους υπόλοιπους τάφους είναι ο 7, όπου στο εσωτερικό του υπάρχει μαρμάρινη κλίνη για την τοποθέτηση των νεκρών. Η κλίνη στηρίζεται εν μέρει στους πλευρικούς τοίχους κι εν μέρει σε χαμηλό μαρμάρινο κίονα.

Στην καλυπτήρια πλάκα της εισόδου του τάφου 6, που προφανώς είναι σε β' χρήση, υπήρχε δίγλωσση επιγραφή (λατ.-ελλην.) που αναφέρεται σε επισκευή ναού Ίσιδος. Τέσσερις τάφοι (6, 7, 10 και 11) ήταν άθικτοι για τους υπολοίπους οκτώ, που έχουν εν μέρει καταστραφεί από το μηχανικό εκσκαφέα, όλες οι ενδείξεις συνηγορούν πως ήταν συλημένοι από παλιά.

Τα λίγα ευρήματα - κτερίσματα ανήκαν μάλλον στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και ήταν συνολικά πέντε άβαφα πήλινα αγγεία, μόνωτα ή άωτα, με πλαστικές παράλληλες αυλακώσεις στο σώμα τα περισσότερα, γυάλινη λάγηνος με πολυεδρικό σώμα, δύο ζευγάρια από απλά χρυσά σκουλαρίκια, δύο χάλκινες περόνες, κομμάτι από οστέινη φθαρμένη χτένα και λείψανα από δερμάτινες ή υφασμάτινες πλεξίδες (μαντήλι κεφαλιού;) που βρέθηκαν στο κρανίο ενός από τους σκελετούς της ταφής 6. Τέσσερα χάλκινα νομίσματα, που περισυλλέχτηκαν είναι αρκετά φθαρμένα. Το ένα είναι εποχής Κώνσταντος: 341-346 μ.Χ.

Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Ελ. Τρακοσοπούλου.

Οδός Ταντάλου 37

Στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 3,80 μ. βρέθηκαν δύο πλινθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι που είχαν κοινή τη μία μακριά πλευρά, πλ. 0,15 μ. Καλύπτονταν με σχιστόπλακες και το δάπεδο ήταν σκεπασμένο με ορθογώνιες πλίνθους. Εσωτ. διαστ.: ύψος 0,60, πλάτος 0,40, μήκος άγνωστο, επειδή είχε αποκοπεί η μία στενή πλευρά της από παλιά σύληση. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε στο εσωτερικό τους δε βρέθηκαν παρά μόνο λίγα οστά.

Επίβλεψη ανασκαφής Ελ. Τρακοσοπούλου.

Οδός Μοναστηρίου 15 (οικόπεδο Χαρισείου Γηροκομείου)

Σε βάθος 3 μ. βρέθηκε ανοιγμένη μαρμάρινη σαρκοφάγος με τρεις μετακινημένους σκελετούς στο εσωτερικό της. Στην κύρια όψη της φέρει τετράστιχη επιγραφή του 3ου αι. μ.Χ. μέσα σε απλό πλαίσιο. Διαστ. 2,60 × 1,40 × 1,30 μ. πάχος τοιχωμάτων 0,18 μ.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Μπέσιου.

Βασιλικά

Θέση Τραχανιώτικος Λάκκος

Στις απότομες όχθες του ρέματος, που βρίσκεται περί τα 500 μ. ανατολικά των Λουτρών Θέρμης, φάνηκαν τάφοι κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς κομμένοι οι περισσότεροι σε μικρό ή μεγάλο τμήμα τους από τα νερά του χειμάρρου.

Ερευνήθηκαν συνολικά δεκατρείς τάφοι, εννέα στην ανατολική όχθη και τέσσερις στη δυτική. Από αυτούς πέντε είναι κιβωτιόσχημοι με οριζόντια κάλυψη από σχιστόπλακες. Οι κάθετες πλευρές είναι χτισμένες με πλάκες πωρολίθου και αργούς λίθους, που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Ένας είναι κιβωτιόσχημος με τις κάθετες πλευρές από πλάκες πωρολίθου και κάλυψη αμφικλινή πάλι με πλάκες πωρολίθου. Άλλοι πέντε τάφοι είναι κεραμοσκεπείς, ένας είναι λακκοειδής με κάλυψη οριζόντια με σχιστόπλακες. Τέλος υπάρχει και υπόλειμμα της στενής πλευράς κιβωτιόσχημου κατά πάσα πιθανότητα τάφου με οπτοπλίνθους. Προσανατολισμός όλων των τάφων Α.-Δ. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν διαταραγμένοι και στο τμήμα που δεν κόπηκε από τα νερά του χειμάρρου. Ευρήματα απέδωσαν οι τάφοι 1, 2, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13. Βρέθηκαν συνολικά μία γυάλινη δακρυδόχος, εννιά άβαφα αγγεία, επτά χάλκινα νομίσματα, ένας χάλκινος δακτύλιος.

Τα ευρήματα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. μ.Χ. και το α' τέταρτο του 4ου αι. μ.Χ.

Οι τάφοι πρέπει να βρίσκονταν στις δύο πλευρές δρόμου που θα ένωνε τους οικισμούς που βρίσκονταν στην Τούμπα Θέρμης, περί τα 800 μ. νότια των τάφων, και στην Τούμπα της Λακκιάς, περί τα 1.500 μ. βόρεια. Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

Νέα Μηχανιώνα

Κατά τις εκσκαφές χανδάκων για την τοποθέτηση αγωγού ύδρευσης στη θέση «Τούμπες» και σε απόσταση 100-200 μ. βόρεια από τους ταφικούς τύμβους που ερευνήθηκαν το 1979 (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 276), αποκαλύφθηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι του τέλους του 6ου-αρχών του 5ου αι. π.Χ. Κείνται πάνω στη διαχωριστική γραμμή των αγροτεμαχίων 348 και 349.

Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από μονοκόμματα πλάκες μαλακού πωρολίθου και περιείχαν ατομικές ταφές. Στον τάφο 1 ο νεκρός ήταν κτερισμένος με ένα σιδερένιο μαχαίρι και ένα σωληνοειδές χάλκινο αμφικωνικό περιάπτο μακεδονικού τύπου. Ο τάφος 2 περιείχε καλά διατηρημένο σκελετό και πλούσια κτερίσματα: μία μελανόμορφη αττική οινόχοη, μία κύλικα, ένα σκύφο, διαφόρων σχημάτων χάλκινα περιάπτα και μεγάλες χάλκινες ψήφους μακεδονικού τύπου, δύο αργυρά ψέλια που λήγουν σε κεφαλές φιδιών, δύο αργυρά ενώτια από πλεκτό σύρμα, μία οστέινη οκτώσχημη πόρπη σε κακή κατάσταση. Στον τάφο 3 βρέθηκε ένα ληκύθιο και ένα χάλκινο ατρακτόσχημο περιάπτο.

Σε απόσταση 10 μ. ΒΑ., από τους τύμβους περισυλλέχθηκαν θραύσματα από χρωματιστά κονιάματα, αρυβαλλοειδές ληκύθιο, μία μελαμβαφής υδρίσκη, μία φιάλη με εμπίεστα ανθέμια, ένα φιαλίδιο και μία ερυθρόμορφη υδρίσκη. Σε απόσταση 21 μ. ΒΑ. από τους τύμβους βρέθηκαν ίχνη πυράς, σε βάθος 1,30 μ., απ' όπου περισυλλέχθηκαν θραύσματα από δύο καμένες φιάλες.

Διαπιστώθηκε έτσι η ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων βόρεια από τις Τούμπες, ενώ παλιά είχαν ανασκαφεί τάφοι περί τα 200-300 μ. δυτικά, μέσα στο χώρο του ΠΙΚΠΑ (ΒΧΗ 1952, σ. 224, ΒΧΗ 1953, σ. 141).

Επίβλεψη ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου-Β. Καρανίκα.

Νέα Φιλαδέλφεια

Περί τα 300 μ. νότια της τράπεζας της Νέας Φιλαδέλφειας και μέσα στο υπ' αριθ. 626 αγροτεμάχιο, ιδιοκτησίας Κουϊνογλου, ερευνήθηκε κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος με σχιστολιθικές πλάκες. Βρέθηκαν όστρακα μελαμβαφούς σκύφου και κορινθιακού κώθωνα.

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Μισαηλίδου.

Ωραιόκαστρο

Σε οικόπεδο της οδού Ρήγα Φεραίου 19, ιδιοκτησίας

Αναστ. Τεζαψίδου, ανασκάφηκε καμαροσκεπής τάφος, εσωτ. διαστ. 2,76 × 1,30, ύψ. 1,32 μ., κατασκευασμένος με αργούς λίθους και αραιή χρήση πλίνθου στην εκφορική καμάρα. Στο ανατολικό άκρο της οροφής υπήρχε η είσοδος, φραγμένη από μεγάλη σχιστόπετρα. Στο βόρειο και νότιο τοίχο υπήρχε και μία κόγχη. Στο δάπεδο βρέθηκαν διαταραγμένα οστά πολλών νεκρών, δεκαοχτώ χάλκα νομίσματα Ιουστινιανού Α' και Αναστασίου Α', καθώς και ένα χάλκινο βραχιόλι, δύο χάλκινα δακτυλίδια και τρεις ασημένιοι κρίκοι.

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Μισαηλίδου.

Σίνδος

Στη βιομηχανική περιοχή Σίνδου και σε απόσταση 150 μ. ΝΔ. από την Τούμπα Αγγιάλου, οι εργασίες κατασκευής αποχετευτικών έργων της ΕΤΒΑ αποκάλυψαν σε βάθος 3 μ. τους πέντε πρώτους τάφους ενός εκτεταμένου νεκροταφείου υστεροαρχαϊκών χρόνων (Πίν. 216 α-β). Σε διάστημα 2 1/2 μηνών ανασκάφηκαν στον κυρίως χώρο των ανασκαφών 67 τάφοι, από τους οποίους οι 38 ήταν από πωρόλιθο (9 κιβωτιόσχημοι και 29 σαρκοφάγοι) και 29 ελεύθερες ταφές στο έδαφος, ίσως μέσα σε ξύλινα φέρετρα. Περί τα 500 μ. ανατολικότερα και 800 μ. νοτιότερα αποκαλύφθηκαν συνολικά άλλες 11 σαρκοφάγοι της περιόδου 450-375 π.Χ.

Τα ευρήματα από το σύνολο των τάφων ανέρχονται σε πολλές εκατοντάδες. Υπερτερούν αριθμητικά τα μετάλλινα αντικείμενα: χρυσά κοσμήματα, χάλκινα αγγεία, ασπίδες και κράνη, σιδερένια όπλα, ασημένια κοσμήματα.

Σε κάθε τάφο υπήρχαν λίγα πήλινα αγγεία, αττικά και κορινθιακά, λίγα ανατολικοϊωνικά. Βρέθηκαν επίσης αρκετά γυάλινα αγγεία και πολλά πήλινα ειδώλια.

Η ανασκαφή του νεκροταφείου δεν ολοκληρώθηκε. Είναι από τα σημαντικότερα της Μακεδονίας, τόσο για τα πολύτιμα ευρήματα, όσο και για τη βοήθεια που θα προσφέρει στα εθνογεωγραφικά προβλήματα της περιοχής.

Επίβλεψη ανασκαφής Αικ. Δεσποίνης.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

α) Κοντά στην αψίδα του Γαλερίου βρέθηκε κεφαλή αγαλαμιτιδίου, ύψ. 0,065 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7703). β) Στα δυτικά τείχη της Θεσσαλονίκης, περί τα 100 μ. βόρεια από τη Ληταία πύλη, ήταν εντειχισμένες δύο μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων:

1. Επιτύμβιο ανάγλυφο, διαστ. 0,68 × 0,34 × 0,05 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7714). Εικονίζεται μία όρθια και μία καθιστή γυναίκα με μορφή αριστερά και

δύο όρθιες ανδρικές μορφές δεξιά. Σώζονται λείψανα ζωγραφικών λεπτομερειών.

2. Τμήμα ενεπίγραφης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης, διαστ. 0,42 × 0,28 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7715).

γ) Στην οδό Αγίου Δημητρίου, απέναντι από το Κεντρικό Νοσοκομείο μέσα σε παλιά μπάξα βρέθηκαν από εργάτη τρεις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων:

1. Τμήμα μαρμάρινου ιωνικού επιστυλίου, που ξαναχρησιμοποιήθηκε ως επιτύμβια στήλη. Διαστ. 0,72 × 0,38 × 0,95 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7718). Φέρει την επιγραφή: *Λογγείνος οίκονόμος τῆς/πόλεως Ἀρτεμίδώρα τῆ / συμβίω μ(νεί)ας χάριν.*

2. Επιτύμβια στήλη, διαστ. 0,625 × 0,415 × 0,10 μ. με ανάγλυφη παράσταση ενός ιματιοφόρου κατ' ενώπιον (Πίν. 216 γ) (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7717). Φέρει την επιγραφή: *Αὐρήλιος Ἀρτεμίδωρος / Αὐρηλίω Παμφίλω / τῶ τροφίμω μνείας χάριν.*

3. Επιτύμβια στήλη, διαστ. 0,84 × 0,47 × 0,10 μ. με τοξωτή επίστεψη και ανάγλυφη παράσταση γυναίκας με τη θεραπαινίδα της (Πίν. 216 δ) (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7716). Στο τόξο και στη δεξιά παραστάδα υπάρχει η επιγραφή: *Σιθόνιος Ἰσίδωρος Π. Φοντεία Κλεοπάτρα τῆ μητρὶ. Δεξιά τῆς νεκρῆς: καὶ ΠΦοντεία Κλεοπάτρα σωφροσύνης ἔνεκεν. Στον κανόνα κάτω: τῆ συνβίω καὶ ΠΦοντεία Εἰσιδώρα / τῆ θυγατρὶ μνήμης χάριν.*

Ακροπόταμος

Στην ανατολική όχθη του Αξιού, σε εργασίες αμμοληψίας, βρέθηκε κορμός ανδρικού ιματιοφόρου αγάλματος, ρωμαϊκών χρόνων, που σώζεται από τη βάση του λαιμού ως τα γόνατα (Πίν. 217 α). Σωζ. ύψ. 1,15, πλ. 0,52 μ. (αριθ. ευρ. 8169).

Σταυρούπολη

Μέσα στο Δημαρχείο βρέθηκε αφημένη σε κάποια αποθήκη ανάγλυφη επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,625, πλ. 0,24, πάχ. 0,12 μ. (Πίν. 217 β) (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8165). Κάτω από μία κατ' ενώπιον γυναικεία προτομή υπάρχει η επιγραφή: *Ἀρτεμίδωρος/ Θεοδώρα τῆ συμ/βίω μνείας χά/ριν.*

NOMOS ΚΙΛΚΙΣ

Φιλυριά

Επαναλήφθηκε η ανασκαφική έρευνα στο χώρο όπου πέρυσσι είχαν ερευνηθεί δύο λίθινοι κιβωτίοσχημοι τάφοι (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 280). Φέτος αποκα-

λύφθηκαν και ερευνήθηκαν έξι ταφές που χρονολογούνται από το τέλος του 4ου αι. π.Χ. (Τ2) μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. (Τ6). Εκτός από τις καύσεις των νεκρών, στις άλλες ταφές ο σκελετός του νεκρού είχε κατεύθυνση Α.-Δ.

Ταφή 1. Ανοιχτή διαλυμένη. Από το σκελετό του νεκρού σώζονται τα πόδια από τα γόνατα και κάτω. Δίπλα στο σκελετό βρέθηκε μία μελαμβαφής αρυβαλλοειδής λήκυθος και τμήμα φιάλης.

Ταφή 2. Καύση νεκρού μέσα σε λάκκο που ανοίχθηκε στο έδαφος. Η ταφή ήταν κτερισμένη με μία μελαμβαφή αρυβαλλοειδή λήκυθο του τέλους του 4ου αι. π.Χ. και με χάλκινο επίχρυσο στεφάνι μυρτιάς. Μερικά πήλινα επίχρυσα αντικείμενα που βρέθηκαν μέσα στην πυρά (ρόδακας, τμήμα ανάγλυφης ταινίας με λέσβιο κυμάτιο, ομφαλωτό κουμπί) προέρχονται πιθανώς από κάποιο ξύλινο κιβώτιο που κάηκε μαζί με το νεκρό.

Ταφή 3. Καύση νεκρού μέσα σε λάκκο με τοιχώματα επενδυμένα με ωμό πηλό που ψήθηκε κατά την καύση. Κτερισμένη με σιδερένια στλεγγίδα.

Ταφή 4. Καύση νεκρού όμοια με της Τ3. Κτερισμένη με ένα πήλινο φιαλίδιο, μία αρυβαλλοειδή λήκυθο και ένα χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου.

Ταφή 5. Ανοιχτή ταφή κτερισμένη με όστρακα άβαφων αγγείων.

Ταφή 6. Ενταφιασμός νεκρού μέσα σε κεραμοσκεπή τάφο. Κτερισμένη με μελαμβαφές φιαλίδιο κοντά στο στόμα του νεκρού χάλκινο νόμισμα 168-146 π.Χ.

Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Νικ. Καλτσάς.

Μεγάλη Βρύση

Στον αγρό Γ. Λαζαρίδη βρέθηκε τμήμα ανάγλυφης στήλης ρωμαϊκών χρόνων με πέντε προτομές, από τις οποίες σώζονται ακέραιες μόνο οι τρεις της κάτω σειράς. Διαστ. 0,49 × 0,55 × 0,10 μ.

Άνω Απόστολοι

Κάτοικος του χωριού παρέδωσε αδούλευτη σχιστολιθική πλάκα, πάνω στην οποία ήταν χαραγμένα τα ονόματα:

ΑΔΥΡΑ/ΑΝΤΙΓΟ/ΝΟΥ.

NOMOS ΠΙΕΡΙΑΣ

Μακρύγιαλος

Μέσα στον οικισμό, στο οικόπεδο 105 του Ο.Τ. 14, ανασκάφηκε κιβωτίοσχημος τάφος με καλυπτήριες πλάκες πωρολίθου σε δεύτερη χρήση και με τέσσερις δόμους στις πλευρές του. Δίπλα στον αποσθρωμένο σκελετό βρέθηκε άβαφος αμφορέας και υστεροελληνιστική ή πρώιμη ρωμαϊκή πρόχους. Στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκαν και έξι χάλκινα νομίσματα.

Στη θέση Πύδνα έγιναν δοκιμαστικές τομές στο αγροτεμάχιο 478, το οποίο επιφανειακά είναι γεμάτο με όστρακα αγγείων του 4ου αι. π.Χ., κυρίως καθημερινής χρήσης. Οι τομές δεν αποκάλυψαν θεμέλια.

Κούκος

Στον αγρό του ιερέα Χριστόφορου Τοτσίδα (αριθ. 359), στη θέση Μυλότοπος, αμέσως έξω και ΒΑ. του χωριού, φάνηκε μετά την καλλιέργεια ανάγλυφη στήλη, που έδωσε αφορμή για μικρή ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι ρωμαϊκών χρόνων.

Τάφος 1. Κιβωτιόσχημος, με περιμετρικές και καλυπτήριες πλάκες, αλλά χωρίς δάπεδο. Ως καλυπτήριες πλάκες χρησιμοποιήθηκαν μία ανάγλυφη στήλη του 2ου αι. π.Χ. και η βάση της. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν τρεις σκελετοί, δύο άβαφες πήλινες οινοχόες, μια οστέινη περόνη, έντεκα χάλκινα νομίσματα των αρχών του 4ου αι. μ.Χ.

Η στήλη (Πίν. 217 γ) έχει ύψος 1,45, πλάτος 0,70, πάχος 0,23 μ. Έχει αετωματική επίστεψη και φέρει διμερή ανάγλυφη παράσταση: επάνω τρεις προτομές και κάτω ιππείας και πλοίο. Ακολουθεί εξάστιχη επιγραφή.

Τάφος 2. Λάκκος ανοιγμένος στο μαλακό φυσικό βράχο. Περιείχε ένα παιδικό σκελετό κτερισμένο με τέσσερα χάλκινα νομίσματα του 2ου αι. μ.Χ. Βρέθηκε και ένας σιδερένιος κρίκος, βελόνη και έλασμα.

Τάφος 3. Κιβωτιόσχημος, με δύο σκελετούς. Κτερίσματα: μία χάλκινη πόρπη, ένα γυάλινο αντικείμενο θρυμματισμένο, ένα χάλκινο νόμισμα του 4ου αι. μ.Χ. Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Ευτ. Παντερμαλή.

Κολινδρός

Στη θέση Αγελαδαριά, κατά την καλλιέργεια του αγρού του Π. Κιοσσε, αποκαλύφθηκε ανάγλυφη επιτύμβια στήλη όψιμων ελληνιστικών χρόνων. Ακολούθησε μικρή ανασκαφική έρευνα, με αποτέλεσμα να βρεθεί κατεστραμμένος κεραμοσκεπής τάφος, στον οποίο ανήκε πιθανότατα η στήλη. Η στήλη, διαστ. 0,64 × 0,495 × 0,12 μ., φέρει προσεκτικά δουλεμένη ανάγλυφη παράσταση: αριστερά ιππείας και σε δεύτερο επίπεδο μικρότερη μορφή παιδιού ή δούλου, δεξιά καθιστή σε δίφρο γυναικεία μορφή και πίσω της θερααινίδα· μεταξύ των δύο κυρίων μορφών ανάγλυφο φίδι. Η όλη παράσταση εντάσσεται μέσα σε ένα ναόμορφο πλαίσιο με αετωματική επίστεψη· στο επιστύλιο έχει χαραχθεί η λέξη ΗΡΩΕΣ και στη ζωφόρο η επιγραφή ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΠΠΟΤΟΥ (Πίν. 217 δ) (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8166).

Κατερίνη

Στη χωματερή του εργοστασίου πλινθοποιίας του Π.

Μιχαηλίδη ερευνήθηκε ο κιβωτιόσχημος τάφος Β, που είχε αναφανεί σε απόσταση λίγων μέτρων ανατολικά από τον τάφο Α (βλ. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 204).

Ο τάφος, εσωτ. διαστ. 2,53 × 1,52 × 1,50 μ., είναι κατασκευασμένος από πελεκημένους παρολίθους. Οι κάθετες παρείες φέρουν δίχρωμο κονίαμα: ώχρα στο επάνω μισό και βαθύ κόκκινο στο κάτω μέρος. Πάνω στις δύο από τις πέντε καλυπτήριες πλάκες εκτεινόταν η πυρά αποτέφρωσης του νεκρού· μέσα σ' αυτή βρέθηκαν χρυσά φύλλα μυρτιάς και επίχρυστοι κόκκοι από νεκρικό στεφάνι, τεμάχια ελαφαντοστού και άλλα μικροαντικείμενα. Το εσωτερικό του τάφου είχε συληθεί· παρ' όλα αυτά βρέθηκαν μία αρυβαλλοειδής λήκυθος και ένας άωτος σκύφος, καθώς και φύλλα και καρποί από νεκρικούς στεφάνους, χάλκινα δισκάρια, τμήματα από όχανο ασπίδας και άλλα μικροαντικείμενα.

Επίβλεψη ανασκαφής Αικ. Δεσποίνη.

Θέση Επτά Καβάκια

Μέσα στο ελαιοτριβείο του Κ. Γουνιτσιώτη, βρέθηκε ανάγλυφη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων με έξι μορφές, διαστ. 0,43 × 0,43 × 0,07 μ. Φέρει την επιγραφή: ΗΡΩΕΣ (Πίν. 218 β).

Τρίλοφος

Μέσα στον οικισμό κατά τη διάνοιξη χανδάκων για την ύδρευση της κοινότητας, βρέθηκε λίθινη μικρή σαρκοφάγος ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 0,60 × 0,30 μ. Φέρει ανάγλυφη παράσταση ερωτιδέως και ανθοπλοκάμων (Πίν. 218 α).

NOMOS ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Νέα Καλλικράτεια

Οικόπεδο 725 Γρ. Ντουντούλα (Ο.Τ. 86)

Κατά την παρακολούθηση των εργασιών εκσκαφής των θεμελίων βρέθηκαν σε βάθος 0,40 μ. και ίσως μέσα σε φερτά χώματα εννέα πήλινα ειδώλια και τρία μικρά αγγεία.

Επίβλεψη ανασκαφής Β. Μισαηλίδου.

Κρυοπηγή-Κασσάνδρα

Θέση Πουρνάρα Συκιά (αγρόκτημα Β. Κρίτου)

Στη νοτιοδυτική γωνία του αγροκτήματος βρέθηκε ταφικός πίθος ρωμαϊκών χρόνων, ύψ. 2,3, διαμ. στομίου 0,80 μ. Περιείχε ένα σκελετό, κτερισμένο με μία τριφυλλόστομη οινοχόη και δύο άωτα κύπελλα. Όλα τα αγγεία είναι άβαφα και φέρουν οριζόντιες αυλακώσεις. Επίβλεψη ανασκαφής Νικ. Καλτσάς.

Νέα Σκιώνη Κασσάνδρας

Οικισμός Αγίου Ιωάννη

Κάτω από το κατάρωμα αγροτικού δρόμου, 13,50 μ. βόρεια από το εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη και 14 μ. δυτικά από τον περίβολο της οικίας του Βασιλικού Γαρύφαλλου, ανασκάφηκε καμαροσκεπαστος βυζαντινός τάφος. Έχει εσωτερικά μήκος 2,35, ύψος 1, και πλάτος 0,90 μ. Η γένεση της καμάρας αρχίζει στα 0,60 μ. Ως τα 0,40 μ. έχει αργούς λίθους με ασβεστοκονίαμα στη συνδετική ύλη, ενώ το ανώτερο τμήμα με σειρές από οπτοπλίνθους ή κομμάτια κεραμιδιών στέγης πάντα με ασβεστοκονίαμα στη συνδετική ύλη. Ο προσανατολισμός του τάφου είναι Α.-Δ. Στη δυτική στενή πλευρά υπήρχε άνοιγμα που έχει καταρρεύσει, ενώ σε μεταγενέστερη φάση δημιουργήθηκε άλλο άνοιγμα στη βορειοανατολική γωνία της καμάρας, που έκλεινε με μαρμάρινη πλάκα.

Ο τάφος περιείχε πολλούς σκελετούς διαταραγμένους. Βρέθηκαν δέκα κρανία, όλα προς το δυτικό τμήμα του. Από τα κινητά ευρήματα χρονολογείται στα βυζαντινά χρόνια. Βρέθηκε ένα χάλκινο σκυφωτό νόμισμα, τμήμα λάμας σιδερένιου μαχαιριού, τέσσερις άβαφες πρόχοι, ένα άβαφο κυάθιο, καθώς και όστρακα άβαφα και εφουαλωμένα.

Επίβλεψη και έκθεση ανασκαφής Μ. Μπέσιου.

Νέα Ποτίδαια Κασσάνδρας

Οικόπεδο Ιω. Μελά (Ο.Τ. 48, αριθ. 194)

Δίπλα στην κεντρική πλατεία της κοινότητας σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου βρέθηκε κιβατόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων κατασκευασμένος με πώρινο και μαρμάρινο υλικό σε δεύτερη χρήση. Εσωτ. διαστ. 2,20 × 0,56 × 0,61 μ. Περιείχε δύο σκελετούς και τα εξής κτερίσματα: δύο άβαφες τριφυλλόστομες οινοχόες με οριζόντιες αυλακώσεις, ένα σπασμένο γυάλινο δοχείο, ένα λίθινο πλακίδιο, μία χάλκινη σπάτουλα, ένα ασημένιο δακτυλίδι και τέσσερα σιδερένια δισκάρια. Επίβλεψη ανασκαφής Λ. Γουναρόπουλου, Β. Αλλαμανή.

Ιερισός

Υπό την επίβλεψη της Προϊσταμένης της Εφορείας, Εφόρου Αρχαιοτήτων Αικ. Ρωμιοπούλου και με τη βοήθεια των Επιμελητών Αρχαιοτήτων Μ. Μπέσιου, Ν. Καλτσά, Μ. Καραμπέρη και της επιστημονικής βοηθού Ελ. Τρακοσοπούλου, συνεχίστηκε η έρευνα του εκτεταμένου αρχαίου νεκροταφείου (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 279).

Ερευνήθηκαν τα οικόπεδα 47 και 48 ιδιοκτησίας Δ. Ρουμπότα και Αϊβατζίδη. Ανασκάφηκαν συνολικά 159

τάφοι διατεταγμένοι σε τέσσερα στρώματα. Ανήκουν σε ποικίλους τύπους ταφών: εγχυτρισμοί σε αμφορείς ή πίθους, ανοιχτές ταφές, καύσεις, απλοί και καλυβίτες κεραμοσκεπείς, λάρνακες πήλινες ή κτιστές. Τα κτερίσματα ήταν πήλινα αγγεία και ειδώλια, νομίσματα Ακάνθου και Ουρανούπολεως, αστράγαλοι, χάλκινα βραχιόλια, δακτυλίδια και επίχρυσα στεφάνια, σπλεγγίδες σιδερένιες και χάλκινες κ.ά.

Επίσης κατά την εκσκαφή του οικοπέδου 10 ερευνήθηκαν κεραμοσκεπείς τάφοι και ανοιχτές ταφές, ενώ στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τσαλουχίδη (ΒΔ. του γηπέδου) εντοπίστηκαν ερείπια αρχαίων κτιρίων και άρχισε η ανασκαφική τους έρευνα.

Παλαιοχώρα

Κατά τη διάνοιξη της οδού προς Αρναία, βρέθηκε τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης, διαστ. 0,60 × 0,395 × 0,135 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 8164) (Πίν. 218 γ).

Σώζει γυναικεία προτομή, στο στήθος της οποίας προβάλλεται το κεφάλι παιδικής προτομής. Στον κανόνα της κάτω παρυφής είναι χαραγμένη η επιγραφή:

.../ συμβίω ἀμέμπτως συνοικήσας μνήμης χάριν κ(.../ και τοῖς τέκνοις ἔτους IC τοῦ και EKT' Ἀρτεμεισίου IB

Η επιγραφή επομένως χρονολογείται στα έτη 178/9 μ.Χ.

Όλυνθος

Σε χείμαρρο κάτω από την αρχαία Όλυνθο βρέθηκε η αετωματική ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, διαστ. 0,41 × 0,32 × 0,06 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7659). Λείπουν τα ανθήματα του αετώματος. Περιβάλλεται από κανόνα, πλ. 0,04 μ. Στον επάνω κανόνα, η επιγραφή: Ἀριστονίκω Πολεμοκράτου(ς).

Νέα Ποτίδαια

Μέσα στον οικισμό βρέθηκε τμήμα ανάγλυφης στήλης με παράσταση κάτω κορμού γυμνού νέου. Διαστ. 0,22 × 0,265 × 0,10 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Θεσσαλονίκης 7636).

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Θεσσαλονίκη

Ανάκτορα Γαλερίου, πλατεία Ναυαρίνου

Στο νοτιοδυτικό άκρο του αρχαιολογικού χώρου αφαιρέθηκαν οι από οπλισμένο σκυρόδεμα κολόνες και τα θεμέλια πολυκατοικίας που επρόκειτο να οικοδομηθεί εκεί (οδός Βύρωνος 8), αλλά τελικά απαλλοτριώθηκε για αρχαιολογικούς σκοπούς.

Κατερίνη

Μακεδονικός τάφος ζωματερής Μιχαηλίδη

Κατασκευάστηκε περίφραξη του υπό απαλλοτρίωση χώρου.

Δίον

Μακεδονικός τάφος Σωτηριάδη

Έγινε καθαρισμός από τις λάσπες της πλημμύρας του περασμένου φθινοπώρου, που είχαν υπερκαλύψει τον τάφο, δημιουργώντας επίχωση 1-3 μ. Κατασκευάστηκε νέα περίφραξη.

Καλλιθέα Χαλκιδικής

Ναός Άμμωνος Διός

Έγινε περίφραξη των τριών πλευρών του απαλλοτριωμένου αρχαιολογικού χώρου.

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

ASSIROS TOUMBA

Dr. K. A. Wardle (University of Birmingham) during July and August 1980 conducted a cleaning and study season in the prehistoric and dark age occupation site on the west side of the Thessaloniki-Serres road. Some of this work was necessitated by damage to the baulks and trench faces caused during the 1978 Thessaloniki earthquake.

The Excavation

Work was carried out in four areas, of which two were freshly opened. New trenches were placed at the northern end of the main area in order to reach the seed deposits previously investigated in 1977 and 1979. A small trench was opened to the west in order to expose and recover two clay bins seen in section after the earthquake of 1978. Further work was undertaken in the middle trench of the east slope with the aim of determining whether the terrace banks, which occupy so much of this slope, were original constructions or later innovations. In the west, where good iron age levels had been exposed in 1977, deeper excavation sought to establish the plan of the late bronze age destruction level of phase 6.

Middle Slope (trench JC)

Work here proceeded rather slowly because of the prob-

lem of negotiating the disposal of the dug earth with the owner of the peach orchard below, and no sooner than this had been satisfactorily concluded it became obvious that the baulk at the west end of the trench, now nearly 6m high, was cracked and might fall. Consequently, it was not possible to achieve as much as had been hoped before work was stopped for reasons of safety.

At the outer end of the trench about 2m of deposit were removed from either side of a series of mud brick walls which form the western limit of rooms already discovered in KA. Each of these was associated with an east-west wall at a slight angle to the trench layout so that parts of two rooms have now been excavated in each phase. (Though it is not certain whether these were roofed or not).

The earliest of these walls, contemporary with the one discovered in KA, was built outside the foot of a sloping terrace bank which certainly antedates it, though it was not possible to section this phase of its construction. The face of this bank sloped upwards at an angle of c. 30° and in its upper part was set with masses of rough stones, packed around with red clay, which seemed to be construction, rather than the result of a collapse.

The foot of this bank was overlaid by a series of wash levels running up against the walls to the east to a depth of nearly 2m. Levelling material, principally clean clay, was then brought to form a solid platform over 50cm thick. Soon after a new terrace bank was constructed with mud brick piled with a backward slope and with masses of hard clean clay.

The relationship of the different parts of these terrace banks to the piled stones and clay in the trench above (JA) can be seen more clearly in the accompanying section. The stones may well represent the footing of a wall which stood close to the top of the terrace bank in each phase and formed the limit to the settlement. It has still not been possible, and may not be without considerable expense, to excavate within the terrace banks to any depth and to discover whether there is a substantially earlier 'core' to the settlement mound.

The presence of another Mycenaean sherd apparently well stratified at a low level has brought the date of the lower part of the mound into question; if these lower levels are not to be dated earlier than 1400 B.C. the mound must have risen in height extraordinarily fast - over four metres in 200 years to the level at which LH IIC pottery first appears.

Extension at north of main area (trenches JK, JL)

(Pl. 219 a)

These trenches totalled c. 25m² and brought the main area almost to the scarp at the edge of the mound on the north. Despite the need to reach a depth of nearly 3m

and the complexity of the problems encountered in the upper levels it was possible -just- to reach the phase 9 destruction level already partly explored in rooms 14 (trench JB) and 12 (trench JG). Room 14 was finally cleared, and the area to the north and east brought to the same level: from the nature of the deposits this was probably an open yard area within the perimeter wall (room 16). Within room 14, the floor was cut by several rows of shallow pits, suitable for steadying the pointed bases of pithoi (Pl. 219 b). If this was their function the pithoi must have been salvaged after the destruction fire, for there were not even any fragments in the burnt debris.

To the south the area of the later room 12 (phase 7) was sub-divided in this earlier phase by a wall running NW-SE continuing the line of the eastern wall of room 14. No trace of burning was found to the east of this wall (room 18) but to the west was the remains of a deep level of burnt rubble. A mud brick bench c. 50cm wide and a similar height ran along the north wall of this room: in front of this were the burnt fragments of two circular clay containers perhaps for the seeds which were abundant in this area. One of them preserved the impression of the wickerwork frame over which the clay had been plastered. The southern limit of these two rooms was formed by a wall running SW-NE below the north wall of the later street (room 10), but similar burnt debris with rich cereal remains, including apparently some sheaves (or tied bundles of straw) lay beyond it.

Rebuilding followed soon after the destruction, during which some changes of plan took place. The earlier walls were only used as foundations in the northern part of the area just described, while elsewhere the lowest courses of the new walls were set deep into the debris. Insufficient evidence survives to be sure of the function of different areas in this phase (8) and part may subsequently have been left open before the repairs and building of phase 7, for in places a thin level of occupation debris could be seen to divide the upper walls from the lower, even though the same alignments were retained. In places it was clear that the phase 8 walls stood to a high level and were patched on either side when the floors were raised. To add to the difficulties of separating these two phases, several pits of phase 6 or even later had been cut to this depth.

The same plan was preserved in the rebuilding of phase 6, but here an additional feature was discovered in room 16. Mud bricks had been used to form a small curved partition, only 25cm high (Pl. 220 a) cutting off the SW angle of the room to make a 'cupboard' in which had been abandoned, possibly before the fire which brought this phase to an end, several pot handles trimmed for use as weights. This discovery recalls a similar phenomenon observed in both of the iron age levels (phases 1 and 2)

and suggests in this simple, though apparently unusual, practice, another aspect of the continuity of the iron from the bronze age. No continuation was found of the pot deposit found in the very first week of excavation in 1975 in room 14, but scattered sherds have helped complete a fine incised jug.

Later building, of uncertain date, used the ruins of this phase for foundations, while above this again was a thin level containing sherds of the final iron age settlement (phase 1) right to the edge of the mound.

West extension to main area (trench HD)

The opportunity was taken to open an area of nearly 20m² in the process of recovering the 2 clay bins already noticed in the section of JH after the removal of the intact pithoi after the earthquake in 1978.

There proved to be three bins standing in a group in the NW corner of room 11. They were roughly made and were only preserved by the intensity of the destruction fire. Below them excavation was taken to the phase 7 floor without any finds of note. To the south the street was dug to the same level, and the gravelly deposits noted in previous seasons continued into the (new) west baulk. West of the W wall of room 11 digging stopped at the destruction floor in two further rooms (20 and 21). Room 20 was almost certainly roofed and was filled with burnt rubble including mud bricks almost perfectly fired and preserved. A ridge in the SE of this room suggests the presence of a wickerframed clay container as described above.

The debris in the centre of the room (20) was cut through by the foundations of a wall of the following phase (5) on a different alignment. Below the foundations could be seen the pit which had been cut as the first stage in construction to receive one of the upright timbers in the line of the wall. Although this mode of construction had been suspected for some time this was the first occasion on which it could be seen clearly. In retrospect it should be possible to relate other pits to wall alignments above. This wall was only preserved to the height of a single course above its floor level but was also surrounded by burnt debris.

Resting on this debris was a further phase of construction also destroyed by fire. A line of mudbricks, neatly laid but only one course in height, indicated the plan of an apparently apsidal building with its curved end to the west; unfortunately the southern half remains concealed under the baulk. This phase (3) lies between the well defined limits set by the floor deposits of phases 6 and 2, and is associated with pottery of iron age type. It must represent the earliest iron age phase yet at Assiros, to be dated between 1050 and 1000 B.C. To the north, and

running over the apsidal structure were deep levels of soft grey earth which provided a good sample of early iron age pottery, which together with that from trench NA/HC (below) should enable the nature of the ceramic transition to be defined more precisely.

A stone mould for casting three small curved bronze knives (Pl. 220 b) was found at the edge of this trench on the east and should probably be assigned to the bronze age phase 5, rather than the overlying phase 3, though this cannot be proved.

More walls of the early iron age destruction of phase 2 were found at a higher level. Against one of these was a small rectangular 'cupboard' built with sherds below the plastered floor. Fragments of a straw-tempered dish were found within it. Immediately below the surface were two fragments of the stone walls of phase 1.

Western area (trench NA/HC)

Since excavation of the iron age levels in 1977, which revealed a series of large adjacent rooms with many whole vases smashed on the floor, the area had become overgrown and the already eroded walls had disintegrated. Excavation was therefore continued to a deeper level.

Flimsy stone walls on a slightly different alignment to those of the iron age building phase (2) had been used in places as foundation and these were cleared and planned. Around and below these walls were the now familiar soft grey levels, over 50cm thick in places. These had been thoroughly disturbed by the burrows of badgers and foxes and it was impossible to discover any continuous levels, although the pottery should provide further evidence for the earliest iron age.

Below this level was the debris of the phase 5 destruction, better represented here than elsewhere on the site. Lengths of walling should enable a partial plan of the settlement at this period to be reconstructed. More often than not these walls were in different position from those of the preceding period, indicating that the opportunity was taken after the conflagration to replan the settlement.

The floor levels of phase 5 dropped towards the west, and those of phase 6 underlay them at no great depth. An area of floor was cleared, although this was badly cut by later pits and the traces of a clay container, perhaps also with a wickerwork frame, were found in the angle of what was probably an open area. Just over 1m northwards a second wall ran parallel to that beside the clay bin and both are aligned with the walls of the street (room 10) in the main area, probably forming a continuation of it. To the south a good floor level indicates a roofed area while to the east the greater depth of debris prevented clearance to the floors and only one stretch of wall has been discovered so far. This is on the same line as the southern wall of rooms 1, 3 and 5 in the main area.

It is clear from the work done this year in this western area that the settlement plan is remarkably regular, with roughly rectangular blocks separated by streets or alleys. Each block may have a different arrangement of rooms and yard areas, while the relative sizes of rooms and yards are in the proportion 1:2.

Study

During the winter it was possible to assign all the bronze age excavation units (zembiles) dug so far to phases and to context divisions, such as rooms, within the passes in order to enable the analytical study of the plant and animal remains to proceed, as well as to prepare for the final study of the pottery and other finds. Apart from the positive aspects it was also possible to define unstratified or mixed contexts of no use for analytical study.

Pottery has now been studied from three quarters of the bronze age levels; the principles adopted in the previous year of keeping intact a series of well stratified groups and of keeping only the features from other groups have been followed. In addition all pottery kept from this year's study has been marked and boxed for final storage.

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Θεσσαλονίκη

Τον Ιανουάριο του 1980, ο υπουργός Δημοσίων Έργων ζήτησε από την Ομάδα Εποπτείας και αρχικής έγκρισης μελετών για την αποκατάσταση μνημείων της πόλης και της περιοχής Θεσσαλονίκης, να υποβάλει προτάσεις είτε για την ολοκλήρωση των μελετών είτε τμήματος μόνον αυτών, για όσες μελέτες βρίσκονταν ακόμη σε πρώιμο στάδιο. Χρονικό όριο είχε τεθεί ο Μάιος του 1980, γιατί υπήρχε πρόβλεψη να μετατοπισθεί η ευθύνη στερέωσης των μνημείων Θεσσαλονίκης στο φυσικό φορέα της, την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Με νέα κοινή υπουργική απόφαση των Υπουργών Πολιτισμού και Επιστημών και Δημοσίων Έργων (4651 / 7.8.1980) καθορίστηκε ότι η αποκατάσταση των σεισμόπληκτων μνημείων της Θεσσαλονίκης και της περιοχής, θα γίνεται με τα μέσα της ΥΑΣΒΕ, με τη διεύθυνση, έλεγχο και ευθύνη της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως. Η εποπτεία του έργου ανατέθηκε στο Γενικό Έφορο Γρ. Κωνσταντινόπουλο.

Με την ανάληψη του έργου της στερέωσης των μνημείων της Θεσσαλονίκης από το ΥΠΠΕ, το Σεπτέμβριο του 1980, υπήρχαν έτοιμες δύο μελέτες, για το ναό του Σωτήρα και το ναό της Νέας Παναγίας, ενώ τρεις μελέτες (της Μονής Βλατάδων, του Αγίου Ανδρέα Περιστεράς και της Ροτόντας) ήταν σε πολύ προχωρημένο στάδιο και παραδόθηκαν αντίστοιχα για έγκριση στις 22.10.80, στις 12.11.80 και στις 22.5.1981. Άλλες τέσσερις μελέτες είχαν ήδη αρχίσει και βρίσκονταν σε διάφορα στάδια εξέλιξης — για την Αχειροποίητο, την Αγία Σοφία, το Μπεζεστένι και τα τουρκικά λουτρά Μπέη Χαμάμ (Παράδεισος). Ακόμη, μετά την κήρυξη του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Αντωνίου ως διατηρητέου μνημείου (ΦΕΚ. 570/τ'β'/25.6.1980), τροποποιήσαμε μερικά τη μελέτη που είχε συντάξει η ΥΑΣΒΕ για τη στερέωση του μνημείου και οι εργασίες συνεχίστηκαν με την εποπτεία της Εφορείας.

Πιο αναλυτικά για κάθε μνημείο έγιναν μέσα στο 1980 οι ακόλουθες εργασίες.

Ναός του Σωτήρα

Η στερέωση του μνημείου αποτελεί εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης που συντάχθηκε με την ευθύνη των καθηγητών Γ. Λάββα, Π. Παπαδόπουλου και της Εφόρου Αρχαιοτήτων Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου,

ως μελών της Ομάδας Εποπτείας. Οι εργασίες άρχισαν στις 5.11.1980 με την επίβλεψη της Εφόρου Ευτ. Κουρκουτίδου σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου, Σ. Μητρόπουλο, τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Θ. Παπαζώτο και τους πολιτικούς μηχανικούς της ΥΑΣΒΕ Αλ. Χαριτάντη και Β. Ξανθό. Το πρώτο στάδιο του έργου προέβλεπε ενίσχυση της κατασκευής με νέο βαθύ δομικό αρμολόγημα για να αντικαταστήσει σε βάθος το σαθρό αρχικό συνδετικό υλικό που ήταν πηλόχωμα. Εμποτισμοί για ενίσχυση της μάζας δεν ήταν δυνατό να γίνουν στο μνημείο γιατί κανένα υλικό υπό τύπου ενέματος δε συνεργάζεται με το χώμα. Το κτίριο εξαρχής ήταν αρμολογημένο σε μικρό βάθος (0,005-0,015 μ.).

Αρχίσαμε με την ενίσχυση του κελύφους του τρούλου αφού προηγήθηκε λεπτομερής αποτύπωση των τόξων και των κεραμιδιών που καλύπτουν τα τοξύλια των παραθύρων, αρίθμηση όλων των στοιχείων και εγκατάσταση σταθερών στόχων με συντεταγμένες. Έγινε τμηματική αντικατάσταση του συνδετικού υλικού κατά οριζόντιους δακτυλίους από τη βάση του τρούλου προς την κορυφή του σε βάθος μέχρι και 0,25 μ. Παράλληλα έγινε καθαρισμός, διάνοιξη και σφράγισμα των ρωγμών του τρούλου. Στη συνέχεια ενισχύθηκε η βάση και τα τοξύλια των παραθύρων όπου χρειάστηκε να γίνει ανακατασκευή των οδοντωτών ταινιών μόνο στα σημεία που ήταν πολύ φθαρμένες ενώ στα υπόλοιπα τμήματα ενισχύθηκαν στη θέση τους.

Επίσης διενεργήθηκε μειοδοτικός διαγωνισμός για ανάδειξη αναδόχου για τις σιδηρουργικές εργασίες που προέβλεπε η μελέτη στερέωσης του μνημείου.

Ναός Νέας Παναγίας

Οι εργασίες για τη στερέωση του μνημείου άρχισαν στις 2.10.1980, σε εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης που συντάχθηκε με την ευθύνη των καθηγητών Γ. Λάββα, Μ. Παπαδόπουλου και της Εφόρου Αρχαιοτήτων Ευτ. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, ως μελών της Ομάδας Εποπτείας. Την επίβλεψη του έργου είχε η Έφορος Χρ. Τσιούμη σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Χ. Σιαζαμπάνη-Στεφάνου και Β. Κονιόρδο και τους πολιτικούς μηχανικούς Αλ. Χαριτάντη και Β. Ξανθό.

Σύμφωνα με τη μελέτη ανοίχθηκαν τομές στο βόρειο και νότιο άκρο του δυτικού τοίχου του υπερώου, του οποίου η στέψη ήταν σαθρή, ώστε να εφαρμοστεί σιδηρός οπλισμός Φ16 ST III και να θεμελιωθούν σιδηροσωλήνες D: 0,30 μ. Κάτω από το δάπεδο του γυναικωνίτη ανοίχθηκαν στο δυτικό τοίχο δύο διαμερείς οπές για την τοποθέτηση και εφαρμογή προέντασης.

Παράλληλα συνεχίστηκε ο καθαρισμός των τοιχογραφιών του Ιερού πριν από τη στερέωσή τους. Η εργασία αυτή έπρεπε να ολοκληρωθεί πριν γίνουν τα ενέματα στις ρωγμές της τοιχοποιίας.

Ροτόντα Αγίου Γεωργίου

Μετά την υποστύλωση του μνημείου υποστυλώθηκε και ο μιναρές στον περίβολο, σε εφαρμογή της μελέτης που συντάχθηκε με την εποπτεία του καθηγητή Γ. Πενέλη. Στο εξωτερικό του μνημείου τοποθετήθηκαν δύο ομάδες δακτυλίων-ελκυστήρων Φ 30, ST I. Επίσης κατασκευάστηκε υποστύλωση με μετάλλινα ικριώματα στην ασίδα του Ιερού Βήματος.

Παράλληλα συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η αποκόλληση των ψηφιδωτών των τριών καμαρών και η τοποθέτησή τους σε ειδικά κατασκευασμένους ξυλότυπους μέσα στο μνημείο (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 285), με την εποπτεία του καλλιτέχνη-συντηρητή Ιω. Κολέφα. Στα αποτοιχισμένα τμήματα καθαρίζεται στην πίσω πλευρά του ψηφιδωτού το παλιό κονίαμα με ιατρικό τούρ.

Κατά την αποτοίχιση γίνονται λεπτομερείς παρατηρήσεις για την τεχνική ψηφοθέτησης. Βεβαιώθηκε ότι πριν από την ψηφοθέτηση ο καλλιτέχνης σχεδίαζε και ζωγράφιζε με χρώματα το μοτίβο.

Επίσης συντάχθηκε μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της Ροτόντας από τον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, η οποία εγκρίθηκε με υπουργική απόφαση.

Αχειροποίητος

Μετά την παράδοση από την Ομάδα Εποπτείας, το Νοέμβριο του 1980, των σχεδίων αποτύπωσης του ναού, πραγματοποιήθηκαν στο μνημείο οι ακόλουθες εργασίες με την εποπτεία της Εφόρου Ευτ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου σε συνεργασία με την αρχιτέκτονα Κ. Θεοχαρίδου και τον επιμελητή Θ. Παπαζώτο.

α) Συντήρηση του μνημείου και στοιχειώδης διαμόρφωση του περιβάλλοντος. Απομακρύνθηκαν τα μάζα που είχαν συσσωρευθεί στη βορειοδυτική πλευρά, κοντά στο βυζαντινό κλιμακοστάσιο. Μετά την κατεδάφιση παλιάς κατοικίας στο σημείο αυτό, περιφράχθηκε ο χώρος και ενισχύθηκαν οι αντιστηρίξεις του βόρειου τοίχου του κλιμακοστασίου. Συντηρήθηκαν οι στέγες του κεντρικού κλίτους και του νότιου υπερώου και ανακεραμώθηκε ολόκληρη η βόρεια πλευρά της στέγης του βαπτιστηρίου στα νότια του ναού. Συντηρήθηκαν με στοκάρισμα εσωτερικά όλα τα υαλοστάσια των παραθύρων των υπερώων.

β) Άρχισε η καθαίρεση επιχρισμάτων στο εσωτερικό και στο εξωτερικό του ναού, στα σημεία που χρειάζονται για τη μελέτη της παθολογίας του κτιρίου και τη διερεύνηση των σημείων συναρμογής των διαφόρων οικοδομικών φάσεων του ναού.

γ) Συμπληρώθηκαν τα αρχιτεκτονικά σχέδια που παραδόθηκαν από την Ομάδα Εποπτείας, με την άποψη των υπερώων, σχέδιο βασικής σημασίας για την απει-

κόνιση των παραμορφώσεων του κτιρίου. Έγινε έλεγχος των αποκλίσεων των τοίχων και κιώνων και συσχετισμός των κionoστοιχιών υπερώων και ισογείου, όσον αφορά την παραμόρφωσή τους σε κάτοψη. Ταυτόχρονα έγινε η αποτύπωση και ο χαρακτηρισμός των ρωγμών.

δ) Παράλληλα με τις εργασίες αυτές έγιναν ανασκαφικές έρευνες στο χώρο του κλιμακοστασίου και στη βόρεια αυλή του ναού (βλ. παρακάτω).

Ναός Αγίας Σοφίας

Παράλληλα με την ολοκλήρωση της αποτύπωσης του ναού έγιναν στο μνημείο ερευνητικές εργασίες με την εποπτεία αρχικά του ομότιμου καθηγ. Στ. Πελεκανίδη και στη συνέχεια της Εφόρου Χρ. Τσιούμη, με συνεργασία με τους αρχαιολόγους Σ. Κίσσα και Δ. Ναλμπάντη και τον αρχιτέκτονα Π. Θεοδωρίδη (βλ. παρακάτω).

Συνεχίστηκε επίσης ο καθαρισμός, συντήρηση και συγκόλληση της συλλογής αρχιτεκτονικών γλυπτών που βρίσκεται στην αυλή του μνημείου.

Από το συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη έγινε συντήρηση τοιχογραφιών. Στεφανώθηκαν τα κονιάματα στα υπερώα και στην τομή βόρεια από το βορεινό παρεκκλήσι. Έγινε στεφάνωμα και στερέωση του χρώματος στις τοιχογραφίες της νότιας όψης του μνημείου. Στα σπαράγματα των τοιχογραφιών του ταφικού μνημείου (βλ. παρακάτω ανασκαφικές εργασίες) έγινε στερέωση του χρώματος και προετοιμάστηκε η συγκόλλησή τους.

Επίσης αφαιρέθηκαν τα νεότερα κονιάματα από το βόρειο τοίχο του νότιου υπερώου, από το δυτικό και νότιο τοίχο του βόρειου υπερώου, από τον ανατολικό και δυτικό τοίχο του δυτικού υπερώου και τέλος από τη δυτική όψη του ναού.

Μπεζεστένι

Από την ΥΑΣΒΕ συντάχθηκε μελέτη προσωρινής υποστύλωσης του μνημείου και ανατέθηκε σε εργολάβο η εκτέλεσή της.

Τουρκικά λουτρά Μπέη Χαμάμ (Παράδεισος)

Συντάχθηκε από την ΥΑΣΒΕ συμπληρωματική μελέτη στερέωσης του τυμπάνου του τρούλου με δακτυλίους από χάλυβα.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Από το Νοέμβριο του 1980 άρχισε να συγκροτείται συνεργείο αποτύπωσης. Έγινε εγκατάσταση τριγωνομετρικού δικτύου. Τα τοπογραφικά όργανα μας παραχώρησε η Έδρα Γεωδαισίας της Πολυτεχνικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (καθηγητής Άνθ. Μπαντέλας).

Παράλληλα έγινε νέα μελέτη υποστυλώσεως. Η αρχική αντιστήριξη των παρεκκλησίων είχε γίνει αμέσως μετά τους σεισμούς του 1978 με υποδείξεις του μηχανικού της Υπηρεσίας Αναστηλώσεως Καβουλάκου. Το 1979 έγινε από την ΥΑΣΒΕ νέα υποστυλώση του μνημείου. Αν και δεν είναι σκόπιμο να αφαιρεθούν οι αντιστηρίξεις αφού δεν έγινε στερέωση του μνημείου, κρίθηκε απαραίτητο για την ασφάλεια του προσωπικού που αποτυπώνει το μνημείο, να αντικατασταθούν οι ξύλινοι πύργοι εργασίας με μεταλλικούς.

Από τον καθηγητή Γ. Λάββα ως μέλος της Ομάδας Εποπτείας συντάχθηκε μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού, η οποία εγκρίθηκε με υπουργική απόφαση.

Ναός Αγίου Αντωνίου

Από την ΥΑΣΒΕ συντάχθηκε μελέτη επισκευής του ναού και άρχισαν εργασίες στερέωσής του με ανάθεση σε εργολάβο, το Σεπτέμβριο του 1980. Σύμφωνα με τη μελέτη ανοίχθηκε η στέγη του ναού για να επιδιορθωθούν οι φθορές της τοπικά. Με το άνοιγμα της στέγης, οι συχνές βροχοπτώσεις επιτάχυναν την καταστροφή της στέγης του βόρειου κλίτους.

Μετά την κήρυξη του μνημείου, οι εργασίες συνεχίστηκαν με την εποπτεία της Εφορείας και με ορισμένες τροποποιήσεις στην αρχική μελέτη. Αποφασίστηκε: α) μετά από λεπτομερή αποτύπωση της παλιάς στέγης, αυτή να αντικατασταθεί με νέα η οποία να έχει τη μορφή και τις διαστάσεις της παλιάς. β) Να υποστυλωθεί και να συντηρηθεί η οροφή του νότιου κλίτους που παρουσιάζει μορφολογικό ενδιαφέρον. γ) Να καταργηθεί η ενίσχυση της βορειοανατολικής γωνίας του ναού με μανδύα όπως προέβλεπε η αρχική μελέτη.

Το έργο επέβλεψε η Έφορος Χρ. Τσιούμη σε συνεργασία με τους αρχιτέκτονες Χ. Σιαζαμπάνη και Β. Κοινόρδο και τους πολιτικούς μηχανικούς Α. Χαριτάντη και Β. Ξανθό.

Τείχη Θεσσαλονίκης (Σχέδ. Ι)

Ανατολικό τείχος στην προέκταση της οδού Ν. Αθηνάς (Ισλά Χανέ)

Μετά από τους σεισμούς του 1978 η ΥΑΣΒΕ κατεδάφισε το τουρκικό κτίσμα Ισλά-Χανέ ως ετοιμόροπο. Με την κατεδάφιση του κτιρίου αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους της πόλης, το οποίο υποθέταμε ότι έπρεπε να σωζόταν στο χώρο αυτό. Το τείχος δεν φαινόταν γιατί είχε ενσωματωθεί μέσα στο τουρκικό κτίριο (Πίν. 221 α).

Αμέσως μετά την αποκάλυψή του άρχισαν εργασίες στερέωσης του τείχους, διότι στο τμήμα αυτό παρουσιάζονταν στατικά προβλήματα. Καθαιρέθηκαν τα τουρκικά επιχρίσματα που κάλυπταν το τείχος, για να επι-

σημανθούν οι ρωγμές και οι υπόλοιπες φθορές. Μερικά επικίνδυνα τμήματά του υποστυλώθηκαν άμεσα (Πίν. 221 β).

Στη συνέχεια ακολούθησε κατεδάφιση και άλλων μικρών ετοιμόροπων κατοικιών κατά μήκος του τείχους στην περιοχή του Ισλά Χανέ. Έτσι έγινε ορατή η συνέχεια του τείχους που βρίσκεται στο διανοιγόμενο τμήμα της νέας οδού Αθηνάς.

Αρχικά στερεώθηκαν τα φθαρμένα τμήματα του τείχους, τα οποία χρησιμοποιούνταν για τη στήριξη των πατωμάτων του τουρκικού κτιρίου. Αποκαταστάθηκαν οι φθορές που δημιουργήθηκαν από τη διάνοιξη παραθύρων στο τείχος όταν χτίστηκε το Ισλά Χανέ, στη συνέχεια στερεώθηκε με εμποτισμούς και αρμολογήματα το τείχος και ο προσκολλημένος στο νότιο τμήμα του τριγωνικός πύργος. Στερεώθηκαν επίσης οι παρειές της πύλης που διανοίχθηκε μεταγενέστερα στο τείχος για να εξυπηρετήσει το Ισλά-Χανέ.

Νότια από το τείχος της περιοχής του Ισλά-Χανέ και πριν από την οδό Αγίου Δημητρίου σώζεται ένα ακόμη τμήμα του τείχους με τριγωνικό πύργο. Για την παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης και σωστής εικόνας του τείχους στην περιοχή συντηρήθηκε με εμποτισμούς και αρμολογήματα και το τμήμα αυτό του τείχους. Επίσης καθαρίστηκε ο χώρος από τα μάζα που είχαν συσσωρευθεί στην περιοχή.

Παράλληλα μεταξύ του τμήματος αυτού του τείχους και του Ισλά-Χανέ έγινε ανασκαφή για την αποκάλυψη του τείχους που είχε φανεί με τη διάνοιξη του δρόμου (βλ. παρακάτω).

Πέμπτος Πύργος (30) δυτικά από την πορτάρα των Αγίων Αναργύρων

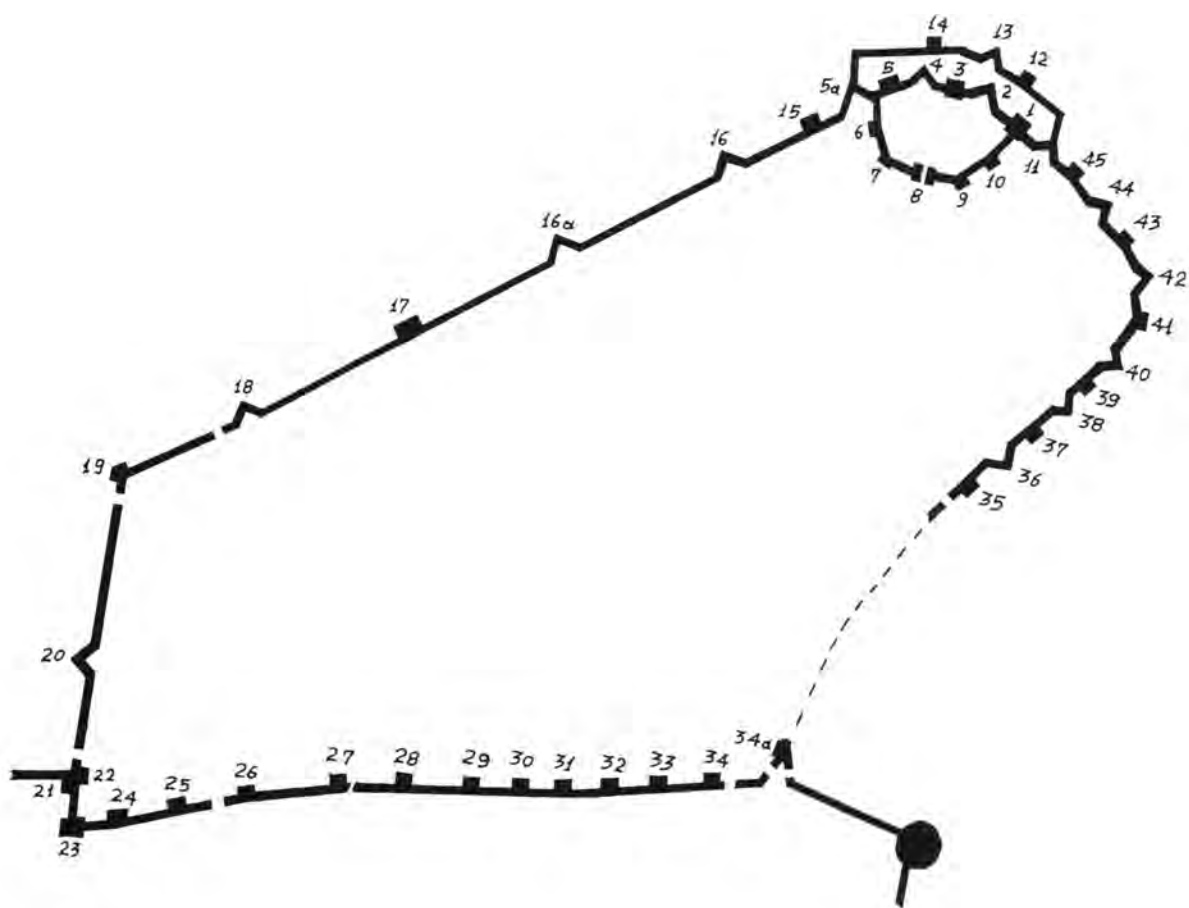
Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες που είχαν αρχίσει το 1979 στον πύργο. Έγιναν εμποτισμοί και αποκαταστάθηκαν οι φθορές, που δεν ήταν ευτυχώς μεγάλες, τόσο στον πύργο όσο και στο τείχος δίπλα σ' αυτόν.

Δεύτερος πύργος (33) δυτικά από την πορτάρα των Αγίων Αναργύρων

Στη βάση της βορειοδυτικής γωνίας του πύργου υπήρχαν φθορές οι οποίες συμπληρώθηκαν. Στο συνεχόμενο δυτικά από τον πύργο τείχος υπήρχε επίσης σπηλαιώδες άνοιγμα, το οποίο συμπληρώθηκε για να αποκατασταθεί η στατική ισορροπία του τμήματος αυτού του τείχους (Πίν. 222 α-β).

Τείχος ανατολικά από την πορτάρα των Αγίων Αναργύρων

Το βόρειο τμήμα του τείχους ήταν κατεστραμμένο σε μεγάλη έκταση. Η κατάστασή του ήταν επικίνδυνη κυρίως για τα παιδιά που έπαιζαν εκεί. Για το λόγο αυτό στερεώθηκε το κατεστραμμένο τμήμα του τείχους και συμπληρώθηκε ως το ύψος του παρακειμένου ανατολικού τείχους της ακρόπολης, ώστε να μην είναι δυνατή η πρόσβαση.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικό σκαρίφημα της ακρόπολης με την αρίθμηση των πύργων.

Νοτιοδυτικός πύργος (21) της ακρόπολης και τμήμα του τείχους δυτικά από αυτόν

Επειδή αποφασίστηκε η στερέωση του πύργου και του τείχους προηγήθηκε έρευνα για τη μελέτη του. Ο πύργος και τμήμα του τείχους καθαρίστηκαν και διερευνήθηκαν οι φάσεις του. Οι στερεωτικές εργασίες θα γίνουν τον επόμενο χρόνο.

Πύργος Μανουήλ Παλαιολόγου

Στην κλίμακα που οδηγεί από το νότιο τείχος στον πύργο υπήρχαν σοβαρές φθορές, οι οποίες αποκαταστάθηκαν για να μην επιδεινωθεί η κατάσταση.

Τετράγωνος πύργος (αριθ. 45) και συνεχόμενο τείχος εξωτερικά από τη βορειοανατολική πλευρά του Επταπυργίου

Ο πύργος στο πάνω τμήμα του ήταν σχεδόν ετοιμόρροπος, διότι η βορειοδυτική γωνία του στο ύψος του γείσου είχε καταστραφεί εσωτερικά και ουσιαστικά το

πάνω τμήμα συγκρατιόταν από λεπτή τοιχοποιία στην πρόσοψη, χωρίς βάθος.

Στο εσωτερικό του πύργου αποκαλύφθηκαν και αρχικά επιχρίσματα των τοίχων τα οποία στερεώθηκαν με στεφανώματα για να διατηρηθούν, διότι αποτελούν σπάνιο δείγμα. Οι εργασίες θα συνεχιστούν τον επόμενο χρόνο.

Τετράγωνος πύργος (12) εξωτερικά από τον πύργο της κινστέρας του Επταπυργίου

Συμπληρώθηκαν οι κατεστραμμένες επάλξεις του πύργου και απομακρύνθηκαν τα νεωτερικά στοιχεία στα μεταξύ τους διάκενα.

Στο εσωτερικό αποκαταστάθηκε η μορφή της θυρίδας που αποκαλύφθηκε με τις εργασίες και έγιναν εκτεταμένοι εμποτισμοί και αποκατάσταση της φθοράς στο νότιο τείχος του πύργου.

Τριγωνικός πύργος (13) και συνεχόμενο τείχος εξωτε-

ρικά από τη βορειοανατολική πλευρά του Επταπυργίου

Δύο μεγάλες οπές στην ανατολική και δυτική πλευρά του πύργου, ρωγμές στην τοιχοποιία, ιδιαίτερα στο κάτω τμήμα της δυτικής γωνίας, όπου υπήρχε χάσμα, δημιουργούσαν σοβαρά στατικά προβλήματα στον πύργο. Επίσης οι επάλξεις ήταν κατεστραμμένες στο πάνω τμήμα τους και υπήρχαν νεωτερικά γεμίσματα στα μεταξύ τους διάκενα.

Εμποτίστηκαν οι ρωγμές στην τοιχοποιία και συμπληρώθηκαν τα κενά στο κάτω τμήμα της δυτικής γωνίας και η οπή της ανατολικής πλευράς. Η οπή που υπήρχε στη δυτική πλευρά διαπιστώθηκε ότι ήταν αρχικά άνοιγμα τοξωτού παραθύρου και αποκαταστάθηκε σύμφωνα με τα στοιχεία που σώζονταν. Συμπληρώθηκαν επίσης οι κατεστραμμένες επάλξεις και απομακρύνθηκαν τα νεωτερικά στοιχεία στα διάκενα.

Το συνεχόμενο ανατολικά από τον πύργο τείχος είχε μεγάλη οπή που είχε φραγθεί πρόχειρα από τη Διεύθυνση Φυλακών του Επταπυργίου. Υπήρχαν επίσης ρωγμές ιδιαίτερα στη συμβολή του τείχους με τον πύργο.

Ερευνήθηκε η πρόχειρα φραγμένη οπή και αποκαταστάθηκε σύμφωνα με τη μορφολογία της τοιχοποιίας του τείχους. Εμποτίστηκαν οι ρωγμές και αρμολογήθηκαν το τείχος και ο πύργος. Καθαιρέθηκαν επίσης οι νεωτερικές συμπληρώσεις στα διάκενα των επάλξεων του τείχους.

Τετράγωνος πύργος (14) δυτικά από τον τριγωνικό, εξωτερικά από τη βορειοανατολική πλευρά του Επταπυργίου

Οι τρεις από τις πλευρές του πύργου (ανατολική, δυτική και βόρεια) είχαν πολύ σοβαρές ρωγμές, έτσι που ο πύργος να είναι ετοιμόρροπος. Οι ρωγμές αυτές δημιουργήθηκαν διότι δύο μεγάλα παράθυρα που υπήρχαν αρχικά στην ανατολική και δυτική πλευρά είχαν συμπληρωθεί σε μεταγενέστερη εποχή, χωρίς να γίνει συρραφή της νέας κατασκευής με την αρχική. Επίσης υπήρχαν μικροφθορές στις επάλξεις του πύργου και νεωτερικά γεμίσματα στα διάκενα των επάλξεων τα οποία επιδείνωναν την κατάσταση του πύργου.

Για τη στερέωση του πύργου έγιναν εκτεταμένοι εμποτισμοί και αφαιρέθηκαν τα νεωτερικά γεμίσματα. Παράλληλα αρμολογήθηκαν οι επιφάνειες με τέτοιο τρόπο ώστε να διατηρηθούν ορατά τα στοιχεία των αρχικών παραθύρων.

Τετράγωνος πύργος (αριθ. 15) του κτιρίου της Φρουράς των πρώην στρατιωτικών φυλακών (Πίν. 222 γ-δ)

Στη βάση της βορειοδυτικής γωνίας του πύργου υπήρχε μεγάλη φθορά, η οποία αποκαταστάθηκε. Επίσης αποκαταστάθηκαν τα τοξωτά ανοίγματα στη βόρεια και τη δυτική πλευρά του πύργου και έγιναν αρμολογήματα στην ανατολική πλευρά. Συντηρήθηκαν και συμπληρώθηκαν μερικώς τα νότια τμήματα του δυτικού

και του ανατολικού τοίχου του πύργου και αποκαταστάθηκε η τεράστια φθορά στη νότια πλευρά του τείχους, που εφάπτεται ανατολικά με τον τετράγωνο πύργο. Στερεώθηκαν επίσης οι νότιες απολήξεις του ανατολικού και του δυτικού τοίχου του πύργου. Πιο εκτεταμένη στερέωση του πύργου δεν ήταν δυνατή, διότι ο νότιος τοίχος του πύργου βρίσκεται κάτω από το κτίριο της φρουράς των στρατιωτικών φυλακών. Έγιναν εμποτισμοί και αρμολογήματα σε μεγάλη έκταση για τη στερέωση του πύργου στο σύνολο και κατεδαφίστηκε η σκοπιά των φυλακών.

Πύργος (αριθ. 16) στη βορειοδυτική γωνία του δυτικού λαχανόκηπου των φυλακών

Στερεώθηκε το βόρειο τμήμα του πύργου που είναι ορατό και αποκαταστάθηκε η μορφή του.

Πύργος Αναγλύφου φρουρίου Βαρδαρίου

Ο πύργος μετά από τους σεισμούς εμφάνισε επικίνδυνες ρηγματώσεις και κινδύνευσε να καταρρεύσει. Για το λόγο αυτό και μέχρι την οριστική στερέωση υποστυλώθηκε η νοτιοανατολική γωνία του πύργου από τη νότια και την ανατολική πλευρά του.

Άγιος Δημήτριος

Στη βόρεια πλευρά είχαν παρουσιαστεί από καιρό προβλήματα υγρασίας, επειδή οι κάθοδοι των υδροσυλλεκτών της στέγης καταστράφηκαν. Τα νερά λίμιζαν στον ανασκαφικό χώρο βόρεια από το ναό και απειλούσαν με διάβρωση τα αρχαία.

Ανακατασκευάστηκαν οι υδροσυλλέκτες και κατασκευάστηκε φρεάτιο για τη συλλογή των νερών, ώστε να αποσοβηθούν περαιτέρω προβλήματα στο ναό.

Οδός Γ΄ Σεπτεμβρίου

Άρχισε η στερέωση των τοίχων της κοιμητηριακής βασιλικής που αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη της οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου (βλ. παρακάτω) επειδή οι βροχές διάβρωναν τους τοίχους του ναού. Παράλληλα άρχισε η στερέωση των τάφων που αποκαλύφθηκαν γύρω από το ναό. Το έργο θα συνεχιστεί και τον επόμενο χρόνο.

Όσιος Λαβίδ

Στο ναό παρουσιάστηκαν προβλήματα εισροής υδάτων στο βορειοανατολικό και βορειοδυτικό τμήμα. Αντιμετωπίστηκε άμεσα η συντήρηση των κεραμιδιών της στέγης στα αντίστοιχα τμήματα.

Ναός Παναγούδας

Τμήμα του δυτικού τοίχου του διακονικού, όπου υπήρχε εξωτερικά ορθογώνια κόγχη, καθαιρέθηκε από το εκκλησιαστικό συμβούλιο του ναού χωρίς έγκριση της υπηρεσίας. Οι εργασίες διακόπηκαν αμέσως από

την Εφορεία και αποκαταστάθηκε το τμήμα του τοίχου που είχε καταστραφεί αφήνοντας θυραίο άνοιγμα. Με την ευκαιρία των εργασιών αυτών διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός είναι σύγχρονος με το νότιο τοίχο του ναού, διότι έχει την ίδια τοιχοδομία και τις ίδιες ξυλοδεσιές και ανήκει στην ύστερη τουρκοκρατία.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πάνω Πόλη Θεσσαλονίκης

Οδός Μαλέα 17

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν λείψανα παλιού κτίσματος, όχι αρκετά ώστε να δώσουν σαφή στοιχεία της μορφής του οικοδομήματος.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος, ύψ. 1,60, μήκ. 7 και πλ. 1 μ., χτισμένος με αργολιθοδομή και με παχύ αρμολόγημα χαραγμένο με το μυστρί γύρω από τις πέτρες. Ίχνη πλίνθων στο τέρμα του ύψους του τοίχου δείχνουν την πιθανή εναλλαγή αργολιθοδομής και πλίνθων.

Δεύτερος τοίχος, παράλληλος στον πρώτο, αποκαλύφθηκε ανατολικά από τον τοίχο I και σε απόσταση 1,50 μ., μήκ. 2,70 και πλ. 0,80 μ. Είναι κατασκευασμένος με πρόχειρη αργολιθοδομή. Σε απόσταση 0,70 μ. από αυτόν βρέθηκε αγωγός που έχει ίδια κατασκευή με τον τοίχο II και διαστάσεις 3,30 × 0,50 μ. (Α).

Ένας άλλος τοίχος παράλληλος προς τον τοίχο I (διαστ. 9,50 × 1 μ.) ξεκινά από το νότιο άκρο του τοίχου II. Σε επαφή με τον τοίχο II, στο βόρειο άκρο του τοίχου IV σώζεται στη θέση της τετράγωνη βάση μαρμάρινου κίονα. Κάτω απ' αυτήν υπάρχει άλλη κυκλική βάση. Σε επαφή με τον τοίχο και ανατολικά από τη βάση του κίονα αποκαλύφθηκε αγωγός στρωμένος με πλίνθους και στεγασμένος με ακατέργαστες πέτρινες πλάκες, μήκ. 3,50, πλ. 0,50 και ύψ. 0,60 μ. Ένας ορθογώνιος χώρος, διαστ. 3,70 × 1,40 μ., αποκαλύφθηκε δίπλα στον αγωγό αυτό. Όπως δείχνει το υδραυλικό κονίαμα που καλύπτει το εσωτερικό, πιθανότατα ο χώρος αυτός ήταν δεξαμενή. Επίσης αποκαλύφθηκε ένας άλλος ορθογώνιος χώρος (β), που σώζεται νότια από το χώρο α και σε χαμηλότερο ύψος (διαστ. 3,80 × 1,50 μ.). Ο χώρος αυτός είναι στρωμένος με μαρμαρίνες πλάκες και η χρήση του δεν είναι σαφής. Η ύπαρξη αγωγού και δεξαμενής μας οδηγούν στην υπόθεση ότι στο χώρο αυτό πρέπει να υπήρχε κάποιο λουτρό, αλλά σαφή εικόνα του όλου κτιρίου δεν μπορέσαμε να αποκτήσουμε με τα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν.

Στον ανασκαμμένο χώρο αποκαλύφθηκαν λίγα υστερορωμαϊκά όστρακα με ίχνη πυράς, μερικά άβαφα και παλαιοχριστιανικά όστρακα. Η ανεύρεση των οστράκων αυτών και η τοιχοδομία του κτιρίου επιτρέπουν την υπόθεση ότι το κτίσμα ανήκει στους υστερορωμαϊκούς χρόνους.

Την ανασκαφή διενήργησε η επιμελήτρια Ε. Μαρκή.

Θεσσαλονίκη

Οδός Μπόρου 1

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου, πριν από την ανέγερση της οικοδομής, αποκαλύφθηκαν τρεις κεραμοσκεπάστοι τάφοι. Τάφος Α. Σώζεται μόνο το μισό τμήμα του. Ο τάφος είναι καμαροσκεπάστος, λιθόχτιστος, με βόρειο προσανατολισμό (διαστ. 1,95 × 1 και ύψος 1,60 μ.). Στον τάφο βρέθηκαν υστερορωμαϊκά όστρακα.

Τάφος Β. Επίσης καμαροσκεπάστος και χτισμένος με πέτρα. Σώζεται μόνο το μισό τμήμα του και έχει προσανατολισμό επίσης προς Β. Στο νότιο άκρο του έχει χτιστό μαζιλάρι (διαστ. 2,05 × 0,96, ύψ. 1,60 μ.). Στον τάφο βρέθηκαν ένα νόμισμα πολύ φθαρμένο που δεν ταυτίστηκε, πολλά όστρακα υστερορωμαϊκά και τρία ακέραια αγγεία (παραλλαγή δακρυδόχων).

Τάφος Γ. Καμαροσκεπάστος, λιθόχτιστος, με προσανατολισμό προς Α. Σώζεται σχεδόν ακέραιος, εκτός από τη δυτική πλευρά (διαστ. 1,95 × 1,20, ύψ. 1,65). Στον τάφο βρέθηκαν ελάχιστα υστερορωμαϊκά όστρακα.

Την ανασκαφή διενήργησε ο Επιμελητής Α. Ιωαννίδης.

Συμβολή οδών Ζήνωνος και Επταπυργίου

Κατά την εκσκαφή για τη θεμελίωση νέας οικοδομής αποκαλύφθηκαν τμήματα κυλινδρικού πηγαδιού στη δυτική πλευρά του οικοπέδου και καμαροσκεπάστη κινστήρνα στην ανατολική πλευρά. Η κινστήρνα συνεχιζόταν νότια έξω από το οικόπεδο, κάτω από το υπόστρωμα της οδού Ζήνωνος και δεν μπορούσε να ολοκληρωθεί η ανασκαφή της.

Η τοιχοποιία και των δύο κτισμάτων αποτελείται από πλίνθους, πάχ. 0,03 μ., και ισοπαχές κονίαμα. Το πηγάδι (ύψ. 1,05 και υποθετική διάμετρος 1,70 μ.) βρίσκεται χαμηλότερα από την κορυφή της κινστήρνας και πιθανώς επικοινωνούσαν. Ίσως ανήκουν σε σύστημα παροχής ύδατος της περιοχής, διότι κατά μήκος της οδού Επταπυργίου σώζεται και σήμερα ο υδραγωγός σωλήνας για τη διοχέτευση του νερού πιθανώς από την κινστήρνα της ακρόπολης στην κινστήρνα ΝΔ. από τη Μονή Βλατάδων.

Το τμήμα της κινστήρνας που σώζεται μέσα στο οικόπεδο έχει μήκος 9,75, πλάτος 1 και ύψος 3,20 μ. Το συνολικό πλάτος της πρέπει να ήταν 2,40 μ. Η καμάρα της κινστήρνας είχε καταστραφεί και είχε επισκευαστεί μεταγενέστερα. Στο χώρο της βρέθηκε ένα υστεροβυζαντινό όστρακο με πράσινη εφυάλωση. Δεν υπήρξαν άλλα ευρήματα τα οποία να βοηθήσουν στη χρονολόγηση. Επειδή ο τύπος της κινστήρνας είναι ανάλογος

με τον τύπο των κινστερνών που αποκαλύφθηκαν στο Ωδείο της Ρωμαϊκής Αγοράς και εξαιτίας του τρόπου δόμησής της πιστεύουμε ότι πρέπει να κατασκευάστηκε στα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Την ανασκαφή διενήργησε η Επιμελήτρια Ε. Μαρκή.

Κάστρο Ρεντίνας

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή του κάστρου της Ρεντίνας που διενεργεί το Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών υπό την εποπτεία του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου. Κατατέθηκε ημερολόγιο της ανασκαφής και κατάλογος ευρημάτων.

Εκ μέρους της Υπηρεσίας την ανασκαφή επέπτευσε η Επιμελήτρια Ε. Μαρκή.

Οδός Κουφίτσα 23 (Πίν. 223 α)

Παράλληλα προς την ανατολική και νότια οικοδομική γραμμή του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος ενός κτίσματος το οποίο συνεχίζεται στην ανατολική πλευρά κάτω από τα θεμέλια της διπλανής οικοδομής και στη νότια πλευρά κάτω από την οδό Κουφίτσα. Γι' αυτό και δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί περαιτέρω. Και οι δύο τοίχοι έχουν παλαιοχριστιανική τοιχοδομία και σώζονται σε ύψος περίπου 1 μ. Στον τοίχο Α, πλ. 0,80 μ., υπάρχει θυραίο άνοιγμα πλ. 1,50 μ., το οποίο κλείστηκε σε μεταγενέστερη εποχή με τοίχο, ύψ. 4 μ. Στη δυτική όψη του τοίχου Β, πλ. 1 μ., υπάρχουν ίχνη ορθομαρμάρωσης.

Στο χώρο που δημιουργείται από τους δύο αυτούς τοίχους αποκαλύφθηκε δάπεδο με *opus sectile* που αποτελείται από δύο διακοσμητικές ταινίες, με γεωμετρικά θέματα (κύκλοι, τετράγωνα, ρόμβοι). Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου σώζεται άλλο τμήμα του δαπέδου με μία ακόμη ταινία με τετράγωνα διάχωρα μέσα στα οποία εγγράφονται κύκλοι, τεταρτοσφαίρια κύκλου και ρόμβοι (;

Το δάπεδο καταστράφηκε σε νεότερη φάση από δύο τάφους. Ο ένας τάφος, ουσιαστικά ένας αβαθής απλός λάκκος σκεπασμένος με μαρμάρινη πλάκα, έχει κατεύθυνση από Ν. προς Β. Ένας δεύτερος καμαροσκέπαστος τάφος υπήρχε στο κέντρο σχεδόν του οικοπέδου, δίπλα σε μία παραστάδα που αποκαλύφθηκε στο χώρο αυτό και η οποία σώζει ίχνη ορθομαρμάρωσης.

Στο βόρειο άκρο του τοίχου Ι (;

Το υπόλοιπο τμήμα, διαστ. 6,30 × 3,25 μ., του οικοπέδου καλυπτόταν με μαρμάρινες πλάκες διαφόρων διαστάσεων. Στο βορειοδυτικό άκρο του σώζεται στη θέση του ένας ορθογώνιος μαρμάρινος δόμος. Πάνω στο μαρμάρινο δάπεδο βρέθηκαν πεσμένοι δύο κίονες, σπασμέ-

νοι στο πάνω τμήμα τους, ύψ. 3 μ. Ο ένας διατηρεί τη βάση του κι έχει εγκοπή για θωράκιο. Ο δεύτερος δε σώζει τη βάση του και έχει εγκοπή. Οι κίονες αυτοί στήριζαν πλίνθινα τόξα τα οποία βρέθηκαν επίσης πεσμένα στη θέση τους. Φαίνεται πως στα τόξα υπήρχαν εντοίχια ψηφιδωτά, διότι βρέθηκαν μέσα στα μπάζα σπαράγματα ψηφιδωτών με κίτρινες, άσπρες, μαύρες, βυσσινί και χρυσές ψηφίδες. Οι πλίνθοι των τόξων έχουν παλαιοχριστιανικά σήματα.

Μέσα στα μπάζα του οικοπέδου βρέθηκαν επίσης τμήμα αμφιγλύφου θωρακίου με σταυρό και ρόδακες στις γωνίες στη μία όψη και απλό σταυρό στην άλλη όψη, πέντε βάσεις κίωνων, τρεις μαρμάρινοι δόμοι, ένας ακέραιος κίονας και έξι τμήματα κίωνων.

Από τα ευρήματα αυτά είναι φανερό ότι το κτίσμα ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ο προσδιορισμός της λειτουργίας του δεν είναι δυνατός με τα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας.

Την ανασκαφή διενήργησε η Επιμελήτρια Ε. Μαρκή.

Συμβολή οδών Βασ. Σοφίας και Φιλικής Εταιρείας

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέου κτιρίου της Μέριμνας του παιδιού αποκαλύφθηκε τμήμα του προτειχίσματος του ανατολικού τείχους της Θεσσαλονίκης. Το προτειχίσμα προχωρεί περίπου παράλληλα προς την οδό Φιλικής Εταιρείας και απέχει 3,80 μ. από το βόρειο και 5,20 μ. από το νότιο όριο του οικοπέδου. Το ψηλότερο σωζόμενο τμήμα του απέχει 2,30 μ. από τη στάθμη του δρόμου. Το πλάτος του τείχους είναι 2,10 μ. και το μήκος 41 μ. Είναι κτισμένο με λιθοδομή και πρέπει να έγινε την εποχή του Θεοδοσίου. Την ανασκαφή διενήργησε ο Επιμελητής Θ. Παπαζώτος.

Νέα οδός Αθηνάς. Τείχος στην περιοχή του Ισλά-Χανέ

Κατά τη διάνοιξη φρεατίου για την τοποθέτηση αγωγών ύδρευσης στη νέα οδό Αθηνάς, στην περιοχή όπου βρίσκονται το τουρκικό κτίσμα Ισλά-Χανέ, κατεδαφίστηκαν μερικά ετοιμόρροπα σπίτια και αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού τείχους (βλ. παραπάνω). Κατά τις εργασίες αυτές καταστράφηκε από τον εκσκαφέα το σωζόμενο τείχος σε μήκος 8 και ύψος 4 μ. Επίσης καταστράφηκε τμήμα πύργου που ανήκε στη ρωμαϊκή οχύρωση και βρισκόταν λίγα μέτρα δυτικότερα.

Η Εφορεία διέκοψε αμέσως τις εργασίες και άρχισε ανασκαφές για την πλήρη αποκάλυψη του τείχους. Απομακρύνθηκαν τα μπάζα που είχαν συσσωρευθεί από την καταστροφή που προηγήθηκε και αποκαλύφθηκαν με τις εργασίες το προτειχίσμα και το παλαιοχριστιανικό τείχος με δύο τριγωνικούς πύργους. Επίσης αποκαλύφθηκε τμήμα του ρωμαϊκού τείχους μ' έναν ορθογώνιο πύργο, που βαίνει παράλληλα προς το παλαιοχριστιανικό τείχος. Στον πύργο παρατηρούνται μετα-

γενέστερες τουρκικές επισκευές. Παλιότερο υλικό (δόμοι και μαρμαρίνος βωμός με χαρακτή επιγραφή) έχει εντοιχιστεί στον ίδιο πύργο.

Από τους δύο πύργους του παλαιοχριστιανικού τείχους, ο βόρειος αποτελείται από δύο τοίχους που ενώνονται και σχηματίζουν οξεία γωνία. Ο χώρος ανάμεσα στους δύο τοίχους γέμισε με χώμα (πατημένο.) Λίγο πιο ψηλά από τη στάθμη του εδάφους άρχισε να χτίζεται συμπαγής ο τριγωνικός πύργος, το δάπεδο το οποίου βρίσκεται λίγο ψηλότερα.

Η ανασκαφή του νότιου πύργου δεν άρχισε ακόμη. Το ρωμαϊκό τείχος, από το τμήμα που έχει ανασκαφεί, φαίνεται ότι είναι κατασκευασμένο με πράσινες πέτρες και ασβεστοκονίαμα στην ανατολική πλευρά με πάχος 1 μ. περίπου και στη δυτική πλευρά αποτελείται από τοίχο χωρίς ενιαίο πλάτος, όπου χρησιμοποιήθηκαν επίσης και μερικές λαξευμένες πέτρες. Το τμήμα του τείχους ανάμεσα στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της τοιχοποιίας γεμίστηκε με λιθορριπή, σποραδικούς δόμους και με συνδετικό υλικό τη λάσπη.

Πάνω από το ρωμαϊκό τείχος βρέθηκαν δύο βυζαντινά αγγεία, μικρή πήλινη κεφαλή από ειδώλιο, λυχνάρια, τρία γυάλινα φιαλίδια από τα οποία το ένα ακέραιο, θραύσμα μαρμαρίνης ανδρικής προτομής, δύο θραύσματα επιγραφών, τμήμα από έλικα ιωνικού κιονόκρανου και νομίσματος αδιάγνωστα, εκτός από ένα που ανάγεται στην εποχή του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού (886-912).

Την ανασκαφή διενήργησαν οι Επιμελητές Δ. Μακροπούλου και Θ. Παπαζώτος.

Οδοί Αθηνάς και Ιουλιανού (νότια από το ναό της Λαοδηγήτριας)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής οικοπέδου για την ανέγερση μεγάλης οικοδομής δίπλα στο ναό αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανικό κτίσμα, το οποίο ύστερα από μακρόχρονη ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι ήταν κοσμικό κτίριο (Σχέδ. 2· Πίν. 223 β-δ).

Οι χώροι του κτιρίου διατάσσονται γύρω από μία μεγάλη εσωτερική αυλή (αίθριο) που ήταν στρωμένη με μάρμαρο. Στην ανατολική και δυτική πλευρά της αυλής υπάρχουν από τρία δωμάτια, η έρευνα των οποίων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Είναι βέβαιο ότι τα δωμάτια Ι, Κ, Ο και Π επικοινωνούσαν με την εσωτερική αυλή και ίσως το ίδιο να συνέβαινε με τα δωμάτια Θ και Ρ. Από τα δωμάτια αυτά το Θ έχει μαρμαροθετημένο δάπεδο, η αποκάλυψη του οποίου δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Το Ι έχει δάπεδο με πλίνθινες πλάκες και ο χώρος Η σώζει ακέραιο το δάπεδό του με μαρμαροθέτημα από ρόμβους.

Δυτικότερα τα δωμάτια Ζ και Ε επικοινωνούν με το χώρο Η με θυραίο άνοιγμα που φράχθηκε σε μεταγενέστερη εποχή. Το άνοιγμα αυτό εξασφάλισε την επικοι-

νωία του δυτικού τμήματος του κτιρίου με την εσωτερική αυλή μέσω του δωματίου Θ. Η σύνδεση συνεχιζόταν ως τα δωμάτια Α και Β.

Τα δωμάτια Ζ, Ε, Δ, και Β, έχουν επίσης μαρμαροθετημένα δάπεδα. Τα δωμάτια Α και Γ δεν επικοινωνούν με τον υπόλοιπο χώρο. Στο δωμάτιο Α που έχει δάπεδο με πλίνθους βρέθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών και γύψινης διακόσμησης που μιμείται κίονες, κιονόκρανα και επιστύλια.

Νότια από την αυλή αποκαλύφθηκε επιμήκης χώρος που βαίνει παράλληλα με τη νότια πλευρά της αυλής και σώζει στο κάτω τμήμα του βόρειου τοίχου τοιχογραφίες. Η τοιχογράφηση μιμείται κιονοστοιχία. Τα μετακίονια διαστήματα κοσμούνται με φολιδωτά και γεωμετρικά μοτίβα.

Τα στοιχεία που έχουμε στο χώρο, τοιχογραφίες, μαρμαροθετήματα κτλ. επιτρέπουν τη χρονολόγηση του κτίσματος στην παλαιοχριστιανική περίοδο (5ος αι.).

Η αποκάλυψη του συγκροτήματος αυτού, που σώζεται σε μεγάλη έκταση και δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η ανασκαφή του, έχει ιδιαίτερη σημασία για τη μνημειακή τοπογραφία της πόλης, για την κοσμική αρχιτεκτονική της οποίας ελάχιστα πράγματα γνωρίζουμε. Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

Την ανασκαφή διενήργησε ο Επιμελητής Θ. Παπαζώτος. Τη δημοσίευση της ανασκαφής και των ευρημάτων της ανέλαβαν οι Επιμελητές Θ. Παπαζώτος, Ε. Μακρή και Δ. Ευγενίδου.

Οδός Πρασακάκη - Κουκουφλή (ιδιοκτησία Θεαγενείου Νοσοκομείου)

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου για την ανέγερση κτιρίου και ύστερα από ανασκαφή αποκαλύφθηκαν στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου τρεις συνεχόμενοι χώροι κτιρίου, το οποίο πιθανότατα συνεχίζεται προς Δ. Από τους τρεις χώρους, ο ένας (Α) σώζει μαρμαροθετημένο δάπεδο. Το μαρμαροθέτημα αποτελείται από τετράγωνα κομμάτια μαρμάρου που έχουν τοποθετηθεί διαγώνια και περιβάλλεται από ζώνη με λεπτές μαρμαρίνες πλάκες.

Στο χώρο Γ αποκαλύφθηκαν δύο ανοίγματα για αποχέτευση και στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου αγωγός παροχής νερού.

Στο χώρο που ανασκάφηκε βρέθηκαν νομίσματα, ένας κιονίσκος και ένα κιονόκρανο όλα παλαιοχριστιανικής εποχής. Τα ευρήματα αυτά και η τοιχοδομία των κτισμάτων μας οδηγούν στην υπόθεση ότι το κτίριο ανήκει στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Η γειτνίαση του οικοπέδου με το ναό της Αγίας Σοφίας επιτρέπει το συσχετισμό του κτιρίου με το ναό στην παλαιοχριστιανική του φάση. Η λειτουργία του κτιρίου δεν μπορεί ακόμη να καθοριστεί. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί και το επόμενο έτος.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδοί Αθηνάς και Ιουλιανού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Την ανασκαφή διενήργησαν οι Επιμελητές Ε. Μαρκή και Ανδρ. Ιωαννίδης.

Αχειροποίητος

α) Με τον καθαρισμό του χώρου του κλιμακοστασίου του ναού προσδιορίστηκε το σύστημα ανόδου (τρεις πρώτες βαθμίδες, στη συνέχεια κεκλιμένο επίπεδο), και η λειτουργία του κλιμακοστασίου σε σχέση με το ναό. Η πρώτη προς το νότιο θύρα του βόρειου τοίχου του ναού, εντοιχισμένη σήμερα, επικοινωνούσε με έναν προθάλαμο στα ανατολικά του κλιμακοστασίου.

β) Η ανασκαφή στη βόρεια αυλή του ναού αποκάλυψε τοίχο παλαιοχριστιανικό, παράλληλο προς το βόρειο τοίχο του ναού και σε απόσταση 6,20 μ. από αυτόν. Οι τοίχος αυτός έχει τέσσερα ανοίγματα που φράχθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή. Ο χώρος που οριζόταν από τον τοίχο αυτό είχε άμεση επικοινωνία με την εκκλησία. Μεταγενέστερα, ο ίδιος χώρος διχοτομήθηκε (ή περιορίστηκε σε πλάτος) με την κατασκευή ενός νέου τοίχου παράλληλου προς το βόρειο τοίχο του ναού.

Την ανασκαφή διενήργησε ο Επιμελητής Θ. Παπαζώτος.

Αγία Σοφία

Νότιο υπερώο

Στο νότιο υπερώο αφαιρέθηκε το υπόστρωμα του δαπέδου του 1909, πλάθ. 0,35 μ. Κάτω από την επίχωση βρέθηκε πολύ κατεστραμμένο το βυζαντινό δάπεδο με opus sectile. Μέσα σε πλαίσιο από λευκές μαρμάρινες πλάκες σχηματίζονται τέσσερα διάχωρα με γεωμετρικό διάκοσμο. Το μέγεθος των μαρμάρινων πλακιδίων που σχηματίζουν τα γεωμετρικά θέματα, η έλλειψη πολυχρωμίας (λευκό και μαύρο) και η έλλειψη κεντρικού θέματος στα διάχωρα οδηγούν σε μία χρονολόγηση στον 7ο-8ο αι.

Νοτιοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα υπερώου

Το σταυροθόλιο χωρίζεται από το υπόλοιπο υπερώο με χαμηλό πλινθόχτιστο αναλημματικό τοίχο, που ορίζει την υψηλότερη στάθμη δαπέδου. Διατηρήθηκε τμήμα του δαπέδου αυτού από μαρμάρινες πλάκες σε β' χρήση. Το δάπεδο ανήκει πιθανότατα στην υστεροβυζαντινή περίοδο.

Δυτικό υπερώο

Μετά την απομάκρυνση της επίχωσης αποκαλύφθηκε τμήμα του βυζαντινού δαπέδου από μεγάλες λευκές μαρμάρινες πλάκες. Στην επίχωση του υπερώου είχαν χρησιμοποιηθεί αγγεία. Τα αγγεία αυτά (πίθοι, αμφορείς, υδρίες κ.ά.) αποτελούν σημαντικό εύρημα για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής κεραμικής. Χρονολογούνται γύρω στο 10ο-11ο αι. Στην ίδια εποχή οδηγούν και δύο νομίσματα του Κωνσταντίνου Ζ'.

Διαμέρισμα πάνω από το βορειοδυτικό πεσσό

Στο χώρο αυτό οδηγούσε μια νεότερη σκάλα από το

δυτικό υπερώο. Μετά την αφαίρεσή της αποκαλύφθηκε η βυζαντινή κλίμακα με τέσσερα σκαλοπάτια από μαρμάρινες πλάκες. Ο χώρος είχε δάπεδο από πλίνθους.

Βορειοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα υπερώου

Ο χώρος οριζόταν από Α. με αναλημματικό τοίχο των χρόνων της τουρκοκρατίας που συγκρατούσε την επίχωση του ανατολικού τμήματος. Το δυτικό τμήμα του χώρου είχε επίχωση με κεραμίδια, το ανατολικό με φερτά υλικά. Μέσα στα κρημνίσματα βρέθηκαν παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη.

Ανατολική αυλή της Αγίας Σοφίας (Σχέδ. 3)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για την κατασκευή υπόσκαφων γραφείων του ναού, εντοπίστηκε ο νότιος κεντρικός στυλοβάτης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής που αναγνωρίστηκε από παλιά κάτω από την Αγία Σοφία. Στο ίδιο σημείο αποκαλύφθηκε ο ανατολικός τοίχος του ρωμαϊκού κτίσματος, του οποίου τμήματα είχαν αποκαλυφθεί σε παλιότερες έρευνες (ΠΑΕ 1938, σ. 67· 1939, σ. 73-79· 1940, σ. 23-27, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 235). Ο στυλοβάτης του χριστιανικού κτίσματος υπερπηδά τον κατεστραμμένο ρωμαϊκό τοίχο με διπλό τόξο, αποφεύγοντας έτσι τη στήριξή του σε παλιότερο κτίσμα. Η στάθμη του ρωμαϊκού δαπέδου είναι στα 5 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, ενώ του παλαιοχριστιανικού στα 8,20 μ. περίπου.

Τομές Α και Β στο βόρειο τοίχο του ναού εξωτερικά

Σε επαφή με το βόρειο τοίχο του ναού αποκαλύφθηκε ο βόρειος πλάγιος στυλοβάτης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Ο τοίχος αυτός είχε θεωρηθεί παλιότερα ως συμφυές τμήμα του θεμελίου του ναού (ΠΑΕ 1938, σ. 67, εικ. 2, σ. 71, εικ. 5). Αποδείχθηκε επίσης ότι το παρεκκλήσιο που διαμορφώνεται βόρεια από την Αγία Σοφία είναι νεότερο από το ναό, γιατί ως νότιο τοίχο χρησιμοποίησε το βόρειο τοίχο του ναού. Δεν εκπροσωπεί λοιπόν το παρεκκλήσιο αυτό φάση ενδιάμεση ανάμεσα στην παλαιοχριστιανική βασιλική και την Αγία Σοφία (ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 256).

Τομή Γ στο διαβατικό του βορειοδυτικού πεσσού

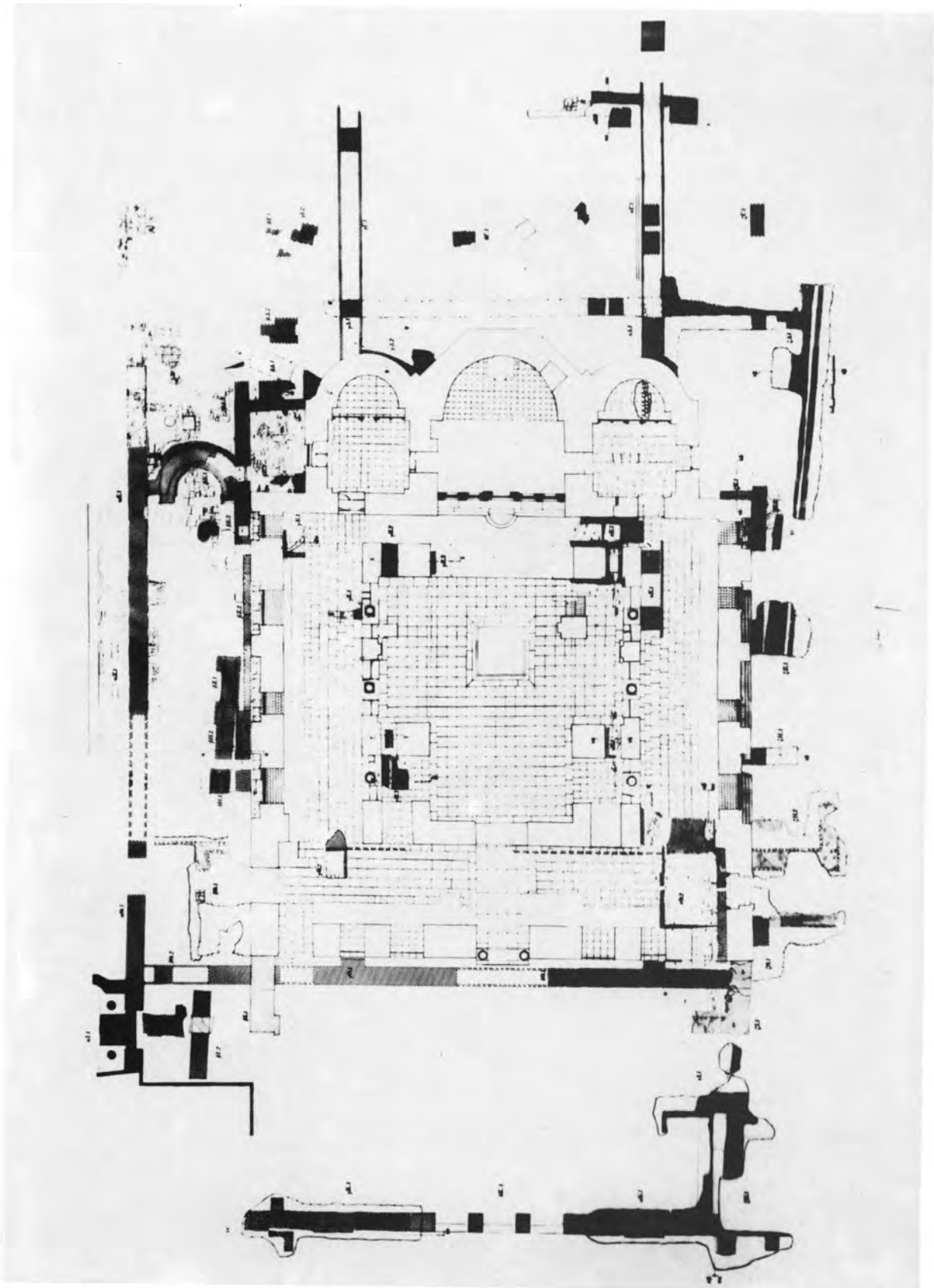
Αποδείχτηκε ότι το θεμέλιο του βορειοδυτικού πεσσού είναι συμφυές με το θεμέλιο του βόρειου στυλοβάτη του ναού. Στη στάθμη των 4,90 μ. βρέθηκε ρωμαϊκό δάπεδο με πλινθινές πλάκες.

Τομή Δ στη βορειοανατολική γωνία του ναού εσωτερικά

Στη στάθμη των 8,18 μ. βρέθηκε τμήμα του δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το θεμέλιο του βόρειου τοίχου της Αγίας Σοφίας έχει βάθος 4,05 μ. Στη στάθμη των 5,05 μ. βρέθηκε τμήμα ρωμαϊκού υδραγωγού με πήλινους σωλήνες.

Τομή Ε στην πρόθεση εξωτερικά

Η τομή ορίστηκε στο σημείο ένωσης της αψίδας του Ιερού και της αψίδας της πρόθεσης. Βρέθηκε τμήμα του δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Στη

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Αγία Σοφία. Κάτοψη της ανασκαφής.

στάθμη των 4,90 μ. βρέθηκε το πλίνθινο δάπεδο του ρωμαϊκού κτιρίου. Στο θεμέλιο χρησιμοποιήθηκαν ως υλικά δομής υλικά από το ρωμαϊκό κτίριο.

Τομή ΣΤ' στη νοτιοανατολική γωνία του ναού εξωτερικά

Διαπιστώθηκε ότι ο νότιος τοίχος του ναού ορίζεται εξωτερικά από το νότιο πλάγιο στυλοβάτη της πεντάκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Το ακραίο προς Α άνοιγμα του νότιου τοίχου του ναού είναι παράθυρο, με την ποδιά του στη στάθμη των 9,52 μ.

Τομή Ζ, Η

Οι δύο αυτές τομές κάλυψαν το χώρο της νοτιοδυτικής γωνίας του ναού και επεκτάθηκαν και στη νότια στοά του περιστώου, που περιβάλλει τον κεντρικό πυρήνα της Αγίας Σοφίας. Αποδείχθηκε ότι ο νότιος κεντρικός στυλοβάτης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής ορίζει εξωτερικά το νότιο στυλοβάτη της Αγίας Σοφίας.

Ο στυλοβάτης αυτός καταλήγει έξω από το δυτικό τοίχο του ναού στο δυτικό τοίχο της βασιλικής, που ταυτίζεται με τον τοίχο που βρίσκεται σε απόσταση 0,70 μ. από το δυτικό τοίχο της Αγίας Σοφίας και είχε θεωρηθεί παλιότερα ως υπόλειμμα προστώου, Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Αθήναι 1955, Α σ. 400-401).

Η νοτιοδυτική γωνία του ναού δε συνδέθηκε ποτέ οργανικά στα θεμέλια με τον κεντρικό πυρήνα. Μόνο ένας τοίχος, πλ. 2,55 μ., ενώνει το νότιο τοίχο του ναού με το νότιο κεντρικό στυλοβάτη της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στον άξονα της αρχής της καμάρας του νοτίου σκέλους του περιστώου. Ο τοίχος αυτός αποτέλεσε την ανατολική παρειά πλινθόκτιστου καμαροσκέπαστου τάφου που χρονολογείται από νόμισμα που βρέθηκε στα χρόνια του Ανδρόνικου Γ' του Παλαιολόγου (1328-1341). Στην αρχή του νότιου σκέλους του περιστώου, κολλητά στο νότιο και βόρειο τοίχο, βρέθηκαν δύο τάφοι. Ο πρώτος ανήκει μάλλον στα υστεροβυζαντινά χρόνια. Ο δεύτερος, μέσα στον οποίο βρέθηκαν κρημνίσματα υπέργειου επιτύμβιου μνημείου με ζωγραφική διακόσμηση, ανήκει στα τέλη του 12ου ή τις αρχές του 13ου αι. (Δεύτερο συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Περιλήψεις, Αθήνα 1982, σ. 44-45).

Τομή Θ'

Με την τομή αυτή διερευνήθηκαν τα θεμέλια του νοτιοανατολικού πεσσού του ναού. Αποδείχθηκε ότι ο πεσσός αυτός δε συνδέεται στη θεμελίωση με το δυτικό τοίχο του Ιερού. Στο διαβατικό του πεσσού βρέθηκε διαμορφωμένος μέσα στο θεμέλιο κιβωτιόσχημος τάφος άθικτος. Δεν αποκλείεται να ταυτίζεται με τον τάφο του Οσίου Βασιλείου Θεσσαλονίκης (ΕΕΘΣΑΠΘ 21, (1976), σ. 131).

Τομή στο βορειοανατολικό πεσσό

Η τομή έδειξε, ότι ούτε και ο πεσσός αυτός συνδέεται με το δυτικό τοίχο του Ιερού στο θεμέλιο. Δε συνδέεται επίσης με το νοτιοανατολικό πεσσό. Το θεμέλιό του είναι ενιαίο με το θεμέλιο του βόρειου στυλοβάτη του ναού.

Διαβατικό νοτιοδυτικού πεσσού

Μικρή τομή έδειξε, ότι εδώ υπήρχε διαμορφωμένος κιβωτιόσχημος τάφος.

Πρόκτισμα βόρεια της Πρόθεσης

Ύστερα από την αφαίρεση της νεότερης πλακόστρωσης του χώρου αποδείχθηκε ότι το πρόκτισμα αυτό χτίστηκε μετά την μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε τζαμί (1523-1524) και κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών του 1907-1909.

Οδός Γ' Σεπτεμβρίου (χριστιανικό κοιμητήριο) (Πίν. 224 α-γ)

Τον Ιούνιο του 1980, κατά τις εργασίες διάνοιξης της νέας οδού Γ' Σεπτεμβρίου και της εγκατάστασης μεγάλου αποχετευτικού αγωγού, αποκαλύφθηκαν από τα μηχανήματα δύο τάφοι. Η ανασκαφή που έγινε κάτω από μεγάλη πίεση χρόνου αποκάλυψε το ανατολικό τμήμα από τη μοναδική κοιμητηριακή βασιλική εκτός των τειχών που βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, καθώς και μεγάλο αριθμό παλαιοχριστιανικών τάφων και ένα ταφικό παρεκκλήσιο (βλ. ΑΕ 1981, σ. 53-69, 70-81, 82-85).

Στην ανασκαφική έρευνα έλαβαν μέρος κατά τις ανάγκες της υπηρεσίας οι Επιμελήτριες Δ. Μακροπούλου, Ε. Μαρκή, Α. Τούρτα και Δ. Ευγενίδου.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Ναός Οσίου Δαβίδ

Καθαρίστηκε ο χώρος βόρεια και ανατολικά από το ναό, όπου είχαν συσσωρευθεί απορρίμματα από τις γύρω κατοικίες.

Ναός Αγίου Δημητρίου

Καθαρίστηκε ο αρχαιολογικός χώρος στη βόρεια πλευρά του ναού και έγινε μερική διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών που είναι συσσωρευμένα στο χώρο από την εποχή της αναστήλωσης του μνημείου.

Ναός Αγίου Νικολάου του Τρανού

Οι ανασκαφικές τομές, που είχαν γίνει τα έτη 1976-1977 στην αυλή του ναού επιχώστηκαν για λόγους ασφαλείας του εκκλησιάσματος αλλά και των αρχαίων, διότι τα λιμνάζοντα από τις βροχές νερά υπήρχε ενδεχόμενο να διαβρώσουν τα αρχαία που βρίσκονται σε μεγάλο βάθος σε σχέση με τη στάθμη του εδάφους.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ**Ναός Νέας Παναγίας**

Συνεχίστηκε η απομάκρυνση σοβάδων στη βόρεια πλευρά του ναού, για να διαπιστωθεί η ύπαρξη ή μη τοιχογραφιών στους τοίχους του ναού πριν από τις επεμβάσεις για τη στερέωσή του. Τοιχογραφίες δεν αποκαλύφθηκαν στον τοίχο αυτό.

Τάφος οδού Αμπελώνων 115

Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες του τάφου, που είχαν αποτοιχιστεί σε οχτώ τεμάχια (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 290), μεταφέρθηκαν οπλισμένες στα εργαστήρια συντήρησης στα λουτρά «Παράδεισος». Εκεί ακολούθησε η εργαστηριακή συντήρησή τους, με την απομάκρυνση πρώτα του κονιάματος που πλεόναζε.

Τάφοι οδού Γ΄ Σεπτεμβρίου

Συνεχίστηκε η στερέωση με στεφανώματα των τοι-

χογραφιών και των κονιαμάτων των τάφων που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή (βλ. παραπάνω).

Ναός Αγίας Σοφίας

Άρχισε η συντήρηση των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν στην ανασκαφή του δαπέδου στο νότιο τμήμα του περιστώου της Αγίας Σοφίας.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Συνεχίστηκε η συγκόλληση βυζαντινών αγγείων και η συντήρηση εικόνων και βυζαντινών νομισμάτων της Συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερη προτεραιότητα δόθηκε στο υλικό που προήλθε από ευρήματα που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των ερευνών και αναστηλώσεων στα μνημεία της Θεσσαλονίκης.

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1980 συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης, αναστήλωσης, καταγραφής, φωτογράφισης, μελέτης, επανέκθεσης, ανασκαφικής έρευνας και γενικά προστασίας και τεκμηρίωσης των μνημείων και κειμηλίων στο Άγιον Όρος, την υπόλοιπη Χαλκιδική και τις περιοχές Βασιλικών, Επανομής και Νέας Μηχανιάνας του νομού Θεσσαλονίκης.

Στον τομέα της προστασίας των κειμηλίων πρέπει να σημειωθεί, ότι κατά το έτος αυτό άρχισε για πρώτη φορά η συστηματική συντήρηση των χειρογράφων στο Άγιον Όρος.

Επίσης πρέπει να μνημονευθεί ότι τοποθετήθηκαν στην Εφορεία ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Θεοχ. Παζαράς και ο δόκιμος Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κωνστ. Σκαμπαβιάς.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Μονή Μεγίστης Λαύρας

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης σε διάφορα τμήματα της μονής.

Πτέρυγα του 1806

α) Επανακατασκευάστηκαν στο ανατολικό τμήμα της πτέρυγας τα ετοιμόρροπα τμήματα των τοίχων, συνολικής έκτασης 21 τ.μ., και αρμολογήθηκαν σποραδικά οι υπόλοιπες επιφάνειες. β) Συντηρήθηκαν τα κονιάματα στις εσωτερικές όψεις. γ) Απομακρύνθηκαν τα σύγχρονα τσιμέντα από το δάπεδο και συντηρήθηκαν τα αρχικά ξύλινα δάπεδα με την αντικατάσταση των σαθρών ξύλινων στρωτήρων και την κατασκευή νέου σανιδώματος. δ) Βελτιώθηκε το σύστημα αποχέτευσης.

Παρεκκλήσι Αγίου Βλασίου

Συνεχίστηκε η συντήρηση του μνημείου¹. α) Αφαιρέθηκαν οι επιχρωμάτωσης από τη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά και επανήλθε το έδαφος γύρω από το μνημείο στην αρχική του στάθμη. β) Καθαρίστηκε και στεγανοποιήθηκε η τάφος κατά μήκος της νότιας πλευράς. γ) Έγινε ανάσχυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας στην κάλυψη. δ) Επανακατασκευάστηκε το λίθινο ημικατεστραμμένο πεζούλι και συντηρήθηκε το βόρειο θυραίο άνοιγμα.

1. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 294, όπου και η σχετική βιβλιογραφία για το ναύδριο.

Κοιμητηριακός ναός

Συντηρήθηκε στο σύνολό της η κάλυψη του ναού² και συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες: α) Ανάσχυση της σχιστόπλακας και καθαρισμός της στέγης από διάφορα άχρηστα υλικά. β) Αντικατάσταση των σαθρών ξύλινων στοιχείων με νέα εντελώς όμοια με τα αρχικά και ενίσχυση ορισμένων ελκυστήρων με μεταλλικούς συνδέσμους. γ) Αναδόμηση των κορυφών των τοίχων και κατασκευή νέας «κουτελογέμισης». δ) Συντήρηση των φωταγωγών. ε) Διάστρωση της κάλυψης με ασφαλτόπανο. στ) Επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας.

Υπόλοιπες εργασίες

Με αφορμή την παραμονή του συνεργείου της Υπηρεσίας στη μονή έγιναν και άλλες μικρής κλίμακας, αλλά επείγουσες στερεωτικές εργασίες:

α) Τράπεζα. Επειδή από ορισμένα σημεία της στέγης είχε σημειωθεί εισροή ομβρίων υδάτων, στις θέσεις αυτές έγινε ανάσχυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας.

β) Παρεκκλήσι Αγίου Γεωργίου στην Προβάτα³. Κατασκευάστηκε ξύλινο υπόστεγο στη δυτική πλευρά του ναού για να προστατευθούν οι τοιχογραφίες, οι οποίες μετά την κατάρρευση του νάρθηκα θα έμεναν τελείως απροστάτευτες κατά τους χειμερινούς μήνες.

γ) Αρσανάς. Στο κτίριο που στεγάζεται η αστυνομία — στον πύργο του αρσανά της μονής — πραγματοποιήθηκε γενικός έλεγχος των στεγών, ανάσχυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας σε έκταση 15 τ.μ. και μερική συντήρηση των εσωτερικών επιχρισμάτων.

Μονή Ξενοφώντος

Συνεχίστηκαν και κατά το 1980 οι εργασίες συντήρησης στη μονή⁴.

2. Κατά το χειμώνα του 1978 συντηρήθηκε μόνο το ανατολικό τμήμα της στέγης, το οποίο ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροπο. Βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 249.

3. Πρόκειται για μονόχωρο δρομικό ναύδριο, γεν. διαστ. 6,96 × 5,72 μ., που στεγάζεται με ατύπανο τρούλο στον κυρίως ναό και ημικυλινδρική καμάρα στο Ιερό. Ανατολικά οι τρεις κόγχες του Ιερού ανοίγονται μέσα στο πάχος του τοίχου. Το ναύδριο χρονολογείται στα 1631 και οι τοιχογραφίες του στα 1635. Στα δυτικά έφερε μεταγενέστερο νάρθηκα σήμερα γκρεμισμένο. Βλ. Μιλτ. Πολυβίου, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναυδρίου του Αγίου Γεωργίου στην περιοχή Προβάτα Αγίου Όρους. Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 90-91 (περίληψη της ανακοίνωσης). Ιωάννης Ταβλάκης, Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στην Προβάτα Αγίου Όρους και ό.π., σ. 94-95 (περίληψη ανακοινώσεων).

4. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 295 κ.ε.

Μεγάλος πύργος εισόδου (πύργος του Αγίου Στεφάνου)

α) Κατασκευάστηκαν κρυφοσενάξ στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο όροφο. β) Αφαιρέθηκαν τα ετοιμόρροπα κονιάματα στη βόρεια, νότια και δυτική εξωτερική όψη και κατασκευάστηκαν νέα όμοια με τα αρχικά. γ) Συντηρήθηκαν τα κονιάματα στο παρεκκλήσι του Αγίου Στεφάνου και τους τρεις συνεχόμενους χώρους. δ) Βελτιώθηκε το δάπεδο το ναυδρίου. ε) Συντηρήθηκε η ετοιμόρροπη καμινάδα.

Εξώστες στο αρχονταρίκι

Στα ετοιμόρροπα τμήματα τοποθετήθηκαν σιδηροδοκοί και εξασφαλίστηκαν στατικά, ενώ ταυτόχρονα συντηρήθηκαν οι διπλανοί κάθετοι τοίχοι και τα ξύλινα κιγκλιδώματα.

Τράπεζα

Συγκρατήθηκαν τα αποκολλημένα τμήματα των τοιχογραφιών στη βόρεια και δυτική πλευρά.

Παλιό Καθολικό⁵

Στα πλαίσια ενός μακροχρόνιου προγράμματος συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου κατά το 1980 πραγματοποιήθηκαν εργασίες στην κάλυψη του εξωνάρθηκα. α) Έγινε ανάσχυση της σχιστόπλακας και απομάκρυνση των «μπάζων». β) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία και κατασκευάστηκε νέο σανίδωμα, που στη συνέχεια διαστρώθηκε με ασφαλτόπανο. γ) Συντηρήθηκαν οι φωταγωγοί. δ) Μετά από επιλογή και συμπλήρωση επανατοποθετήθηκαν οι σχιστόπλακες σε ολόκληρη την κάλυψη.

Μαραγκούδικο

Υποστύλωθηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα.

Μονή Δοχειαρίου

Αρχονταρίκι. Εξώστες ανατολικού κτιρίου⁶

Συντηρήθηκαν οι συνεχείς ανοικτοί ξύλινοι εξώστες στον πρώτο και δεύτερο όροφο του ανατολικού κτιρίου του συγκροτήματος του αρχονταρικιού, οι οποίοι ήταν επικίνδυνα ετοιμόρροποι στο μεγαλύτερό τους τμήμα.

5. Για την αρχική μορφή και τις μετέπειτα οικοδομικές φάσεις του παλιού Καθολικού, βλ. Πλ. Θεοχαρίδης, Προκαταρκτική θέαρηση της οικοδομικής ιστορίας του παλιού Καθολικού της Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους, Πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1981, σ. 28-29 (περίληψη ανακοίνωσης).

6. Το αρχονταρίκι της Μονής Δοχειαρίου αποτελείται από δύο συνεχόμενα κτίρια στη νοτιοανατολική γωνία του μοναστηριακού συγκροτήματος. Στο ανατολικό που χτίστηκε το 1888-9 βρίσκονται τα υποδομάτια και στο νότιο που στο σύνολό του σχεδόν ανάγεται στο 1792-3 και τις ανακαινίσεις του 1888-9 περιέχονται οι υπόλοιποι κοινόχρηστοι χώροι. Αρχαιολογία, τεύχ. 3, Μάιος 1982, σ. 32 κ.ε., εικ. 1.

α) Τοποθετήθηκαν στη βάση κάτω από το δάπεδό του κάτω εξώστη νέες αντηρίδες και στρωτήρες. β) Αποξηλώθηκαν τα σαθρά πατώματα, ορθοστάτες, κιγκλιδώματα και λοιπά ξύλινα στοιχεία και αντικαταστάθηκαν με νέα εντελώς όμοια με τα αρχικά, από ξυλεία καστανιάς και στους δύο ορόφους. γ) Στο δεύτερο όροφο, στο τμήμα που εξέχει στο μέσο περίπου του εξώστη απομακρύνθηκε το ημικατεστραμμένο στέγαστρο και στη συνέχεια ανακατασκευάστηκαν στην αρχική τους μορφή όλα τα στοιχεία (οροφή, γείσα, αέτωμα και επανατοποθετήθηκε η σχιστόπλακα στην κάλυψη).

Τράπεζα

α) Έγινε έλεγχος και μερική συντήρηση της κάλυψης με την ανάσχυση, επιλογή, συμπλήρωση και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας σε έκταση 40 τ.μ. περίπου.

β) Συγκρατήθηκαν τα αποκολλημένα τμήματα των τοιχογραφιών⁷ στην ανατολική και βόρεια πλευρά του εγκάρσιου πριν από την κόγχη χώρου⁸.

Εξώστης Ηγουμενείου

α) Αποξηλώθηκε το δάπεδο στον εξώστη και το συνεχόμενο δωμάτιο. β) Αντικαταστάθηκαν τα σαθρά ξύλινα στοιχεία και επανατοποθετήθηκαν τα δάπεδα. γ) Συντηρήθηκαν τα ξύλινα κιγκλιδώματα.

Μονή Σταυρονικήτα

Εξώστες

Συντηρήθηκαν οι ετοιμόρροποι εξώστες που βρίσκονται στη βόρεια πλευρά των κελιών και βλέπουν προς την εσωτερική αυλή της μονής και οι εξώστες της δυτικής πλευράς που βλέπουν προς τα έξω.

α) Αφαιρέθηκαν οι σαθροί ξύλινοι στρωτήρες και τοποθετήθηκαν νέοι από ξυλεία καστανιάς που φτάνουν ως τον εσωτερικό τοίχο των κελιών. β) Αντικαταστάθηκαν τα υπόλοιπα σαθρά ξύλινα στοιχεία - πατώματα, αντηρίδες, δοκάρια, κιγκλιδώματα - με νέα εντελώς όμοια με τα αρχικά. γ) Αρμολογήθηκαν οι τοίχοι στη δυτική όψη κάτω από τους εξώστες.

Βόρεια εξωτερική πλευρά

Σύμφωνα με το πρόγραμμα στερέωσης και συντήρησης της μονής, που συντάσσουν ο ειδικός βραχολόγος

7. Οι τοιχογραφίες έγιναν στα 1676 και 1700, ενώ το κτίσμα ανάγεται στο α' μισό του 16ου αι. Για την παλιότερη φάση της Τράπεζας βλ. Πλ. Θεοχαρίδης-Ι. Ταβλάκης, Έρευνες στην παλιά Τράπεζα της Μονής Δοχειαρίου στο Άγιον Όρος, Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, σ. 29-30 (περίληψη της ανακοίνωσης).

8. Η Τράπεζα της Μονής Δοχειαρίου έχει σχήμα ταύ. Βλ. Αν. Ορλάνδος, Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, εικ. 55.

Μ. Αρβανιτάκης και ο αρχιτέκτονας Ν. Χαρκιολάκης⁹, ένα από τα πρώτα έργα που πρέπει να πραγματοποιηθούν για την προστασία του μοναστηριακού συγκροτήματος της Μονής Σταυρονικήτα είναι η συντήρηση των εξωτερικών επιφανειών και ιδιαίτερα της βόρειας, που συνεχώς διαβρώνεται από τους ανέμους και τα κύματα.

Κατά το 1980 στήθηκαν τα ικριώματα στη βόρεια πλευρά, αρμολογήθηκαν οι όψεις σε επιφάνεια γύρω στα 170 τ.μ. και συμπληρώθηκαν τα κενά στα διάφορα σημεία της τοιχοποιίας.

Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι με αφορμή την παραμονή του συνεργείου της Εφορείας στη μονή στερεώθηκε το επικίνδυνα ετοιμόρροπο δάπεδο ενός κελιού στο δυτικό άκρο της βόρειας πτέρυγας και ο διπλανός εξώστης.

Μονή Ιβήρων

Πύργος αρσανά

Συνεχίστηκαν¹⁰ οι στερεωτικές εργασίες στη βόρεια και δυτική πλευρά.

α) Έγινε έλεγχος στην κάλυψη και όπου χρειαζόταν αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες και στη συνέχεια μετά από επιλογή και συμπλήρωση επανατοποθετήθηκαν. β) Συντηρήθηκαν τα γείσα στις κορυφές των τοίχων και συμπληρώθηκε η κατεστραμμένη βορειοανατολική γωνία της στέγης. γ) Συντηρήθηκαν οι συστοιχίες με τις ζεματίστρες και τα φουρούζια που τις ανακρατούν. δ) Αρμολογήθηκαν οι κάθετοι τοίχοι.

Φορητές εικόνες

Με αφορμή τις γιορτές της χιλιετίας της μονής στερεώθηκε ένας αξιόλογος αριθμός φορητών εικόνων και πραγματοποιήθηκε μετά από καταγραφή, φωτογράφιση και ταξινόμηση, η επανέκθεση των εικόνων που βρίσκονταν στην Τράπεζα.

Μονή Παντοκράτορος

Καθολικό

Οι εργασίες περιορίστηκαν στη μολυβδοσκεπή: α) Απομακρύνθηκαν τα κατεστραμμένα μολυβδοφυλλά και τοποθετήθηκαν νέα σε έκταση 17 τ.μ. περίπου. β)

Καθαρίστηκε η σαθρή τοιχοποιία και συμπληρώθηκε στα τμήματα που είχε καταστραφεί. γ) Συγκολλήθηκαν κατά το βυζαντινό τρόπο τα μολυβδοφυλλά στις θέσεις που παρουσίαζαν ρωγμές ή κενά.

Τράπεζα

Σε ορισμένα τμήματα της κάλυψης μετά από ανάσυρση επανατοποθετήθηκε η σχιστόπλακα και συντηρήθηκαν οι κορφιάτες.

Άλλες εργασίες

Στο αρχονταρίκι τοποθετήθηκε νέα ξύλινη οροφή στη βόρεια πτέρυγα των κελιών συντηρήθηκαν ορισμένα επιχρίσματα στη δυτική έγινε έλεγχος και σποραδική ανύσχυση της σχιστόπλακας επάνω από τον τυφλό θόλο του παρεκκλησίου του Προδρόμου στον κοιμητηριακό ναό του Αγίου Αθανασίου επισκευάστηκαν δύο παράθυρα και η πόρτα του οστεοφυλακίου.

Μονή Διονυσίου

Τράπεζα

Οι τοιχογραφίες της Τράπεζας που αποτελούν αντιπροσωπευτικά έργα του 16ου και 17ου αι. κινδύνευαν σε πολλά σημεία με πτώση, γι' αυτό εγκαταστάθηκε στη μονή συνεργείο της Διευθύνσεως Συντηρήσεως, το οποίο συντήρησε το δυτικό και νότιο τμήμα του κτίσματος¹¹ τοιχογραφημένες επιφάνειες σε έκταση γύρω στα 40 τ.μ.

Συγκεκριμένα: α) Κλείστηκαν οι ρωγμές. β) Στερεώθηκαν τα φουσκώματα. γ) Σταθεροποιήθηκε το χρώμα. δ) Έγιναν τα απαραίτητα στοκαρίσματα και στεφανώματα.

Τέλος στα υπόλοιπα τμήματα της Τράπεζας, όπου υπήρχαν επιφάνειες που είχαν φουσκώσει ή αποκολληθεί, τοποθετήθηκαν προστατευτικά τουλπάνια.

Μονή Κουτλουμουσίου

Συντηρήθηκαν τα ξύλινα πλαίσια των παραθύρων στη νότια πτέρυγα των κελιών και στο κτίσμα που βρίσκεται βόρεια από το μαγειρείο απομακρύνθηκαν οι επικίνδυνα ετοιμόρροπες σχιστόπλακες της κάλυψης.

Συντήρηση χειρογράφων

Κατά το 1980 για πρώτη φορά αντιμετωπίστηκε συστηματικά το πρόβλημα της προστασίας του μοναδικού θησαυρού των χειρογράφων του Αγίου Όρους¹². Για

9. Οι Μ. Αρβανιτάκης και Ν. Χαρκιολάκης παρέμειναν μεγάλο χρονικό διάστημα στη μονή, ερευνήσαν στο σύνολό τους τα προβλήματα στερέωσης και συντήρησης ολόκληρου του μοναστηριακού συγκροτήματος που κινδυνεύει από τις ρηγματώσεις του βράχου επάνω στον οποίο έχει ανεγερθεί και συνέταξαν μία σειρά μελετών. Βλ. Μιχ. Αρβανιτάκης - Νικ. Χαρκιολάκης, Σχετικά με τις ρηγματώσεις στο οικοδομικό συγκρότημα της Μονής Σταυρονικήτα Αγίου Όρους, Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τ. 12, Αθήνα 1982, σ. 50-53.

10. ΑΔ, ό.π., σ. 295.

11. Η Τράπεζα της Μονής Διονυσίου, όπως και της Δοχειαρίου για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, έχει σχήμα ταύ. Βλ. Αν. Ορλάνδος, ό.π. εικ. 54.

12. Στο Άγιον Όρος σώζονται περισσότεροι από 14.000 χειρόγραφοι κώδικες.

το σκοπό αυτό ο υπεύθυνος συντηρητής της Διευθύνσεως Συντηρήσεως Αντ. Γκλίνος εξέτασε τα προβλήματα των βιβλιοθηκών στις μονές Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου, Ιβήρων, Ξηροποτάμου, Σταυρονικήτα, Παντοκράτορος, Φιλοθέου, Καρακάλου, Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου, Σίμωνος Πέτρας, Ξενοφώντος και Δοχειαρίου, συνέταξε λεπτομερείς εκθέσεις, κατασκεύασε επί τόπου δείγματα των προφυλακτικών θυλάκων για τους χειρόγραφους κώδικες και ειλητάρια, έδωσε οδηγίες στους βιβλιοθηκάρχους για την απολύμανση των βιβλιοθηκών και τον καθαρισμό των βιβλίων και τέλεισσε τη συντήρηση των χειρογράφων στις μονές Μεγίστης Λαύρας, Φιλοθέου και Ιβήρων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Τορώνη

Κατά την ανασκαφική περίοδο 1980 στη χριστιανική Τορώνη Χαλκιδικής συνεχίστηκε η ανασκαφή της Βασιλικής Α —του Αγίου Αθανασίου— και επεκτάθηκε η έρευνα στο παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο και το μεσαιωνικό φρούριο της Ληκύθου.

Βασιλική Α' (Αγίου Αθανασίου)

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του νάρθηκα, των πλαγιών κλιτών, του νοτιοδυτικού διαμερίσματος και του νεότερου βόρειου προσκτίσματος¹³. Επίσης ανασκάφηκε ένας κιβωτιόσχημος τάφος έξω από τη νοτιοδυτική γωνία του νότιου κλιτούς, έγιναν δύο τομές δυτικά του νάρθηκα και διευθετήθηκαν οι κλίσεις του εδάφους στην ανατολική πλευρά.

Εκτός από το ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλιτούς διαπιστώθηκε η ύπαρξη δαπέδου από πλινθόπλακες μόνο στο δυτικό τμήμα του βόρειου κλιτούς. Στον υπόλοιπο ναό — ανατολικό τμήμα βόρειου κλιτούς, νότιο κλιτός, νάρθηκας και προσκτίσματα — δε βρέθηκε τίποτα. Μετά το στρώμα καταστροφής από επίστεγα κεραμίδια, λίθους και διαλυμένα κονιάματα σε όλους αυτούς τους χώρους φερτό καστανοκίτρινο χρώμα αποτελούσε το δάπεδο.

Άλλο ενδιαφέρον σημείο της ανασκαφής που διευκρινίστηκε είναι ότι η βασιλική εδράζεται σε τεχνητό γήλοφο. Μετά από έρευνες γύρω από τα ανατολικά και δυτικά πέρατα του κτίσματος, διαπιστώθηκε ότι ο χαμηλός γήλοφος δεν προέρχεται από κατακρημνίσματα

του ναού και άλλων ενδεχομένως παλιότερων κτισμάτων, αλλά έγινε σκοπίμως για την ανίδρυση της βασιλικής.

Κάτω από τη στάθμη δαπέδου μέσα στην εκκλησία και έξω από αυτήν υπάρχει φερτό χρώμα και λιθορριπή. Κατασκεύασαν δηλαδή ένα γήλοφο και ύψωσαν επάνω σ' αυτόν το ναό για να μην κατακλύζεται από τα νερά της θάλασσας, που και σήμερα γεμίζουν την περιοχή το χειμώνα και δημιουργούν ελώδεις εκτάσεις.

Ταυτόχρονα η έρευνα στο γήλοφο απέδωσε διάφορα χρήσιμα ευρήματα: όστρακα κλασικά, ελληνιστικά και παλαιοχριστιανικά, θραύσματα από μία πήλινη λεκανίδα αγιασμού με την επιγραφή στο χείλος: *KYPIE ΒΟΗΘΗΣΟΝ ΤΟΥ ΔΟΥ/ΛΟΥ ΣΟΥ...* και ένα νόμισμα Ιουστινιανού, που αποτελούν ασφαλές *terminus post quem* για το γήλοφο και τη βασιλική.

Τάφοι

Βρίσκονται μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης. Ανασκάφηκαν δύο, οι οποίοι ήταν ανοιγμένοι από την κατοχή. Πρόκειται για έναν καμαρωτό και έναν κιβωτιόσχημο. Ευρήματα δεν υπήρχαν· ωστόσο η τυπολογία τους, τους τοποθετεί στην παλαιοχριστιανική εποχή.

Λήκυθος

Στο ανατολικό τμήμα του μεσαιωνικού κάστρου της Ληκύθου εντοπίστηκαν ενδείξεις για την ύπαρξη πυλώνος, γι' αυτό επακολούθησε προσεκτικός καθαρισμός του εξωτερικού τμήματος των τειχών στη θέση αυτή. Αποκαλύφθηκε η είσοδος της τελευταίας φάσης του κάστρου που διατηρείται σε ύψος 2 μ. περίπου και στη θέση του επάνω στο κατώφλι, κάτω από τα κατακρημνίσματα, τμήμα της πόρτας, από την οποία τα ξύλινα στοιχεία έχουν καεί, τα σιδερένια όμως διατηρούνται αρκετά καλά.

Η εύρεση της καμένης πόρτας και των κατακρημνισμάτων στη θέση τους δείχνουν, πως μετά το γεγονός αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε το κάστρο. Έτσι τίθεται το πρόβλημα, αν οι επιδρομείς ήταν οι Καταλανοί που με ορμητήριο την Κασσάνδρα λυμάνονταν το Άγιον Όρος και την υπόλοιπη Χαλκιδική από το φθινόπωρο του 1307 ως την άνοιξη του 1309 ή αν η καταστροφή οφείλεται σε μεταγενέστερη τουρκική επιδρομή.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΑΛΛΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

α) Πραγματοποιήθηκε η φωτογράφιση, επί τόπου καταγραφή και καταλογογράφηση σε ειδικά δελτία φορητών εικόνων της Μονής Ιβήρων του κελιού του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές και του ενοριακού ναού στα Ν. Ρόδα.

13. Για την έκταση της ανασκαφής και τα αποτελέσματα της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 254.

β) Συνεχίστηκε ο έλεγχος στις εκσκαφές θεμελίων για την ανέγερση οικοδομών σε ολόκληρο το χώρο αρμοδιότητας της Εφορείας, με σκοπό να αποφευχθεί η καταστροφή αρχαιοτήτων και ταυτόχρονα να συμπληρωθεί η εικόνα της μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής.

γ) Οι τεχνικοί της Εφορείας εκτός από παρακολούθηση των αναστηλωτικών και στερεωτικών εργασιών

που περιγράφηκαν με συντομία παραπάνω, συνέταξαν μελέτες, προμελέτες και τεχνικές εκθέσεις και αποτύπωσαν διάφορα μνημεία.

δ) Ερευνήθηκαν τα διάφορα προβλήματα των Ιερών Καθιδρυμάτων του Αγίου Όρους, όπως η καταλληλότητα των βιβλιοθηκών και σκευοφυλακίων, και συνεχίστηκε η τεκμηρίωση των μνημείων σε ολόκληρο το χώρο αρμοδιότητας της Εφορείας¹⁴.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ

14. Ο υπογραφόμενος και από τη θέση αυτή οφείλει να ευχαριστήσει τους επιστημονικούς συνεργάτες της Εφορείας Α. Τόσκα-Ζαχάρωφ, Θ. Παζαρά, Κων. Σκαμπαβία, Ι. Ταβλάκη, Πλ. Θεοχαρίδη, Μ. Πολυβίου, Ν. Χαρκιολάκη, Μ. Αρβανιτάκη και Δ. Λεμπίδα για τη φιλότιμη αντοπόκριση στα θέματα που τους απασχόλησε.

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1980 τοποθετήθηκαν στην Εφορεία οι δόκιμες Επιμελήτριες Λ. Γουναροπούλου, Β. Αλλαμανή, Π. Βελένη, Αικ. Τζαναβάρη και Μ. Ακαμάτη. Εργάστηκαν επίσης οι επιστημονικοί βοηθοί Θ. Σαββοπούλου, Στ. Κανελλοπούλου, Π. Τσατσοπούλου, Ι. Ακαμάτης, Δ. Ζαγοριανός, Λ. Μαυροσκύφη και ο αρχιτέκτων Π. Φουντάς.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Έδεσσα

Οδός Αρχ. Μελετίου - Μεγ. Αλεξάνδρου (Ο.Τ. 124, οικόπεδο Αν. Δημητριάδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν αρχαίοι τοίχοι, οι οποίοι ερευνήθηκαν διεξοδικά, γιατί το οικόπεδο βρίσκεται πίσω από το ναό της Αγίας Σκέπης, σε περιοχή που πρέπει να περνούσε το αρχαίο τείχος. Βρέθηκαν δύο πήλινοι αγωγοί. Τα όστρακα είναι κυρίως εφυσωμένα.

Οδός Π. Γρηγορίου Ε΄5 (Ο.Τ. 185, οικόπεδο Β. Καραπαναγιωτίδη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν έξι τάφοι λαξευμένοι στο βράχο, καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Οι ταφές είναι ακτέριστες. Πρώιμοι χριστιανικοί χρόνοι.

Λεωφόρος Σμύρνης 48 (Ο.Τ. 252α, οικόπεδο Χρ. Παπαδοπούλου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν δύο τάφοι κεραμοσκεπείς, παλαιοχριστιανικοί, με κατεύθυνση Α.-Δ.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου - Πυθαγόρα (Ο.Τ. 174α, οικόπεδο Μ. Μούσιου - Γ. Σύρκου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκε ένας τάφος κεραμοσκεπής με ελάχιστα εφυσωμένα βυζαντινά όστρακα, δύο ορθογώνιοι λαξευτοί στο βράχο, και ένας ορθογώνιος κεραμοσκεπής με ίχνη κονιάματος στη μία πλευρά του. Οι ταφές είναι ακτέριστες.

Οδός Εγνατία (Ο.Τ. 250, οικόπεδο Ν. Παπαντωνίου)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων βρέθηκαν δύο κεραμο-

σκεπείς τάφοι και δύο λαξευτοί στο βράχο καλυμμένοι με σχιστολιθικές πλάκες. Οι ταφές ήταν ακτέριστες.

Οδός Στενημάχου - Καπ. Γαρέφη (Ο.Τ. 67, οικόπεδο Β. Καλαϊτζίδη)

Στα βορειοανατολικά όρια της Εδέσσης (περιοχή Καταρακτών) κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανέγερση πολυκατοικίας ήλθε στο φως νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων¹.

Η ανασκαφή, η οποία άρχισε το 1979, διακόπηκε λόγω των καταστρεπτικών πλημμυρών που έπληξαν την Έδεσσα το Νοέμβριο του 1979, και συνεχίστηκε το 1980. Αποκαλύφθηκαν εβδομήντα ένας συνολικά τάφοι, τριών ειδών: α) κεραμοσκεπείς καλυβίτες, β) κιβωτιόσχημοι λαξευτοί στον ιζηματογενή βράχο με σχιστολιθικές καλυπτήριες πλάκες, γ) κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα επενδυμένα με σχιστολιθικές πλάκες ή χτιστά με οπτοπλίνθους και κουρασάνι.

Λίγοι μόνο τάφοι είχαν καλυπτήριες πλάκες και τοιχώματα χτιστά με μαρμάρινες και πώρινες πλίνθους.

Ο σημαντικότερος, ωστόσο, τάφος του νεκροταφείου ήταν ένας μεγάλος χτιστός καμαροσκεπής «μακεδονικού τύπου», με ιδιόμορφη είσοδο και δρόμο με λοξή κατεύθυνση σε σχέση με την πρόσοψη.

Την ανασκαφή του ρωμαϊκού νεκροταφείου διενήργησε η τότε επιστημονική βοηθός και τώρα Επιμελήτρια Α. Χρυσοστόμου, στην οποία έχει δοθεί και η άδεια δημοσίευσής του.

Πέλλα

Σπίτι με κονιάματα (τομέας IV, τετράγωνο 2)

Διενεργήθηκε σε μικρή έκταση ανασκαφή στο δυτικό τμήμα του σπιτιού με τα κονιάματα, για να εξακριβωθούν τα δυτικά όρια του οικοδομικού τετραγώνου.

Χαράχτηκε νέα τομή, διαστ. 10 × 10 μ., η έρευνα της οποίας προχώρησε ως το στρώμα καταστροφής. Το βάθος του στρώματος αυτού κυμαίνεται μεταξύ 0,40 και 0,60 μ. Αποκαλύφθηκαν δόμοι του δυτικού εξωτερικού τοίχου του οικοδομικού τετραγώνου και τμήματα άλλων τοίχων, που ορίζουν εσωτερικούς χώρους (Πίν. 225 α).

Στο χώρο της εισόδου του σπιτιού, κάτω από το στρώμα των κονιαμάτων, που αποκόλλησαν οι τεχνίτες συντήρησης, βρέθηκαν στρώσεις πλίνθων, όστρακα άβαφα, μελαμβαφή και ερυθρόμορφα και δύο κομμάτια πήλινης σίμης με ανάγλυφη άκανθα και χρώματα.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Ακαμάτη.

1. Στην περιοχή αυτή δεν ήταν άγνωστα τα αρχαιολογικά ευρήματα. βλ. Εδεσσαϊκά Χρονικά, τ. Β., τεύχ. 10, Απρίλιος 1976, σ. 43, υποσημ. 55.

Οικόπεδο Ν. Δεληγιαννάκη

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου σπιτιού, που συνεχίζεται και πέρα από τα όρια του οικοπέδου. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε χώρος, διαστ. $3 \times 3,5$ μ., και τμήματα τριών άλλων χώρων στα ανατολικά και νότια του. Οι τοίχοι, χτισμένοι με αργολιθοδομή, έχουν πλάτος 0,50 μ. και σώζονται μέχρι ύψος 0,80 μ. Κομμάτια κονιαμάτων κόκκινων, κυρίως όμως κίτρινων, προέρχονται από την επίχρισή τους.

Το βάθος του στρώματος καταστροφής κυμαίνεται μεταξύ 0,40-0,70 μ. Τμήμα πήλινου αποχετευτικού αγωγού, μήκ. 2,20 και πλ. 0,25 μ., αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό χώρο. Στο δυτικό άκρο του κοινού τοίχου των χώρων υπήρχε εντοιχισμένο μαρμάρινο κατώφλι σε β' χρήση. Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα πήλινου πιθαριού, διαμ. 0,82 μ., κομμάτια του οποίου συνδέονταν με μολύβδινα ελάσματα.

Ενδιαφέροντα ευρήματα της ανασκαφής ήταν τμήμα μαρμάρινης φιάλης με ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, πήλινη γυναικεία προτομή, ύψ. 0,195 μ., και χάλκινα νομίσματα, κυρίως Θεσσαλονίκης, Πέλλης, Φιλίππου Ε' και Αμφίπολης (Πίν. 225 β-γ).

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Ακαμάτη και στη συνέχεια Θ. Σαββοπούλου.

Παλαιά Πέλλα

Τομή αποχέτευσης

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την τοποθέτηση τσιμεντένιου αποχετευτικού αγωγού των ομβρίων υδάτων του χωριού Π. Πέλλα, κατά μήκος του δημόσιου δρόμου που συνδέει το χωριό με την εθνική οδό Θεσσαλονίκης - Γιαννιτσών, εντοπίστηκε σειρά από πολύ ενδιαφέροντα αρχαιολογικά στρώματα. Η Εφορεία ανέλαβε τη διερεύνηση των αρχαιολογικών λειψάνων και χρησιμοποίησε το αποχετευτικό αυλάκι σαν μεγάλη δοκιμαστική τομή, πλ. 1,50 μ., το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ερευνηθηκε μέχρι το φυσικό βράχο. Η έρευνα επεκτάθηκε σε πολλά σημεία στα δυτικά και ανατολικά του αγωγού, όπου δε απαιτήθηκε έγινε αφαίρεση του οδοστρώματος και η ανασκαφή προχώρησε ως την περίφραξη των γειτονικών σπιτιών. Οι πιο ενδιαφέροντες ανασκαφικοί τομείς υπήρξαν οι εξής:

Τομέας Α

Στον τομέα αυτό αποκαλύφθηκαν ισχυρά θεμέλια, ορισμένα από τα οποία τόσο από τη θέση όσο και τη μεταξύ τους απόσταση και τον προσανατολισμό των προσόψεών τους, φαίνεται ότι αποτελούσαν εξωτερικούς τοίχους κτιρίων από τη μια και την άλλη πλευρά δρόμου με κατεύθυνση Β.-Ν. (θεμέλια Β,Γ).

Η αποκατάσταση οικοδομικών τετραγώνων, πλ. 45-

47 μ., στο τοπογραφικό σχέδιο του ευρύτερου χώρου της Πέλλας, με βάση συγκεκριμένα ανασκαφικά στοιχεία, απέδειξε ότι ο δρόμος αυτός είναι ο τέταρτος κατά σειρά ανατολικός δρόμος της πόλης, αν θεωρήσουμε ως αφετηρία το δρόμο που βρίσκεται ανατολικά του αναστηλωμένου περιστυλίου².

Η θέση του τρίτου προς Α. δρόμου αποδεικνύεται από την ύπαρξη πηλοσωλήνα υδροδότησης με κατεύθυνση Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 49 μ. δυτικά του προηγούμενου δρόμου. Ο πηλοσωλήνας, ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 30 μ. περίπου, φέρει φρεάτιο καθαρισμού και παροχέτευση υδροδότησης, στρέφεται δε προς Δ. (Πίν. 226 α). Έτσι ορίζεται η ακριβής θέση μιας από τις οριζόντιες λεωφόρους της Πέλλας με κατεύθυνση Α.-Δ.

Το θεμέλιο Α, με κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,50 μ. Αποτελείται από πέντε μεγάλες ασβεστολιθικές πλίνθους, ύψ. 0,40, πλ. 0,55-0,85 και μήκ. 1,5-2,30 μ.

Οι δόμοι αυτοί έχουν πρόσοψη προς Ν. Στην επάνω επιφάνειά τους προς την πρόσοψη έχουν αναθώρωση, πλ. 0,30 μ., με ιδιαίτερα προσεκτική εργασία, πάνω στην οποία φαίνεται ότι εδράζονταν μεγάλοι ορθοστάτες. Οι δόμοι του θεμελίου προς Α. έχουν διαρπαγεί. Βρέθηκε όμως και καθαρίστηκε το πλατύ αυλάκι θεμελίωσής τους στο μαλακό υποκίτρινο βράχο.

Ο τοίχος αυτός φαίνεται ότι γώνιαζε στα Α. με άλλο ισχυρό θεμέλιο (θεμέλιο Β) με κατεύθυνση Β.-Ν. και πρόσοψη προς Α. Από το θεμέλιο αυτό, πλ. 0,45-0,50 μ., διατηρούνται στη θέση τους τέσσερις μεγάλοι δόμοι, διαμορφωμένοι για να δεχθούν ορθοστάτες, καθώς και η θεμελίωσή τους από αδρές πέτρες στο νότιο μέρος και το αυλάκι θεμελίωσής του στο φυσικό βράχο στο βόρειο.

Ανατολικά των θεμελίων αυτών αποκαλύφθηκε άλλο ισχυρό θεμέλιο από ασβεστολιθικές πλίνθους που βαίνει παράλληλα προς το προηγούμενο και σε απόσταση 6,20 μ. από αυτό (θεμέλιο Γ). Το θεμέλιο αυτό, πλ. 0,45 μ., διερευνήθηκε σε έκταση μήκ. 50 μ. περίπου. Το μεγαλύτερο μέρος του έχει διαρπαγεί. Σάζεται όμως το αυλάκι για την τοποθέτηση των δόμων του στο φυσικό βράχο. Οι δόμοι που διέφυγαν τη διαρπαγή αποδεικνύουν ότι ο τοίχος έβλεπε προς Δ.

Ανάμεσα στα ισχυρά θεμέλια αποκαλύφθηκαν και άλλοι μικρότεροι τοίχοι. Δυστυχώς όμως η διάσωση τους δεν είναι ικανοποιητική για να μας δώσει την ακριβή διάταξη των εσωτερικών χώρων των κτιρίων.

2. ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 210, Σχέδ. 1^ο 19 (1964): Χρονικά, σ. 334, Πίν. 382-384.

Η αποκάλυψη στην ίδια θέση εκτεταμένου νεκροταφείου, που οι ταφές του ανάγονται στο τέλος του 5ου και στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. (εποχή Αρχελάου) και η αντικατάστασή του από οικοδομήματα που τα λείψανα των θεμελίων τους έχουν την ίδια φορά με τα ισχυρά θεμέλια ή είναι κάθετα προς αυτά, μας δείχνουν ότι η ρυμοτομική διαμόρφωση του χώρου αυτού και κατά συνέπεια η επέκταση της αρχαίας πόλης, τουλάχιστον μέχρι τη θέση αυτή, πρέπει να αναχθεί σε παλιότερη περίοδο από τα ελληνιστικά χρόνια.

Η στρωματογραφική έρευνα που έφθασε μέχρι το φυσικό βράχο απέδειξε ότι η υποθεμελίωση των παλιότερων τοίχων εδράζεται στο φυσικό βράχο, μερικές φορές μάλιστα η θεμελίωση γίνεται και μέσα σε τάφους και ότι το γέμισμα που ανήκει στην κατασκευή των τοίχων περιέχει όστρακα και αντικείμενα του τέλους του 5ου και του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ευρημάτων του γεμίσματος πρέπει να προέρχεται από την καταστροφή του νεκροταφείου. Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνονται μία μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη που φέρει την επιγραφή: *ΞΑΝΘΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΑΜΑΔΙΚΑΣ ΥΙΟΣ* και τα θραύσματα μιας ερυθρόμορφης αττικής υδρίας, εξαιρετικής τέχνης, με την παράσταση του αγώνα Αθηνάς και Ποσειδώνα, που βρέθηκαν σκορπισμένα σε μπάζωμα μεγάλης κοιλότητας του βράχου και σε έκταση 100 τ.μ. περίπου (Πίν. 226 β-δ).

Οι τάφοι που ανασκάφηκαν στην περιοχή αυτή ανέρχονται σε 26. Είναι μεγάλα ή μικρότερα ορθογώνια λαξεύματα στο βράχο με ή χωρίς περιχείλιωμα. Έχουν προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Μερικοί από αυτούς έφεραν στη μία τους πλευρά μεγάλο τόρμο λαξευμένο στο βράχο που πιθανότατα χρησίμευε για τη στήριξη επιτύμβιας στήλης. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι με το κρανίο προς Α. Μερικές φορές το δεξί χέρι καμπόταν προς το στήθος.

Ένας μεγάλος αριθμός από τους τάφους αυτούς βρέθηκε συλημένος. Οι ασύλητες ταφές έδωσαν λίγα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία περιλαμβάνονται πήλινα ειδώλια (Πίν. 227 α), αρυβαλλοειδή ληκύθια, κύλικες, μιά λευκή λήκυθος, χάλκινες πόρπες, σιδερένια γεωργικά εργαλεία, αλλά και λίγα πολύτιμα ευρήματα, όπως ασημένιο ψέλιο από περιελιγμένο σύρμα με κεφάλια φιδιών στα άκρα του, τρεις χρυσές χάντρες περιδέριου και ασημένιο ημιόβολο Αρχελάου, που είχε χρησιμοποιηθεί ως δανάκη.

Τομέας Β

Σε απόσταση 15,50 μ. νότια του ισχυρού θεμελίου με κατεύθυνση Α.-Δ. του τομέα Α, που αναφέραμε παραπάνω (θεμέλιο Α), αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, μήκ. 9 και πλ. 0,30 μ., που ανήκει σε οικοδόμημα από το οποίο ανασκάφηκαν τμήματα τριών τουλάχιστον δωματίων που εκτείνονται τόσο στα ανατολικά όσο και στα δυτικά της τομής αποχέτευσης.

Το δυτικό τμήμα του τοίχου που αναφέραμε καταλαμβάνει μεγάλη πύλη, πλ. 2,30 μ., από την οποία σώζονται δύο μεγάλες λιθόπλινθοι που χρησίμευσαν σαν κατώφλι στα άκρα του οποίου έχουν τοποθετηθεί κάθετα άλλες λιθόπλινθοι, που στο βόρειο τμήμα τους πρέπει να στήριζαν τα σταθμά της πύλης, ενώ στο νότιο άκρο τους, φέρουν δουλεμένο τόρμο για την υποδοχή των όλμων της θύρας. Στο κέντρο περίπου του ανοίγματος της πύλης και στη νότια παρειά του κατωφλιού βρέθηκε τμήμα λίθου που φέρει μεγάλο τόρμο, πιθανότατα για την ασφάλιση της δίφυλλης θύρας.

Η πύλη οδηγεί προς Β. σε λιθόστρωτο πιθανώς δρόμου, εξαιρετικά μεγάλου πλάτους, αν θεωρήσουμε το νότιο τοίχο του τομέα Α (θεμέλιο Α) σαν εξωτερικό τοίχο οικοδομικού τετραγώνου. Εάν η υπόθεση αυτή είναι σωστή στις άκρες αυτού του δρόμου θα αναζητήσουμε στο μέλλον τις κύριες πύλες της πόλης.

Στο νοτιοδυτικό άκρο της πύλης εφάπτεται τμήμα τοξοειδούς πηλοχώματος, που ανήκει σε μεγάλο κυκλικό κλίβανο μεταγενέστερο της φάσης με την πύλη. Νοτιότερα αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε εν μέρει, μικρότερος κυκλικός κλίβανος, εσωτ. διαμ. 0,45 μ., που τα τοιχώματά του είχαν κατασκευαστεί με θραύσματα κεραμιδιών οροφής, ενώ η πηλόχτιστη οροφή του είχε καταρρεύσει στο εσωτερικό.

Τομέας Γ (Σχ.έδ. Ι)

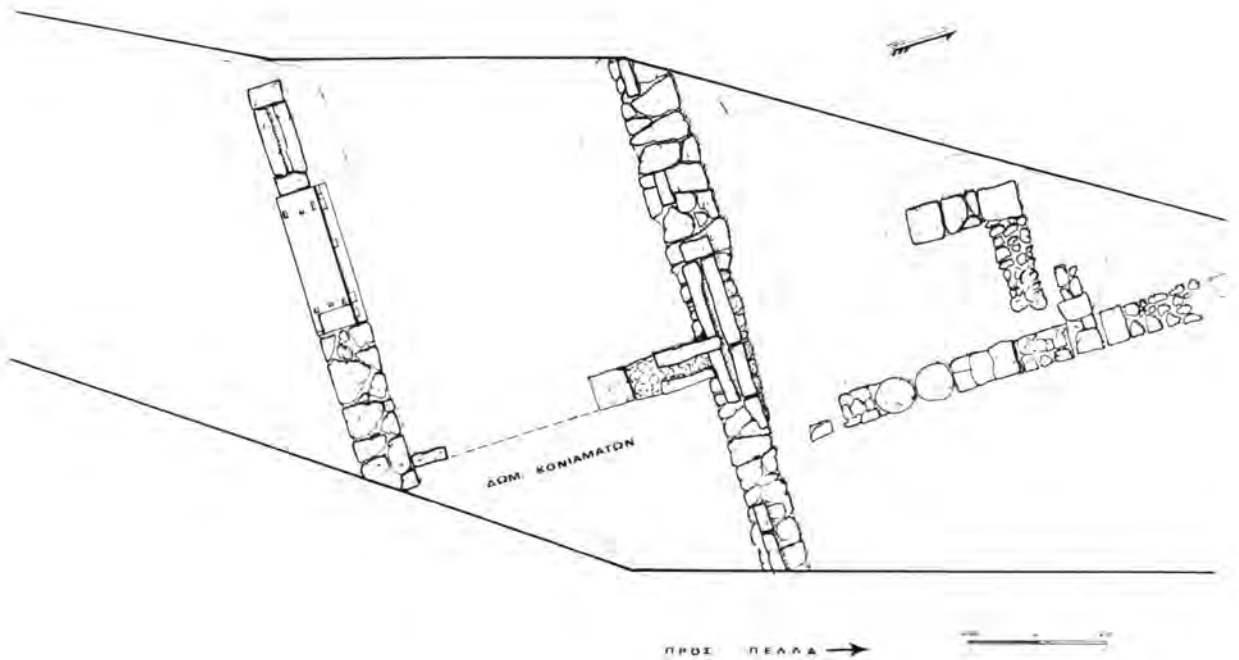
Νοτιότερα του τομέα Β και ακριβώς έξω από τη βορειοανατολική γωνία του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου αποκαλύφθηκαν τμήματα από έξι δωμάτια (Α έως Ζ), τα οποία πρέπει να ανήκουν σε εργαστήρια-καταστήματα. Η ακριβής διάταξή τους δεν έχει ακόμη τελειώς διασαφηνιστεί. Από τα ανασκαφέντα όμως τμήματα φαίνεται πολύ πιθανή μια διάταξη σε σειρά προθαλάμου - θαλάμου.

Το βορειότερο δωμάτιο (Α) φέρει τη συμβατική ονομασία δωμάτιο Ιλίου Πέρσεως, λόγω της ανεύρεσης σ' αυτό μεγάλου πήλινου αμφορέα με ανάγλυφη παράσταση της Ιλίου Πέρσεως.

Στα δωμάτια αποκαλύφθηκε συνεχές στρώμα καταστροφής από κεραμίδες λακωνικού τύπου. Η αφαίρεσή τους έφερε στο φως τεράστιο αριθμό αγγείων από τα οποία ένα μεγάλο μέρος βρέθηκε άθικτο (Πίν. 227 β-δ, 228 α).

Η τοιχοποιία των δωματίων είναι ομοιόμορφη και αποτελείται από μεγάλες γωνιασμένες λιθοπλίνθους με το ψευδοϊσοδομικό σύστημα ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται άλλες μικρότερες. Οι τοίχοι, πλ. 0,50-1 μ., εδράζονται στο φυσικό βράχο και σώζονται μερικές φορές μέχρι ύψ. 1 μ. (Πίν. 228 β). Η ανωδομή των τοίχων είχε κατασκευαστεί από ωμές πλίνθους από τις οποίες σώθηκαν μόνο τμήματα. Τα δάπεδα ήταν από πηλόχωμα.

Στο δάπεδο του δωματίου Α αποκαλύφθηκαν πολλά αγγεία, όπως ιγδία σε σωρούς, μακεδονικοί αμφορείς,

Σχέδ. 1. Πέλλα. Τομή αποχέτευσης. Τομέας Γ. Κάτοψη της ανασκαφής.

αρυτήρες, μικροί πίθοι γεμάτοι με μικρότερα αγγεία, όπως μυροδοχεία, μεγαρικοί σκύφοι, κύλικες. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του δωματίου, ένα μεγάλο μέρος του οποίου έχει διαρπαγεί, βρέθηκαν 125 μέρες για την κατασκευή μεγαρικών σκύφων. Η συντριπτική τους πλειοψηφία φέρει φυτικό διάκοσμο. Ο αμφορέας που προαναφέραμε, ύψ. 0,265 μ., με μαύρο γάνωμα, φέρει στο σώμα του ανάγλυφες σκηνές από την Ιλίου Πέρσιν, με τα ονόματα των ηρώων (Πίν. 228 γ).

Το δωμάτιο Β περιείχε λίγα κινητά ευρήματα, αλλά στο δωμάτιο Γ προς Δ., με το οποίο επικοινωνούσε με θύρα, πλ. 1 μ., βρέθηκε μεγάλος αριθμός από χύτρες, πινάκια, ηθμούς και πυξίδες. Στο δωμάτιο Δ, κάτω από το χωμάτινο δάπεδό του, αποκαλύφθηκε αποσπασματικό δάπεδο από ασβεστολιθικές πλάκες και πηγάδι με λίθινο στόμιο εσωτ. διαμ. 0,58 μ. Το στόμιο του πηγαδιού είχε κλειστεί με τμήμα δωρικού σπονδύλου (Πίν. 228 δ). Δυτικά του φρεατίου αποκαλύφθηκε πηλοσωλήνας, μήκ. 1,50 μ., που κατευθύνεται προς το στόμιο, του φρεατίου. Το τμήμα του δωματίου Ε που ανασκάφηκε προς Ν. δεν έδωσε κανένα σημαντικό κινητό εύρημα. Το δωμάτιο όμως Ζ, στα νότιά του, περιείχε πλήθος από αγγεία σε αποσπασματική κατάσταση. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται θραύσματα από μήτρες για μεγαρικούς σκύφους, που βρέθηκαν κοντά στο διαρπαγμένο

ανατολικό τοίχο, λυχνάρια, κύπελλα, ιγδία και αρυτήρες.

Η πληθώρα των ευρημάτων των δωματίων αυτών, η ανεύρεση μεγάλου αριθμού μητρών και νομισμάτων, καθώς και η διάταξή τους μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα δωμάτια αυτά ανήκουν σε καταστήματα - εργαστήρια. Ελπίζουμε ότι οι προσεχείς ανασκαφές στη θέση αυτή θα λύσουν πολλά από τα ερωτήματα που γεννήθηκαν με τη φειτηνή σωστική ανασκαφή.

Τομέας Δ

Μέσα στον περιφραγμένο αρχαιολογικό χώρο ανατολικά του τομέα Ι, τετράγωνου Ι, μέσα στην τομή αποχέτευσης, εντοπίστηκε σειρά δωματίων από τα οποία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν το νοτιοανατολικό δωμάτιο, στο οποίο διασώθηκαν τμήματα από τις διακοσμημένες με κονίαμα επιφάνειες των τοίχων του και το νοτιοδυτικό δωμάτιο, στο νότιο τοίχο του οποίου διατηρείται κατώφλι πολύ καλά δουλεμένο. Οι τοίχοι του νοτιοδυτικού δωματίου πατούν πάνω στο φυσικό βράχο. Η πρώτη στρώση αποτελείται από επιμήκεις δόμους πάνω στους οποίους εδράζονται ορθοστάτες, μήκ. 0,65-0,80 και πλ. 0,50 μ., που φέρουν μαπικά άλλους δόμους.

Η δόμηση αυτή διατηρείται κυρίως στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου καθώς και στο δυτικό τμήμα

του νότιου τοίχου. Το κατώφλι του νότιου τοίχου έχει μήκος 2 και πλάτος 0,66 μ. Στο χαμηλότερο προς το εσωτερικό του χώρου τμήμα του υπάρχουν τετράγωνοι τώρμοι για τη χοινικίδα του άξονα της δίφυλλης θύρας και στο κέντρο του, τώρμοι. Στην επάνω επιφάνεια του κατωφλιού στα δύο άκρα του ανοίγονται από τρεις τώρμοι για τα σταθμά των παραστάδων.

Στα ανατολικά του δωματίου αυτού διασώθηκαν υπολείμματα της διακοσμημένης με κονίαμα επιφάνειας των τοίχων. Ο δυτικός τοίχος διατηρεί στη θέση του, στο κατώτερο τμήμα, αδρά δουλεμένη ζώνη κονιάματος επάνω στην οποία πατούσε το τελικό κονίαμα του τοίχου. Τα κονιάματα τα οποία περισυλλέχτηκαν από το στρώμα καταστροφής, μετά την εργαστηριακή επεξεργασία τους, παρουσίασαν στοιχεία ανάλογα με τη διακόσμηση του σπιτιού του τομέα IV, τετράγωνο 2.

Στα βόρεια του δωματίου με τα κονιάματα και κάθετα στο βόρειο τοίχο του, αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου τοίχου, μήκ. 7 μ. περίπου, που είναι κατασκευασμένος από αρχιτεκτονικό υλικό σε β' χρήση, κυρίως από τμήματα σπονδύλων δωρικών κίωνων. Η μορφή και το υλικό του τοίχου αυτού διαφέρουν σαφώς από τους τοίχους των δωματίων που περιγράψαμε και θα πρέπει να ανήκει σε μεταγενέστερη φάση.

Τομέας Ε

Μπροστά στο δημοτικό σχολείο του χωριού Π. Πέλλα και σε απόσταση 3 μ. ανατολικά της εισόδου του, μέσα στην τομή της αποχέτευσης, εντοπίστηκαν και καθαρίστηκαν τμήματα τριών τοίχων που γωνιάζουν. Από το νότιο τοίχο, που έχει κατεύθυνση Α.-Δ., αποκαλύφθηκαν τρεις λιθόπλινθοι, συνολ. μήκ. 2,42 και πλ. 0,50-0,58 μ. Από το δεύτερο τοίχο, που έχει κατεύθυνση Β.-Ν., αποκαλύφθηκαν δύο λιθόπλινθοι και μέρος τρίτου. Ο μεσαίος δόμος, μήκ. 1,30 και πλ. 0,53 μ., είναι τοποθετημένος κάθετα στους προηγούμενους, με πρόσοψη προς Α. και φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος τοίχου με κατεύθυνση Α.-Δ. Σε ύψος 0,30 μ. από την επιφάνεια των δόμων διαπιστώθηκε στρώμα κεραμιδιών οροφής που πρέπει να ανήκε στο στρώμα καταστροφής.

Η ανασκαφή διακόπηκε λόγω των κινδύνων που δημιουργήθηκαν στην προσπέλαση των μαθητών του δημοτικού σχολείου.

Τομέας ΣΤ

Κοντά στην κεντρική πλατεία του χωριού Π. Πέλλα και σε απόσταση 2,75 μ. ΝΑ. της πρόσοψης του καφενείου Δημ. Στάγκου, εντοπίστηκε τμήμα αρχαίου τοίχου από μεγάλες καλοδουλεμένες λιθοπλίνθους, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,30 και πλάτος 0,57-0,90 μ. Στη βόρεια πλευρά του το ύψος των σωζομένων δόμων του φθάνει το 1 μ. Επάνω από τον τοίχο αυτό εντοπίστηκε άλλος μεγαλύτερος τοίχος από μικρότερες ακανόνιστες πέτρες που τέμνει δια-

γώνια τον προηγούμενο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Τα αποκαλυφθέντα λείψανα λόγω της θέσης τους μέσα στον κεντρικό δρόμο του χωριού έχουν ήδη επιχωστεί, χωρίς φυσικά να καταστραφούν, αποτέλεσαν δε την αφετηρία για μελλοντικές έρευνες προς Δ. του δρόμου, όπου υπάρχει ανοιχτός κοινόχρηστος χώρος.

Επίβλεψη όλων των ανασκαφικών τομέων Γ. Ακαμάτης.

Πέλλα

Ανατολικό νεκροταφείο

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο ανατολικό νεκροταφείο της Πέλλας. Ερευνήθηκαν συνολικά δώδεκα κιβωτιόσχημοι τάφοι, λαξευτοί στο βράχο και ένας κεραμοσκεπής.

Οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. και είναι καλυμμένοι αναλόγως των διαστάσεών τους με μία έως τρεις λίθινες καλυπτήριες πλάκες. Οι μεγαλύτεροι από αυτούς έχουν στο επάνω μέρος περιχίλιμα, διαστ. 3,5 × 3,5 μ. περίπου. Σε ορισμένες περιπτώσεις στη μία πλευρά του τάφου και μέχρι την επάνω επιφάνεια του βράχου δημιουργούνται δύο-τρεις λαξευτές βαθμίδες. Στις δύο στενές πλευρές των κιβωτιόσχημων τάφων παρουσιάζονται λαξεύματα βαθύτερα από το δάπεδο του τάφου. Τα λαξεύματα είναι ή δύο συνεχή παραλληλόγραμμα ή τέσσερα τετράπλευρα και έχουν βάθος 0,40 μ. περίπου. Η χρήση ξύλινων φορείων στο νεκροταφείο της Πέλλας ήταν ευρεία και αποδεικνύεται και από τα σιδερένια καρφιά που βρίσκονται στο εσωτερικό των τάφων. Είναι πιθανόν, λοιπόν, τα λαξεύματα αυτά να χρησιμοποιούνταν για την υποδοχή των ποδιών των νεκρικών φορείων.

Στην επιφανειακή επίχωση του νεκροταφείου και στο εσωτερικό των συλημένων τάφων βρίσκονται τα ίδια ευρήματα: σκυφίδια, οινοχοϊσκες, λυχνάρια, μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων ἄττι με κριό, τμήματα πήλινων γυναικείων προτομών, ειδώλια κουροτρόφων, τμήματα πήλινων πλακιδίων με ανάγλυφες παραστάσεις γρυπών που κατασπαράζουν ελάφια και όστρακα άβαφον και μελαμβαφών αγγείων.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για την τεχνική της κάλυψης και σφράγισης των τάφων παρουσίασε κιβωτιόσχημος τάφος που βρέθηκε ασύλητος. Η μεγάλη λίθινη καλυπτήρια πλάκα ήταν σφραγισμένη με σφραγιστικό κονίαμα. Πατούσε σε δύο λαξευτά «μαξιλάρια» στις στενές πλευρές του τάφου και σε τέσσερα χοντρά ξύλινα δοκάρια, τοποθετημένα παράλληλα με τις πλευρές του τάφου, τα οποία στερεώνονταν σε λαξεύματα που έγιναν ειδικά για τη στήριξή τους. Σύμφωνα με τα ίχνη των λαξευμάτων τα ξύλινα δοκάρια είχαν μήκος 1,90 μ. για τις μακριές πλευρές και 1,40 μ. περίπου για τις στενές πλευρές του τάφου, πλάτος δε περίπου 0,25 μ. Στον τά-

φο, που ανήκε σε νεαρή γυναίκα, βρέθηκαν χρυσό διάδημα με έκτυπη σπειροειδή διακόσμηση, ψήφοι χρυσού περιδεραιίου και δύο χρυσά ενώτια που απολήγουν σε λεοντοκεφαλές (Πίν. 229 α), χάλκινη φιάλη, πήλινα ειδώλια γυναικείων μορφών εξαιρετικής τέχνης (Πίν. 229 β-δ, 230 α), θαυμάσιο πήλινο γυναικείο κεφάλι ειδωλίου στην επιφάνεια του οποίου σώζονται χρώματα, δεκατρείς αστράγαλοι, χάλκινη βελόνα, ειδώλια παιδιού με πετεινό και ασημένιο νόμισμα Αλεξάνδρου (νομισματοκοπέιου Εκβατών).

Ένας ακόμη διαταραγμένος κιβωτιόσχημος τάφος έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για τον τρόπο στήριξης της καλυπτήριας πλάκας. Στην επιφάνεια του περιχειλώματος του τάφου βρέθηκαν δύο παραλληλόγραμμα λαξεύματα στο εσωτερικό των οποίων τοποθετούνταν τα ξύλινα δοκάρια που στήριζαν την καλυπτήρια πλάκα. Τα δοκάρια αυτά είχαν μήκος 2 και πλάτος 0,17 μ. περίπου. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε στεφάνι που στόλιζε το κεφάλι του νεκρού. Το στεφάνι αποτελούνταν από λεπτότατα χάλκινα στελέχη, πλεγμένα και στερεωμένα σε ταινία από φθαρτό υλικό, που έφεραν πήλινους εξάφυλλους χρωματιστούς ρόδακες, διανθισμένους με πήλινους επίχρυσους ρόδακες και καρπούς. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν πήλινα αγγεία, σιδερένια στελεγγίδα και χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Β' (369-368 π.Χ.).

Μέσα σε ένα διαταραγμένο κιβωτιόσχημο τάφο βρέθηκαν πήλινα ειδώλια ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν μικρών διαστάσεων σύμπλεγμα ζεύγους Πανών (Πίν. 230 β), καθιστό ειδώλιο νέου με πύλο (Πίν. 230 γ), ειδώλιο χοίρου, περιστεριού και κωμικού ηθοποιού. Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν χάλκινο βραχιόλι, αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διακόσμηση δικτυωτού, σιδερένια στελεγγίδα, επίχρυσωμένοι πήλινες ψήφοι περιδεραιίου, γυάλινο αλάβαστρο φοινικικού τύπου και χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β'.

Στο εσωτερικό κιβωτιόσχημου τάφου βρέθηκε πεσμένη πώρινη στήλη μαζί με τη βάση της. Η στήλη, ύψ. 0,65 και πλ. 0,45 μ., έχει ναόσχημη διαμόρφωση με αετωματική επίστεψη. Στην επίστεψη υπάρχει η εξής επιγραφή: *ΕΝΘΑΔΕ ΕΓΩ ΕΙΜΑΙ ΙΦΕΚΡΑΤΟΥΣ ΛΥΣΙΚΡΑΤΗΣ ΠΑΤΡΙΣ Δ' ΕΜΟΙ ΕΣΤΙ ΦΑΛΑΝΝΑ* (Πίν. 230 δ). Στο πεδίο της στήλης υπάρχει η επιγραφή: *ΕΥΡΥΜΑ*.

Παράλληλα ερευνήθηκε κυκλικός αποθέτης (;) λαξευτός στο βράχο, με μεγαλύτερη διάμετρο 3,50 και βάθος 0,70 μ. Επιφανειακά υπήρχε στρώμα από λακωνικούς στρωτήρες και καλυπτήρες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν όστρακα άβαφα και μελαμβαφή καθώς και έξι πήλινα σκυφίδια.

Επιβλεψη ανασκαφής Κατερίνα Τζαναβάρη.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

Οικόπεδο Φ. Λιάλη

Στη βόρεια περιοχή του χωριού Π. Πέλλα, κατά την εκσκαφή θεμελίων στο οικόπεδο του Φ. Λιάλη, ήλθαν στο φως τμήματα τοίχων, τα οποία μετά τον καθαρισμό τους αποδείχθηκε ότι σχημάτιζαν την περιφέρεια ενός κύκλου.

Η συστηματική έρευνα τριών τομών στο εσωτερικό του τοίχου που ακολούθησε απέδειξε ότι επρόκειτο για κυκλικό περίβολο, διαμ. 10,20 μ. (Πίν. 231 α).

Ο τοίχος του περιβόλου, χτισμένος με καλά δουλεμένους ορθογώνιους δόμους, είχε πλάτος 0,50 μ., αποκαλύφθηκε δε κατά την περίοδο αυτή μέχρι ύψ. 1,30 μ. Η εσωτερική παρειά του ήταν επιχρισμένη με λάσπη και άχυρα, ενώ σε μερικά σημεία επάνω στο επίχρισμα διασώζονταν και κομμάτια κεραμιδιών στέγης.

Ζώνη ανοικτού καστανού χρώματος, πλ. 0,50-0,70 μ., από τα διαλυμένα επιχρίσματα του τοίχου του περιβόλου περιέτρεχε εσωτερικά την περιφέρεια του τοίχου.

Δύο τοίχοι, πλ. 1 μ. περίπου και μήκ. 2,50 μ., με καλή δόμηση επιχρισμένοι όπως και ο τοίχος του περιβόλου και με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. ο ένας, και ΝΔ.-ΒΑ. ο δεύτερος, διευκόλυναν την κάθοδο προς το κέντρο του χώρου, όπου διαπιστώθηκε βωμοειδής κατασκευή από επάλληλες στρώσεις πηλού με ακανόνιστες και διάφορων μεγεθών πέτρες στην επάνω επιφάνεια. Κατά τη φετινή περίοδο ερευνήθηκε μόνο μία στρώση αναθημάτων κάτω από τις πέτρες, που εκτείνονταν προς Δ.

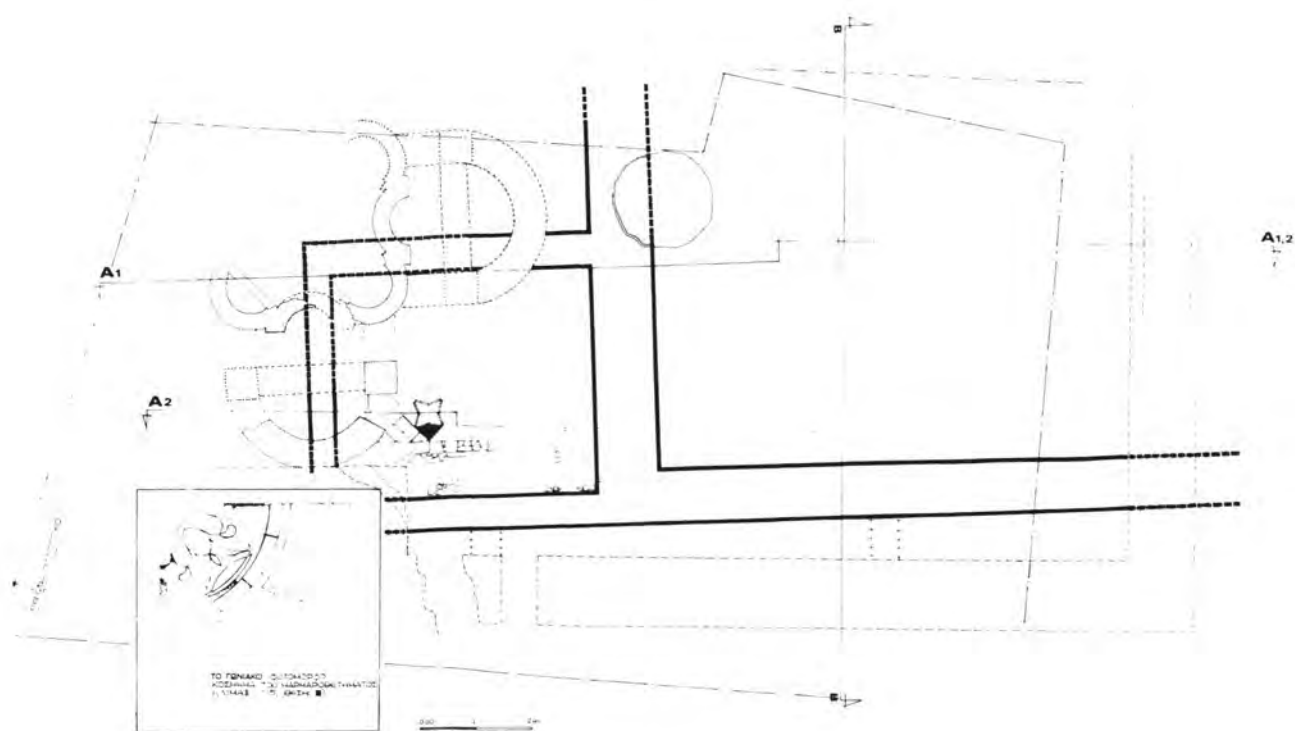
Στη μία από τις τρεις τομές, ανατολικά, και σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του τοίχου του περιβόλου, βρέθηκε δάπεδο από παχύ στρώμα λατύπης, στο οποίο ανοίγονταν δύο βόθροι προσφορών, διαμ. 0,90-1 μ. και βάθ. 1,10-1,20 μ. Μέσα στους βόθρους βρέθηκαν μόνο μερικά κόκαλα ζώων και κομμάτια κάρβουνου.

Σε όλες τις τομές, μετά τη ζώνη του ανοικτού καστανού χρώματος που περιέτρεχε την περιφέρεια του τοίχου και ως το βωμό του κέντρου, βρέθηκε πλήθος από κομμάτια πήλινων ειδωλίων σε μια αξιοθαύμαστη ποικιλία τύπων. Ειδώλια ζώων (άλογα, χοίροι), μητροπρεπείς μορφές, υδριαφόρες, Νίκες σε κίνηση, ειδώλια Άρτεμης, έρωτες-παιδιά, κεφάλια γενειοφόρων αντρικών μορφών, βούκρανα, φιάλες, γοργόνια (Πίν. 231 β-ε). Τα όστρακα προέρχονται κυρίως από αγγεία καθημερινής χρήσης, χύτρες σκυφίδια και πυξίδες.

Από τα είδη των ειδωλίων φαίνεται ότι ο περίβολος πρέπει να ήταν αγροτικό ιερό της ύστερης ελληνοιστικής εποχής, αφιερωμένο στη θεά Δήμητρα με σύγχρονη λατρεία Άρτεμης και Ποσειδώνα.

Με την αποπεράτωση της ανασκαφής την προσεχή ανασκαφική περίοδο θα είμαστε σε θέση να σχηματίσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα του χώρου και της λατρείας.

ΜΑΡΙΑ ΑΚΑΜΑΤΗ

Σχέδ. 2. Βέροια. Οικόπεδο Γεωργαντά. Κάτοψη της ανασκαφής. Φάση Ι.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 211, οικόπεδο Σ. Γεωργαντά)
(Σχέδ. 2-5· Πίν. 232 α)

Στο οικόπεδο αυτό μετά από την ανεύρεση διαφόρων αρχιτεκτονικών λειψάνων κατά την εκσκαφή θεμελίων, η Εφορεία ανέλαβε συστηματική ανασκαφική έρευνα, η οποία αποκάλυψε τα εξής:

Δύο κτιριακές φάσεις και ανάμεσά τους μία τρίτη, κατά την οποία χρησιμοποιούνται στοιχεία της πρώτης φάσης, τροποποιημένα κατάλληλα ώστε να εξυπηρετούν μια σταυροειδή κατασκευή (φιάλη) που χτίζεται στη β' φάση. Λίγα στοιχεία έχουν απομείνει από μεταγενέστερες κατασκευές (αγωγοί, τάφοι, ψευδοτοιχοί), τα οποία σώζονται τελείως μεμονωμένα και δεν μπορούν να ενταχθούν σε κάποια οικοδομική φάση.

1η φάση (Σχέδ. 2)

Στη φάση αυτή, που είναι η πιο πρώιμη χρονολογικά, ανήκει ένα μεγάλο κτίσμα του οποίου σώζεται ο βόρειος τοίχος στο μεγαλύτερο τμήμα του, μήκ. περίπου 15 μ., και ένας κάθετος σ' αυτόν με κατεύθυνση Β.-Ν., που χωρίζει το κτίσμα σε δύο μεγάλους άνισους χώρους, τον ανατολικό και το δυτικό. Ο ανατολικός χώρος πάλι χωρίζεται σε δύο δωμάτια, αλλά μόνο του βορειο-

τερου γνωρίζουμε τις διαστάσεις που είναι 4×4 μ. Ο βόρειος τοίχος που συνεχίζει και δυτικότερα σε διπλανό οικόπεδο έχει πλάτος γύρω στο 1 μ. και εδράζεται σε μεγάλο βάθος γύρω στο 1,65 μ. Είναι κατασκευασμένος από μικρούς, ακανόνιστους, αργούς λίθους με συνδετικό υλικό και φαίνεται επιχρισμένος εσωτερικά όπως δείχνει η νότια παρειά του (Πίν. 232 β).

Στο κέντρο του δυτικού χώρου υπάρχει μια τετράγωνη κατασκευή (πεσσός) που δυστυχώς για την ώρα μένει ανερμήνευτη. Είναι χτισμένη πολύ πρόχειρα από αργούς λίθους με κονίαμα και τμήματα πήλινων πλακών και φθάνει στο ίδιο ύψος περίπου με το βόρειο τοίχο. Στο δυτικό τμήμα του χώρου αυτού σε αρκετά μεγάλη έκταση, υπάρχει ένα πρόχειρο δάπεδο από πατημένο μείγμα πηλού με ασβεστοκονίαμα. Στο βορειότερο δωμάτιο του ανατολικού χώρου του κτιρίου σώζεται ένα θαυμάσιο δάπεδο με *opus sectile*, που δυστυχώς διατηρείται πολύ αποσπασματικά και φαίνεται να έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις. Το γεγονός αυτό το συμπεραίνουμε από το πραγματικά πρόχειρο και ατεκτονικό πλαίσιο που αντιτίθεται στην ποιότητα του εσωτερικού κοσμήματος που σώζει (Πίν. 232 γ-233 α).

Ο διάκοσμος του αποτελείται από κατά κορυφήν τετράγωνα με παράσταση σχηματοποιημένου κανθάρου στην κάθε γωνία (Πίν. 232 γ). Μεταξύ των αγγείων

σηματίζεται ένα τετράκτινο αστροειδές κόσμημα. Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν είναι γαλάζιο, άσπρο, κίτρινο και βυσσινί. Αν και υπάρχουν προβλήματα στην αποκατάστασή του φαίνεται μάλλον πιθανότερο να ανήκει σ' αυτή τη φάση και να υπέστη τροποποιήσεις όταν κατασκευάστηκε το κρηναίο οικοδόμημα που είναι οπωσδήποτε μεταγενέστερο αφού τοίχοι του κόβουν τους τοίχους του δωματίου αυτού.

2η φάση (Σχέδ. 3)

Στη φάση αυτή φαίνεται να χρησιμοποιείται το ίδιο κτίριο αφού υφίσταται τις εξής μεταβολές: σκεπάζεται με πήλινες ισομεγέθεις πλάκες ο εγκάρσιος τοίχος και γίνεται ενιαίος όλος ο χώρος που ορίζεται από το βόρειο μακρύ τοίχο (Πίν. 232 α).

Το δάπεδο με οpus sectile του βορειότερου δωματίου, υφίσταται ορισμένες μετατροπές για να προσαρμοστεί στις ανάγκες του νέου χώρου που δημιουργείται, δηλαδή του κρηναίου οικοδομήματος που ανήκει σ' αυτή τη δεύτερη φάση (Πίν. 233 β).

Η κάτοψη του συγκροτήματος αυτού έχει το σχήμα του σταυρού του οποίου κεντρικός πυρήνας ορίζεται στις γωνίες του από τέσσερις κόγχες που βλέπουν εσωτερικά προς ένα κέντρο, ενώ στο μεταξύ τους διάστημα δημιουργούνται όμοιες κόγχες που βλέπουν εξωτερικά. Στην ανασκαφή όμως, αποκαλύφθηκαν μόνο οι δύο βόρειες κόγχες και τμήματα των άλλων τριών, γιατί το συγκρότημα προεκτείνεται προς Ν. κάτω από ένα παλιό κτίσμα και προς Α., κάτω από τη σημερινή οδό Εδέσσης. Οι κόγχες είναι κατασκευασμένες από σειρές ορθογώνιων οπτοπλίνθων και περιβάλλονται με υδραυλικό κονίαμα και ορθομαρμάρωση εσωτερικά και εξωτερικά. Εσωτερικά οι κόγχες είναι ημικυκλικές και δημιουργούν ένα έδρανο και ένα στενό σκαλοπάτι. Το δάπεδο που βρίσκεται σε βάθος 1,30 μ. από τη σωζόμενη επιφάνεια των κογχών φαίνεται ότι ήταν επίσης μαρμαροθετημένο. Στο κέντρο περίπου του χώρου λίγο πιο κάτω από τη στάθμη του εδάφους αποκαλύφθηκε μία μαρμάρινη σταυροειδής κατασκευή, οι κεραίες της οποίας στην πάνω επιφάνειά τους, που έχει πλάτος 0,10 μ. δημιουργούν στενή, αβαθή εγκοπή (Πίν. 233 γ).

Εξωτερικά του χώρου αυτού δημιουργούνται ημικυκλικές (κογχωτές) κατασκευές σαν κεραίες σταυρού, διαστ. 2,30 × 2 μ., από τις οποίες έχουν ανασκαφεί μόνο η βόρεια και η δυτική. Εδώ δεν έχουμε ίχνη ορθομαρμάρωσης, τα τοιχώματά τους όμως θα ήταν επιχρισμένα με κονίαμα του οποίου σώζεται μικρό τμήμα. Αξιοσημείωτο είναι ότι εδώ δεν έχουμε υδραυλικό κονίαμα, άρα ο χώρος αυτός δεν πρέπει να περιείχε νερό. Στο εσωτερικό των ημικυκλικών κατασκευών υπάρχει ένα διαχωριστικό εγκάρσιο τοιχάριο, που ορίζεται από δύο επιχρισμένες παραστάδες. Σώζεται μόνο η δυτική παραστάδα της βόρειας ημικυκλικής κατασκευής, τα μι-

κρά τοιχάρια όμως σώζονται και στις δύο. Στο χώρο που δημιουργείται μεταξύ των τοίχων αυτών και των κογχών του κεντρικού χώρου αποκαλύφθηκαν μικρές περίπου τετράγωνες μπιανιέρες με μαρμάρινα τοιχώματα, που φαίνεται πως σε μία μετασκευή του χώρου κλείστηκαν, γιατί βρήκαμε τη δυτική μπιανιέρα μπαζωμένη μέσα στο έδρανο της αντίστοιχης κόγχης. Βρέθηκαν δύο τρεις αγωγοί (δύο μολύβδινοι, ένας πήλινος) κάτω από το δάπεδο οpus sectile του βόρειου δωματίου που χρησίμευαν ο ένας για να διοχετεύει τα νερά έξω από το χώρο σε περίπτωση υπερχειλίσης και ο άλλος για παροχή νερού που διοχετευόταν στο χώρο με τη μορφή πίδακα από την κεντρική σταυρική κατασκευή. Ο τρίτος μολύβδινος αγωγός που είναι μισοκατεστραμμένος ανεβαίνει κάθετα στο εξωτερικό τοίχωμα της βορειοδυτικής κόγχης και δεν είναι ακριβώς γνωστή η λειτουργία του (Πίν. 233 β).

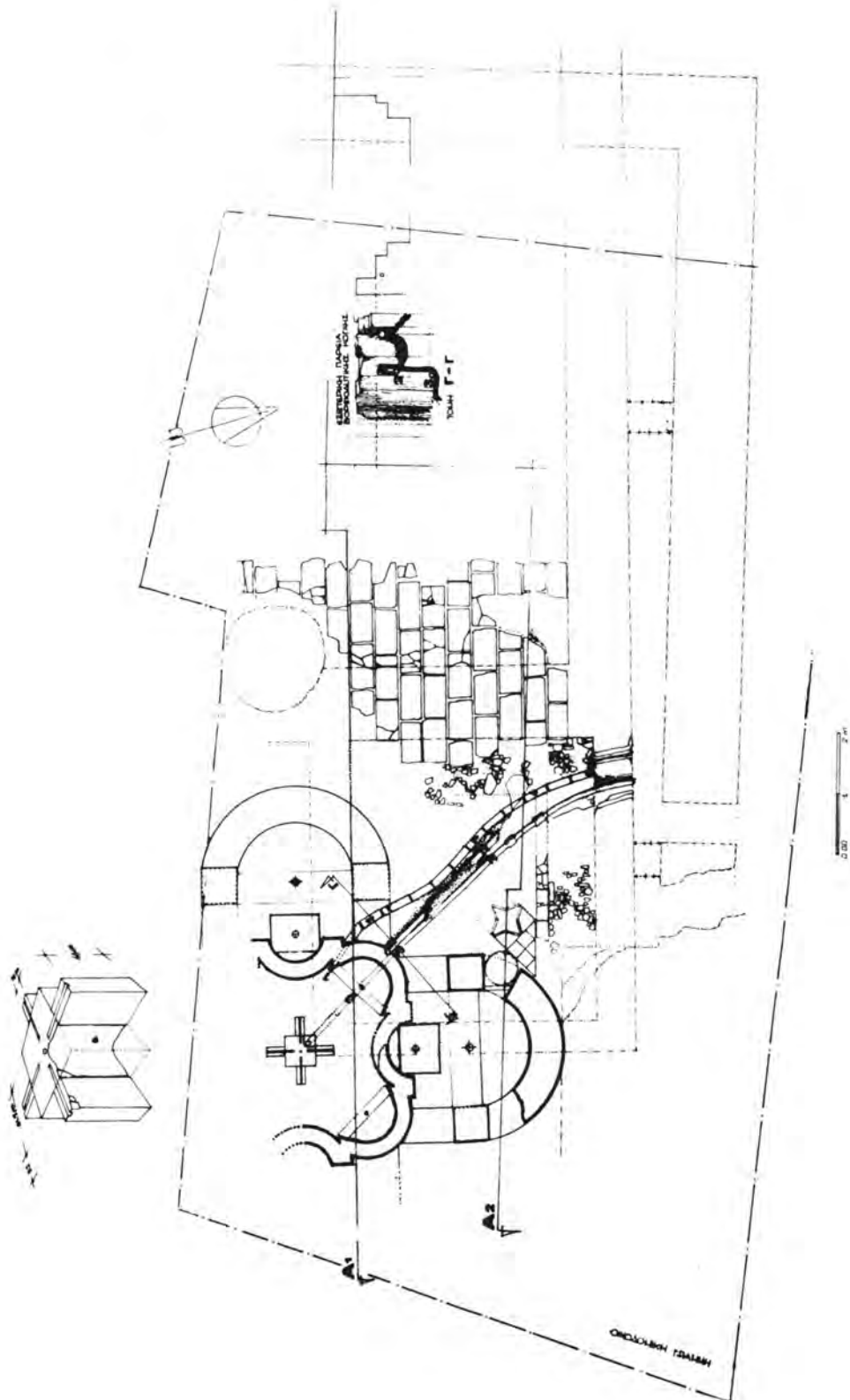
Σε μεταγενέστερη φάση, ίσως στην τρίτη, ο κεντρικός χώρος του συγκροτήματος φαίνεται να σφραγίστηκε με ένα παχύ στρώμα από ασβεστοκονίαμα που πάνω του υπάρχει, δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες τραπεζοειδούς σχήματος. Σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα στα ανατολικά του χώρου.

3η φάση (Σχέδ. 4-5· Πίν. 232 α)

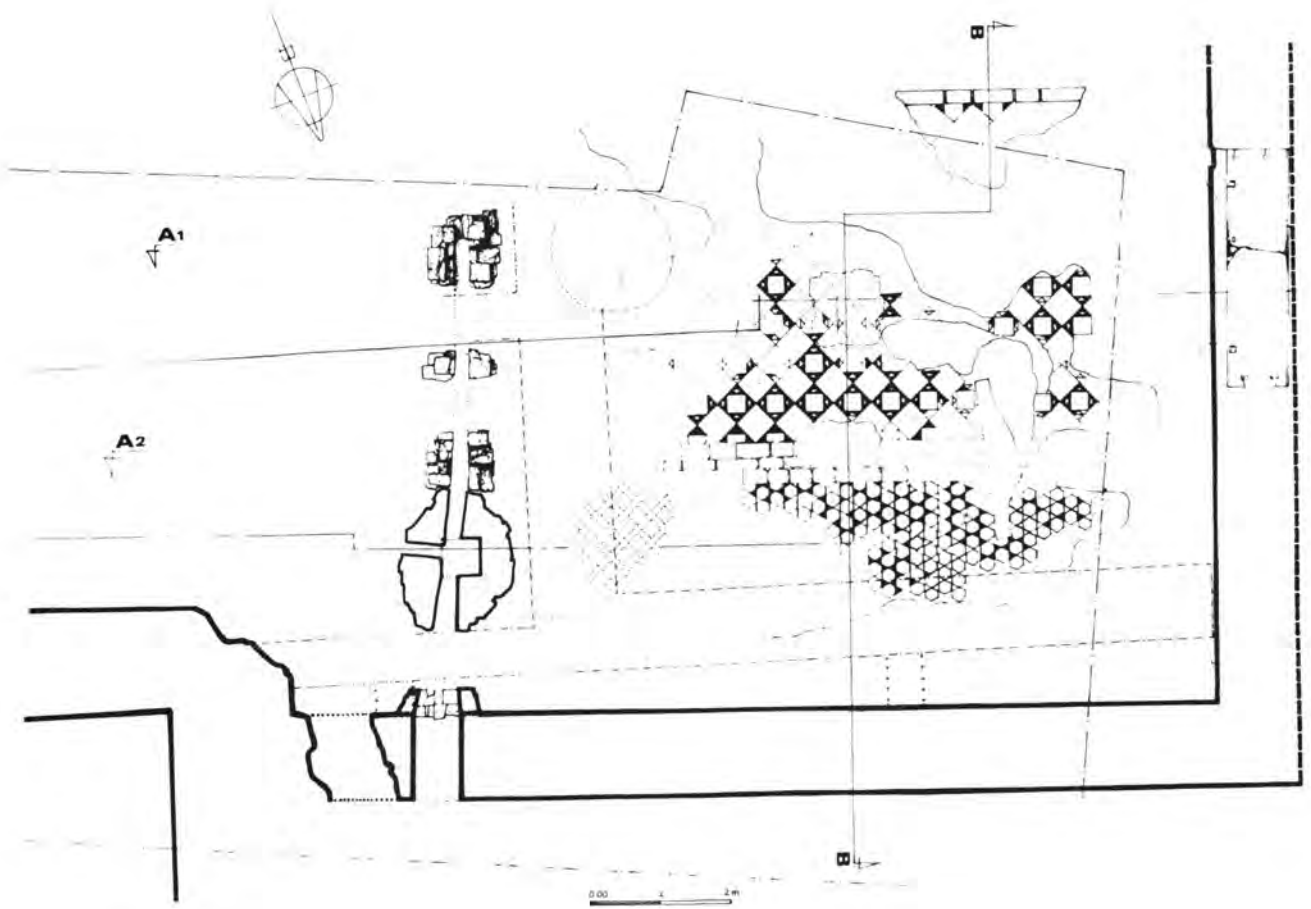
Μεταξύ της δεύτερης και τρίτης φάσης μεσολαβεί μια επίχωση περίπου 1 μ. από διαταραγμένα στρώματα με πρόχειρες ταφές στο χώμα, ή σε κεραμοσκεπείς πρόχειρους, ακτέριστους τάφους, με τους νεκρούς, προσανατολισμένους πάντα προς Α.

Το κτίριο της τρίτης φάσης είναι πιο μνημειακό από το κτίσμα της προηγούμενης. Σώζεται ο βόρειος και δυτικός τοίχος με μήκος 14 και 10 μ. αντίστοιχα. Και οι δύο έχουν μεγάλο πλάτος γύρω στο 1,20 μ. και θεμελίωση ιδιαίτερα ισχυρή σε βάθος γύρω στα 2,5 μ. Στο δυτικό τοίχο ενσωματώνεται ένα ογκώδες αρχιτεκτονικό μέλος, στην πρώτη χρήση του επιστύλιο στοάς, εδώ όμως ίσως πρόκειται για κατώφλι.

Το κτίριο αυτό σώζει σε αρκετά μεγάλη έκταση μαρμαροθετημένο δάπεδο, με γεωμετρικό διάκοσμο που χωρίζεται σε δύο άνισου πλάτους ζώνες. Η κεντρική ζώνη αποτελείται από τετράγωνα επαπτόμενα κατά κορυφήν, ενώ ο μεταξύ τους χώρος καλύπτεται από μικρότερες τετραγωνικές πλάκες και ο δημιουργούμενος κενός τριγωνικός χώρος γεμίζει με μικρά πλακίδια σε σχήμα ισοσκελούς τριγώνου. Τα χρώματα που χρησιμοποιούνται είναι λευκό, μοβ και μπλε σκούρο. Η ζώνη αυτή που έχει πλάτος περίπου 5 μ. χωρίζεται από τη βόρεια ακραία ζώνη με μια πλατιά ταινία από τρεις σειρές ορθογώνιων πλακών. Το μοτίβο της ζώνης αυτής αποτελείται από εξαγωνικές μαρμάρινες πλάκες επαπτόμενες κατά κορυφήν, ενώ τα μεταξύ τους κενά καλύπτονται από τριγωνικά πλακίδια (Πίν. 234 α). Στο ανατολικό της τμήμα παρουσιάστηκε αποτύπωμα στο κορασάνι,

Σχέδ. 3. Βέροια. Οικόπεδο Γεωργαντά. Κάτοψη της ανασκαφής. Φάση II.

Σχέδ. 4. Βέροια. Οικόπεδο Γεωργαντά. Κάτοψη της ανασκαφής. Φάση III.

με διαφορετική διάταξη σχημάτων. Εδώ έχουμε τετράγωνα διαγώνια τοποθετημένα που χωρίζονται από συνεχείς ισοπλατείς ταινίες.

Αν έχουμε συμμετρική διάταξη του δαπέδου, τότε πρέπει να υποθέσουμε, ότι νότια της κεντρικής ζώνης θα είχαμε μια άλλη όμοια με τη βόρεια, ώστε ο κεντρικός χώρος να περιβάλλεται από δύο όμοια δάπεδα. Έτσι ίσως μπορούμε να υπολογίσουμε το αρχικό πλάτος του κτιρίου που περίπου θα φθάνει τα 12 μ. Κανένα στοιχείο στέγασης δε μας σώθηκε και έτσι δεν ξέρουμε αν ο χώρος ήταν υπαίθριος ή όχι.

Στο ανατολικό τμήμα του ο βόρειος τοίχος σχηματίζει ένα τοξωτό άνοιγμα με πηλοπλίνθους και σε απόσταση 1,50 μ. προς Ν. υπάρχει τετράγωνο φρεάτιο με ανοίγματα στις τρεις πλευρές του. Προς Ν. σώζονται τμήματα ενός χτιστού καναλιού. Οι κατασκευές αυτές ήταν υπόγειες και αποτελούν σύστημα καθαρισμού ή αποχέτευσης (Πίν. 234 β).

Στο οικόπεδο βρέθηκε μία μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη με επιγραφή: *ΑΡΤΕΜΙΔΩΡΟΣ ΒΙ/ΩΦΕΛΙΩ-Ν·ΑΑ·ΑΝΔ/ΜΑΤΕΡΩΓΛΥΚΕΙ/ΩΙ*

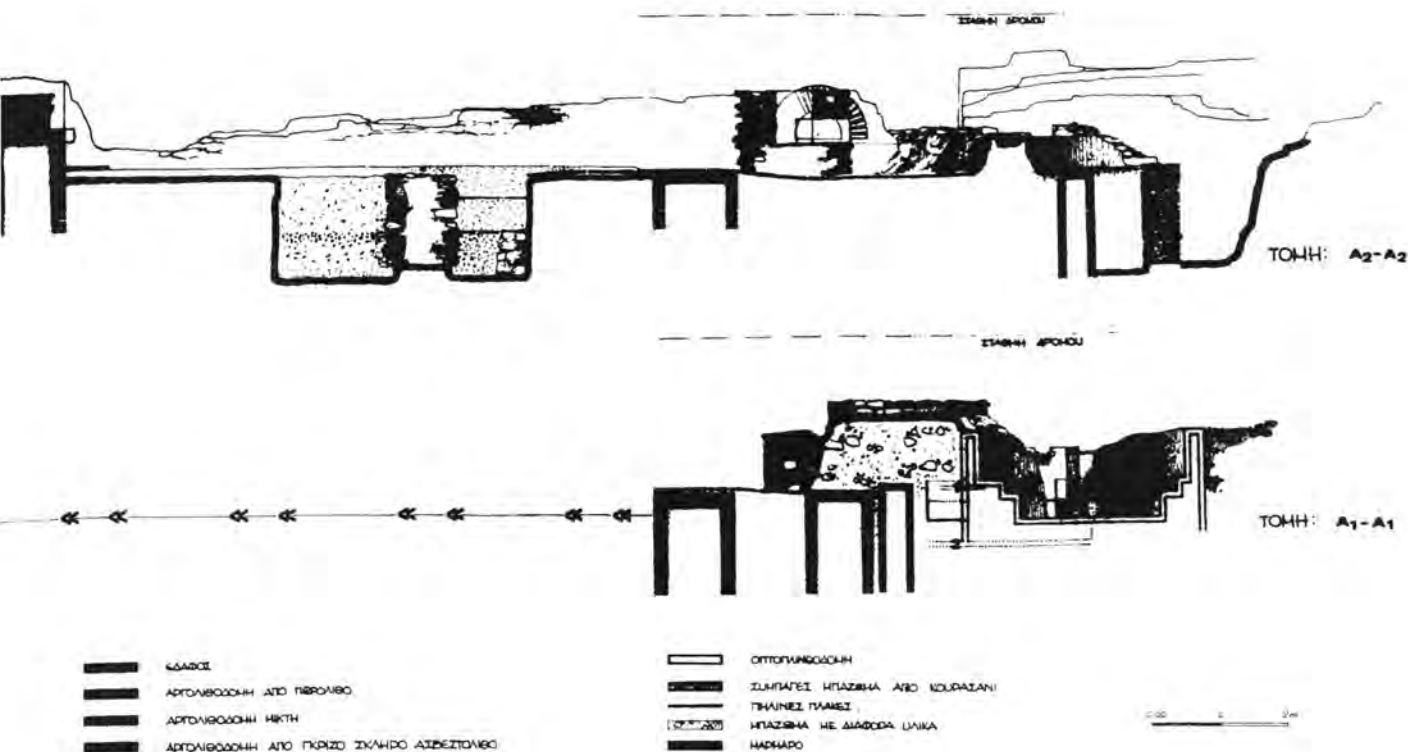
Η πίσω πλευρά της αδρά δουλεμένη. Ο αριστερός

κρόταφος δουλεμένος με βελόνι (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας, Α 693) (Πίν. 234 γ).

Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 211, οικόπεδο Ιακωβίδη)

Στο οικόπεδο αυτό κατά την εκσκαφή θεμελίων ήλθαν στο φως μεμονωμένα αρχιτεκτονικά μέλη, κιονόκρανα και επίκρανα παραστάδων (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 312) που πρέπει να προέρχονται από κτίριο του 3ου αι. μ.Χ. Η ανασκαφή η οποία ακολούθησε αποκάλυψε τμήματα οικοδομημάτων τα οποία ανήκουν σε τρεις ή περισσότερες φάσεις της ρωμαϊκής εποχής (Πίν. 235 α).

Στην πρώτη φάση —την κύρια— διακρίνονται με βεβαιότητα δύο μεγάλοι χώροι, διαστ. περίπου 6,70 × 6,50 μ. ο καθένας, στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου (Σχέδ. 6-7). Οι χώροι αυτοί ορίζονται από δύο παράλληλους τοίχους που έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. και σωζόμενο μήκος περίπου 13 μ. Στο κέντρο περίπου του οικοπέδου και με κατεύθυνση Α.-Δ. υπάρχει ένας κάθετος τοίχος που χωρίζει τους δύο χώρους μεταξύ τους. Τα δωμάτια αυτά ήταν επιστρωμένα με ψηφιδωτά δάπεδα

Σχέδ. 5. Βέροια. Οικόπεδο Γεωργαντά. Τομές Α1-Α1, Α2-Α2. Όλες οι φάσεις.

που σώθηκαν σε μεγάλο τμήμα τους. Το δάπεδο του ενός δωματίου προς Ν. έχει γεωμετρικό διάκοσμο από ρόμβους εγγεγραμμένους μέσα σε ορθογώνια παραλληλόγραμμα κάθετα και οριζόντια, τα οποία στο σημείο της συμβολής τους σχηματίζουν σβάστικες. Στο πλαίσιο έχει κυματοειδή ταινία (Σχέδ. 8· Πίν. 235 β). Το δάπεδο του βόρειου δωματίου έχει διάκοσμο από τεμνόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα με σταυροειδές κόσμημα στο κέντρο και πλαίσιο με διαγώνια τετράγωνα. Τμήματα του πλαισίου αυτού σώθηκαν στο νότιο τμήμα του δωματίου και στο ανατολικό, στοιχείο πολύ βοηθητικό για να προσδιορίσουμε τις διαστάσεις του δωματίου. Αγνοούμε το βόρειο πέρας του δωματίου, γιατί συνεχίζεται στο διπλανό οικόπεδο. Οι ψηφίδες που χρησιμοποιήθηκαν είναι άσπρες, μαύρες και κίτρινες (Πίν. 236 α).

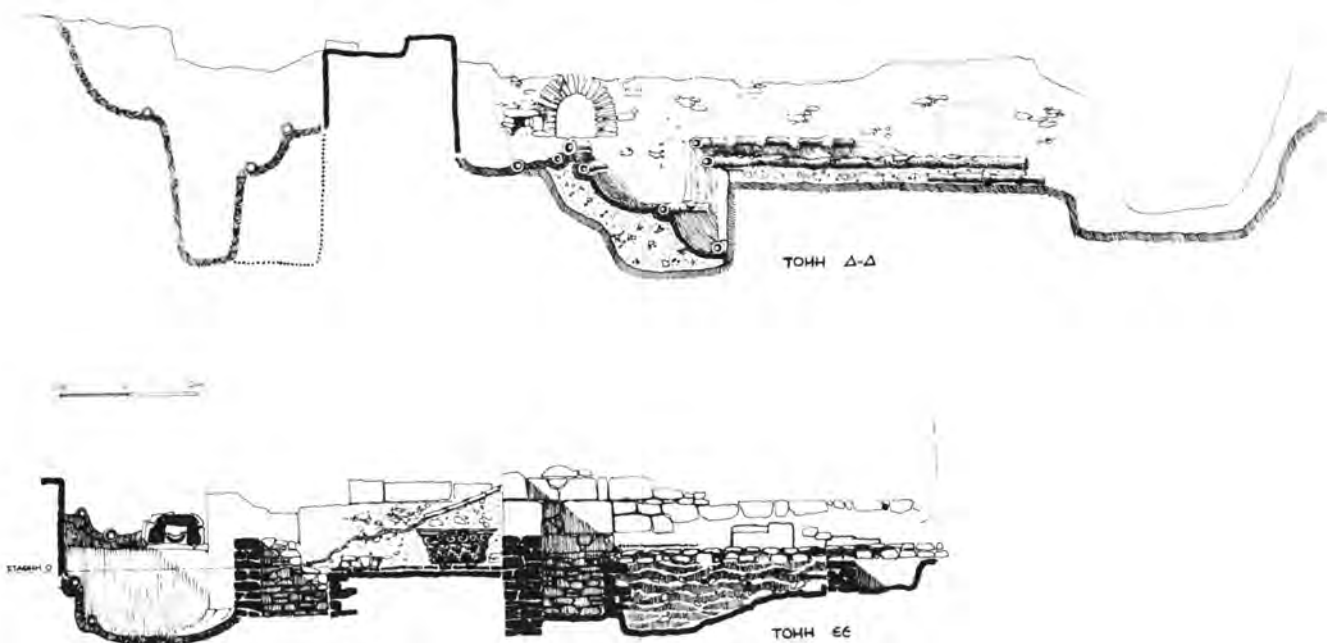
Ο κάθετος τοίχος που χωρίζει στο μέσο τα δωμάτια των ψηφιδωτών έχει μεγάλο μήκος και φθάνει σχεδόν ως τα ανατολικά όρια του οικοπέδου. Το βέβαιο μήκος του είναι περίπου 13 μ., αλλά σε ορισμένα σημεία είναι κατεστραμμένος κάτω από νεότερες κατασκευές. Στο

βορειοανατολικό χώρο του οικοπέδου σχηματίζονται πιθανώς δύο δευτερεύοντες χώροι σύγχρονοι με τα δύο μεγάλα δωμάτια, που ο ένας σώζει τμήμα μαρμαροθετήματος όχι τόσο καλής ποιότητας και χωρίς συγκεκριμένο γεωμετρικό διάκοσμο. Το οικοδόμημα αυτό πρέπει να χρονολογείται στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια, πράγμα που βεβαιώνεται από τα αντικείμενα και όστρακα του στρώματος αυτού και από τα ψηφιδωτά δάπεδα. Υπάρχουν μερικά ακόμη στοιχεία που μας επιτρέπουν να διακρίνουμε φάσεις προγενέστερες του μεγάλου οικοδομήματος, όπου φαίνονται δύο διαδοχικά πρόχειρα δάπεδα κάτω από το επίπεδο των ψηφιδωτών, αλλά είναι δύσκολο να αποκαταστήσουμε την κάτοψή τους.

Σε μια μεταγενέστερη φάση έχουμε ένα νέο κτίριο από το οποίο όμως μόνο λίγα οικοδομικά λείψανα σώθηκαν και δεν μπορούμε να διακρίνουμε συγκεκριμένη διάταξη δωματίων. Σώζονται δύο παράλληλοι τοίχοι που απέχουν μεταξύ τους γύρω στα 4,5 μ., έχουν κατεύθυνση Β.-Ν. με πολύ ελαφριά απόκλιση από τους δύο τοίχους της προηγούμενης φάσης (Σχέδ. 8). Ο ανατολικός τοίχος της φάσης αυτής, από ένα ύψος και πάνω

Σχέδ. 6. Βέροια. Οικόπεδο Ιακωβίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Βέροια. Οικόπεδο Ιακωβίδη. Τομές Δ-Δ΄, Ε-Ε΄.

είναι κατασκευασμένος από πώρινους δόμους με αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση, όπου διακρίνονται τμήματα επιστυλίων και είναι ιδιαίτερα πλατύς. Στη φάση αυτή χρησιμοποιείται πάλι ο κεντρικός τοίχος που χωρίζει τα δύο δωμάτια της προηγούμενης φάσης. Ο νότιος δε χώρος που δημιουργείται ορίζεται από έναν άλλο τοίχο που διέρχεται πάνω από το νότιο ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο καταστρέφει εν μέρει.

Σε μεταγενέστερες φάσεις έχουμε πλήθος αγωγών που διασχίζουν το οικόπεδο, πολλοί από αυτούς σε διαγώνια φορά. Οι αγωγοί αυτοί έχουν τη μορφή των κυλινδρικών πηλοσωλήνων ή είναι χτιστοί με πήλινες πλάκες. Πολλοί από αυτούς καταστρέφουν τμήματα τοίχων στη διέλευσή τους. Στα νότια του οικοπέδου υπάρχει ένας πολύ μεγάλος τοίχος που καταλαμβάνει όλη τη νότια πλευρά του με κατεύθυνση Α.-Δ. Έχει πλάτος 1,27 μ., είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και θεμελιώνεται σε πολύ μεγάλο βάθος, πάνω από 2 μ. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τοίχος αυτός κόβει όλους τους τοίχους που ανήκουν στις φάσεις που προαναφέραμε καθώς και τους αγωγούς που προχωρούν προς τα νότια του οικοπέδου. Ο τοίχος όμως αυτός, που σε ένα σημείο σχηματίζει τοξωτό άνοιγμα, αποτελεί τμήμα άλλου κτιρίου που αποκαλύφθηκε σε διπλανό οικόπεδο (Πίν. 234 β).

Τέλος, σε πολύ νεότερη φάση ανήκει μια αψίδα στο

ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, η οποία δε σχετίζεται οργανικά με τους υπόλοιπους χώρους, εδράζεται δε σε πολύ ψηλό επίπεδο. Η τοιχοποιία της από αργούς λίθους και πλίνθους κατά αραιές στρώσεις είναι όσιμη βυζαντινή (Πίν. 236 β).

Τα κινητά ευρήματα του ανασκαμμένου χώρου ήταν πολλά και ενδιαφέροντα και ανάγονται σε διάφορες εποχές από τα ελληνιστικά χρόνια ως τα βυζαντινά. Ένα πολύ σπουδαίο εύρημα, το οποίο ουσιαστικά μένει αναξιοποίητο, γιατί βρέθηκε σε διαταραγμένο στρώμα (μπάζα), στο χώρο εξωτερικά της αψίδας και σε διάφορα βάθη, είναι μια σημαντική ποσότητα από μικρά τμήματα κονιαμάτων που σώζουν ποικιλία χρωμάτων και σχεδίων. Τα κύρια χρώματά τους είναι άσπρο, μαύρο, πράσινο, πορτοκαλί και βαθύ κόκκινο. Από τα τμήματα που σώζονται δύσκολα μπορούμε ν' αποκαταστήσουμε τη γραπτή διακόσμηση, υπάρχουν όμως στοιχεία που μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η διακόσμηση μιμείται το δεύτερο πομπηϊανό στυλ.

Στο οικόπεδο αυτό επίσης βρέθηκε εντοιχισμένο σε β΄ χρήση τμήμα μαρμάρινης πλάκας με σημαντική επιγραφή ελληνιστικής εποχής. Πρόκειται για έναν κατάλογο προσφορών διαφόρων αντικειμένων, ιδίως αγγείων, στο ιερό του Απόλλωνα της Υγείας και του Ασκληπιού (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας Α 702). Διαστ. 0,70 × 0,35 × 0,125 μ.

Κάτω τμήμα μαρμάρινης πλάκας με δύο κοίλα αποτυπώματα πελμάτων (Πίν. 237 α) και δυσανάγνωστη επιγραφή σε δύο στίχους: *ΚΟΡΡΑΓΟΣ ΙΣΡΑΚΟΣ ΞΧΙΗ ΕΤΙ ΙΞΡ ΩΣΤΚΑΙΟΥΛΗΛΑΤΕΡΟΣ* Μέγ. σωζ. ύψ. 0,265, πλ. 0,31 πάχ. 0,075 μ.

Οδός Ακαταμαχήτου (Ο.Τ. 154, οικόπεδο Τσιγγογιάννη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων αποκαλύφθηκε τμήμα ρωμαϊκού δρόμου παράλληλο προς τη σημερινή οδό Ακαταμαχήτου και σε βάθος 1,85 μ. από την επιφάνειά της (Πίν. 237 β). Πρόκειται για ένα ακόμη τμήμα, μήκ. 12,50 και μέγ. σωζ. πλ. 1,80 μ., της περιφερειακής ρωμαϊκής οδού που είχε και παλιότερα αποκαλυφθεί σε διπλανά οικόπεδα. Συγκεκριμένα το 1969 ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα της στο οικόπεδο Ορφανίδη - Σκεντέ που αποτελεί τη συνέχεια του δρόμου προς Β. (βλ. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 385), το 1971 στο ίδιο οικοδομικό τετράγωνο, νότια από το οικόπεδο Τσιγγογιάννη αποκαλύφθηκε άλλο τμήμα της ίδιας οδού, μήκ. 12 μ. (βλ. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 510) και τέλος το 1964 (βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 431) ανασκάφηκε στη γωνιά των δρόμων Ακαταμαχήτου και Αγίου Γεωργίου ένα πολύ μικρό τμήμα του ίδιου δρόμου³.

Μετά τη φεινή αποκάλυψη του μεσαίου τμήματός του γνωρίζουμε την παρεία της περιφερειακής ρωμαϊκής οδού για ένα μήκος περίπου 40 μ.

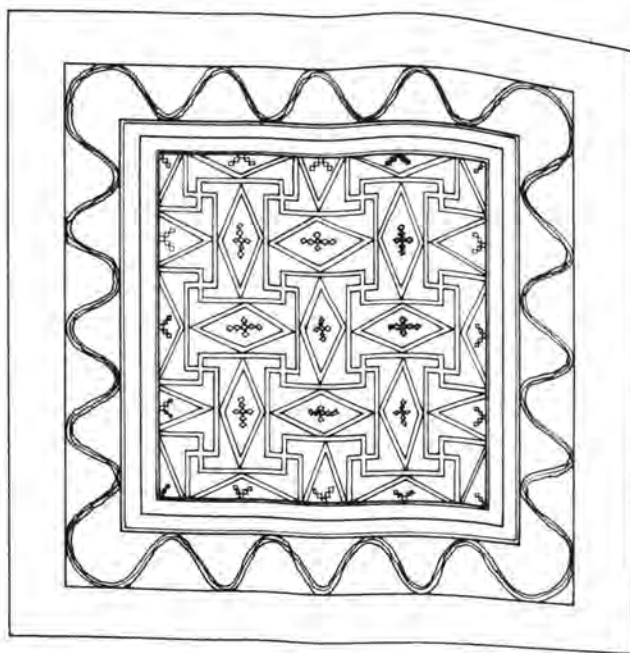
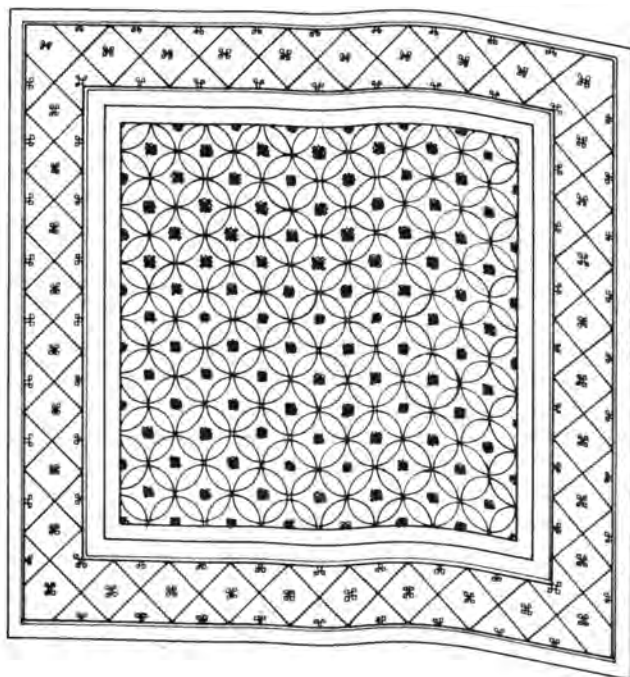
Η διατήρηση του δρόμου ιδιαίτερα στο βόρειο τμήμα του είναι σχετικά καλή, ώστε να σώζονται ευκρινώς δύο παράλληλες αυλακώσεις από τροχούς που απέχουν μεταξύ τους 0,90 μ. Όμοιες αυλακώσεις και στην ίδια ακριβώς ευθεία υπάρχουν και στο τμήμα του δρόμου που εκτείνεται προς Β. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την πλακόστρωση είναι σκληρή πέτρα όχι ντόπια. Σε ορισμένα σημεία φαίνεται να έχουν αντικατασταθεί μερικές αρχικές πλάκες με νεότερες.

Μικρό τμήμα του κράσπεδου, μήκ. 3,05 μ., σώζεται στη νότια πλευρά του δρόμου και αποτελείται από δύο άνισους δόμους 0,20 μ., ψηλότερους από την υπόλοιπη επιφάνεια του καταστρώματος.

Σε ελάχιστη απόσταση από το νότιο πέρας του δρόμου αποκαλύφθηκε μεταγενέστερη κυκλική πλινθοπερίβλητη κατασκευή (πηγάδι), διαμ. 1,10 μ., εσωτερικά επιχρισμένη, που κατέστρεψε το δρόμο σ' αυτό το σημείο. Τα μόνα ευρήματα που βρέθηκαν στο πηγάδι ήταν λίγα τούρκικα όστρακα.

Οδός Θησέως (Ο.Τ. 420, οικόπεδο Αφών Κριαρά)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπε-

Σχέδ. 8. Βέροια. Οικόπεδο Ιακωβίδη. Σχεδιαστική αποκατάσταση των ψηφιδωτών δαπέδων.

3. Γενικότερα για τους αρχαίους δρόμους της Βέροιας πρβλ. Μακεδονικά 14 (1974), σ. 163.

δο αυτό στο συνοικισμό Προμηθέα, στα ΒΔ. της πόλης, αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι ρωμαϊκής εποχής.

Τάφος Ι. Ορθογώνιος λακκοειδής τάφος σε βάθος 1,30-1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, διαστ. 1,88 × 0,77 μ. περίπου, και με κατεύθυνση Α.-Δ. Ο τάφος καλυπτόταν από τέσσερις πλάκες (δύο πώρινες και δύο μαρμάρινες). Οι μαρμάρινες πλάκες είναι αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Ο σκελετός διατηρείται σχεδόν ακέραιος με το κρανίο προς Δ. Τα μόνα ευρήματα είναι μικρό πήλινο σφαιρικό αγγείο με υποτυπώδη βάση και κάθετη λαβή δίπλα στο κρανίο, και τμήματα ενός γυάλινου αγγείου.

Τάφος ΙΙ. Κιβωτιόσχημος τάφος στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου, διαστ. 1,81 × 0,89 μ. Καλυπτόταν από δύο πλάκες που τις αφαίρεσε ο εκσκαφέας. Φέρει εσωτερικά επένδυση από μαρμάρινες πλάκες και στις τέσσερις πλευρές του. Της βόρειας πλευράς, που ήταν περισσότερες από μία όπως και της ανατολικής, βρέθηκαν πεσμένες μέσα στον τάφο. Σιδερένια καρφιά, σύνδεσμοι, με λυγισμένο ελαφρά το ένα άκρο τους, σε σχήμα Γ, μήκ. περίπου 0,20 μ., συγκατατούν τις πλάκες μεταξύ τους. Βρέθηκαν πέντε τέτοιοι σύνδεσμοι εκτός τάφου και ένας στη θέση του στη βορειοανατολική γωνία. Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με έξι μαρμάρινες πλάκες άνισων διαστάσεων. Τα μόνα ευρήματα ήταν ένα χάλκινο ενώτιο και ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων.

Τάφος ΙΙΙ. Δυτικά από τους προηγούμενους τάφους και περίπου στην ίδια με αυτούς ευθεία αποκαλύφθηκε τρίτος λακκοειδής τάφος με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, από τις οποίες οι δύο μαρμάρινες φέρουν μακρότατες και πολύ σημαντικές επιγραφές. Μέσα στον τάφο σε βάθος 0,80 μ. περίπου βρέθηκαν οστά τεσσάρων νεκρών με κατεύθυνση Δ.-Α., περίπου επάλληλα τοποθετημένων λόγω στενότητας χώρου. Το φυσικό έδαφος του τάφου στη δυτική στενή πλευρά είναι λίγο υπερυψωμένο σχηματίζοντας προσκεφάλαιο που «σβήνει» ομαλά προς Α.

Ευρήματα: δύο χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το ένα εποχής Κωνσταντίνου (;), δύο πήλινα μονόμυξα ακέραια λυχνάρια από κοκκινωπό πηλό. Το ένα φέρει παράσταση φτερωτού Έρωτα-Θανάτου που κρατά ανεστραμμένη στο χέιλος δάδα και το άλλο δύο σειρές από κοκκιδωτό κόσμημα. Οι ενεπίγραφες καλυπτήριες πλάκες μεταφέρθηκαν για καθαρισμό στο Μουσείο της Βέροιας όπου καταγράφηκαν στο ευρετήριο και πήραν αριθμούς Α 707 και Α 708.

Η πρώτη πλάκα που φέρει τιμητική επιγραφή αναφέρει ένα κατάλογο κυνηγών του Ηρακλή Κυναγίδα και χρονολογείται ακριβώς στη δεκαετία 121-111 π.Χ.

Το κείμενο της δεύτερης πλάκας είναι δυσανάγνωστο. Στο κάτω τμήμα υπάρχει άλλη απελευθερωτική επιγραφή, νεότερη από την πρώτη.

Οδός Θεσσαλονίκης - Ανεμώνης (Ο.Τ. 307, οικία Σ. Ράδη)

Κατά τη διάρκεια σύντομης ανασκαφικής έρευνας στην πυλωτή της παραπάνω οικίας, που έγινε μετά από δική του υπόδειξη, ήλθε στο φως μικρό τμήμα από τα τείχη της Βέροιας, μήκ. περίπου 5 μ. Το τμήμα αυτό αποτελεί το ανατολικότερο σωζόμενο κομμάτι του βόρειου τείχους της πόλης, που τα περισσότερα τμήματά του είναι ορατά στην αριστερή πλευρά του δρόμου που οδηγεί από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια (βλ. ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 218, Πίν. 260-261). Το τμήμα του τείχους είναι πολύ πρόχειρα κατασκευασμένο από δύο σειρές πώρινων, ως επί το πλείστον, δόμων με άνισες διαστάσεις. Οι δόμοι αυτοί εδράζονται, τουλάχιστον στη δυτική πλευρά που ερευνηθήκε σε βάθος, πάνω σε μια πρόχειρη κατασκευή από μικρές ακανόνιστου σχήματος πέτρες (Πίν. 238 α).

Στη δυτική επίσης πλευρά του σκάμματος σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκαν δύο ακτέριστοι κεραμοσκεπείς τάφοι με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και τμήμα ενός τρίτου σκελετού (βλ. ΑΔ ό.π., Πίν. 261 α-β) σε παρόμοιο κεραμοσκεπή τάφο μπροστά από τον πύργο του βόρειου τείχους.

Κοντά στους τάφους αυτούς βρέθηκε τμήμα επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης (Πίν. 238 β), που φέρει την εξής επιγραφή (αριθ. ευρ. Α 703): *Η ΤΑ ΧΡΥ/ COC BENO/ ΥCCTATH/ ΕΙΔΙΑ ΜΝ/ ΕΙΑΣ ΧΑΡΙ/ Ν* (κισσόφυλλο).

Στην ανώτερη σειρά των δόμων του τείχους, μόλις 0,10 μ. κάτω από την επιφάνεια της πυλωτής του σπιτιού, αποκαλύφθηκαν εντοιχισμένοι βωμοί.

Ο πρώτος μαρμάρινος βωμός, διαστ. 1,50 × 0,70 × 0,55 μ., έχει εγγεγραμμένη αετωματική επίστεψη που συνεχίζει και στη δεξιά πλάγια πλευρά. Στο κυρίως σώμα φέρει σε έξεργο ανάγλυφο παράσταση νεκροδείπνου με μια αντρική μορφή ξαπλωμένη σε ανάκλιτρο που κρατάει μια παιδική μορφή στην αγκαλιά της. Στο βάθος διακρίνεται ένα δέντρο και σε πρώτο επίπεδο το ένα πόδι από στρογγυλό τραπέζι. Η παράσταση είναι χτυπημένη σε πολλά σημεία και οι ανάγλυφες μορφές δε σώζονται καλά. Η πίσω και αριστερή πλευρά του βωμού είναι αδρά δουλεμένες ενώ η κύρια και η δεξιά όψη είναι επιμελημένες. Πάνω από την παράσταση υπάρχει επιτύμβια επιγραφή σε δύο στίχους: *ΙΟΥΑΝΑ-ΡΙΑ ΠΛΑΤΑΝΩΤΟ/ ΠΑΤΡΙΜΝΗΜΗΣΧΑΡΙΝ*

Κάτω από την επιγραφή στέφανοι νίκης (Πίν. 238 γ).

Ο δεύτερος βωμός είναι πώρινος ημιτελής διαστ. 1,40 × 0,55 μ. Στην κύρια όψη υπάρχει ναόσχημη διαμόρφωση χωρίς ίχνος διακόσμησης. Στην πάνω πλευρά του υπάρχει ορθογώνιος τόρμος (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας Α 699).

Τρίτος μαρμάρινος βωμός, διαστ. $1 \times 0,50$ μ., βρέθηκε κουνημένος από τη θέση του σε μικρή απόσταση από τον πρώτο βωμό. Στην κύρια όψη του υπάρχει ανάγλυφη παράσταση νεκροδείπνου με μία αντρική μορφή σε ανάκλιτρο, μία γυναικεία μορφή καθιστή σε δεύτερο επίπεδο και ανάμεσά τους μία τρίτη, ίσως παιδική μορφή. Αετωματική εγγεγραμμένη επίστεψη σώζεται στις δύο πλάγιες πλευρές πάνω από ένα κοιλόκυρτο κυμάτιο. Πάνω από την παράσταση υπάρχει επιτύμβια επιγραφή: *(Τ)ΩΝΔΡΙΜΝΗΜΗΧΑΡΙΝ*. Κάτω από την παράσταση χαρακτοί στέφανοι νίκης όμοιοι με του προηγούμενου βωμού και δύο σκίτσα (Λ 698) (Πίν. 238 δ).

Η ανασκαφή δεν ήταν δυνατό να επεκταθεί, γιατί υπήρχε στατικός κίνδυνος για την οικοδομή του Σ. Ράδη. Για το λόγο αυτό αποφασίστηκε να αποτοιχιστούν οι τρεις βωμοί και να μεταφερθούν στο Μουσείο.

Σαραντόβρυσες (ΝΑ. της Βέροιας)

Αγρός Σουλτάνας Μπούτση

Κατά την άρση του αγρού αυτού αποκαλύφθηκε ενεπίγραφη στήλη την οποία μετέφερε στο Μουσείο Βέροιας ο χειριστής του μηχανήματος. Φέρει σε πρόστυπο ανάγλυφο παράσταση ιωνικής ναόσχημης πρόσοψης με αετωματική επίστεψη. Η επιγραφή, ρωμαϊκής εποχής, είναι χαραγμένη κάτω από το αέτωμα και ανάμεσα στους δύο κίονες: *ΛΥΚΙΑΝΗΧΑΡΜΟ/ΚΥΝΗ ΤΗ-ΕΙΔΙΑΜΗ/ΤΡΙΕΚΤΩΝΕΚΕΙ/ΝΗΚΕΚΕΙΝΗΜΝΕΙ/ΑΧΧΑΡΙΝ*.

Το κάτω τμήμα της στήλης είναι χοντρά δουλεμένο και θα έμπαινε στο χώμα (Πίν. 239 α).

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε στο βόρειο τμήμα του αγρού μαρμάρινη σαρκοφάγος, ρωμαϊκών χρόνων, με ανάγλυφη διακόσμηση από γιρλάντες, τυπικό δείγμα των *Guirlanden Sarkophage*. Δύο παρόμοιες σαρκοφάγοι υπάρχουν στο Μουσείο της Βέροιας (βλ. BSA XLI (1940-41), σ. 115-116, Μακεδονικά IB' (1972), σ. 69, BCH 1947-48, σ. 438 και Μακεδονικά Β' (1953), σ. 628, αριθ. 64). Η σαρκοφάγος, διαστ. $2 \times 0,84$ μ., είναι τοποθετημένη μέσα σε λάξευμα, διαστ. $3 \times 1,54$ μ. Το εσωτερικό της ήταν γεμάτο χώμα και πάρα πολλή λατύπη που προερχόταν από το κάλυμά της. Φαίνεται ότι, όταν — αρχαίοι μάλλον τυμβωρύχοι — σύλησαν τη σαρκοφάγο έσπασαν το καπάκι σε πολύ μικρά κομμάτια. Τα οστά που βρέθηκαν είναι ελάχιστα και τελείως διαβρωμένα από το νερό και τη λάσπη (Πίν. 239 β). Σε επαφή με τη δυτική πλευρά της αποκαλύφθηκε μικρότερη μαρμάρινη λάρνακα, διαστ. $0,55 \times 0,35$ μ., με το καπάκι της που έχει αετωματική διαμόρφωση. Δυστυχώς ο σιδερένιος σύνδεσμος που σφράγιζε τη λάρνακα βρέθηκε παραβιασμένος και το εσωτερικό της γεμάτο χώμα.

Σε απόσταση 8 μ. ΒΔ. από τη σαρκοφάγο στο βόρειο

όριο του χωραφιού αποκαλύφθηκε κυκλικό λάξευμα, διαμ. 1,80 μ. περίπου, γεμάτο με όστρακα ρωμαϊκής εποχής από μεγάλα άβαφα αγγεία και οστά μεγάλων ζώων. Ίσως πρόκειται για αποθέτη ρωμαϊκών χρόνων. Συνεχίζοντας την ανασκαφή για να εντοπίσουμε άλλα πιθανά λαξεύματα με ταφές όπως υπολογίζαμε, αποκαλύφθηκε ένα περίεργο οφιοειδές λάξευμα, μήκ. περίπου 28 μ., το οποίο φαίνεται να συνεχίζεται και πέρα από τα όρια του χωραφιού με διεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ.

Το λάξευμα ερευνήθηκε επιφανειακά και μόνο σ' ένα σημείο έγινε τομή σε βάθος, η οποία έδωσε πολλά όστρακα και πέτρινα εργαλεία νεολιθικής κυρίως εποχής. Η ερμηνεία αυτού του ευρήματος είναι δύσκολη και χρειάζεται συστηματική ανασκαφική έρευνα που δυστυχώς, για φέτος τουλάχιστον, είναι αδύνατη, αφού η ανασκαφή σταμάτησε απότομα στις 23 Αυγούστου, μετά από τηλεγράφημα του Υπουργείου για άμεση απόλυση όλου του εργατοτεχνικού προσωπικού.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οδός Στρατού (Ο.Τ. 286, οικόπεδο Ιορδανίδη)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε νεκροταφείο ενταφιασμών και καύσεων του 4ου αι. π.Χ. Αποτελεί τμήμα του γνωστού ήδη νεκροταφείου της εποχής αυτής έξω από τα τείχη και ΒΑ. της αρχαίας πόλης (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 714-717). Οι ενταφιασμοί και οι καύσεις αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό λαξευμάτων στο μαλακό βράχο.

Κατά τη διάνοιξη πεδίων βρέθηκε χάλκινη τεφροδόχος κάλη που περιείχε καμένα οστά. Με την έρευνα που ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι η κάλη ήταν τοποθετημένη κατά το μεγαλύτερο μέρος της σε κυκλική βόθυνση λαξευμένη στο κέντρο μεγάλου τετράπλευρου παρόλιθου, που ήταν σφραγισμένος με ένα δεύτερο όμοια διαμορφωμένο παρόλιθο. Οι δύο αυτοί παρόλιθοι βρίσκονταν στο κέντρο λακκοειδούς λαξεύματος, μήκ. 1,70, πλ. 1,30 και βάθ. 0,60 μ. Ο λαιμός της κάλης ήταν κομμένος κοντά στη βάση του. Η κάλη καλυπτόταν με χάλκινη φιάλη (Πίν. 240 α-β).

Καύση 2. Ανατολικά της καύσης 1, αποκαλύφθηκε στενόμακρο λάξευμα με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 2,10 και πλ. 1 μ. περίπου. Στο κέντρο του λάκκου υπήρχε τετράγωνο τεφροδόχο λάξευμα, διαστ. $0,45 \times 0,45$ μ., καλυμμένο με πήλινο κορινθιακό στρωτήρα. Το χείλος και τα τοιχώματα του λαξεύματος ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν καμένα οστά και στεφάνι κατασκευασμένο από οστέινο στέλεχος, στο οποίο ήταν στερεωμένα χάλκινα επιχρυσωμένα φύλλα και πήλινοι επίχρυσοι καρποί.

Σε καμένο στρώμα χώματος βόρεια και ανατολικά

του λαξεύματος βρέθηκαν πήλινο κυάθιο, αστράγαλοι και βάση πήλινου αγγείου.

Ταφή 2α. Αποκαλύφθηκε δίπλα στη καύση 2 σε αβαθές λάξευμα που είχε κατεύθυνση Δ.-Α., μήκος 2,40 και πλάτος 1,10 μ. Το κρανίο του νεκρού βρέθηκε στα δυτικά, ενώ δίπλα στα πόδια του βρέθηκε χάλκινη στλεγγίδα.

Ταφή 3. Ανατολικά της καύσης 2 βρέθηκε λάκκος που είχε κατεύθυνση Δ.-Α. και διαστάσεις 2,5 × 1,5 μ. Το κεφάλι του νεκρού ήταν στα ανατολικά. Κοντά στους ώμους του βρέθηκαν έξι χάλκινες τοξωτές πόρπες, πήλινα αρυβαλλοειδή ληκύθια με διακόσμηση δικτυωτού και χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄. Πάνω στα πόδια του νεκρού ήταν τοποθετημένο μόνωτο πήλινο κυάθιο.

Ταφή 4. Βόρεια της καύσης 1 αποκαλύφθηκε επιφανειακή ταφή πάνω στο στέρεο βράχο με κατεύθυνση Β.-Ν. Καταλάμβανε μέρος και των δύο όμορων λαξευμένων τάφων. Κοντά στο κρανίο του νεκρού που βρέθηκε βόρεια ήταν τοποθετημένα πήλινο κυάθιο και ερυθρόμορφη πελίκη, στο στόμιο της οποίας υπήρχε μελαμβοφής κάρθαρος. Κοντά στα πόδια του νεκρού βρέθηκε σιδερένια στλεγγίδα.

Ταφή 5. Δίπλα στην καύση 1 αποκαλύφθηκε λάκκος με κατεύθυνση Δ.-Α. και διαστάσεις 1,50 × 0,90 μ. Πρόκειται για παιδική ταφή. Το κεφάλι του νεκρού ήταν στα ανατολικά. Στο εσωτερικό του λάκκου βρέθηκαν, πήλινη αβαφής τριφυλλόσχημη οινόχνη, πήλινο ειδώλιο Πάνα, ειδώλιο καθιστής γυναικείας μορφής, αρυβαλλοειδές ληκύθιο και δύο δίωτα κυάθια (Πίν. 240 γ-δ). Ασημένιο νόμισμα Αρχελάου με παράσταση κεφαλής Ηρακλή και κεφαλιού λιονταριού βρέθηκε μέσα στο στόμα του νεκρού.

Ταφή 6. Δίπλα στην ταφή 5 βρέθηκε νέο λάξευμα με κατεύθυνση Δ.-Α. και διαστάσεις 4,30 × 1,40 μ. περίπου. Το βόρειο τοίχωμα του λαξεύματος αποτελεί τοίχος χτισμένος με αργολιθοδομή, μήκ. 4,60 και πλ. 0,60 μ. Στην ανατολική και δυτική πλευρά του υπάρχουν δύο λαξευτά στο βράχο σκαλοπάτια που διευκολύνουν την πρόσβαση στο εσωτερικό του λαξεύματος. Στην ανατολική πλευρά βρέθηκε σκελετός μικρού παιδιού με κτερίσματα τρία πήλινα αρυβαλλοειδή ληκύθια και πήλινη γυναικεία προτομή. Η ταφή αυτή βρέθηκε σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του φυσικού βράχου.

Ταφή 6α. Σε βάθος 1,60 μ. από την επιφάνεια του φυσικού βράχου βρέθηκε παλιότερη ταφή με κτερίσματα μεγάλη χάλκινη στλεγγίδα και δύο πήλινα σκυφίδια. Χάλκινο αδιάγνωστο νόμισμα βρέθηκε μέσα στο στόμα του νεκρού.

Καύση 7. Ανατολικά του τάφου 6 αποκαλύφθηκε νέο μεγάλο ορθογώνιο λάξευμα με κατεύθυνση Δ.-Α. και διαστάσεις 3,30 × 1,50 μ. Στη νοτιοδυτική γωνία του λαξεύματος βρέθηκε σπασμένο πήλινο τεφροδόχο χυ-

τροειδές αγγείο το οποίο κάλυπτε κυκλική σχιστολιθική πλάκα. Γύρω από το αγγείο βρέθηκε στρώμα χώματος με ίχνη φωτιάς. Το αγγείο περιείχε καμένα οστά, σιδερένια στλεγγίδα και ένα σιδερένιο δακτυλίδι.

Ταφή 7α. Στο ίδιο λάξευμα και σε βάθος 1,30 μ. περίπου από την επιφάνεια του φυσικού βράχου αποκαλύφθηκε ταφή. Το κρανίο του νεκρού βρέθηκε στα ανατολικά.

Μονοθάλαμος λαξευτός τάφος.

Αποκαλύφθηκε στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ο άξονας του τάφου έχει κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ. Ο δρόμος που οδηγούσε στο θάλαμο δε στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί επειδή προχωρούσε κάτω από κτίσμα. Για το λόγο αυτό η ανασκαφή του τάφου έγινε κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες. Η είσοδος που βρισκόταν προς ΝΑ. έκλεινε με πώρινους γωνιολίθους. Οι πώρινες παραστάδες της εισόδου, που βρέθηκαν πεσμένες στο εσωτερικό του θαλάμου καθώς και τα τοιχώματα του θαλάμου ήταν επιχρισμένα με κονίαμα. Ο θάλαμος, διαστ. 3 × 3 μ., ήταν καμαροσκεπής. Στο εσωτερικό του τάφου που είχε συληθεί κατά το παρελθόν, βρέθηκαν μελαμβοφής σκύφος με διακόσμηση τύπου west slope, χάλκινο βραχιόλι τα άκρα του οποίου απολήγουν σε κεφαλές φιδιών, τμήμα σιδερένιας στλεγγίδας και πήλινος αμφορέας (Πίν. 240 ε).

Οδός Κομνηνών (Ο.Τ. 504, οικόπεδο Ι. Χατζηβασιλειάδη)

Στο οικόπεδο αυτό αποκαλύφθηκε μονοθάλαμος καμαροσκεπής τάφος λαξευτός στο μαλακό βράχο. Ο τάφος ανήκε σε τμήμα του νεκροταφείου των λαξευτών τάφων της ελληνιστικής εποχής του συνοικισμού Προμηθέα νότια της Βέροιας (βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας, Αθήνα 1980, σ. 13-18). Ο άξονας του τάφου έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Η πρόσβαση στο θάλαμο γινόταν με λαξευτή κλίμακα έξι βαθμίδων. Η είσοδος έκλεινε με τρεις σειρές πώρινους γωνιολίθους. Το κενό διάστημα που υπήρχε ανάμεσα στο λάξευμα της εισόδου και τους γωνιολίθους είχε συμπληρωθεί με αδρά δουλεμένες πώρινες πέτρες. Ο θάλαμος είχε μήκος 2,70, πλάτος 3,20 και ύψος 2 μ. Τα τοιχώματά του, που σε μερικά σημεία ήταν σαθρά, ήταν επιχρισμένα με υπόλευκο κονίαμα. Τα οστά του νεκρού βρέθηκαν διαταραγμένα πάνω στο δάπεδο στη δυτική γωνία του θαλάμου. Στη δυτική γωνία βρέθηκαν συγκεντρωμένα και τα περισσότερα κτερίσματα, ενώ μερικά αγγεία είχαν τοποθετηθεί στην ανατολική γωνία και στη νότια πλευρά του θαλάμου (Πίν. 241 α).

Στον τάφο βρέθηκαν πήλινοι άβαφοι αμφορείς, χύτρες με λυχνάρια στο εσωτερικό τους, σκυφίδια, μυροδοχεία, δύο πήλινες πυξίδες, χάλκινη βελόνα και σιδερένια καρφιά που έσωζαν τμήματα ξύλου, η ύπαρξη

των οποίων προϋποθέτει τη χρήση ξύλινου νεκρικού φορείου (Πίν. 241 β-δ).

Οδός Αθ. Διάκου (Ο.Τ. 365, οικόπεδο Γ. Χρηστάκη)

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκαν δύο λαξευτοί στο βράχο μονοθάλαμοι τάφοι. Κατά την εκσκαφή καταστράφηκαν οι δρόμοι των δυο τάφων που είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. Οι τάφοι αυτοί εντάσσονται στο νεκροταφείο των λαξευτών τάφων της ελληνιστικής εποχής νότια της αρχαίας πόλης (βλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, ό.π.)

Η είσοδος του πρώτου τάφου έβλεπε προς Α. Δεξιά και αριστερά της εισόδου, που έχει πλάτος 0,80 μ., υπήρχαν δύο λαξευτές παραστάδες επιχρισμένες με κονίαμα. Μπροστά στην είσοδο βρέθηκε στρώμα καμένου χώματος που περιείχε όστρακα και κόκαλα ζώων. Τμήμα της καμαρωτής οροφής, που βρέθηκε κατεστραμμένη και πεσμένη στο εσωτερικό του θαλάμου, σώθηκε κοντά στην είσοδο του τάφου. Στο θάλαμο που έχει μήκος 3 και πλάτος 3,10 μ. υπάρχουν τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π. Τα τοιχώματα του τάφου και οι κλίνες ήταν επιχρισμένες με κονίαμα.

Τα περισσότερα κτερίσματα ήταν τοποθετημένα πάνω στη βόρεια και νότια κλίνη του θαλάμου. Πολλά αγγεία βρέθηκαν επίσης στο διάδρομο που σχηματίζεται ανάμεσα στις κλίνες. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν χύτρες με λυχνάρια στο εσωτερικό, μυροδοχεία, σκυφίδια, ένα πινάκιο, ένας αμφορέας, σιδερένιες στλεγγίδες, μια μολύβδινη πυξίδα, πήλινη πυξίδα με διακόσμηση τύπου west slope και πήλινη πυξίδα που στηρίζεται σε τρία πόδια που μιμούνται πλαστικά πόδια λιονταριού, το πώμα της οποίας κοσμείται με ανάγλυφη προτομή γυναικείας μορφής (Πίν. 242 α-δ).

Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Ο δεύτερος τάφος αποκαλύφθηκε νότια του προηγούμενου τάφου. Η είσοδος του θαλάμου που έβλεπε προς Α. έκλεινε με πώρινους γωνιολίθους, από τους οποίους ένας μόνο βρέθηκε στη θέση του. Εκατέρωθεν της εισόδου υπήρχαν δύο λαξευτές στο βράχο παραστάδες. Τμήμα της οροφής του θαλάμου είχε καταστραφεί, διατηρήθηκε δε μόνο στη δυτική πλευρά. Στο εσωτερικό του θαλάμου, διαστ. 3,10 × 3,20 μ., υπήρχαν τρεις κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Π. Τα τοιχώματα του τάφου και οι κλίνες ήταν επιχρισμένες με κονίαμα.

Στην ανατολική πλευρά της νότιας κλίνης, βρέθηκε το κρανίο μόνο του νεκρού και κοντά σ' αυτό τμήματα πήλινου άβαφου αγγείου. Στη δυτική πλευρά της κλίνης υπήρχε λαξευτό «μαξιλάρι», πλ. 0,40 μ. Μπροστά στη δυτική κλίνη βρέθηκε λαξευτή βαθμίδα, πλ. 0,35 μ. Στην ανατολική πλευρά της βόρειας κλίνης υπήρχε θρανίο προσφορών. Στο εσωτερικό του τάφου, που είχε συληθεί κατά το παρελθόν, βρέθηκαν σιδερένια καρφιά που έσωζαν υπολείμματα ξύλου.

Οδός Στρατού (Ο.Τ. 314, οικόπεδο Παλαμπανίδη)

Κατά τη διάνοιξη αποχετευτικού βόθρου με εκσκαπτικό μηχανήμα βρέθηκε λαξευτός στο μαλακό βράχο τάφος ο οποίος και καταστράφηκε. Το σχήμα του τάφου δε στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τα εξής αγγεία που παραδόθηκαν στο Μουσείο Βεροίας: δύο μυροδοχεία, μία χύτρα, δύο πήλινες πυξίδες και η βάση μιας τρίτης. Τα πώματα των πυξίδων είναι διακοσμημένα με κυκλικές ταινίες από λευκό επίθετο χρώμα (Πίν. 242 ε).

Με την έρευνα που ακολούθησε στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε μακρόστενο λάξευμα, μήκ. 6 μ. περίπου και πλ. 1,20 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Στη δυτική πλευρά απολήγει σε κόγχη ελλειπτικού σχήματος που βρέθηκε κενή. Σε σημείο του νότιου τοιχώματος του λαξέυματος βρέθηκε λαξευτός κιβωτιόσχημος τάφος, μήκ. 1,90, πλ. 0,70 και ύψ. 1,20 μ., με κατεύθυνση Ν.-Β. Η είσοδος του τάφου που έβλεπε προς Β. έκλεινε με έναν πωρόλιθο. Στο εσωτερικό του τάφου, που ήταν γεμισμένος με χώμα, βρέθηκε ταφή με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο νεκρός ήταν σε ελαφρώς συνεσταλμένη στάση. Κοντά στο κρανίο βρέθηκαν πήλινος αμφορέας και χύτρα με λυχνάρι στο εσωτερικό, ενώ πάνω στο στήθος του ήταν ακουμπισμένα σιδερένια στλεγγίδα και χάλκινο βραχιόλι, τα άκρα του οποίου απολήγουν σε κεφαλές φιδιών. Δίπλα στα πόδια του νεκρού βρέθηκε πήλινο κυάθιο. Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Στο Μουσείο Πέλλας παραδόθηκαν :

Από το Αρχοντικό Γιαννιτών, τα εξής αντικείμενα εποχής Χαλκού: τέσσερα σπειροειδή χάλκινα ψέλια, διαμ. 0,06-0,08 μ., χάλκινο περιλαίμιο, διαμ. 0,11 μ., οκτώσχημη πόρπη, μήκ. 0,126 μ., σφηκωτήρας, χάνδρα περιδεραιού, κρίκος και χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα (Πίν. 243 α-β).

Από την Παλιά Πέλλα: α) γωνιακό τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου βάρθρου με την επιγραφή *ΟΨΙΓΟ*, μήκ. 0,48, πλ. 0,26 και ύψ. 0,20 μ., β) μαρμάρينو μετάλλιο (imago clipeata) ρωμαϊκής εποχής, με ανδρική και γυναικεία προτομή, ύψ. 0,53 και διαμ. 0,45 μ. (Πίν. 243 γ).

Στο Γενί Τζαμί Εδέσσης παραδόθηκαν : α) από το Λόγγο, μαρμάρينو γυναικείο κεφάλι, ρωμαϊκής εποχής, ύψ. 0,17 μ., β) από την τοποθεσία Αμπέλια κοινότητας Παναγίτσας, τέσσερα χάλκινα ψέλια και ένα ψέλιο από υαλόμαζα.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Στο Χορηγό περισυλλέχθηκε ιωνικό πέτρινο κιονόκρανο με συμφυές γείσο, διαστ. 0,60 × 0,40 × 0,21 μ., 1ος-2ος αι. π.Χ.

2) Λικνάδες. Παραδόθηκε στην τοπική αρχαιολογική συλλογή μαρμάρινο Εκαταίο, ύψ. 0,31 μ. (Πίν. 243 δ).

3) Στην Ασβεστόπετρα Πτολεμαΐδας περισυλλέχθηκε μαρμάρινο αγαματίδιο Αθηνάς, ύψ. 0,30 μ. Παραδόθηκε στο Μουσείο Κοζάνης (Πίν. 244 α)

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

1. Ο κ. Σταφυλίδης, κάτοικος Ν. Νικομήδειας, παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας ένα ακέρατο μαρμάρινο ειδώλιο νεολιθικής εποχής, διαστ. 0,10 × 0,06 × 0,04 μ., από τον αρχαιολογικό χώρο της Ν. Νικομήδειας. Παριστάνει γυναικεία στεατοπυγική μορφή με τα χέρια στο στήθος. Το ειδώλιο είναι μοναδικό γιατί η Ν. Νικομήδεια έχει δώσει ως τώρα μόνο πήλινα ειδώλια από τα οποία ελάχιστα σώζονται ακέρατα (Πίν. 244 β) (βλ. Νεολιθική Ελλάδα, έκδοση Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1973, σ. 53, πίν. 18).

2. Ο κ. Κουντουνιώτης παρέδωσε στο Μουσείο της Βέροιας οκτώ λίθινες αξίνες και ένα οστέινο αντικείμενο νεολιθικής εποχής που τα βρήκε σε οργανωμένο κληροτεμάχιο της κηρυγμένης προϊστορικής τούμπας Πολυπλατάνου του Ν. Ημαθίας. Πρόκειται για κοινά σε όλους τους νεολιθικούς οικισμούς, ευρήματα (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας Λ 706) (βλ. Νεολιθική Ελλάδα, πίν. 224).

3. Ο κ. Ζέρβας παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας αριστερό τμήμα μαρμαρίνου θωρακίου από τα μπάζα του ποταμού Αλιάκμονα. Το θωράκιο που περιβάλλεται στις τρεις πλευρές του από πλαίσιο με κοιλόκυρτο κυμάτιο παριστάνει φτερωτή Νίκη με ποδήρη χιτώνα που κινείται προς τα δεξιά κρατώντας στο ένα χέρι κλαδί και στο άλλο φιάλη. Η πίσω του όψη είναι πολύ αδρά δουλεμένη. Σωζ. μήκ. 0,58, ύψ. 0,62, μέγ. πάχ. 0,17 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας Λ 700) (Πίν. 244 γ).

4. Ο κ. Χολέβας, κάτοικος Κυψέλης Ημαθίας, παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας πάνω αριστερό τμήμα ανάγλυφου με παράσταση γυναικείας προτομής κατά κρόταφο μέσα σε ρομβοειδές πλαίσιο. Στην πάνω πλευρά της χαραγμένη αμελώς η επιγραφή: ΑΔΑΙΟΥΔΕΤΑ. Σωζ. πλ. 0,315, ύψ. 0,18, πάχ. 0,07 μ. (Πίν. 244 δ).

5. Οι κ.κ. Αντ. Χολέβας και Εμμ. Τσιλόπουλος, κάτοικοι Λουτρού Ημαθίας, παρέδωσαν στο Μουσείο Βέροιας κάτω τμήμα καθιστού γυναικείου αρχαϊστικού αγαματίου. Συνολ. σωζ. ύψ. 0,26, πλ. 0,16, πάχ. 0,23 μ.

6. Ο κ. Γκλαβένος⁴, παρέδωσε το 1979 τμήματα με-

λανόμορφου κρατήρα στο Μουσείο Θεσσαλονίκης. Στις 4.7.80 το εύρημα αυτό μεταφέρθηκε και καταγράφηκε στο ευρετήριο του Μουσείου Βέροιας με αριθμό Π 2544. Πρόκειται για τμήματα από το σώμα, τη βάση και το χείλος ενός κιονωτού (;) κρατήρα μελανόμορφου ρυθμού των μέσων περίπου του βου αι. π.Χ. Τα τμήματα από την κοιλιά του αγγείου σώζονται σε μια ζώνη παραστάσεις πουλιών, ζώων, και ζεύγους αντωπών σειρήνων, ενώ το τμήμα του χείλους φέρει ακτινωτό κόσμημα μελανού χρώματος (Πίν. 245 α).

7. Ο κ. Σ. Ράδης παρέδωσε στο Μουσείο Βέροιας, ένα μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο, διαστ. 0,58 × 0,92 × 0,61 μ., που φέρει στην κύρια όψη του δύο τιμητικές επιγραφές και πλαισιώνεται από ταινία και κοίλο κυμάτιο. Το βάθρο σώζεται σχεδόν ακέρατο εκτός από μια βαθιά ορθογώνια εγκοπή στην πίσω δεξιά γωνία του (Πίν. 245 β).

Το κείμενο έχει ως εξής:

ΟΙΣΥΝΕΔΡΟΙ	ΚΑΤΑΤΟΔΟΞΑΝ
ΙΟΥΛΙΑΝΤΡΙΚΙΑ	ΤΟΙΣΣΥΝΕΔΡΟΙΣ
ΛΑΝΓ΄ΙΟΥΛΙΟΥ	Γ΄ΙΟΥΛΙΟΝ ΜΕΝΕ
ΜΕΝ ΕΛΑΟΥ ΚΑΙ	ΛΑΟΝ ΑΡΕΤΗΣ Ε
ΑΙΛΙΑΣ ΤΡΙΚΙΛΛΗΣ	ΝΕΚΑ ΑΙΛΙΑΓΡΙΣ
ΘΥΓΑΤΕΡΑ	ΚΙΛΛΑ ΗΓΥΝΗ

Στο ΑΑ 75 (1942), σ. 176 αριθ. 4 και εικ. 50, αναφέρεται βάση με τιμητική επιγραφή πανομοιότυπη με αυτή που αναφέρουμε πιο πάνω. Από τις διαστάσεις και τα σπασίματα του βάθρου συμπεραίνεται ότι πρόκειται για το ίδιο αντικείμενο που χάθηκε και ξαναβρέθηκε τώρα, στην ίδια περιοχή των βόρειων τειχών της πόλης (αριθ. ευρ. Μ. Βεροίας Λ 704).

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Νέα Ζωή Εδέσσης

Κατά τις εργασίες αμμοληψίας για την επιχωμάτωση του φράγματος Αρσενίου από το λόφο της Νέας Ζωής επιστημάνθηκε και ερευνήθηκε διαταραγμένος κιβωτιόσημος τάφος με σχιστολιθικές πλάκες και ταφικό πιθάρι, ύψ. 0,82 και διαμ. 0,87 μ. Περισυλλέχθηκαν σιδερένιες αιχμές δοράτων και ένα χάλκινο βραχιόλι, ύστερης ελληνιστικής εποχής.

Αρχοντικό Γιαννιτσών

Σε αγροτικό δρόμο της κοινότητας Αρχοντικού ήλ-

4. Ο κ. Γκλαβένος, πτυχιούχος του Αρχαιολογικού τμήματος του

Α.Π.Θ., και τώρα καθηγητής Γυμνασίου στη Βέροια, έχει πολλές φορές φανεί χρήσιμος στην Υπηρεσία και έχει υποδείξει διάφορες αρχαιότητες.

θαν τυχαία στο φως τα στόμια δύο πήλινων πιθαριών. Ένα μεγάλο μέρος τους καθαρίστηκε με την προοπτική να ακολουθηθεί συστηματική έρευνα την προσεχή ανασκαφική περίοδο.

Αγροσυκιά Γιαννιτσών

Στην περιοχή της κοινότητας έγινε επιφανειακή έρευνα σε χαμηλό λόφο (Καστρί), όπου σώζονται λείψανα οικισμού που χρονολογούνται από τα προϊστορικά ως τα βυζαντινά χρόνια. Ο λόφος περιβάλλεται από τείχη βυζαντινής εποχής.

Αραβησσός Γιαννιτσών

Σε περιοδεία που έγινε στη θέση Παλιόκαστρο διαπιστώθηκαν επιφανειακά ρωμαϊκά και τουρκικά όστρακα, καθώς και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη. Αρχιτεκτονικά μέλη ρωμαϊκής εποχής βρέθηκαν επιφανειακά και στο αγρόκτημα Τσακπίνη.

Πετριά Εδέσσης

Στο αγρόκτημα Αλ. Κυριακίδη μεταξύ των χωριών Ριζού - Πετριάς αποκαλύφθηκε τυχαία, καθαρίστηκε και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Πέλλας μεγάλο πήλινο ταφικό πιθάρι, ύψ. 1,70 και διαμ. 1,43 μ.

Νεράιδα Κοζάνης

Δυτικά του χωριού Νεράιδα και του δρόμου Κοζάνης - Σερβίων, μετά απο πτώση της στάθμης του νερού του φράγματος Πολυφύτου, επισημάνθηκε μια συστάδα τάφων. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους ορθογώνιους τάφους με τοιχώματα από σχιστόπλακα. Βρέθηκαν συλημένοι. Βορειότερα εντοπίστηκαν τέσσερα μεγάλα ρηχά κυκλικά σκάμματα, όπου πιθανώς θα υπήρχαν ταφές σε πιθάρια. Από το χώρο αυτό μαζεύτηκαν όστρακα που φανερώνουν συνεχή κατοίκηση από τα προϊστορικά ως και τα βυζαντινά χρόνια (Πίν. 245 γ). Δεν ήταν δυνατό να γίνει ανασκαφική έρευνα γιατί γρήγορα ανέβηκε η στάθμη του νερού.

Βεργίνα (Σχ.έδ. 9)

Σε οικόπεδο που βρίσκεται αριστερά του δρόμου προς το ανάκτορο, κατά τη διάρκεια εκσκαπτικών εργασιών για την ανέγερση του Πνευματικού Κέντρου της Βεργίνας αποκαλύφθηκαν δύο πώρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι επιχρισμένοι εσωτερικά με άσπρο κονίαμα.

Ο πρώτος έχει εσωτερικές διαστάσεις 1 × 0,90 και ύψος 1 μ., χωρίς τις καλυπτήριες πουρόπετρες. Γραπτή κόκκινη ταινία, πάχ. 0,10 μ., περιτρέχει εσωτερικά τον τάφο και στο κέντρο των δύο πλευρών του σχηματίζει μόλις διακρινόμενο κόμπο. Ο δεύτερος τάφος με εσωτερικές διαστάσεις 1,90 × 0,70 και ύψος 0,90 μ., σώζει

επίσης ταινία κόκκινη που περιτρέχει όλες τις πλευρές του (Πίν. 245 δ). Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι με ελάχιστα και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον πήλινα αντικείμενα.

Σφηκιά Ημαθίας

Κατά τη διάρκεια οργώματος αγρού στη θέση Καλοκίν Καρυά αποκαλύφθηκε αρχαίο νεκροταφείο κλασικής εποχής. Από το νεκροταφείο αυτό περυσυλλέχθηκαν και παραδόθηκαν στο Μουσείο Βέροιας από τον Εμμ. Χειμώνα, κάτοικο Σφηκιάς, σιδερένιο ξίφος και σιδερένιο εγχειρίδιο, πέντε σιδερένιες αιχμές δοράτων, χάλκινη πόρπη ιλλυρικού τύπου, πέντε χάλκινα δαχτυλίδια, 55 χάλκινα βραχιόλια και τμήματα από χάντρες περιδεραιού από υαλόμαζα (Πίν. 246 α-δ).

Κατά τη διάρκεια οργώματος στη θέση Τζίνα περισυλλέχθηκαν τμήματα λίθινων προϊστορικών εργαλείων από σιδερόπετρα.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συνεχίστηκαν οι αναστηλωτικές εργασίες στο σπίτι με τα ψηφιδωτά δάπεδα του κυνηγιού του ελαφιού, της αρπαγής της Ελένης και της Αμαζονομαχίας, στον τομέα Ι, τετράγωνο 5 της Πέλλας.

Συγκεκριμένα στήθηκε ο βορειοανατολικός δωρικός κίονας του περιστυλίου με το κιονόκρανό του, αφού συγκολλήθηκε από πλήθος μικρών κομματιών που είχαν περισυλλεγεί στις παλιές ανασκαφές και συμπληρώθηκε με πέτρα Κουφαλίων. Το ύψος του αναστηλωμένου κίονα με το κιονόκρανο ανέρχεται σε 5,314 μ.

Συντηρήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη του σπιτιού με τα κονιάματα της Πέλλας.

Κατασκευάστηκαν βάσεις για αρχιτεκτονικά μέλη και στήλες, που εκτέθηκαν στο Μουσείο Πέλλας.

Μετά την αποπεράτωση της κεντρικής πλατείας του χωριού Π. Πέλλα έγιναν συμπληρωματικές εργασίες για την αναστήλωση της αρχαίας κρήνης.

Συνεχίστηκε τέλος η αναστήλωση των βασιλικών τάφων της Βεργίνας.

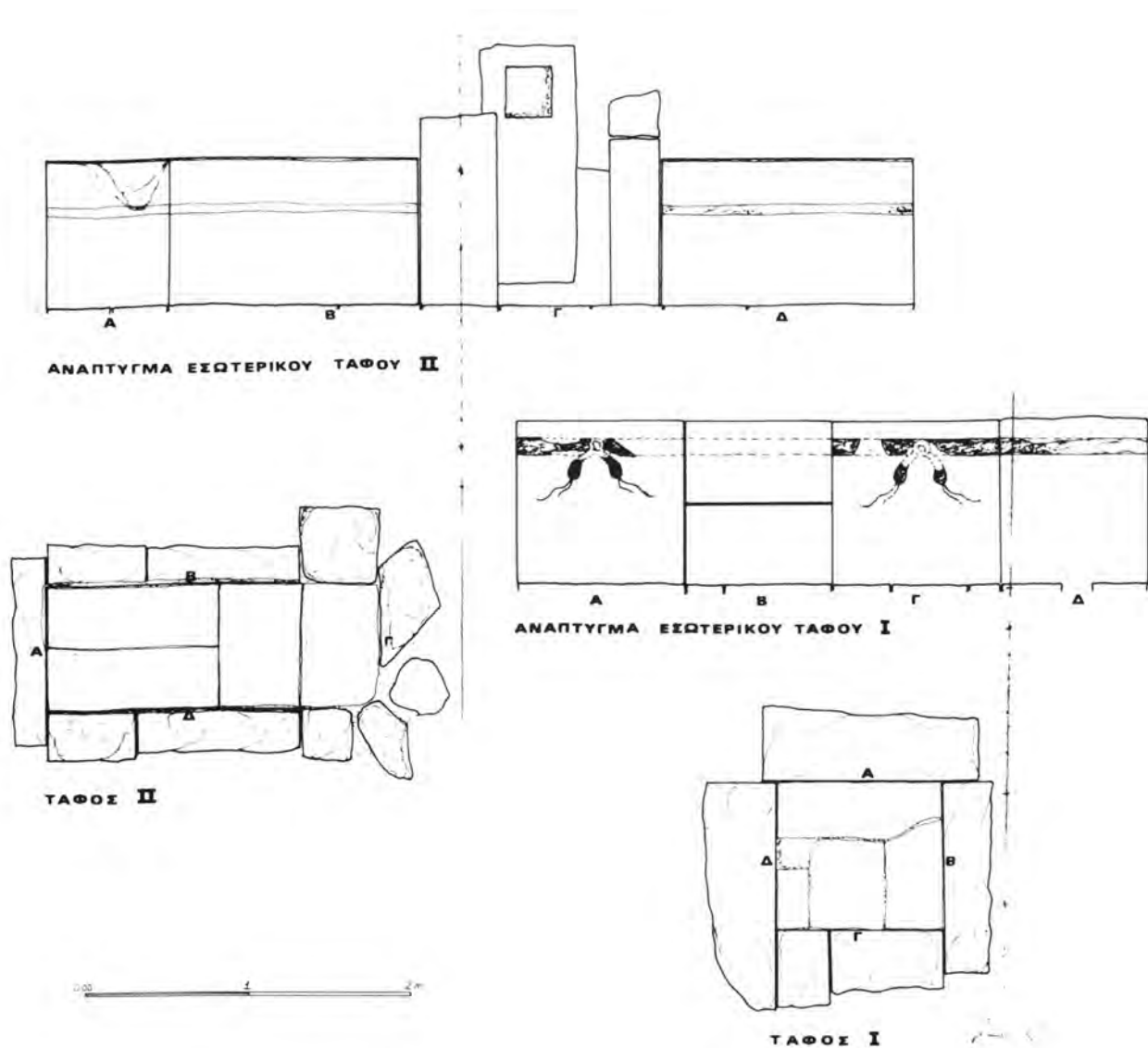
ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Έγινε καθαρισμός, συγκόλληση και συμπλήρωση πήλινων αγγείων, ειδωλίων και μετάλλινων αντικειμένων των ανασκαφών της Εφορείας.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Έγινε αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων δύο οικοπέδων που ανασκάφηκαν στη Βέροια.

Καθαρίστηκαν στο εργαστήριο του Μουσείου Πέλλας τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Δ

Σχέδ. 9. Βεργίνα. Τάφοι Ι, ΙΙ. Τομή και ανάπτυγμα του εσωτερικού χώρου.

της ρωμαϊκής έπαυλης του Μπαλτανέτου Ναούσης, που αποκολλήθηκε τον περασμένο χρόνο⁵.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Στην έκθεση του Μ. Αλεξάνδρου, στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, εκτέθηκε ένα τμήμα από την εσωτερική επιφάνεια του διακοσμημένου με έγχρωμα κονιάματα τοί-

χου του σπιτιού με τα κονιάματα της Πέλλας (τομέας IV, τετράγωνο 2).

Για την αποκατάσταση και την έκθεση του τμήματος αυτού, πλ. 3,5 και ύψ. 5 μ., σε δύο κομμάτια, που έγινε από τους συντηρητές του Μουσείου Πέλλας Αν. Μοδίτση και Θ. Μπογοΐτση, σε σύντομο χρονικό διάστημα, ακολουθήθηκε η εξής διαδικασία:

Επιλέχθηκαν οι επιφάνειες, καθαρίστηκαν με μηχανικό τρόπο, συγκολλήθηκαν και τοποθετήθηκαν σε δύο ξύλινα τελάρα, που είχαν αρνητικά τα ανάγλυφα στοιχεία της διακόσμησης.

5. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 311.

Συμπληρώθηκαν με ουδέτερο κονίαμα τα κενά και στη συνέχεια αφαιρέθηκαν τα σημεία του κονιάματος που εξείχαν από την επιφάνεια του υποστρώματος.

Κολλήθηκαν πανιά, συγκεκριμένα δύο στρώσεις από τουλπάνι με καζεάτο, και μία στρώση από λινάτσα καθώς και λωρίδες από λινάτσα για τη στερέωση των ξύλινων τελάρων. Τα ξύλινα τελάρα κατασκευάστηκαν από βρασμένη οξυά με πλέγμα στο εσωτερικό, που είχε κενά διαστ. 0,30 × 0,30 μ. Στα πλαίσια των τελάρων γύρισαν και καρφώθηκαν οι άκρες των πανιών, ενώ στο εσωτερικό πλέγμα πέρασαν οι λωρίδες από λινάτσα.

Μετά την τοποθέτηση της διακοσμημένης επιφάνειας τα τελάρα ανυψώθηκαν, αφαιρέθηκαν τα αρνητικά στοιχεία και έγινε η τελική επεξεργασία. Βαθύνθηκε κατά 0,002 μ. η επιφάνεια του ουδέτερου τόνου και ακολούθησε το στοκάρισμα.

Για τα γείσα ακολουθήθηκε χωριστή διαδικασία. Η στήριξή τους ήταν προβληματική λόγω του μεγάλου βάρους. Η προβολή τους φθάνει τα 0,17 μ. και το ύψος τους τα 0,13 μ. Για την ασφαλή στήριξή τους χρησιμοποιήθηκε κατασκευή από αλουμίνιο, μια βέργα διατομής T, με μήκος σκελών 0,17 μ. Τα γείσα κρεμάστηκαν στην κάτω γωνία του T, στερεώθηκαν δε στην επάνω επιφάνειά τους με μπουλόνια που στην ορατή επιφάνεια των γείσων στοκαρίστηκαν, στην πίσω δε επιφάνειά τους στερεώθηκαν με *urap* (ξυλόβιδες), που τοποθετήθηκαν μέσα στα αποτυπώματα των δοκίδων. Τέλος, με ειδικά κατασκευασμένη δίρριχτη ξύλινη κατασκευή τα τελάρα και τα γείσα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Στην αίθουσα της έκθεσης τα τελάρα με τη διακοσμημένη επιφάνεια στερεώθηκαν πάνω σε μέταλλο σκελετό στην κορυφή του οποίου βιδώθηκαν τα γείσα.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗΣ

Συνεχίστηκε η επανέκθεση του Μουσείου Πέλλας με την προσθήκη τριών νέων προθηκών στην αίθουσα του μωσαϊκού του κυνηγιού του λιονταριού.

Για τη δυνατότητα της τοποθέτησης των νέων προθηκών οι επιτύμβιες ενεπίγραφες στήλες της αίθουσας αυτής μεταφέρθηκαν στην αίθουσα του μωσαϊκού του Διονύσου.

Στις δύο μεγάλες νέες προθήκες εκτέθηκαν κτερίσματα από το νεκροταφείο του Αρχέλαου, τα εργαστήρια κεραμικής και το ανατολικό νεκροταφείο. Στην τρίτη μικρότερη οριζόντια προθήκη εκτέθηκε ο θησαυρός των 307 αργυρών νομισμάτων, που βρέθηκε σε ανασκαφή αρχαίου σπιτιού το 1976.

Επίσης τοποθετήθηκαν δύο ελεύθερες ξύλινες βάσεις - πεσσοί για την έκθεση δυο ερυθρόμορφων αγγείων του ανατολικού νεκροταφείου.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΧΩΡΩΝ

Έγινε γενικός καθαρισμός των αρχαιολογικών χώρων της Εφορείας. Επιστρώθηκε με αμμοχάλικο ο χώρος στάθμευσης αυτοκινήτων στα δυτικά του Μουσείου Πέλλας.

Έγινε επέκταση του κήπου του Μουσείου Πέλλας προς τα δυτικά και μέχρι τις αποθήκες-γραφεία του αρχαιολογικού χώρου.

Διαμορφώθηκε σε χώρο γραφείου ακόμη μία μεταλλική αποθήκη και εξοπλίστηκε ανάλογα.

Έγινε υδροχρωματισμός του Μουσείου Βέροιας.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ.: Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Καβάλα

Καλαμίτσα (αρχαία Αντισάρα)

Στις εκσκαφές των θεμελίων που πραγματοποιούνται στο γνωστό αρχαίο οικισμό εντοπίστηκαν λείψανα αρχαίου κτιρίου στο οικοπέδο Κλεισθ. και Ευκλ. Παυλίδη, στο οποίο πραγματοποιήθηκε στη συνέχεια ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφή του οικοπέδου το οποίο βρίσκεται μέσα στον περίβολο των τειχών του αρχαίου οικισμού¹ έφερε στο φως ένα τμήμα αρχαίου κτιρίου (Πίν. 247 α), που χρονολογείται από τα αρχαϊκά ως και τα πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια (Σχέδ. 1). Η διάταξη των τοίχων, που είναι παράλληλοι και σε μικρή απόσταση μεταξύ τους και κλείνονται από ένα μόνο τοίχο κάθετο σε όλους, καθώς και τα ευρήματα (αμφορείς (Πίν. 247 β), πιθάρια κ.ά.) φανερώουν ότι πρόκειται για αποθηκευτικούς χώρους κατοικίας. Πιθανότατα μάλιστα οι χώροι αυτοί ήταν υπόγειοι αφού δε βρέθηκαν είσοδοι που οδηγούσαν σ' αυτούς. Στον έναν εξάλλου απ' αυτούς τους χώρους σώζονται λίθινοι αναβαθμοί κλίμακας με την οποία θα πρέπει να γινόταν η επικοινωνία του χώρου με τον επάνω όροφο (Πίν. 247 γ).

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Νικολαΐδου - Πατέρα.

Λιμένας (Αρχαία Θάσος)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και στις νεκροπόλεις της.

ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Οικόπεδο Γ. Γαλήνη

Το οικοπέδο βρίσκεται στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της αρχαίας ακρόπολης και ΝΑ. από το Ωδείο. Στην ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τοίχοι κτιρίων που ανήκουν σε δύο κυρίως κτιριακές φάσεις: η αρχαιότερη φάση χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και η νεότερη στα ρωμαϊκά χρόνια. Ο χαρακτήρας του κτίσματος δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί με ασφάλεια, φαίνεται ωστόσο ότι πρόκειται για κατοικία (Πίν. 248 α).

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Οτατζής.

Οικόπεδο Μιάμου

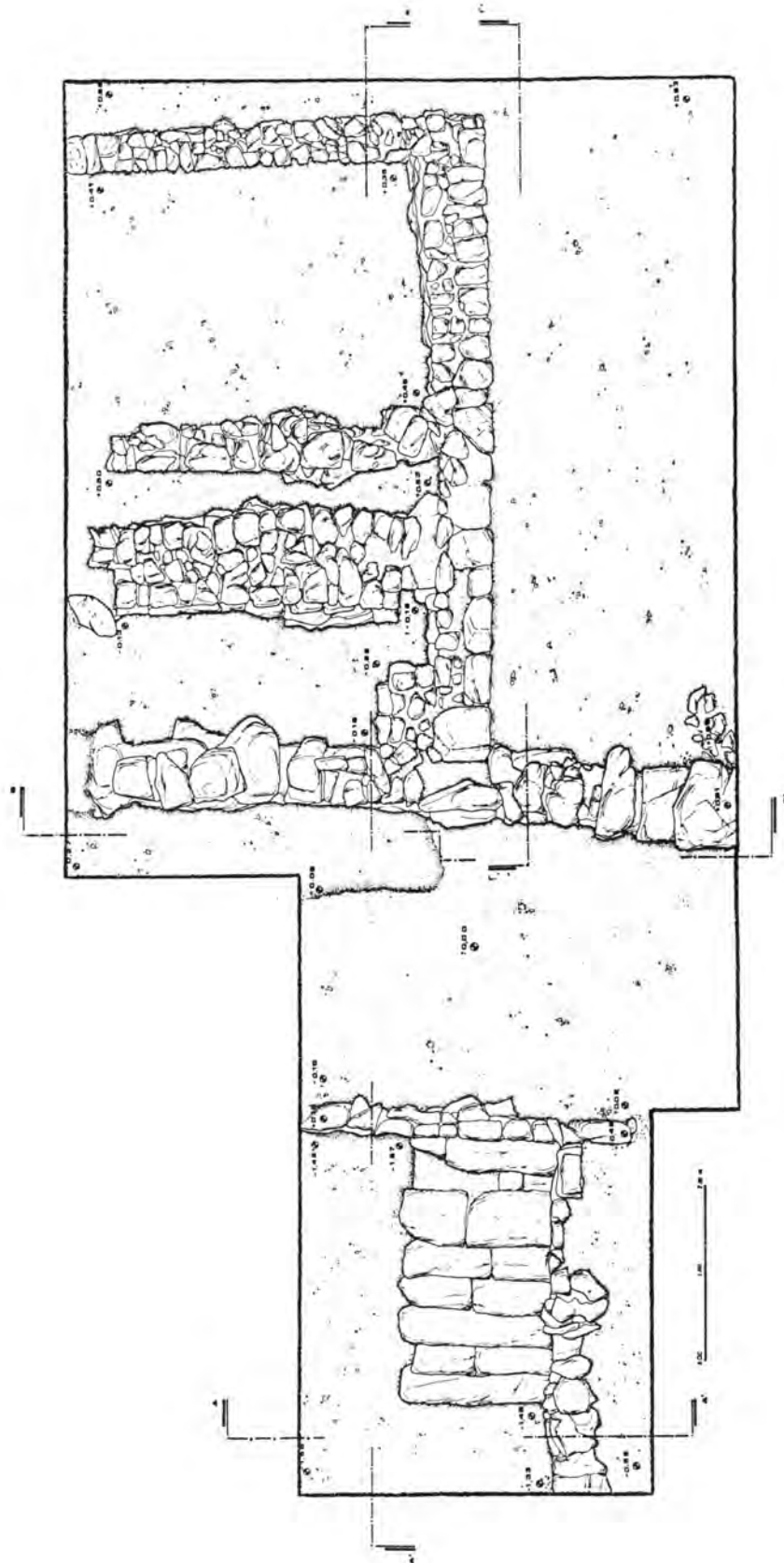
Το οικοπέδο βρίσκεται στους πρόποδες της δυτικής πλαγιάς του λόφου με τα αρχαία λατομεία, 200 μ. περίπου ΝΑ. από το ρωμαϊκό Ωδείο. Ανασκάφηκαν δύο ενιαίοι χώροι (τομές 1-1γ και 2-2β) μέχρι το φυσικό έδαφος που βρέθηκε στα 5 μ. περίπου.

Στον ενιαίο χώρο των τομών 1-1γ (Σχέδ. 2) βρέθηκαν λείψανα κτιρίων σε αρκετό ύψος που χρονολογούνται από τον 5ο-4ο αι. π.Χ. μέχρι τα υστερορωμαϊκά χρόνια (Πίν. 248 β) και ρωμαϊκός δρόμος κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. με τον αποχετευτικό αγωγό Α που είναι συνέχεια του δρόμου που βρέθηκε στο οικοπέδο Χαλίσκου το 1977². Στον αγωγό Α καταλήγουν οι δύο μικρότεροι αποχετευτικοί αγωγοί Β και Γ, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ. Στα υστερορωμαϊκά χρόνια, οπότε το επίπεδο του δρόμου ανέβηκε με επιχωματώσεις από πλημμύρες, φράχτηκε η κατεύθυνση του δρόμου προς ΝΑ. με «πλυντήριο» αδιάγνωστων αντικειμένων, τα νερά του οποίου χύνονταν στο δρόμο με δύο αγωγούς. Τα λείψανα των κτιρίων δίπλα στο δρόμο ανήκουν σε τρεις οικοδομικές φάσεις. Στην παλιότερη, που χρονολογείται στον 5ο με αρχές 4ου αι. π.Χ., ανήκει το μικρό τμήμα του τοίχου ΙV που πατάει στο φυσικό έδαφος. Σε μία πρώιμη ελληνιστική φάση ανήκει ένας μικρός ανοιχτός αγωγός V, τμήμα του τοίχου Ι και ο τοίχος ΙΙΙ και σε μία ύστερη ελληνιστική φάση ανήκει το υπόλοιπο τμήμα του τοίχου Ι, ο τοίχος ΙΙ με το διπλανό πλακόστρωτο (Πίν. 247 γ) και ο τοίχος VII.

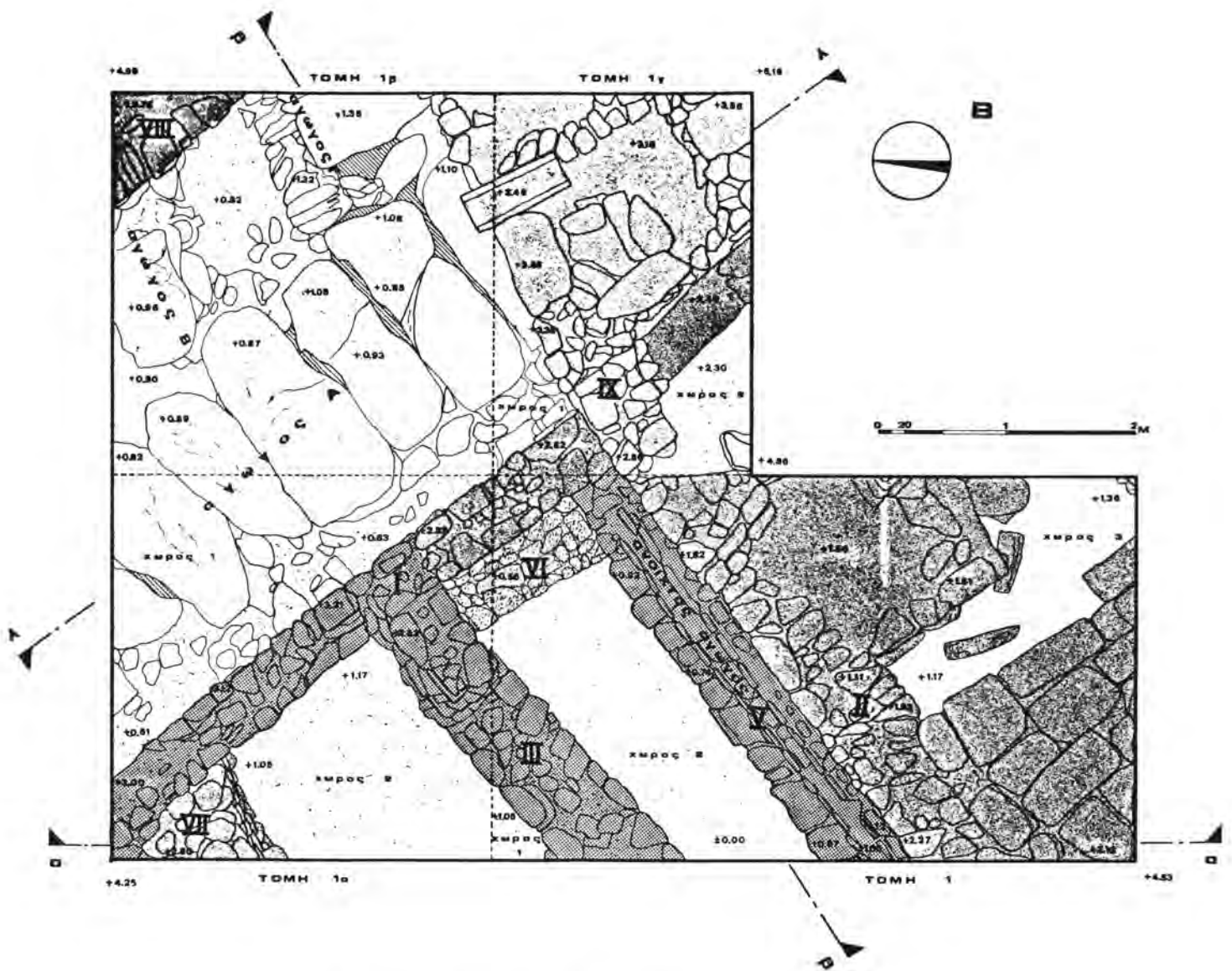
Στον ενιαίο χώρο των τομών 2-2β (Σχέδ. 3), που ανοίχτηκε ΝΑ. των τομών 1-1γ, βρέθηκε η συνέχεια του δρόμου με τον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό (Πίν. 247 δ) και οι δύο τοίχοι του δρόμου, από τους οποίους ο ΙΙ έχει δύο ρωμαϊκές οικοδομικές φάσεις, η πρώτη

1. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 397-398· 26 (1971): Χρονικά, σ. 413· 28 (1973): Χρονικά, σ. 450.

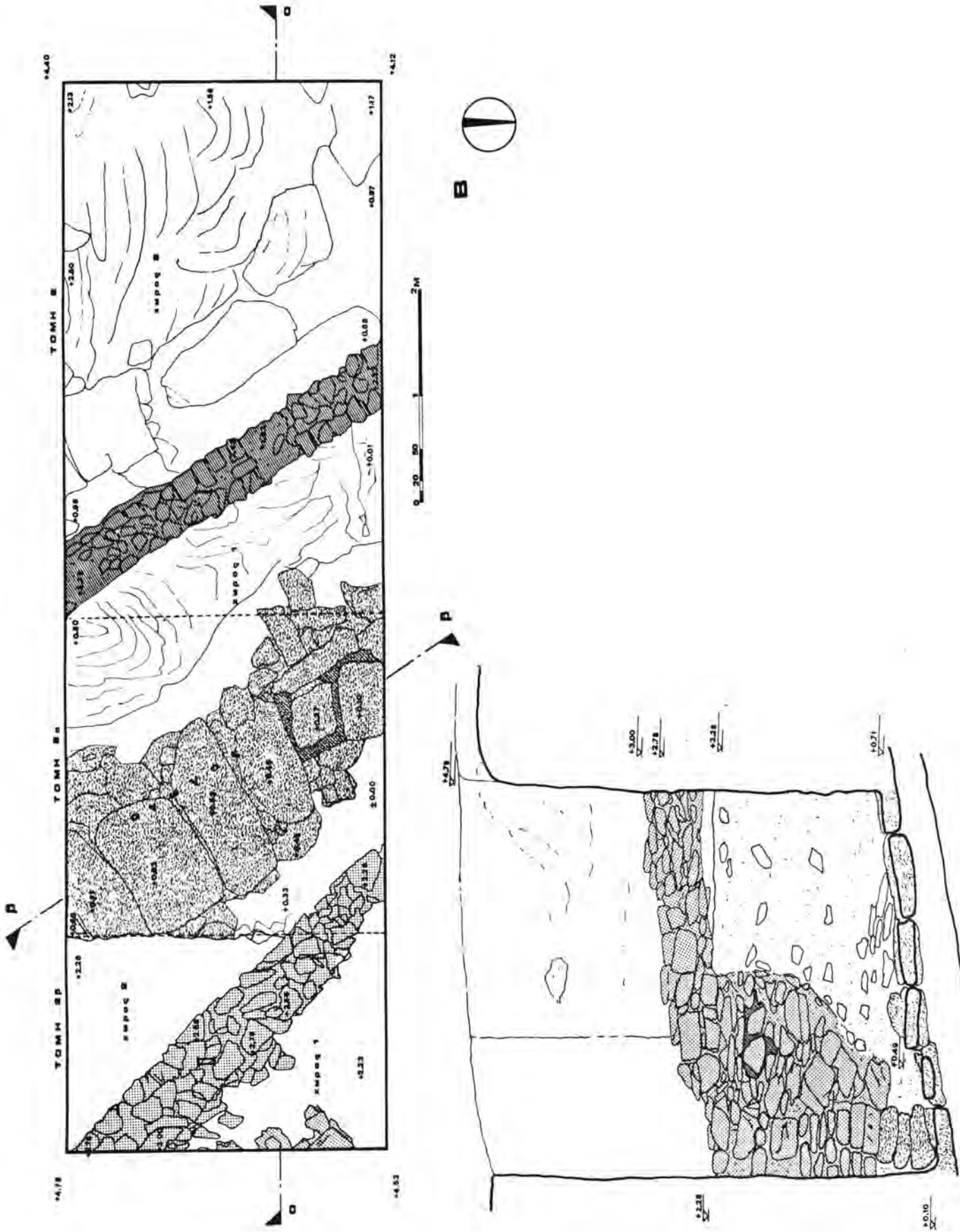
2. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 241.

Σχέδ. 1. Καβάλα. Καλαμίτσα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Θάσος. Οικόπεδο Κ. Μιάμου. Κάτοψη τομών 1, 1α, 1β, 1γ.

σύγχρονη με τον αγωγό, και ο Ι μια υστερορωμαϊκή που είναι χτισμένη πάνω στο βράχο. Τα κινητά ευρήματα, εκτός από την κεραμική, είναι αρκετά χάλκινα νομίσματα Θάσου, 4ου αι. π.Χ., ελληνιστικά και ρωμαϊκής εποχής, μερικά θραύσματα από πήλινα ειδώλια και μερικά χάλκινα μικροαντικείμενα.

Επίβλεψη ανασκαφής Βασ. Πούλιος.

Οικόπεδο Καλυβιώτη (πρώην Νικολέρη)

Το οικόπεδο αναφέρεται ως Καλυβιώτη επειδή πουλήθηκε από τον Α. Νικολέρη. Ανοίχτηκε μία τομή Α, διαστ. 4 × 3 μ. (Σχέδ. 4), δίπλα στις περσινές τομές Ι και Ια³. Διαπιστώθηκαν δύο φάσεις: Μία ελληνιστική με χαλασμένη πλακόστρωτη αυλή και πηγάδι που είναι συνέχεια της αυλής με το πηγάδι που βρέθηκε πέρυσι στις τομές Ια και Ιβ και μία του 5ου αι. π.Χ. με τους ανάποδα τοποθετημένους οξυπύθμενους αμφορείς που συνεχίζονται και στην φετινή τομή (Πίν. 249 α).

Οι αμφορείς βρέθηκαν πάλι μέσα στο νερό και συνεχίζονται προς ΒΑ. και ΝΑ. Συνολικά βρέθηκαν πενήντα πέντε αμφορείς από τους οποίους βγήκαν οι σαράντα (Πίν. 249 β), ενώ οι υπόλοιποι δε βγήκαν γιατί ήταν στο άσκαφτο των πλευρών της τομής. Από αυτούς που βγήκαν ενσφράγιστοι είναι οι τριάντα πέντε είτε στο πάνω μέρος της μιας λαβής, είτε στο κάτω μέρος της μιας ή και των δύο λαβών και ένας στο πάνω μέρος και των δύο λαβών που είναι και ο μοναδικός απ' τους φετινούς και περσινούς. Σ' όλους τους ενσφράγιστους αμφορείς το σφράγισμα είναι κυκλικό με παράσταση αετού με ανοιχτά φτερά (Πίν. 249 γ), ένας από τους πέντε τύπους σφραγισμάτων στους περσινούς αμφορείς. Εκτός από την κεραμική δε βρέθηκε τίποτα άλλο· όλη η ανασκαφή σχεδόν έγινε μέσα στο νερό και με τη βοήθεια αντλίας.

Επίβλεψη ανασκαφής Βασ. Πούλιος.

Οικόπεδο Οικονομίδη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή του αρχαίου Νότιου Τείχους και ανάμεσα στα οικόπεδα Θεολογίτη και Μακρυγιάννη που ανασκάφτηκαν το 1978⁴. Ανοίχτηκε μόνο μία τομή στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου (Σχέδ. 5) και βρέθηκε αποχετευτικός αγωγός ρωμαϊκού δρόμου κατεύθυνσης σχεδόν Α.-Δ. που είναι συνέχεια του ίδιου δρόμου που βρέθηκε στο οικόπεδο Θεολογίτη. Δίπλα στον αγωγό και χαμηλότερα βρέθηκαν τμήματα τοίχων του 4ου αι. π.Χ. Εκτός από

την κεραμική βρέθηκαν ελάχιστα χάλκινα νομίσματα, ένα κεφάλι πήλινου ειδωλίου και μία χάλκινη βελόνα πόρπης.

Επίβλεψη ανασκαφής Βασ. Πούλιος.

Οικόπεδο Ανδρεάδη

Στο οικόπεδο που βρίσκεται έξω από το τείχος της αρχαίας πόλης σε απόσταση περίπου 100 μ. δυτικά από τον Πύργο του Σωτά αποκαλύφθηκε τμήμα ενός μεγάλου αποχετευτικού αγωγού ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΡΧΑΙΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Κτήμα Νικ. Πλατή

Το κτήμα βρίσκεται έξω από το τείχος, νότια από την Πύλη Δία-Ήρας. Στο όργωμα βρέθηκε τάφος που ήταν όμως συλημένος. Ας σημειωθεί ότι στην περιοχή βρίσκονται ρωμαϊκοί τάφοι και στο ίδιο το κτήμα υπάρχει υπέργειος κιβωτιόσχημος τάφος με μεγάλες μαρμαροπλίνθους στα τοιχώματα και κάλυμμα. Ο φετινός τάφος έχει κατεύθυνση Β.-Ν., το κάλυμμα στο ίδιο επίπεδο με την επιφάνεια του εδάφους, σπασμένο σε δύο κομμάτια και με διαστάσεις 2,90 × 1,43 × 0,53 μ. Ο τάφος είναι χτιστός με τέσσερις μαρμαροπλίνθους σε κάθε μακριά πλευρά, δύο σε κάθε στενή και δάπεδο με λεπτές μαρμαρόπλακες, κατεστραμμένο. Εξωτερικές διαστάσεις 3,10 × 1,83 μ. και εσωτερικές 2,45 × 0,95 × 0,67 μ. Το εσωτερικό του ήταν γεμάτο χώμα. Από δύο χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στον τάφο, το ένα πάνω στο δάπεδο και το άλλο από κάτω, ο τάφος χρονολογείται στα υστεροελληνιστικά - ρωμαϊκά χρόνια. Δίπλα στον τάφο υπήρχαν ριγμένα και σπασμένα κομμάτια από σαρκοφάγους που συνθέτουν μια εικόνα καταστροφής και γι' αυτό δεν ερευνήθηκε η περιοχή.

Επίβλεψη ανασκαφής Βασ. Πούλιος.

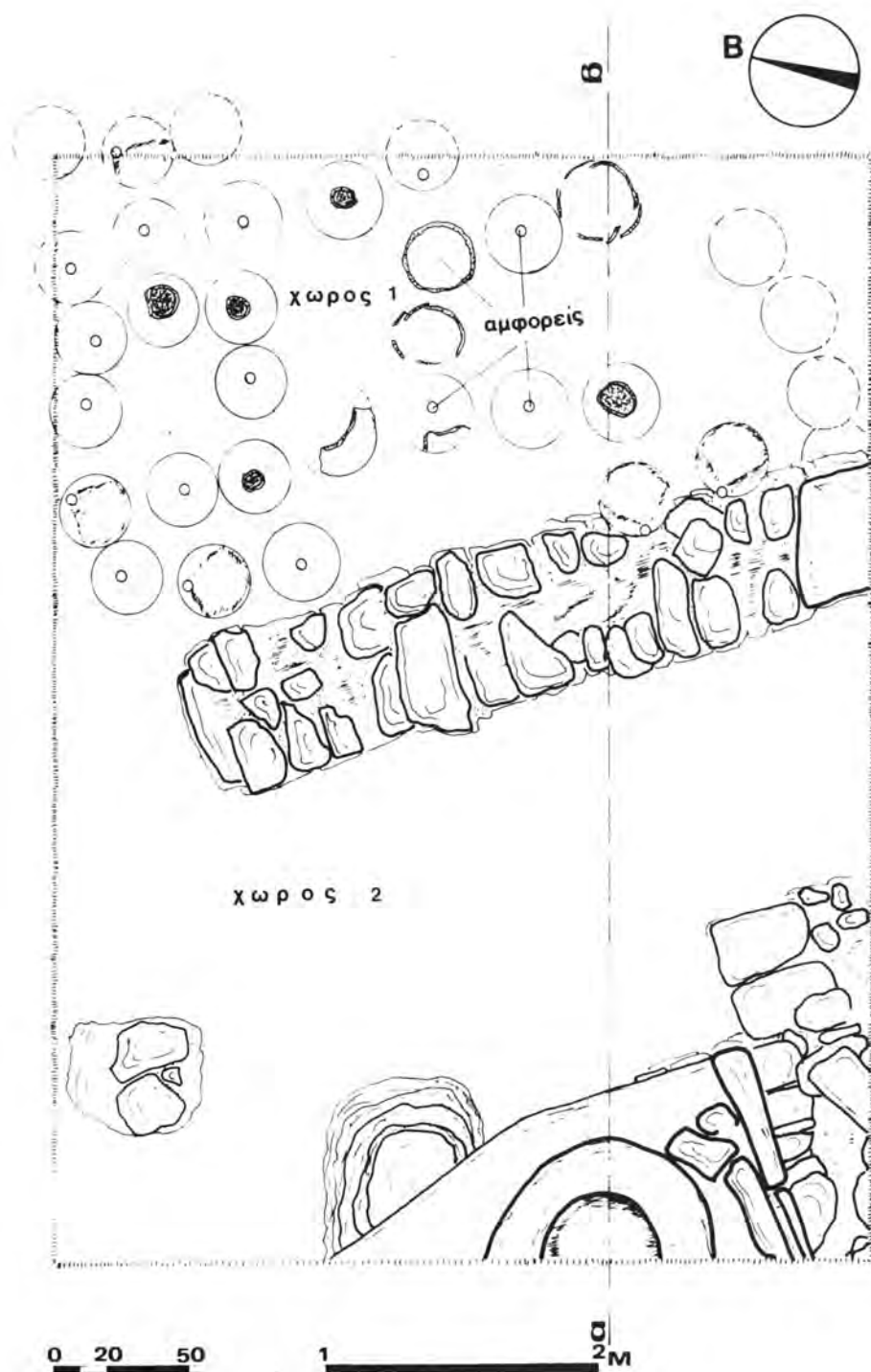
Θέση Παλιά Δραγασιά

Σε διάνοιξη χαντακιού ύδρευσης με εκσκαφέα βρέθηκαν τρεις τάφοι σε αγροτικό δρόμο κατεύθυνσης Β.-Ν. και σε απόσταση 80 μ. περίπου από τους τάφους στο κτήμα Σούλτου που ανασκάφτηκαν το 1974 και 1975⁵. Οι τάφοι ανήκαν στο εκτεταμένο νεκροταφείο των κλασικών - ελληνιστικών χρόνων. Και οι τρεις τάφοι έχουν κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., είναι μαρμάρινοι, οι 1 και 2 κιβωτιόσχημοι και ο 3 σαρκοφάγος. Ο τάφος 1 καταστράφηκε από τον εκσκαφέα και μόνο η μαρμαρόπλακα της βορειοανατολικής στενής πλευράς έμεινε στη θέση

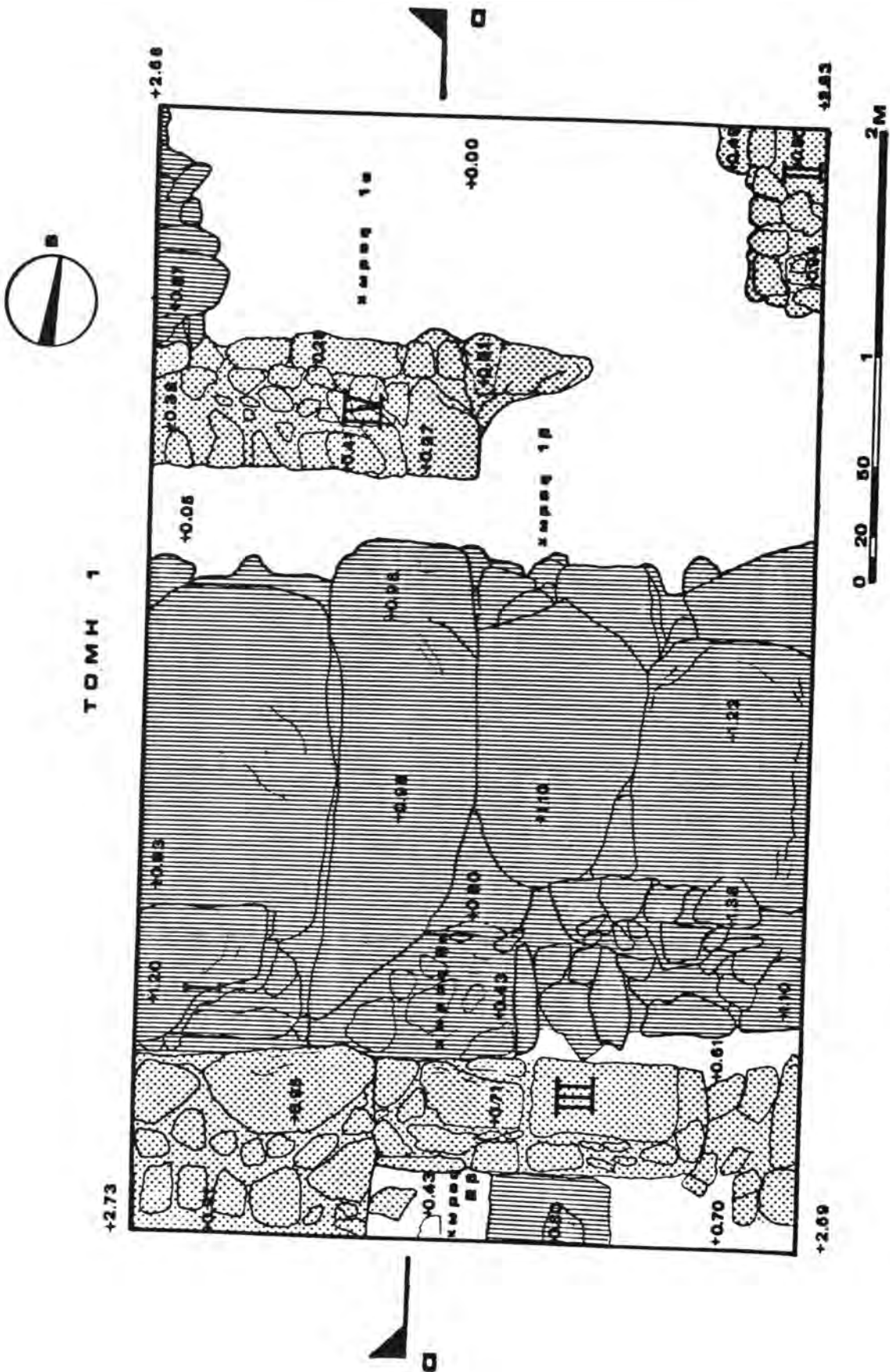
3. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 322 κ.ε.

4. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 283 και 285-286.

5. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 788· 30 (1975): Χρονικά, σ. 278.

Σχέδ. 4. Θάσος. Οικόπεδο Θ. Καλυβιώτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 5. Θιάσος, Οικόπεδο Ι. Οικονομίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

της, από τον τάφο 2 καταστράφηκε το βορειοανατολικό τμήμα του και από τον τάφο 3 το νοτιοδυτικό τμήμα του. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου 2 είναι $2,02 \times 0,37 \times 0,57$ μ. και του τάφου 3, $2,04 \times 0,66 \times 0,63$ μ. Στους τάφους 2 και 3, όπου βρέθηκαν και τμήματα των σκελετών τους, τα κρανία ήταν στη νοτιοδυτική άκρη.

Στον τάφο 1 βρέθηκαν τρία σπασμένα πήλινα δακρυδόχα αγγεία και στον τάφο 2 αρυβαλλοειδές ληκύθιο με διχτυωτό πλέγμα, κομματιασμένη σιδερένια στελεγγίδα στο αριστερό χέρι και ταφικός «θησαυρός» από δέκα χάλκινα νομίσματα της Θάσου του 4ου αι. π.Χ. στο ίδιο χέρι. Στον τάφο 3 βρέθηκε χρυσή «βέρα» σε δάχτυλο του αριστερού χεριού, θραύσμα αλάβαστρου και πολύ λίγα θραύσματα αγγείων μελαμβαφή και άβαφα. Από τα κτερίσματα ο τάφος 2 χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. και οι 1 και 3 στα ελληνιστικά χρόνια.

Επίβλεψη ανασκαφής Βασ. Πούλιος.

Θεολόγος

Προϊστορικός οικισμός Καστρί

Συνεχίστηκαν με τη συνεργασία των αρχαιολόγων επιστημονικών βοηθών Σ. Σαμαρτζίδου και Α. Περιστέρη σε μικρή κλίμακα οι ανασκαφικές έρευνες στον οικισμό και στα νεκροταφεία της θέσης Καστρί.

Οικισμός

Στην κορυφή του οικισμού συνεχίστηκε η έρευνα στα τετράγωνα 13 και 15 του τομέα Ι (Πίν. 249 δ). Κάτω από τη φάση της πρώιμης εποχής Σιδήρου στην οποία ανήκουν ορισμένοι τοίχοι του κτιριακού συγκροτήματος που εντοπίζεται στο εσωτερικό του περιβόλου εντοπίστηκε στρώμα νεολιθικής εποχής με τοίχους λιθόχτιστους που ανήκουν στα κτίρια της ύστερης νεολιθικής - χαλκολιθικής εποχής, την ύπαρξη των οποίων είχαν ήδη εντοπίσει οι ανασκαφές των προηγούμενων ετών⁶. Στη νοτιοανατολική πλαγιά του οχυρού λόφου (τομέας ΙΙ) συνεχίστηκε η έρευνα στην περιοχή της αφιδωτής οικίας Ι, όπου αποκαλύφθηκε υπαίθριος χώρος με θραύσματα πίθων *in situ* στα δυτικά της οικίας⁷.

Νεκροταφείο Κεντριά

Τάφος Κ8

Ο τάφος που έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα του κατά τη διάνοιξη αγροτικού δρόμου αναδασμού,

βρίσκεται στα βόρεια της ταφικής συστάδας Κ4⁸. Σώζεται μόνο ο ανατολικός τοίχος, πλ. 0,90, μήκ. 3,40 μ. Στις άλλες πλευρές φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε και το φυσικό άπλωμα του βράχου.

Στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν όστρακα χειροποίητων αγγείων ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν ορισμένα με εγγάρκτη διακόσμηση. Ο τάφος πρέπει να περιείχε πολλαπλές ταφές, όπως φαίνεται από τα πολλά θραύσματα οστών, αλλά από τα κτερίσματά του σώθηκαν σε καλή κατάσταση μόνο ένα μικρογραφικό χειροποίητο κυπελλόσχημο αγγείο, το κάτω τμήμα ενός μικρότερου χειροποίητου αγγείου καθώς και ένα χάλκινο μαχαίρι. Ο τάφος χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου (Φάση ΙΙΑ) του νεκροταφείου «Καστρί».

Νεκροταφείο Τσιγανάδικα

Τάφος Τ 36

Βρίσκεται νοτιοανατολικά του τάφου Τ 27⁹. Οι τοίχοι του είχαν καταστραφεί τελείως από τη διάνοιξη του αγροτικού δρόμου. Στην ανασκαφή της διαταραγμένης επίχωσης βρέθηκαν όστρακα χειροποίητης κεραμικής, καθώς και θραύσματα τεσσάρων χειροποίητων αγγείων. Ο τάφος χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Φίλιπποι

Στο σύγχρονο χωριό Κρηνίδες, όπου το ανατολικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης των Φιλίππων, βρέθηκαν ορισμένα θραύσματα ενεπίγραφων επιτύμβιων στηλών και σαρκοφάγων που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Φιλίππων (αριθ. ευρ. Μ. Φιλίππων Α 1410 - Α 1417).

Οφρύνιο

Στη θέση Τσαρδάκια της κοινότητας Οφρυνίου Νομού Καβάλας στο αγροτεμάχιο Λ. Ελμαντζίδα εντοπίστηκε με τη βαθιά άρση αρχαίο κτίσμα, το οποίο άρχισε να ανασκάπτεται. Από το αρχαίο κτίριο, που είναι κατασκευασμένο με λαξευτό πωρόλιθο αποκαλύφθηκε ένα μέρος από πλακόστρωτο δάπεδο και ένας πεσσός χτισμένος από πλίνθους πωρολίθου (Πίν. 249 ε). Από την κεραμική και από ένα θησαυρό 107 χάλκινων νομισμάτων Κασσάνδρου (316-297 π.Χ.) και Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.) που βρέθηκε σε πήλινο αγγείο στο δάπεδο του κτιρίου, το στρώμα καταστροφής του κτιρίου, χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Νικολαΐδου - Πατέρα.

6. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 294-297· 33 (1978): Χρονικά, σ. 291.

7. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 291-292.

8. ΑΕ 1970, Χρονικά, σ. 16.

9. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 250.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Λιμένας

Βρέθηκαν τυχαία ή παραδόθηκαν από ιδιώτες τα παρακάτω αρχαία: Μαρμάρινος ημίεργος κορμός με κεφάλι Πάνα που κρατάει σύριγγα από τη θέση Αγιοσύνη (αριθ. ευρ. Μ. Θάσου Λ 3613), μαρμάρινο ημίεργο κεφάλι αγάλματος από κατεδάφιση οικίας Σοφιαδάκη (Λ 3630), μισό μαρμάρινο αγγείο από τη θέση Πατάρια που συνανήκει με το Λ 3435 (Λ 3631), ακέραιο μαρμάρινο κάλυμμα σαρκόφαγου με τις εξής επιγραφές στη μία πλάγια πλευρά: *ΑΝΤΙΦΩΝ ΘΑΣΟΥ ΧΑΙΡΕ, ΑΥΡ. ΑΝΤΙΦΩΝ/ ΑΚΙΝΔΥΝΟΥ ΧΑΙΡΕ, ΜΑΞΙΜΑ ΠΑΡΑΜΟΝΟΥ/ ΠΡΟΣΦΙΛΗΣ ΧΑΙΡΕ, ΑΥΡ. ΑΝΤΙΦΩΝ/ ΑΝΤΙΦΩΝΤΟΣ/ ΧΑΙΡΕ* από τη θέση Πατάρια (Λ 3639), κομμάτι μαρμαρίνης ανάγλυφης στήλης με ιππέα (Λ 3640), κάτω μέρος αριστερού ποδιού με σανδάλι μαρμαρίνου γυναικείου αγάλματος από την περιοχή της Πύλης Δία-Ήρας (Λ 3652), τμήμα δεξιού ποδιού με πτυχές μαρμαρίνου γυναικείου αγάλματος (Λ 3653), τμήμα δεξιού ποδιού με πτυχές μαρμαρίνου γυναικείου αγάλματος (Λ 3654), απότμημα ποδιού μαρμαρίνης κλίνης (Λ 3655) και ακέραιος ἄβαφος αμφορέας από τη θάλασσα (Π 7326).

Υπεύθυνος Βασ. Πούλιος.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αμφίπολη

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην περιοχή της αρχαίας πόλης από τον Δ. Λαζαρίδη και στην περιοχή των παλαιοχριστιανικών Βασιλικών από τον Ευστ. Στίκα (πρβλ. σχετικές εκθέσεις στα ΠΑΕ).

Παραλία Αμφίπολης - Αρχαία Ηιών

Στο λόφο Προφήτης Ηλίας που υψώνεται στη βόρεια παρειά της εθνικής οδού Καβάλας-Θεσσαλονίκης, 6 περίπου χλμ. ανατολικά από τη γέφυρα του Στρυμόνα και 900 μ. περίπου ΒΑ. από τα τείχη της βυζαντινής Χρυσούπολης, εντοπίστηκε οικισμός με διάρκεια ζωής από την ύστερη εποχή του Χαλκού ως το α΄ μισό 5ου αι. π.Χ. (Πίν. 250 β).

Δυστυχώς ο λόφος έχει υποστεί πολλές αλλοιώσεις από στρατιωτικά έργα, από λαθρανασκαφές και προπαντός από τις πρόσφατες ισοπεδώσεις που πραγματοποιήθηκαν μετά τη χωρίς άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ένταξη του λόφου σε γεωργικό αναδασμό του 1979. Σύμφωνα με τα δεδομένα της επιφανειακής έρευνας ο οικισμός της ύστερης εποχής του Χαλκού εντοπίζεται στις νότιες πλαγιές του λόφου, όπου το παλιό βουλγαρικό πολυβολείο. Η κεραμική της ύστερης επο-

χής του Χαλκού ανήκει στις γνωστές και από άλλες θέσεις της Κεντρικής και Ανατολικής Μακεδονίας κατηγορίες χειροποίητης κεραμικής, από τις οποίες η πιο χαρακτηριστική είναι εκείνη με την εγχάρακτη διακόσμηση. Στην ίδια περιοχή εμφανίζεται και κεραμική πρώιμης εποχής Σιδήρου, με αυλακωτή διακόσμηση που θυμίζει αντίστοιχη κεραμική από το νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στο Καστρί Θάσου.

Στην κορυφή του λόφου εμφανίζεται κεραμική που μπορεί να χρονολογηθεί από τον 7ο ως τα μέσα του 5ου αι. π.Χ.

Οι πιο σημαντικές κατηγορίες της τροχήλατης κεραμικής που αντιπροσωπεύεται με πολύ υψηλότερα ποσοστά από τη χειροποίητη είναι οι εξής:

1. Κεραμική, με διακόσμηση που αποδίδεται με επίχρυσμα περίπου ιώδες. Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική από την κεντρική Μακεδονία (Καστανάς)¹⁰.

2. Κεραμική με πρωτογεωμετρική διακόσμηση. Χαρακτηριστικά σχήματα είναι ένας κλειστός αμφορέας με διακόσμηση συγκεντρωτικών κύκλων στον ώμο (πρβλ. αντίστοιχα αγγεία από την κεντρική Μακεδονία και το προαποικιακό στρώμα¹¹ της αρχαίας Θάσου), καθώς και σκύφοι με συγκεντρωτικούς κύκλους και συστάδες κατακόρυφων γραμμών στον ώμο. Οι σκύφοι αυτοί μπορούν να χρονολογηθούν από τον 7ο ως τα τέλη του 6ου αι. π.Χ. σύμφωνα με τα αρχαιολογικά στοιχεία που είναι γνωστά από τη Θάσο¹² και την Περαία της¹³. Ανάλογη κεραμική έχει βρεθεί και στο λόφο 133 στην περιοχή της Αμφίπολης¹⁴.

3. Κεραμική τροχήλατη του τύπου G2-3, η παρουσία της οποίας είναι γνωστή από το προαποικιακό στρώμα της Θάσου στα τέλη 8ου - αρχές 7ου αι. π.Χ.¹⁵.

4. Με μεγάλα ποσοστά εμφανίζεται ένα είδος τροχήλατης κεραμικής με απλή γραμμική διακόσμηση η οποία είναι γνωστή με το γενικότερο όρο «ιωνική κεραμική» και η οποία πρέπει να κατασκευάζεται σε τοπικά εργαστήρια του Βόρειου Αιγαίου (ένα εργαστήριο παραγωγής διεκδικεί η Θάσος).

5. Ύστερη κορινθιακή κεραμική.

6. Αττική κεραμική, τέλος 6ου - αρχές 5ου αι. π.Χ.

10. Γνωστή ως «προπερσική» κεραμική στην Όλυμπο (Olynthus XIII, σ. 50-51, πίν. 9). Πρβλ. αντίστοιχη κεραμική από Καστανά JbZ Mns Mainz 26 (1979), σ. 197, πίν. 18.7) ή από το προαποικιακό στρώμα της αρχαίας Θάσου (BCH 88 (1964), σ. 124-125).

11. BCH ό.π., σ. 116-124.

12. L. Kahil, Études Thasiennes VII (1960), σ. 55.

13. ΠΑΕ 1935, σ. 35-40, εικ. 8.

14. ΠΑΕ 1964, σ. 37, πίν. 22-23.

15. BCH ό.π., σ. 88.

Η οχυρή θέση της ακρόπολης και η γεινιάσή της με το λιμάνι της βυζαντινής Χρυσούπολης, όπου η έρευνα τοποθετεί την αρχαία Ηιόνα οδηγεί στην ταύτιση της θέσης αυτής με την ακρόπολη της αρχαίας Ηιόνας¹⁶.

Επίβλεψη ανασκαφής Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη.

Περιοχή Κερδυλλίων

Στη δυτικά του Στρυμόνα περιοχή, όπου έχουν εντοπιστεί οι αρχαίες πόλεις Άργιλος, Κερδύλλιον και βορειότερα η Τράγιλος ερευνήθηκαν φέτος οι εξής θέσεις:

Νέα Κερδύλλια - Νεκροταφείο αρχαίας Αργίλου

Σε απόσταση 2 χλμ. δυτικά από την κοινότητα Κερδυλλίων, στη βόρεια παρειά της σύγχρονης εθνικής οδού Καβάλας - Θεσσαλονίκης (κτίμα Β. Πάρδα, νέος συνοικισμός Καλλιθέα) εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ένα τμήμα αρχαίου νεκροταφείου. Ανασκάφηκαν έντεκα κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από πλάκες τοπικού πωρολίθου, οι οποίοι από τα κτερίσματά τους, χρονολογούνται στον 5ο αι. π.Χ. η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Δ. Γραμμένο και τη μελέτη του ανασκαφικού υλικού ανέλαβε ο Μ. Τιβέριος, καθηγητής της Κλασικής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ο οποίος απέδωσε ήδη μια ερυθρόμορφη λήκυθο πρώιμων κλασικών χρόνων στο ζωγράφο της Villa Julia. Το νεκροταφείο αυτό πρέπει να αποδοθεί στην τοποθετημένη στο γειτονικό λόφο Παλιόκαστρο αρχαία Άργιλο από την οποία βρίσκεται σε απόσταση 1 χλμ. προς Δ.

Νέα Κερδύλλια - Αρχαία Εγνατία Οδός

Από την παραλία των Κερδυλλίων προέρχονται τέσσερα μιλλιάρια της Εγνατίας Οδού που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη θέση Ακρογιάλι σε απόσταση 15 χλμ. δυτικά από την αρχαία Αμφίπολη και σε απόσταση 10 χλμ. δυτικά από το σύγχρονο χωριό Κερδύλλια.

Τα μιλλιάρια εμφανίζουν την ίδια χιλιομετρική απόσταση 9 μιλίων αλλά προέρχονται από διάφορες επισκευές της Εγνατίας Οδού.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Α 1275. Μιλλιάριο εποχής Σεπτιμίου Σεβήρου, χρονολογημένο στο 198 π.Χ.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Α 1284. Μιλλιάριο Μάρκου Αυρηλίου, χρονολογημένο στο 166 μ.Χ.

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Α 1285. Μιλλιάριο Αντωνίου Πίου (138-161 μ.Χ.).

Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Α 1283. Μιλλιάριο εποχής Φι-

λίππου Άραβα, χρονολογημένο στο 244 μ.Χ.

Θέση Καστρί

Στη θέση Καστρί της κοινότητας Κερδυλλίων, όπου παλιότερα βρέθηκαν μακεδονικός τάφος και θραύσματα επιγραφών ανασκάφηκε ταφικός τύμβος, ύψ. 3 και περιμέτρου 77 μ. Ο τύμβος, με λιθωφόρο στην περιφέρεια, κάλυπτε δύο λακκοειδείς ταφές Α και Β, ένα σπασμένο τεφροδόχο αμφορέα, τέσσερα ταφικά κτίσματα κατασκευασμένα με ωμές πλίνθους και ένα κυκλικό εξωτερικά λίθινο κτίσμα καλυμμένο με στρώμα καταστροφής κεραμιδιών (Σχέδ. 6). Οι δύο αβαθείς λακκοειδείς τάφοι περιείχαν απλές ταφές - καύσεις. Τα τέσσερα ταφικά κτίσματα, χωρισμένα σε δύο συγκροτήματα (χώροι Α-Β και Γ-Δ) περιείχαν σύγχρονες καύσεις νεκρών και κτερισμάτων. Οι τοίχοι τους που σώζονται μέχρι ύψος 1,40 μ. έχουν λίθινη κρηπίδα (λιθολόγημα) από δύο σειρές λίθων, και στο πάνω τμήμα τους καταλήγουν σε μια σειρά λίθων επιχρισμένων (Πίν. 250 γ). Στην εξωτερική τους επιφάνεια είναι επιχρισμένοι, σε ορισμένα σημεία, με ασβεστοκονίαμα και στην εσωτερική με υδαρή πηλό, ψημένο από την καύση. Από τα ανασκαφικά δεδομένα είναι φανερό ότι οι ιδιόμορφες αυτές ταφικές κατασκευές χτίστηκαν πριν γίνουν οι καύσεις και πιθανότατα οι τοίχοι τους λειτούργησαν σαν περίβολοι που όρισαν τελικά και τους χώρους καύσης.

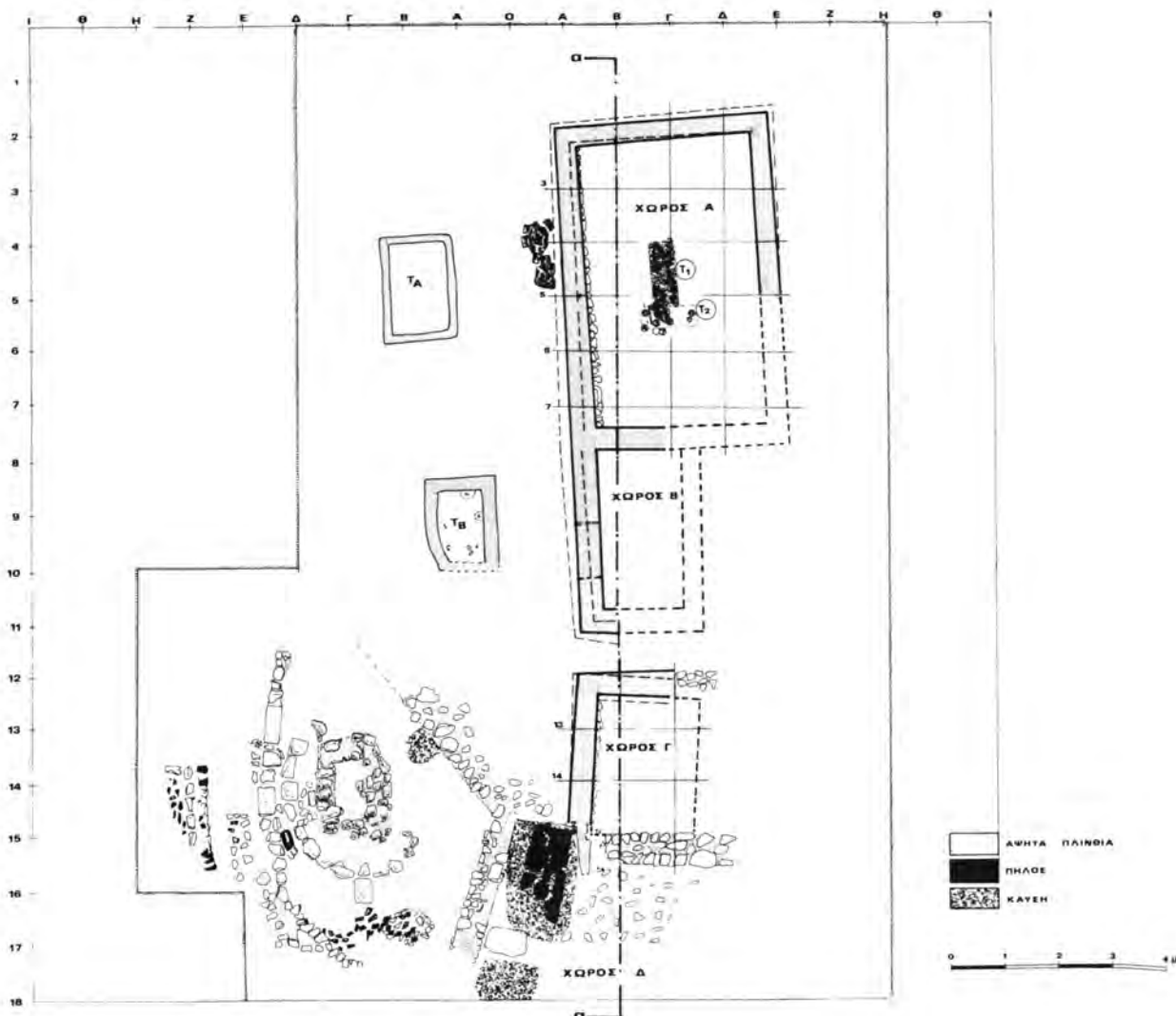
Βόρειο ταφικό συγκρότημα: Χώροι Α και Β.

Από το συλημένο χώρο Β σώζονται μόνο δύο τοίχοι. Στο δάπεδο του χώρου Α, διαστ. 3,40 × 5 μ. αποκαλύφθηκε έντονη καύση, πάχ. 0,06 μ., με πλήθος χάλκινων αντικειμένων, λιωμένων σχεδόν από τη φωτιά. Ανάμεσα στα κτερίσματα ξεχωρίζουν άβαφα μυροδοχεία, λυχνάρι με ανάγλυφη διακόσμηση κεφαλών και βουκράνων, χάλκινα διακοσμητικά τμήματα κλινών με προτομή Σειληνού και κεφάλι αλόγου. Βρέθηκαν επίσης καρύδια, αμύγδαλα, φουντούκια και πολλά σιδερένια καρφιά. Η ταφή - καύση των νεκρών έχει γίνει σε κεραμοσκεπείς τάφους στο κέντρο του χώρου Α. Μέσα στους τάφους βρέθηκαν καμένα κόκκαλα, μαζί με ειδώλιο ιματιοφόρου γυναικείας μορφής, τμήματα χάλκινων αγγείων, χρυσό δαχτυλίδι, φύλλα χρυσού και πολλά καμένα καρύδια. Από τα κτερίσματα του χώρου Α το βόρειο ταφικό συγκρότημα χρονολογείται στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ.

Νότιο ταφικό συγκρότημα: χώροι Γ και Δ.

Είναι περισσότερο κατεστραμμένο από το βόρειο, διότι βρίσκεται στην περιφέρεια του τύμβου. Στο χώρο Γ η ταφή καλύπτει όλο το χώρο της καύσης· αποκαλύφθηκαν σκόρπια καμένα κόκκαλα μαζί με χάλκινα αντικείμενα και θραύσματα μυροδοχείων. Στο χώρο Δ η ταφή - καύση έγινε μέσα σε κεραμοσκεπή τάφο, όπου βρέθηκαν έντονα καμένα κόκκαλα και κάρβουνο μαζί με θραύσματα μυροδοχείων, αρυβαλλοειδές ληκύθιο,

16. Θουκιδίδης IV, 107.

Σχέδ. 6. Κερδύλλια Σερρών. Θέση Καστρί. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου.

φύλλα χρυσού και καμένα αμύγδαλα. Τα κτερίσματα χρονολογούν και τους δύο ταφικούς χώρους στο β' μισό του 2ου αι. π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Στ. Σαμαρτζίδου.

Λευκότοπος

Από το Λευκότοπο Σερρών προέρχεται το θραύσμα αναγλύφου, αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1241.

Ροδολείβος

Από την περιοχή του Ροδολείβους Σερρών προέρχεται ένας πώρινος θολίτης με επιγραφή. Αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1276.

Νέα Ζίχνη

Κατά τη χάραξη του παρακαμπτήριου δρόμου Σερρών - Δράμας, που περνά ανατολικά της Νέας Ζίχνης, εντοπίστηκαν τρεις πρόχειρες ταφές ελληνοιστικών χρόνων. Επίσης στην περιοχή γύρω από τις ταφές έγινε περισυλλογή οστράκων της ίδιας εποχής.

Επίβλεψη Μ. Νικολαΐδου - Πατέρα.

Πεντάπολη

Συστηματική στρωματογραφική ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Δημ. Γραμμένο στο οικόπεδο Δ. Δραγάτη που βρίσκε-

ται στο λόφο προϊστορικού οικισμού της θέσης Δεξαμένη στην κοινότητα Πεντάπολης Σερρών.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής έχουν ήδη δημοσιευτεί (Πρβλ. ΑΕ 1981, Χρονικά, σ. 91-153).

NOMOS ΔΡΑΜΑΣ

Καλαμώνας

Στο αριθ. 4013 αγροτεμάχιο κάμπου Κυργίων, του Αυξ. Σερταρίδη αποκαλύφθηκε σε χαμηλό και εκτεταμένο λόφο νεκροταφείο ελληνιστικών χρόνων.

Βρέθηκαν αρχικά δύο συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι πολύ καλής κατασκευής από όπου συγκεντρώθηκαν θραύσματα από χρυσό στεφάνι και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε την υποδομή ταφικού μνημείου ελληνιστικής εποχής. Από το μνημείο σώζεται μόνο η θεμελίωση του ποδίου μονοθάλαμου μακεδονικού τάφου εξωτ. διαστ. 4,10 × 4,10 μ., με το κατάφλι της εισόδου στη βορειοανατολική πλευρά του (Πίν. 250 δ). Πάνω από το πόδιο βρέθηκαν πεσμένοι μαρμαρίνοι θολίτες από την ανωδομή, θραύσματα από τις παραστάδες της εισόδου, υπέρθυρο με διακόσμηση κυματίων και μικρά θραύσματα μαρμαρίνης πόρτας (Σχ έδ. 7· Πίν. 250 ε).

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από την περιοχή της αρχαίας πόλης και από τις νεκροπόλεις της προέρχονται ένας αριθμός γλυπτών και θραυσμάτων επιγραφών που βρέθηκαν τυχαία στην άρση και παραδόθηκαν από τους χωρικούς ή εντοπίστηκαν από τους φύλακες αρχαιοτήτων της περιοχής. Ανάμεσα σ' αυτά ξεχωρίζουν θραύσματα επιτύμβιων ανεπίγραφων στηλών ρωμαϊκών κυρίως χρόνων αλλά και αναθηματικών αναγλύφων και αγαλματίων ελληνιστικών χρόνων. Αναφέρουμε επίσης θραύσμα αετωματικής επιτύμβιας στήλης με ανάγλυφη παράσταση που μπορεί να χρονολογηθεί στον 4ο αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1218) καθώς και ένα θραύσμα αγωνιστικής επιγραφής (αριθ. ευρ. Μ. Καβάλας Λ 1238).

Στο νεκροταφείο της Αμφίπολης πρέπει να αποδοθεί και η επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων που βρέθηκε στην κοινότητα Παλαιοκώμης (αριθ. ευρ. Μ. Αμφίπολης Λ 13) (Πίν. 250 α), η οποία σώζει την επιγραφή: Φούλβια / Φουλβίω / τῷ Πατρὶ / Μνήμης Χάριν / Πρόνοια τῆς Νίννης /

Πιθανότατα η κατασκευή του τάφου δεν ολοκληρώθηκε γιατί πολλοί από τους δόμους έμειναν ημίεργοι με λατύπη και χοντρό χαλίκι γύρω τους, ενώ ΒΑ. από αυτούς βρέθηκε χώρος με καμινόχωμα και υπολείμματα μολυβιού από αυτό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή συνδέσμων και γόμφων των δόμων. Στο χώρο του νεκροταφείου βρέθηκαν, επίσης, δύο περιοχές με

ταφή - καύση και θραύσμα από κάλυμμα σαρκοφάγου με τμήμα επιγραφής.

Σε μικρή απόσταση από το νεκροταφείο εντοπίστηκαν τρεις «τούμπες» - θέσεις οικισμών. Η πιο σημαντική, στη θέση Πάνω Στάβλος αποτελούσε πιθανότατα και τον οικισμό του νεκροταφείου. Σώζει επιφανειακή κεραμική προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, - κυρίως ελληνιστικών: η αρχαιότερη φάση του οικισμού ανάγεται στην Ύστερη Νεολιθική εποχή και η νεότερη στους βυζαντινούς χρόνους.

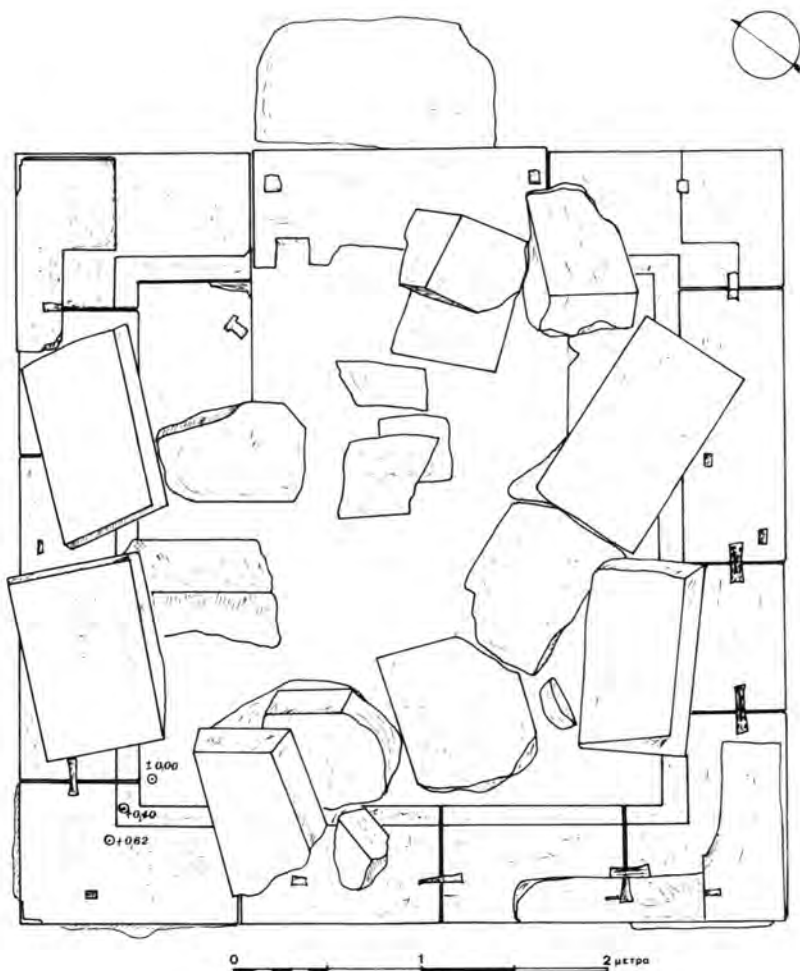
Επίβλεψη ανασκαφής Στ. Σαμαρτζίδου.

X. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

THASOS

Porte du Silène

Les recherches effectuées durant l'été 1979 dans le quartier d'habitation de la porte du Silène avaient notamment abouti à la découverte d'un nouvel îlot situé à l'Ouest de la rue de la porte du Silène et au Nord de la voie transversale séparant cet îlot de celui, proche de la porte, qui avait été dégagé les années précédentes. Seul l'angle Sud-Est du nouvel îlot avait été exploré en 1979: on avait mis au jour les restes d'une installation artisanale dont les limites n'avaient pu alors être précisées. La campagne de 1980 avait pour but de dégager plus largement cet atelier, dans lequel avaient dû être façonnés de petits objets de bronze, à en juger par l'abondance des déchets de même métal -refus de creusets ou de moules- trouvés dans toute la zone. Le sondage de 1979 a donc été élargi de 3 m. vers l'Ouest: si l'on a bien retrouvé les niveaux contemporains de l'utilisation de l'atelier, on a en revanche constaté que ceux-ci étaient surtout bien conservés à proximité du mur de façade Est. Plus à l'Ouest, en effet, une réoccupation ultérieure avait en grande partie fait disparaître la physionomie originelle du secteur: des murs de refend furent alors partiellement détruits, ce qui permit aux nouveaux occupants d'élargir l'espace intérieur dans le secteur Sud-Est de l'îlot. Il ne fait pas de doute qu'une nouvelle forme d'artisanat succéda à l'atelier de bronzier; sur les ruines de ce dernier, on a découvert trois caniveaux à ciel ouvert (Pl. 251 a) placés les uns au-dessus des autres. Approximativement parallèles au mur de façade Est, en déclivité du Nord vers le Sud, ils débouchaient tous trois dans la rue transversale Est-Ouest qui aboutit, un peu plus à l'Est, dans la rue de la porte du Silène. La superposition de ces trois caniveaux, liée à un exhaussement des sols dans cette zone, témoigne d'une utilisation intensive des installations. Un puits fut du reste creusé au cours de cette réoccupation, à environ 1,50 m. du mur de façade Sud de l'îlot et à 3,50 m. du

Σχέδ. 7. Καλαμώνας Δράμας. Κάτοψη του μονοθάλαμου Μακεδονικού τάφου.

mur de façade Est. La construction de ce puits ayant fortement endommagé les niveaux sous-jacents, on a jugé préférable de ne pas poursuivre la fouille vers l'Ouest au-delà de la margelle.

Les renseignements complémentaires sur l'atelier de bronzier que l'on avait cherché à obtenir en élargissant le sondage de 1979 ont donc été fort limités. Aucune installation nouvelle, ni outils, ni moules, n'ont été découverts ; on a néanmoins recueilli d'autres morceaux de bronze, la plupart informes ; quelques uns cependant, fragments d'épingles ou de fibules, donnent à penser que l'atelier produisait de petits objets utilitaires. Si la chronologie proposée à l'issue de la campagne de 1979 a été en grande partie confirmée, il convient toutefois de remonter la date de construction de la maison dont dépend l'atelier de bronzier vers le milieu ou dans la deuxième moitié du Ve siècle av. J.-C. L'atelier, qui fonctionna de manière

continue jusque dans la première moitié du IVe siècle, fait place, vers le milieu de ce siècle, à de nouvelles installations, dans lesquelles l'eau jouait un grand rôle. Cette réoccupation se prolonge jusqu'au début du IIIe siècle. La maison est alors abandonnée et le secteur devient, pour rester jusqu'à nos jours, une zone de jardins ou de terrains vagues.

Y. GRANDJEAN

Monument de Thersilochos

La campagne de 1980 a duré du 18 août au 5 septembre et le travail a porté sur deux points.

En façade du monument, l'on a continué le déblayage du prostōion et l'on a remis à jour une portion de l'inté-

rier de l'édifice: deux soubassements des colonnes qui soutenaient le plafond (ou le toit) de la Salle ont été retrouvés, ainsi que de nombreux fragments architecturaux appartenant à la façade, tous très brisés.

D'autre part, vers l'arrière du monument, à proximité de son angle Sud-Ouest, l'on a procédé à un sondage dans la seule partie qui n'ait jamais encore été fouillée. Ce sondage a permis de reconnaître, sur une longueur de 4 m., le mur extérieur Ouest du monument, réduit ici à ses fondations. A l'intérieur l'on a aussi trouvé deux soubassements de colonnes (colonne de l'angle Sud-Ouest et colonne suivante de la rangée Ouest). La stratigraphie n'a apporté aucun renseignement concernant la chronologie de l'édifice. Le bâtiment a été entièrement détruit dans l'Antiquité tardive et son emplacement recouvert par des eaux stagnantes qui ont déposé un couche épaisse d'alluvions.

J. DES COURTILS

Sondage Tsakonis - Dionysion

Ce sondage, effectué à la demande de l'Ephorie des antiquités classiques de Kavala, a permis de retrouver sous une installation du Ve siècle après J.-C. le soubassement d'une base monumentale de marbre de l'époque hellénistique, qui fut détruite au IIIe siècle de notre ère. Cette base avait une longueur de 4,50 m. et une largeur de 1,87 m. et portait des statues de bronze. Ce même sondage a permis de retrouver un fragment du mur de péribole du Dionysion.

Artémision

Secteur occidental

La fouille s'est poursuivie cette année autour de la portion de péribole et de l'escalier dégagés en 1979.

Au Nord, une rue a été reconnue avec deux états: IIIe et Ve s. ap. J. -C. Au Sud de l'escalier, un espace rectangulaire a été aménagé tardivement, en utilisant des dalles de stylobate qui peuvent provenir des propylées. Cet espace communiquait au Sud avec une cour dallée qui avait un égout et un puits. A l'Ouest, le dégagement du mur de péribole a été poursuivi jusqu'à rejoindre la fouille de 1965. A l'Est est apparu un ensemble de murs d'un état antérieur à celui de Ve s., mais postérieur à la destruction de cette partie du mur de péribole.

ANNE JACQUEMIN

Terrain Valma

Au cours de deux campagnes de fouilles (juillet 1979 et

juin 1980), Arthur Muller et Dominique Mulliez ont commencé à dégager, dans la partie septentrionale du terrain Valma et à proximité immédiate de l'Artémision, deux rues que bordent des constructions d'époque paléochrétienne.

L'axe principal, appelé par convention "rue de l'Acropole", de direction grossièrement Est-Ouest, mène des sanctuaires du versant Ouest de l'Acropole à la région du Passage des Théores. Il s'agit d'une voie qui avait plus de 4 m. de largeur dans son état primitif, et que l'on a dégagée sur une longueur de 20 m. Elle est dallée de grandes plaques de gneiss que retiennent, à intervalles réguliers, des cloisonnements transversaux constitués d'autres dalles enfoncées de chant. Sur le dallage ont été creusées des rainures parallèles, espacées de 0,20 m., et, entre celles-ci, deux rangées de trous disposés en quinconce. Cette voie, peut-être d'époque hadrienne, a été rétrécie par l'adjonction d'un mur de terrasse, posé sur le dallage, sur tout le côté Sud: la fouille s'est, pour l'instant, arrêtée le long de ce mur.

De cet axe se détache, en direction du Nord, une autre rue, la "rue du Théâtre", large de 3,25 m. environ, que l'on a dégagée sur une longueur de 8 m. Elle est caractérisée par un important égout, dont le canal, large de 0,75 m., est couvert de larges plaques de gneiss; cet égout a été coupé lors de la construction du dernier état de la rue de l'acropole, celui que l'on vient de décrire. La fouille des remblais de part et d'autre de l'égout a livré, dans les couches les plus profondes, un important matériel archaïque. Le mur qui bordait la rue sur son côté Est, d'appareil rectangulaire irrégulier, est fondé sur un mur polygonal à joints courbes.

Dans l'angle Nord-Ouest que forment ces deux rues, a été mise au jour une construction à laquelle on accédait depuis la rue de l'Acropole par un couloir long de 7 m. environ et large de 2,20 m. Ce couloir, dont le sol et les murs étaient revêtus de marbre, conduisait à une pièce flanquée de deux absides et richement décorée: *opus sectile* de marbre blanc et bleu au sol, placage de marbre sur les murs, aménagement monumental de la baie Nord, opposée au débouché du couloir. Cette baie donnait accès à une grande salle de plan rectangulaire (9,35 x 4,60). Au Nord de cette dernière salle et à l'Ouest de la pièce à deux absides se trouvaient des pièces qui n'ont pu être fouillées. Cet ensemble, qui date vraisemblablement du début du Ve siècle de notre ère, a subi divers remaniements; le mur Est du couloir d'accès a été percé pour permettre l'installation d'un four de construction soignée; d'autre part, à l'Est de la pièce à absides et au Sud du couloir et du four, on a agrandi l'espace privé au moyen de murs empiétant sur la rue de l'Acropole.

Cet ensemble a été détruit une première fois à la fin du

VIe ou au début du VIIe siècle de notre ère. Une première réoccupation des lieux est marquée par l'installation d'un foyer rudimentaire à même le sol de la pièce à deux absides, dont tous les marbres ont disparu; dans la couche de terre noire mêlée de cendres associée à ce foyer a été trouvée une monnaie en or de Phocas, frappée entre décembre 603 et 607. La deuxième phase de la réoccupation s'est accompagnée de modifications importantes, mais peu soignées, tant dans les pièces que dans les rues: -rehaussement, au moyen d'épais remblais, des sols de la pièce à deux absides et de la cour qui la borde à l'Est; -construction d'un muret transversal isolant l'abside orientale, que l'on fit communiquer avec la courette en pratiquant une ouverture dans le mur de l'abside; -construction d'un muret sur tout le côté Nord de la rue de l'Acropole, y compris en travers du carrefour; ce muret retenait un remblai qui remontait dans la rue du Théâtre.

La couche de destruction de cet ensemble a livré de nombreuses séries de céramique commune ainsi qu'un lot de monnaies byzantines, qui permettent de dater cette destruction de 619, 9e année du règne d'Héraclius.

Un certain nombre de marbres ont été trouvés, soit dans les remblais, soit en emploi dans les murs les plus tardifs. Signalons notamment un important fragment de d'inscription IG XII-8.262 et, entre autres sculptures, une tête juvénile du Ie siècle avant ou après J.-C. (Pl. 251 β) et un buste féminin sur socle, aux vêtements richement décorés (Pl. 251 c).

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Mines Antiques

Les travaux ont porté sur la mine de l'Acropole à Liménas d'une part et sur la région minière de Koinyra du côté oriental de l'île d'autre part.

La poursuite de l'exploration de la mine de l'Acropole a permis de découvrir de nouvelles galeries, plus difficilement accessibles. La plus intéressante d'entre elles, à l'Ouest du secteur central exploré en 1978, est un boyau à forte déclivité, dans la paroi duquel une conduite, peut-être destinée à l'évacuation des eaux, a été trouvée en place. Le canal, large d'environ 0,30 m., a été creusé latéralement dans le marbre, près du toit de la galerie, et fermé au moyen de larges tuiles maintenues par de la boue (Pl. 252 a); ce dispositif particulier a laissé des traces dans de nombreuses autres galeries. Dans ce même boyau a été recueilli un matériel céramique relativement abondant, comprenant notamment:

- plusieurs fragments d'une grande amphore du type "thasien I" datable du IVe siècle.
- de nombreuses tuiles, plates ou couvre-joints, longues de 0,97 m., dont deux sont timbrées.

Quelques échantillons ont été prélevés et analysés par G.-A. Wagner (Max-Planck-Institut, Heidelberg). Si tous ces échantillons avaient une teneur en cuivre moyenne ou même faible, l'un d'entre eux contenait 20,6 ppm d'or; mais cet échantillon était le seul de son espèce, la teneur en or des autres étant trop faible pour être exploitable (moins de 1 ppm). Une étude géologique complète de la mine, avec prélèvements systématiques, s'impose donc, afin de déterminer si la teneur de 20,6 ppm d'or relevée une fois est accidentelle ou si on se trouve vraiment en présence d'une mine d'or; on peut cependant d'ores et déjà remarquer, en faveur de l'exploitation de métaux précieux dans la mine de l'Acropole, que, pour du cuivre seulement -dont l'exploitation est toutefois confirmée par les analyses- les Anciens ne seraient pas descendus aussi profond, et n'auraient pas engagé des travaux d'une telle ampleur.

En août 1979, des explorations du côté Est de l'île, entre les baies de Potamia —probablement le site de l'antique Ainyra (cf. BCH 88 (1964), p. 280)— et de Koinyra ont permis de repérer de nombreuses entrées de mines antiques: il s'agit certainement du secteur minier qu'a visité Hérodote (VI, 46-47). On a pu explorer l'une d'elles, sur les hauteurs du Klisidhi, au-dessus du village abandonné de Paliochorio. Trois niveaux d'exploitation y sont reconnaissables; une galerie à laquelle on accède par un puits peu profond, mène au toit d'une caverne de grandes dimensions, encombrée de déblais stériles; cette caverne est entourée de failles profondes d'où partent de nombreuses galeries de prospection.

Là aussi G.-A. Wagner a prélevé en 1980 quelques échantillons. Leur teneur en or n'a certes rien d'exceptionnel —elle ne dépasse pas 5 ppm— mais elle est parfaitement exploitable. Ces échantillons ne contenaient pas d'autre métal exploitable.

Les résultats obtenus au cours de ces deux campagnes permettent donc de trancher enfin la question longuement controversée de l'existence de mines d'or à Thasos; il est désormais établi qu'outre le plomb argentifère des mines du côté Ouest et Sud-Ouest de leur île, les Thasiens ont exploité des mines d'or du côté Est et peut-être à Thasos même.

*TONY KOŽELJ
ARTHUR MULLER*

Carrières de marbre de la région de Saliari

On a entrepris cette année l'exploration systématique des carrières de marbre de la région de Saliari, entre la chapelle de Saint Jean au Nord et le cap Vathys au Sud.

Les carrières se présentent sous la forme d'exploitations réduites, généralement en forme de U. Quelques

unes surplombent la mer, les plus nombreuses sont à proximité immédiate du rivage et parfois même immergées. Les parois, en raison des diaclases très nombreuses, se sont souvent effondrées, comblant le fond des carrières.

Les traces d'exploitation sont très nombreuses et nettement caractérisées. On note en particulier des cavités de coins, au fond de saignées en V, des stries laissées par le pic lors du redressement des parois, le piquetage de blocs abandonnés. Ces traces permettent de reconstituer avec précision la technique d'extraction lithique. De nombreux bassins de petites dimensions ($0,50 \times 0,30 \times 0,15$ m. environ) ont été localisés: les carriers y trempaient les outils qu'il venaient de forger et d'affûter.

On a observé, en bordure de mer, un certain nombre de cavités de section carrée ($0,15 \times 0,15$ m.), qui se présentent le plus souvent en groupe et qui peuvent avoir appartenu à des dispositifs de levage. Quelques cavités isolées ont pu servir à l'arrimage des vaisseaux.

Deux chantiers contigus étaient apparemment spécialisés dans la fabrication de sarcophage. Les cuves, de

tailles variées, présentent tous les stades de la préparation; arrondies sur les petits côtés, elles étaient munies de deux protubérances grossièrement carrées, sur un seul des longs côtés, près du rebord (Pl. 252 β). Cette forme de cuve est sans doute à attribuer à l'époque impériale, et plus probablement au IIIe siècle de notre ère.

D'autres chantiers étaient plutôt consacrés à l'extraction de blocs destinés à la sculpture. En témoignent des ébauches de statues ou de reliefs, représentant l'un personnage assis et l'autre un torse viril. Signalons aussi quelques bas-reliefs sculptés sur des parois, dont un Héraclès debout appuyé sur sa massue (Pl. 252 c).

Enfin, quelques trouvailles épigraphiques permettent de penser que l'exploitation de ces carrières a commencé à une date relativement haute. Une inscription ΗΡΑΚΛΑ trouvée sur un rocher isolé au bord de la mer présentent des caractères qui ne peuvent être postérieurs au IVe siècle avant notre ère.

L'exploration des carrières de ce secteur de l'île sera poursuivie dans les prochaines années et donnera lieu à une publication détaillée.

TONY KOZĚLJ
ARTHUR MULLER
JEAN-PIERRE SODINI

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1980 έγιναν ορισμένες ανακατατάξεις σχετικά με το επιστημονικό προσωπικό που υπηρετούσε στην Εφορεία.

Το Σεπτέμβριο μετατέθηκε από την ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων στο Μουσείο Δελφών ο Έφορος Ευάγγ. Τιμιπίδης - Πεντάζος¹, ενώ το Μάιο του ίδιου χρόνου τοποθετήθηκε σ' αυτή ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Δημ. Μάτσας.

Στα πλαίσια της δραστηριότητας της Εφορείας αποφασίστηκε, μετά από έγκριση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου και με τη συνεργασία της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών η οποία διεξάγει από χρόνια ανασκαφές στο Ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης, η διαμόρφωση του αρχαιολογικού αυτού χώρου, με τη μεταφορά μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που υπάρχουν διάσπαρτα μέσα σ' αυτόν, τη δημιουργία διαδρόμων διέλευσης των επισκεπτών κτλ.

Εξάλλου στα Άβδηρα του Νομού Ξάνθης άρχισαν εργασίες συντήρησης παραδοσιακού αρχοντικού που δωρήθηκε στο ΥΠΠΕ με σκοπό να χρησιμεύσει ως αποθήκη, εργαστήριο και ξενώνας για την εξυπηρέτηση των αναγκών των ανασκαφών που διενεργούνται στα αρχαία Άβδηρα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

1. Στη θέση Αγρίπ-Τσαϊρ της περιοχής του νεκροταφείου των αρχαίων Αβδήρων αποκαλύφθηκαν με το όργανο των χωραφιών δύο σαρκοφάγοι. Η μία βρέθηκε στον αγρό των κληρονόμων Κων. Μακρή. Είναι πώρινη, μονόλιθη με κάλυμμα αδρά λαξευμένο και αμφικλινές στο πάνω μέρος που ήταν από παλιά σπασμένο. Στο εσωτερικό της σαρκοφάγου βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα οστών και ένα πήλινο ληκύθιο, άβαφο, του 4ου-3ου αι. π.Χ.

Η άλλη σαρκοφάγος είναι πήλινη και προέρχεται από το χωράφι του Νικ. Βαλσαμά. Είχε προσανατολισμό Β.-Ν. και βρέθηκε σπασμένη με τα κομμάτια του σαμαρωτού καλύμματός της πεσμένα στο εσωτερικό της, ενώ λείπει τελείως το περιχέλιωμα. Φαίνεται εξάλ-

λου ότι είχαν ραγίσει τα τοιχώματά της κατά τη μεταφορά ή την τοποθέτησή της, όπως δείχνει ένας μολύβδινος σύνδεσμος στην εξωτερική επιφάνεια της μακριάς πλευράς. Μήκ. 2,10, πλ. 0,56-0,64, μεγ. σωζ. ύψ. 0,27 μ.

2. Σε άλλη τοποθεσία του νεκροταφείου των αρχαίων Αβδήρων (θέση Τσακάλ-Τεπέ) στο χωράφι του Στ. Σταγώνη βρέθηκε πάλι με το όργανο και ερευνήθηκε μεγάλο ταφικό πιθάρι, ύψ. 1,62 και διαμ. 1,18 μ., προσανατολισμένο από ΝΑ. προς ΒΔ. Το στόμιο του πιθαριού ήταν κλεισμένο με πήλινο κάλυμμα σφραγισμένο με μολύβι. Ραγισμένο κατά τη μεταφορά ή την τοποθέτηση ήταν το σώμα του πιθαριού που συγκρατούνταν με μερικούς μολύβδινους συνδέσμους.

Στο εσωτερικό του πιθαριού βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα του σκελετού· επίσης προς το μέρος του κεφαλιού διαπιστώθηκαν μερικά ψήγματα χρυσού (από διακόσμηση ενδύματος ή κόσμημα). Στο ύψος του δεξιού ώμου βρέθηκε μία χάλκινη καρφίδα πολύ οξειδωμένη, ενώ πάνω στον κορμό υπήρχαν υπολείμματα από σιδερένιο εγχειρίδιο ή στλεγγίδα.

Σε άλλο σημείο του ίδιου χωραφίου αποκαλύφθηκαν με το όργανο κομμάτια από μεγάλη πήλινη σαρκοφάγο. Μερικά από τα κομμάτια προέρχονται από το περιχέλιωμα της σαρκοφάγου που έφερε ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο με «λόγχεις και ωά».

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μικρή Άδα

Κατά τη διαπλάτυνση του δρόμου αμέσως προς Β. του ερειπωμένου σήμερα χωριού Μικρή Άδα της ορεινής περιοχής της Ροδόπης, το μηχανήμα κατέστρεψε μεγάλο μέρος δύο κιβωτιόσχημων τάφων στη μία πλευρά του δρόμου. Οι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι από πλακόσχημες πέτρες που σχηματίζουν τα πλευρικά τοιχώματα και καλυπτόταν με πλάκες επίσης, όπως δείχνει η μοναδική που σώθηκε στον έναν από τους δύο τάφους. Στο εσωτερικό των τάφων, όταν αυτοί ερευνήθηκαν, δε βρέθηκαν οστά νεκρών ή κτερίσματα. Στα μπάζα όμως από τα κατεστραμμένα τμήματα των τάφων ο δασικός υπάλληλος Ευάγγ. Μαυρουδής βρήκε δύο χάλκινα βραχιόλια βυζαντινών χρόνων (10ος-12ος αι. μ.Χ.), που δίνουν και τη χρονολόγηση των τάφων. Και τα δυο (ΑΓΚ 3639, 3640) έχουν ελεύθερα άκρα και η εξωτερική τους επιφάνεια διακοσμείται με μικρά χαράγματα (οριζόντιες και κάθετες συστάδες γραμμών, ζικ ζακ, σε σχήμα Χ ή καμπύλα).

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο (Πλωτινόπολη)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων σπιτιού στο οικόπεδο

1. Ο οποίος ανέθεσε στην υπογράφουσα τη σύνταξη των Χρονικών του ΑΔ 1980.

του Βασ. Ντακάκη που βρίσκεται στους βόρειους πρόποδες του λόφου της Αγίας Πέτρας προς ΝΑ. του Διδυμοτείχου όπου εκτείνεται η πόλη και το νεκροταφείο της αρχαίας Πλωτινόπολης², το σκαπτικό μηχανήμα κατέστρεψε τμήμα ασβεστόχτιστου τοίχου. Μετά από αυτό, ερευνήθηκε ένα μικρό τμήμα που απέμεινε, σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Πρόκειται για τοίχο με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., πλ. 2,75 μ. στο κάτω μέρος και μεγ. σωζ. ύψ. 1,10 μ. Οι όψεις του είναι χτισμένες περίπου κατά το ψευδοϊσοδομικό σύστημα με αδρά λαξευμένους πωρολίθους που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Στο κάτω μέρος της κάθε όψης σε διαφορετικό, όμως, ύψος σχηματίζεται από μία «βαθμίδα» η οποία έχει ίσως θέση ευθυνηρίας του τοίχου. Το εσωτερικό του τοίχου σχηματίζεται από «γέμισμα» με μικρές πέτρες ανακατεμένες με ασβεστοκονίαμα που περιέχει λεπτοτριμμένο κεραμίδι (κουρασάνι). Από την κεραμική της επίχωσης χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Η παρεία του τοίχου αυτού προς ΒΔ. συνεχίζεται κάτω από την επίχωση του διπλανού οικοπέδου του Παν. Βαγγελακάκη, αλλά δεν ερευνήθηκε προς το παρόν. Σε απόσταση 12 μ. προς ΝΑ. σώθηκαν ελάχιστα υπολείμματα του ίδιου τοίχου. Το μεγάλο μήκος και πλάτος, όπως και η στέρεη κατασκευή, οδηγούν στην υπόθεση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε τμήμα οχυρωματικού τοίχου, περιβόλου της ρωμαϊκής Πλωτινόπολης.

Στο απέναντι (ανατολικό) χείλος του οικοπέδου σε βάθος 3,40 μ. από την επιφάνειά του ο εκσκαφέας κατέστρεψε το μεγαλύτερο τμήμα ενός κεραμοσκεπούς καλυβίτη τάφου. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν μερικά υπολείμματα από το σκελετό του νεκρού.

Είναι φανερό ότι ο τάφος που βρίσκεται σε πολύ μεγαλύτερο βάθος από τον τοίχο είναι προγενέστερος εκείνου. Προβλήματα όμως, όπως η σχέση του οχυρωματικού τοίχου με την πόλη και το νεκροταφείο της, θα μπορούσε να λύσει μια μελλοντική ανασκαφική έρευνα με σκοπό την παρακολούθηση της πορείας του «περιβόλου».

Ρούσσα

Σε δύο ανασκαφικές περιόδους πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Διαμ. Τριαντάφυλλου συστηματική ανασκαφική έρευνα των γνωστών από παλιότερα μεγαλιθικών μνημείων (dolmen)³, στην ορεινή περιοχή της Ρούσσας δίπλα στα σύνορα της Βουλγαρίας (θέσεις Δικέλλα, Σκοπιά).

Η ανασκαφή διενεργήθηκε σε τύμβους που κάλυπταν μεγαλιθικά μνημεία περιβαλλόμενα από λίθινα κυκλικά ή ελλειψοειδή κρηπιδώματα⁴ (Πίν. 253 β). Το κάθε κρηπιδώμα περιέβαλλε ένα ή περισσότερα μεγαλιθικά μνημεία (Πίν. 254 β).

Διαπιστώθηκαν τρεις φάσεις των τάφων:

1. Τάφοι - dolmens με πλευρικό άνοιγμα που χρονολογούνται στον 9ο αι. π.Χ. Η κεραμική παρουσιάζει αυλακωτή διακόσμηση (kannelierte Keramik) στο λαιμό και τον ώμο των αγγείων (Πίν. 253 α).

2. Τάφοι - cistes με απλές καύσεις ή τεφροδόχα αγγεία που χρονολογούνται στον 8ο αι. π.Χ. Κεραμική με εμπιεστα γεωμετρικά σχέδια (Stempelkeramik) (Πίν. 254 α). Στην ίδια φάση διαπιστώθηκαν λιγοστά παραδείγματα με εγχάρακτα γεωμετρικά σχέδια (ritzterzierte Keramik).

3. Καύσεις σε αβαθείς λάκους ή σε τεφροδόχα αγγεία του τέλους του 7ου αι. π.Χ. Στη φάση αυτή ανήκουν σιδερένια μαχαιρίδια και αιχμές δοράτων.

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ⁵

Εργάνη

Στο νότιο μέρος του σχολείου, στο άκρο του χωριού, υψώνεται ο λόφος Αμπάρ-τεπέ η κορυφή του οποίου περικλείεται από μικρό πολυγωνικό περίβολο. Είναι χτισμένος από πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό και η περίμετρό του είναι 136 μ. περίπου. Στις γωνίες διακρίνονται ανάμεσα στους λιθωρούς των ερειπίων ημικυκλικοί πύργοι ακτίνας 5 μ. περίπου. Στη δυτική πλευρά του περιβόλου ο λιθωρός ενός πύργου δείχνει ότι πρέπει να ήταν κυκλικός, διαμ. 8 μ. περίπου. Στους βορειοδυτικούς και βορειοανατολικούς πρόποδες του υψώματος έχουν κυλίσει κομμάτια από κεραμίδια στέγης βυζαντινών χρόνων, που προέρχονται από κτίσματα, στο εσωτερικό του περιβόλου. Από πληροφορίες κατοίκων του χωριού στο δυτικό τμήμα του αποκαλύφθηκαν παλιότερα θεμέλια ασβεστόχτιστου κτίσματος. Εξάλλου κοντά στο αντλιοστάσιο του χωριού υπάρχουν και σήμερα υπολείμματα ασβεστόχτιστου τοίχου, ενώ στο σχολείο και απέναντι απ' αυτό έχει μεταφερθεί μαρμάρινο κομμάτι πεσσού βυζαντινών χρόνων. Από την περιοχή γύρω από το λόφο προέρχονται μερικά

2. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη (1959-1960), Θεσσαλονίκη 1961, σ. 21-25. Balkan Studies 19 (1978), σ. 239-247.

3. AAA VI (1973), σ. 241 κ.ε.

4. Μία πρώτη ανακοίνωση για την ανασκαφή των τύμβων έχει δημοσιευτεί στα Θρακικά Χρονικά 36 (1980-1981), σ. 61-69.

5. Η επισήμανση των νέων αρχαιοτήτων στο Νομό Ροδόπης οφείλεται στον ακαταπόνητο φύλακα της περιοχής Μαρώνειας Φ. Κωνσταντινίδη.

μόνο όστρακα, αρκετά φθαρμένα, μερικοί πυριτόλιθοι και κομμάτι μυλόλιθου προϊστορικής εποχής. Όλα αυτά τα επιφανειακά ευρήματα οδηγούν στην υπόθεση ότι πρόκειται για περίβολο ακαθόριστης προϊστορικής περιόδου που χρησιμοποιήθηκε σαν μικρό αμυντικό κάστρο χωρίς σημαντικές προσθήκες στα βυζαντινά χρόνια οπότε αναπτύχθηκε και κάποιο μικρό πόλισμα γύρω από το ύψωμα.

Νέα Πέτρα

Σε απόσταση 1 χλμ. προς Β. του χωριού, που βρίσκεται στα ΒΑ. του χωριού Εργάνη, ανάμεσα στα χαμηλά υψώματα Ενίκ-τεπέ που χωρίζονται μεταξύ τους με μικρό ρέμα και αγροτικό δρόμο παρατηρούνται στα χωράφια των Παζλή, Ντονάντζαλη και Παπανικολάου όστρακα χειροποίητα, βάσεις από πιθάρια, επίσης και ίχνη από κυκλικό κτίσμα (στο χωράφι του Γ. Παπανικολάου). Πρόκειται για οικισμό προϊστορικό για τον οποίο, ίσως μόνο η ανασκαφική έρευνα θα δώσει περισσότερες πληροφορίες.

Προσκυνητές

1. Στη θέση Κοκκινόβρυση κατά την καλλιέργεια του χωραφιού ιδιοκτησίας του δημοτικού σχολείου παρασύρθηκαν και ήρθαν στο φως οι μαρμάρινες πλάκες ενός κιβωτιόσχημου τάφου που καταστράφηκε. Η μία μαρμαρόπλακα έχει διαστάσεις $2,03 \times 0,63 \times 0,25$ μ.

2. Στη θέση Μάνα, 1 χλμ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού και βόρεια του δρόμου προς το χωριό Οχυρό, με την ισοπέδωση του χωραφιού του Δ. Κωστενίδη αποκαλύφθηκε οικοδομικό υλικό από κτίριο ρωμαϊκής εποχής: οπτόπλινθοι και γωνιόλιθοι από πωρόλιθο και άφθονη ασβεστοκονία που είχε χρησιμοποιηθεί σαν συνδετικό υλικό· επίσης ένα μαρμάρينو ιωνικό κιονόκρανο και μία μαρμάρινη βάση ιωνικού κίονα. Ο χώρος γύρω είναι διάσπαρτος από όστρακα αγγείων ρωμαϊκής εποχής καθώς και κομμάτια καλυπτέρων από τη στέγη του κτιρίου. Παλιότερα είχε ανασυρθεί στην ίδια θέση ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα, διαστ. $1,68 \times 0,905 \times 0,18$ μ. με πλαίσιο $0,12$ μ. που περιβάλλει τη μία μεγάλη επιφάνεια· προέρχεται ασφαλώς από το ίδιο κτίριο. Ίχνη οικισμού στο γύρω χώρο δεν παρατηρήθηκαν. Αυτό κάνει πιθανή την υπόθεση ότι πρόκειται για ιερό ή έπαυλη που χτίστηκε στη θέση αυτή τη ρωμαϊκή εποχή.

Μαρώνεια

Στην περιοχή Εξοχή (Γιακίν-τσιφλίκι) της παραλιακής θέσης Μπεκλεμέ, προς Α. του αρχαιολογικού χώρου της Μαρώνειας, παρατηρούνται επιφανειακά αρκετές σκόρπιες πέτρες και πλάκες που προέρχονται ίσως από διαλυμένους αρχαίους τάφους. Ένας από αυτούς

βρέθηκε μισοδιαλυμένος δίπλα στο μονοπάτι. Σώθηκαν στη θέση τους δυο πλευρικές πλάκες. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε πήλινη δακρυδόχος ελληνιστικής εποχής. Προς τη θάλασσα παρατηρούνται ανάμεσα σε σωρούς από πέτρες ίχνη από περίβολο χτισμένο με λογάδες πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό.

Πετρωτά

Στη θέση Πουρνατζίκ ή Κελεμιτζίκ, 600 μ. περίπου προς Β. της γνωστής προϊστορικής και βυζαντινής ακρόπολης του Αγίου Γεωργίου Πετρωτών, αμέσως μετά το δρόμο που οδηγεί στο χωριό, επισημάνθηκε οικισμός έκτασης 200×100 μ., που χρονολογείται στη ύστερη νεολιθική εποχή-πρώιμη εποχή του Χαλκού. Περισυλλέχτηκε καστανόχρωμη και ερυθρόχρωμη στιλβωτή κεραμική καθώς και κεραμική με χαρακτή και εμπέστη διακόσμηση και με γραφίτη. Επίσης πελέκει και λεπίδες από πυριτόλιθο και κομμάτι λίθινου τριπτήρα. Βρέθηκαν όμως και λιγοστά όστρακα ρωμαϊκής εποχής, απόδειξη ότι ο χώρος κατοικήθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια.

NOMOS EBPOY

Μεσημβρία

Στη θέση Κακλίκι, 3,5 χλμ. νοτιοδυτικά της Ν. Μεσημβρίας, στο χωράφι του Ι. Μπαρή, δίπλα στη θάλασσα και αμέσως δυτικά από το χειμάρρο Κακλίκι - ρέμα παρατηρούνται σποραδικά μερικά σπασμένα αρχιτεκτονικά μαρμάρινα μέλη, πλίνθοι από πηλό, θεμέλια καθώς και κεραμίδια στέγης βυζαντινών χρόνων. Μαζί με τα πολλά άβαφα όστρακα βρέθηκαν και μερικά μελαμβαφή.

Σαμοθράκη

Κανταράδικα

1. Στο ύψωμα Καστέλι, 200 μ. στο βορειοανατολικό τμήμα του νησιού, όπου παλιότερα είχε επισημανθεί μεσαιωνικός οικισμός διαπιστώθηκε τώρα η ύπαρξη εξαγωνικού μεσαιωνικού περιβόλου, μήκ. 175 μ., πλάχ. τοίχου 1,80 μ. Η πορεία των ερειπίων του περιβόλου διακρίνεται ανάμεσα στην πυκνή βλάστηση του υψώματος.

2. Στη θέση Χουβουλιού, 300-400 μ. προς Ν. ανάμεσα στους χειμάρρους Άγκιστρο και Συκιάς-ρέμα επισημάνθηκαν ερείπια οχυρωματικού περιβόλου χτισμένου με ξερολιθιά, χωρίς συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του περιβόλου, που περικλείει έκταση, διαστ. 600×200 μ., διακρίνονται ανάμεσα στην πυκνή θαμνώδη βλάστηση ίχνη από τετράπλευρα κτίσματα. Βρίσκονται όστρακα άβαφα χοντροειδή, αλλά και άλλα εφυαλωμένα της βυζαντινής εποχής.

Παναγία η Μαντάλω

1. Στα βόρεια του χωριού Προφήτης Ηλίας, στο εσωτερικό του νησιού της Σαμοθράκης, γύρω από το ξωκλήσι Παναγία η Μαντάλω παρατηρούνται ίχνη τετράπλευρου οχυρωματικού περιβόλου, μήκ. 400 μ. περίπου. Το πάχος του τοίχου είναι 1,10 μ. και τα χαμηλά σωζόμενα μέρη του είναι χτισμένα με ακανόνιστες πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό. Στο εσωτερικό του περιβόλου βρίσκονται κεραμίδια στέγης βυζαντινών χρόνων.

2. Στη θέση Μαντρούδα σε απόσταση 300 μ. περίπου βορειοδυτικά από το ξωκλήσι της Παναγίας της Μαντάλως, στη βαθμιδωτή πλαγιά του λόφου επισημάνθηκαν ίχνη αρχαίου οικισμού. Περιβάλλεται από πολύ κατεστραμμένο περίβολο, διαστ. 150 × 55 μ. Το πάχος του τοίχου είναι 1,80 μ. και είναι χτισμένος ξερολιθιά. Βρίσκονται φθαρμένα όστρακα προϊστορικής και κλασικής εποχής.

Παλιάπολη

Στη θέση Βασιλικό, 3 χλμ. περίπου ανατολικά της Παλιάπολης, βόρεια από τον αμαξιτό δρόμο και σε απόσταση 300 μ. από τη θάλασσα ανάμεσα στους χειμάρρους Βασιλικό προς Α. και Τσιλινίκα προς Ν. σε έκταση διαστ. 300 × 600 μ. βρίσκονται όστρακα και κεραμίδια στέγης κλασικής εποχής. Η έκταση χωρίζεται σε δύο μέρη με τείχος που είναι χτισμένο ξερολιθιά και έχει πάχος 1-1,50 μ. Στο νότιο τμήμα της έκτασης, δίπλα στο χείμαρρο Τσιλινίκα βρίσκονται και όστρακα βυζαντινής εποχής.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Νομίσματα

Από διάφορους αρχαιολογικούς χώρους της Θράκης περισυλλέχθηκαν και παραδόθηκαν στο Μουσείο Κομοτηνής 634 χάλκινα νομίσματα διάφορων εποχών, από τα οποία τα 269 ήταν τελείως φθαρμένα, καθώς και 15 ασημένια νομίσματα από τα οποία τα δύο ήταν φθαρμένα.

Τέσσερις άβαφους αμφορείς (ο ένας οξυύθμενος, οι άλλοι τρεις βυζαντινών χρόνων) ανέσυρε από άγνωστο σημείο του Θρακικού πελάγους ο ιδιοκτήτης μηχανότρατας Ι. Κολοσέντας από την Αλεξανδρούπολη. Σε ολόκληρη την εξωτερική επιφάνεια των αμφορέων έχουν επικαθίσει θαλασσινά όστρακα (τραγάνα).

Ο κάτοικος Αβδήρων Ρωμ. Βουρβουκέλης παρέδωσε στο Μουσείο Κομοτηνής έξι πήλινα αγγεία που υποστηρίζει ότι βρήκε στη Βεργίνα της Μακεδονίας. Από αυτά, τα τρία είναι μελαμβαφή *unguentaria* του τέλους του 4ου αι. π.Χ., το ένα μελαμβαφής κάρθαρος με λευκή, γραπτή διακόσμηση τρέχουσας σπείρας, το άλλο μελαμβαφής λήκυθος με λεπτές οριζόντιες ταινίες γρα-

πτού λευκού χρώματος και το έκτο άβαφο, μόνωτο αγγείο με εμπιεστη διακόσμηση ροδάκων και οριζόντιες αυλακώσεις.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Περιοχή Μητρικού (αρχαία Στρώμη)

1. Ο φύλακας αρχαιοτήτων Κωνστ. Κανέλλης παρέδωσε κομμάτι επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης από ασβεστόλιθο (ΑΓΚ 3675) που χρονολογείται στον 4ο αι. π.Χ. Είναι σπασμένη και φθαρμένη σε αρκετά σημεία. Ύψ. 0,505, πλ. 0,249-0,278, πάχ. 0,09 μ. Ύψ. γραμμάτων 0,03 μ. (Πίν. 255 α). Η επιγραφή σε τρεις στίχους: [Α]ΒΔΗΡ[Ι]--/ΞΕΝΟΦΩΝ/ΤΟΣ

2. Ο Ι. Μεραχτάκης, κάτοικος Ξυλαγανής, παρέδωσε κομμάτι μαρμάρινης επιτύμβιας ενεπίγραφης στήλης (ΑΓΚ 3676) του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 255 β). Επιστέφεται με πλατιά ταινία που προεξέχει ελαφρά προς τα εμπρός και έχει καμπύλο πέρας, σπασμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος. Αποκρούσεις υπάρχουν σε όλη την επιφάνεια του μαρμάρου. Ύψ. 0,51, πλ. 0,33, πάχ. 0,155, ύψ. γραμμάτων 0,035 μ. Στην κύρια όψη του κορμού η επιγραφή: 'Ηραϊς/Ο-ΙΟΥ

3. Από την περιοχή της αρχαίας Στρώμης προέρχεται κομμάτι από μαρμάρινο μέτρο ελέγχου υγρών (επιφανειακό εύρημα που παρέδωσε ο Δ. Γουγουσάκης, κάτοικος Ξυλαγανής). Σώζονται δύο ολόκληρες άμισες μεταξύ τους, κοιλότητες και μέρος από δύο άλλες (ΑΓΚ 3630) (Πίν. 255 γ). Μάρμαρο χοντρόκοκκο. Μήκ. 0,208, πλ. 0,259, ύψ. 0,093 μ.

Μίσχος

Από τον οικισμό Κερασιά προέρχεται μαρμάρινο κινονόκρανο του 11ου-12ου αι. μ.Χ. που βρήκε και παρέδωσε ο Βασ. Κεσκίνης, κάτοικος Κομοτηνής (ΑΓΚ 3674). Είναι λεβητοειδές και διακοσμείται στις τρεις πλευρές του με ανάγλυφο σταυρό (Πίν. 255 δ).

Κρωβύλη

Στο γνωστό νεολιθικό οικισμό Παπά αμπέλια⁶ βρέθηκε από το φύλακα αρχαιοτήτων Κων. Κανέλλη πήλινο ακέφαλο γυναικείο ειδώλιο (ΑΓΚ 3643). Το πάνω μέρος του κορμού είναι πλακοειδές, το κάτω προεξέχει έντονα στο πίσω μέρος (Πίν. 256 α-β). Τα χαρακτηριστικά του γένους δηλώνονται με έντονα χαράγματα. Όμοια ειδώλια βρέθηκαν παλιότερα στον ίδιο οικισμό⁷.

6. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 430.

7. Ό.π., Πίν. 429 α.

Μαρώνεια

1. Από την παραλία της αρχαίας Μαρώνειας μεταξύ των θέσεων Καμπάνα, Μώλος και Μητροπολιτικής Κατασκήνωσης προέρχεται τμήμα ανάγλυφης στήλης από χοντρόκοκκο, υπόλευκο μάρμαρο που βρήκε και παρέδωσε ο Ιω. Βασιλάκης, κάτοικος Μαρώνειας. Από την παράσταση σώζεται ακέφαλη, γυναικεία μορφή (Πίν. 256 γ). Είναι όρθια, ο πάνω κορμός στρέφεται κατά τα τρία τέταρτα. Φορά αχειρίδωτο χιτώνα και ιμάτιο που τυλίγει το κάτω μέρος του σώματος και τον αριστερό ώμο. Φαίνεται πως με το αριστερό χέρι η μορφή ανέσυρε το ιμάτιο με μια κίνηση «αποκάλυψης». Το στήσιμο γενικά της μορφής, το ψηλό ζώσιμο του χιτώνα και η επί μέρους επεξεργασία του αναγλύφου οδηγούν σε χρονολόγησή του στο τέλος της κλασικής ή στην αρχή της ελληνιστικής εποχής.

Η επιφάνεια γενικά του μαρμάρου είναι αρκετά φθαρμένη και καλυμμένη σε αρκετά σημεία από απολιθωμένους, θαλάσσιους οργανισμούς. Ύψ. 0,72, πλ. 0,39, πάχ. 0,24 μ.

2. Με τη διαμόρφωση της περιοχής του αρχαίου λιμανιού Μαρώνειας για την κατασκευή σύγχρονου λιμενοβραχίονα, ανασύρθηκε στην παραλία του Αγίου Χαράλαμπου λαξευμένο κομμάτι μαρμάρου, σπασμένο στο πάνω μέρος και στη μία πλευρά, ύψ. 0,65, μεγ. σωζ. μήκ. 0,61 και πλ. 0,425 μ. Ο όγκος του μαρμάρου είναι διαμορφωμένος σε είδος καθίσματος με ερισείνωτο και ένα σωζόμενο ερισίχειρο που οι εξωτερικές τους όψεις είναι κοιλόκυρτες με διαβαθμιδωτή βάση. Στο πάνω εισέχον τμήμα της κύριας όψης υπάρχει ανάγλυφη παράσταση δυσδιάκριτη εξαιτίας της μεγάλης φθοράς. Διακρίνεται καθιστή μορφή ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο (;) που κρατά στην αγκαλιά της ένα ζώο, πιθανότατα σκύλο.

Το κάτω τμήμα της κύριας όψης διαμορφώνεται σε πλατιά ταινία, ύψ. 0,33 μ., που συνεχιζόταν προς το αριστερό μέρος. Η αποσπασματικότητα του κομματιού αυτού κάνουν δύσκολη την ερμηνεία της χρήσης του· ίσως είχε διακοσμητικό χαρακτήρα ή ήταν αναθηματικό. Προβληματική είναι η χρονολόγηση εξαιτίας της μεγάλης φθοράς της επιφάνειας του μαρμάρου.

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Από την περιοχή του αρχαιολογικού χώρου των Αβδήρων περισυλλέχτηκαν επτά κεφάλια πήλινων ειδωλίων υστεροαρχαϊκής και ελληνιστικής εποχής (ΑΓΚ 3645-3650 και 3654), τμήμα πήλινου σκεύους (;) που διακοσμείται με κεφάλι μορφής με καλαθίσκο και τσαμπί σταφυλιού (;) στ' αριστερά του προσώπου (ΑΓΚ 3253) (Πίν. 256 δ).

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών στον περίβολο στρατιωτικών εγκαταστάσεων στο ανατολικό άκρο του Διδυμοτείχου, προς την πλευρά του Σιδηροδρομικού Σταθμού της πόλης, βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από χοντρόκοκκο μάρμαρο με αετωματική επίστεψη (Πίν. 256 ε).

Στο κάτω μέρος της κύριας όψης υπάρχουν δυο τόρμοι για πελεκόσχημους συνδέσμους από προγενέστερη ή (το πιθανότερο) μεταγενέστερη χρήση της στήλης σαν οικοδομικό υλικό. Συνολ. ύψ. 0,775, ύψ. επίστεψης 0,24, πλ. κορμού 0,29, πλ. επίστεψης 0,32, πάχ. κορμού 0,093, πάχ. επίστεψης 0,093 μ.

Η επίστεψη προεξέχει κατά 0,03 μ. από τη μπροστινή επιφάνεια του κορμού της στήλης σχηματίζοντας ιωνικό κυμάτιο και απολήγει σε τρία ακρωτήρια ανθεμωτά (σώζονται μόνο τα περιγράμματά τους). Οι άκρες των πλαγιών ακρωτηρίων είναι σπασμένες. Τα ανθέμια των ακρωτηρίων επέστεφαν τις τρεις γωνίες του αετώματος το οποίο, όπως και τα φύλλα των ανθεμίων, θα πρέπει να δηλώνονταν με χρώμα.

Η κύρια όψη της στήλης είναι καλοδοουλεμένη και φέρει μικρές αποκρούσεις. Καλοδοουλεμένοι είναι και οι κρόταφοι της στήλης, ενώ η πίσω όψη της είναι αδρά λαξευμένη. Στο κέντρο περίπου της κύριας όψης υπάρχει επιγραφή από 11 στίχους, χωρίς διάστιχα κενά.

Ύψ. γραμμάτων 0,016-0,019 μ., (το 0,01 μ.) με μικρούς ακρέμονες.

Από τον τύπο των γραμμάτων χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ., ή στον πρώιμο 2ο αι. π.Χ.

Το κείμενο της επιγραφής⁸ είναι επιτύμβιο επίγραμμα του οποίου μόνο ο πρώτος στίχος είναι τέλειο δακτυλικό εξάμετρο. Οι άλλοι στίχοι παρουσιάζουν μετρική ακαταστασία.

Το κείμενο του επιγράμματος σε μεταγραφή είναι:

- Ἡ μάλα πατρίδο
ς εὐρυβότου τη-
λοῦ Βαβυλῶνος τῷ
ιδ, Ἀπολλῶνι, τύμ-
5. βωι, κέκλισαι, οὐ σέ κ
ασίγνητος, πολλ
άκις ἐζόμενος, σ
τενάχησε Ἀγάθω
ν, κατὰ θυμὸν πένθ
10. ος ἐλὼν ἀλίαστον
δακρυδέντι γόωι*

8. Βασικές παρατηρήσεις σχετικά με την ανάγνωση της επιγραφής οφείλονται στο σινάδελο Χαρ. Κριτζά, στον οποίο εκφράζονται ευχαριστίες.

Στίχ. 2. *εὐρυβότου*=ευρυβώτου (=περιβόητος) ή ευρυβάτου (ευρύχωρος, απέραντος).

Στίχ. 3. *Βαβυλῶνος*: Βαβυλῶν -ῶνος=πρωτεύουσα της Ασσυρίας και κατ' επέκταση κάθε μεγάλη και μεγαλοπρεπής πόλη (Πρβλ. Ηρόδ. 3, 160).

Στίχ. 4. *Απολλῶνι*: Απολλῶνις (αντί Απολλώνιος⁹ σε αττική επιγραφή του 75/6-87/8 μ.Χ. (IG II² 3112, στ. 34 όπου τονίζουν Ἀπολλῶνις). Επίσης Ἀπολλῶνις σε επιγραφή πιθανόν ρωμαϊκής εποχής βλ. W. Peek; Attische Grabinschriften I (1953), σ. 31, αριθ. 97.

Στίχ. 8. Το όνομα Αγάθων πολύ κοινό ήδη σε επιγραφές του 4ου αι. π.Χ.

Το επίγραμμα αναφέρεται στο θάνατο και την ταφή κάτω από τύμβο ενός άνδρα που λεγόταν Απολλώνις και πατρίδα του ήταν η ξακουστή (ή απέραντη) Βαβυλώνια. Φαίνεται λιγότερο πιθανό το τοπωνύμιο Βαβυλῶν να χρησιμοποιείται εδώ με γενική έννοια (πόλη μεγάλη και σημαντική), εφόσον η πόλη ορίζεται και κατά κάποιο τρόπο γεωγραφικά: *μάλα τηλοῦ εὐρυβότου Βαβυλῶνος*. Πιθανότατα, λοιπόν, ο νεκρός Απολλώνις και ο αδελφός του Αγάθων που συχνά καθόταν στον τάφο του αδελφού του και τον θρηνούσε, καταγόταν από τη Βαβυλώνα της μακρινής Ασσυρίας.

Η στήλη με το επιτύμβιο επίγραμμα δεν πρέπει να έχει μεταφερθεί από μακριά. Στην περιοχή όπου βρέθηκε και μέχρι το λόφο Αγία Πέτρα, όπου τοποθετείται μία αταύτιστη Θρακική πόλη της κλασικής εποχής¹⁰ γνωστή στα ρωμαϊκά χρόνια με το όνομα Πλωτινόπολη, έχουν βρεθεί κατά καιρούς τάφοι που ανήκουν στο νεκροταφείο της αρχαίας και της μεταγενέστερης (ρωμαϊκής πόλης).

Είναι προβληματικό πως οι δύο Βαβυλώνιοι βρέθηκαν στη Θράκη. Μικρή βοήθεια στην απάντηση του ερωτήματος δίνει η χρονολόγηση της επιγραφής στο β' μισό του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ. Είναι ακριβώς η εποχή των μεγάλων πολέμων των ελληνοιστικών κρατών κατά τη διάρκεια των οποίων τα όρια των κρατών αυτών στην Ανατολική Μεσόγειο και Ασία μεταβάλλονται διαρκώς και πληθυσμοί (κυρίως στρατός) μετακινούνταν συνεχώς¹¹. Δεν αποκλείεται επομένως, οι δύο Έλληνες (όπως δείχνουν τα ονόματά τους) που είχαν γεννηθεί στη Βαβυλώνα να ήρθαν για κάποιο άγνωστο λόγο στη Θράκη αυτή την ταραγμένη εποχή.

Σαμοθράκη

Από τη θέση Σωληνάρι που βρίσκεται προς Α. του χωριού Καμαριώτισσα, προέρχεται μία μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη, ύψ. 0,93, πλ. 0,315, πάχ. 0,105-0,12 μ. Είναι σπασμένο το πάνω τμήμα της επιγραφής. Στην κύρια όψη σώζεται επιγραφή στα ελληνικά από 45 στίχους όπου περιλαμβάνεται κατάλογος μυστών.

Στον αριστερό της κρόταφο η στήλη φέρει επιγραφή από 44 στίχους, επίσης στα ελληνικά, όπου δίνεται κατάλογος ονομάτων (ίσως μυστών). Στο δεξιό κρόταφο της στήλης υπάρχει λατινική επιγραφή σε τρεις στίχους γραμμένη κατά μήκος του μεγάλου άξονα του κρόταφου. Είναι βέβαιο ότι η στήλη πρέπει να μεταφέρθηκε στο σημείο που βρέθηκε από το Ιερό των Μεγάλων Θεών της Σαμοθράκης¹².

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΑΛΤΙΔΟΥ

9. Ἄφθωνα παραδείγματα συγκοπῆς του ο σε ονόματα που λήγουν σε -ιν, -ις (από καταλήξεις -ιον, -ιος) (βλ. Leslie Threatte, The Grammar of Attic Inscriptions, I (1980), σ. 400 κ.ε.).

10. Βλ. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959-1960, Θεσσαλονίκη 1961 σ. 22 κ.ε. G. Bakalakis, Du rayonnement des civilisations grecque et romaine dans la basse vallée de l' Hébrois, 8ème Congrès International d' Archéologie Classique, Paris 1963, σ. 283-289, Balkan Studies, ό.π.

11. Υπήρξε μια περίοδος μετά το 246/5 π.Χ. επί βασιλείας της Αιγύπτου Πτολεμαίου Γ' του Ευεργέτη (246-221 π.Χ.) που προσαρτήθηκαν στο βασίλειο της Αιγύπτου η Βαβυλώνα, η περιοχή του Ευφράτη (βλ. Ul. Wilcken, Αρχαία Ελληνική Ιστορία, σ. 367-368), επίσης η Παμφυλία, ο Ελλησποντος και κτήσεις της Θράκης (βλ. Πολύβ. V, 34,7).

12. Το κείμενο των τριών επιγραφών της στήλης θα δημοσιευθεί σε ειδική μελέτη της υπογράφουσας.

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στις αρχές του χρόνου τοποθετήθηκαν στην Εφορεία ως Επιμελητές Αρχαιοτήτων η Αγγ. Στρατή και ο Νίκ. Ζήκος. Την ίδια χρονιά το δυναμικό της Εφορείας ενισχύθηκε και με υπαλλήλους άλλων κλάδων. Παράλληλα λοιπόν με την ενημέρωση των νέων υπαλλήλων στα καθήκοντά τους, την επιτακτική ανάγκη εσωτερικής οργάνωσης της Εφορείας και παρά τη γενικότερη οικονομική ύφεση η Εφορεία συνέχισε το έργο της διάσωσης και προβολής των μνημείων της περιφέρειάς της με ανασκαφές, αναστηλώσεις, συντηρήσεις και επανεκθέσεις.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σέρρες

Οδός Ίωνος Δραγούμη 2

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση πολυκατοικίας βρέθηκε η συνέχεια και ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη της «πόρτας του φόρου» (Πίν. 257 α), που τμήμα της είχε ανασκαφεί το 1977 και διατηρήθηκε στο υπόγειο της παρακείμενης οικοδομής στη γωνία των οδών Ίωνος Δραγούμη και Γενναδίου (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 315). Στο νέο οικόπεδο, που ανασκάφηκε φέτος, βρέθηκε η ανατολική πλευρά (μήκ. 7,05 μ.) του πύργου, που διατηρείται στο διπλανό οικόπεδο, και η προς Α. συνέχεια τείχους, που το πλάτος του δε μετρήθηκε γιατί βρίσκεται κάτω από το πεζοδρόμιο της οδού Ίωνος Δραγούμη και σχηματίζει κατά κάποιο τρόπο τη βόρεια παρειά του σκάμματος του οικοπέδου. Σε απόσταση 6,35 μ. από τον προηγούμενο πύργο σχηματίζεται εγκάρσιος διαχωριστικός τοίχος, πλ. 4,45 μ., που εκτείνεται προς Ν. διασχίζει όλο το οικόπεδο και προχωρεί στα όρια της διπλανής οικοδομής. Στον τοίχο αυτό και σε απόσταση 6,75 μ. από το βόρειο τείχος, ανοίγεται η εσωτερική πύλη «του φόρου», πλ. 3,75 μ., που σώζει κατά χώρα μέρος του μαρμάρινου κατωφλίου της, βαθιά λειασμένου από την ανά τους αιώνες διεύλευση πεζών και τροχοφόρων. Η εσωτερική αυτή πύλη έκλεινε με δίφυλλη θύρα, όπως φαίνεται από τους δύο τόρμους των κατακόρυφων περιστροφικών αξόνων στις δύο γωνίες του κατωφλίου. Νότια της εσωτερικής πύλης και σε μικρή απόσταση 1,60 μ. από τον προηγούμενο διαχωριστικό τοίχο, που στην πλευρά αυτή μειώνει το πλάτος του σε 2,90 μ., σχηματίζεται μεγάλος πυργοειδής πρόβολος, με πάχος τοίχων 2-2,30 μ., που συνεχίζεται και στο διπλανό υπόγειο, διαμορφώνοντας με την πλάγια όψη του τη νότια παρειά του συγκροτήματος της πύλης.

Συνδέοντας τα ευρήματα των δύο οικοπέδων μπορεί να αποκατασταθεί σε γενικές γραμμές η «πόρτα του φόρου»¹. Η δυτική αυτή πύλη των Σερρών, που οδηγούσε στον *decumanus maximus* της πόλης (Βασιλική Οδός), ήταν διπλή, εξωτερική, πλ. 3 μ., και εσωτερική, πλ. 3,75 μ. Ανάμεσά τους και μεταξύ δύο παρακείμενων πύργων σχηματίζεται διάδρομος, μήκ. 14-15 και πλ. 3 μ., ο οποίος μπροστά στην εσωτερική πύλη διευρύνεται σε τετράπλευρο ευρύχωρο εσωτερικό προθάλαμο, διαστ. 9,80 × 6,35 μ. Στο ίδιο σημείο και προς τη νότια πλευρά του διαδρόμου σχηματίζεται στενός χώρος, πλ. 1,60 μ. μόνο, άγνωστου μήκους, που δεν είναι δυνατό προς το παρόν να ερμηνευτεί.

Σε τομές που έγιναν μέσα στον εσωτερικό προθάλαμο βρέθηκε κιβωτιόσχημος συλημένος τάφος, διαστ. 1,95 × 0,55 μ., κατασκευασμένος με πλάκες, από τις οποίες μία ταφόπλακα φέρει ανάγλυφο διπλό σταυρό (12ος-13ος αι.) (Πίν. 257 β), ως και θεμέλια αρχαιότερου προβόλου (πάχος τοίχου 1 μ.), που ανήκει προφανώς σε παλιότερη διαμόρφωση της πύλης.

Η τοιχοδομία των τοίχων, που σώζονται σε αρκετό ύψος, είναι αργολιθοδομή, με λίθους λογάδες από το παρακείμενο των Σερρών ανατολικά ρέμα των Αγίων Αναργύρων, τοποθετημένους σε στρώσεις, και με παρεμβλήτα οριζόντια πλινθία. Ως συνδετική ύλη χρησιμοποιείται ασβεστοκονίαμα. Διακρίνονται επίσης μέσα στην τοιχοποιία σπές από πελεκητές ξυλοδεσιές και *srolia* από αρχαιότερα κτίρια, όπως δυο τετράπλευρες βωμοειδείς επιγραφές του 2ου αι. μ.Χ. και κομμάτια ανάγλυφου με παραστάσεις ζώων και ανθεμίων εντοιχισμένα στις παρειές της εσωτερικής πύλης².

Η πρώτη επιγραφή έχει διαστ. 1 × 0,485 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Σερρών Λ 139) (Πίν. 257 γ).

*Λ(εύκιος) Φίρμιος Κοκ
κειανός έαυτῶ
καί Ἐπουλεία
Μούση τῆ συμβίῳ
καί Τ(ίτω) Ἐπουλείῳ
Οὐάλεντι και
Ἐπουλείῳ Πριβάτῳ
καί Φιρμίαις Μαξίμῳ
καί Ὀνησίμῳ.*

1. Τοπογραφικά διαγράμματα των Σερρών, όπου φαίνεται η «πόρτα του φόρου» έχουν δημοσιεύσει οι Π. Παπαγεωργίου στο ΒΖ 3 (1894), σ. 244, πίν. I, Ν. Νικολάου, Σκαπανείς της ιστοριογραφίας και προβλήματα της ιστορίας των Σερρών, Θεσσαλονίκη 1964, πίν. VI, Α. Ξυγγόπουλος, Ἐρευναι εἰς τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν Σερρῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 2, Π. Πέννας, Ἱστορία τῶν Σερρῶν, Αθήναι 1966, σ. 40-43.

2. Οι δύο επιγραφές αποτεichίστηκαν από τη βόρεια παρειά και μεταφέρθηκαν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών.

Η δεύτερη επιγραφή έχει διαστάσεις 0,84 × 0,68 μ. (αριθ. ευρ. Μ. Σερρών Λ 140):

*Ἰσπίδιος Τει
Ἰσενος Διον
[υσι]ω τῷ υ(ί)ῳ μνείας
χάριν.*

Από τα νεότερα μόνο στρώματα της ανασκαφής προήλθε νεότερη μεταβυζαντινή κεραμική (18ος-19ος αι.) (Πίν. 257 δ), με χαρακτηριστικά μεγάλα ανοιχτά αγγεία με χοντρά τοιχώματα και πράσινη ως επί το πλείστον εφυάλωση. Αγγείο κλειστό, σχεδόν ακέραιο, με μια λαβή και προχοή φέρει μόνο λεπτό στρώμα από λευκό επίχρισμα (Πίν. 257 ε). Από την ίδια ανασκαφή προήλθαν μόνο λίγες βάσεις εποχής Παλαιολόγων με μονόχρωμη εφυάλωση ή με εγχάρακτα σχέδια και πρόσθετο καφέ και πράσινο χρώμα. Βρέθηκαν επίσης έξι χάλκινα νομίσματα τουρκικών χρόνων. Τα ευρήματα λοιπόν έδειξαν ότι η «πόρτα του φόρου» ήταν σε χρήση κατά τη διάρκεια πολλών αιώνων. Αυτό φαίνεται καθαρά στην επίχωση του διαδρόμου της, όπου βρέθηκαν σε πολλά επίπεδα «κιούγκια» πήλινα υδροδότησης.

Γωνία οδών Γενναδίου και Αριστοτέλους

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για ανέγερση πολυκατοικίας, 50 μ. περίπου νότια του προηγούμενου οικοπέδου, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια ογκώδους βυζαντινού πύργου του περιβόλου. Ο πύργος είναι τετράπλευρος, πλ. 9,99 μ. και προβολής 6,90 και 7,30 μ. στη βόρεια και στη νότια πλευρά αντίστοιχα. Το μέγιστο πάχος των τοίχων του, που είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή, οριζόντια πλινθία και ασβεστοκονίαμα, φθάνει τα 6 μ. Στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική άκρη του πύργου το τείχος συνεχίζει τη διαδρομή του αντίστοιχα προς το γειτονικό οικόπεδο της οδού Γενναδίου κατευθυνόμενο προς την «πόρτα του φόρου» σε ορατό μήκος 3,5 μ. και κάτω από το κατάρωμα της οδού Αριστοτέλους σε ορατό μήκος 4 μ.

Από την ανασκαφή προήλθε άφθονη κεραμική του 13ου-14ου αι. και μεταβυζαντινή κεραμική: εφυαλωμένα ανοιχτά αγγεία, αλλά και κλειστά σχήματα, μικρά επίσης ακόσμητα κανάτια. Βρέθηκε επίσης ένα νόμισμα τουρκικών χρόνων και μαρμάρινη πλινθος, διαστ. 0,57 × 0,40 × 0,92 μ., που έφερε εγχάρακτα τα γράμματα ΑΙΟΥ (αριθ. ευρ. Μ. Σερρών Λ 141). Κατά την κατασκευή πεδίου μέσα στον εσωτερικό χώρο του πύργου βρέθηκαν στη βάση του εντοιχισμένα μαρμάρια αρχιτεκτονικά μέλη αρχαιότερου κτιρίου, τα οποία ανέλαβε να εξετάσει η αρμόδια Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική

Στην παλαιά Μητρόπολη των Αγίων Θεοδώρων υ-

πήρχε αποθηκευμένη άφθονη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική, που προέρχεται από το χώρο γύρω από το μνημείο και μαζεύτηκε κατά τις εργασίες αποχωμάτωσης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου³. Το υλικό αυτό καθαρίστηκε, συγκολλήθηκαν όσα κομμάτια συνανήκαν και συμπληρώθηκαν αρκετά αγγεία, τα οποία μετά την ολοκλήρωση της εργασίας, θα εκτεθούν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών.

Τζιντζιρλί τζαμί

Μολονότι το λεγόμενο «Τζιντζιρλί τζαμί» των Σερρών (χρονολογείται στο β' μισό του 16ου αι.)⁴ είχε από το 1967 παραχωρηθεί στην Υπηρεσία μας για συντήρηση και αναστήλωση, κατεχόταν από το Δήμο Σερρών. Μετά από επανειλημμένα διαβήματα ο Δήμος παρέδωσε το κτίριο στην Εφορεία (Ιούνιος 1980) η οποία άρχισε αμέσως τον καθαρισμό του και τη μελέτη για τη συντήρησή του.

Ζίχνα

Μετά από λαθρανασκαφή στα ερείπια της παλιάς Ζίχνης ακολούθησε σωστική ανασκαφική έρευνα μικρής έκτασης, κατά την οποία αποκαλύφθηκε σε μικρή απόσταση εσωτερικά του ανατολικού οχυρωματικού περιβόλου χτιστό με πλινθους φρεάτιο, που έφερε εσωτερικά επίχρισμα υδραυλικού κονιάματος. Στο στόμιο του φρεατίου (διαμ. 0,65 μ.) βρέθηκε να προσφύεται πήλινος αγωγός παροχής ύδατος. Επίσης στην ίδια περιοχή εντοπίστηκε κόγχη εκκλησίας.

Η Ζίχνα υπήρξε σημαντική πόλη της περιοχής των Σερρών στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια⁵. Εκτός του οχυρωματικού περιβόλου, που σώζεται κατά τμήματα, διακρίνονται σήμερα, ανάμεσα στα ερείπια, κινστέρνα ορθογώνια στην κάτοψη και καλυμμένη με χτιστή καμάρα και συγκρότημα λουτρού ΒΑ. του περιβόλου. Στον εγκαταλειμμένο μεταβυζαντινό ναό του Ιωάννου Προδρόμου, που βρίσκεται προς Β. του περιβόλου, υπάρχουν δύο μαρμάρινες επιτύμβιες πλάκες με ανάγλυφο σταυρό και φυτικό διάκοσμο, που ανάγονται στην ύστερη βυζαντινή εποχή.

Χρυσούπολις

Συνεχίστηκε και για φέτος η έρευνα στα ερείπια της βυζαντινής Χρυσουπόλεως από τον κ. Α. W. Dunn. Έκθεση για τα αποτελέσματα της φετινής έρευνας δημοσιεύεται μετά την έκθεση της Εφορείας.

3. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 258.

4. Balkan Studies 12 (1971), σ. 442-4.

5. ΙΘΒ 28 (1978), σ. 269 κ.ε.

ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Συνεχίστηκε επίσης και για φέτος η έρευνα του καθηγητή κ. J. Lefort σε περιοχές του Νομού Σερρών, η οποία αποσκοπεί στον ταυτισμό τοπωνυμίων που συναντώνται σε βυζαντινά έγγραφα του Αγίου Όρους.

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ**Δράμα****Βυζαντινό τείχος**

Στην οδό Μιαούλη 4, στην αυλή της οικίας του Σωτήρη Τσουκά, σώζεται σε αρκετό ύψος τμήμα της βόρειας πλευράς του βυζαντινού περιβόλου της Δράμας και συγκεκριμένα το τμήμα του τείχους δίπλα ακριβώς στο βορειοδυτικό γωνιαίο πύργο, που είχε κατεδαφιστεί στο παρελθόν μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα της δυτικής πλευράς του περιβόλου. Η τοιχοποιία στο σημείο αυτό του τείχους είναι λιθοδομή, με λογάδες λίθους, τοποθετημένους σε κανονικές στρώσεις. Ανάμεσα στη λιθοδομή παρεμβάλλονται δύο ορατές ζώνες πλινθοδομής (διαστ. πλίνθων $0,50 \times 0,28 \times 0,045$ μ.) με αρμούς, πάχ. $0,04$ μ. Επειδή το τείχος στο σημείο αυτό παρουσίαζε σημεία ετοιμορροπίας έγινε η συντήρησή του με γέμισμα και αρμολόγημα της τοιχοποιίας (Πίν. 258 α).

Λουτρώνας

Κατά την κατεδάφιση ισόγειου παντοπωλείου του Αθ. Παρασκευά στην αγορά της Δράμας και στη γωνία των οδών Ρούσβελτ και Σκρα αποκαλύφθηκαν δύο χώροι παλιού κτίσματος με τοίχους από πλινθοδομή, πάχ. $0,55$ και $0,80$ μ. Ο ένας από αυτούς, εσωτ. διαστ. $3,10 \times 2,10$ μ., που χρησίμευε μάλιστα ως αποθήκη του παντοπωλείου, διέσωζε σχεδόν ολόκληρο το θόλο του. Στο δεύτερο χώρο και στον τοίχο, που σωζόταν σχεδόν ακέραιος, υπήρχε σχηματισμένο χαμηλό τυφλό τόξο από πλινθοδομή (Σχ έδ. 1).

Σε τομή, που έγινε σε βάθος, μπροστά στο δεύτερο χώρο, βρέθηκαν λίγα όστρακα μεταβυζαντινών χρόνων, μια πήλινη πίπα ίδιας εποχής και μαρμαρίνη λεκάνη ύδατος. Σύμφωνα με πληροφορίες γεροντότερων εντοπίων στη θέση αυτή υπήρχε «τουρκικό χαμάμ». Με την πληροφορία αυτή συμφωνούν και τα ευρήματα και η θέση του κτίσματος, που βρίσκεται έξω και μακριά από τον περίβολο της βυζαντινής πόλης.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ**Καβάλα****Ακρόπολη**

Σε τμήμα του δυτικού τείχους της ακρόπολης ανακατασκευάστηκαν, με χρηματοδότηση του ΕΟΤ, οι επάλ-

ξεις (Πίν. 258 β). Η καταστροφή τους οφείλεται πιθανώς σε παλαιά επιδιόρθωση της στέγης του λεγόμενου «φυλακή» ημιυπόγειου κτιρίου, που βρίσκεται στον εσωτερικό περίβολο της ακρόπολης και σ' όλο το μήκος του εφάπτεται με το τείχος, έτσι που η στέγη του φτάνει στο ύψος του περιδρόμου⁶.

Συντήρηση παλιάς οικίας στην οδό Μεσολογγίου 15

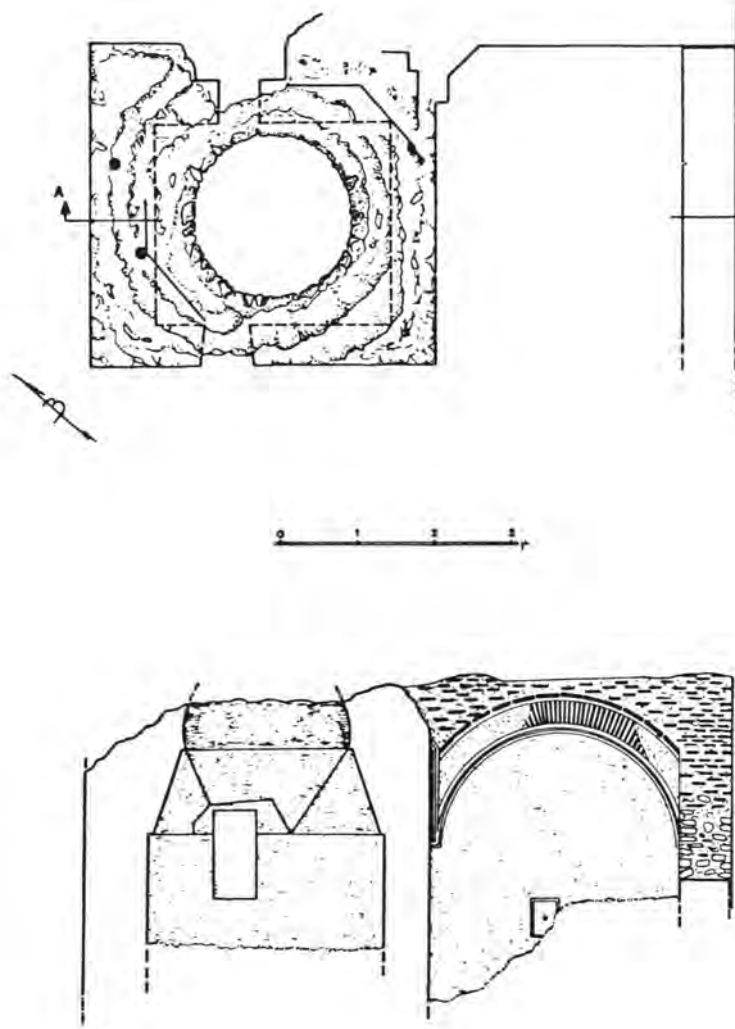
Η οικία αυτή αποτελεί ένα ενδιαφέρον για την αρχιτεκτονική του αστικό οικοδόμημα της συνοικίας Παναγίας⁷. Αποτελείται από υπόγειο, ισόγειο και όροφο. Στο ισόγειο υπάρχει ευρύχωρος πλακόστρωτος χώρος εισόδου και ξύλινη σκάλα, που οδηγεί στον όροφο, ενώ δεύτερη μικρή σκάλα οδηγεί σε τρία δωμάτια, υπερυψωμένα πάνω από τον υπόγειο χώρο του σπιτιού. Ο όροφος αποτελείται από κεντρικό χώρο, σχήματος Γ, που προεξέχει προς την οδό Μεσολογγίου, τονισμένος έντονα με οκτώ παράθυρα, ανοιγμένα στις τρεις πλευρές του, και από τρία δωμάτια διαταγμένα στις δύο πλευρές του. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικές είναι οι εξωτερικές ζωγραφισμένες επιφάνειες. Τοπία με κυπαρίσια, λεύκες και λόφους, παραστάσεις ανθοδοχείων με λουλούδια κοσμούν τους προβόλους των σαχισιών, ενώ φυτικά και γεωμετρικά θέματα κοσμούν τις επιφάνειες κάτω από τις ποδιές των παραθύρων και την αστρέχα. Στην πλευρά της εισόδου, εκτός από γύψινες ψευδοπαραστάδες και επίκρανα, πάνω από ένα παράθυρο, διακρίνεται στεφάνι από γύψο με το μονόγραμμα πιθανώς του ιδιοκτήτη.

Για τη συντήρηση και εξασφάλιση της στατικής επάρκειας του κτιρίου έγιναν οι εξής εργασίες:

1. Ανακατασκευάστηκε το πάτωμα του γωνιακού δωματίου του ισόγειου με πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, αφού πρώτα αφαιρέθηκαν τα παλιά μισοκατεστραμμένα δοκάρια, που είχαν υποστεί μεγάλη καθίζηση από τη φθορά και τα υπερκείμενα φορτία, τόσο που υπήρχε φόβος άμεσης κατάρρευσης της γωνίας του σπιτιού. Κατεδαφίστηκαν τμηματικά οι τσατμάδες των δύο πλευρών του δωματίου, που είχαν παραμορφωθεί τελείως από την καθίζηση του πατώματος, αφού με γρύλλους υποστηρίχθηκαν τα αντίστοιχα δοκάρια του πατώματος του ορόφου, τα οποία και ανυψώθηκαν στην αρχική τους θέση, περίπου κατά 7-8 εκ., με τους γρύλλους πολύ προσεκτικά, 1-2 εκ. την ημέρα. Κατόπιν ανακατασκευ-

6. Φ. Μαλλούχου - S. Tufano, Η ακρόπολη της Καβάλας, Η Καβάλα και η περιοχή της. Α' Τοπικό Συμπόσιο (1977), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 351.

7. Φωτογραφίες του σπιτιού αυτού δημοσιεύονται από τον Δημ. Λαζαρίδη, Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα, Οδηγός του Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, πίν. 19-20.

Σχέδ. 1. Δράμα. Οδός Ρούσβελτ 36. Κάτοψη και τομή τούρκικου λουτρού.

άστηκε ο ξύλινος σκελετός, τα παράθυρα και οι σοβάδες των τοίχων, που είχαν κατεδαφιστεί, και αρμολογήθηκαν οι εξωτερικές επιφάνειες των λιθοδομών του υπογείου και του ισόγειου.

2. Έγινε πλήρης επισκευή της στέγης, η οποία κυριολεκτικά πατούσε σε πολλά ετοιμόρροπα σημεία. Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες. Επισκευάστηκαν ορισμένοι ετοιμόρροποι τοίχοι του ορόφου, στερεώθηκαν τα ψαλίδια της στέγης αφού αντικαταστάθηκαν τα σπασμένα και σαπισμένα δοκάρια, η μαχιά στο μεγαλύτερο τμήμα της καθώς και το σανίδωμα και τοποθετή-

θηκαν τα νέα λούκια απορροής των νερών της βροχής και τα παλιά κεραμίδια μαζί με αρκετά καινούργια. Στερεώθηκε ακόμη το ξύλινο κουβούκλιο, που υπερυψώνεται κατά 1 μ. από τη στέγη και φωτίζει το κεντρικό τμήμα του ορόφου.

Άγιος Ιωάννης

Ένα συγκρότημα παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και ιστορικής σημασίας για την Καβάλα είναι το συγκρότημα του Αγίου Ιωάννου, της πρώτης δηλαδή χριστιανικής εκκλησίας, που χτίστηκε έξω από τα μεσαιωνικά

τείχη της πόλης (1864)⁸. Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης, συντήρησης και βαφής των πυλώνων, του δαπέδου και των κτισμάτων εκατέρωθεν της ανοιχτής στοάς, η οποία από τις οδούς Βενιζέλου και Φιλίππου οδηγεί στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννου (Πίν. 258 γ). Ακόμη έγινε καθαρισμός του καμπαναριού από διάφορα φυτά, και συντήρηση των κεραμιδιών της στέγης της εκκλησίας.

Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες. 1. Επανατοποθέτηση των μετακινημένων πλακών της στοάς σε υπόστρωμα τσιμεντοκονίας και αρμολόγημά τους. 2. Πλήρης ανακατασκευή της στέγης του μεσαίου πυλώνα με νέα ξυλεία, λόγω της ολικής φθοράς της παλιάς και αρμολόγημα της τοιχοποιίας του. 3. Μικρή συμπλήρωση και αρμολόγημα των δόμων της τοιχοποιίας του νότιου πυλώνα, επί της οδού Βενιζέλου. 4. Βαφή των τοιχοποιιών των δύο πυλώνων με αριάνι τσιμέντου χρωματισμένο σε τόνο παραπλήσιο του χρώματος των λίθων τους, σε δύο στρώσεις, για κάποια προστασία τους και για να υπάρχει ενιαία οπτική εντύπωση, που είχε χαθεί απ' τις συνεχείς παλιότερες επιδιορθώσεις και ασβεστόματα. 5. Μικρή συμπλήρωση και ασβέστωμα της τοιχοποιίας της ανατολικής πλευράς της στοάς. 6. Εκτεταμένες εργασίες ανακατασκευής των κατεστραμμένων κονιαμάτων, κυρίως των γεισμάτων και των όψεων των τεσσάρων σπιτιών.

Κτίριο της Καθολικής Αποστολής

Το κτίριο αυτό είναι ένα από τα λίγα διατηρητέα νεότερα μνημεία στο κέντρο της Καβάλας, που διασώθηκαν από την ανοικοδόμηση, επειδή δεν ανήκουν σε ιδιώτες και η Υπηρεσία μας επέβαλε τη διατήρησή τους ενεργά.

Το κτίριο της Καθολικής Αποστολής έχει επιδράσεις του ιταλικού νεοκλασικισμού και μαρτυρεί την απήχηση του ρομαντισμού και του εκλεκτικισμού της Ευρώπης του β' μισού του 19ου αι. στην Καβάλα, αποτέλεσμα των επαφών των εμπόρων και των καπνεμπόρων της πόλης με την Κεντρική κυρίως Ευρώπη τα χρόνια εκείνα. Το κτίριο αποτελείται από ισόγειο, όροφο και αυλή με εντυπωσιακό πρόπυλο, η οποία περιβάλλεται από την πλευρά των δρόμων από σειρά καταστημάτων, στα οποία δεν επεκτάθηκαν οι εργασίες συντήρησης.

Αφού έγιναν εκτεταμένες εργασίες ανακατασκευής των φθαρμένων κονιαμάτων και αποκατάστασης των εξεχόντων στοιχείων των όψεων, ψευδοπαραστάδων, ψευδεπικράνων, γεισμάτων, θυρωμάτων κτλ., απομακρύνθηκαν από την όψη του κτιρίου ή διευθετήθηκαν

τα ηλεκτρικά καλώδια και τα κιβώτια σύνδεσης, τοποθετήθηκε νέα επιγραφή και στέγαστρο στο κατάστημα του ισόγειου της πλάγιας όψης και τέλος βιάφτηκαν οι δύο κύριες και ορατές όψεις του κτιρίου· χρώμα λαχανί σπασμένο με όχρα οι επιφάνειες του φόντου και λευκό, σπασμένο με το πρώτο χρώμα, τα εξέχοντα στοιχεία.

Έκθεση «Παναγία Καβάλας - ιστορικό κέντρο 1980» στο κτίριο της Δημοτικής Καπναποθήκης

Προκειμένου να μετατραπεί σε Πνευματικό Κέντρο η μεγάλη καπναποθήκη των οδών Αβέρωφ και Κασσάνδρου, που ανήκει στο Δήμο της Καβάλας, έγιναν το 1979 και με χρηματοδότηση του Υπουργείου Πολιτισμού εργασίες συντήρησης, εξωραϊσμού και βαφής των εξωτερικών επιφανειών (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 344). Η διαμόρφωση του εσωτερικού του κτιρίου δε συνεχίστηκε το 1980, όπως είχε προγραμματιστεί, γιατί απαιτήθηκε προσαρμογή της μελέτης πυρασφάλειας στα δεδομένα της νεότερης νομοθεσίας. Το κτίριο όμως ήδη χρησιμοποιείται για γραφεία πολιτιστικών συλλόγων της πόλης και για πρόβες εκδηλώσεων.

Η λειτουργία του ως Πνευματικού Κέντρου εγκαινιάστηκε κατά κάποιο τρόπο επίσημα με την έκθεση του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, που είχε θέμα «Παναγία Καβάλας - ιστορικό κέντρο 1980». Στην έκθεση αυτή συνεργάστηκε και η 12η Εφορεία με παραχώρηση από το αρχείο φωτογραφιών και σχεδίων, κυρίως όμως με τον αρχιτέκτονα Αργ. Μπακιρτζή, η ρυθμιστική μελέτη του οποίου για την Παναγία Καβάλας αποτέλεσε το κύριο τμήμα της έκθεσης. Η έκθεση περιλάμβανε εκτεταμένη ανάλυση, με κείμενα, φωτογραφίες και σχέδια, της αρχαίας τοπογραφίας της Παναγίας, των φάσεων κατά την ιστορική της πορεία, των μνημείων, της τυπολογίας των κτιρίων της και της κατάστασης, συντήρησης και ανακτησιμότητας των οικοδομικών της δομών. Η ανάλυση οδήγησε σε συγκεκριμένες προτάσεις σχετικά με: 1. την εισαγωγή νέων λειτουργιών, που θα αναζωογονήσουν την περιοχή και θα της δώσουν ενεργητικό ρόλο στη ζωή της πόλης, 2. την κυκλοφορία, που προέκυψε από την απαίτηση προσέγγισης αυτοκινήτων πρώτης ανάγκης σε όλη τη συνοικία και στην εξασφάλιση χώρων παρκαρίσματος για τα αυτοκίνητα των κατοίκων 3. το είδος της επέμβασης, που μπορεί να καθοριστεί για το καθένα από τα κτίρια της παλιάς πόλης, δηλαδή αποκατάσταση, ανακατάληψη, αναζωογόνηση, προσαρμογή και κατεδάφιση και 4. τον τρόπο, που αυτές οι προτάσεις μπορούν να υλοποιηθούν με βάση την υπάρχουσα νομοθεσία.

Φίλιπποι

Μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας στράφηκε φέτος στη διαμόρφωση του αρχαιολογικού

8. Ό.π., σ. 68.

χώρου των Φιλίππων και τον καθαρισμό όλων των παλαιοχριστιανικών μνημείων. Οι εργασίες είχαν τελειώσει την 1η Οκτωβρίου 1980 και το χώρο καθώς και το Μουσείο επισκέφθηκαν οι σύνεδροι του 10ου Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, που έγινε στη Θεσσαλονίκη (28 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου). Αναλυτικά οι εργασίες έχουν ως εξής:

Τείχη

Ο αναλημματικός τοίχος της οδού Καβάλας - Δράμας και στο σημείο όπου αυτή διέρχεται πάνω από τη λεγόμενη «πύλη της Νεαπόλεως» και είχε κατασκευαστεί με ξερολιθιά το 1977 (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 271), κατέρρευσε λόγω των καταρακτωδών βροχών και των δονήσεων των διερχομένων οχημάτων. Το νέο τοιχίο κατασκευάστηκε ισχυρότερο και σταθεροποιήθηκε με άγκιστρα στη μάζα του χώματος χωρίς να παρίσταται ανάγκη ιδιαίτερης θεμελίωσής του στο πλακόστρωτο της πύλης, που αποτελεί και το ευαίσθητο σημείο της όλης κατασκευής.

Λίγα μέτρα νοτιότερα της πύλης, δίπλα στο σχηματιζόμενο τετράπλευρο πύργο, έγινε συμπλήρωση της τοιχοποιίας του τείχους με αργολιθοδομή σε επιφάνεια 51 τ.μ.

Οκτάγωνο

Η ανασκαφή του Οκταγώνου διακόπηκε ξαφνικά φέτος με τον απρόοπτο θάνατο του ανασκαφέως του καθηγητού Στυλιανού Πελεκανίδη (+28.5.1980), ο οποίος, είτε ως Έφορος των Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, είτε ως Καθηγητής της Βυζαντινής Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, είτε ως ομότιμος αργότερα, δαπάνησε για ένα τέταρτο του αιώνα προσωπική μέριμνα και εργασία στην αποκάλυψη αυτού του σημαντικού, για την αρχιτεκτονική του μορφή και για τα θρησκευολογικά προβλήματα που θέτει, παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος.

Η Εφορεία συνέχισε τις εργασίες συντήρησης και διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου του Οκταγώνου με την επανατοποθέτηση των μαρμαροθετημάτων, που είχαν πέρυσι αποκολληθεί από το δάπεδο του νάρθηκα του οκτάγωνου ναού (Πίν. 259 α). Λόγω των αρχαιότερων ευρημάτων, που εν τω μεταξύ προέκυψαν και καταλαμβάνουν το μισό περίπου πλάτος του νάρθηκα (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 344 κ.ε.), και τα οποία αποφασίστηκε να μείνουν ορατά, η επανατοποθέτηση των μαρμαροθετημάτων του δαπέδου αναγκαστικά περιορίστηκε στο υπόλοιπο μισό πλάτος του νάρθηκα, όπου και τοποθετήθηκαν όλα τα κομμάτια που είχαν αποκολληθεί, σύμφωνα πάντοτε με το δημοσιευμένο σχέδιο στα ΠΑΕ 1959, πίν. Α, στο οποίο αποδίδεται ολόκληρο το μαρμαροθέτημα του νάρθηκα συμπληρωμένο.

Η κτητορική ψηφιδωτή επιγραφή του επισκόπου Φιλίππων Πορφυρίου, που βρέθηκε στο δάπεδο του αρχαιότερου από το Οκτάγωνο ευκτήριου οίκου αποκολλήθηκε για προστασία και μεταφέρθηκε στο Μουσείο, ενώ αντίγραφό της τοποθετήθηκε *in situ* (Πίν. 259 β).

Μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής των αναλημματικών τοιχίων από οπλισμένο σκυρόδεμα μέσα στον αρχαιολογικό χώρο του Οκταγώνου και κατά μήκος της οδού Καβάλας - Δράμας και το κόψιμο των αποξηραμένων δένδρων έγινε η επανατοποθέτηση της περιφραξής και ο χώρος πίσω από αυτή διαμορφώθηκε σε παρτέρι λουλουδιών. Στο ίδιο σημείο διαμορφώθηκε και η πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο.

Βασιλική Α'

Απομακρύνθηκαν από τη νότια πλευρά της βασιλικής μεγάλοι όγκοι μάζων, που προέρχονταν από την ανασκαφή της και διαμορφώθηκε η πλευρά αυτή, που είναι και η όψη της βασιλικής από το δρόμο, σε πράξεις.

Συμπληρώθηκε και υψώθηκε κατά 1,20 μ. περίπου με ξερολιθιά ο νότιος τοίχος της βασιλικής, στο νάρθηκα και στο αίθριο, για να σταματήσει η κίνηση των επισκεπτών επάνω από αυτούς, και ρυθμίστηκε η απορροή των νερών της βροχής από το νάρθηκα και το αίθριο με την τοποθέτηση μέσα στην ξερολιθιά σωλήνων απορροής.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκε ότι ο νότιος τοίχος της βασιλικής στο νάρθηκα είναι κατά 0,30 μ. πλαύτερος από τη συνέχεια του ίδιου τοίχου στο αίθριο⁹.

Υψώθηκε επίσης κατά 0,80 μ. με ξερολιθιά ο δυτικός τοίχος του μεταγενέστερου βυζαντινού παρεκκλησίου, που είναι προσαρμοσμένο στη νότια πλευρά της βασιλικής και πάνω από τη λεγόμενη «Φυλακή του αποστόλου Παύλου», επειδή οι καμάρες κάλυψης της φυλακής, που αποτελούν ταυτόχρονα και το δάπεδο του παρεκκλησίου, παρουσίασαν προβλήματα στατικής επάρκειας και ήταν επικίνδυνο για τους επισκέπτες να εισέρχονται στο χώρο του παρεκκλησίου. Για τους ίδιους λόγους υποστυλώθηκε με ξυλοδοκούς το τόξο ανάμεσα στις δύο καμάρες της Φυλακής.

Τέλος, συντηρήθηκε (νέα επιχρίσματα, αρμολογήματα, στερέωση λίθων) η χτιστή σκάλα ανόδου από την είσοδο του αρχαιολογικού χώρου στην ταράτσα της βασιλικής Α και οργανώθηκαν καλύτερα οι χώροι δεξιά και αριστερά της σε παρτέρια λουλουδιών.

9. Η μικρή αυτή διαφοροποίηση φαίνεται στην κάτωψη της βασιλικής, που δημοσίευσε ο P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, 1945, πίν. XV-XVI.

Βασιλική Γ΄

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή της βασιλικής Γ (του Μουσείου) από την Έφορο Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου (βλ. σχετική έκθεση παρακάτω).

Η Εφορεία αποκόλλησε τα υπολείμματα του μαρμαροθετήματος από το νότιο παράβημα και στερέωσε κοινιάματα στη θύρα ανατολικά του παραβήματος, που έφεραν εγχάρακτους σταυρούς και άλλα γραμμικά αφηρημένα σχέδια.

Βασιλική extra muros

Σημαντικό έργο καταναλώθηκε για τον καθαρισμό και τη συντήρηση της κοιμητηριακής βασιλικής εκτός των τειχών (extra muros), που βρίσκεται στο μέσο της Κοινότητας των Κρηνίδων. Εκτός από τον επιμελή καθαρισμό του μνημείου και τη διευθέτηση των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (Πίν. 259 γ) έγινε και η επανατοποθέτηση στο νάρθηκα της βασιλικής τμημάτων του ψηφιδωτού δαπέδου, που είχαν αποκολληθεί κατά το 1977 (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 271). Παράλληλα έγινε και η στερέωση των τοιχογραφιών τάφου στο κεντρικό κλίτος, που απεικονίζουν σταυρούς μέσα σε πολύχρωμες κυκλικές «δόξες»¹⁰ (Πίν. 260 α-ε).

Επίσης, κατασκευάστηκε στη δυτική πλευρά του χώρου και κατά μήκος του δρόμου χαμηλό προστατευτικό τοίχιο με κάγκελα και σιδερένια θύρα εισόδου και διαμορφώθηκε η πρόσβαση στη βασιλική με μεταλλικά κινητά σκαλοπάτια. Παράλληλα έγινε και νέα περιφραγή του χώρου από την ανατολική πλευρά.

Οι εργασίες για τη θεμελίωση του τοιχίου στη δυτική πλευρά έγιναν αφορμή να αποκαλυφθεί εκ νέου η κιονοστοιχία με τις τέσσερις κατά χώραν βάσεις κίωνων της ανατολικής στοάς του αιθρίου. Διαπιστώθηκε ότι τα μετακίονια διαστήματα της ανατολικής στοάς του αιθρίου της βασιλικής είχαν κατά τη β΄ φάση του μνημείου αποκλειστεί, όπως και οι κιονοστοιχίες της βασιλικής, με τοίχιο από αργολιθοδομή και κουρασάνι, πλ. 0,48-0,50 μ.¹¹ Στη δυτική πλευρά του τοίχου αυτού και ανάμεσα στην τρίτη και την τέταρτη από Β. βάση της κιονοστοιχίας βρέθηκε σύγχρονος προς τη β΄ φάση του κτιρίου πήλινος σωλήνας παροχής ύδατος (διαμ. 0,12 μ.), στερεωμένος πάνω σε υπόστρωμα από κουρα-

σάνι, το επίπεδο του οποίου ήταν λίγα εκατοστά υπερυψωμένο από το επίπεδο της πλίνθου της τρίτης βάσης, η οποία και ορίζει το αρχικό δάπεδο του αιθρίου.

Μουσείο

Εκτός από τη διαμόρφωση και συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου των Φιλίππων έγινε και επανέκθεση παλαιοχριστιανικών αρχαιοτήτων (μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, επιγραφών και άλλων ευρημάτων από τους Φιλίππους) σε αίθουσα του Μουσείου Φιλίππων, διευθέτηση του χώρου γύρω από το Μουσείο και τοποθέτηση μπροστά από αυτό ψηφιδωτού δαπέδου, που βρέθηκε σε σπαράγματα στην ανασκαφή αγροικίας του β΄ μισού του 5ου αι. στις πηγές Δοϊράνης κοντά στους Φιλίππους¹².

Οικόπεδο Δ. Χαραλαμπίδη (αριθ. 1152 κτηματολογίου Κρηνίδων)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο αυτό, 20 μ. ΝΔ. της κοιμητηριακής βασιλικής extra muros, αποκαλύφθηκαν ερείπια παλαιοχριστιανικού κτίσματος, τα οποία, μετά από την ανασκαφική έρευνα, διαπιστώθηκε ότι ανήκουν στο ανατολικό τμήμα εκκλησίας αδιάγνωστου προς το παρόν αρχιτεκτονικού τύπου, με ψηφιδωτό δάπεδο, κάτω από το οποίο ερευνήθηκαν δύο καμαροσκεπείς παλαιοχριστιανικοί τάφοι (Πίν. 261 α). Ο ένας μάλιστα από αυτούς βρέθηκε ασύλητος. Περιείχε τα οστά μόνο — και αυτά κατεστραμμένα από την υγρασία — του πρεσβυτέρου Δανιήλ και της συμβίας του Ασπιλίας, όπως συνάγεται από την επιτύμβια ψηφιδωτή επιγραφή. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί.

Οικόπεδο Π. Γιαννάκη (αριθ. 1153 κτηματολογίου Κρηνίδων)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο αυτό λίγα μέτρα ανατολικότερα από την αυίδα της παλαιοχριστιανικής εκκλησίας (βλ. προηγούμενο οικόπεδο) κλίβανος πηλίνων (Πίν. 261 β). Το κτίσμα είναι κυκλικό, μεγ. διαμ. 8,70 μ. (Σχέδ. 2-3). Τα τοιχώματα είναι χτισμένα με αργιλόχωμα και πέτρες και φέρουν εσωτερικά επιχρίσματα πηλού. Η κυψελοειδής-κωνοειδής ανωδομή δεν έχει σωθεί. Σε βάθος 1 μ. από την πάνω σωζόμενη επιφάνειά του σχηματίζεται χτιστό με πηλό κονίαμα δάπεδο, όπου επίμηκες σκάμμα, μήκ. 7,40, πλ. 1 μ. τέμνει αυτό διαγωνίως και

10. Οι τοιχογραφίες του τάφου δημοσιεύθηκαν από το Στ. Πελεκανίδη, *Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 370-2, πρβλ. σ. 67-74.

11. Ο τοίχος αυτός δε σημειώνεται στο δημοσιευμένο σχέδιο της βασιλικής, ούτε και μνημονεύεται στο κείμενο του Στ. Πελεκανίδη, *ό.π.*, σ. 343, σχέδ. 3 και σ. 349.

12. Για τις εργασίες αυτές λεπτομερής έκθεση και παρουσίαση των εκθεμάτων στο Μουσείο δημοσιεύεται στα ΑΑΑ XIII (1981), σ. 90-98.

είναι η εστία του φούρνου. Το σκάμμα γεφυρώνεται σε τέσσερα σημεία με πέτρινες πλάκες, ούτως ώστε σχηματίζεται χονδροειδής εσχάρα, όπου τοποθετούνταν τα πήλινα για ψήσιμο.

Παράδεισος (Τόπειρος)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση αγροτικής υδρευτικής αύλακας, ανατολικά της Κοινότητας Παραδείσου, στη θέση Καλέδες, όπου τοποθετείται η αρχαία Τόπειρος (ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 275), ήρθαν σε φως παλαιοχριστιανικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και μετά την έρευνα που ακολούθησε, ανατολικό τμήμα εκκλησίας διαμορφωμένο σε τρεις, ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά, αψίδες (Πίν. 261 γ). Στην εσωτερική πλευρά της κεντρικής αψίδας του Ιερού Βήματος αποκαλύφθηκε χτιστό σύνθηρο σε κακή κατάσταση διατήρησης. Από την αψίδα της Πρόθεσης σώζεται μόνο τμήμα της θεμελίωσής της. Ο διαχωριστικός τοίχος των δύο αυτών αψίδων, πλ. 1 μ., σχηματίζει άνοιγμα επικοινωνίας Ιερού Βήματος και πρόθεσης, που φράχθηκε μεταγενέστερα με ξερολιθιά, η οποία έχει πρόσωπο διαμορφωμένο μόνο προς την πλευρά του βόρειου κλίτους (ή στοάς). Ο ίδιος τοίχος βρέθηκε να εκτείνεται 1,50 μ. πέρα από την ανατολική πλευρά της εκκλησίας. Από το βόρειο κλίτος (ή στοά) αποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος ως επίσης και βόρεια είσοδος, πλ. 1,35 μ. Στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας σχηματίζονται προσκτίσματα, που δεν αποκαλύφθηκαν εντελώς. Γύρω από την εκκλησία βρέθηκαν επτά τάφοι με τοιχώματα σχηματισμένα από πέτρες και σχιστόπλακες για κάλυμμα.

Μέσα στο Ιερό Βήμα βρέθηκε στρώμα καταστροφής της ανωδομής του και πολλοί πλίνθοι, που προέρχονται από καμάρα ή τόξο και φέρουν στη μια πλευρά σφραγίσματα, όπως +ΕΚΚ ή +ΑΕ, που μοιάζουν με σφραγίσματα παλαιοχριστιανικών χρόνων. Η τοιχοδομία όμως της εκκλησίας, λαξευμένοι λίθοι και πλινθιά, ως και η διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς με τρεις ημικυκλικές κόγχες οδηγεί σε μεταγενέστερους χρόνους. Το πρόβλημα θα διερευνηθεί στη συνέχιση της ανασκαφής¹³.

Γέροντας

Σε μικρή απόσταση ΒΔ. του χωριού Γέροντας (επαρχία Νέστου) βρέθηκε ακέραιο σφαιροειδές και οξυπύθμενο πιθάρι (ύψ. 1, διάμ. κοιλιάς 0,78 και διάμ. στομί-

ου 0,38 μ.) που μεταφέρθηκε στο Μουσείο Καβάλας (αριθ. κατ. Α3935). Παλαιοχριστιανικά όστρακα και δύο παλαιοχριστιανικά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κομμάτι πεσσίσκου τέμπλου, διαστ. 0,26 × 0,22 × 0,19 μ. (αριθ. κατ. Μ. Καβάλας Α1224), και κομμάτι τοιχοβάτη, διαστ. 0,07 × 0,24 × 0,07 μ. (αριθ. κατ. Α1225), που βρέθηκαν στην ίδια περιοχή, είναι ενδείξεις παλαιοχριστιανικής θέσης.

Θάσος

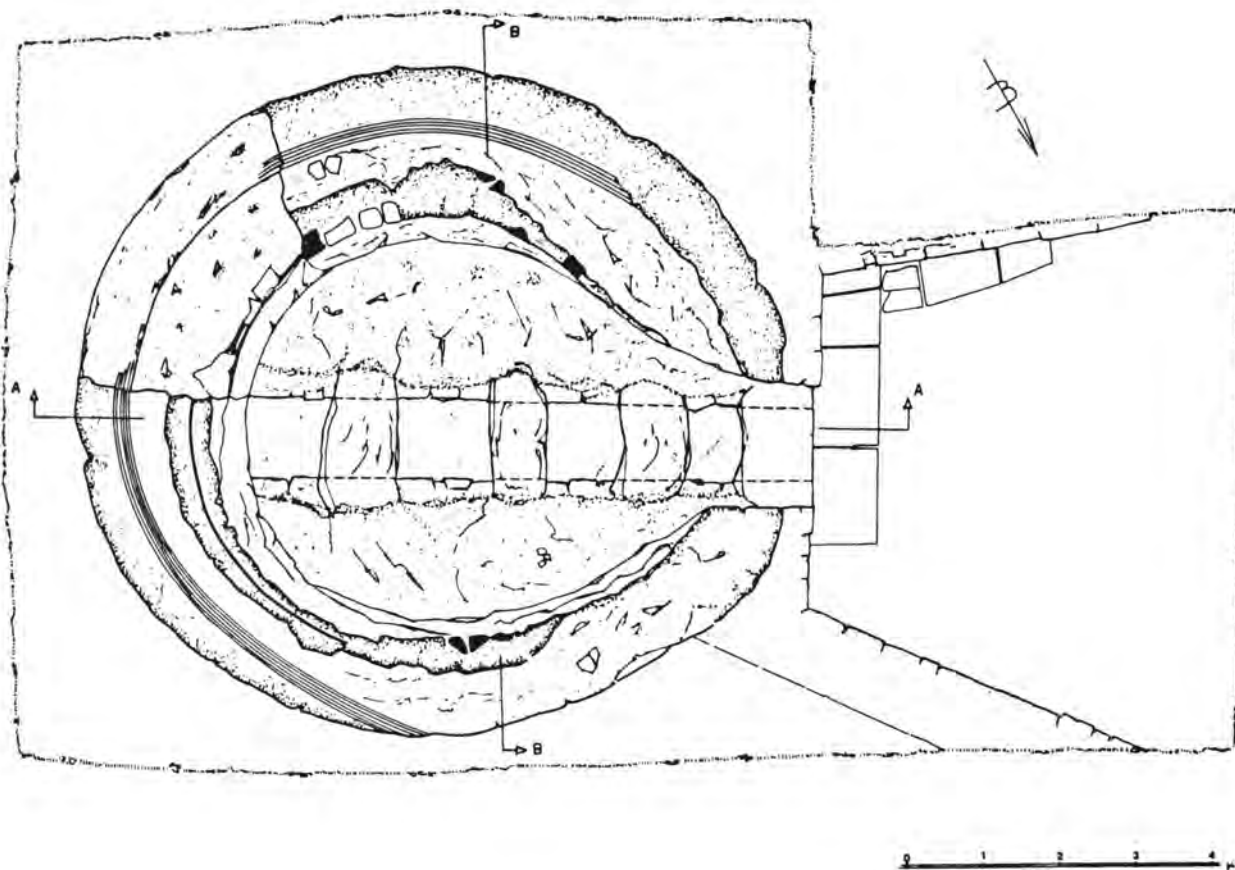
Τσουκαλαριό

Κατά τη φετινή περίοδο έγινε επέκταση των δύο τομέων της ανασκαφής (βλ. σχετικές εκθέσεις στα ΑΔ 31 (1976), 33 (1978) και 34 (1979)¹⁴. Στον πρώτο τομέα επεκτάθηκε προς Α. η έρευνα του βυζαντινού νεκροταφείου, που γνωρίζουμε ότι οργανώθηκε στην ανοιχτή αυλή του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος μετά την καταστροφή του από σεισμό. Και στο νέο αυτό τμήμα του νεκροταφείου παρατηρήθηκε πως οι τάφοι όμοιας κατασκευής με τους προηγούμενους, έχουν την ίδια διάρθρωση σε δύο επίπεδα. Οι τάφοι του επάνω επιπέδου βρέθηκαν και πάλι ολότελα κενοί, ενώ οι τάφοι του κάτω περιείχαν τους σκελετούς. Ανάμεσα στις δύο ταφικές κατασκευές παρεμβάλλεται συνήθως χώμα, πάχ. 0,30-0,40 μ. Ένα από τα προβλήματα, που παρουσιάζονται για την ερμηνεία του φαινομένου, είναι εάν οι δύο κατασκευές είναι σύγχρονες ή όχι. Στην πρώτη περίπτωση πρέπει να δεχθεί κανείς ότι οι τάφοι δεν μπορεί να χρησιμοποιήθηκαν παρά μόνο μία φορά, ενώ στη δεύτερη ότι η πάνω σειρά αποτελείται αποκλειστικά από ψευδοτάφους, οι οποίοι ή κατασκευάζονταν αμέσως μετά από κάθε ταφή, ή όλοι μαζί όταν έκλεισε ο χώρος ως νεκροταφείο. Στη φετινή ανασκαφή, στις περιπτώσεις δύο ταφών (τάφοι Ε και Ζ) έγιναν ορισμένες χρήσιμες παρατηρήσεις, που δείχνουν, κατά τεκμήριο, ότι οι δύο κατασκευές δεν αποτελούν παρά μέρη ενός και μόνο τάφου: διαπιστώθηκε η ακριβής επαλληλία και το ίδιο μέγεθος των δύο κατασκευών. Το διπλό αυτό επίπεδο των τάφων είναι το πιο αξιοπερίεργο αλλά και δυσεπίλυτο επίσης πρόβλημα του θασίτικου αυτού βυζαντινού νεκροταφείου. Εκ πρώτης όψεως και με κάθε δυνατή επιφύλαξη εκφράζω την υπόθεση ότι η περιεργη αυτή διαμόρφωση των τάφων πιθανώς αποβλέπει σε προστασία του νεκροταφείου από βεβήλωση.

Μέσα στους τάφους, που ανασκάφηκαν φέτος, βρέθηκαν αγγεία από λευκό πηλό και λαμπρή πράσινη ε-

13. Τη φετινή ανασκαφή παρακολούθησαν φοιτητές μεταπτυχιακού τμήματος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Harvard με επικεφαλής τον Η. Hendrix.

14. Λεπτομερής παρουσίαση του ευρήματος περιλαμβάνεται σε μελέτη για την Τόπειρο, που ετοιμάζει ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κ. Τσουρής. Η έρευνα θα συνεχιστεί.

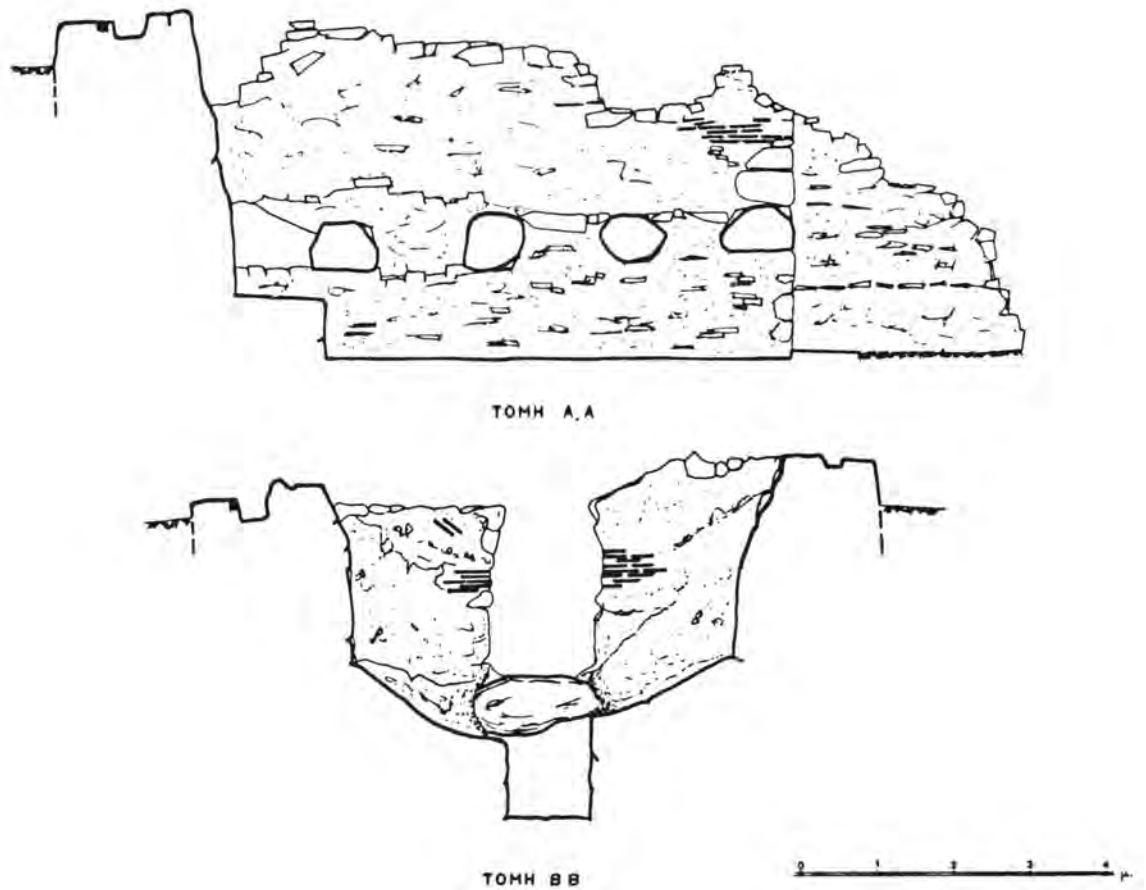
Σχέδ. 2. Κρηνίδες Καβάλας. Οικόπεδο Π. Γιαννάκη. Κάτοψη κεραμικού κλιβάνου.

φυάλωση του 10ου-11ου αι., τα οποία προφανώς δεν είναι προϊόντα ντόπιου εργαστηρίου, αλλά εισηγμένα, πιθανώς, από την Κωνσταντινούπολη. Εκτός από τα αγγεία αυτά βρέθηκαν λίγα γυάλινα βραχιόλια και μετάλλινα κοσμήματα. Έξω από τους τάφους μαζί με οστά βρέθηκαν ακόσμητα κλειστά αγγεία καθημερινής χρήσης.

Εκτός από το τμήμα του νεκροταφείου έγινε επέκταση προς Α. και των διαμερισμάτων Μ και Ν του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος, που βρίσκονται αμέσως πίσω (προς Ν.) από την αυλή και τη στοά με τα μεγάλα τοξωτά ανοίγματα (Πίν. 262 α). Έτσι διαπιστώθηκε ότι οι δύο επιμήκεις χώροι, περιορίστηκαν από μεταγενέστερα, πρόχειρα, εγκάρσια τοιχάρια 1 και 2. Στη μία περίπτωση μάλιστα βρέθηκε ότι η υποδομή του μεταγενέστερου αυτού τοίχου είναι ολόκληρος πεσσός από την παρακείμενη παλαιοχριστιανική πεσσοστοιχία με τα τοξωτά ανοίγματα. Η ενδιαφέρουσα αυτή παρατήρηση γίνεται ακόμη περισσότερο χρήσιμη για την ιστο-

ρία του χώρου, όταν προσέξει κανείς ότι τα μεταγενέστερα αυτά τοιχάρια πάτησαν ακριβώς πάνω στο δάπεδο του παλαιοχριστιανικού διαμερίσματος και ότι κανένα μεταγενέστερο από την καταστροφή στρώμα δεν παρεμβάλλεται ανάμεσα στις δυο οικιστικές φάσεις.

Ο δεύτερος επίσης τομέας της ανασκαφής, όπου το 1976 ανασκάφηκε αποθήκη αγγείων και άλλων ειδών, επεκτάθηκε προς Ν. (Σχέδ. 4· Πίν. 262 β). Αποδείχτηκε ότι το πλακόστρωτο, που βρέθηκε νοτίως του δωματίου Γ της αποθήκης, δεν ανήκει σε υπαίθριο χώρο (δρόμο) (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 330) αλλά σε άλλο δωμάτιο (Δ), του οποίου δε βρέθηκε ο δυτικός του τοίχος. Η μεσοτοιχία του δωματίου αυτού προς το προηγούμενο δωμάτιο Γ φέρει εσωτερικά (προς δωμάτιο Δ) επένδυση μισών πλίνθων, πιθανώς για λόγους μόνωσης. Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του δωματίου αυτού βρέθηκε άλλος χώρος Ζ, πλακόστρωτος επίσης, με μαρμάρινη λεκανίδα πακτωμένη στο δάπεδο. Δίπλα στη λεκανίδα βρέθηκε βοθρίδιο καθαρισμού του ρέοντος

Σχέδ. 3. Κρηνίδες Καβάλας. Οικόπεδο Π. Γιαννάκη. Τομές του κεραμικού κλιβάνου.

ύδατος παροχής, η σωλήνωση της οποίας διαπιστώθηκε εντοιχισμένη στο διαχωριστικό τοίχο των δωματίων Δ-Ζ. Συνεπώς συνάγεται ότι η λεκανίδα γέμιζε με πόσιμο κατά πάσα πιθανότητα νερό από την υπερχειλίση του βοθρίδιου. Όσον αφορά την αποχέτευση της λεκανίδας, αυτή διακλαδίζεται σε δύο αγωγούς, κατασκευασμένους από συνεχόμενους κέραμους στέγης, στον παρακείμενο χώρο Η. Αγωγός αποχέτευσης χτιστός για τα νερά που έπεφταν έξω από τη λεκανίδα και πάνω στο πλακόστρωτο του δωματίου Ζ, διέρχεται κάτω από τον τοίχο και κατευθύνεται μέσα στο δωμάτιο Δ. Σε επαφή προς τη βόρεια πλευρά του δωματίου Δ σχηματίζεται δωμάτιο Ε, που φέρει κατά τόπους πλινθόστρωτο και κατά τόπους πλακόστρωτο δάπεδο. Δύο ανοίγματα προς το δωμάτιο Γ φράχθηκαν με απλή αργολιθοδομή, που σχηματίζει πρόσωπο μόνο προς το δωμάτιο Ε, που σημαίνει ότι το δωμάτιο Γ στη φάση αυτή είχε καταργηθεί. Γι' αυτό και υποθέτω ότι το δωμάτιο Ε είναι μεταγενέστερο του αρχικού παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος. Τούτο ενισχύεται και από το γεγονός ότι ο βό-

ρειος τοίχος του δωματίου αυτού πατά απευθείας στο πλακόστρωτο παλαιοχριστιανικό δάπεδο. Άλλος χώρος Θ, του οποίου η ανασκαφική έρευνα δεν ολοκληρώθηκε και όπου βρέθηκε μονόλιθος κίονας και μεγάλο κομμάτι μαρμαρινού εδράνου ή βαθμίδας, βρίσκεται ανατολικότερα των υπόλοιπων και κατά την αρχική του φάση ήταν κογχωτός.

Επέκταση της ανασκαφής στον ίδιο τομέα και δυτικά του δωματίου Β της αρχικής τρίχωρης αποθήκης του 1976 αποκάλυψε τοίχο με τοξωτό άνοιγμα για τη διέλευση αγωγού ύδατος. Μεταγενέστερες κατασκευές από πατημένο χώμα κλιμακωτά διαρθρωμένες κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου της τρίχωρης αποθήκης μπορούν να χαρακτηριστούν ως θέσεις για την αποθήκευση σκευών και άλλων αντικειμένων.

Άγιοι Απόστολοι Καζαβητίου

Σε συνέχεια παλαιών εργασιών της Εφορείας, που έγιναν για τη συντήρηση του ενδιαφέροντος αυτού μνημείου του 19ου αι., αφαιρέθηκαν και ξανατοποθετήθη-

καν οι σχιστόπλακες της στέγης στον εξωνάρθηκα της εκκλησίας, αφού πρώτα συντηρήθηκε ο ξύλινος σκελετός, αντικαταστάθηκαν οι σαπισμένοι και σπασμένοι δοκοί και αφαιρέθηκε πολύ άχρηστο υλικό, φθαρμένα ξύλα και χώμα, που είχε χρησιμοποιηθεί, σε πάχος 0,07-0,08 μ., ως υπόστρωμα των πλακών. Στην επαντοποθέτηση οι πλάκες τοποθετήθηκαν πιο πυκνά και κατευθείαν στο σανίδωμα. Για το λόγο αυτό απαιτήθηκε να μεταφερθούν και να χρησιμοποιηθούν αρκετές νέες πλάκες. Εκτός από τη στέγη του εξωνάρθηκα τακτοποιήθηκαν οι πλάκες και σε άλλα σημεία της στέγης του ναού, όπου είχαν παρουσιαστεί σταλαμοί.

Λιμένας

Στον κατ' εξοχή τουριστικό τόπο της Θάσου, στο Λιμένα, έγιναν δευτερεύουσες εργασίες καθαρισμού και προστασίας των μνημείων, όπως κατασκευή χαμηλού τοιχίου με πλέγμα γύρω από το ψηφιδωτό δάπεδο ρωμαϊκού κτιρίου, που είχε βρεθεί κάτω από τη σταυρική παλαιοχριστιανική βασιλική και είχε συντηρηθεί το 1979. Έγιναν επίσης εργασίες επιδιόρθωσης των κοινόχρηστων και αποθηκευτικών χώρων του λεγόμενου «Καλογερικού» κτιρίου, που χρησιμοποιείται από την Εφορεία ως χώρος καθαρισμού και επεξεργασίας ευρημάτων.

NΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Πόρτο Λάγος

Στην είσοδο της λιμνοθάλασσας Βιστωνίδος, απέναντι από τη νησίδα Μπουρού, στο ανατολικό άκρο του σημερινού λιμενικού συνοικισμού Λάγος, ανάμεσα στη θάλασσα και την εθνική οδό Ξάνθης-Κομοτηνής, δίπλα σε βιομηχανικές εγκαταστάσεις και σε δεξαμενές υγρών καυσίμων, διακρίνονται ερείπια βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου, που ταυτίστηκαν με το «καστέλιον» της βυζαντινής πόλεως του Περιθεωρίου ή και με αυτό το ίδιο Περιθεώριον¹⁵. Στο ίδιο σημείο ανασκάφηκαν εν μέρει το 1950-52 από τον τότε Έφορο των Κλασικών Αρχαιοτήτων Δημ. Λαζαρίδη ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, που κατά τη γνώμη του μπορεί να χρονολογηθεί στο 10ο ή μετά το 10ο αι.¹⁶. Το 1980 έγινε καθαρισμός της παλιάς ανασκαφής και επέκταση ορισμένων

τομών, που επέτρεψαν τη φωτογράφιση και τη σχεδίαση των ερειπίων¹⁷ (Πίν. 262 γ).

Η εκκλησία είναι κτίσμα τετράπλευρο (15,30 × 13,90 μ.) με τρεις ημικυκλικές αφίδες στην ανατολική πλευρά. Στο εσωτερικό διακρίνονται τα κατώτερα τμήματα τεσσάρων σταυρόσχημων εσωτερικών πεσσών, που πατούν σε τετράπλευρες χτιστές βάσεις. Στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας βρέθηκαν προσκτίσματα, που ερμηνεύτηκαν είτε ως σκευοφυλάκειο είτε ως βαπτιστήριο. Λίθοι, πωρόλιθοι και πλίνθοι, που προέρχονται από αρχαιότερα κτίρια, αποτελούν το κύριο οικοδομικό υλικό των τοίχων της εκκλησίας. Ασβεστοκονίαμα, που περιέχει χοντρή έμμο μέχρι φιλό χαλίκι, αποτελεί το συνδετικό κονίαμα. Στην εξωτερική πλευρά του δυτικού τοίχου βρίσκεται εντοιχισμένος μαρμαρινός παλαιοχριστιανικός πεσσίσκος τέμπλου. Στο κτίσμα διακρίνονται δύο σαφείς οικοδομικές φάσεις: αυτό συνάγεται από τα δύο δάπεδα της εκκλησίας και από την απόφραξη των δύο πλάγιων θυρών και τη μείωση του πλάτους της μεσαίας. Κάτω από την εκκλησία εντοπίστηκε αρχαιότερο κτίριο, του οποίου προς το παρόν δεν μπορεί να καθοριστεί με βεβαιότητα η μορφή, ο προορισμός, και η χρονολόγησή του.

Κατά τον καθαρισμό και την επέκταση της παλιάς τομής, βόρεια και ανατολικά της εκκλησίας, βρέθηκαν τάφοι λακκοειδείς, ακτέριστοι και καλυμμένοι με πώρινες πλάκες. Καθαρίστηκαν επίσης τμήματα του οχυρωματικού περιβόλου, που διακρίνονται δυτικά και νότια της εκκλησίας, χωρίς όμως να ερευνηθούν ανασκαφικά.

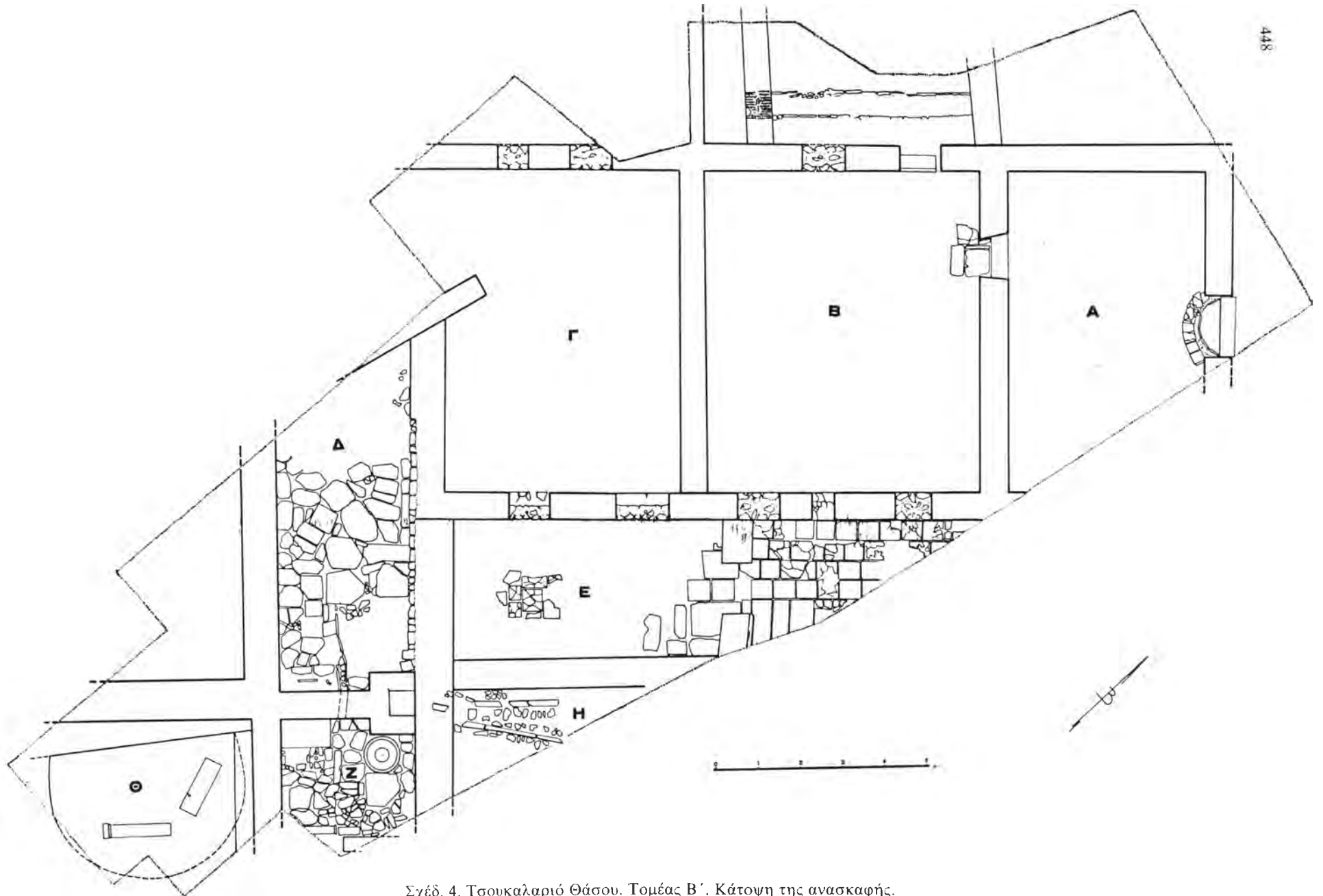
Κατά τη διάρκεια των εργασιών βρέθηκαν έξω από την εκκλησία, στο χώρο του νεκροταφείου τρία χάλκινα νομίσματα (Μαξιμιανού Γαλέριου, αρχών 4ου αι., Ιουστίνου Β' (565-578) και Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), σιδερένια καρφιά και λάμες, ένα αγκίστρι ψαρέματος και κομμάτια από υαλοπίνακες και γυάλινα σκεύη, ως και τμήμα από βραχιόλι από γαλάζια υαλόμαζα. Βρέθηκαν επίσης άφθονα όστρακα υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, κομμάτια κυρίως από μεγάλα αγγεία μεταφοράς ή αποθήκευσης υγρών (αμφορείς) και πολλά όστρακα βυζαντινής εφυαλωμένης κεραμικής¹⁸.

15. Πρβλ. C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, 1976, σ. 99.

16. Μακεδονικά 2 (1941-1952), σ. 657.

17. Οι ερευνητικές εργασίες έγιναν με χρηματοδότηση της European Science Foundation, σε πρόγραμμα της Association Internationale des Études Byzantines και του Centre de Géographie Historique du Monde Byzantin, που αφορά την ιστορική γεωγραφία των νησιών και των παραλίων του Βυζαντίου (Bulletin της AIEB IX (1977/8), σ. 33, κ.ε.).

18. Εκτενής έκθεση δημοσιεύτηκε στο πολυγραφημένο τεύχος, που κυκλοφόρησε η E.S.F., Activité Byzantine. Rapports des missions effectuées en 1980, σ. 47-75.

Σχέδ. 4. Τσουκαλαριό Θάσου. Τομέας Β'. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κομοτηνή

Αρχαιολογικό Μουσείο

Σε τμήμα αίθουσας του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής εξετέθησαν διάφορα ενδιαφέροντα ευρήματα παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων από τη Θράκη: θωράκιο από εξώστη άμβωνα (5ος αι.), επιτύμβια σταυρόσχημη επιγραφή από τη Μαξιμιανούπολη (5ος αι.), δύο κομμάτια ανάγλυφων μαρμάρινων βυζαντινών εικόνων από την Τραιανούπολη, περιδέραιο από τα Άβδηρα (9ος-10ος αι.), κουτρούβιο μύρου του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης από την Αναστασιούπολη (12ος-13ος αι.), διάφοροι βυζαντινοί σταυροί από τη Μαρώνεια και εφυσωμένη κεραμική (13ος-15ος αι.) από διάφορες θέσεις της Θράκης (Πί ν. 263 α-β).

Πατέρμα

Ανασκαφική έρευνα στα ορεινά της Ροδόπης, στη θέση Κιλισέ (=εκκλησία), 400 μ. βόρεια του συνοικισμού Πατέρμα, 23 χλμ. βορειοανατολικά της Κομοτηνής, δίπλα στο λεγόμενο Αμυγδαλόρεμα, όπου πέρυσι είχε εντοπιστεί κτίριο βυζαντινών χρόνων, αποκάλυψε τα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας (17,43 × 7,33 μ.), μονόχωρης με νάρθηκα και μεγάλη, τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα¹⁹. Οι τοίχοι βρέθηκαν χτισμένοι με ασβεστοκόνημα και ποταμίσιες πέτρες, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται πλινθία. Οι είσοδοι της εκκλησίας ήταν δύο, στη δυτική και τη νότια πλευρά (Σχ έδ. 5).

Το α΄ δάπεδο, όπου σώθηκε, αποτελείται από μαρμάρινες ή πέτρινες πλάκες. Κάτω από αυτό βρέθηκε πιθάρι, όπου μαζεύονταν τα νερά από το πλύσιμο του πλακόστρωτου. Ο ναός στεγαζόταν με σαμαρωτή ξύλινη στέγη. Το τέμπλο της εκκλησίας ήταν χτιστό. Στο κτίσμα διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις.

Στο βόρειο και στο νότιο τοίχο της εκκλησίας εσωτερικά βρέθηκαν υπολείμματα τοιχογραφιών σε τρία στρώματα, από τα οποία τα δύο πρώτα αντιστοιχούν με την α΄ οικοδομική φάση και το τρίτο με τη β΄. Στο α΄ στρώμα και ανάμεσα στη νότια είσοδο και στο τέμπλο, σώζεται κομμάτι τοιχογραφίας με φολιδωτό σώμα δράκοντα, που ανήκε πιθανώς σε παράσταση του αγίου Γεωργίου. Στο β΄ στρώμα ανήκουν τα υπολείμματα των τοιχογραφιών στο βόρειο και στο νότιο τοίχο, που δι-

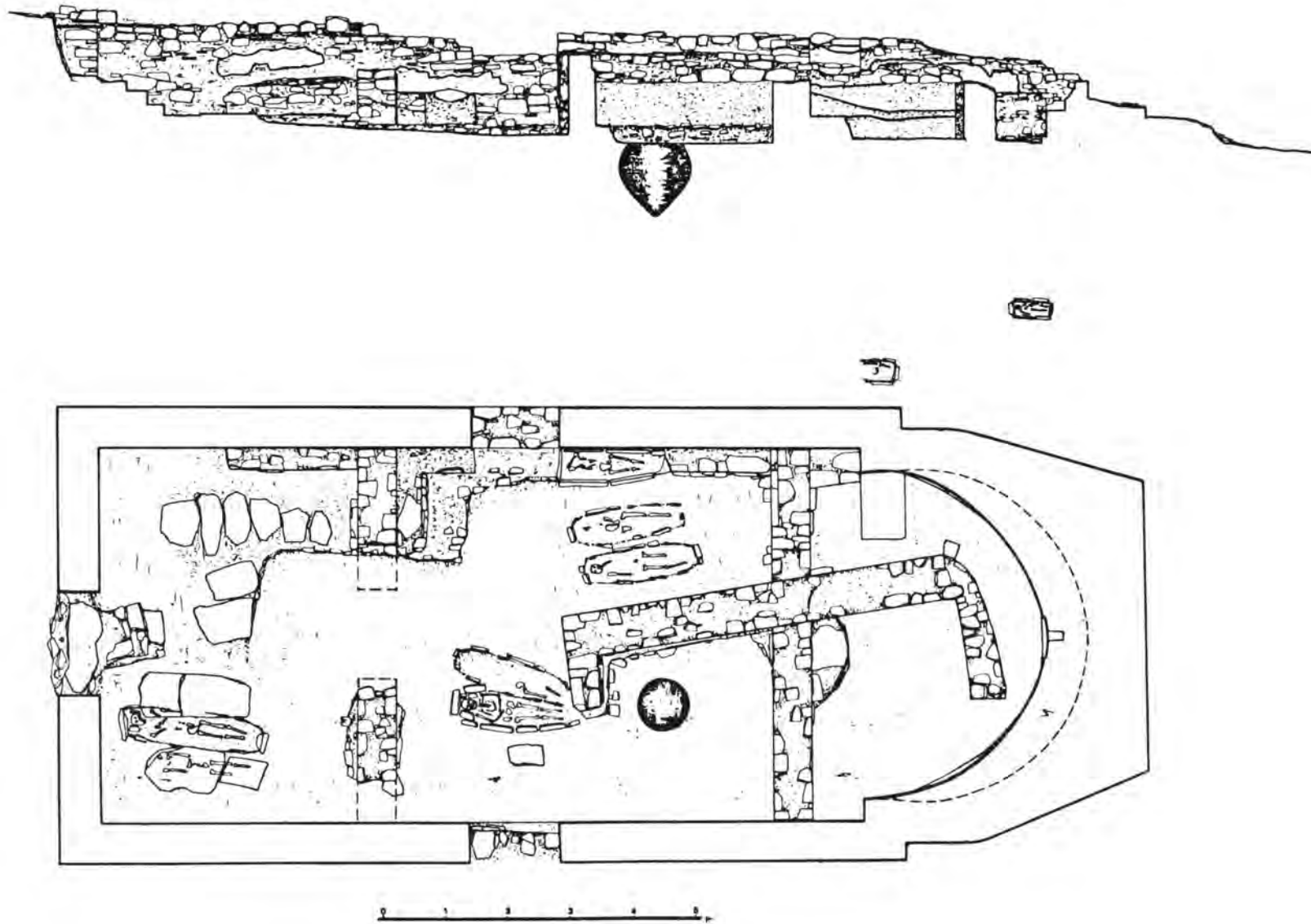
αιρούνται σε δύο ζώνες. Η κατώτερη αποτελεί ποδέα με πρόχειρα γραμμικά σχήματα σε κόκκινο και μαύρο χρώμα. Η πάνω ζώνη κοσμείται με παραστάσεις ολόσωμων αγίων σε πράσινο κάμπο, από τις οποίες τα πόδια μόνο διατηρούνται. Από τα υπολείμματα των τριών μορφών, που σώζονται στο βόρειο τοίχο, η μεσαία, που φορά σανδάλια και στρέφεται προς τα αριστερά, μπορεί να ταυτιστεί με τον Ιωάννη Πρόδρομο (Πί ν. 263 γ). Αριστερά του Προδρόμου διακρίνονται υψηλά και κοσμημένα με μαργαριτάρια αυτοκρατορικά υποδήματα (τζαγκία) μορφής, που εικονιζόταν κατ' ενώπιον. Δεξιά του Προδρόμου, σε χωριστό διάχωρο, διακρίνονται γυνικά πόδια τρίτης μορφής ασκητού. Στο νότιο τοίχο, δυτικά της εισόδου, διακρίνεται το κατώτερο τμήμα ολόσωμης μορφής με πολύπτυχο ποδήρη χιτώνα, κάτω από τον οποίο διακρίνονται κεντημένα χαμηλά υποδήματα. Από το γ΄ στρώμα τοιχογραφιών δε βρέθηκαν σχεδόν καθόλου ενδεικτικά στοιχεία, εκτός από μικρό κομμάτι, που διατηρήθηκε στο χτιστό τέμπλο, με φαιοκόκκινο χρώμα, ως και σπαράγματα με ξεθωριασμένες πράσινες και κόκκινες γραμμές σε λευκό κάμπο.

Στο νάρθηκα και στον κυρίως ναό, ανάμεσα στο α΄ και στο β΄ δάπεδο, βρέθηκαν επτά συνολικά τάφοι, κατασκευασμένοι οι περισσότεροι και καλυμμένοι με πλάκες, που προέρχονται από το αρχικό δάπεδο της εκκλησίας. Οι νεκροί βρέθηκαν με τα χέρια διπλωμένα στην κοιλιακή χώρα και σε δυο περιπτώσεις το κεφάλι τους στηριζόταν ανάμεσα σε δύο πέτρες ή πλινθούς. Μέσα στους σχετικά φτωχούς τάφους βρέθηκαν χάλκινα σφαιρίδια και δύο γυάλινα βραχιόλια κατασκευασμένα από κόκκινη, πράσινη, λευκή και μελανή υαλόμαζα. Σκυφωτό χάλκινο νόμισμα κοπής 1208-1218, που βρέθηκε κι αυτό μέσα σε τάφο είναι χρήσιμο για τη χρονολόγηση της β΄ φάσης του κτιρίου. Ταφές νηπίων έξω από τη βορειοανατολική γωνία της εκκλησίας δείχνουν επέκταση του νεκροταφείου σε ευρύτερο χώρο, ως την αντίπερα του ποταμού πλαγιά.

Σε σύνολο 1992 οστράκων το μεγαλύτερο ποσοστό ανήκε σε μαγειρικά σκεύη (34,88%). Τα αποθηκευτικά, μικρά ή μεγαλύτερα πιθάρια, αντιπροσωπεύονταν με ποσοστό 6,57%. Τα αγγεία μεταφοράς υγρών με 4,66%, τα επιτραπέζια μη εφυσωμένα με 3,56% και τα επιτραπέζια εφυσωμένα (Πί ν. 263 δ-ε) με 5,12%. Το σύνολο των οστράκων χρονολογείται στο 12ο-13ο αι. Βρέθηκαν επίσης και ορισμένα μεταβυζαντινά του 15ου-16ου αι. Εκτός από τα όστρακα βρέθηκαν και κομμάτια από γυάλινες κανδήλες και άλλα σκεύη εκκλησιαστικής χρήσης.

Στα μετάλλια ευρήματα περιλαμβάνονται τρεις χάλκινοι σταυροί-εγκόλπια (Πί ν. 264), από τους οποίους οι δύο (διαστ. 0,55 × 0,75 και 0,55 × 0,073 μ.) διαμορφώνουν τα άκρα των κεραιών σε κυρτά «μήλα» και έχουν στην κύρια όψη τους πέντε στηθάρια με ανάγλυφες

19. Η ανασκαφή και τα ευρήματα δημοσιεύονται από τους Χ. Μπακίρτζή - Ν. Ζήκο, *Ανασκαφή στα Πατέρμα Ροδόπης*, Θρακική Επετηρίδα 2 (1981).

Σχέδ. 5. Πάτερμα Ροδόπης. Κάτοψη και τομή μονόχωρης βυζαντινής εκκλησίας.

προτομές στρατιωτικών αγίων. Ο τρίτος σταυρός (διαστ. $0,035 \times 0,065$ μ.) ανήκει σε διπλό εγκόλπιο, που περιείχε λείψανα ή τίμιο ξύλο και φέρει έκτυπη παράσταση Εσταυρωμένου με μακρύ κολόβιο. Άλλα μεταλλίνα ευρήματα, ενδεικτικά των ασχολιών των κατοίκων στα βυζαντινά Πάτερμα, είναι σιδερένιο αγροτικό εργαλείο (τσάπα) και τεκτονικό εργαλείο (μυστρί). Στην ανασκαφή βρέθηκε επίσης μικρό εικονίδιο από στεατίτη (διαστ. $0,10 \times 0,6 \times 0,1$ μ.) με ανάγλυφη παράσταση αγίου Νικολάου.

Η ίδρυση της εκκλησίας στα Πάτερμα μπορεί να τοποθετηθεί στον 11ο αι. Μετά από περίοδο καταστροφής και εγκατάλειψης επιδιορθώθηκε κατά τα τέλη του 12ου-13ου αι. και εγκαταλείφθηκε οριστικά στον 15ο-17ο αι., οπότε εξισλαμίστηκε ο πληθυσμός της περιοχής. Την εποχή αυτή ιδρύθηκε μέσα στον κεντρικό χώρο πρόχειρος τοίχος, μήκ. 7,50 μ., που χρησίμευε πιθανώς σαν αγροτική αποθήκη ή στέγαστρο.

Παλαιοχριστιανικές επιγραφές Θράκης

Μετά από πρόταση της Εφορείας αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν και οι παλαιοχριστιανικές επιγραφές της Θράκης έως την εποχή του Ιουστινιανού Α' (527-565), στο Σύνταγμα των αρχαίων επιγραφών της Θράκης, που ανέλαβε να ετοιμάσει το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας σε συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία. Μέσα στο πρόγραμμα αυτό ο επιστημονικός συνεργάτης του Ε.Ι.Ε. Γ. Μειμάρης συνεργάστηκε με την Εφορεία στην καταγραφή των παλαιοχριστιανικών επιγραφών, που βρίσκονται συγκεντρωμένες στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κομοτηνής και στην Αρχαιολογική Συλλογή της Μαρώνειας.

NOMOS EBPOY

Μάκρη

Σωστικές ανασκαφικές έρευνες, που έγιναν με χρηματοδότηση του Υπουργείου Βορείου Ελλάδος, στη Μάκρη, 10 χλμ. δυτικά της Αλεξανδρούπολης, αποκάλυψαν τα ερείπια τριών βυζαντινών εκκλησιών²⁰.

Η Μάκρη υπήρξε γνωστός βυζαντινός οικισμός και συναντάται ως έδρα επισκοπής από τον 9ο αι. Στο κέντρο της σημερινής κοινότητας είναι ορατά τμήματα του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου, συγκρότημα

μεταβυζαντινού λουτρώνα και ξυλόστεγη βασιλική της Αγίας Αναστασίας, που σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή ιδρύθηκε το 1833.

Θέση Επισκοπείον. Σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός

Στο νότιο άκρο του χωριού, απέναντι από το νεκροταφείο, αποκαλύφθηκαν το 1977, κατά τη διάρκεια χωματουργικών εργασιών και καταστράφηκαν σε μεγάλο βαθμό από το μηχανικό εκσκαφέα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας, τα οποία σώζονταν σε αρκετό, ως φαίνεται, ύψος. Συγκεκριμένα καταστράφηκαν συθέμελα τα μεγαλύτερα τμήματα του βόρειου και νότιου τοίχου της εκκλησίας ως και το δάπεδο, εκτός από μικρό τμήμα στο Ιερό Βήμα. Μέσα στα χώματα, που πετάχτηκαν, βρέθηκαν και μεταφέρθηκαν στον αυλόγυρο της εκκλησίας της Αγίας Αναστασίας κομμάτια του μαρμάρινου τέμπλου της εκκλησίας. Κατά τη σωστική έρευνα, που ακολούθησε, βρέθηκαν δύο αμφικίονες παλαιοχριστιανικών χρόνων, που χρησιμοποιήθηκαν ως στυλοβάτες του τέμπλου της βυζαντινής εκκλησίας και σπαράγματα εντοιχίων τοιχογραφιών.

Το 1980 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η έρευνα του ναού. Στην αρχή διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τετράπλευρο κτίσμα με κυρίως ναό και νάρθηκα, διαστ. $15 \times 8,70$ μ. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο, το ανατολικό τμήμα της εκκλησίας διαμορφώνεται ελεύθερα σε τρεις ημικυκλικές εξωτερικά και εσωτερικά αψίδες, από τις οποίες μεγαλύτερη είναι αυτή του Ιερού Βήματος και στον κυρίως ναό, διαστ. $11,20 \times 8,70$ μ., παρά την καταστροφή του δαπέδου βρέθηκαν τέσσερις πέτρινες πλάκες, συμμετρικά διατεταγμένες και στερεωμένες με κονίαμα στο φυσικό βράχο, που χρησίμευαν ως πλίνθοι θεμελίωσης των τεσσάρων κιόνων, που ανακρατούσαν τον τρούλο της εκκλησίας. Πάνω σε μια από τις πλάκες αυτές βρέθηκε in situ μαρμάρινη βάση κίονα. Δύο άλλες βάσεις, που βρέθηκαν στα χώματα εκσκαφής, μεταφέρθηκαν και τοποθετήθηκαν στη θέση τους. Το δάπεδο της εκκλησίας, όπως ειπώθηκε, καταστράφηκε· μικρό μόνο τμήμα του διατηρήθηκε μπροστά στην αψίδα του Ιερού Βήματος. Αποτελείται από στρωμένο κονίαμα (κουρασάνι) χωρίς ίχνος πλακόστρωσης. Μέσα στην εκκλησία και γύρω από αυτή βρέθηκαν χτιστοί με πλάκες τάφοι.

Ο νάρθηκας της εκκλησίας, διαστ. $8,20 \times 3,80$ μ., επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με μία είσοδο, πλ. 1,60 μ., που σώζει στη θέση του το μαρμάρينو κατώφλι. Αυτό φέρει τρεις τόρμους, που δηλώνουν την ύπαρξη δίφυλλης, ξύλινης κατά πάσα πιθανότητα, θύρας. Οι πλάγιοι τοίχοι του νάρθηκα όχι μόνο δε δένονται οργανικά με το βόρειο και το νότιο τοίχο του κυρίως ναού, αλλά είναι χτισμένοι και με μικρές πέτρες (ενώ ο υπόλοιπος ναός με μεγάλα λαξευμένα λίθινα αγκωνάρια)

20. Πρώτη ανακοίνωση: Ν. Ζήκος, Αρχαιολογικές έρευνες στη Μάκρη Αλεξανδρουπόλεως, Γνωριμία, περιοδική έκδοση της Μητροπόλεως Αλεξανδρουπόλεως και Σαμοθράκης, τεύχ. 39, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1981, σ. 12.

και δε βρίσκονται στην ίδια με αυτούς περασιά αλλά ελαφρώς συγκλίνουν. Αυτά σημαίνουν ότι ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερη προσθήκη.

Μεσοβυζαντινή βασιλική (Σχέδ. 6)

Η τοπική παράδοση λέει ότι το μουσουλμανικό τέμενος της Μάκρης, που ερείπια του διακρίνονται δίπλα στο μεταβυζαντινό ναό της Αγίας Αναστασίας, χτίστηκε πάνω στα ερείπια βυζαντινής εκκλησίας αφιερωμένης μάλιστα στον Άγιο Γεώργιο. Το τέμενος, το οποίο χτίστηκε στις αρχές του 20ού αι. από τεχνίτες της Αίνου και της Μάδυτου, αποτελείται από μεγάλο ορθογώνιο χώρο, εσωτ. διαστ. $9 \times 11,50$ μ. και προστώο, πλ. $2,20$ μ., κατά μήκος της βόρειας πλευράς. Στη βορειοανατολική γωνία υπάρχει ενσωματωμένο μικρό ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. $2,30 \times 1,80$ μ., ενώ στην αντίθετη βορειοδυτική γωνία διατηρείται η βάση του μιναρέ, όπου διακρίνονται τρεις πέτρινες βαθμίδες περιμετρικά διαταγμένες γύρω από τον κάθετο άξονα, που δημιουργείται από τις κυκλικές απολήξεις των ίδιων των βαθμίδων. Στο μέσο της νότιας πλευράς, απέναντι από την είσοδο της βόρειας πλευράς, ανοίγεται μικρή κόγχη (μιχράπ), χορδής 1 μ. Οι τοίχοι του τεμένους είναι χτισμένοι επιμελώς με λαξευμένες πέτρες, ανάμεσα στις οποίες διακρίνονται ερυθρόχρωμοι λίθοι, που τοποθετούνται στις γωνίες κυρίως του κτίσματος (Πίν. 265 α).

Ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό αποκάλυψε τα ερείπια βυζαντινής βασιλικής, διαστ. $18,10 \times 15,80$ μ., που διαιρείται εσωτερικά, με δύο τοίχους, διάτρητους από ανοίγματα - τόξα, ώστε να σχηματίζονται δύο πεσσοστοιχίες με τρεις επιμήκεις πεσσούς η καθεμία, σε τρία κλίτη από τα οποία το μεσαίο είναι τριπλάσιο σε πλάτος από τα πλάγια (Σχέδ. 5). Η βασιλική απολήγει προς Α. σε τρίπλευρη εξωτερικά κόγχη του Ιερού Βήματος (Πίν. 265 β), ενώ προς Δ. υπάρχει νάρθηκας, πλ. $3,10$ μ., ο οποίος επικοινωνεί με τρεις θύρες προς τα αντίστοιχα κλίτη. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ναού, πάχ. $0,85-0,90$ μ., είναι χτισμένοι με λίθους και συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Η αψίδα όμως του Ιερού Βήματος και οι λαμπάδες των εισόδων ενισχύονται με μεγάλους λαξευμένους λίθους. Το βυζαντινό κτίσμα βρέθηκε αρκετά κατεστραμμένο λόγω της συστηματικής διαρπαγής του δομικού υλικού· έτσι από τις δύο πεσσοστοιχίες η νότια είναι σχεδόν ολότελα κατεστραμμένη. Η ανέγερση επίσης του τεμένους πάνω στο ναό προξένησε σημαντικές καταστροφές στο δάπεδό του κυρίως. Συνάγεται όμως από τα τμήματα, που διασώθηκαν, ότι το δάπεδο του κεντρικού κλίτους είχε μεγάλες μαρμάρινες πλάκες ενώ τα πλάγια ήταν στρωμένα με πλίνθους. Στο ναό διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις· κατά την πρώτη, ο ναός είχε τοιχογραφικό διάκοσμο, του οποίου υπολείμματα της ποδιάς διακρίνονται στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα

και στις επιφάνειες των πεσσών της βόρειας πεσσοστοιχίας και οι πεσσοστοιχίες διαιρούσαν το ναό σε τρία επικοινωνούντα μεταξύ τους κλίτη, ενώ κατά τη δεύτερη φάση τα ανοίγματα μεταξύ των πεσσών εντοιχίστηκαν. Από την κάτοψη της εκκλησίας διακρίνεται ότι ο ανατολικός τοίχος του νοτίου κλίτους παρουσιάζει κάποια παράγωνα διάταξη, που οφειλόταν πιθανώς σε έλλειψη χώρου. Αντίθετα το βόρειο κλίτος δεν έχει αποκαλυφθεί ολότελα γιατί εισέρχεται κάτω από νεότερη οικία.

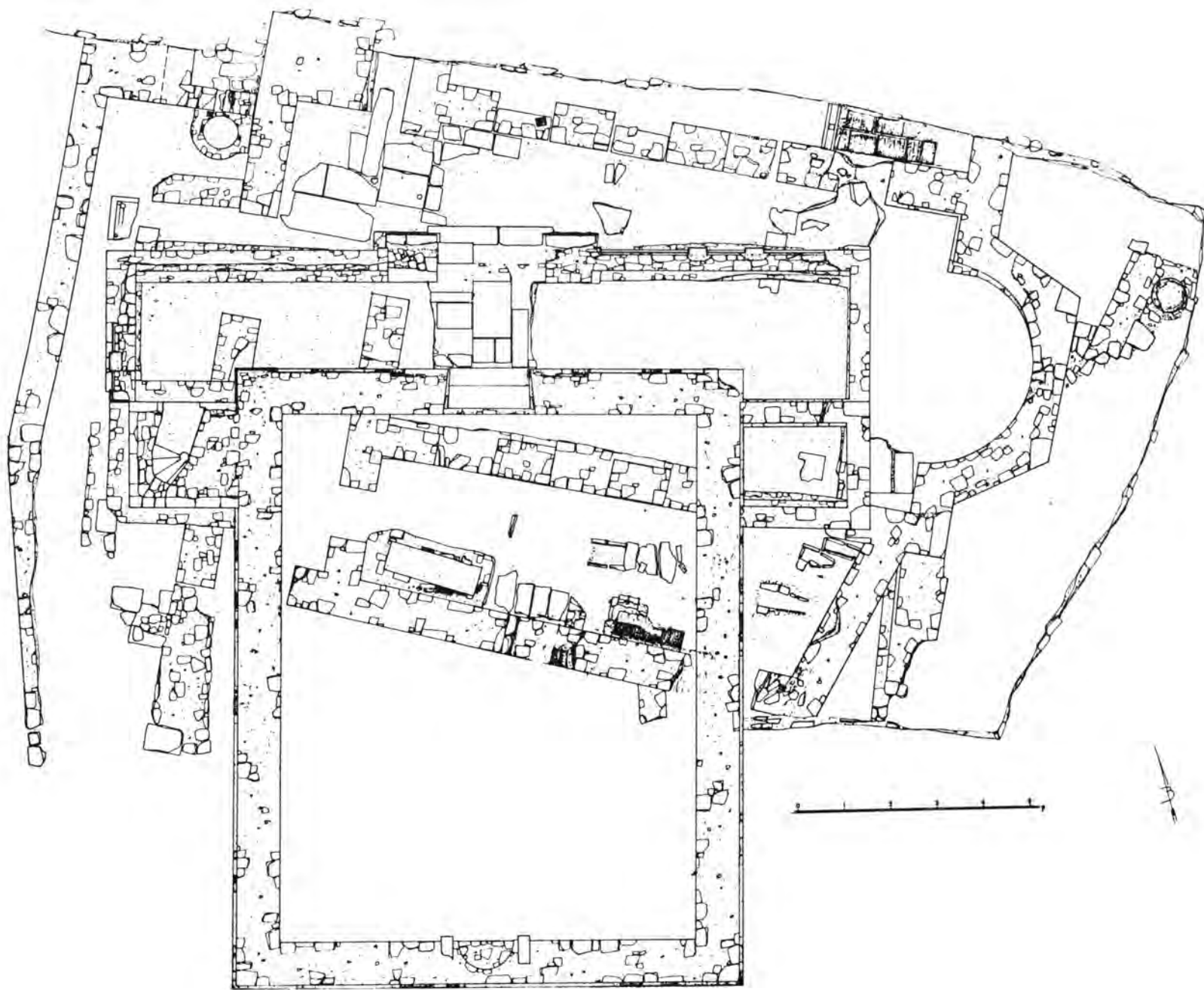
Κατά τη διάρκεια της έρευνας βρέθηκαν λίγα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (κομμάτι παλαιοχριστιανικού θωρακίου, κομμάτι οκτάπλευρου κιονίσκου, κομμάτι οδού) και όστρακα διαφόρων εποχών, που δεν προσφέρονται για τη χρονολόγηση του ναού και των φάσεών του. Νομίσματα οθωμανικά και ελληνικά των αρχών του 20ου αι., που βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του ναού, δείχνουν και τον υψηλό βαθμό διατάραξης των στρωμάτων επίχωσης.

Μέσα στην εκκλησία βρέθηκαν και ερευνήθηκαν τέσσερις κιβωτιόσχημοι χτιστοί με σχιστόπλακες τάφοι, που μαζί με τους σκελετούς των νεκρών περιείχαν ευτελή κτερίσματα (χάλκινα σφαιρίδια, κομμάτια γυάλινων αγγείων). Μετά την καταστροφή της εκκλησίας ιδρύθηκε στην εξωτερική βορειοδυτική γωνία μικρή κατασκευή με χτιστό στρογγυλό και οξυπύθμενο φρεάτιο (διαμ. στομίου $6,70$, πάχ. τοιχωμάτων περίπου $0,25$ μ.) δίπλα σε τετράπλευρο χώρο, του οποίου το δάπεδο παρουσιάζει εμφανή κλίση προς το φρεάτιο, κατευθύνει δε προς αυτό και αγωγή τετράγωνης ημιδιατομής (Πίν. 265 γ). Η κατασκευή αυτή, σε συνδυασμό με άλλη παρόμοια, που ενσωματώνεται στο εξωτερικό τμήμα της κόγχης και με την ανεύρεση μαρμάρινου τροχού για το «τσάκισμα» της ελιάς, είναι δυνατό να ερμηνευθεί ως τμήμα ελαιοτριβείου ή ληνού.

Θέση « Άγιος Γεώργιος», στον ελαιώνα Α. της Μάκρης

Υπάρχει μικρό παρεκκλήσι, διαστ. $7,60 \times 5,35$ μ., που χτίστηκε το 1920 από δέκα στρατιώτες της ΙΧ Μεραρχίας, των οποίων τα αρχικά χαράχτηκαν σε κατακόρυφη στήλη στο αριστερό τμήμα της εντοιχισμένης στο υπέρθυρο επιγραφής. Κατά την τοπική παράδοση το παρεκκλήσι αυτό χτίστηκε στη θέση αρχαιότερης εκκλησίας. Μετά λοιπόν το κόψιμο της πυκνής βλάστησης και την απομάκρυνση του λιθοσωρού από την ανατολική πλευρά της εκκλησίας αποκαλύφθηκε η εξωτερική παρειά του ανατολικού τοίχου εκκλησίας, που διαμορφώνεται σε τρεις ημικυκλικές κόγχες.

Μετά τη μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, αποκαλύφθηκε ολόκληρο το ανατολικό τμήμα της εκκλησίας (Πίν. 265 δ). Κατ' αρχάς αφαιρέθηκε το επιφανειακό στρώμα, πάχ. περίπου $0,50$ μ.,

Σχέδ. 6. Μάκρη Έβρου. Κάτοψη βυζαντινής εκκλησίας.

που αποτελείτο αποκλειστικά από πέτρες ανάμεσα στις οποίες βρέθηκαν και όστρακα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Στο δεύτερο στρώμα, πάχ. περίπου 0,80 μ., βρέθηκαν πολλοί λαξευμένοι λίθοι, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό στους τοίχους της εκκλησίας και που προφανώς προέρχονται από αρχαιότερο κτίσμα, σπασμένες πλίνθοι, κεραμίδια στέγης και πεσμένα κονιάματα. Τα όστρακα στο στρώμα αυτό ήταν ελάχιστα. Μετά την απομάκρυνση των παραπάνω στρωμάτων επίχωσης διαπιστώθηκε ότι το δάπεδο του Ιερού Βήματος και του διακονικού ήταν στρωμένο με πλάκες μαρμάρου, ενώ το δάπεδο της πρόθεσης με πήλινες πλάκες πλευράς 0,40 μ.

Στην εσωτερική πλευρά της αψίδας του Ιερού Βήματος και πάνω στο μαρμάρινο δάπεδο χτίστηκε ημικυκλικό σύνθρονο. Μπροστά από το σύνθρονο τμήμα του δαπέδου κατελάμβανε τετράπλευρη μαρμάρινη πλάκα, διαστ. 0,76 × 0,60 μ., που φέρει στην περιμέτρω της υπερψωμένο πλαίσιο. Στο κέντρο της πλάκας αυτής υπάρχει κυκλική εκβάθυνση για τη στερέωση χαμηλού κίονα, που ανακρατούσε την αγία τράπεζα. Σε άλλες δύο μαρμάρινες πλάκες του δαπέδου του Ιερού Βήματος υπάρχει εγχάρακτο το γράμμα Θ.

Σε απόσταση 1,10 μ. από τον ανατολικό τοίχο της εκκλησίας βρέθηκε μαρμάρινος στυλοβάτης τέμπλου με τέσσερις τόρμους πάκτωσης και δύο βάσεις κίωνων *in situ*. Στην εσωτερική πλευρά της ημικυκλικής αψίδας της πρόθεσης και στο ύψος του δαπέδου διανοίγεται μικρή ορθογώνια θήκη, διαστ. 0,14 × 0,33 × 0,28 μ., που διευρύνεται προς το εσωτερικό. Πάνω στο δάπεδο της Πρόθεσης βρέθηκαν έξι διαφόρων σχημάτων πολυεδρικοί κρύσταλλοι από πολυέλαιο καθώς και χάλκινο φθαρμένο σκυφωτό νόμισμα υστεροβυζαντινών χρόνων. Πακτωμένο στο δάπεδο του διακονικού βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου κίονα, που χρησίμευε για τη στήριξη τράπεζας προσφορών. Οι τοίχοι του ναού είναι χτισμένοι με πέτρες και συνδετικό κονίαμα. Στις τρεις κόγχες χρησιμοποιήθηκαν εξωτερικά μεγάλες λαξευμένες πέτρες.

Κήποι

Σε μικρή απόσταση από την κοινότητα Κήπων και κατά τη διάρκεια εργασιών ισοπέδωσης χωραφιού του Κωνστ. Ηλιάδη αποκαλύφθηκαν ερείπια άγνωστου, μέχρι στιγμής, προορισμού και μορφής κτίσματος καθώς και κορινθιακό κιονόκρανο από άσπρο χονδρόκοκκο μάρμαρο. Στον κάλαθο του κιονοκράνου σχηματίζονται δύο σειρές φύλλα μαλακής άκανθας, από τις οποίες η δεύτερη φύεται ανάμεσα στα φύλλα της πρώτης. Από το διάκοσμο μιας τρίτης σειράς διατηρούνται σε καλή κατάσταση φυλλοφόροι καυλοί με τις μικρές έλικες να κάμπτονται στα μέσα των πλευρών του κιονοκράνου.

Οι μεγάλες, γωνιαίες έλικες ως και τμήμα του άβακα είναι σπασμένα. Χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. Μεταφέρθηκε στον αυλόγυρο της Παναγίας Κοσμοσώτειρας στα Φέροι.

Διδυμότειχο

Γωνία οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού

Χωματουργικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής Πασχάλη Κεσσόγλου, αποκάλυψαν λαξευτές, στο φυσικό ημίβραχο, κατασκευές (Πίν. 266 α), που ήταν ορατές και πριν από την έναρξη των εκσκαφικών εργασιών. Κατά την πρώτη φάση της έρευνας (1979) διαπιστώθηκε ότι στο βράχο προσφύονται δύο παράλληλοι τοίχοι, χτισμένοι με επιμελημένη αργολιθοδομή και στρώσεις πλίνθων (Πίν. 266 β) (διαστ. πλίνθων 0,34/5 × 0,34 × 0,04 και 0,31 × 0,31 × 0,04 μ.), κτίσματος, που μαζί με τους λαξευμένους στο βράχο χώρους αποτελούσε ένα σύνολο.

Κατά το 1980 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου και διαπιστώθηκε ότι η μετωπική επιφάνεια του βράχου και σε μήκος 15,70 μ. λαξεύτηκε σε δυο βαθμιδωτά επίπεδα. Στο πάνω επίπεδο λαξεύτηκαν τρεις χώροι: ο πρώτος, στο ανατολικό τμήμα, έχει διαστάσεις 3,37 × 1,93 μ., ο δεύτερος, στο μέσο, φέρει εννέα λαξευτές στο βράχο δοκοθήκες για τη στήριξη ξύλινου πατώματος και κάτω από αυτό λαξευτό ερμάριο, διαστ. 1,60 × 0,82 × 1,47 μ. Στο δυτικό τμήμα δημιουργείται τρίτος χώρος, μήκ. περίπου 6 μ. με επίμηκες λαξευτό έδρανο (μήκ. 4,10, ύψ. 0,52, πλ. 0,37 μ.). Στο δεύτερο επίπεδο και κάτω από τον πάνω ανατολικό χώρο υπάρχει άλλο λαξευμένο βαθύ δωμάτιο, το οποίο με βαθμιδωτή κλίμακα στη δυτική πλευρά, επικοινωνούσε με τους επάνω χώρους. Ο βράχος στο κέντρο και στο ίδιο επίπεδο λαξεύτηκε σε σχήμα Π. Εδώ υπάρχει πηγάδι με κυκλικό στόμιο και λαξευτές εκβαθύνσεις στην εσωτερική κυλινδρική παρειά του, που διευκόλυναν την κάθοδο. Δίπλα στο πηγάδι και προς τη δυτική πλευρά ο βράχος κοιλάνθηκε για την υποδοχή οξυπύθμενου, μεγάλου αγγείου ή λεκάνης, που γέμιζε από το νερό του πηγαδιού. Σύμφωνα με τα παραπάνω υποθέτουμε ότι οι κάτω χώροι είχαν αποθηκευτικό χαρακτήρα ενώ οι επάνω μπορούν να χαρακτηριστούν ως χώροι κατοικίας.

Βεβαίως, ήδη ειπώθηκε, πως οι λαξευμένοι χώροι είχαν άμεση σχέση και συνάρτηση προς το κτίσμα, του οποίου δύο τοίχοι βρέθηκαν μέσα στο οικόπεδο, καθώς και τμήμα πήλινου δαπέδου και πήλινου αγωγού παροχής ύδατος δίπλα στο βράχο. Κάτω μάλιστα από το κατεστραμμένο πήλινο δάπεδο βρέθηκε εικοσανούμιο του Αναστασίου Α' (491-518), κοπής μετά το 512, που αποτελεί, όχι μόνο ένα *terminus post quem* για την ανέγερση ή κάποια φάση του κτιρίου, του οποίου τμήμα αποτελούσαν οι λαξευτές στο βράχο κατασκευές, αλλά

και το πρώτο μέχρι σήμερα παλαιοχριστιανικό εύρημα μέσα στο Διδυμότειχο.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη (μαρμάρinos τοιχοβάτης, διαστ. $0,06 \times 0,08 \times 0,16$ μ., με γλυφές και κυμάτια στην όψη, κομμάτι πέτρινου κιλίβαντα με κυμάτιο στο κάτω μέρος, κομμάτι πέτρινου θωρακίου με ανάγλυφο σταυρό μέσα σε ρόμβο, διαστ. $0,48 \times 0,50 \times 0,10$ μ., κομμάτι μαρμάρου με ακανόνιστο κυλινδρικό σχήμα, αποκεκρουμένο κατά το ύψος του, σωζ. ύψ. $0,21$ μ. καθώς και όστρακα διάφορων χρονικών περιόδων, εφραλωμένα ή απλά ακόσμητα. Η έρευνα θα συνεχιστεί.

Γωνία οδών 28ης Μαΐου και Ιω. Μεταξά

Σε οικόπεδο της κεντρικής πλατείας του Διδυμοτείχου και σε μικρή απόσταση ΒΔ. του τεμένους, λεγόμενου του «Βαγιαζήτ», αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος και ερευνήθηκε το 1979-1980 ορθογώνιο κτίσμα, ύστερων μεταβυζαντινών χρόνων που αποτελείται από δυο συνεχόμενους χώρους. Από αυτούς ο πρώτος είναι τετράγωνος σε κάτοψη, πλευράς $6,10$ μ., με πάχος τοίχων $0,80-0,88$ μ., ενώ ο δεύτερος επεκτείνεται πέρα από το οικόπεδο, κάτω από την οδό Ιω. Μεταξά. Από τις τομές, που έγιναν, διαπιστώθηκε ότι ο ανατολικός και δυτικός τοίχος του κτίσματος στην εξωτερική τους πλευρά και σε βάθος περίπου $0,95$ μ. από την πάνω σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων σχηματίζει ευθυνηρία πλ. περίπου $0,20$ μ., η οποία ορίζει και το θεμέλιο του κτίσματος. Εσωτερικά αντίθετα και σε βάθος περίπου $0,53$ μ. περιτρέχει το κτίσμα ξυλοδεσιά, πάχ. περίπου $0,15$ μ. Δεύτερη ξυλοδεσιά, στο ίδιο ύψος, υπάρχει μέσα στο πάχος των τοίχων. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με κατεργασμένες ορθογώνιες πέτρες και συνδετικό κονίαμα. Διακρίνονται επίσης σε ορισμένα σημεία της πάνω σωζόμενης επιφάνειας των τοίχων δύο σειρές πλίνθων. Στο νότιο τοίχο σχηματίζεται με πλίνθους τόξο, το οποίο διακόπτει στο σημείο αυτό τις ξυλοδεσιές.

Η αποχωμάτωση των δύο δωματίων σε βάθος $1,20$ μ. έγινε σε τρία συμβατικά στρώματα. Η ταραγμένη στρωματογραφία, τα «καθαρά» χρώματα χωρίς κρημνίσματα ανωδομής, η συνοθύλευση οστράκων διαφορετικών χρονικών περιόδων στο ίδιο στρώμα, δηλώνουν ότι ο εσωτερικός χώρος του κτίσματος επιχώσθηκε με χρώματα, που περιείχαν πήλινους τριποδίσκους ψησίματος κεραμικών σκευών και ατέλειωτα (σκάρτα) όστρακα με εγχάρκτη διακόσμηση μεταβυζαντινών χρόνων, υλικό που σφαλώς υποδεικνύει την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στο Διδυμότειχο²¹.

«Φυλακή του Καρόλου»

Φέτος έγινε μερική αποχωμάτωση της λεγόμενης «Φυλακής του Καρόλου», που είναι ένα λαξευμένο στο βράχο δωμάτιο, διαστ. $4,30 \times 3,80$ μ. βόρεια του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Αθανασίου²². Από το εσωτερικό του δωματίου απομακρύνθηκε στρώμα πάχ. 3 μ., χωρίς να βρεθεί το δάπεδό του. Το στρώμα περιείχε πήλινους τριποδίσκους ψησίματος κεραμικών σκευών, πήλινες πίπες, αγγεία και όστρακα μεταβυζαντινών χρόνων. Διαπιστώθηκε επίσης η ύπαρξη λαξευμένων στα κάθετα τοιχώματα δοκοθηκών, που υποδηλώνουν την ύπαρξη ξύλινου πατώματος.

Τέμενος «Βαγιαζήτ»

Με πρωτοβουλία του Δήμου Διδυμοτείχου κατεδαφίστηκαν τα κτίσματα, που ήταν προσκολλημένα σχεδόν στην όψη του τεμένους, του λεγόμενου «Βαγιαζήτ», και άρχισαν εργασίες διαμόρφωσης της κεντρικής πλατείας του Διδυμοτείχου με τη δημιουργία διάφορων ανδρών, περιπτέρων κτλ.

Η Εφορεία έκανε εκτεταμένες εργασίες συντήρησης της τετρακλινούς στέγης του τεμένους αντικαθιστώντας παλιά και φθαρμένα φύλλα μολύβδου από τη νότια και τη βόρεια πλευρά με καινούργια, τα οποία συνδέθηκαν μεταξύ τους με τον παραδοσιακό τρόπο του «διπλώματος» (Πίν. 266 β).

X. ΜΠΑΚΙΤΖΗΣ

Φίλιπποι

Βασιλική Μουσείου

Από τις 2.6.1980 ως τις 20.6.1980 συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στη Βασιλική του Μουσείου Φιλίππων. Συμμετείχαν η αρχαιολόγος Α. Τούρτα, η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου και εννέα εργάτες. Οι εργασίες μας στο διάστημα αυτό περιέλαβαν:

1. Ανασκαφική έρευνα στο νοτιοανατολικό διαμέρισμα που δημιουργείται έξω από τον ανατολικό τοίχο του ναού.
2. Ανασκαφική έρευνα στο χώρο ανατολικά από τον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης του Βήματος, έξω από το νοτιοανατολικό διαμέρισμα.
3. Συντήρηση της τοιχοποιίας του συνθρόνου της κόγχης και της Τράπεζας.

Πιο αναλυτικά οι εργασίες μας έδωσαν τα ακόλουθα αποτελέσματα:

21. *Balkan Studies* 21 (1980), σ. 147.

22. *Θρακικά* 20 (1944), σ. 87.

1. Το νοτιοανατολικό διαμέρισμα σχηματίζεται από τον ανατολικό τοίχο του νότιου περύγιου του εγκάρσιου κλίτους και από έναν παράλληλο προς αυτόν τοίχο (T1) που καταλήγει στον ημικυκλικό τοίχο της κόγχης. Το διαμέρισμα αυτό είχε διαστάσεις $7,30 \times 2,80-2,05$ μ. Πρέπει να κατασκευάστηκε σε μία δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου. Επικοινωνούσε με το νότιο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους και είχε επίσης απευθείας επικοινωνία με το εξωτερικό του ναού με μία δίφυλλη θύρα, πλ. 1,14 μ. στο νότιο τοίχο και με μία μονόφυλλη, πλ. 1,05 μ. στον ανατολικό τοίχο. Η δεύτερη αυτή θύρα ήταν έκκεντρη σε σχέση με τη θύρα του ανατολικού τοίχου του νότιου κλίτους (Πίν. 267 α). Η ανεξάρτητη αυτή επικοινωνία του διαμερίσματος ενισχύει την άποψη ότι σε συνδυασμό με το νότιο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους, λειτουργούσε ως διακονικό. Το δάπεδο του διαμερίσματος αποτελούσε μαρμαροθέτημα από λευκά και μαύρα πλακίδια. Χωρίζεται σε τέσσερα διάχωρα. Το βόρειο κεντρικό διάχωρο έχει μαρμαροθέτημα από τετράγωνα πλακίδια από λευκό μάρμαρο τοποθετημένα σε ρόμβο και ανάμεσά τους στενόμακρα πλακίδια από σκούρο γκριζό σχιστόλιθο. Το νότιο κεντρικό διάχωρο καλύπτεται, όπως θα δούμε, από νεότερες κατασκευές. Στα δύο άκρα του διαμερίσματος, στο βόρειο πλάγιο διάχωρο εναλλάσσονται τετράγωνα άσπρα και μαύρα πλακίδια τοποθετημένα ρομβοειδώς (Πίν. 267 β) ενώ στο νότιο πλάγιο διάχωρο που εκτείνεται μπροστά στη νότια είσοδο σχηματίζεται τετράφυλλο από εξαγωνικά άσπρα πλακίδια και ανάμεσά τους τετράγωνα πλακίδια από σχιστόλιθο. Το μαρμαροθέτημα περιβάλλει πλαίσιο από άσπρες και γκριζες πλάκες μαρμάρου. Στο κάτω τμήμα της ανατολικής όψης του δυτικού τοίχου του διαμερίσματος παρατηρήσαμε κονίαμα με ίχνη χρώματος. Σώζεται πλαίσιο βαθυκίανου χρώματος και εγχάρκτη ταινία μέσα στην οποία σχηματίζεται κόσμημα από γραπτούς οδόντες σε φόντο ώχρας. Επίσης μέσα στα χρώματα της επίχωσης βρέθηκαν μικρά σπαράγματα τοιχογραφιών με τα ίδια χρώματα ώχρας, κυανού και κόκκινου.

Έξω από το νότιο τοίχο του νοτιοανατολικού διαμερίσματος εμφανίζονται δύο εγκάρσιοι τοίχοι, παράλληλοι μεταξύ τους με απόσταση 3,15 μ. Ίσως πρόκειται για αντηρίδες ή κάποια άλλη διαμόρφωση της νότιας όψης του ναού. Ο τοίχος-αντηρίδα που ακουμπά στο νότιο τοίχο του μνημείου έχει αρμό και δείχνει ότι προστέθηκε αργότερα ενώ ο παράλληλός του δένει με το νότιο τοίχο του νοτιοανατολικού διαμερίσματος. Αν και η έρευνα δεν προχώρησε περισσότερο στο σημείο αυτό συμπεραίνουμε ότι οι τοίχοι αντιστήριξης έγιναν κατά τη δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου οπότε προστέθηκε το νοτιοανατολικό διαμέρισμα. Ανάμεσα στους δύο τοίχους-αντηρίδες σημειώθηκαν ίχνη δαπέδου από κουρασάνι. Σε μία μεταγενέστερη φάση του

διαμερίσματος, πιστεύουμε μετά την κατάρρευση του ναού, ένας εγκάρσιος τοίχος χώρισε το διαμέρισμα στα δύο, αχρηστεύοντας τη θύρα προς το νότιο κλίτος. Ο μεταγενέστερος αυτός τοίχος, πλ. 0,97 μ., έχει πρόχειρη τοιχοποιία με σειρές λίθων και πλίνθων και ασθενές κονίαμα. Μετά το διαχωρισμό με τον εγκάρσιο τοίχο, το νότιο και το βόρειο τμήμα του διαμερίσματος λειτούργησαν ανεξάρτητα χάρη στις χωριστές εισόδους. Στο νότιο τμήμα του διαμερίσματος παράλληλα με τον ανατολικό και τον εγκάρσιο τοίχο δημιουργήθηκε υψηλό χτιστό έδρανο (ή χαμηλή τράπεζα) σε σχήμα Γ που φθάνει σε ύψος 0,70 μ. στο βόρειο σκέλος του (Πίν. 268 α). Για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκε παλιότερο υλικό ανάμεσα στο οποίο μια ελληνική και μια λατινική επιγραφή.

2. Χώρος ανατολικά της κόγχης του Ιερού Βήματος και του νοτιοανατολικού διαμερίσματος.

α) Η έρευνα έξω από το νότιο μισό της ημικυκλικής κόγχης του Βήματος αποκάλυψε σ' όλη την έκταση κρημνίσματα πλινθοδομής πιθανότατα από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης. Ανάμεσά τους βρέθηκαν πολλά σπαράγματα εντοιχίων ψηφιδωτών και πολλές χρυσές ψηφίδες, θραύσματα υάλου από υαλοστάσια παραθύρων και λιωμένα μολύβια. Κοντά στον τοίχο της κόγχης, ανάμεσα στα κρημνίσματα, βρέθηκε παιδική ταφή. Ο τάφος είναι κιβωτιόσχημος με τοιχώματα από απλές πέτρες και σπασμένες πλίνθους και καλύπτεται με πλίνθους από την τοιχοποιία του ναού. Τα οστά ήταν παιδικά και βρέθηκαν αποσπασμένα. Ο σκελετός ήταν στραμμένος προς Α. Εκτός από τα μικρά δόντια του παιδιού που ήταν θαμμένο εκεί, βρέθηκαν και δόντια ενήλικου ανθρώπου. Ίσως μαζί με την ταφή του μικρού παιδιού να έγινε ανακομιδή οστών συγγενικού του προσώπου. Μέσα στον τάφο βρέθηκε μικρό χάλκινο δακτυλίδι και ψήφοι από υαλόμαζα καθώς και όστρακα αγγείου τοποθετημένου πιθανότατα για χοές.

Η προσεκτική έρευνα στα κατακρημνίσματα γύρω από την ταφή απέδειξε ότι αυτή έγινε μετά το γκρέμισμα του Βήματος. Πρέπει λοιπόν την εποχή που έγινε η παιδική ταφή έξω από το Ιερό Βήμα της βασιλικής να ήταν σαφής η διαμόρφωση του χώρου γιατί ο ενταφιασμός παιδιών και νηπίων έξω από το Ιερό Βήμα έχει την έννοια του καθαγιασμού των, δηλαδή ένα είδος ταφής ad sanctos.

Στην ανατολική παρειά του τοίχου T1 που βρίσκεται πίσω από την ταφή υπάρχει χάραγμα με παιδική μορφή που πρέπει να σχετίζεται με το μικρό κορίτσι του τάφου.

β) Έξω από την ανατολική είσοδο του νοτιοανατολικού διαμερίσματος, σε απόσταση 1,45 μ. από τον τοίχο T1, υπάρχει παράλληλος τοίχος λιθόχτιστος με ισχυρά κονιάματα. Αποκαλύφθηκε μόνο η δυτική παρειά του στην οποία παρατηρήθηκαν δύο αγωγοί τε-

τραγωνικής διατομής. Ανάμεσα στους δύο παράλληλους τοίχους διέρχεται καμαροσκέπαστος αγωγός με κλίση προς Ν. Ο αγωγός καλύπτεται με μεγάλη λίθινη πλάκα, έχει ύψος 0,57 μ. και πλάτος 0,64 μ. Σε μήκος 1,58 μ. από το στόμιό του είναι φραγμένος εκ των υστέρων με πέτρες. Η καμάρα του αγωγού είναι χτισμένη με χυτή τοιχοποιία. Το κλειδί του τόξου στο στόμιό του βρίσκεται σε βάθος 0,57 μ. κάτω από την καλυπτήρια πλάκα.

Σε απόσταση 0,66 μ. έξω από το στόμιό του αγωγού, η πλάκα ροής του ύδατος διακόπτεται δημιουργώντας έναν καταρράκτη ώστε τα νερά να μη χύνονται κατευθείαν στο στόμιό του αγωγού αλλά σε ένα φρεάτιο χαμηλότερο κατά 0,40 μ., από το οποίο με υπερχείλιση ρέουν στον αγωγό. Το δάπεδο του φρεατίου αποτελείται από ορθογώνιες πλάκες. Η μορφή αυτή του αγωγού δείχνει ότι πρόκειται για αποχετευτικό αγωγό που συγκέντρωνε τα νερά της βροχής από τις στέγες του ναού και ίσως και από το κτίριο που πιθανότατα υπάχει στα ανατολικά της βασιλικής. Το κενό ανάμεσα στους δύο τοίχους πάνω από το φρεάτιο καλύπτονταν πιθανότατα με σχάρα για τον εύκολο καθαρισμό του φρεατίου.

Στο πάνω μέρος του αγωγού βρέθηκε πεσμένο επίκρανο αμφικιονίου που προέρχεται πιθανότατα από το παράθυρο του Ιερού. Για την κατασκευή του επίκρανου χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση στήλη, της οποίας η λατινική επιγραφή σώζεται στην πάνω επιφάνεια του άβακα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΗΣ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ

Επειδή μετά το χειμώνα που πέρασε διαπιστώσαμε πολλές φθορές στα κονιάματα εξαιτίας της παγωνιάς, ιδίως στο σύνθρονο της κόγχης που κινδύνευε να διαλυθεί και να χαθούν τα μορφολογικά στοιχεία που σώζονταν, αφού κάναμε την απαραίτητη τεκμηρίωση, στερεώσαμε την τοιχοποιία και τα κονιάματα όπου χρειαζόταν. Έγιναν οι ακόλουθες εργασίες από τον αρχιτέκτονη Δ. Γλούφτσιο:

α) Επάλειψη με κεραμικό κονίαμα στην πάνω επιφάνεια της Τράπεζας εκτός από το κεντρικό τμήμα της, όπου διατηρείται ίχνος από τη μαρμάρινη επένδυση και το παλιό κονίαμα σε αρκετά καλή κατάσταση.

β) Στο βόρειο περύγιο του εγκάρσιου κλίτους, στο βόρειο λαμπά της ανατολικής εισόδου, ανακατασκευάστηκε με πλινθοδομή η γωνία. Στον ίδιο λαμπά της ανατολικής εισόδου, στο ύψος της πρώτης ζώνης πλίνθων, υπήρχε κενό στην πλινθοδομή για να πακτωθεί το υπέρθυρο της πόρτας. Με την αφαίρεσή του υποχώρησε η υπερκείμενη τοιχοποιία και δημιουργήθηκε ρωγμή. Στο σημείο αυτό σφηνώθηκε ξύλινος τάκος για υποσύλωση.

γ) Στις ανατολικές διόδους προς τα παστοφόρια που σχηματίζονται ανάμεσα στον ανατολικό τοίχο του ναού

και τα έδρανα των πρεσβυτέρων, είχαν σωθεί από το δάπεδο μόνο τα κονιάματα του υποστρώματος τα οποία είχαν φθαρεί και υπήρχε κίνδυνος να χαθούν τα στοιχεία των αναβαθμών. Έγινε συντήρηση των κονιαμάτων.

δ) Στο σύνθρονο της κόγχης συμπληρώθηκαν με πλίνθους και κουρασάνι οι τρεις πρώτες βαθμίδες στις πλάγιες κλίμακες και οι δύο πρώτες στον ανατολικό αναβαθμό ανόδου. Στην τελευταία σειρά των βαθμίδων συγκρατήθηκαν με στεφανώματα τα παλιά κουρασάνια. Οι υπόλοιπες βαθμίδες διατηρούν τα στοιχεία τους αρκετά στερεά και δε συντηρήθηκαν. Επίσης συμπληρώθηκε με λιθορριπή το ανατολικό τμήμα του ποδίου του συνθρόνου (Πί ν. 268 β).

ε) Έγιναν στεφανώματα στο μαρμάρινο πλαίσιο του δαπέδου από ατράκιο στον αναβαθμό ανόδου στο κάτω μέρος του συνθρόνου. Επίσης έγιναν στεφανώματα στις πλάκες του δαπέδου του Ιερού ανατολικά από την Τράπεζα.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

THE SURVEY OF KHRYSOUPOLIS

This year's programme was supported by the Byzantine Research and Publication Fund of the British School at Athens and by the European Science Foundation, and is included in the programme of fieldwork submitted by the Centre of Byzantine Studies of the University of Birmingham to the European Science Foundation. The writer was assisted by David Smyth, Honorary Surveyor at the British School, by Dr Jones, Scientific Officer at the British School, and a locally engaged assistant, by J. Whitlock-Blundell (photographer), and by Richard Catling, Member of the British School. I would like equally to acknowledge the practical support which the project has received at every stage from the Ephoreia of Byzantine Antiquities.

It became apparent during the 1979 season that several major problems required further on-site investigation. First, while making the plans, the question arose whether the circuit of walls visible today was the only one, or whether certain features on the north and south sides might be the remains of outer walls. Alternatively, could these features be the remains of harbour-works, given the position of the site and the degree of erosion in historical times that is discernible in this region? From the walls, now about 500 m. from the sea, two wall-like features project towards the sea. On the other side of the site however similar features project towards a salt-water inlet.

The second major problem to be investigated concerned the eastern part of the site, where only fragments

of the walls still stand. Of particular interest here in defining the walled area was the total disappearance of the defenses in the area of the inlet.

The technique chosen to investigate these related problems was survey with a proton-magnetometre. By this means potentially a great deal of data might be gathered without disturbing the site. The terrain and soil-conditions were also suitable. But interpretation of the results is difficult on account of the very factors that a magnetometre might in ideal conditions circumvent; namely the rate at which soil has been re-deposited since medieval times and the extent of deliberate destruction of the walls.

To consider first the line of the wall on the eastern side of the site; the largely inconclusive results obtained despite ideal conditions for the equipment indicate the importance of one or both of the factors mentioned above. The evidence for partial destruction of the walls in the later medieval period, and for a significant rise in ground level around the walls is circumstantial but consistent. The doorways of all the surviving towers are above ground-level, a feature shared with the Byzantine freestanding or enclosed tower. But whereas the latter have doorways intended only to be accessible with ladders, at Khrysoupolis the towers' doorways are now only between 50 cm. and 1 m. above ground. This alone indicates how the ground-level has risen within the walls. But ground-level is the same outside the walls on the eastern side of the site (and in places higher), indicating considerable natural deposition since the middle ages around the site (caused by a "remma" of Mount Pangaion). Finally, unless the walls had been largely demolished to their foundations, and a deposit of at least 1,50 m. had since accumulated over the foundations, the course of the wall would have been detected by the magnetometre as a pattern of anomalies in the soil.

So if there had been another walled district on the seaward side of the site, and its walls have been demolished, we would have been unable to detect it. But in contrast to the walled area, the area between the two features that project towards the sea contains no sherds or building debris. It was probably not therefore a settled area. There are rare parallels for projecting features in Byzantine military architecture (spur walls), but the features at Khrysoupolis are too badly preserved to be considered sure examples. So to investigate the other possibilities (walls or harbour works) grids were surveyed with the magnetometre, which produced no anomalies in the soil, and soil samples were taken to determine whether or not the area between the two features could have been under water in the middle ages. Analysis cannot distinguish the timespan of deposition-processes, but can at least characterize the deposits, so the results may com-

While the magnetometre-survey was in progress parts of the site were stripped of vegetation, to enable revision of the plans and systematic study of the masonry. In the process of cleaning the walls on the eastern side of the site a gateway flanked by massive towers was uncovered (Pl. 269 a) as was another gate of the same plans and proportions which was already partly visible. On another tower in the eastern part of the site the remains of a shallow brick-framed niche were uncovered. This kind of decoration, usually at a considerable height above ground-level, is here only 90 cm. above modern ground-level. Near the inlet on this side of the site the groundplan of another tower was revealed, and the magnetometre detected the wall extending 15 m. beyond it towards the inlet, with no trace of deflection to avoid it.

As regards the survey of the masonry, the cleaning of the site revealed generally slight variations in the articulation of brick and stone, but not distinct phases of construction. One of the features projecting towards the sea however does have a distinct masonry, but its manner of juxtaposition with the enceinte could not be established since the point of contact is obscured by debris. A partition-wall within the fortified area also has a distinct masonry (Pl. 269 b). Both these features have post-Byzantine characteristics.

The objective of dating the walls, essential to a greater understanding of the history of Khrysoupolis, required research into the historical evolution of Byzantine masonry. With regard to the walls, one can infer that at some date prior to the Sicilian invasion of 1185 Khrysoupolis was walled, and one can accept that c. 1341 the emperor Andronikos III rebuilt its walls¹. But even

plement our other observations upon natural deposition. Interpretation of the inlet on the north side of the site and of some of the remains on its edge remains problematic, and without geomorphological survey hypothetical explanations of the inlet are almost unfounded. Byzantine remains on the north side of the inlet opposite the main site, the dearth of remains of walls along the south-east side of the inlet, and the possibility of features projecting into the inlet, all pose the problem of the configuration of the walls and of the inlet in the middle ages. It is probable that, for the same reasons as those advanced to explain the sporadic nature of results obtained in the eastern part of the site, the results of the magnetometre-survey were also inconclusive here.

1. For discussions of the literary references to Khrysoupolis, see Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, p. 17 n 1, p. 211 n 1, and p. 263-265. See also Fanoula Papzoglou, *Eion, Amfipol, Hrisopol, Zbornik Radova*. *Vizantoloskog Institut* 2, 1953, p. 7-24.

though the facing of the walls is by no means uniform, it is impossible to cite any part of the upstanding walls that ought on stylistic grounds to pre-date the mid-fourteenth century. Study of the masonry of other strongholds in Macedonia and Thrace which were built or rebuilt at the same date or within a few years (c. 1340-1350) cannot yet allow us to be more precise than that. How much of the enceinte might in its final form be attributable to Andronikos III is of great interest in the light of the historical circumstances of the mid-fourteenth century. Of great

interest in their own right are the massive ancient blocks of dressed limestone and marble with which the piers of the gate in the west wall were once completely faced (Pl. 270 a). Other blocks are scattered in the facing of the walls (Pl. 270 b). They may well derive from the ancient site "Palioteikhos" on the hill of Prophitis Ilias, 1 km east of the site, at least in part.

Further to the study of the sherds gathered, samples from kiln-wasters were taken for analysis. Samples of slag will also be analysed.

A. DUNN

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. της Συντ. Η Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση Χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΑΜΟΣ

Συνεχίστηκαν και φέτος οι ανασκαφές σε οικόπεδα της αρχαίας Σάμου που επρόκειτο να οικοδομηθούν καθώς και η διερεύνηση μνημείων που ήρθαν στο φως με τις εργασίες που γίνονται από το Στρατό και τις δημόσιες και δημοτικές υπηρεσίες. Ως επιστημονικοί βοηθοί εργάστηκαν οι: Β. Γιαννούλη, Μ. Βιγλάκη, Ν. Νασοφίδου και Στ. Στυλιανού. Τα σχέδια έγιναν από τον αρχιτέκτονα Γαβ. Λαχανίδα.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκε στις αποθήκες του Μουσείου ο καθαρισμός, η συγκόλληση και η καταγραφή των πολυάριθμων ευρημάτων. Στη συντήρηση των αντικειμένων εργάστηκαν οι συντηρητές Σ. Παπαχατζή και οι Γ. Παπασταματίου και Γ. Χριστοδουλάρας. Πολύτιμη στάθηκε η βοήθεια των φυλάκων Μ. Παπαχατζή και Ιω. Νέττου. Ο φύλακας Γ. Λαγαστής, που με την αγάπη του για τα αρχαία και το φιλότιμό του, αποτελούσε ακούραστο συμπαράστατο στο δύσκολο έργο της Εφορείας στη Σάμο, βρήκε τραγικό θάνατο σε αυτοκινητιστικό δυστύχημα στις αρχές του χρόνου. Η απώλειά του έγινε έντονα αισθητή.

Ανάμεσα στις άλλες εργασίες θα πρέπει επίσης να αναφερθούν οι συνεχείς προσπάθειες για την προστασία και συντήρηση των αρχαίων κτισμάτων που έχουν βρεθεί στις ανασκαφές σε οικόπεδα, των οποίων εκκρεμεί η απαλλοτρίωση. Συνεχίστηκε ακόμη η κατεδάφιση των απαλλοτριωμένων οικίσκων που κατελάμβαναν το ανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου και κατασκευάστηκε λίθινος αναλημματικός τοίχος για να συγκρατεί τα χώματα από την πλευρά του ναού της Μεταμόρφωσης και του νεκροταφείου της πόλης, που βρίσκονται σε ψηλότερο επίπεδο από το χώρο της ανασκαφής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Πυθαγόρειο

Αγρός Ν. Καρμύρη

Μετά τα ενδιαφέροντα αποτελέσματα που είχε η

σύντομη έρευνα του 1979¹, αποφασίστηκε εφέτος η συστηματική ανασκαφή του χώρου. Η έρευνα επεκτάθηκε στο χώρο γύρω από τις δύο παλιότερες τομές, ενώ παράλληλα χαράχτηκαν πολλές νέες προς Ν. και Α. από τις προηγούμενες, για να διαπιστωθεί η έκταση στην οποία απλώνονταν τα κτίσματα του ιερού. Όπως διαπιστώθηκε τελικά τα κτίρια βρίσκονται συγκεντρωμένα νοτιοανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ενώ μακρύτερα προς ΝΑ. η έκταση δεν παρουσίασε ίχνη αρχαίων. Αυτό σημαίνει προφανώς ότι τα έλη που σήμερα έχουν περιοριστεί στη Μικρή Γλυφάδα απλώνονταν αρχικά σε μεγαλύτερη έκταση και δεν ευνοούσαν την επέκταση του ιερού προς αυτή την κατεύθυνση.

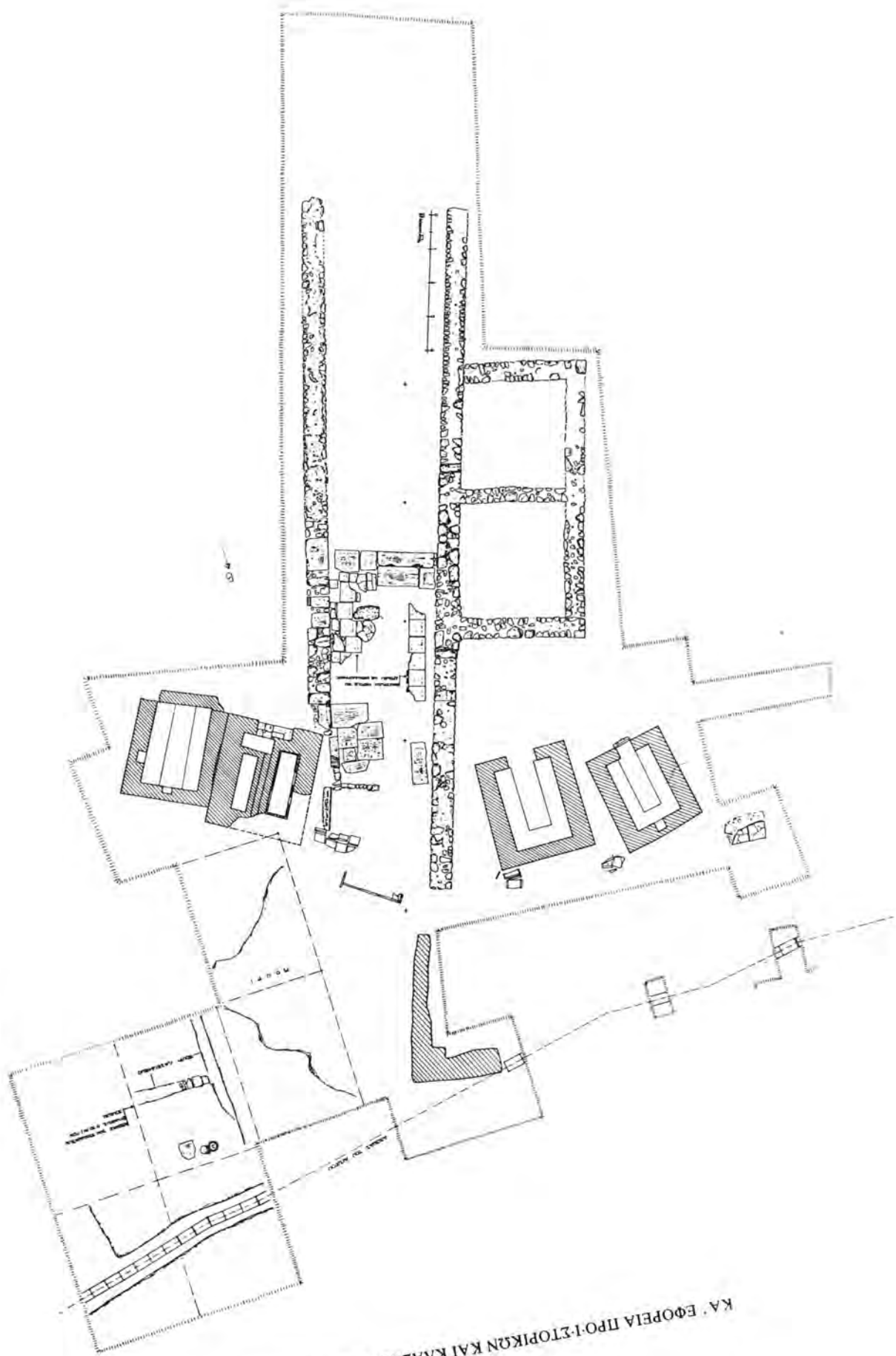
Ερευνήθηκε αρχικά ο χώρος γύρω από το κτίριο που είχε εντοπιστεί ανατολικά από την αυίδα της βασιλικής της Παναγίτσας (Σχ.έδ. 2). Από τους τοίχους του, που ήταν κατασκευασμένοι με καλά προσαρμοσμένους τετραγωνικούς λίθους, διατηρήθηκαν μόνο τμήματα, μήκ. 6 μ. κατά τη δυτική και 2,20 μ. κατά τη νότια πλευρά. Το πλάτος τους είναι 0,44 μ. και το μέγ. σωζ. ύψος (χωρίς το θεμέλιο) 0,35 μ. Για τη θεμελίωσή τους στο σαθρό εξαιτίας του έλους έδαφος χρησιμοποιήθηκε στρώση από μεγάλους αδούλευτους λίθους (Πίν. 271 α). Με την προσεκτική έρευνα εξάλλου επιβεβαιώθηκε η υπόθεση ότι η κυκλική πλάκα που εντοπίστηκε μέσα στο κτίριο, στερεωμένη πάνω σε υποθεμελίωση από πλακοειδείς λίθους, αποτελεί βάση για τη στήριξη ξύλινης κολόνας που υποστήριζε τη στέγη. Παρόλο που και η φετινή έρευνα δεν έδωσε κανένα νέο στοιχείο για τη χρονολόγηση του κτιρίου, είναι φανερό από τον τρόπο κατασκευής ότι τούτο ανήκει σε αρχαϊκούς και πιθανότατα προπολυκράτειους χρόνους. Από την επέκταση του δυτικού τοίχου του κτιρίου προς Ν. σώζεται ένα ελάχιστο δείγμα του θεμελίου. Με δοκιμαστικές επίσης έρευνες διαπιστώθηκε ότι ο μεγάλος αγωγός, που πέρασε μέσα από το κατεστραμμένο πια κτίριο², διασχίζει τον αγρό από Α. προς Δ. φέρνοντας το νερό από το Ευπαλίνειο υδραγωγείο προς την κατεύθυνση του κάμπου και του Προαστείου που βρισκόταν προς Δ. της πόλης³. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο αγωγός μοιάζει να αγνοεί το ιερό, η παρακολούθησή του όμως προς Δ. σταμάτησε προς το παρόν στο σημείο όπου ένας παλαιοχριστιανικός κιβωτιόσχημος τάφος διέκοψε την πορεία του (Σχ.έδ. 1-2' Πίν. 271 α).

1. Βλ. σχετικά ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 354 και ΑΑΑ XIII (1980), σ. 305 κ.ε.

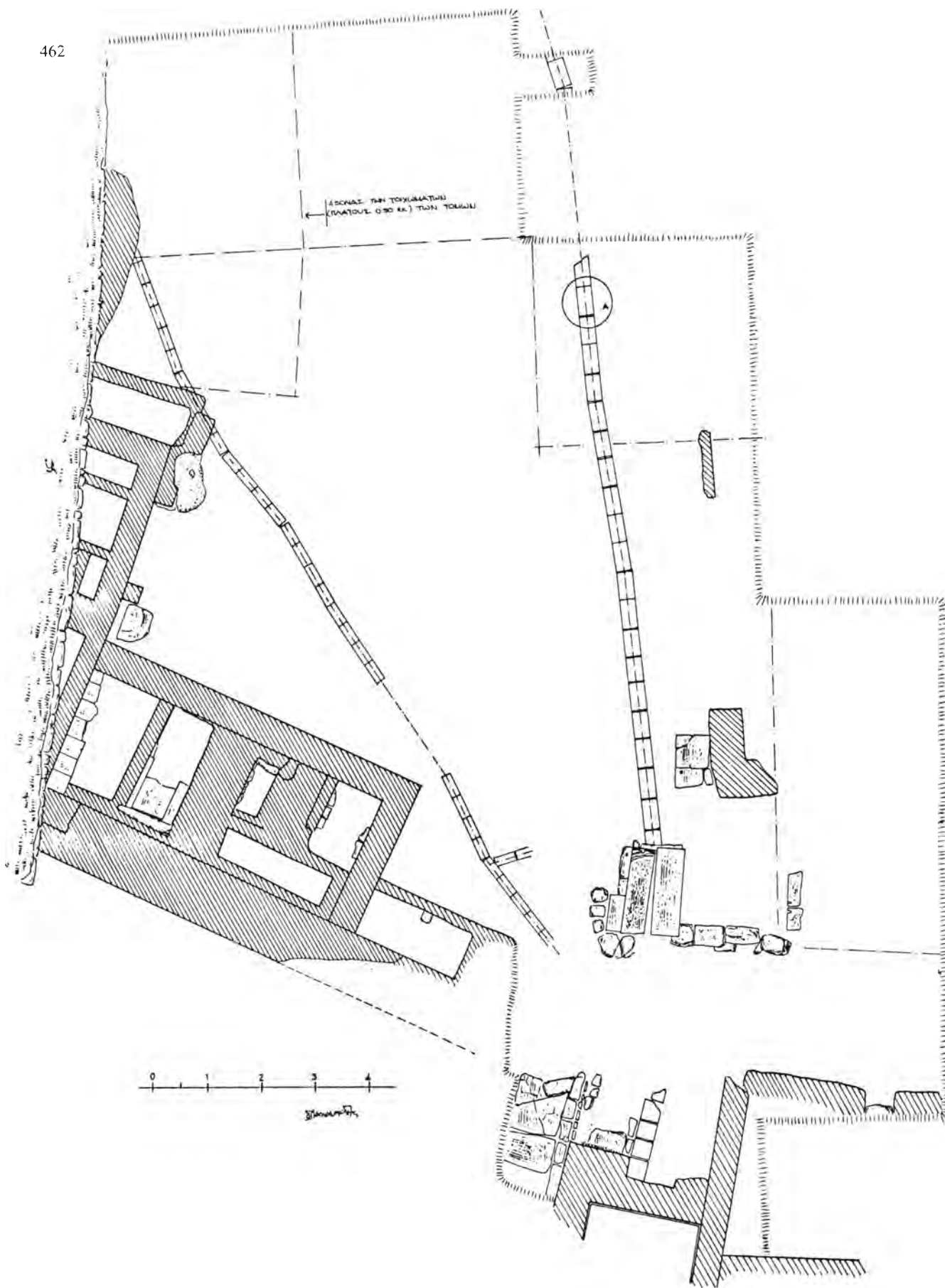
2. Για την πιθανή χρονολογία καταστροφής του κτιρίου βλ. ό.π.

3. Για πρώτη φορά το Προάστειο αναφέρεται από τον Ηρόδοτο (III, 54).

Σχ. 1. Πυθαγόρειο Στάδιον. Οικόπεδο Ν. Καλλιπή. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σχέδ. 2. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Ν. Καρμίρη. Λεπτομέρεια αγωγού.

Πολύ σημαντικά είναι επίσης τα κτίσματα που αποκαλύφθηκαν στο δυτικό τμήμα του κτήματος, νότια από τη βασιλική. Ένας δρόμος, πλ. 3,10 μ., οδηγεί από την Ιερά οδό, που η πορεία της σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ενδείξεις, σε αυτή την περιοχή συμπίπτει σχεδόν με την επαρχιακή οδό Πυθαγορείου - Χώρας, προς το χαμηλό ύψωμα όπου βρίσκεται η παλαιοχριστιανική βασιλική. Την ανηφορική πορεία του δρόμου δείχνουν καθαρά τα τμήματα της πλακόστρωσης που σώθηκαν. Από την αρχική στρώση με μεγάλες και χοντρές μαρμάρινες πλάκες σώζονται ακόμη τμήματα, καθώς και μεταγενέστερες επισκευές με οπτοπλίνθους. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, όπως φαίνεται τουλάχιστον, πλακόστρωτη προβλέφθηκε μόνο για το βορειότερο, ανηφορικό μέρος του δρόμου (Πίν. 271 β). Διάφορες φάσεις παρουσιάζουν και οι τοίχοι που πλαισιώνουν το δρόμο από τις δύο πλευρές. Η μικρή επίχωση και η συνεχής χρήση του χώρου, που είναι οι αιτίες για την κακή διατήρηση των κτισμάτων, δυσκολεύουν και τη χρονολόγηση των διαφόρων φάσεων. Από τον τρόπο κατασκευής φαίνεται ότι τουλάχιστον τα δύο συνεχόμενα τετράγωνα, σχεδόν όμοια δωμάτια της δυτικής πλευράς του δρόμου (διαστ. 3,10 × 3,42 και 3,10 × 3,18 μ.) ανήκουν σε προχριστιανικούς χρόνους (Σχέδ. 2· Πίν. 271 β). Οι δύο μακροί, παράλληλοι περίπου μεταξύ τους, τοίχοι που ορίζουν το δρόμο, είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και τμήματα οπτοπλίνθων και κονίαμα, έχουν πλάτος 0,60-0,66 μ. και φαίνεται να κρατούν τις αρχικές διαστάσεις του δρόμου. Το θεμέλιο από τη γωνία κτίσματος που βρίσκεται στην προέκταση του δυτικού τοίχου προς Β. φαίνεται να αγνοεί την ύπαρξη του δρόμου, βρίσκεται άλλωστε σε ψηλότερο επίπεδο από αυτόν και συνδέεται μάλλον με τους μεταγενέστερους τάφους. Στο βόρειο άκρο του ανατολικού τοίχου μια πόρτα με λίθινο κατώφλι και παραστάδες από παλιότερα οικοδομικά υλικά (γωνιόλιθοι και αρχιτεκτονικά μέλη από τα κτίρια των παλιότερων φάσεων χρησιμοποιήθηκαν επίσης στην κατασκευή των τοίχων) οδηγεί προς Α. σε ταφικό κτίσμα με τρεις τάφους (Σχέδ. 2· Πίν. 271 γ), χτισμένο με μικρούς λίθους, παλιότερα οικοδομικά υλικά, τμήματα οπτοπλίνθων και ασβεστοκονίαμα. Οι τάφοι, στους οποίους σώζονται αρκετά λείψανα από τη μαρμάρινη επένδυση βρέθηκαν μισοκατεστραμμένοι, έδωσαν όμως πολλά δείγματα παλαιοχριστιανικών λύχνων (Πίν. 272 α-β) και άλλα μικρά ευρήματα. Στην αντίστοιχη θέση προς Δ. του δυτικού τοίχου, όπου οδηγεί μια δεύτερη κατεστραμμένη θύρα, ανασκάφηκαν δύο ορθογώνια ταφικά κτίσματα, διαστ. 3,15 × 2,80 και 2,90 × 2,45 μ., κατασκευασμένα με μικρούς λίθους και κονίαμα. Εντοπίστηκαν δύο κλίνες κατά μήκος των μακρών πλευρών με ένα διάδρομο στο μέσο. Η είσοδος των τάφων, πλ. 0,92 μ., βρίσκεται στη νότια πλευρά τους, ενώ στο βόρειο τοίχο

καθαρίστηκε μικρή κόγχη. Τα κτίσματα σώθηκαν σε ύψος μόλις 0,50 μ., κατά την έρευνα όμως περισυλλέχθηκαν μερικά ακέραια γυάλινα ληκύθια (Πίν. 272 γ), τμήματα λύχνων και νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων. Στο χώρο ΒΔ. από τους τάφους βρέθηκαν λείψανα κατεστραμμένων συνόλων από τάφους που ανήκουν στο κτιριακό συγκρότημα του παλαιοχριστιανικού κοιμητηρίου της Παναγίτσας, τμήμα του οποίου είχε ανασκαφεί παλιότερα λίγα μόλις μέτρα δυτικότερα⁴. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνονται οι άφθονοι παλαιοχριστιανικοί λύχνοι, που προστέθηκαν στην πλούσια κιόλας σειρά λύχνων από το κοιμητήριο. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκαν ακόμη μερικοί κατεστραμμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι οι δύο ρωμαϊκοί τάφοι, καθώς και ένας τρίτος όμοιος και σύγχρονός τους που βρέθηκε στην ανατολική πλευρά, δίπλα στο παλαιοχριστιανικό ταφικό μνημείο (Σχέδ. 2), έχουν υπόψη τους το δρόμο προς τον οποίο και προσαρμόζονται ενώ το παλαιοχριστιανικό μνημείο τον αγνοεί και χτίζεται πάνω στον ανατολικό τοίχο του.

Το πιο σημαντικό όμως γεγονός της φετινής ανασκαφής στο κτήμα Καρμίρη ήταν ο εντοπισμός και η προσεκτική διερεύνηση τριών κοιλωμάτων, λαξευμένων μέσα στο φυσικό έδαφος (κιμηλιά), παρόμοιων με αυτά που είχαν βρεθεί παλιότερα σε οικοπέδα μέσα στην πόλη⁵, από τα οποία συγκεντρώθηκαν χιλιάδες όστρακα και συγκολλήθηκαν μέχρι σήμερα εκατοντάδες αγγεία αρχαϊκών χρόνων, καθώς και ειδώλια, χάλκινα αντικείμενα κτλ. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει μια θαυμάσια σειρά από μελανόμορφα αγγεία αττικών και ιωνικών εργαστηρίων. Τα αντικείμενα που παρουσιάζονται (Πίν. 272 δ-ε, 273 α-274 γ), αποτελούν μικρό μόνο δείγμα της αφθονίας και της ποιότητας των ευρημάτων. Για την ταύτιση των λειψάνων με το γνωστό από τον Ηρόδοτο (III, 48) ιερό της Άρτεμης⁶, δεν μπορεί να υπάρχει αμφιβολία. Έτσι οριστικοποιείται μετά από τις μακροχρόνιες αναζητήσεις η θέση του ιερού⁷, ενώ παράλληλα διαφωτίζονται πολλά σημεία της διήγησης του ιστορικού για τους Κερκυραίους αιχμαλώτους. Ο πλούτος και η μοναδική ποιότητα των αναθημάτων, εξάλλου, δείχνουν τη σημασία και την ακμή που παρουσίαζε το ιερό στους χρόνους που συμπίπτουν κατά ένα μέρος με τη βασιλεία του Πολυκράτη.

4. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 417, Πίν. 352· 28 (1973): Χρονικά, σ. 541, Πίν. 503 α-β.

5. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 385· 28 (1973): Χρονικά, σ. 537, Σχέδ. 10, Πίν. 503 γ.

6. Βλ. σχετικά ΑΑΑ, ό.π.

7. Βλ. σχετικά Chiron 2 (1972), σ. 194 κ.ε.

Αξιοσημείωτη είναι ακόμη η εύρεση στο χώρο της ανασκαφής μεγάλου αριθμού από χάλκινες αιχμές από βέλη, που ίσως σχετίζονται με την εκστρατεία των Λακεδαιμονίων (Ηρόδ. ΙΙΙ, 54) εναντίον της Σάμου, την καταστροφή του ιερού και το σχηματισμό των πλούσιων αποθετών⁸.

Οικόπεδο Μ. Καραβασιλή (αριθ. οικοπ. 836, Ο.Τ. 85)

Η έρευνα είχε αρχίσει τον προηγούμενο χρόνο, η μεγάλη όμως επίχωση έγινε αιτία να καθυστερήσουν οι εργασίες⁹. Για τον ίδιο λόγο δυσκολεύτηκε και φέτος η ανασκαφή, που περιορίστηκε τελικά στη διερεύνηση της τομής που ανοίχτηκε στο κέντρο του οικοπέδου, με διαστάσεις 6,50 × 4,50 μ. Στη νότια πλευρά του σκάμματος, σε βάθος 0,65 μ. εμφανίστηκε σειρά λίθων που πρέπει να ανήκει στην υποθεμελίωση νεότερου κτίσματος, του οποίου λείψανα — ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,30 και σωζ. ύψ. 0,30 μ. — βρέθηκαν επίσης και στη δυτική πλευρά του σκάμματος: δίπλα του καθαρίστηκε ένα μεγάλο πιθάρι που στεκόταν *in situ*. Σε βάθος 1,80 μ. κατά τη νοτιοανατολική γωνία της τομής αποκαλύφθηκε η γωνία κτίσματος χτισμένου με μικρές πέτρες και χώμα. Τα τμήματα των τοίχων που καθαρίστηκαν, με πλάτος 0,40 μ. και σωζ. ύψος 1,20 μ., θεμελιώνονται πάνω σε στρώση από τα ίδια μαύρα χρώματα που φθάνουν ως την επιφάνεια του εδάφους, από τα οποία περισυλλέχθηκαν πολύ φθαρμένα όστρακα από χοντρά ελληνιστικά αγγεία: ώστε η όλη επίχωση, μέχρι σχεδόν το φυσικό έδαφος, πρέπει να ανήκει σε πολύ μεταγενέστερους χρόνους, αφού τα όστρακα είχαν ήδη για μακρύ διάστημα εκτεθεί στις ατμοσφαιρικές συνθήκες, και σχετίζεται προφανώς με το παρακείμενο στα ανατολικά του οικοπέδου τείχος του λιμανιού, το οποίο, στην ύστερη φάση του, διατηρείται ακόμη σε μεγάλο ύψος, αποτελώντας φράγμα για τα χρώματα που κατεβαίνουν από τα γύρω υψώματα προς τη θάλασσα. Σε βάθος 0,65 μ. κάτω από το θεμέλιο του κτίσματος εμφανίστηκε τμήμα από το στυλοβάτη, κιονοστοιχίας κτιρίου πλ. 0,93 μ., με μεγάλες πλάκες από ντόπιο πωρόλιθο, και κατεύθυνση Α.-Δ. Από την ανώτερη σειρά σώζεται μία μόνο πλάκα στη θέση της, ενώ από τη δεύτερη διατηρούνται όλες σε μήκος 6,50 μ. Τα δύο άκρα του τοίχου προς Α. και Δ. χάνονται κάτω από τα τοιχώματα του σκάμματος. Οι πλάκες του στυλοβάτη πατούν πάνω σε γερό θεμέλιο, καμωμένο από μικρότερες πώρινες πλάκες που στερεώνονται πάνω στο φυσικό

έδαφος (κιμηλιά), σε βάθος 4,30 μ. από την επιφάνεια. Με την ίδια κατεύθυνση δεξιά και αριστερά από το στυλοβάτη καθαρίστηκαν δύο μικρότεροι τοίχοι, χτισμένοι με μικρούς αργούς λίθους. Για την κατασκευή του βορειότερου από τους δύο (Σχέδ. 3-4 Πίν. 275 α), που έχει προσαρμοστεί πάνω στο φυσικό έδαφος, χρησιμοποιήθηκαν τρεις πώρινοι σπόνδυλοι από κίονες, που προφανώς ανήκαν στο στυλοβάτη. Η κυλινδρική επιφάνειά τους δεν έχει ραβδώσεις αλλά μόνο κατακόρυφα διακοσμητικά χαράγματα, καμωμένα με «χτένι».

Το κτίσμα στο οποίο ανήκαν οι κίονες και ο στυλοβάτης, ένα από τα σημαντικά κτίρια της αρχαϊκής Σάμου, από τις ομοιότητες με άλλα μνημεία, κυρίως του Ηραίου¹⁰, κατασκευάστηκε ίσως σε προπολυκράτειους χρόνους. Κανένα στοιχείο δε βρέθηκε στην ταραγμένη επίχωση που θα βοηθούσε στην ταύτιση και την ακριβέστερη χρονολόγηση του μνημείου. Το μεγάλο βάθος στο οποίο βρίσκονται τα λείψανα και το γεγονός ότι αμέσως μετά την αποκάλυψή τους κατακλύστηκαν από αναβλύζοντα νερά, με αποτέλεσμα να διατρέχουν άμεσο κίνδυνο καταστροφής, σε συνδυασμό με τη στενότητα του χώρου, ανάμεσα σε παλιές οικοδομές που θα κινδύνευαν αν προχωρούσε η έρευνα, οδήγησαν στην απόφαση να καταχωστεί το κτίριο σε μεγάλο βάθος κάτω από τα θεμέλια της σύγχρονης οικοδομής με την ελπίδα ότι μελλοντικές έρευνες θα σταθούν πιο τυχερές και πιο διαφωτιστικές.

Οικόπεδο Κ. Καμπούρη (αριθ. οικοπ. 704, Ο.Τ. 69)

(Σχέδ. 5)

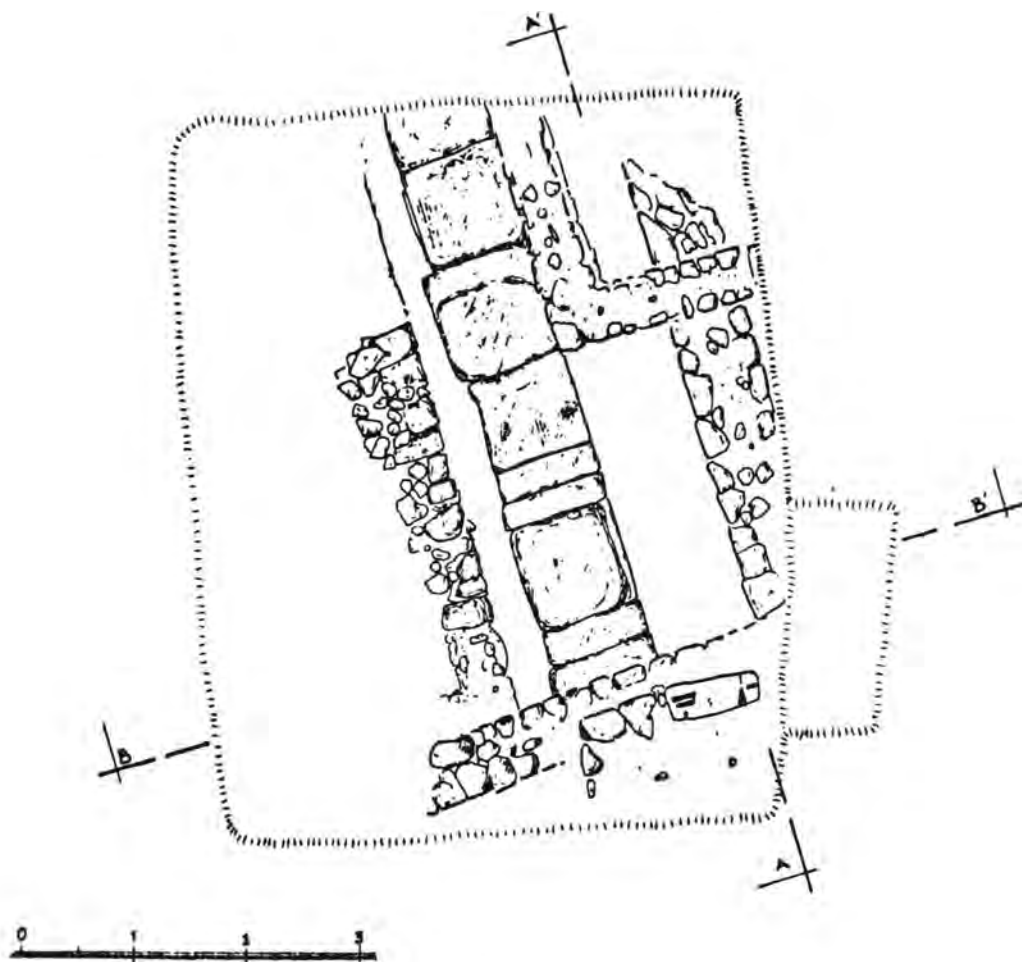
Βρίσκεται στην αριστερή πλευρά της οδού Μεταμορφώσεως που οδηγεί στο κάστρο του Λυκούργου Λογοθέτη, λίγες δεκάδες μέτρα πριν από τον περιτειχισμένο αρχαιολογικό χώρο και 2,50 μ. χαμηλότερα από το επίπεδο της οδού. Σε μία τομή, διαστ. 5 × 6 μ., που ανοίχτηκε κατά την ανατολική γωνία του χώρου, σε βάθος 1,50 μ., άρχισαν να εμφανίζονται τοίχοι και αγωγοί σε διαφορετικά επίπεδα μέχρι το βάθος των 5 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου. Οι δύο μεγαλύτεροι τοίχοι έχουν κατασκευαστεί σχεδόν αποκλειστικά με παλιότερο οικοδομικό υλικό, κυρίως γωνιόλιθους από αμμόλιθο, μερικοί από τους οποίους έχουν τριγωνικό σχήμα, πράγμα που οδηγεί στη σκέψη ότι προέρχονται από κάποιο παλιότερο κυκλικό κτίριο (Πίν. 275 β).

Για την ερμηνεία τους δεν μπορεί να γίνει καμιά σκέψη πριν προχωρήσει η έρευνα στο υπόλοιπο οικοπέδο. Προς το παρόν ενδιαφέρον παρουσιάζει η επίμονη κα-

8. ΑΑΑ, ό.π.

9. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 355.

10. Πρβλ. το στυλοβάτη του νότιου κτιρίου, ΑΜ 55 (1930), πίν. VI· 72 (1957), πίν. 89, I.

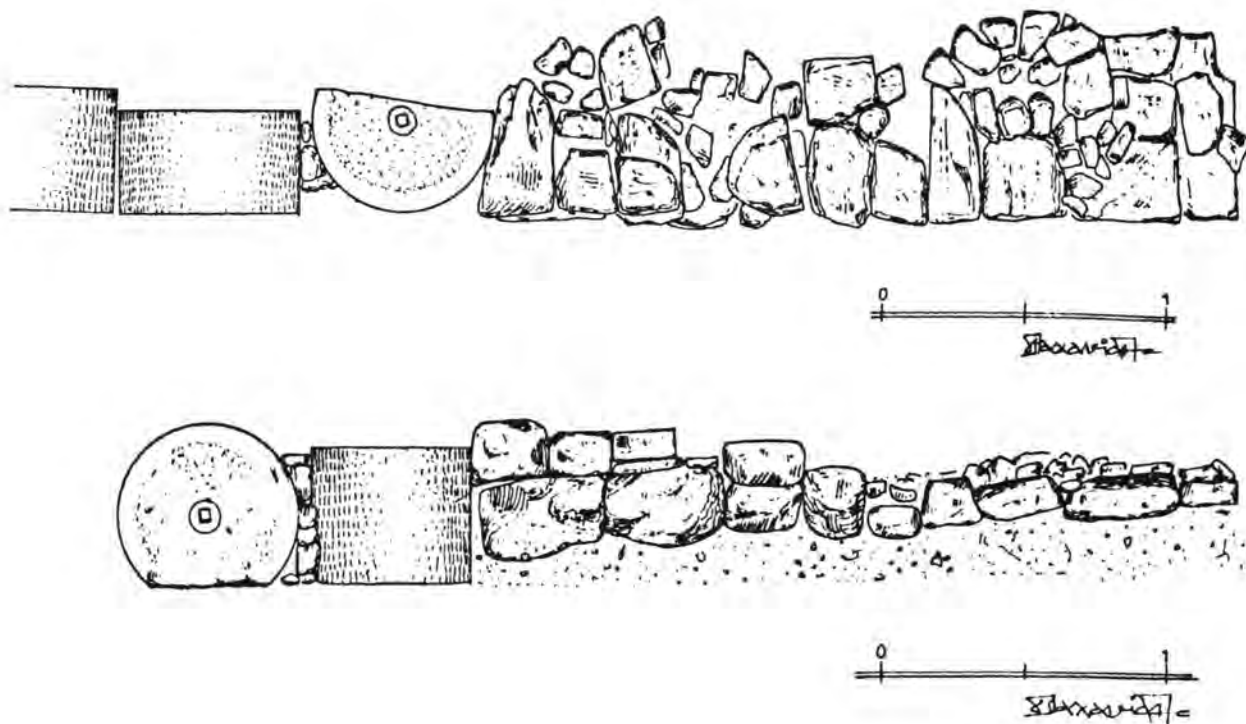
Σχέδ. 3. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Μ. Καραβασίλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

τεύθυνση όλων των τοίχων από Α. προς Δ. που υποδηλώνει την ύπαρξη ενός δρόμου παράλληλου με τη σημερινή οδό Κονταξή (Σχέδ. 6-7). Το παλιότερο μέχρι στιγμής κτίσμα στο χώρο είναι σίγουρα το τμήμα του τοίχου που βρέθηκε σε βάθος 4,20 μ. από την επιφάνεια, πάνω στο οποίο στηρίζεται ο νοτιότερος από τους δυο τοίχους· κατασκευασμένο με μικρούς, πλακοειδείς κατά κύριο λόγο λίθους, θυμίζει παρόμοια αρχαϊκά κτίσματα¹¹. Με μία χρονολόγηση του κτίσματος σε αρχαϊκούς χρόνους συμφωνούν και τα ευρήματα από την επίχωση του χώρου.

Οικόπεδο Σμ. Δραγάτη (αριθ. οικοπ. 780, Ο.Τ. 81)

Βρίσκεται λίγες δεκάδες μέτρα προς Α. του αρχαιολογικού χώρου του Κάστρου, προς την πλευρά του λιμανιού. Η περιοχή είναι ιδιαίτερα σημαντική γιατί γειτονεύει με το νότιο θαλάσσιο τείχος, με το λιμάνι και το μάλο του λιμανιού, το *χώμα εν θαλάσση* του Ηροδότου (III, 60). Γι' αυτό η έρευνα προχώρησε σε βάθος μέχρι την επιφάνεια του βράχου. Το επίπεδο του οικοπέδου στο μέσο της νότιας πλευράς του βρισκόταν πριν την ανασκαφή 0,25 μ. χαμηλότερα από τον παρακείμενο δρόμο. Σε βάθος 0,40 μ. από αυτόν καθαρίστηκαν τρεις μεγάλοι γωνιόλιθοι με τórμους και μοχλοβόθρια, με κατεύθυνση Α.-Δ. και συνολικό μήκος 2,50 μ., φανερά σε δεύτερη χρήση που ανήκουν πιθανότατα σε νεότερο τοίχο, ίσως μαντρότοιχο· τη συνέχειά του προς

11. Πρβλ. Samos XIV, εικ. 124-125, σ. 78, καθώς και το θεμέλιο στο νότιο κτίριο στο Ηραίο, AM 72 (1957), πίν. 90, 2.

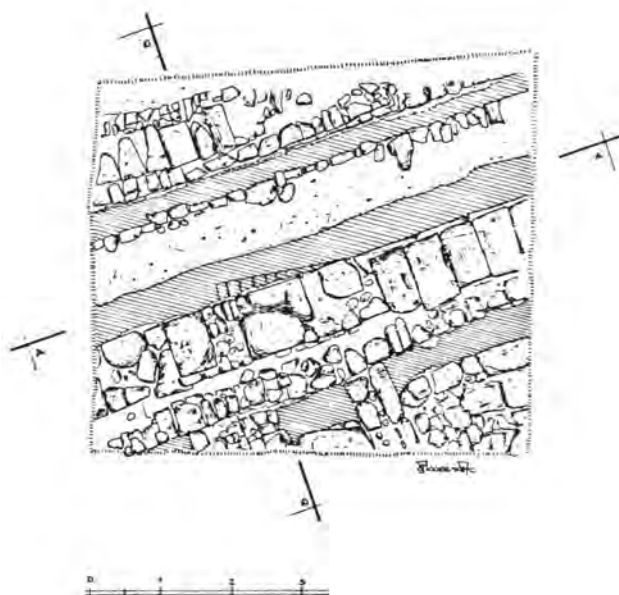
Σχέδ. 4. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Μ. Καραβασίλη. Κάτοψη και όψη τοίχου.

Ν. μπορεί να υποθέσει κανείς από όμοιο λίθο που μόλις διακρίνεται στη νότια παρειά του σκάμματος. Ο μεσαίος και μεγαλύτερος από τους τρεις λίθους, διαστ. 0,58 × 0,76 και ύψ. 0,60 μ., από ντόπιο ασβεστόλιθο, έχει ανάγλυφη ταινία στο μέσο των δύο κύριων όψεων και πρέπει να αποτελεί το κατώτατο τμήμα παραστάδας μεγάλου θυρώματος. Θύρα με τέτοιες διαστάσεις στην περιοχή, από όσα είναι γνωστά ως τώρα μόνο στα κτίρια του κάστρου μπορεί να αποδοθεί και η προέλευση του λίθου από αυτό το χώρο πρέπει να θεωρείται σίγουρη. Η επίχωση στο μέσο της νότιας πλευράς του σκάμματος, μέχρι βάθος 1,20 μ., περιείχε σκούρα χώματα με φθαρμένα νεότερα όστρακα· ακολουθούσε ενιαία στρώση, πάχ. 0,85 μ., μέχρι την επιφάνεια του βράχου με ασβεστοκονιάματα και τμήματα οπτοπλίνθων και κεραμιδιών στέγης με ελάχιστα μόνο όστρακα αγγείων. Προέρχεται προφανώς από τα υλικά που απόμειναν από την κατεδάφιση ασβεστόχτιστων τοίχων παλιότερου κτιρίου για τη συγκέντρωση οικοδομικού υλικού για νεότερα κτίσματα. Σε όλη την επιφάνεια της τομής μέχρι 2,30-2,65 μ. προς Β., ο βράχος βρέθηκε λαξευμένος σε ένα ενιαίο επίπεδο για να δεχτεί τη θεμελίωση μεγάλου κτιρίου.

Στο κέντρο του οικοπέδου, σε απόσταση 2,50 μ. από το νότιο τοίχωμα της τομής το φυσικό έδαφος υψώνεται απότομα μέχρι 0,48 μ. ορίζοντας το θεμέλιο κατά τη βόρεια μακριά πλευρά του. Το όριο της νότιας πλευράς χάνεται κάτω από το δρόμο. Από το κεντρικό υψωμένο τμήμα μπορεί να υπολογιστεί το μήκος του τοίχου από Α. προς Δ. σε 3,50 μ. Στα δύο άκρα του συναντιέται με όμοια λαξευμένα αυλάκια που δέχτηκαν κάποτε —κάθετους στον πρώτο— τοίχους με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 1,45 και 1 μ. Το τμήμα του βράχου που περιβάλλεται από τα τρία αυλάκια είναι ανώμαλα λαξευμένο με έντονη κλίση προς Β. όπου, μετά 2,80 μ. κόβεται απότομα σε ευθεία γραμμή μέχρι βάθος 0,25 μ. Σε αυτό ακριβώς το σημείο, μέσα στην κοίτη του ανατολικού λαξεύματος σώζονται τρεις γωνιόλιθοι από σκληρό ντόπιο ασβεστόλιθο (Πίν. 275 γ), συνολ. μήκ. από Ν. προς Β. 2,12 και πλ. 0,95 μ. Το ύψος τους είναι 0,34 στη δυτική και 0,27 μ. στη νότια όψη. Οι δύο λίθοι προς Ν. πατούν πάνω στο λαξευμένο βράχο, όπου στερεώνονται με λίγο καθαρό ασπρόχωμα και τμήματα του ίδιου του βράχου. Ο βορειότερος λίθος, που βρίσκεται στο σημείο όπου ο βράχος χαμηλώνει απότομα στηρίζεται πάνω σε θεμελίωση, ύψ. 0,35 μ., από αδόυλετες πέτρες από το ίδιο

πέτρωμα. Δεν είναι βέβαιο αν οι τρεις λίθοι ανήκουν στην αρχική φάση του κτιρίου για το οποίο έγινε η λάξευση. Ο τρόπος λάξευσης των λίθων οδηγεί σε χρονολόγησή τους στους ελληνοιστικούς χρόνους στους οποίους άλλωστε ανήκουν και δύο μικρά όστρακα που βρέθηκαν μέσα στην υποθεμελίωσή τους. Στην αρχική φάση όμως ανήκει οπωσδήποτε μία πλάκα από πωρόλιθο, πλ. 0,95, ύψ. 0,19 και μήκ. ορατού 1,17 μ., που βρίσκεται στη θέση της, στην αρχή της κοίτης του δυτικού τοίχου. Το υπόλοιπο πλάτος της κοίτης είχε γεμιστεί με κομμάτια λίθων και λατύπη που προήλθε από τη λάξευση του βράχου. Το δούλεμα της πέτρας, ο τρόπος της στερέωσης στο βράχο θυμίζουν το στυλοβάτη του οικοπέδου Μ. Καραβασίλη (βλ. παραπάνω) και κάνουν τη χρονολόγηση του κτίσματος σε αρχαϊκά χρόνια πολύ πιθανή. Προς Β. συνεχίζεται ο δυτικός τοίχος μέχρι μήκος 1,25, με πλάτος 0,67 και ύψος 0,30 μ. πάνω από τον πωρόλιθο, χτισμένος με πλάκες από ασβεστόλιθο και πωρόλιθο και συνδετικό καθαρό ασπρόχωμα, όμοιο με αυτό που χρησιμοποιήθηκε στους τρεις ασβεστόλιθους της ανατολικής πλευράς. Από το εσωτερικό του και τη δυτική παρειά του περισυλλέχθηκαν ελληνοιστικά όστρακα. Κατά τη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου το λάξευμα που συνεχίζεται προς Δ. δείχνει ότι ο νότιος τοίχος του κτιρίου προχωρεί πέρα από τα όρια της τομής, όπου διακρίνεται κιάλας η άκρη από την κατώτερη στρώση του με μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου, 0,35 μ. προς Β. από το απότομο κόψιμο του βράχου και κάτω από τον τρίτο γωνιόλιθο, σε βάθος 0,75 μ. από το μέγ. σωζ. ύψος του, βρέθηκε λείψανο τοίχου, θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό βράχο, με κατεύθυνση Α.-Δ. Το πλάτος του στη σημερινή κατάσταση είναι 0,80 και το μήκος του 3 μ. Στην ουσία διατηρείται μία μόνο σειρά λίθων που προσαρμόζονται στο βράχο έτσι που το ανατολικό τμήμα του τοίχου να μην είναι ούτε σίγουρο στο σχήμα, όπως δεν είναι σίγουρη ούτε η καμπύλωση που παρατηρείται στην πορεία του· σίγουρο όμως είναι ότι το τμήμα αυτό είναι το αρχαιότερο λείψανο στο οικοπέδο¹². Βορειότερα από τον τοίχο, σε απόσταση 0,60 μ. ο βράχος λαξεύτηκε σε ευθεία γραμμή από Α. προς Δ. μέχρι βάθος 1,20 μ. Η επίχωση μέχρι τα χαμηλότερα μέρη είναι νεότερη. Σε ένα σημείο από τη βόρεια παρειά του σκάμματος μέχρι τους τρεις γωνιολίθους από ασβεστόλιθο, παρατηρήθηκε λατύπη που προερχόταν σίγουρα από τη λάξευση των γωνιολίθων.

Κατά την ανατολική γωνία του σκάμματος αποκαλύ-

Σχέδ. 5. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Κ. Καμπούρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

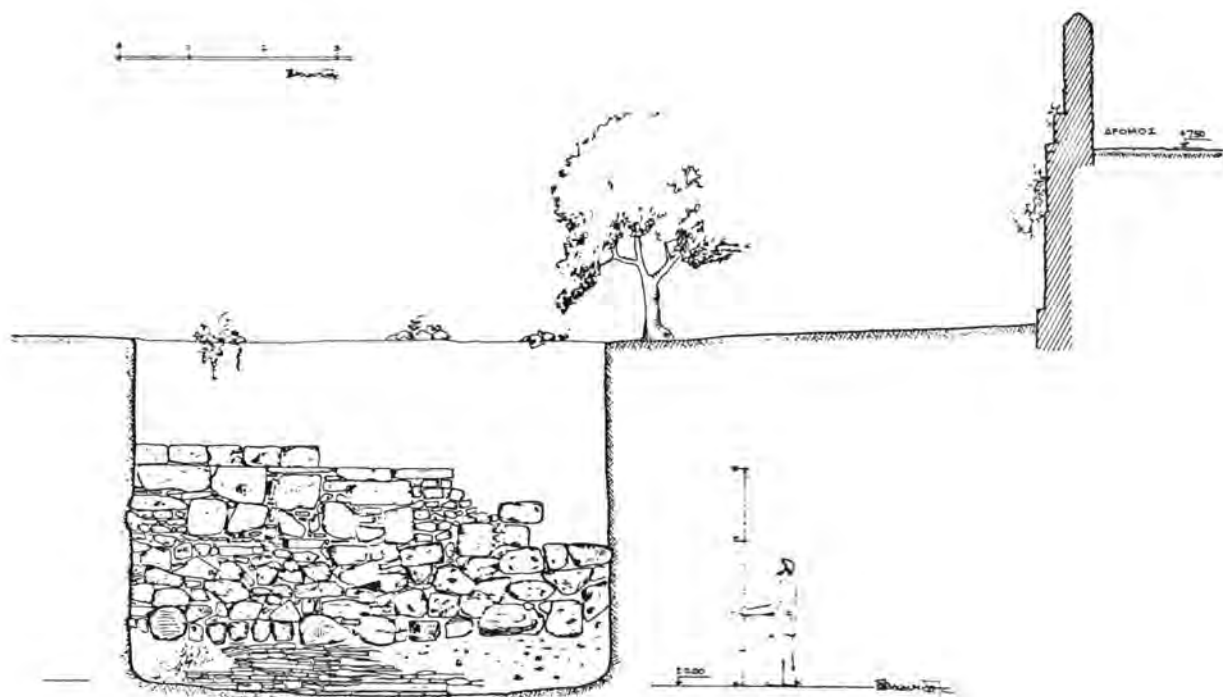
φθηκε η γωνία κτίσματος, του οποίου οι τοίχοι, πλ. 0,55 και σωζ. ύψ. 0,50 έως 0,80 μ., κατασκευασμένοι με αργούς και λαξευμένους λίθους σε δεύτερη χρήση, λίγα τμήματα οπτοπλίνθων και χόμα, στηρίζονται πάνω στον τοίχο των γωνιολίθων, στον αρχαιότερο τοίχο και κατά ένα τμήμα στη νεότερη επίχωση που γέμιζε το βαθύ λάξευμα του βράχου.

Παρά την έλλειψη ευρημάτων, από τη θέση και τον τρόπο κατασκευής του το κτίσμα μπορεί να σχετιστεί, με τις νεότερες φάσεις της περιοχής αυτής, τους μεσοβυζαντινούς χρόνους όταν η ζωή της πόλης είχε συγκεντρωθεί στο χώρο ανάμεσα στο Κάστρο και το λιμάνι¹³. Για τη χρονολόγηση του κτιρίου σημαντικό είναι ένα τμήμα πινακίου με κίτρινη εφυάλωση και εγχάρακτη παράσταση πουλιού (Πίν. 276 α), από το β' μισό του 12ου αι.¹⁴. Ένα λείψανο λασπόχτιστου τοίχου, που υψώνεται διαγώνια πάνω από το προηγούμενο κτίσμα μέχρι σχεδόν την επιφάνεια, μήκ. 1,65, πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. 0,70 μ., ανήκει σε νεότερο κτίσμα. Για κατώ-

12. Για τον τρόπο κατασκευής θυμίζει τον υστερογεωμετρικό τοίχο του οικοπ. Στ. Αμοργιανού (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 332 κ.ε.).

13. Βλ. σχετικά οικοπ. Εμμ. Ανδρόνικου, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 528, Σχέδ. 6.

14. Όμοιο βλ. *Hesperia* 7 (1938), σ. 452, εικ. 13 (Α71).

Σχ. 6. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Κ. Καμπούρη. Τομή Α-Α'.

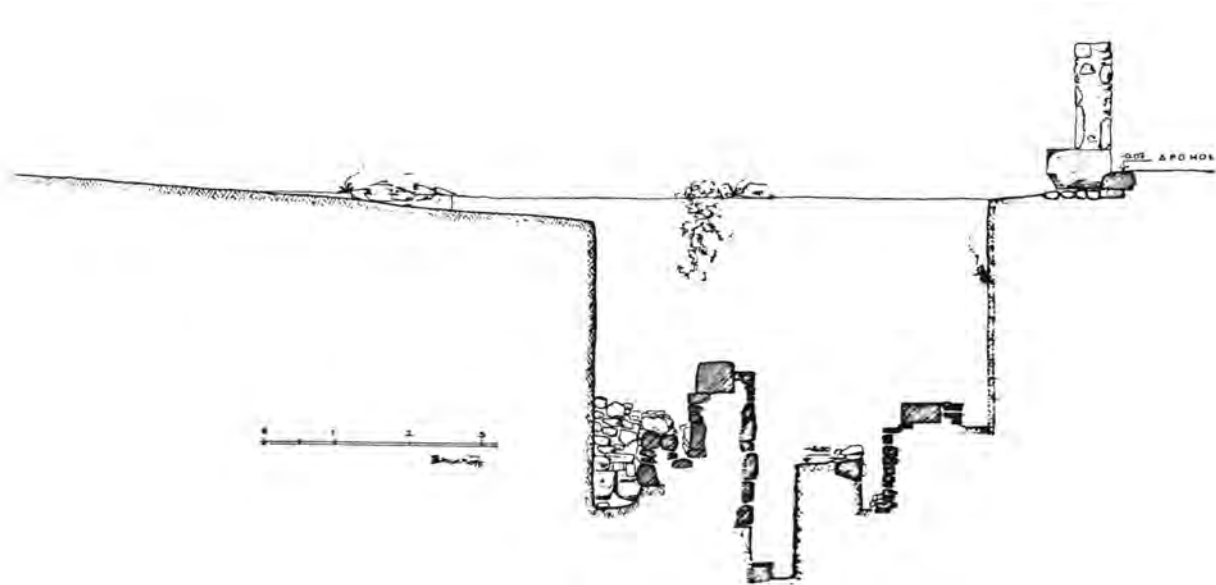
φλι της εισόδου του κτιρίου στο οποίο ανήκε είχε χρησιμοποιηθεί αμφικίονας από ασβεστόλιθο, ύψ. 1,04 μ., που πρέπει να προέρχεται από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία του Κάστρου. Το δάπεδο του μεσοβυζαντινού κτίσματος βρίσκεται στο επίπεδο της πάνω επιφάνειας των γωνιολίθων. Σε απόσταση 2,30 μ. προς Ν. του μεσοβυζαντινού κτίσματος και παράλληλα με το νότιο τοίχο του, αποκαλύφθηκε τέλος ένα ακόμη τμήμα τοίχου, χτισμένο με μεγάλους γωνιολίθους σε δεύτερη χρήση, μικρότερους λίθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,70 και σωζ. ύψ. 0,65 μ. Καθαρίστηκε σε μήκος 1,70 μ. Προς Α. η συνέχειά του χάνεται κάτω από τη παρειά του σκάμματος, ενώ προς Δ. φαίνεται ότι προσαρμόστηκε πάνω στον τοίχο των γωνιολίθων που θα διατηρούνταν ακόμη σε ύψος κατά το χρόνο της κατασκευής του ασβεστόχτιστου τοίχου. Το ασβεστοκονίαμα και τα μυστρίσματα των αρμών οδηγούν σε μια χρονολόγηση του ασβεστόχτιστου τοίχου στα υστερορωμαϊκά ή παλαιοχριστιανικά χρόνια.

Οικόπεδο Επ. Σολούνια (αριθ. οικοπ. 856, Ο.Τ. 87)

Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως ανατολικά από το τεί-

χος του λιμανιού, το οποίο αποτελεί και το δυτικό όριο του κτήματος. Μέσα στο οικόπεδο υπάρχει πύργος που διατηρείται σε ύψος 2 μ. πάνω από το θεμέλιο του¹⁵. Στο μέσο της ανατολικής πλευράς του πύργου ανοίχτηκε τομή, πλ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Σε απόσταση 1,70 μ. από τον πύργο και στο ύψος του θεμελίου του παρουσιάστηκε τοίχος, πλ. 0,65 και μήκ. 3,40 μ., χτισμένος με αδούλευτες πέτρες, μικρά τμήματα οπτοπλίνθων και χώμα. Το ύψος του είναι 0,30 μ. προς Δ. και φθάνει τα 0,60 μ. προς Α. Είναι θεμελιωμένος πάνω σε χώματα και σωρούς πεσμένων λίθων, που προέρχονται προφανώς από τα χαλάσματα του πύργου, όπως και μεγάλη μάζα από κουρασάνι και λίθους που εντοπίστηκε 1,30 μ. βορειότερα. Νεότερη είναι η επίχωση γύρω στον τοίχο όπως και στη ρίζα του πύργου μέχρι βάθος 0,50 μ. πάνω από την πατούρα του θεμελίου του. Χαμηλότερα

15. Στον παρένθετο χάρτη του Η. Kienast, Samos XV, ο πύργος αναφέρεται με τον αριθ. 39.

Σχέδ. 7. Πυθαγόρειο Σάμου. Οικόπεδο Κ. Καμπούρη. Τομή Β-Β'.

παρουσιάζεται στρώση με πολλά ασβεστοκονιάματα που προέρχονται από το τείχος, ενώ στο ύψος της πατούρας βρέθηκαν πολλά λιθάκια και βότσαλα. Το θεμέλιο του πύργου έχει ύψος 0,50 μ. και είναι χτισμένο με αδούλευτες πέτρες και ασβεστοκονίαμα με πολλά όστρακα αγγείων σε αμελή κατασκευή, πάνω σε παχιά στρώση από κονιάματα. Τα τοιχώματα του πύργου αντίθετα είναι κατασκευασμένα με περισσότερη επιμέλεια με σχεδόν παράλληλες στρώσεις γωνιολίθων από σκληρό ασβεστόλιθο και κονίαμα που καλύπτει τους αρμούς ώστε να σχηματίζεται η εντύπωση ότι οι εξωτερικές επιφάνειες του τοίχου είναι ενιαίες. Κάθετα, ανάμεσα στους γωνιολίθους, έχουν τοποθετηθεί μακρόστενα τμήματα μαρμάρων ή πλακοειδείς λίθοι και κεραμίδες. Εγκάρσια στον τοίχο, ανάμεσα στο κονίαμα του υποστρώματος και στο θεμέλιο εντοπίστηκαν κοιλώματα, βάθ. 1,20 και διάμ. 0,20-0,30 μ. Από τα ίχνη του ξύλου που βρέθηκαν βγαίνει το συμπέρασμα ότι χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα ξύλινα δοκάρια πάνω στα οποία στήθηκε το θεμέλιο.

Όπως φάνηκε από την έρευνα ο πύργος ανήκει στη βυζαντινή φάση του τείχους και δεν έχει καμιά σχέση με τις προγενέστερες φάσεις του, κατά τις οποίες δεν πρέπει να υπήρχε πύργος στο σημείο αυτό. Σε μια δεύτερη τομή που ανοίχτηκε κάθετα στο τείχος σε απόσταση 4,50 μ. νότια από την προηγούμενη, εντοπίστηκε τοίχος παράλληλος με αυτό, κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο, όπως ο τοίχος της προηγούμενης τομής με

τον οποίο συναντιούνται σε ορθή γωνία. Η επίχωση και εδώ περιείχε κονιάματα και πολλά κομμάτια από μάρμαρα και γωνιολίθους που προέρχονται από το τείχος και συνεχίζονταν και κάτω από τα θεμέλια του τοίχου, ο οποίος πρέπει να ανήκει σε μια νεότερη φάση, μετά την καταστροφή του βυζαντινού τείχους. Στην ίδια φάση πρέπει να ανήκει και το λείψανο τοίχου, παράλληλου με τον προηγούμενο που παρουσιάστηκε ανατολικότερα. Καμιά άλλη κατασκευή δε βρέθηκε ανατολικά από αυτό τον τοίχο, προς το λιμάνι, από όπου ανασύρθηκε μόνο θαλασσινή άμμος με λίγα φθαρμένα όστρακα ελληνιστικών αγγείων και μεγάλες πέτρες φθαρμένες από το νερό.

Οικόπεδο Στ. Δεμερτζή (αριθ. οικοπ. 753, Ο.Τ. 79)

Η στενότητα του χώρου και η μεγάλη επίχωση δεν επέτρεπαν την ανάληψη εκτεταμένης έρευνας. Σε τομή που ανοίχτηκε στο μέσο του οικοπέδου με διαστάσεις 1,50 × 4 μ., βρέθηκαν, μέχρι βάθος 2,50 μ. νεότερες επιχώσεις με λίγα φθαρμένα ελληνιστικά όστρακα. Η γειτνίαση του χώρου με το τείχος του λιμανιού, που αποτελούσε φραγμό για τα χώματα που κατέβαιναν από τα ψηλότερα μέρη, είναι η αιτία για τη συγκέντρωση τόσο μεγάλης επίχωσης που προστατεύει σε μεγάλο βάθος τα λείψανα των παλιότερων φάσεων. Για τις δυσκολίες που αναφέρθηκαν στην αρχή δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει η έρευνα βαθύτερα.

Οικόπεδο Γ. Παπαϊωάννου (αριθ. οικοπ. 748, Ο.Τ. 79)

Το οικόπεδο είχε ερευνηθεί εν μέρει παλιότερα όταν αποτελούσε ιδιοκτησία Ιω. Λυμπέρη¹⁶. Σε αυτή την περίοδο ερευνήθηκε ο χώρος, όπου βρισκόταν τα ερείπια του παλιού σπιτιού. Εντοπίστηκαν τα λείψανα τοίχων, πλ. 0,60, σωζ. ύψ. 0,60 μ., κατασκευασμένων με αργούς λίθους και τμήματα οπτοπλίνθων και χόμα, σε βάθος 0,60-0,90 μ. από το επίπεδο του δρόμου (πάροδος Οδου. Ωρολογιά), που ορίζει το οικόπεδο από Δ.-ΝΔ.

Τα λείψανα ανήκουν σε κτίσματα που χρονολογούνται στις νεότερες φάσεις της ιστορίας της πόλης, μία ακριβέστερη όμως χρονολόγηση δεν είναι δυνατή γιατί τα κτίσματα είναι πρόχειρα και η επίχωση μέχρι αυτό το βάθος παραγμένη από εκσκαφές των τελευταίων προπολεμικών χρόνων. Βαθύτερα παρουσιάστηκε η ίδια επίχωση με στρώσεις μαύρου χόματος που καλύπτει τις παλιότερες προελληνιστικές φάσεις στην περιοχή αυτή της πόλης σε βάθος 4-5 μ.

Οικόπεδο Α. Ταλιαδούρου (αριθ. οικοπ. 627, Ο.Τ. 62)

Βρίσκεται ανατολικά από το οικόπεδο Αικ. Αθηναίου, όπου το 1967 είχε αποκαλυφθεί μαρμάρινος στυλοβάτης με ίχνη λάξευσης για τη στήριξη επτά κιόνων¹⁷. Επειδή τα λείψανα είχαν θεωρηθεί σημαντικά απαλλοτριώθηκε το οικόπεδο με την πρόθεση να προχωρήσει η απαλλοτρίωση και στα γειτονικά κτήματα. Σε σύντομη έρευνα που έγινε διαπιστώθηκε ότι στη θέση αυτή, τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους, υπήρχε ιερό της Αφροδίτης. Στη ρωμαϊκή φάση του ναού του ανήκει μεγάλο κρηπίδωμα που σώζεται στην επιφάνεια του εδάφους. Κατά μήκος της ανατολικής και της νότιας πλευράς του ανοίχτηκαν δύο τομές· μέχρι βάθος 0,85 μ. βρέθηκαν μόνο νεότερες επιχώσεις με δέκα κατεστραμμένους εν μέρει κεραμοσκεπείς τάφους παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Οι εργασίες ουσιαστικά περιορίστηκαν σε καθαρισμό και αποκάλυψη του κρηπίδωματος. Το εσωτερικό του είναι κατασκευασμένο με μικρούς και μεγαλύτερους πλακοειδείς λίθους, τμήματα οπτοπλίνθων και ασβεστοκονίαμα. Λαξευμένες σε μάρμαρο αντίθετα ήταν οι βαθμίδες της κρηπίδας και η ευθυνηρία, από τις οποίες διατηρούνται μικρά τμήματα. Διατηρούνται ακόμη πειόσχημοι σιδερένιοι σύνδεσμοι στερεωμένοι με μολυβδοχώση.

Για τη χρονολόγηση του κτιρίου βοηθούν οι ομοιότητες με κτίσματα όπως ο μικρός κορινθιακός ναός του

2ου αι. μ.Χ. στο Ηραίο¹⁸. Όπως φαίνεται από τις μέχρι τώρα έρευνες, ο στυλοβάτης που είχε αποκαλυφθεί παλιότερα ανήκει σε κιονοστοιχία στοάς που περιέβαλλε από τις τρεις πλευρές μια ευρύχωρη πλατεία στο μέσο της οποίας υψωνόταν ο ναός. Πώς οριζόταν η βόρεια πλευρά της πλατείας δεν είναι γνωστό· βέβαιο όμως πρέπει να θεωρείται ότι σε αυτή την πλευρά της πλατείας θα πρέπει να διερχόταν ο κύριος δρόμος της πόλης που οδηγούσε από το λιμάνι προς τη δυτική πύλη και την Ιερά οδό. Η έρευνα θα συνεχιστεί μετά την ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης του χώρου και ελπίζεται να αποκαλυφθεί ένα από τα σημαντικά ιερά της πόλης.

Οικόπεδο Μ. Δασκαλάκη (αριθ. οικοπ. 485, Ο.Τ. 28)

Επειδή υπήρχε η υποψία ότι μέσα από το χώρο περνούσε το τείχος του λιμανιού έγινε σύντομη έρευνα με την ευκαιρία οικοδομικών εργασιών. Μέχρι την επιφάνεια του φυσικού εδάφους (βάθος 1,30 μ.) δε βρέθηκε κανένα ίχνος τείχους ή οποιουδήποτε άλλου κτίσματος.

Οικόπεδο Στ. Χαρικλέους (αριθ. οικοπ. 256 + 257, Ο.Τ. 56)

Βρίσκεται στην κεντρική περιοχή της αρχαίας πόλης, δυτικά από το οικόπεδο Στ. Αμοργιανού¹⁹. Με πέντε δοκιμαστικές τομές εντοπίστηκαν τμήματα δυο τοίχων άσχετων μεταξύ τους. Ο πρώτος, στο κέντρο του χώρου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,50, πλάτος 1 και σωζ. ύψος 0,65 μ. Είναι χτισμένος με μικρές αδούλευτες πέτρες και ψηλά και όπως δείχνουν τα όστρακα αγγείων που βρέθηκαν γύρω του ανήκει σε παλαιοχριστιανικούς ή πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Ο δεύτερος τοίχος, στο ανατολικό μέρος του οικοπέδου, πλ. 0,50 και ύψ. 0,40 μ., είναι προσεκτικότερα χτισμένος με μικρές αδούλευτες πέτρες σε κανονικές σειρές, και όπως φαίνεται από την ομοιότητα με άλλους παρόμοιους τοίχους μπορεί να χρονολογηθεί σε ελληνιστικούς χρόνους. Η μικρή επίχωση και η αδιάκοπη χρήση του χώρου δεν επέτρεψαν τη διατήρηση περισσότερων λειψάνων. Το πλούσιο παρελθόν του χώρου και τη σημασία του στους πρώιμους ιστορικούς χρόνους υπενθυμίζουν τα άφθονα όστρακα υστερογεωμετρικών αγγείων που περισυλλέχθηκαν από την επίχωση.

Οικόπεδο Κλ. και Θ. Δελαβέρη

Βρίσκεται στα ανατολικά του κτήματος Καρανικολάου, το οποίο παρουσίασε πολύ ενδιαφέροντα ευρή-

16. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 530.

17. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 375, Σχέδ. 1, Πίν. 328 α-β.

18. ΑΜ 58 (1933), σ. 228, εικ. 10-72 (1957), εικ. 18, πίν. 119-120.

19. Ό.π.

ματα που πιθανώς ταυτίζονται με τα κτίσματα της αγοράς της αρχαίας πόλης. Επειδή η έκταση είναι εξαιρετικά μεγάλη χαραχτηκαν δεκατέσσερις συνολικά τομές με διαστάσεις $4,80 \times 2$ μ. για να διαπιστωθεί η ύπαρξη και η κατάσταση διατήρησης των αρχαίων. Στις περισσότερες από τις τομές, κυρίως προς Δ. και Ν. του χώρου παρουσιάστηκαν πολλά τμήματα τοίχων που ανήκουν σε κτίρια διαφόρων φάσεων, κυρίως της ύστερης αρχαιότητας. Πολλά στηρίζονται πάνω στο ίδιο πλακόστρωτο δάπεδο, που έχει αποκαλυφθεί και στο προηγούμενο οικοπέδο Καρανικολάου, σε βάθος 2,50 μ. (Πίν. 276 β). Από τη θέση του στις διάφορες τομές φαίνεται ότι το πλακόστρωτο αποτελεί δάπεδο του ίδιου δρόμου που είχε εντοπιστεί και στο οικόπεδο Σκούφου ανατολικότερα²⁰ και χαρακτηρίζεται σαν μία από τις κύριες αρτηρίες της πόλης. Στα ανατολικά τμήματα του οικοπέδου, σε βάθος 2,40-2,50 μ., εντοπίστηκε το ίδιο στρώμα που ανατολικότερα (οικόπεδα Κουρέρη, Γιαννόπουλου²¹) βρίσκεται αρκετά ψηλότερα, με υστερογεωμετρικά όστρακα. Τα ευρήματα και η θέση του κτήματος στο κέντρο της αρχαίας πόλης οδήγησαν στην απόφαση να απαλλοτριωθεί ο χώρος για την ανασκαφή και προστασία των αρχαίων.

Οικόπεδο Χ. Τσαρδούλια

Βρίσκεται ανατολικά από το κτήμα Κλ. και Θ. Δελαβέρη. Η μεγάλη έκταση οδήγησε και πάλι στην έρευνα με δοκιμαστικές τομές. Αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων μεγάλου κτιρίου —ίσως έπαυλης— ρωμαϊκών χρόνων. Ένας από τους χώρους του σώζει ψηφιδωτό δάπεδο στο οποίο διακρίνεται παράσταση δύο μονομάχων.

Η ανασκαφή διακόπηκε και έγινε πρόταση απαλλοτρίωσης του χώρου, ώστε να απελευθερωθεί για μελλοντικές ανασκαφές ολόκληρο το τμήμα αυτό, που βρίσκεται στην κεντρική περιοχή της αρχαίας πόλης, και έξω από το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας πόλης και έχει παραμείνει μέχρι σήμερα ελεύθερο από οικοδομές.

Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου

Στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο χώρο όπου μελετάται η ανοικοδόμηση του Πνευματικού Κέντρου Πυθαγορείου, που βρίσκεται προς Α. της οδού Οδ. Ωρολογιά και προς Β. από την κάτω εργατική πολυκατοικία, ήρθαν στο φως λείψανα τοίχων κατασκευασμένων με αργούς λίθους, γωνιολίθους σε δεύτερη χρήση, τμήματα οπτοπλίνθων και ασβεστοκονίαμα, που ανήκουν

σε κτίρια δύο διαφορετικών φάσεων. Τα λείψανα αυτά σχετίζονται με τα τμήματα τοίχων που έχουν εντοπιστεί στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου Κ. Πάσσα, το οποίο βρίσκεται στην απέναντι πλευρά του δρόμου²². Επειδή η επίχωση είναι μεγάλη, απομακρύνθηκαν τα ανώτερα στρώματα, που προέρχονταν κυρίως από νεότερες επιχωματώσεις, με μηχανικό εκσκαφέα μέχρι βάθος 1,50 μ. για να επακολουθήσει η ανασκαφή του χώρου για την αποκάλυψη των ερειπίων.

Οικόπεδο Ελ. Νέγρη (αριθ. οικοπ. 27, Ο.Τ. 472)

Στο χώρο του είχε ερευνηθεί παλιότερα κυκλικό κτίσμα που αποτελούσε πιθανότατα πρόσκτισμα σε παλαιохριστιανική βασιλική που φαίνεται ότι υπήρχε στην περιοχή²³. Με τη φετινή έρευνα που έγινε με την ευκαιρία εργασιών για την επέκταση της υπάρχουσας οικοδομής, διαπιστώθηκε ότι το κυκλικό κτίσμα υψώθηκε πάνω σε παλιότερο δάπεδο, επιστρωμένο με τμήματα πλακών ορθομαρμάρωσης από την επένδυση τοίχου κτιρίου που ανήκε σε μια παλιότερη ακόμη φάση, ίσως την αρχική της βασιλικής. Κάτω από τη νεότερη, πρόχειρη επίστρωση διαπιστώθηκε η ύπαρξη μωσαϊκού δαπέδου, που κάλυπτε και το χώρο γύρω και κάτω από το κυκλικό κτίσμα. Απόσπασμα μωσαϊκού, διαστ. $2,87 \times 1,97$ μ., με γεωμετρικά σχέδια, που έχει στερεωθεί αμέσως πάνω στο φυσικό έδαφος, βρέθηκε επίσης και στο χώρο αμέσως ανατολικά από την οικία Νέγρη. Το τμήμα αυτό αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε στις αποθήκες του μουσείου.

Γλυφάδα - στρατόπεδο

Εργασίες που έγιναν για στρατιωτικούς σκοπούς στο στρατόπεδο της Γλυφάδας έφεραν στο φως έναν ακόμη λαξευτό τάφο (τάφο Ι/1980) και με την έρευνα που ακολούθησε βρέθηκε και δεύτερος όμοιος (τάφος ΙΙ/1980) αμέσως ανατολικά από τον πρώτο. Οι δύο τάφοι ανήκουν στον τύπο του λαξευτού θαλαμωτού τάφου που συναντιέται συχνότατα στους ύστερους ελληνιστικούς χρόνους σε όλη την ανατολική Μεσόγειο και στην ίδια τη Σάμο²⁴.

Οι νέοι τάφοι είναι οι πρώτοι ασύλητοι που βρίσκονται στη δυτική νεκρόπολη της αρχαίας Σάμου και για αυτό ιδιαίτερα σημαντικοί για τη μελέτη της κεραμικής και των ταφικών εθίμων του νησιού στα ύστερα ελληνιστικά χρόνια. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός

20. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 533, Σχέδ. 9.

21. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 378-28 (1973): Χρονικά, σ. 537, Σχέδ. 10, Πίν. 503 γ.

22. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 341.

23. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 521 κ.ε. Σχέδ. Ι, Πίν. 494 α-γ.

24. ΑΔ 32 (1977): Μελέται, σ. 344-420.

ότι η αναλογία των μυροδοχείων προς τα άλλα σχήματα αγγείων είναι περίπου η ίδια όπως και στους άλλους τάφους που είχαν βρεθεί παραγμένοι από αρχαιοκάπηλους. Βρέθηκαν επίσης αρκετά αέραια γυάλινα ληκύθια, τρίλοβα φύλλα από χρυσά στεφάνια, χάλκινοι καθρέφτες, ένα ειδώλιο Αφροδίτης, διάφορα χάλκινα μικροαντικείμενα και οκτώ νομίσματα. Τα τελευταία, που χρονολογούνται από τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. μέχρι τα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. δίνουν τα πλαίσια μέσα στα οποία χρονολογούνται οι ταφές και τα κτερίσματα. Το υλικό των τάφων θα αποτελέσει αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

Περιοχή Τρία Δόντια

Παράλληλα με τις ανασκαφές στα οικόπεδα συνεχίστηκε κατά διαστήματα η εργασία στο χώρο της βασιλικής και του σταδίου. Η προσπάθεια απέβλεπε κυρίως στην απομάκρυνση των χωμάτων και την παρακολούθηση της πορείας του δυτικού τείχους κατά το τμήμα του ανάμεσα στους δυο τελευταίους προς τη θάλασσα πύργους. Όπως φάνηκε από τις μέχρι τώρα εργασίες το τμήμα αυτό έχει πολύ καταστραφεί από τις μεταγενέστερες παλαιοχριστιανικές και πρώιμες βυζαντινές κατασκευές, στις οποίες διακρίνονται τουλάχιστον τρεις φάσεις. Οι εργασίες δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί και η εικόνα του χώρου καθώς και η πορεία του τείχους, δεν έχουν βεβαιωθεί εντελώς.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΚΟΣ

ΘΗΡΑ

Φτέλλος

Κατά τις εργασίες στο ορυχείο Παπαγεωργίου - Χιωτόπουλου αποκαλύφθηκαν λείψανα προεκρηξιακών κτισμάτων. Τα λείψανα βρίσκονται σε απόσταση 150 μ. από τα ΥΜ Ια κτίρια που είχαν ερευνηθεί παλιότερα²⁵. Η ολική καταστροφή των αρχαίων αποφεύχθηκε επειδή η Εφορεία σταμάτησε τις εργασίες όλων των γύρω ορυχείων αμέσως μόλις ειδοποιήθηκε σχετικά²⁶.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στην περιοχή των νοτιότερων λειψάνων και έφερε στο φως τμήμα μεσοκυκλαδικού κτιριακού σύνολου (Σχέδ. 8). Από τους χώρους που επισημάνθηκαν μόνο ο ελλειψοειδής χώρος Ι στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί ως το επίπεδο του δαπέδου του (βάθος 3,80 μ.). Οι υπόλοιποι χώροι σκάφτηκαν ως το βάθος του 1,50 μ.

Άνοιγμα, πλ. 0,80 μ., οδηγεί από τον ελλειψοειδή χώρο Ι στον τραπεζιόσχημο χώρο ΙΙ (Πίν. 277 α). Το μήκος των διαμέτρων του πρώτου είναι 3,70 και 3,10 μ. ενώ των διχοτόμων του δεύτερου 6,40 και 3,40 μ. Στα νότια του χώρου Ι σχηματίζονται μικρότερα δωμάτια που η σχέση τους, με τους δύο μεγάλους χώρους δεν εξακριβώθηκε σ' αυτό το στάδιο της έρευνας (Πίν. 277 γ). Στην ανατολική γωνία του χώρου ΙΙ φαίνεται να υπάρχει είσοδος που ίσως οδηγούσε σε τρίτο συνεχόμενο χώρο.

Όλοι οι χώροι είναι υπόσκαφοι και επενδυμένοι με πέτρινο τοίχο που συγκρατεί το αμμόδες προεκρηξιακό έδαφος. Ο τοίχος κατασκευάστηκε από πέτρες διαφόρων μεγεθών που είναι άφθονες στην περιοχή και στον ερευνώμενο προεκρηξιακό ορίζοντα²⁷. Οι πέτρες είναι αδούλευτες αλλά έχουν τοποθετηθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε να παρουσιάζουν «πρόσωπο» εσωτερικά (Σχέδ. 9· Πίν. 277 β). Ο τοίχος του χώρου Ι σώζεται ως το ύψος των 3,40 μ. Υψώνεται κατακόρυφα και μόνο η τελευταία σωζόμενη σειρά λίθων παρουσιάζει ελαφρή κλίση προς τα μέσα. Το δάπεδο του ίδιου χώρου καλυπτόταν με μεγάλες πλάκες από τις οποίες αρκετές βρέθηκαν στη θέση τους.

Η στρωματογραφία στο χώρο Ι παρουσίασε την παρακάτω εικόνα (Σχέδ. 10): μέχρι βάθος 0,40 μ. υπήρχε πολύ σκληρό χόμα που δημιουργήθηκε από το συχνό πέρασμα των εκσκαφών και άλλων μηχανημάτων του ορυχείου από το συγκεκριμένο σημείο. Ακολουθούσε ένα στρώμα που αποτελούνταν κατά 90% από πέτρες μέχρι βάθος 1,50 μ. Οι πέτρες συνεχίστηκαν μικρότερες ως τα 2 μ. στο βόρειο τμήμα του χώρου. Στο νότιο τμήμα από το βάθος του 1,50 μ. ως το δάπεδο, υπήρχε γκριζό χόμα που δημιουργούσε έναν αντίστροφο κώνο από αυτόν του προηγούμενου στρώματος. Στα δύο τελευταία στρώματα βρέθηκαν όστρακα και αγγεία. Στο βορειοδυτικό τεταρτημόριο του χώρου Ι παρουσιάστηκε, από το βάθος των 2 μ. ως το δάπεδο, μαύρο χοντρόκοκκο χόμα με ελάχιστα όστρακα.

Στους υπόλοιπους χώρους η ανασκαφή δεν προχώρησε πέρα από το στρώμα με τις πέτρες. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν διασκορπισμένα τα κομμάτια δύο αγγείων. Στο χώρο Ι (βάθος 0,40-1 μ.) βρέθηκαν τα κομμάτια μιας πρόχου που ανήκει στην ομάδα των κυκλαδικών

27. Το τελευταίο ηφαιστειακό γεγονός πριν από την έκρηξη του 1500 ήταν η εκτόξευση κομματιών λάβας και βράχων που δημιούργησε σε ορισμένες περιοχές του νησιού το στρώμα της «τσαχαλιάς» όπως το ονομάζουν οι ντόπιοι (βλ. H. Pichler and S. Kussmaul, Comments on the Geological Map of the Santorini Islands, Thera and the Aegean World, 1980 σ. 413-427). Από την «τσαχαλιά» αυτή προέρχεται το οικοδομικό υλικό των χτισμάτων του Φτέλλου.

25. ΑΕ 1973, σ. 1-11.

26. Την καταστροφή αντέληφθη ο παλαιοβοτανολόγος καθηγητής W. L. Friedrich που ειδοποίησε την Εφορεία.

λευκών²⁸ με διακόσμηση σπειρών, τετράφυλλων ροδάκων και στιγμοροδάκων διαταγμένων σε ζώνες (Πίν. 278 α) και στο χώρο II (βάθος 0,80-1,55 μ.) κομμάτια από θήλαστρο που ανήκει στη λεγόμενη «Γεωμετρική» κεραμική²⁹. Το θήλαστρο είναι διακοσμημένο με ομάδες κατακόρυφων γραμμών που ξεκινούν από άλλη ομάδα οριζόντιων γραμμών γύρω στο λαιμό του αγγείου και καταλήγουν στη βάση του.

Μέσα στο γκρίζο χώμα, στο νοτιοδυτικό τεταρτημόριο του ελλειψοειδούς κτίσματος I, σε επαφή με το νότιο τοίχο (βάθος 1,50-2,20 μ.) βρέθηκαν μαζί κομμάτια από ένα μεγάλο ελλειψοειδές ανοιχτό αγγείο, τα κομμάτια δύο άνω κυλινδρικών κυπέλλων με κομβιόειδες αποφύσεις στα χείλη και τα κομμάτια μικρής φιάλης. Λίγο πιο κάτω, στο βάθος των 2,50 μ. βρέθηκε ακέραιο ένα μικκύλο, δίωτο, κρεμαστό αγγείο (Πίν. 278 β)³⁰. Τα αγγεία αυτά ήταν όλα ακόσμητα.

Μεγάλο τμήμα ΜΚ λεκάνης με χείλη που στρέφονται προς τα μέσα συλλέχτηκε κατά την αυτοψία, πεσμένο κάτω από το γκρεμό. Προέρχεται μάλλον από βορειότερο κτίσμα που ο τοίχος του διακρίνεται στην πλαγιά του υψώματος. Η λεκάνη είναι ισχυρά στιλβωμένη μέσα και έξω. Το εσωτερικό της έχει χρώμα πορτοκαλί ενώ το εξωτερικό της μαύρο.

Από τα στρώματα με τις πέτρες και το γκρίζο χώμα προήλθε ένα πλήθος οστράκων, τα περισσότερα από τα οποία είναι ακόσμητα και χονδροειδή. Ανάμεσά τους διακρίνονται: 1. Όστρακο με διακόσμηση εγχάρκτης ιχθυόκανθας και όστρακο με εμπέστη διακόσμηση τύπου «Kerbschnitt». 2. Όστρακα από κόκκινα ή μαύρα στιλβωτά, κυρίως από τα χείλη ανοιχτών αγγείων. 3. Κομμάτι από αγγείο της φάσης Καστρί του Πολιτισμού Κέρος-Σύρος με τις χαρακτηριστικές νευρώσεις. 4. Όστρακα με γραπτή διακόσμηση. Εδώ ανήκουν όστρακα από κυκλαδικά λευκά αγγεία, όστρακο με μαύρη διακόσμηση δικτυωτού και όστρακα χονδροειδή με λευκή αμαυρή διακόσμηση.

Εκτός από λίγα παλαιότερα όστρακα, εκπροσω-

πούνται κυρίως οι παρακάτω κατηγορίες κεραμικής: «Γεωμετρική» κεραμική, κυκλαδικά λευκά, ΜΚ στιλβωτά, ακόσμητη κεραμική του τύπου της «πυράς της θυσίας» του Ακρωτηρίου. Οι κεραμικές αυτές κατηγορίες χαρακτηρίζουν το τέλος της ΠΚ και την πρώτη φάση της ΜΚ εποχής (Φυλακωπή Ιγ - πρώτη Φυλακωτή ΙΙ)³¹.

Εκτός από την κεραμική, στο βάθος των 2,90 μ. μέσα στο χώρο I και δίπλα στη βόρεια παραστάδα της πόρτας βρέθηκαν δύο λεπίδες οψιανού.

Κανένα από τα αγγεία που συλλέχθηκαν μέσα στον ελλειψοειδή χώρο δεν ήταν στη θέση του. Όλα βρέθηκαν ψηλότερα από το επίπεδο του δαπέδου. Τα αγγεία που προήλθαν από το στρώμα με τις πέτρες βρέθηκαν θρυμματισμένα και τα κομμάτια τους διασκορπισμένα σε μεγάλη έκταση. Αντίθετα στο γκρίζο χώμα τα αγγεία βρέθηκαν όλα μαζί σ' ένα συγκεκριμένο σημείο του χώρου I, είτε ακέραια, είτε σπασμένα σε μεγάλα κομμάτια.

Τα στοιχεία δείχνουν ότι τα αγγεία έπεσαν μέσα στο κτίσμα. Αρχικά πρέπει να έπεσαν τα συγκεντρωμένα αγγεία που βρέθηκαν χαμηλότερα και στη συνέχεια τα διασκορπισμένα στο στρώμα με τις πέτρες ταυτόχρονα με την κατάρρευση του πάνω τμήματος των τοίχων και της οροφής.

Η χρήση του κτιρίου πρέπει να σταμάτησε σε πρώτη φάση της ΜΚ εποχής σύμφωνα με τα κεραμικά δεδομένα. Η καταστροφή του έγινε σίγουρα πριν από την έκρηξη του 1500 π.Χ. Σε διαφορετική περίπτωση θα ήταν γεμάτο ή έστω θα περιείχε κάποια ποσότητα των υλικών που προήλθαν από την έκρηξη αυτή, δηλαδή ελαφρόπετρα και τέφρα.

Τίποτα δεν μπορεί να υποθεθεί ακόμα για τη χρήση των κτισμάτων του Φτέλλου. Η συνέχιση της ανασκαφής ελπίζεται ότι θα διαλευκάνει πολλά από τα ερωτηματικά που γεννήθηκαν.

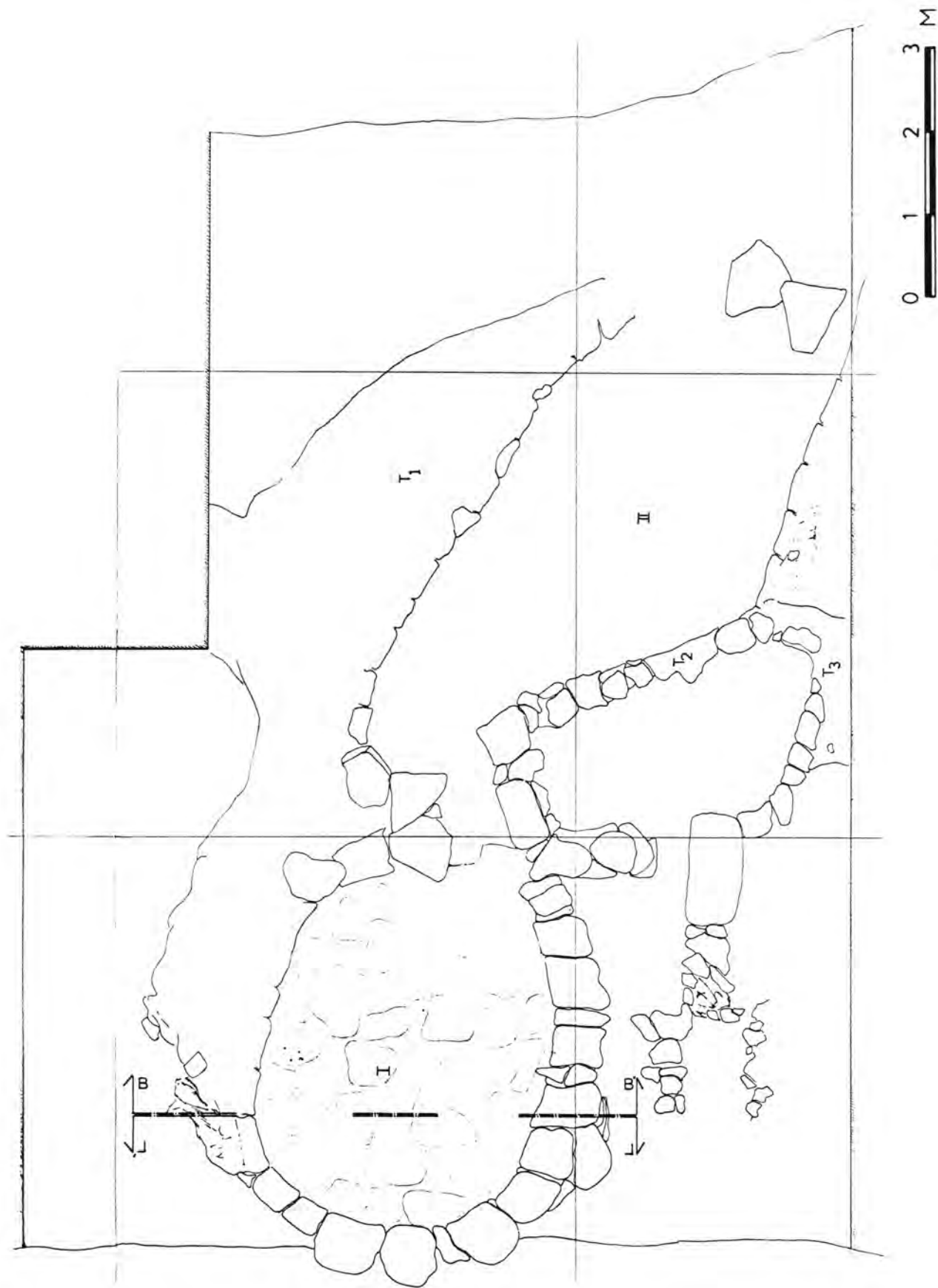
ΜΑΡΙΖΑ ΜΑΡΘΑΡΗ

28. Πρόκειται για την κεραμική κατηγορία της Φυλακωπής, Early Mycenaean with designs in matt black (T. D. Atkinson and others, Excavations at Phylakopi in Melos, London 1904, σ. 106). Για τη νεότερη ονομασία και τα χαρακτηριστικά της βλ. R. L. N. Barber, The Cyclades in the Middle Bronze Age, Thera and the Aegean World I, London 1978, σ. 375.

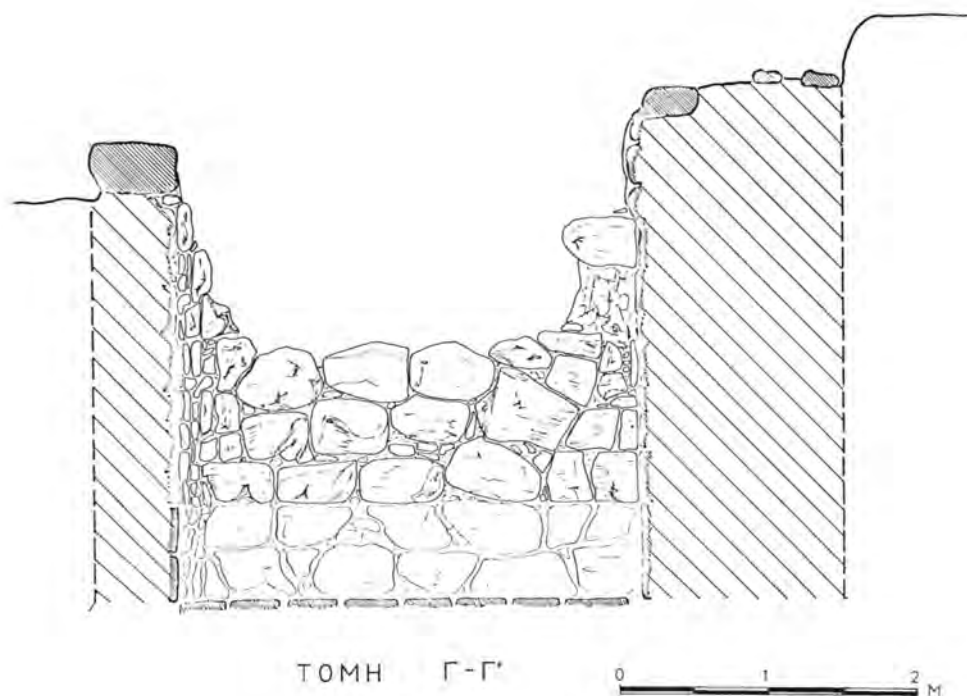
29. Για τα σχήματα και τη διακόσμηση της «γεωμετρικής» κεραμικής βλ. BSA 69 (1974), σ. 18-25.

30. Παράλληλα τόσο του μικκύλου δίωτου αγγείου όσο και των άνω κυλινδρικών κυπέλλων υπάρχουν στο σύνολο της «πυράς της θυσίας» του Ακρωτηρίου που χρονολογείται από τον ανασκαφέα στην πρώτη ΜΚ εποχή. Βλ. S. Marinatos, Excavations at Thera III (1969 Season), Athens 1970, σ. 19-24, εικ. 6-8.

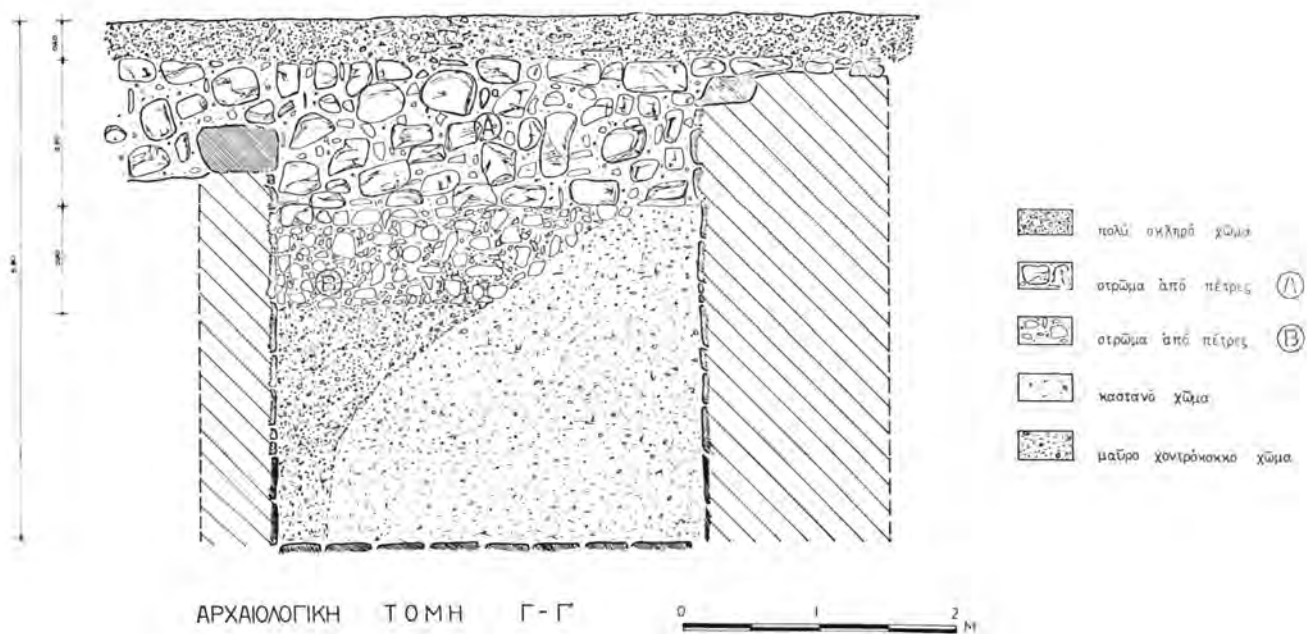
31. Για τον καθορισμό των χρονικών αυτών φάσεων βλ. AJA 84 (1980), σ. 151-154.

Σχέδ. 8. Θήρα. Θέση Φτέλλος. Κάτοψη μεσοκυκλαδικών κτισμάτων.

Σχέδ. 9. Θήρα. Θέση Φτέλλος. Τομή του ελλειψοειδούς χώρου Ι με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σχέδ. 10. Θήρα. Θέση Φτέλλος. Αρχαιολογική τομή του ελλειψοειδούς χώρου Ι με κατεύθυνση Β.-Ν.

ΚΕΟΣ

Ayia Irini

The season was devoted, again, to studies, drafting of final reports, and organization and maintenance of the material found. The workrooms at Ayia Irini were opened on June 19th and closed on October 30th.

The site is in good condition. It was cleaned briefly by a few of our veteran workmen, and then from time to time in the summer by a gardener who was employed by the syndesmos of Keians. Unhappily, the area could not be opened to the public since there was no official guard to direct and observe visitors.

One of the rooms in the archaeological museum at Ioulis (Chora), in which a temporary display of representative pieces from Ayia Irini and Kephala had been arranged in 1979, was opened on September 7th. Other objects, including the terracotta statues, remain in storage, not generally accessible. The building is not yet properly sealed against dampness. Mrs. Caskey concluded the study of the statues from the temple; El. Schofield and W. Gummer that of House A; J. L. Davis the account of the Fifth Settlement (MM III). Manuscripts of these await only minor additions, verifications and editing. They will be submitted shortly for publication.

Other studies advanced, some nearing completion: the potters' marks by A. Bikaki; the temple in Periods V, VII, VII by J. L. Caskey; the town in Period VI by J. L. Davis; domestic and industrial pottery by H. Georgiou; buildings of the main period in the western sector by W. W. Cummer and El. Schofield, assisted by Ch. Morris; chipped and polished stone objects by R. Torrence. Samples of pottery were selected for analysis of petrological/mineralogical content and magnetic intensity, and of lead and litharge for further examination. Some twenty other professional colleagues stopped at Ayia Irini and consulted with us.

Dr. J. Bornovas, of the Institute of Geological and Mining Research in Athens, visited the site briefly. He pointed out that the ground in this region was subject to subsidence, and that damage of walls and whole buildings may often have been brought about by this phenomenon rather than by earthquakes alone (as we and other archaeologists have too often tended to assume). We have referred frequently to the "great earthquake" which caused severe and widespread destruction throughout the settlement at one moment or in a brief space of time within the period of LM IB/LH II. Enlightened by Dr. Bornovas, we now recognize that walls may have been weakened by subsidence shortly before the event, but continue to suppose that the final blow was struck by seismic activity.

During the season of 1980, as in preceding years, Tucker Blackburn was chief photographer, keeper of records, and general assistant, while Stella Bouzaki worked at mending and conservation, drawing, and planning of exhibits. The foreman, D. Papaioannou, was with us briefly. K. Moraitis served as watchman by night and caretaker by day.

Warm thanks are owed to G. Dontas and K. Tsakos who visited the island, and to many other officers of the Service of Antiquities, for their continuing interest and assistance. We are grateful also to the American School at Athens, the Michalinos Company, the University of Cincinnati and other institutions for help and generous support.

In spite of sharply rising costs and mounting pressures upon members of the staff with academic duties, we hope and intend to carry the work forward at the site and museum and to present published reports of all the significant work done since the inception of the enterprise in 1960.

J. L. CASKEY

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Από τον Ιούλιο 1980, όταν ο υπογράφων μετατέθηκε από την Κεντρική Υπηρεσία του Υπουργείου στη Χίο, οι εργασίες της νεοσύστατης 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με περιφέρεια τους νομούς Χίου και Λέσβου, που αναφέρονται παρακάτω έγιναν σε συνεργασία με τους συναδέλφους Χ. Κοιλιάκου, Β. Αθανασοπούλου-Πέννα και Γ. Μαστορόπουλο.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Ντίπι

Στο σπίτι Γριμανέλλη που παλιότερα ένα τμήμα του λειτουργούσε σαν καφενείο αποκαλύφθηκαν, αποτοιχίστηκαν και συντηρήθηκαν τοιχογραφίες του λαϊκού ζωγράφου Θεόφιλου¹. Συνολικά δώδεκα τετραγωνικά μέτρα τοιχογραφιών κάλυπταν την επάνω ζώνη στους στενούς τοίχους του καφενείου στο Ντίπι. Από το βορεινό τοίχο αφαιρέθηκε η τοιχογραφία, μήκ. 5,35 και πλ. 1,20, σε τέσσερα κομμάτια με ισάριθμα θέματα: Κύκλωπας, Μονομαχία Αχιλλέα και Έκτορα, Κουταλιανός και Αγωνιστής του ΄21. Αφαιρέθηκε επίσης η επάνω ζώνη του νότιου τοίχου, μήκ. 5,40 μ. και πλ. 1,30 μ., σε ένα κομμάτι με τρεις παραστάσεις: Ηρακλής με λιοντάρι, Αρπαγή της ωραίας Ελένης (Πίν. 279 α) και «Το εν Καρπενήσι στράτευμα». Η αφαίρεση του σαθρού κονιάματος από την πίσω πλευρά των τοιχογραφιών ήταν εξαιρετικά λεπτή και δύσκολη εργασία επειδή ο Θεόφιλος δεν ενδιαφερόταν για το υπόστρωμα της ζωγραφικής επιφάνειας του έργου του όπως συνέβαινε με τους βυζαντινούς ζωγράφους. Έτσι απουσίαζε στις τοιχογραφίες του Θεόφιλου το τελευταίο λεπτό στρώμα του σοβά². Τέλος, έγινε μερικός καθαρισμός των τοιχογραφιών και μεταφέρθηκαν σε τελάρα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μυτιλήνη

Συλλογή Μητροπόλεως

Συνεργείο συντήρησης και αποκατάστασης εικόνων

από τη ζωγράφο-συντηρήτρια Μ. Σταυρίδη, τους συντηρητές Μ. Κρασαγάκη και Σ. Βαρότση, τον τεχνίτη Κ. Τζωίτη, με την επίβλεψη του ζωγράφου αναστήλωσης Σ. Μπαλτογιάννη, συντήρησε και αποκατέστησε κυρίως εικόνες από τη συλλογή της Μητροπόλεως Μυτιλήνης και αναφέρονται οι παρακάτω:

1. Άγιος Χαράλαμπος (διαστ. 1,01 × 0,55 × 0,04 μ.), α΄ μισό 18ου αι. (Πίν. 279 β). Στερεώθηκε το ξύλο με εμποτισμούς, έγινε καθαρισμός στο χρώμα και βερνίκωμα. 2. Άγιος Νικόλαος (διαστ. 0,84 × 0,60 × 0,03 μ.), 16ος-17ος αι. (Πίν. 279 γ). Στερεώθηκε η ζωγραφική επιφάνεια. 3. Εισόδια της Θεοτόκου και Υπαπαντή· έξι άγιοι και πέντε ιεράρχες (διαστ. 0,55 × 0,42 × 0,03 μ.), α΄ μισό 17ου αι. (Πίν. 280 α). Στερεώθηκε το ξύλο και αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις. 4. Παντοκράτορας (διαστ. 0,70 × 0,48 × 0,03 μ.), 16ος-17ος αι. (Πίν. 280 β). Η επιζωγραφισμένη εικόνα ακτινογραφήθηκε και αποδείχτηκε ότι σώζεται η παλιότερη ζωγραφική σ' ολόκληρη την επιφάνεια. Πριν τον καθαρισμό στερεώθηκε με κηρομαστίχη ενώ αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις με κομπρέσες από μείγμα dimetil-toluene. Ακολούθησε μηχανικός καθαρισμός με νυστέρι και αφέθηκαν δείγματα της επιζωγράφησης. 5. Άγιος Δημήτριος (διαστ. 0,43 × 0,35 × 0,03), 17ος αι. (Πίν. 281 α). Στερεώσεις στο ξύλο και τη ζωγραφική επιφάνεια. 6. Γέννηση και Βάπτιση· δύο Αρχάγγελοι, Γρηγόριος, Αικατερίνη και Βαρβάρα· πέντε άγιοι (διαστ. 0,45 × 0,43 × 0,35 μ.), 17ος αι. (Πίν. 281 β). Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις και έγινε καθαρισμός της εικόνας. Από δείγμα καθαρισμού αποδείχτηκε ότι το αρχικό χρώμα του βάθους στο κάτω μέρος είναι γαλάζιο με πολλές φθορές και ότι το πράσινο της επιζωγράφησης είναι σκληρότερο από το γαλάζιο. Γι' αυτό κρίθηκε προτιμότερο να μη γίνει στη φάση αυτή καθαρισμός του πράσινου στην επιζωγράφηση. 7. Παντοκράτορας (διαστ. 0,85 × 0,58 × 0,02 μ.), 16ος-17ος αι. (Πίν. 282 α-β). Η εικόνα είχε σχεδόν τεμαχιστεί σε τέσσερα κομμάτια ξύλου τα οποία στερεώθηκαν και ξανακολλήθηκαν. Καθαρίστηκαν τα παλιά βερνίκια, αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις και έγινε καθαρισμός ολόκληρης της ζωγραφικής επιφάνειας που στερεώθηκε με κηρομαστίχη και ακολούθησε βερνίκωμα. Τέλος, κατασκευάστηκαν και προσαρμόστηκαν στην εικόνα δύο «τρέσα» που ακολουθούν το σχήμα της εικόνας και ταυτόχρονα αφήνουν ελεύθερες τις κινήσεις του ξύλου.

1. Η αποκάλυψη και αποτοίχιση των τοιχογραφιών έγινε από τη ζωγράφο-συντηρήτρια Μ. Σταυρίδου και τους συντηρητές Μ. Κρασαγάκη και Σ. Βαρότση. Η συντήρηση των τοιχογραφιών in situ έγινε από τους συντηρητές Μ. Μπρούμη, Π. Ταβλαρίδου και Δ. Σφυρίδη.

2. Στο ημερολόγιο του συνεργείου συντήρησης που κατατέθηκε στην

Εφορεία περιγράφονται λεπτομερειακά όλες οι εργασίες που εκτελέστηκαν, τα προβλήματα που αντιμετωπίστηκαν καθώς και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν. Στο συνεργείο που εργάστηκε για την αποκάλυψη και αποτοίχιση των τοιχογραφιών οφείλονται οι φωτογραφίες.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

Βρίσα

Ζωοδόχος Πηγή

Συντηρήθηκε το εντυπωσιακό τέμπλο του ναού που χρονολογείται με επιγραφή το 1815. Κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες διαμονής έγιναν οι παρακάτω εργασίες³: Εμποτισμοί με xylamon C, στερέωση και συμπλήρωση σε φθαρμένα τμήματα κυρίως με πολουρεθάνη και κηρομαστίχη. Η βάση όλου του τέμπλου καλύφθηκε με διάλυμα paraloid-B και toluene για την προστασία του τέμπλου από την υγρασία. Τέλος στην πίσω πλευρά του τέμπλου που δεν καλύπτεται από βερνίκι έγιναν επαλείψεις με διάλυμα lindein για την προληπτική προστασία του ξύλου από τους διάφορους μικροοργανισμούς που το καταστρέφουν.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πυργί

Κεντρικός Πύργος

Ο κεντρικός αμυντικός πύργος του μεσαιωνικού οικισμού στο Πυργί, στη νότια Χίο, με διαστάσεις 21 × 17,80 και αρχικό ύψος 18 μ., άρχισε να παρουσιάζει προβλήματα στερέωσης στη δυτική πλευρά του. Στερεώθηκαν τα διαβρωμένα τοιχώματα, αντικαταστάθηκαν πέτρες που έλειπαν ή ήταν φθαρμένες, καθώς και το συνδετικό κονιάμά τους.

Χίος

Τζαμί πλατείας Βουνακίου

Έγινε μερική συντήρηση και αντικατάσταση φύλων μολύβδου της θολωτής στέγης του τζαμιού που βρίσκεται στην κεντρική πλατεία Βουνακίου της πόλεως Χίου, και στεγάζει τη συλλογή βυζαντινών και μεταβυζαντινών γλυπτών, αρχιτεκτονικών μελών, επιγραφών, ξυλογλύπτων, εικόνων, κεραμικών και άλλων αντικειμένων που προέρχονται από το νομό Χίου. Στο εσωτερικό του τζαμιού έγιναν συμπληρώσεις στους σοβάδες και υδροχρωματισμοί ενώ στο προστώο εκτός από τις εργασίες στη μολύβδινη στέγη του ανακατασκευάστηκε και η ξύλινη οροφή.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Χίος

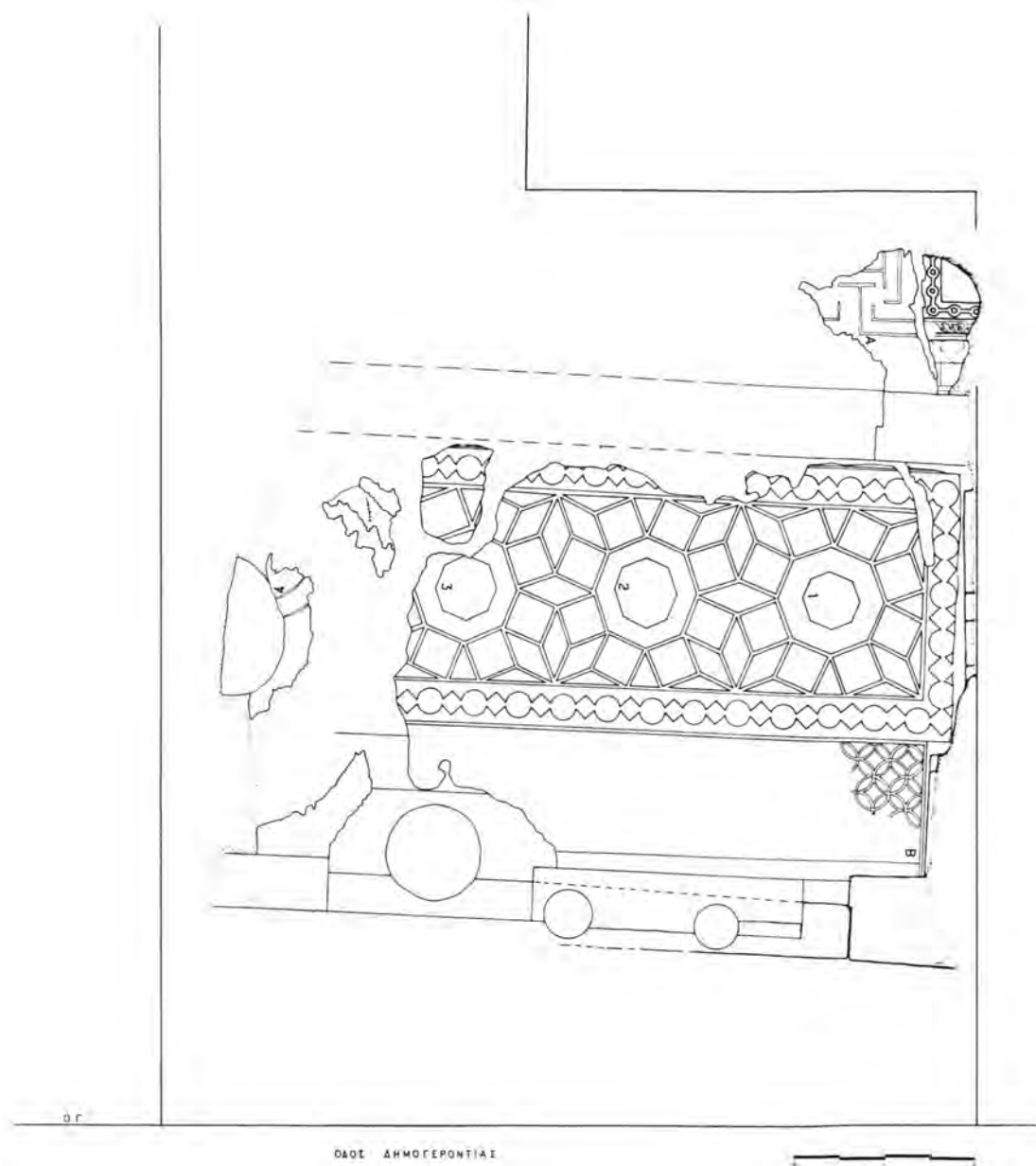
Οδός Δημογεροντίας 7

Κατά τη θεμελίωση νέας οικοδομής φάνηκαν ίχνη ψηφιδωτού δαπέδου, στη νότια πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 3,20 μ. από τη στάθμη του σημερινού δρόμου (Σχέδ. 1.Α).

Μεγάλες ποσότητες νερού ανάβλυζαν από όλα τα σημεία του οικοπέδου και η σωστική ανασκαφική έρευνα έγινε δυνατή μόνο με τη συνεχή χρήση υδραντλίας. Αποκαλύφθηκε τμήμα στοάς με κατεύθυνση Δ.-Α., με στυλοβάτη και τμήμα αρράβδωτου κίονα in situ. Δυτικά ο στυλοβάτης γωνιάζει με τον τοίχο της στοάς, ενώ ανατολικά φαίνεται να συνεχίζεται κάτω από τα γειτονικά σύγχρονα κτίρια. Σε β' οικοδομική φάση ένας νέος στυλοβάτης χτίστηκε πάνω στον αρχικό μαρμάρينو, ενσωματώνοντας τις αρχικές βάσεις, έτσι ώστε οι κίονες στο κάτω μέρος του πακτώνονται μέσα σ' αυτόν (Σχέδ. 1).

Σε απόσταση 4,90 μ. νοτιότερα του στυλοβάτη φάνηκαν ελάχιστα ίχνη του νότιου τοίχου της στοάς, ο οποίος, όπως και το ψηφιδωτό δάπεδο Α, καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος του από τον εκσκαφέα. Η στοά σε όλη της την ορατή έκταση (6,50 × 4,50 μ.) καλύπτεται με ψηφιδωτό δάπεδο (Σχέδ. 1.), που έχει την ακόλουθη διάταξη (Σχέδ. 2). α) Πλαίσιο από εφαιπτόμενους κύκλους. β) Πλαίσιο από εναλλασσόμενους κύκλους και ρόμβους. γ) Κεντρικό διάχωρο. Κυρίαρχο διακοσμητικό στοιχείο του διαχώρου αυτού είναι το οκτάγωνο. Στις πλευρές των σωζόμενων κεντρικών οκταγώνων εφάπτονται τετράγωνα και στις πλευρές αυτών ρόμβοι και τρίγωνα που γεμίζουν με διακοσμητικά θέματα. Η διάταξη αυτή δημιουργεί εφαιπτόμενα οκτάγωνα γύρω από τα κεντρικά, που πλαισιώνονται με αλυσιδωτό πλοχμό και περιβάλλουν το καθένα από μία μετωπική γυναικεία προτομή. Συνολικά αποκαλύφθηκαν τρεις ολόκληρες προτομές που βλέπουν ανατολικά και μέρος από μία τέταρτη με αντίθετο προσανατολισμό (Πίν. 283). Το γεγονός ότι οι μορφές αυτές δε συνοδεύονται ούτε από επιγραφές ούτε από κάποιο διακριτικό σύμβολο, δημιουργεί προβλήματα ταύτισής τους. Τα διάλιθα όμως διαδήματα, τα σκουλαρίκια και τα πλούσια ενδύματα που φέρνουν οι μορφές καθώς και μία προσπάθεια απόδοσης υποκειμενικών χαρακτηριστικών παρά το πάγωμα και τη σχηματοποίησή τους, δείχνουν ότι πιθανότατα απεικονίζουν συγκεκριμένα σημαντικά πρόσωπα της εποχής τους (Πίν. 284). Η σχηματοποίηση, το «πάγωμα» και η μετωπικότητα οδηγούν σε μία χρονολόγηση στις αρχές του βου αι. μ.Χ. Ακόμη το ψηφιδωτό αυτό ανήκει στην ομάδα των ψηφιδωτών

3. Με την καθοδήγηση του ζωγράφου-συντηρητή Α. Πατεράκη εργάστηκαν ο ζωγράφος-συντηρητής Μ. Χριστακόπουλος, ο συντηρητής Ν. Ηλιάδης και ο τεχνίτης Κ. Καραδημητρίου.

Σχέδ. 1. Χίος. Οδός Δημογεροντίας 7. Κάτοψη της ανασκαφής.

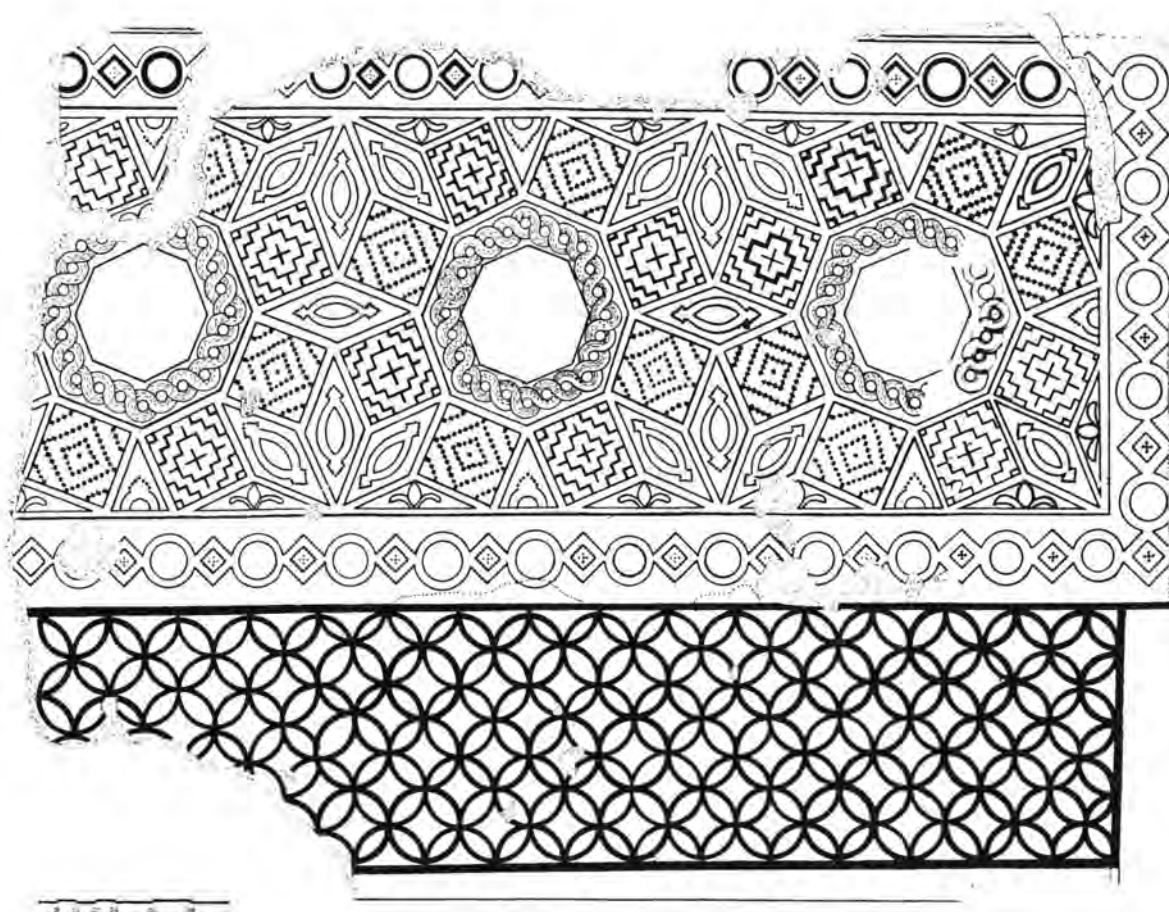
με κύριο στοιχείο το «ψευδοέμβλημα», που είναι ένα χαρακτηριστικό της λεγόμενης Ιουστινιάνειας Αναγέννησης⁴.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας το ψηφιδωτό δάπεδο αποσπάστηκε και μεταφέρθηκε στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας⁵.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΕΝΝΑ

4. E. Kitzinger, Stylistic developments in pavement mosaics in the Greek East from the Age of Constantine to the Age of Justinian, στο *Mosaïque gréco-romaine, Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 29 Août-3 Septembre 1963, Paris 1965*.

5. Το συνεργείο αποτελούνταν από το ζωγράφο-συντηρητή Χ. Λαλέ και τους συντηρητές Π. Μαντζούκη και Θ. Δρίζο με την επίβλεψη του καλλιτέχνη συντηρητή Γ. Δαγκλή.

Σχέδ. 2. Χίος. Οδός Δημογεροντίας 7. Γραφική αποτύπωση ψηφιδωτών δαπέδων.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ψαρά

Το Σεπτέμβριο έγινε καταγραφή των 61 σωζόμενων χριστιανικών μνημείων του μαρτυρικού νησιού⁶. Τα

6. Ολοκληρώνεται από τον υπογραφόμενο η σύνταξη οδηγού των χριστιανικών μνημείων των Ψαρών ο οποίος και θα υποβληθεί στο ΤΑΠΑ για δημοσίευση.

μνημεία αυτά ανήκουν στο 18ο αι. (κυρίως στο β' μισό) και στις αρχές του 19ου αι. στην εποχή δηλαδή της ναυτικής ακμής των Ψαρών.

Ξεχωρίζει ο ιστορικός ναός του Αγίου Νικολάου που από το 1793 δεσπόζει επιβλητικά πάνω από τη θάλασσα σε βραχώδες ύψωμα του οικισμού (Πίν. 286). Στο ναό αυτό συνδυάζονται τα χαρακτηριστικά της αμιγούς ελληνιστικής κιονοστήρικτης δρομικής βασιλικής με υπερώα και νάρθηκα και της ανατολικής καμαροσκέπαστης τρουλαίας βασιλικής. Με έξι ζευγάρια κίωνων χω-

ρίζεται ο κυρίως ναός σε τρία κλίτη από τα οποία το μεσαίο καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και τρούλο, ενώ τα πλάγια και τα υπερκείμενα υπερώα με χαμηλωμένες ασπίδες επί λοφίων. Χαρακτηριστικό είναι ότι τα κιονοστήρικτα υπερώα προχωρούν σε όλο το μήκος του ναού⁷. Στο σημαντικό αυτό μνημείο, που κήκε στο ολοκαύτωμα του 1824 και ανακαινίστηκε το 1864, αντικατροπτίζεται η οικονομική άνθιση του νησιού στα τέλη του 18ου αι. και οι δυνατότητες της τεχνολογίας της εποχής. Στην ίδια κατηγορία ανήκει και ο προγενέστερος ναός της Μεταμορφώσεως (λειτουργείται ως ενοριακός) που πιθανότατα είναι χτισμένος πάνω σε παλαιοχριστιανικό (;) ψηφιδωτό δάπεδο⁸.

Οι υπόλοιποι ναοί χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες. α) Καμαροσκέπαστοι (σώζονται 28, ο παλιότερος χρονολογημένος είναι του 1714). β) Επιπεδόστεγοι (σώζονται 15 και δείχνουν κυκλαδικές επιδράσεις). γ) «Αγιορείτικοι» (16 ναοί) που συνδέουν το νησί με τον Άθω. Οι ναοί της τελευταίας κατηγορίας παρουσιάζονται σε διάφορες παραλλαγές τις οποίες συναντούμε και στο Άγιο Όρος⁹. Στους περισσότερους διαμορφώνεται τυφλός ημισφαιρικός τρούλος που εξέχει ομαλά από το επίπεδο οριζόντιου περιφερειακού γείσου (Σχέδ. 3-4). Τυπική είναι η υπέρθυρη πλαισιωμένη τοξωτή εσοχή και η κάλυψη της στέγης με φολιδωτές σχιστόπλακες. Στη νότια εξωτερική πλευρά μερικών μνημείων της (γ) κατηγορίας διαμορφώνονται τρία ισουψηά τυφλά αψιδώματα (Πίν. 285 α). Σε τέσσερις «αγιορείτικούς» ναούς (οι τρεις μοναστηριακών καθισμάτων) τοποθετείται (όπως και σε ναούς του Αγίου Όρους) μεταξύ νάρθηκα ή λιτής και κυρίως ναού, τρίτοξο κιονοστήριχο διάφραγμα κλεισμένο στα πλάγια με θωράκια (Αγία Τριάδα Ξερόκαμπου, Ζωοδόχος Πηγή Ξερόκαμπου, Άγιος Ελευθέριος, και Άγιος Ευθύμιος).

Το σημαντικό καθολικό της Μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου (β' μισό 18ου αι.) είναι ένας ναός με όλα τα στοιχεία του αμιγούς αγιορείτικού τύπου (Πίν. 285 β). Πρόκειται για σύνθετο τετρακίονιο κτίσμα στο οποίο προστίθενται στα πλάγια χοροί, τρίπλευροι εξωτερικά (όπως και η αψίδα του Ιερού) καθώς και δικιόνια λιτή με παρεκκλήσια στον όροφό της. Οι επιμελημένα ορθολιθοδομημένες εξωτερικές επιφάνειες διακοσμούνται

με επιμήκη τυφλά αψιδώματα και με μερικά κεραμικά στοιχεία¹⁰.

Λέσβος

Περιοχή Γέρα

Στο κέντρο περίπου του ελαιώνα στη βορειοανατολική πλευρά του κόλπου και συγκεκριμένα στην τοποθεσία Μητρόπολη¹¹, εντοπίστηκαν γύρω από το μεταγενέστερο εκκλησάκι της Παναγίας διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων τμήμα κορινθιακού κιονοκράνου. Ανάμεσα σε θάμνους διακρίνονται λείψανα τοίχων με κονιάματα ενώ σε μικρή απόσταση υπάρχει παλιό λιθόχτιστο πηγάδι. Για να διαπιστωθεί η μορφή και η έκταση του κτίσματος (πιθανότατα παλαιοχριστιανικής βασιλικής) απαιτείται να γίνει ανασκαφική έρευνα.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χίος

Άγιος Ισίδωρος

Πάνω στο χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής έχει χτιστεί μεταγενέστερο ναύδριο με πρόσβαση στον τάφο του μάρτυρα (βλ. Α. Orlandos, *Monuments Byzantins de Chios, Athènes 1930*, πίν. 1). Το ναύδριο αυτό ήταν καλυμμένο ακαλαίσθητα με επίπεδη τσιμεντόπλακα της οποίας η επιφάνεια βρισκόταν λίγο ψηλότερα από το επίπεδο της πλατείας. Επειδή ο οπλισμός ήταν αρκετά διαβρωμένος η Εφορεία ενήργησε, ύστερα από αίτηση της εκκλησίας, για την καθαίρεση της πλάκας. Το γεγονός αυτό έδωσε αφορμή για την αποκάλυψη, κάτω από τσιμεντόστρωση, μέρους του ψηφιδωτού δαπέδου και στη συνέχεια για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας.

Λιβάδια

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την ανέγερση λαϊκών κατοικιών στο κτήμα «Καλογέρικο» της περιοχής Λιβαδίων, βόρεια της πόλεως Χίου, αποκαλύφθηκε στις 21.7.80, και εν μέρει καταστράφηκε, κιβωτίοσχημος τάφος με ελαφρά σαμαρωτή καλυπτήρια πλά-

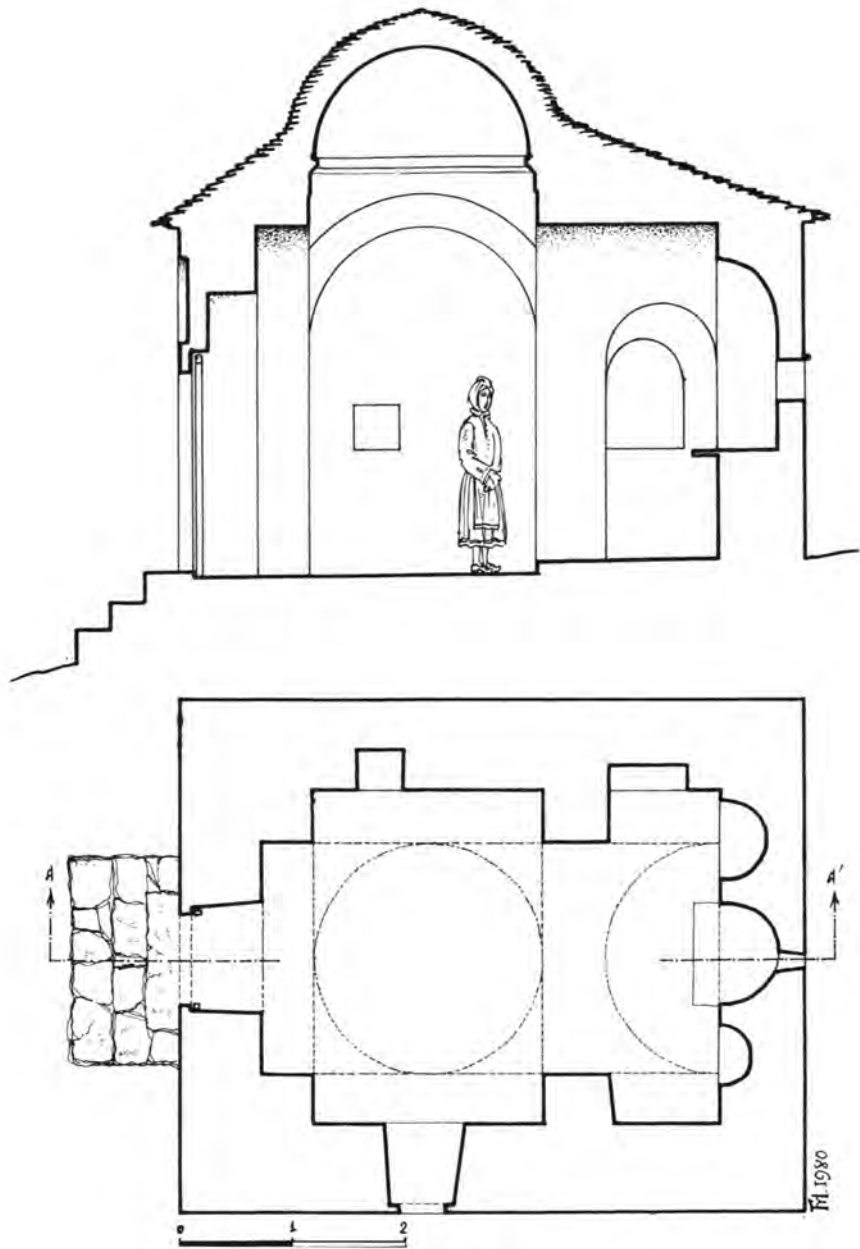
7. Γ. Μαστορόπουλος, Επισκόπηση χριστιανικών μνημείων Ψαρών, περ. «Τα Ψαρά», αριθ. 22-24, Απρ.-Ιούν. 1982, σ. 6, σχέδ. 1.

8. Κ. Νικόδημος, Υπόμνημα της νήσου Ψαρών, Αθήνησι 1862, σ. 5.

9. Για τους διάφορους τύπους βλ. Π. Μυλωνάς, Κελλιώτικοι ναοί στο Άγιο Όρος, Β' Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης, Αθήνα 1982, Περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 70-73.

10. Γ. Μαστορόπουλος, ό.π., σ. 10, σχέδ. 4.

11. Το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο «Μητρόπολη» αποδίδεται και στα «ερείπια παλαιών ναών» της περιοχής Ανεμότιας (περιοδ. «Τα Ψαρά», αριθ. 73-75, Σεπτ. 1986, σ. 22).

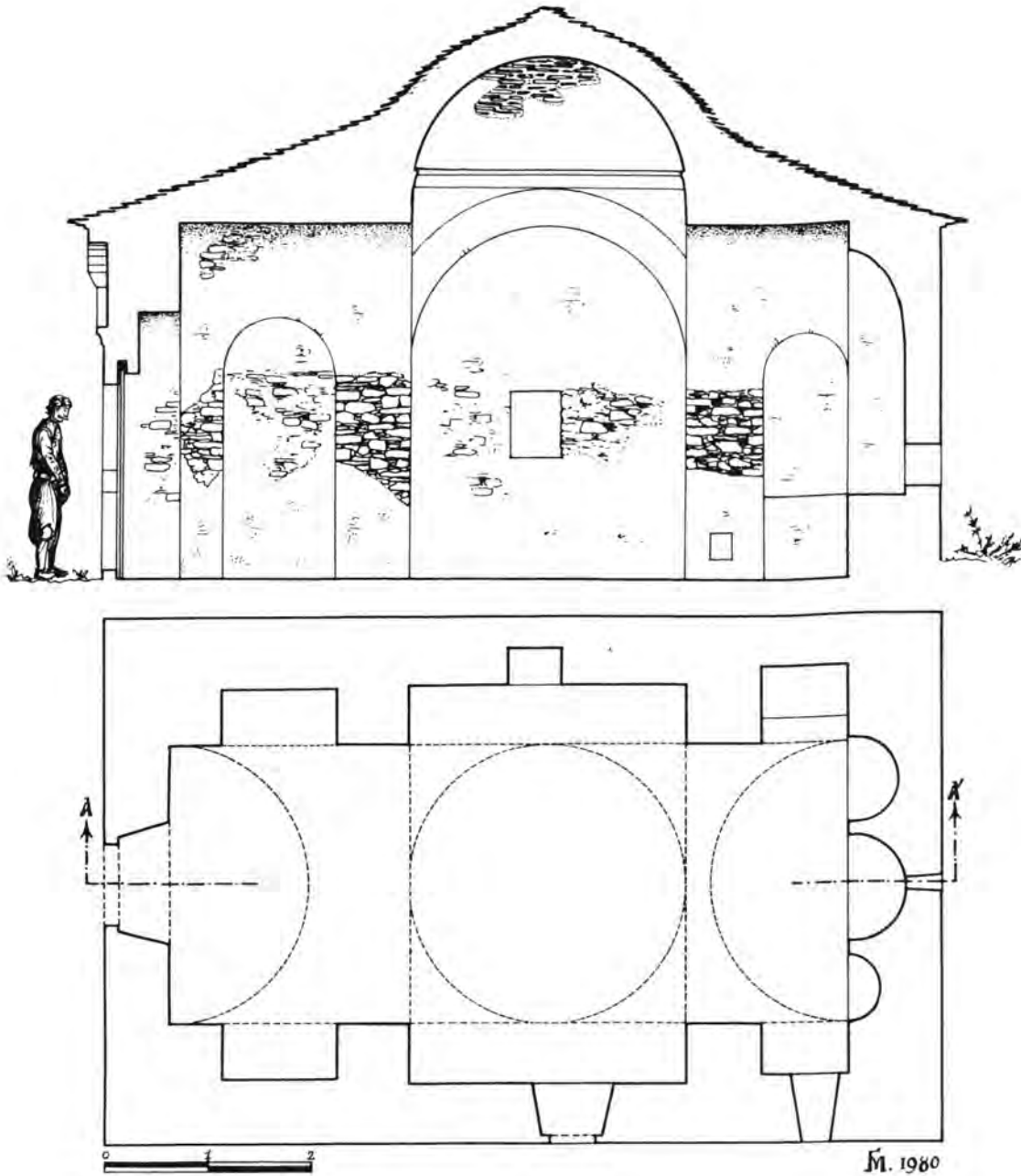

Σχέδ. 3. Ψαρά. «Αγιορείτικος» ναός της Υπαπαντής. Τομή και κάτοψη.

κα (διαστ. σωζ. τμήματος $1,86 \times 0,93$ μ.). Ο τάφος αυτός που αποτελείται από θερμόχρωμες πλάκες των Θυμαίων περιείχε ελάχιστα κτερίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων. Σε απόσταση μερικών μέτρων και σε παράλληλη θέση (κατεύθυνση Α.-Δ.) επισημάνθηκαν στην τομή του σκάμματος τα ίχνη άλλων δύο όμοιων τάφων που μόλις είχαν καταστραφεί από το εκσκαφικό μηχανήμα. Στο κέντρο του δημιουργηθέντος σκάμματος μιά όρθια ακατέργαστη πλάκα πακτωμένη στο μαλακό βρά-

χο, που ξέφυγε από τον εκσκαφέα, έδειχνε πως εκεί πρέπει να υπήρχε ένας τουλάχιστον παλιότερος τάφος (στο σημείο αυτό βρέθηκε όστρακο με διακόσμηση αρχαϊκού πλοχμού και ένα κομματάκι οψιανού). Πρόκειται δηλαδή για αρχαίο νεκροταφείο που βρισκόταν βόρεια της πόλεως Χίου κοντά στο δρόμο προς το Λατόμι.

Σε συνεννόηση με την Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, η 3η Εφορεία Βυζαντινών

Σχέδ. 4. Ψαρά. «Αγιορείτικος» ναός Παναγίας «Σχινωπούσαινας». Τομή και κάτοψη.

Αρχαιοτήτων διενήργησε σωστική ανασκαφή βόρεια του τάφου σε έκταση 225 περίπου τ.μ. και σε βάθος 1,70-2,10 μ. (εκεί που επρόκειτο να ανεγερθούν κτίσματα). Καθαρίστηκε ένας μικρός πλινθοσκεπής (καλυβίτης) τάφος, διαστ. 1,29 × 0,74 μ., ενώ στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν τοίχοι αμελούς κατά το πλείστον κατασκευής που ορίζουν ορθογώνιους ή ακανόνιστους χώρους ακαθόριστης σημασίας. Οι τοίχοι αυτοί δεν φαίνεται να ανήκουν σε μια φάση (σε ορισμένα σημεία

γίνεται χρήση παλιότερου υλικού). Το έδαφος ήταν διαταραγμένο σε βάθος. Εκτός από ακόσμητη κεραμική συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα με διακόσμηση γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών, ελληνοιστικών, και παλαιοχριστιανικών χρόνων (μελαμβαφή, terra sigillata κ.ά.) γυάλινα τμήματα, κυρίως από φιαλίδια, καθώς και εφυαλωμένα παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής περιόδου. Βρέθηκαν ακόμα νομίσματα (ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων καθώς και δύο οθωμανικά), από τα οποία

το ένα είναι χιακό τριών ασσαρίων (μνημονεύει τον έπαρχο Χρυσόγονο και τοποθετείται στην περίοδο 150-250 μ.Χ.).

Σε απόσταση 15 περίπου μ. ΝΔ. του αρχικού τάφου αποκαλύφθηκε σε μεταγενέστερη εκσκαφική τομή ακέραια, ασύλητη, λίθινη σαρκοφάγος, τοποθετημένη με κατεύθυνση Β.-Ν. παράλληλα δηλαδή προς τον παρακείμενο δρόμο (μήκ. 1,65, πλ. 0,64 και ύψ., μαζί με την καλυπτήρια σαμαρωτή πλάκα, 0,72 μ.). Στα σημεία επαφής των δύο τμημάτων βρέθηκε σφηνωμένο ένα σιδερένιο αξινάκι. Η σαρκοφάγος περιείχε κτερίσματα των αρχαϊκών χρόνων: δύο ακέραιες χάλκινες στλεγγίδες, ένα ακέραιο άωτο χάλκινο αγγείο (ύψ. 0,08 μ.) μαζί με ένα χάλκινο τρίποδα (Σχέδ. 5), πάνω στον οποίο προφανώς ετοποθετείτο, ένα λεπτοδουλεμένο μαρμάρινο αγγείο μαζί με το επίσης μαρμάρινο πώμα του, μία χάλκινη λεπίδα, μήκ. 0,94 μ., μία εν μέρει φθαρμένη υδρία με γραπτή γραμμική διακόσμηση του βου αι. π.Χ. (Σχέδ. 6) και ένα ενδιαφέρον πήλινο ειδώλιο της χιακής σφίγγας (Σχέδ. 7).

Με την ανασκαφή αυτή διαπιστώθηκε, όπως είπαμε παραπάνω, η ύπαρξη νεκροταφείου στη βόρεια έξοδο της αρχαίας πόλεως, που λειτουργούσε από τα αρχαϊκά ίσως και τα γεωμετρικά χρόνια μέχρι την εποχή της ύστερης αρχαιότητας.

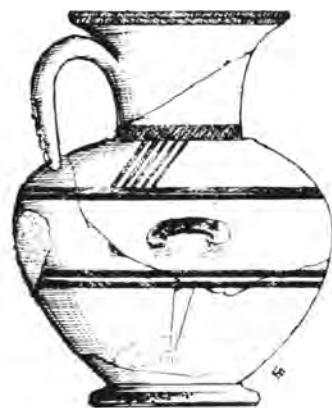
Οικόπεδο Μ. Θεριουδάκη

Το οικόπεδο αυτό έχει έκταση 117 τ.μ. και βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της πλατείας Αγίου Ισιδώρου Λέτσαινας, σε απόσταση 25 μ. περίπου ΒΑ. της αψίδας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Με επίβλεψη της 3ης Εφορείας έγιναν στις 24.9.80 εκσκαφικές εργασίες και στη συνέχεια σωστική ανασκαφική έρευνα.

Σε βάθος 2 μ. από το επίπεδο της πλατείας και σε απόσταση 7 μ. από την πρόσοψη του οικοπέδου αποκαλύφθηκε δάπεδο με ντόπιες (θυμιανούσικες) ορθογώνιες πλάκες, διαστ. 0,64-0,75 μ. Το δάπεδο έχει ελαφρά κλίση προς Α., βρίσκεται δε λίγο ψηλότερα από το επίπεδο του ψηφιδωτού του Αγίου Ισιδώρου. Βρέθηκαν αρκετές ψηφίδες από εντοίχια μωσαϊκά, κυρίως γυάλινες επιχρυσωμένες μικρών διαστάσεων. Βρέθηκε επίσης μικρό χάλκινο νόμισμα, αταύτιστο μέχρι στιγμής, με φαγωμένη την περιφέρεια, ένα λεπτό χάλκινο δακτυλίδι(;) και τμήμα φιαλιδίου. Σε μικρή απόσταση υπήρχε σε βάθος 2,20-2,60 μ., στρώμα με μάζα από μικρές πέτρες και πλίνθους. Ξεχώρισε μαρμάρινο αμφίγλυφο τμήμα (στη μία πλευρά διακοσμείται με είδος αστράγαλου και επαναλαμβανόμενης άκανθας) υστερορωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. Αποκαλύφθηκε επίσης εκεί τμήμα λίθινου θωρακίου(;) με ρομβοειδείς αυλακώσεις, μικρά τμήματα μαρμάρινων παλαιοχριστιανικών θωρακίων και ένα μικρό κομμάτι καλυπτήριας πλάκας σαρκοφάγου(;) (είδος θυμιανούσικης πέτρας με αμμόδη

Σχέδ. 5. Λιβάδια Χίου. Χάλκινο αγγείο τοποθετημένο πάνω σε χάλκινο τρίποδα.

Σχέδ. 6. Λιβάδια Χίου. Αρχαϊκή υδρία.

σύσταση). Συγκεντρώθηκαν λίγα μελαμβαφή όστρακα (ένα με έκτυπη διακόσμηση ελληνιστικών χρόνων) και μερικά ακόσμητα με οριζόντιες αυλακώσεις υστερορωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων. Βρέθηκε ακόμα ένα μαρμάρινο πλακίδιο, διαστ. 0,080 × 0,067 × 0,023 μ., με υποκύανες «φλέβες», στη μία πλευρά του οποίου διαγράφεται, σε χαμηλότερο επίπεδο, ανισοσκελής σταυρός (σώζονται οι τρεις από τις τέσσερις κεραίες με οπές προσήλωσης).

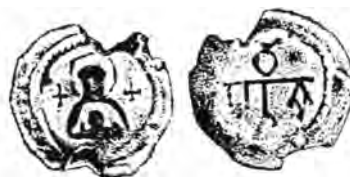
Βόρεια του πλακόστρωτου υπάρχει τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., που ορίζει χώρους ακαθόριστης σημασίας.

Σχέδ. 7. Λιβάδια Χίου. Πήλινοειδώλιο Χιακής σφίγγας.

Ξεχωρίζει μεγάλη πλάκα από θυμανούσικη πέτρα, διαστ. $1,85 \times 0,71 \times 0,011$ μ., που χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι μάλλον σε β' χρήση. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε μαρμάρινο τμήμα κυκλικής τράπεζας με υπερυψωμένο διπλό πλαίσιο. Βρέθηκαν επίσης όστρακα παλαιοχριστιανικών χρόνων καθώς και σκόρπιες ψηφίδες εντοίχιων ψηφιδωτών. Κοντά στο ανατολικό άκρο του κατώφλιου και σε βάθος 0,30 μ. περίπου χαμηλότερα από το πλακόστρωτο, βρέθηκε ένα μολυβδόβουλλο, διαμ. 0,024 και πάχ. 0,003 μ. Στη μια πλευρά εικονίζεται η Θεοτόκος στηθαία Νικοποίος ενώ στην άλλη αναγράφεται το σύμπλεγμα Πα(ύ)λου (Σχέδ. 8).

Το μολυβδόβουλλο αυτό τοποθετείται στον 7ο-8ο αι.

Σχέδ. 8. Χίος. Οικόπεδο Μ. Θεριουδάκη. Μολυβδόβουλλο.

μ.Χ., συνδέεται δε πιθανώς με τις εργασίες ανοικοδόμησης του Αγίου Ισιδώρου που —σύμφωνα με την παράδοση— έγιναν επί Κωνσταντίνου του Πωγωνάτου (β' μισό του 7ου αι.)

Κάτω από το κατώφλι και το επίπεδο του πλακόστρωτου περνά οχετός ορθογώνιας τομής (πλ. 0,37, βάθ. 0,45 και μήκ. 3,60 μ.) σκεπασμένος με ορθογώνιες πέτρες· έχει κλίση από ΒΑ. προς ΝΔ. και καταλήγει στο σημείο που αποκαλύφθηκαν μάζα και γλυπτά τμήματα.

Η επέκταση προς Α. της ανασκαφής στο ναό του Αγίου Ισιδώρου θα διαφωτίσει πιθανότατα και τη σημασία των ευρημάτων του οικοπέδου Θεριουδάκη.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΣΤΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Το 1980 υπηρέτησαν στην Εφορεία η υπογράφουσα Έφορος, οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Θ. Π. Αλιπράντης (από τον Ιούλιο) και Αικ. Δελαπόρτα, η αρχαιολογική γραμματέας Σ. Κίτσου, η επιστημονική βοηθός Ν. Τσελέντη, οι αρχιτέκτονες Α. Μαθά-Δεμαθά, Δ. Χριστοπούλου, Σπ. Κυρίτση, Μ. Γρυπάρη και ο υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης. Μεγάλο μέρος από τη δραστηριότητα της Εφορείας αναλώθηκε στην προστασία των διατηρητέων και προστατευόμενων οικισμών των Κυκλάδων, στην καταγραφή, την αρχαιολογική και αρχιτεκτονική μελέτη μνημείων της Νάξου, Πάρου, Άνδρου, Μήλου, Κιμώλου και άλλων νησιών. Οι δυνατότητες για τη στερέωση μνημειακών κτισμάτων δεν ήταν κι αυτό το χρόνο πολλές, από έλλειψη κατάλληλου εργατοτεχνικού προσωπικού. Αρχιτεχνίτης ήταν ο Β. Λιγνός.

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Πύργος «του Γλέζου» στο Κάστρο Νάξου

Για τη στεγάνωση του μεσαιωνικού πύργου κλείστηκαν ρωγμές στο δώμα, κυρίως στα σημεία επαφής της πλάκας με τους περιμετρικούς τοίχους, και διαμορφώθηκαν λούκια για την κανονική απορροή των ομβρίων. Επισκευάστηκαν επίσης τα κουφώματα παραθύρων.

Άγιος Γεώργιος Διασορίτης κοντά στο Χαλκί

Αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα της υγρασίας του σημαντικού μεσοβυζαντινού μνημείου¹. Κατασκευάστηκε αποχετευτική τάφος στο εξωτερικό, κατά μήκος των περιμετρικών τοιχωμάτων, με τον πυθμένα της περί τα 0,10 μ. χαμηλότερα από το εδραζόμενο στο χώμα θεμέλιο του ναού. Στο σκάμμα της τάφου βρέθηκαν βόρεια και δυτικά ορθογώνιοι τάφοι με τοιχώματα και κάλυψη από ακανόνιστες σχιστόπλακες, ανοιγμένες παλιότερα, με συσσωρευμένα οστά από πολλούς σκελετούς και λίγα όστρακα. Η θεμελίωση της εκκλησίας φτάνει σε βάθος 0,95-1,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Αρμολογήθηκε όπου χρειαζόταν το επιχωσμένο μέρος των

τοιχών, που η λιθοδομή του δε διαφέρει αισθητά από της ανωδομής. Παρατηρήθηκε ότι ανατολικά η ημικυκλική στο εξωτερικό αψίδα του Ιερού διευρύνεται σε 1,50 μ. κάτω από τη φωτιστική θυρίδα σε αναβαθμό 0,15 μ. και συνεχίζεται με δύο οριζόντιες αυλακώσεις σε κανονικά διαστήματα ως 1 μ. ακόμη σε βάθος, όπου βρίσκεται το χώμα. Στη δυτική πλευρά, οι παραστάδες της θύρας φτάνουν κανονικά σχηματισμένοι ως 0,50 μ. κάτω από το σημερινό κατώφλι της, όπου μια στρώση από σπασμένες πλάκες σημειώνει ίσως τη θέση που είχε αρχικά το κατώφλι. Στο προαύλιο πλάγια και δυτικά η στάθμη του εδάφους κατέβηκε με αποχωμάτωση ως 0,30 μ., με κατάλληλες κλίσεις για να μη λιμνάζουν τα νερά της βροχής στην περιοχή του μνημείου, με ευνοϊκό για την όψη του αποτέλεσμα. Σε επιπόλαιο στρώμα βρέθηκαν κοντά στην εκκλησία όστρακα από αγγεία, μερικά μεσοβυζαντινά με εφυσίαση και χαρακτηριστική διακόσμηση, και σε ριζίμια από πέτρες μπροστά στην είσοδο όστρακα και πολύ μικρά κομμάτια τοιχογραφημένου σοβά, χωρίς μορφικά στοιχεία. Πιο κάτω το χώμα είναι καθαρό. Τα όστρακα και οι τοιχογραφίες, που μεταφέρθηκαν στον Πύργο του Γλέζου, θα πρέπει να προέρχονται από το ξεμπάζωμα του δαπέδου της εκκλησίας σε παλιότερες εργασίες. Η μελέτη προέβλεπε επίσης τη στεγάνωση του δαπέδου με ένα σύστημα υπόγειων αεραγωγών, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε γιατί διαπιστώθηκε ότι η ανακατασκευασμένη σε προηγούμενους χρόνους πλακόστρωση, με τις παλιές και αρκετές καινούργιες πλάκες, εδράζεται σε ισχυρότατο σκυρόδεμα. Αντ' αυτού ανοίχτηκαν μερικοί αεραγωγοί χαμηλά στους τοίχους. Έγιναν ακόμη περιορισμένες επισκευές στην κεραμοσκεπή και κλείστηκαν ρωγμές στην άκρη επάνω της νότιας πλευράς (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

Άγιος Νικήτας «στο Σταυρό»

Μονόχωρο καμαροσκέπαστο βυζαντινό εκκλησάκι (εσωτ. διαστ. 3,60 × 2,80 μ.), με λείψανα τοιχογραφικού διακόσμου, με ημικυκλική στο εξωτερικό αψίδα του Ιερού, τρία τυφλά αψιδώματα σε καθεμιά από τις μακρές πλευρές εσωτερικά και νεότερη χτιστή Τράπεζα στο άνοιγμα της κόγχης. Βρίσκεται πλάι στη μεταβυζαντινή μονή του Τιμίου Σταυρού (Σταυρός, Πύργος του Μπαζαίου), νοτιοδυτικά έξω από τον περίβολό της, σε περιοχή του χωριού Δαμαριώνας (Πίν. 287 α). Το εξωκκλήσι είναι επίσης γνωστό με τα ποιητικά ονόματα ο «Αφέντης του Κόσμου» ή «Αφέντης του Σταυρού»². Η

1. Τεχνικά Χρονικά, Νο 217, Αύγ. 1962, σ. 17 κ.ε. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου του Διασορίτη στη Νάξο, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του 11ου αιώνα, Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακρινόμενων, Αθήνα 1984, σ. 8 κ.ε.

2. Ν. Κεφαλληνιάδης, Δαμαριώνας, Το παραδοσιακό χωριό της Νάξου (Περιγραφή - ιστορία - λαογραφία - έγγραφα), Αθήνα 1979, σ. 119.

βόρεια πλευρά του έξω είναι μισοχωμένη στο έδαφος.

Το εκκλησάκι αποκαταστάθηκε (Πίν. 287 β). Στερεώθηκαν από το εξωτερικό και το εσωτερικό οι τοίχοι και ο θόλος σε όσα μέρη υπήρχαν ρωγμές, αποκολλημένοι θολίτες και πέτρες με αποσαθρωμένο συνδετικό υλικό. Το δάπεδο, με χώμα και λείψανα από παλιά πλακόστρωση, στρώθηκε με σχιστόπλακες, στερεώθηκε η λιθοκτιστή Τράπεζα και τοποθετήθηκε ξύλινη θύρα στην είσοδο (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου και υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης).

Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στ' Αδησαρού

Μεσοβυζαντινή εκκλησία κοντά στο Λαθρήνο, σε περιοχή του Δαμαριώνα και σε θέση που λέγεται «στ' Αδησαρού» (εσωτ. διαστ. 7,70 × 2,55 μ.)³. Είναι μονόχωρος σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο ναός, σε τύπο που επιχωριάζει στη Νάξο τον 9ο αι. και ύστερα, με ημικυλινδρικές καμάρες στο ανατολικό και δυτικό σκέλος του σταυρού, δύο εγκάρσια σφενδόνια που μεσολαβούν στη στήριξη του καλοχτισμένου τρούλου, με τρία τυφλά αψιδώματα στη βόρεια και δύο σωζόμενα στη νότια πλευρά, από τα οποία τα ευρύτερα κεντρικά σχηματίζουν τις πλάγιες κεραίες του σταυρού. Ο τρούλος, όπως και η μεγάλη αψίδα του Ιερού, είναι καμπυλόγραμμα στο εξωτερικό, με το τύπανο «χωμένο» στη θολωτή στέγη. Χτιστή, νεότερη Τράπεζα κλείνει το άνοιγμα της αψίδας μέσα και χαμηλό λιθόχτιστο «τέμπλο» (τοιχώμα και πεσός) χωρίζει το Ιερό από τον κυρίως ναό. Επιχρίσματα καλύπτουν τις εσωτερικές και κατά μέρος τις εξωτερικές επιφάνειες. Στην κόγχη ορατές τοιχογραφίες σε δύο στρώματα.

Πριν από τις εργασίες για την αποκάλυψη των τοιχογραφιών, για τις οποίες πιο κάτω ο λόγος, στερεώθηκε η αψίδα του Ιερού, που η λιθοδομή της είχε διαλυθεί από επικίνδυνες ρωγμές, και τοποθετήθηκε ξύλινη θύρα στην είσοδο δυτικά.

ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ

Μεσαιωνικό Κάστρο

Έγινε μικρή επισκευή της πύλης, με παράλληλο έλεγχο ιδιωτικών οικοδομικών εργασιών και μελέτη των επεμβάσεων που μπορούν να γίνουν για την αποκατά-

σταση παραμορφωμένων οικημάτων του Κάστρου (αρχιτέκτων Δ. Χριστοπούλου).

ΑΝΔΡΟΣ

Ταξιάρχης στη Μεσαριά

Για τη στεγάνωση του Κομνήνιου ναού (1158)⁴ ξηλώθηκε η παλιά, φθαρμένη επίστρωση με τσιμέντο στο κέλυφος του τρούλου εξωτερικά. Έγιναν καθαρισμός, διευθέτηση των υδρορροών, νέα επίστρωση με τσιμέντο και κάλυψη του κελύφους με κοίλα παλιά κεραμίδια. Η κεράμωση, που δεν έγινε με επί τούτου φτιαγμένα κεραμίδια, παρουσιάζει ορισμένες, κατασκευαστικά αναπόφευκτες, αισθητικές ατέλειες. Η όλη επέμβαση αντιμετωπίστηκε σαν προσωρινή και αναγκαία λύση στο πρόβλημα υγρασίας του εσωτερικού από την περιοχή του τρούλου. Το κτίριο έχει πολλές επεμβάσεις του 18ου αι. και οι στέγες καλύπτονται με νεότερες σχιστολιθικές πλάκες και κοίλα κεραμίδια. Ο παλιός σιδερένιος σταυρός στην κορυφή του τρούλου βγήκε και καθαρίστηκε στη σαλισμένη βάση του, όπου προστέθηκε ανοξείδωτο τμήμα, και τοποθετήθηκε πάλι στη θέση του. Στη νότια εξωτερική πλευρά της εκκλησίας καθαιρέθηκαν χαλασμένα επιχρίσματα σε μέρη του τοίχου που ανήκουν στην επέμβαση του 18ου αι. και αρμολογήθηκε η λιθοδομή. Στη βόρεια, αρχική του ναού εξωτερική πλευρά, στην περιοχή της αποφραγμένης θύρας ανακατασκευάστηκε η διαλυμένη κατά μέρος τοιχοποιία που κλείνει το άνοιγμά της και αρμολογήθηκαν θολίτες της θύρας (Πίν. 287 γ). Καθαρίστηκαν τα τοιχώματα και το προαύλιο από τα αγριόχορτα και ο αποχετευτικός αγωγός κατά μήκος της βόρειας πλευράς που συγκεντρώνει τα νερά από το γειτονικό, σε ψηλότερο επίπεδο, ιδιωτικό κτήμα (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

Παλατιανή στη Χώρα

Καθαιρέθηκαν διαβρωμένα από την υγρασία, πρόσφατα κατασκευασμένα κονιάματα στο εσωτερικό, ως τη γένεση των θόλων. Μελετάται το στεγανωτικό πρόβλημα της εκκλησίας⁵, που σώζει την αρχική κεράμωσή της (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

ΤΗΝΟΣ

Οικία Κριαρά-Παχυνάκη στη Χώρα

Ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή του τοίχου στην

3. ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ.ΙΒ' (1984), σ. 329 κ.ε. (με προηγούμενη βιβλιογραφία). Πρέπει να σημειωθεί, ότι στο σχέδιο της εικ. 10 του παραπάνω άρθρου η επιγραφή *ΤΗΝ ΠΑΡΘΕΝΟΝ ΘΕΟ[ΤΟΚΟΝ]*. γράφτηκε από λάθος στην επάνω αντί την κάτω από τους ρόδακες στενή ταινία (πρβλ. εικ. 8 και 9). Επίσης, η εικ. 12 τυπώθηκε με την επιγραφή επάνω.

4. ΑΒΜΕ Η' (1955-56), σ. 8 κ.ε. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 484.

5. Ανδριακά Χρονικά 14 (1963), σ. ανατ. 1 κ.ε.

πρόσοψη δεξιά του ορόφου, που είχε καταρρεύσει σε θεομηνία⁶. Στο πίσω μέρος της οικοδομής υποστηλώθηκε τμήμα οροφής στο ισόγειο. Απομακρύνθηκαν τα άχρηστα υλικά. Ο ιδιοκτήτης δήλωσε ότι θα αναλάβει τις υπόλοιπες επισκευές της στέγης και του εσωτερικού.

ΣΙΦΝΟΣ

Οικία Θ. Κατσουλάκη στο Κάστρο

Έγινε μικρή, συμπληρωματική εργασία στην πίσω, εξωτερική του Κάστρου πλευρά της μεσαιωνικής οικοδομής⁷. Καλύφθηκε με κονίαμα το σενάζ που είχε γίνει στο ύψος του εξώστη της ανακατασκευασμένης το 1979 πλευράς.

ΙΟΣ

Άγιος Γεώργιος στο Κάστρο της Χώρας

Στερεώθηκαν στην πρόσοψη του μονόχωρου καμαροσκεπάστου ναΐσκου τα διατηρημένα ακραία τμήματα της τοιχοποιίας και ανακατασκευάστηκε το μεγάλο μέρος του τοίχου ανάμεσα, που είχε καταρρεύσει⁸. Τα μορφολογικά στοιχεία της πλευράς, και συγκεκριμένα η ορθογώνια θύρα με μαρμάρινο πλαίσιο, πιο πάνω μαρμάρινο γείσωμα όπου πατεί τοξωτή ημικυκλική κόγχη, κυκλικός φεγγίτης ψηλότερα, και το μονότοξο κωδωνοστάσιο στην κορυφή, αποκαταστάθηκαν με όσα από τα αρχικά μέλη βρέθηκαν επί τόπου και με λαξευμένα νέα μέλη, σύμφωνα με τα στοιχεία που έδωσε η μελέτη του κτίσματος και παλιών φωτογραφιών του. Ο τοίχος ενισχύθηκε με αφανή σενάζ (Πίν. 288 α). Αποχωματώθηκε στη συνέχεια η νότια πλευρά στο εξωτερικό και ενισχύθηκε το θεμέλιο της δυτικά, ως τη θύρα, και στερεώθηκε η λιθοδομή από μέσα και έξω. Σε β' οικοδομική φάση ανήκει η λιθόχτιστη επένδυση του εσωτερικού στο ανατολικό τμήμα της εκκλησίας, που σχηματίζει χαμηλότερο, οξυκόρυφο θόλο και στις μακρές πλευρές κάτω τυφλό αψίδωμα ανάμεσα σε ψευδοπεσσούς. Το υστερότερο της κατασκευής δείχνει η συνέχεια της σωζόμενης σε λείψανα ζωγραφικής των τοίχων πίσω από τους ψευδοπεσσούς. Αυτοί της νότιας πλευράς αρμολογήθηκαν, σε σημεία επίσης επαφής τους με τον αρχικό τοίχο, σε μέρη όπου δε σώζονται τοιχογραφίες. Τέλος, στερεώθηκε η καμάρα και η αψίδα του Ιερού, καθαρίστηκε στο εσωτερικό και ασβεστώθηκε το εξωτερικό

της εκκλησίας (αρχιτέκτων Α. Μαθά-Δεμαθά, υπομηχανικός Κ. Πολυχρόνης).

Κατά τις εργασίες βρέθηκαν στα μάζα του εσωτερικού σπαράγματα από τις υστεροβυζαντινές τοιχογραφίες της εκκλησίας, που σύμφωνα με χάραγμα πρέπει να ζωγραφίστηκαν πριν το 1468⁹ και προτού να γίνει η εσωτερική επένδυση ανατολικά. Απομένουν λίγες τοιχογραφίες στα τοιχώματα της αρχικής κατασκευής δυτικά, στα μέρη όπου έχουν διατηρηθεί τα κονιάματα, ορατές ή σκεπασμένες με ασβεστοχρίσματα. Προγραμματίστηκε η συντήρησή τους. Καλύτερα διατηρείται μια παράσταση στη βόρεια πλευρά της καμάρας¹⁰, πρώτη από δυτικά, σε πίνακα που περιγράφεται με κόκκινη ταινία, που εικονίζει πιθανότατα τον Ελκόμενο. Στη μισοσβησμένη σύνθεση, όπου χρωματικά επικρατούν το κόκκινο, καστανό και γκρι, εικονίζεται σε κοκκινωπό κάμπο ο Χριστός (;) με κοντό χιτώνα και μανδύα, με το σταυρό στον ώμο οδεύοντας προς τα δεξιά, με πολυάριθμη συνοδεία στρατιωτικού αποσπάσματος πίσω και άλλων μορφών γύρω του, που μάλλον είναι μουσικοί (ένας με είδος τσαμπούνας).

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Θεοσκεπάστη στη Χώρα

Ανακατασκευάστηκε ευρύ ρήγμα στο δώμα της εκκλησίας, απ' όπου στάλαζαν τα νερά της βροχής πλάι στο διαλυμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο¹¹. Προγραμματισμένες άλλες εργασίες για τη στερέωση και επισκευή του ναού δεν πραγματοποιήθηκαν. Την αναβολή τους ζήτησαν πειστικά οι κάτοικοι, γιατί οι εργασίες σε θερινή περίοδο θα δημιουργούσαν πρόβλημα στη ζωή της κεντρικής πλατείας όπου βλέπει η Θεοσκεπάστη. Ύστερα απ' αυτό, το συνεργείο πήγε στην Άνω Μερά.

Πρόδρομος στο νεκροταφείο της Άνω Μεράς

Μονόχωρη, καμαροσκεπάστη βυζαντινή εκκλησία, με καμπυλόγραμμη στο εξωτερικό αψίδα του Ιερού και με καμαροσκεπαστο νάρθηκα που προστέθηκε δυτικά, σε κάθετη σχέση με τον κυρίως ναό, προεξέχοντας κατά πολύ στα πλάγια (Πίν. 288 β). Το παραθυράκι στην κρυμμένη από το νάρθηκα δυτική πλευρά του ναού είναι σε μέρος του επάνω ορατό. Στην κορυφή του θόλου, στη μέση και δυτικά, είναι πακτωμένα «κιόνια». Πριν από χρόνια οι ντόπιοι θέλησαν να κάμουν καινούργια

6. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 371.

7. Ό.π., σ. 371.

8. Ό.π., σ. 372.

9. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 535 (ο ναός αναφέρεται ως του Αγίου Ελευθερίου).

10. Ό.π., Πίν. 670 β.

11. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 373.

επιχρίσματα στο εσωτερικό. Φανερώθηκαν τότε κακοδιατηρημένες τοιχογραφίες, προτομές μετωπικών αγίων στις δύο πλευρές επάνω της καμάρας του κυρίως ναού και κόσμημα στο κλειδί της, του 13ου - 14ου αι.

Στερεώθηκε η εκκλησία, που είχε ρωγμές στο θόλο, στην αγίδα του Ιερού και στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Έγιναν καινούργια κονιάματα στα σημεία της επέμβασης και ασβεστοχρίστηκε στο εξωτερικό. Κονιάματα και ασβέστωμα έγιναν και στο εσωτερικό κατά μέρη, όπου έχουν καθαιρεθεί τα παλιά και δε σώζεται η ζωγραφική, ως 1,60 μ. από το δάπεδο. Προγραμματίστηκε η αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών που σώζονται (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

ΜΗΛΟΣ

Κατακόμβες

Το 1980 έκλεισαν οι Κατακόμβες¹² στο κοινό. Σύμφωνα με εκθέσεις ειδικών επιστημόνων, η είσοδος των επισκεπτών θεωρήθηκε ότι εγκυμονούσε κινδύνους γι' αυτούς και για το μνημείο.

Συνεχίστηκαν, σε συνεργασία με την Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου, το Ε.Μ. Πολυτεχνείο, το ΙΓΜΕ και το Υπουργείο Συντονισμού, οι ενέργειες για την αντιμετώπιση της προχωρημένης φθοράς του μνημείου. Ο καθηγητής του Πολυτεχνείου Θ. Π. Τάσιος εξέτασε τις κατακόμβες και κατέθεσε σχετική έκθεση. Αποφασίστηκε καταρχήν η ακριβής αρχιτεκτονική αποτύπωσή τους. Μία πρώτη, δοκιμαστική αποτύπωση συνδυάστηκε με την εργασία τοπογραφικού συνεργείου του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, που πραγματοποίησε την κτηματογράφηση των γαιών στον υπερκείμενο χώρο, των οποίων κηρύχθηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση. Το συνεργείο έκαμε την όδευση των έξι στοών του μνημείου και ορίστηκαν ορισμένα σταθερά σημεία για τη δοκιμαστική αποτύπωση, που πραγματοποίησαν οι αρχιτέκτονες της Εφορείας Λ. Μαθά-Δεμαθά και Μ. Γρυπάρη. Αποτυπώθηκε, συγκεκριμένα, τμήμα με επτά αρκοσόλια στη βόρεια πλευρά του διαδρόμου της δεύτερης κατακόμβης, με περιορισμένες απαιτήσεις ακριβείας, και με απόλυτη ακρίβεια το πρώτο (Α1) αρκοσόλιο της ίδιας πλευράς, που φωτογραφήθηκε αναλυτικά, έγιναν επίσης μετρήσεις και φωτογράφιση σε άλλους τάφους και στοές. Η εργασία έδειξε τις δυσχέρειες που προκύπτουν από το ίδιο το περιβάλλον και την κατάσταση του μνημείου για την πλήρη αποτύπωσή του, η οποία θα απαιτήσει

πολύ χρόνο και πολυμελή συνεργεία. Τα σχετικά στοιχεία υποβλήθηκαν στην Κεντρική Υπηρεσία.

ΚΙΜΩΛΟΣ

Μεσαιωνικό Κάστρο Κιμώλου

Έγιναν περιορισμένες εργασίες¹³. Στην ανατολική πύλη του εσωτερικού περιβόλου απομακρύνθηκαν σωριασμένα υλικά από τοίχο που έπεσε το χειμώνα, αφού συγκεντρώθηκαν οι χρήσιμες πέτρες. Στη νότια πύλη του εξωτερικού περιβόλου ξαναχτίστηκε στην εσωτερική πλευρά τοίχιο από ξερολιθιά (αρχιτέκτων Λ. Μαθά-Δεμαθά).

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Άγιος Γεώργιος στο Πέρα Χαλκί

Συμπληρώθηκαν εφέτος οι εργασίες για την αποκάλυψη και συντήρηση των τοιχογραφιών, που σώζονται στο ανατολικό μέρος της μονόχωρης μικρής εκκλησίας (εσωτ. διαστ. 3,90 × 3 μ.) ως το ενισχυτικό τόξο στο μέσο της καμάρας¹⁴. Αφαιρέθηκαν τα ασβεστοχρίσματα, άλατα και άλλες επίθετες ύλες· στερεώθηκε το ζωγραφικό επίχρισμα και το σαθρό κονίαμα στο υπόστρωμα· έγινε «στεφάνωμα» των τοιχογραφιών με κονίαμα και φιζάρισμα του χρώματος (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Οι τοιχογραφίες είναι οι αρχικές της εκκλησίας. Σώζονται σε μέρη τους μόνο. Στην αγίδα του Ιερού απομένουν τμήματα από τη Δέηση (Τρίμορφο) και το Μελισσό κάτω, με τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες που κρατούν ανοιχτά ειλητά και στο μέσο την Τράπεζα, καλυμμένη με ενδυτή και στηριγμένη σε κολόνα με βαριά κωνική βάση κι επάνω στην το σκεπασμένο αγιοστόπτηρο και ίχνη από δισκάριο (Πίν. 289 α-β). Επάνω από τις παράπλευρες μικρές κόγχες της ανατολικής πλευράς, σώζονται αριστερά της αγίδας λείψανα μετωπικής μορφής, μάλλον διακόνου (Πίν. 289 γ) και δεξιά μετωπικός διάκονος με κλειστό κιβωτίδιο στο σκεπασμένο αριστερό χέρι του. Την επιφάνεια κάτω από τις κόγχες κοσμεί από ένας ορθογώνιος πίνακας με ένθετο κύκλο, σε μίμηση θωρακίου. Στην καμάρα αποκαλύφθηκαν σπαράγματα από την Ανάληψη. Ευδιάκριτα είναι τμήμα από το κεφάλι του ακραίου δυτικά αποστόλου στο νότιο ημιχόριο και πιο πάνω του αγγέλου από

12. Γ.Α. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, Α' Εν Αθήναις 1962, σ. 56 κ.ε. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 483.

13. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 372. Για το Κάστρο βλ. Κιμωλιακά Η' (1978), σ. 21 κ.ε.

14. ΑΔ, ό.π., σ. 370 και 373.

τη δόξα του Χριστού. Στο σφενδόνιο εικονίζεται στο νότιο μέρος του τόξου ολόσωμος, πολιός προφήτης με ανοιχτό ειλητό. Στη βόρεια πλευρά του Ιερού, εικονίζονται στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος τέσσερις άγιοι σε δίζωνη σύνθεση (Πίν. 289 γ), κάτω ο άγιος Χριστόφορος, νεαρός, αγένειος, με το μικρό Χριστό αριστερά καθισμένο στον ώμο του, ενδιαφέρουσα παράσταση που δεν απαντάται συχνά στις βυζαντινές τοιχογραφίες, με παράπλευρη δεξιά αγία μάρτυρα κι επάνω δύο ιεράρχες σε κυκλικά στηθάρια (Πίν. 289 δ). Κάτω από τη μικρή κόγχη δεξιά στο τύμπανο είναι πίνακας με ένθετο ορθογώνιο. Στις παρειές του αφιδώματος σπαράγματα μορφών. Καλύτερα σώζεται άγιος στυλίτης στην αριστερή παρειά. Τμήματα αγίων σε προτομή απομένουν στο μέτωπο του τοίχου αριστερά και δεξιά του αφιδώματος (Πίν. 289 γ, 290 α). Στο μέτωπο αντίστοιχα του νότιου τοίχου, επάνω από το τυφλό αφιδώμα, υπάρχουν σπαράγματα μορφών στις άκρες και στο μέσο διακοσμητικό σχέδιο.

Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου έχουν απροσδόκητη για το ταπεινό κτίσμα ποιότητα τέχνης. Οι ψηλόκορμες μορφές έχουν στρωτό και άνετο ζωγραφικό πλάσιμο, με γλυκό πράσινο-σμαραγδί προπλάσμα που εναλλάσσεται με θερμή στα σαρκώματα ώχρα, σπάνιες λευκές πινελιές στα φωτίσματα και καστανό στο περίγραμμα του προσώπου· φορέματα σε καστανοκόκκινο, αχνορόδινο, πορτοκαλλί της ώχρας, πράσινο και σκοτεινό μπλε σαν του κάμπου, που πέφτουν πλατιά με λιτές και βαριές, κατακόρυφες συνήθως πτυχές. Έχουν επιβλητικό παρουσιαστικό, δύναμη στην έκφραση και ένταση στο βλέμμα. Οι τοιχογραφίες, έργο καλού ζωγράφου του τέλους του 13ου αι., δίνουν σπουδαιότητα στη μικρή εκκλησία, που ίσως ήταν παρεκκλήσι στην κατοικία γαιοκτήμονα της περιοχής ή κάτι ανάλογο· δείχνουν, με άλλα έργα, πως η ζωγραφική στο μεγάλο νησί είχε τον τρόπο να παρακολουθεί τα σύγχρονα καλλιτεχνικά ρεύματα.

Άγιος Γεώργιος Διασορίτης κοντά στο Χαλκί

Η εργασία, για μικρή χρονική περίοδο εφέτος, περιόριστηκε κυρίως στη Σύναξη των Ασωμάτων, παράσταση έξι αγγέλων με σκήπτρο που κοσμούν το διπλόθλο στην πρόθεση, με σύμμετρη διανομή στα διάχωρά του (Πίν. 290 β). Αφαιρέθηκαν τα άλατα στο μεγαλύτερο μέρος της ζωγραφικής, που ανήκει στο αρχικό στρώμα του 11ου αι.¹⁵ Μικρή εργασία καθαρισμού έγινε και στην παράσταση δεόμενου αξιωματούχου στην αφιερωτική, κατεστραμμένη τοιχογραφία στην ανατολι-

κή πλευρά του νάρθηκα (Πίν. 291 α), στο τύμπανο του νότιου τυφλού αφιδώματος, από νεότερη ζωγραφική φάση (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματικά).

Παναγία Δροσιανή κοντά στη Μονή

Το 1980, μετά από εργώδεις προσπάθειες κι αφού είχε παλιότερα επιβεβαιωθεί με δοκιμαστικές τομές η ύπαρξη ζωγραφικής κάτω από την υπάρχουσα τοιχογραφία στο τεταρτοσφαίριο της αφίδας του Ιερού, αποτιχίστηκε και η τοιχογραφία αυτή που παριστάνει τη Δέηση (Τρίμορφο), τρίτη σε διαδοχή των ζωγραφικών στρωμάτων από πάνω, και αποκαλύφθηκε η αρχική, τέταρτη στη σειρά από πάνω, τοιχογραφία της αφίδας¹⁶. Οι εργασίες έγιναν με την άμεση επίβλεψη και καθοδήγηση του ζωγράφου - συντηρητή Στ. Μπαλτογιάννη, που έχει την τεχνική εποπτεία των εργασιών της Νάξου. Η νεότερη τοιχογραφία μεταφέρθηκε στον Πύργο του Γλέζου στο Κάστρο της Νάξου, όπου στο εργαστήριο που λειτουργεί εκεί συναρμολογήθηκαν τα αποσπασμένα μέρη της, έγιναν τα αναγκαία στοκαρίσματα και η εργασία σε πρώτο στάδιο για τη μεταφορά της σε τελάρο στο σχήμα της κόγχης, με την αφαίρεση του περιττού κονιάματος στην πίσω πλευρά και τον οπλισμό της με ξύλινες νευρώσεις. Στον πύργο του Γλέζου έχουν μεταφερθεί και οι δύο νεότερες τοιχογραφίες από την κόγχη της Δροσιανής.

Παράλληλα, άρχισε στην εκκλησία και προχώρησε αρκετά ο καθαρισμός της αρχικής τοιχογραφίας της κόγχης από τα κατάλοιπα κονιάματος και τα πετρωμένα στην κυριολεξία άλατα, που αφαιρούνται πολύ δύσκολα· έγιναν «ξακρίσματα» και στοκαρίσματα στα κενά της ζωγραφικής και ελαφρό φιξάρισμα του χρώματος. Η τοιχογραφία σώζεται σε μεγάλη ανάλογα έκταση, μεγαλύτερη απ' όσο αναμενόταν, χτυπημένη για την πρόσφυση του νεότερου κονιάματος. Με την αποκάλυψή της ολοκληρώθηκε η ζωγραφική σύνθεση της αφίδας, που με τους αποστόλους κάτω παριστάνει την Ανάληψη σε τύπο *Majestas Domini*· ολοκληρώθηκε επίσης ο σωζόμενος αρχικός διάκοσμος της πρωτοβυζαντινής, σπουδαιότητας για τη ζωγραφική της, εκκλησίας. Στο τεταρτοσφαίριο εικονίζεται ο Χριστός με ανοιχτό Ευαγγέλιο, καθήμενος σε δόξα που κρατούν άγγελοι (Πίν. 291 β). Παριστάνονται έξι συνολικά άγγελοι. Σε μερικά σημεία διακρίνονται μικροί γραπτοί σταυροί με κόκκινο και μαύρο χρώμα, ζωγραφισμένοι απευθείας επάνω στην παλιά τοιχογραφία (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Κρασαγάκης, Μ. Γραμματικά, Μ. Μιχαηλίδου).

15. Βλ. υποσημ. 1, ΑΔ, ό.π., σ. 373.

16. Για τη Δροσιανή βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 30 κ.ε., 401 κ.ε. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 29 κ.ε. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 414 κ.ε.

Πρωτόθρονη στο Χαλκί

Η τοιχογραφία με την αρχική ζωγραφική του τρούλου της Πρωτόθρονης, αποσπασμένη από χρόνια και μεταφερμένη σε τελάρο με ίδιο σχήμα και μέγεθος του τρούλου της εκκλησίας¹⁷, μεταφέρθηκε με αρκετές δυσκολίες από την αρχαιολογική αποθήκη, που ήταν στο Γυμνάσιο, στον Πύργο του Γλέζου στο Κάστρο που προορίζεται για βυζαντινό μουσείο. Για τη μεταφορά, αποσυνδέθηκε το τελάρο στους τομείς που το απαρτίζουν και συναρμολογήθηκε ξανά στον Πύργο ο τρούλος (Μ. Μιχαηλίδης και συνεργάτες).

Άγιος Νικήτας «στο Σταυρό»

Με τη στερέωση του ναΐσκου, συντηρήθηκαν και τα ελάχιστα μέρη από τις βυζαντινές τοιχογραφίες που σώζονται στην αψίδα του Ιερού και σποραδικά στα τοιχώματα. Αφαιρέθηκαν νεότερα ασβεστοχρίσματα, έγινε η στερέωση και ο καθαρισμός της ζωγραφικής (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Στον ημικύλινδρο της αψίδας απομένουν τμήματα από τρεις μορφές σε αντίστοιχους πίνακες, σαν του αγίου Κωνσταντίνου της Βουρβουριάς¹⁸ (Πίν. 292 α). Τα σπαράγματα στο μεσαίο διάχωρο ανήκουν σε μετωπικό ιεράρχη, τον Ιωάννη το Χρυσόστομο, όπως συνάγεται από λείψανα της επιγραφής του ονόματος. Στο τεταρτοσφαίριο εικονιζόταν μάλλον ο Χριστός Παντοκράτορας¹⁹.

Μοναστηριώτισσα κοντά στη Μέσα Γειτονιά Εγκαρών

Πραγματοποιήθηκε στον Πύργο του Γλέζου ο καθαρισμός δύο τοιχογραφιών που αποστοιχίστηκαν τον περασμένο χρόνο από την ερειπωμένη εκκλησία²⁰. Οι τοιχογραφίες, που μεταφέρθηκαν σε τελάρο, παριστάνουν η καλύτερα σωζόμενη το διάκονο Ρωμανό σε μετωπική στάση, με κλειστό κιβωτίδιο στο αριστερό χέρι του (0,78 × 0,58 μ.) (Πίν. 292 β) και η άλλη τμήμα από συλλειτουργούντα ιεράρχη της αψίδας (0,63 × 0,27 μ.). Και οι δύο φαίνεται πως είναι από το ίδιο ζωγραφικό στρώμα της εκκλησίας και μπορούν να χρονολογηθούν στον ύστερο 13ο αι. (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

Άγιος Ιωάννης στην Αυλωνίτσα

Προχώρησε, για μικρό χρονικό διάστημα, η αποκάλυψη και ο καθαρισμός από τα νεότερα ασβετώματα

και τα άλατα στη μορφή του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, που κοσμεί σε προτομή με το σταυρό στο χέρι τη νότια από τις δίδυμες κόγχες Ιερού του παρεκκλησίου (Πίν. 293) καθώς και σε λείψανα τοιχογραφιών που υπάρχουν σε άλλα σημεία του (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη²¹).

Το δίκωγχο, μονόχωρο και καμαροσκέπαστο παρεκκλήσιο, προσκολλημένο βορειοδυτικά στη μεγάλη εκκλησία και σε επικοινωνία με το νάρθηκά της, θα πρέπει να προϋπήρχε του σε σχήμα ελεύθερου σταυρού με τρούλο ναού, και βέβαια του καμαροσκέπαστου νάρθηκα που φαίνεται ότι προστέθηκε αργότερα²². Σχετικές ενδείξεις προκύπτουν από τα κτίσματα και τις τοιχογραφίες τους. Το παρεκκλήσιο προεξέχει βόρεια του ναού και με τρόπο που δείχνει ότι αυτό υπήρχε όταν χτίστηκε η σταυρική εκκλησία, που το βόρειο σκέλος της ακούμπησε στην ανατολική πλευρά του παρεκκλησίου και τη χρησιμοποίησε ως δυτική πλευρά του. Στο μεγάλο, νότια, τοξωτό άνοιγμα επικοινωνίας παρεκκλησίου και νάρθηκα είναι ορατό το διπλό τοίχωμά τους. Είναι επίσης εδώ ορατό το κονίαμα που κάλυπτε την αρχικά ελεύθερη νότια όψη του παρεκκλησίου, προτού αυτή εγκλωβιστεί από το νάρθηκα. Επιπλέον, η έξοχης τέχνης μορφή του Προδρόμου στη νότια κόγχη του (Πίν. 293) μάλλον του 11ου αι., προηγείται χρονικά από τις τοιχογραφίες που έχουν μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία του σταυρικού ναού. Το παρεκκλήσιο θα ήταν αφιερωμένο στον Ιωάννη τον Πρόδρομο, καθώς δηλώνει η τιμητική θέση της μορφής του στην κόγχη του Ιερού. Στον Ιωάννη αφιερώθηκε ίσως και η μεγάλη, επώνυμή του σήμερα, εκκλησία.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος «στ' Αθησαρού»

Άρχισαν τον Αύγουστο οι εργασίες για την αποκάλυψη, στερέωση και καθαρισμό των βυζαντινών τοιχογραφιών που σώζονται στην εκκλησία, σκεπασμένες από νεότερα ασβεστοχρίσματα²³. Πριν από χρόνια είχε γίνει δοκιμαστική έρευνα στην αψίδα που φανέρωσε δύο στρώματα τοιχογραφιών: στο νεότερο, τμήμα της μορφής του Χριστού στο κέντρο και δεξιά του Ιωάννη του Προδρόμου από τη Δέηση (Τρίμορφο)· στο αρχικό στρώμα, διακοσμητικά θέματα που η ποιότητα της ζωγραφικής, η θέση τους στην αψίδα και η διαφαινόμενη

17. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 474 κ.ε.

18. ΕΕΚΜ Γ' (1963), σ. 541 κ.ε., εικ. σ. 542-543.

19. Κεφαλληνιάδης, ό.π., υποσημ. 2.

20. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 374.

21. Τοιχογραφίες αποκαλύφθηκαν στο ναό, σε δύο ζωγραφικά στρώματα, και στο παρεκκλήσιο το έτος 1977 (από στοιχεία αρχείου της Εφορείας). Για το κτίσμα βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκωγχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήνα 1976, σ. 104, εικ. 146-148.

22. Ο Δημητροκάλλης (ό.π.) θεωρεί το παρεκκλήσιο μεταγενέστερο.

23. Βλ. υποσημ. 3.

έκτασή τους έδειχναν ότι ανήκουν σε ανεικονικές, «εικονομαχικές» τοιχογραφίες, όπως αποδείχτηκε στην πορεία των εργασιών. Στις διακόσιες περίπου βυζαντινές εκκλησίες που σώζονται στη Νάξο περιλαμβάνονται μερικές με ανεικονικές διακοσμήσεις ήδη γνωστές και άλλες που έχουν επισημανθεί και περιμένουν την αρχαιολογική έρευνα. Πρόκειται για εξαιρετικά ενδιαφέρον φαινόμενο, καθώς πουθενά στον ελληνικό χώρο δεν υπάρχουν συγκεντρωμένες στον ίδιο τόπο τόσο πολλές ανεικονικές διακοσμήσεις.

Προχώρησε ο καθαρισμός της ζωγραφικής στα δύο αλληπάλληλα στρώματα της αψίδας (Πίν. 294). Η εργασία συνεχίστηκε στον κυρίως ναό. Στη νότια πλευρά, στη δυτική παραστάδα του κεντρικού τυφλού αψιδώματος βρέθηκε, εν μέρει σωζόμενη, ολόσωμη αγία, πιθανώς η Μαρίνα (Πίν. 295 α). Η ζωγραφική της ταιριάζει με του Προδρόμου της αψίδας (Πίν. 294) και μπορεί να χρονολογηθεί στον όψιμο 13ο αι. Στη βόρεια πλευρά, στο τύμπανο του κεντρικού αψιδώματος βρέθηκε ο άγιος Μάμας που κρατεί στο αριστερό χέρι του κάτω ένα αρνάκι (Πίν. 295 α). Στο τύμπανο του ανατολικού αψιδώματος της ίδιας πλευράς, στο χώρο του Ιερού, αποκαλύφθηκε φοιλιδωτό σχέδιο από το αρχικό, ανεικονικό στρώμα, που μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αι. Στα σημεία όπου οι τοιχογραφίες ήταν κατεστραμμένες καθαρίστηκε ο σοβάς, έγινε αρμολόγημα και συμπλήρωση της λιθοδομής, «στεφάνωμα» της τοιχογραφίας με κονίαμα και φιξάρισμα του χρώματος (συντηρητές Μ. και Ε. Μακρογαμβράκη).

Ναός του Αγίου Νικολάου κοντά στο Σαγκρί

Χρειάστηκε στερέωση η γραπτή επιγραφή στον κοσμήτη της αψίδας του Ιερού, που χρονολογεί στο έτος 1270 το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών της εκκλησίας στην οποία σώζονται τρία επάλληλα ζωγραφικά στρώματα, ορατά στο τύμπανο του βόρειου τυφλού αψιδώματος²⁴. Αφαιρέθηκαν το παλιό φιξάρισμα και συγκρατήθηκε η επιγραφή με «στεφάνωμα» σοβά και νέο φιξάρισμα του χρώματος (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματικά).

ΑΝΔΡΟΣ

Ταξιάρχης στη Μεσαριά

Συνεχίστηκε, συστηματικότερα εφέτος, η αφαίρεση

των ασβεστοχρισμάτων στο νάρθηκα, όπου αποκαλύφθηκαν και άλλα τμήματα από τη μεγάλη σύνθεση της Δευτέρας Παρουσίας στη θολωτή ορόφωση²⁵. Όπως φαίνεται από τα σωζόμενα, στη βόρεια καμάρα παριστάνεται ο Παράδεισος (Πίν. 295 γ) και στη νότια η Κόλαση (Πίν. 296 α). Η εργασία, με μηχανικό τρόπο, προχωρεί αργά, γιατί υπάρχει ο κίνδυνος με τ' ασβεστάματα και τα σκληρά άλατα να συμπαρασυρθεί το χρώμα που αποφλοιώνεται εύκολα. Συνεχίστηκε επίσης η έρευνα στο βορειοδυτικό γωνιακό διαμέρισμα του κυρίως ναού και στα κατακόρυφα τοιχώματα του νάρθηκα, στο δυτικό τοίχο του αριστερά και δεξιά της εισόδου και στο βόρειο τοίχο αριστερά από το παράθυρο, με θετικά αποτελέσματα. Οι τοιχογραφίες στερεώθηκαν με στοκάρισμα στα σημεία φθοράς, με προστατευτικό ύφασμα στα διογκωμένα μέρη τους και με φιξάρισμα του χρώματος (συντηρητές Ν. Μίνως, Σ. Μίνου, Β. Σακελλάρη και Π. Αντωνιάδου).

Άγιος Γεώργιος στη Βαθειά

Με υπόδειξη του Ανδριώτη ιστορικού Δ. Ι. Πολέμη, που εκδηλώνει μεγάλο ενδιαφέρον για τη διάσωση των μνημείων της Άνδρου, εξετάστηκε το άγνωστο μέχρι σήμερα, μονόχωρο και καμαροσκέπαστο εκκλησάκι του Αγίου Γεωργίου στη θέση Βαθειά, κοντά στις Μένητες²⁶. Αριστερά στο Ιερό, στην κόγχη της πρόθεσης έχει σωθεί από τ' ασβεστάματα τοιχογραφία που εικονίζει ολόσωμο άγιο διάκονο, προφανώς το Στέφανο, που θυμιατίζει (Πίν. 296 β). Η καλής τέχνης τοιχογραφία, 12ου-13ου αι., έρχεται να προστεθεί στις λίγες που σώζονται στο νησί²⁷. Προγραμματίστηκε η έρευνα των ασβεστοχρισμάτων για την ενδεχόμενη ύπαρξη και άλλων τοιχογραφιών.

ΣΙΦΝΟΣ

Οικία Α. Αδριανού στο Άνω Πετάλι

Πραγματοποιήθηκε η σωστική αποτοίχιση τοιχογραφίας στη σάλα του σπιτιού, το οποίο επρόκειτο να ανακατασκευαστεί. Η τοιχογραφία, αποσπασμένη σε δύο μέρη, μεταφέρθηκε στο Κάστρο, στο υπό λειτουργία Αρχαιολογικό Μουσείο για περαιτέρω επεξεργασία της (ζωγράφος-συντηρήτρια Ειρ. Τσεγκή και συνεργάτες).

24. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 554. Ν.Θ. Ζίας, Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του Ναού Αγίου Νικολάου στο Σαγκρί της Νάξου, Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περίληψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1986, σ. 27 κ.ε.

25. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 374. ΑΑΑ XVI (1983), σ. 106 κ.ε.

26. Δ.Ι. Πολέμης, Ιστορία της Άνδρου, Άνδρος 1981, σ. 53.

27. ΑΑΑ, ό.π., σ. 119.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΩΝ

ΝΑΞΟΣ

Τα τμήματα από το διαλυμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Τιμίου Σταυρού στη Χώρα καθαρίστηκαν, στερεώθηκαν, ενισχύθηκαν στις κατεστραμμένες άκρες τους με καινούργια ξύλα και μεταλλικές λάμες, συναρμολογήθηκαν και επανασυνδέθηκαν. Το τέμπλο στήθηκε στη θέση του, δέθηκε με σιδερένιες γωνιές όπου χρειαζόταν για τη στατική επάρκειά του και βερνικώθηκε (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης και Μ. Μιχαηλίδου).

Μεταφέρθηκαν από την ίδια εκκλησία στο εργαστήριο του Πύργου του Γλέζου και συντηρήθηκαν (Πίν. 297 α), ο σταυρός του τέμπλου με την παράσταση του Εσταυρωμένου, η βάση του και τα εικονίδια της Παναγίας και του Ιωάννη (λυπητερά), τα βημόθυρα που έχουν παράσταση του Ευαγγελισμού και ξυλόγλυπτο διάκοσμο στα επάνω διάχωρα (διαστ. 1,21 × 0,74 μ.), το ξύλινο παραπέτασμα της Ωραίας Πύλης με παράσταση του Χριστού Μεγάλου Αρχιερέα (0,97 × 0,77 μ.), η θύρα της πρόθεσης με ολόσωμο τον αρχάγγελο Μιχαήλ (1,92 × 0,575 μ.) (Πίν. 298 β), οι τρεις δεσποτικές εικόνες του τέμπλου που παριστάνουν την Παναγία Οδηγήτρια (0,87 × 0,65 μ.) (Πίν. 297 γ), τη Σταύρωση με την Ύψωση του Τιμίου Σταυρού σε δίζωνη σύνθεση (0,83 × 0,61 μ.) (Πίν. 298 α) και τον Άγιο Ιωάννη το Θεολόγο (0,845 × 0,63 μ.), επίσης τρεις άλλες εικόνες της εκκλησίας με την Κοίμηση της Παναγίας (0,54 × 0,45 μ.), το Χριστό Μεγάλο Αρχιερέα (0,98 × 0,54 μ.) και τον άγιο Γεώργιο έφιππο δρακοντοκτόνο (0,52 × 0,37 μ.) (Πίν. 299 α). Έγινε στερέωση και καθαρισμός των εικόνων. Στην Κοίμηση η ζωγραφική είχε αποκολληθεί από το φθαρμένο ξύλο, γι' αυτό η παράσταση αποσπάστηκε με το ύφασμα της προετοιμασίας από το ξύλινο υπόστρωμα και μετά τη στερέωσή του επανατοποθετήθηκε σ' αυτό. Στα βημόθυρα αφαιρέθηκαν ασβεστώματα και λαδομπογιές στο κάτω μέρος, στην εικόνα του αγίου Γεωργίου απομακρύνθηκαν νεότερα στοκαρίσματα. Ο σταυρός και τα συνάρτητα μέρη του (βάση και λυπητερά) συνδέθηκαν και ενισχύθηκαν με μεταλλική λάμα πίσω για την ανάρτηση από την οροφή. Μετά τη συντήρηση ο σταυρός και οι εικόνες του τέμπλου τοποθετήθηκαν στη θέση τους (Πίν. 297 α). Η παλιότερη και σπουδαιότερη από τις εικόνες του ναού είναι του Ιωάννη του Θεολόγου²⁸, που μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αι. (Πίν. 297 β). Σημαντικές είναι και οι άλλες δεσποτικές, η Παναγία και η Σταύ-

ρωση με την Ύψωση του Σταυρού (Πίν. 298 α) και η θύρα με τον αρχάγγελο Μιχαήλ, έργα του 17ου αι. (συντηρήτριες Μ. Μιχαηλίδου και Μ. Μπιλιμέζη).

Συντηρήθηκαν και άλλες εικόνες εκκλησιών της Χώρας, σ' ένα πρόγραμμα σωστικών επεμβάσεων για τη συγκράτηση της ζωγραφικής τους που είχε διογκωθεί ή απολεπιζόταν, και συγκεκριμένα: δύο εικόνες από το ναό του Προφήτη Ηλία (αρχάγγελος Μιχαήλ και Δαμασκηνός), τρεις από την Αγία Θεοδοσία (Παναγία Οδηγήτρια, Χριστός ο Φωτοδότης, Κοσμάς και Δαμιανός) και τρεις από τη Θεοσκεπάστη (Χριστός, άγιος Αντώνιος και άγιος Γεώργιος). Έγιναν επίσης στερέωση και καθαρισμός σ' ένα σταυρό που ανήκει στη Μητρόπολη Παροναξίας και σε μία εικόνα (Παναγία Ροζάρια) από τη Μητρόπολη των Καθολικών στο Κάστρο (1,53 × 1,265 μ.), έργο του έτους 1611 που διαπιστώθηκε ότι είχε προετοιμασία από παλιότερη ζωγραφική (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

ΠΑΡΟΣ

Μεταφέρθηκαν για συντήρηση από την Καταπολιανή στην Αθήνα πολλές μικρές και σε κακή κατάσταση εικόνες που υπήρχαν σε κελί της μονής. Έγιναν στερέωση ξύλου και ζωγραφικής και καθαρισμός σε τρεις εικόνες και σε φύλλο τριπτύχου (συνεργείο Ε. Τσεγκή).

ΑΝΔΡΟΣ

Στο εργαστήριο της Χώρας συμπληρώθηκε η συντήρηση σε τέσσερις εικόνες από τη μονή του Αγίου Νικολάου στα Σόρα. Από ναούς της Χώρας συντηρήθηκαν τρεις εικόνες του Αγίου Γεωργίου και μία της Θεοσκεπάστης από ναούς της Μεσαριάς οχτώ εικόνες της Αγίας Μονής (Γενέθλιο της Θεοτόκου) στην Κουμανή και δύο της Παναγίας της Βουλγάρας (Κοίμηση). Έγιναν ακόμη δοκιμές καθαρισμού με αφαίρεση επιζωγραφίσεων στα βημόθυρα και σε κιονίσκο διαλυμένου τέμπλου στην αρχαιολογική συλλογή της Χώρας, όπου διαπιστώθηκε ότι σώζεται το στιλβωτό χρυσό τους (συντηρητές Ν. Μίνως, Ι. Γρατσιάνης και Ζ. Γρατσιάνη). Μία από τις συντηρημένες εικόνες του ναού του Αγίου Γεωργίου παριστάνει τον άγιο Δημήτριο έφιππο να φονεύει το Σκυλογιάννη και ενδιαφέρει γιατί είναι ενυπόγραφο έργο του Ανδριώτη αγιογράφου Νικολάου Μηνδρινού, του έτους 1773 (Πίν. 299 β)²⁹. Επάνω από τον πύργο στην άκρη αριστερά της σκηνής υπάρχει η αφιέρωση: *διὰ ἐξόδου τομάζου/καίρι μνήσθητι Κ(ύρι)Ε,*

28. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 426, Πίν. 507 α.

29. Πολέμης, ό.π., σ. 110. Φ.Ι. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984², σ. 248.

και πιο κάτω, στη στέψη του πύργου η υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΗΝ(ΔΡΙΝ)ΟΥ 1773*.

ΜΗΛΟΣ

Συντηρήθηκαν στα εργαστήρια της Αθήνας πίνακες ζωγραφισμένοι σε μουσαμά με τέμπερα, με ακέραιες ή σε τμήματα παραστάσεις, από τη διακόσμηση εκκλησίας της Μήλου που φυλάγονται **στο ναό της Αγίας Τριάδας στον Αδάμαντα**. Χρονολογούνται στο 17ο-18ο αι. και εικονίζουν τον Παλαιό των Ημερών στα νέφη μέσα σε δόξα με χορούς αγίων κάτω (σώζεται ο αριστερός και λείψανα του δεξιού χορού) (Πίν. 300), το Χριστό σε δόξα με το δεόμενο δεξιά Πρόδρομο, χορό αποστόλων στα νέφη, την Προσευχή, το Μυστικό Δείπνο, ιεράρχη με ειλητό, τον άγιο Δημήτριο, τον άγιο Γεώργιο σε κοσμημένο με ταινίες διάχωρο που κρατεί γυρισμένος προς τ' αριστερά την κομμένη κεφαλή του και στο άλλο χέρι ειλητό με την επιγραφή *ΟΡΑΣ Ω ΛΟΓΕ ΚΕΦΑΛΗΝ/ΥΠΕΡ ΟΥ ΤΕΤΜΗΜΕΝΗΝ* και ψηλά σε νεφέλη το χέρι του Θεού που τον ευλογεί, διακοσμητικό σχέδιο κ.ά. Έγιναν στερέωση και καθαρισμός, μεταφορά των πινάκων σε τελάρα με ξύλινο πλαίσιο, κάλυψη φθορών και βερνίκωμα (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Μιχαηλίδου και Μ. Γραμματικά).

Συντηρήθηκαν επίσης τρεις εικόνες από το **Σκευοφυλάκιο της Κορφιάτισσας στην Πλάκα**. Σημειώνονται η εικόνα του αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (0,405 × 0,312 μ.), καλό έργο γύρω στο 1600 (Πίν. 301) και η παλιότερη με τη Γέννηση της Παναγίας (0,735 × 0,565 μ.), ενδιαφέρουσα για την καλή εργασία και το σπάνιο εικονογραφικό τύπο, με το σύνθετο αρχιτεκτονικό και φυσικό τοπίο του βάθους και τις συμπληρωματικές σκηνές από την Προσευχή και τον Ευαγγελισμό του Ιωακείμ επάνω (Πίν. 302)³⁰. Στις τρεις εικόνες έγιναν στερέωση και καθαρισμός (οι ίδιοι συντηρητές).

ΣΑΜΟΣ

Αγία Κέρα στο Άνω Βαθύ

Άρχισε προς το τέλος του χρόνου, με την τεχνική καθοδήγηση του συντηρητή Α. Πατεράκη, ο καθαρισμός και η απεντόμωση του ξυλόγλυπτου τέμπλου της εκκλησίας (συντηρητής Κ. Καραδημητρίου).

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Μουσείο Άνδρου

Στα τέλη Ιουλίου ανατέθηκε από το Υπουργείο στην

υπογραφόμενη η συγκέντρωση και ταξινόμηση του υλικού για το παλαιοχριστιανικό και βυζαντινό τμήμα του υπό λειτουργία Αρχαιολογικού Μουσείου της Άνδρου, που δώρησαν στο κράτος ο Βασίλης και η Ελίζα Γουλανδρή. Για την έκθεση των έργων ορίστηκε η συνεργασία με τον ειδικό διακοσμητή Η. Schmidt. Στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με μεγάλη πίεση χρόνου, σε στενή συνεργασία με την ΚΑ Έφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων, πρόσφεραν πολύτιμη βοήθεια οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Σ. Κίτσου, Α. Δελαπόρτα και Ν. Τσελέντη, καθώς και ο έκτακτος επιμελητής αρχαιοτήτων Άνδρου Χ. Δρεττάκης. Έγινε εκτεταμένη έρευνα, καταγραφή, φωτογράφιση, περιγραφή και μελέτη των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών, εκκλησιαστικών και κοσμικών κτισμάτων του νησιού και φορητών έργων, γλυπτών και εικόνων ταξινόμηση του υλικού, έλεγχος καταγραφών και επιλογή των έργων που θα εκτεθούν στο Μουσείο από τις συλλογές στην Παλαιόπολη και τη Χώρα και από ναούς η συγκέντρωσή τους στην αρχαιολογική αποθήκη της Χώρας, όπου άρχισε η εργασία για τον καθαρισμό και τη συγκόλληση γλυπτών που συνανήκουν. Η επιλογή των εκθεμάτων περιορίστηκε τελικά στα γλυπτά, αποφασίστηκε δε να διευρυνθούν τα χρονολογικά όρια και να συμπεριληφθούν μεταβυζαντινά έργα, ώστε να παρουσιαστεί σε συνέχεια η αρχαιολογική παράδοση του νησιού, ως τα τέλη του 18ου αι. Ετοιμάστηκαν σε μεγάλο μέρος τα βοηθητικά παραστατικά στοιχεία που θα συμπληρώνουν στο μουσείο την εικόνα ιστορίας και πολιτισμού της Άνδρου, και συγκεκριμένα: 1. Ιστορικό διάγραμμα, με τα σημαντικά γεγονότα που σφράγισαν επίσης τη ζωή του νησιού στην εποχή του Βυζαντίου, της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας. 2. Σύντομο για την Άνδρο ιστορικό υπόμνημα. 3. Χάρτης του νησιού με τους σπουδαιότερους οικισμούς και τοποθεσίες απ' όπου προέρχονται τα εκθέματα. 4. Συνοδευτικά του χάρτη κείμενα μνημειακής τοπογραφίας του νησιού. 5. Κατάλογος των κυριότερων μνημείων. 6. Φωτογραφίες σημαντικών κτισμάτων με συνοδευτικές επιγραφές. 7. Σύντομα κείμενα για τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή συλλογή του μουσείου και για τις βασικές περιόδους τέχνης που καλύπτουν τα έργα. 8. Συνοδευτικές των έργων επιγραφές. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Τα επιλεγμένα έργα, σε περιορισμένο αριθμό, ανάλογα με το διατιθέμενο για την έκθεσή τους χώρο, είναι περίπου πενήντα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά και διακοσμητικά μέλη με ανάγλυφη διακόσμηση, ενεπίγραφες πλάκες κ.ά., και καλύπτουν ευρύτατη χρονική περίοδο από τον 4ο αι. μέχρι τα τέλη του 18ου αι. Τα παλαιοχριστιανικά (Πίν. 303 α) είναι τα περισσότερα από την Παλαιόπολη και άλλα από την περιοχή της Ζαγοράς και της Χώρας. Ακολουθούν μεσοβυζαντινά έργα, που

30. Το εικονογραφικό αντίστοιχό της βρίσκεται σε εικόνα του 16ου αι. από το δωδεκάορτο τέμπλο της μονής Διονυσίου στο Άγιο Όρος. Βλ. ΔΧΑΕ, περ. Δ' τ. ΙΑ' (1982-1983), σ. 150, αριθ. 10, εικ. 12.

είναι σχεδόν στο σύνολό τους αρχιτεκτονικά γλυπτά του 12ου αι. (Πίν. 303 β-δ) κυρίως από μαρμάρινα τέμπλα και περιθυρώματα και προέρχονται από τον Ταξιάρχη της Μελίδας, τον Ταξιάρχη και τον Άγιο Νικόλαο της Μεσαριάς και από την περιοχή Κορθίου. Τα μεταβυζαντινά είναι τμήματα από περιθυρώματα, επιγραφές, πλάκες με οικόσημα και άλλα μέλη του 16ου-18ου αι. από τη Μεσαριά και τη Χώρα.

Σημαντικότερη είναι η επιγραφή του έτους 1158 από τον Ταξιάρχη της Μεσαριάς — η δεύτερη που αναφέρεται στην ίδρυση του ναού — η οποία μεταφέρθηκε για να εκτεθεί στο Μουσείο³¹. Μεταφέρθηκαν επίσης σωζόμενα γλυπτά σπουδαίας τέχνης από το διαλυμένο βυζαντινό τέμπλο του Ταξιάρχη της Μελίδας. Εξάλλου, στο μεταβυζαντινό ναό του Ταξιάρχη στ' Αμωνακλειού σώζονται δύο συνανήκοντα μέλη από υπέρθυρο ή επι-

στύλιο τέμπλου και δύο άλλα από περιθύρωμα, σημαντικής επίσης τέχνης του 12ου αι., με άγνωστη την προέλευσή τους, που γίνεται προσπάθεια να παραχωρηθούν επίσης στο Μουσείο (Πίν. 304 α-β).

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΚΕΙΜΗΛΙΩΝ

ΣΑΜΟΣ

Καταγράφηκαν εικόνες και άλλα κειμήλια ναών και μονών στη βορειοανατολική και σε μέρος της κεντρικής περιοχής του νησιού. Την εργασία πραγματοποίησαν τελειόφοιτοι της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών με την εποπτεία της Εφορείας, σ' ένα πρόγραμμα που ξεκίνησε και χρηματοδότησε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ.: Η ΚΓ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση Χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

KNOSSOS

On behalf of the British School, Professor P. M. Warren (University of Bristol) Chairman of the Managing Committee, continued in July and August 1980 his excavation for a third season at the site of the proposed extension to the Stratigraphic Museum, immediately west of the existing Museum.

Work was directed towards the complete examination of areas and buildings partially revealed in 1979 and to new trenches within the area of research. The major discoveries were in the cult area on the northern part of the site, including the full excavation of the Cult Room Basement and the Room of the Children's Bones, destroyed in Late Minoan IB. The occupational sequence investigated in 1980, with reference to work in earlier years where necessary, may be outlined as follows. Once again dating is necessarily provisional.

1. Roman. Remains of houses were uncovered in trenches F/FG, K, W, and X. Walls were well preserved in the first, northern trench, with remains of amphorae and other pots *in situ*. In the southern trenches all was badly disturbed but finds associated with the latest walls included fragments of marble sculpture, a small female statue, a life-size foot, a base for a small statue, half of a small female torso and an eagle's head and wing. These fragmentary pieces were not *in situ* and appear to have been in accumulated earth; the foot had been reused in a wall. In the south-western area, trench Y/UY, a plastered cistern with a brick floor was found. An associated coin and lamp indicate an early 1st century A.D. date. The coins from the Roman levels (Dr D. Crawford) are predominantly of the date when Knossos was becoming a Roman colony in the 30s B.C. and of the earliest Imperial period. The catalogued Roman vases appear to be of 1st century date. But three 4th century A.D. coins suggest that the 1st century buildings may have remained in use or at least the site have remained open till the 4th century.

2. Hellenistic. Remains of walls and pits and associated pottery of this date were found across the southern

trenches, W and X, confirming the well-built room in trench S in 1979. In trench X there was a fragmentary pottery deposit including cups and a kantharos of 4th or 3rd century B.C. date.

3. Geometric pottery must indicate some occupation of the southern area, as over the site generally, although there do not appear to be any associated walls.

4. Proto-geometric was found in some quantity in trench X, as it was in 1979 directly to the north in trench T. A pit appears to be of this date and some other walls seem to have continued in use, perhaps continuously from LM IIIC. A subminoan floor level was found in the adjacent trench U in 1979.

5. Late Minoan IIIC. The evidence of earlier campaigns for substantial occupation in this period was amplified. Fragments of buildings were found in all trenches explored to this depth in 1980, K, ST, U, W, and X. Decorated pottery consists mainly of deep bowls (Pl. 305 a) and kraters, while a globular type of tripod cooking pot replaces the earlier, more cylindrical Minoan form. With the IIIC pottery in trench O, found in 1979, was a bronze flange-hilted knife of north Italian-Alpine-South German origin (Pl. 305 b). Seven burials of babies were found, two at least and perhaps all of which were in IIIC levels.

6. Late Minoan IIIA2. The evidence in 1979, trench T, that features and pottery of this date were accumulating against the upper course of the Great Circle, indicating that it had gone out of use before the end of this period, was drastically strengthened in 1980. The southern half of the Circle had large gone (see below), the first subsequent use of the area being by later LM IIIA2 builders, beside whose wall in trench W a deposit of over twenty fragmentary vases was found. The pots include fine decorated cups (Pl. 305 c), a large white on black coarse-ware stirrup jar, large plain kylikes, one-handed "champagne" cups and bowls with or without horizontal strap handles.

7. Late Minoan IIIA 1-2. The Great Circle, whose northern half is largely complete (Pl. 306 a), turned out to have only two lower course blocks of the southern portion *in situ*; several blocks were reused in LM IIIA2 and IIIC walls. But the two preserved blocks are sufficient to demonstrate that the building was originally circular, with a lower course diameter of 8.38 m. No less than twelve lightly engraved signs were recorded on the preserved blocks. The interpretation tentatively proposed last year may receive support when a feature noticed by the architect at the end of the excavation is fully investigated. This consists of two blocks (perhaps three originally) in position against the edge of the Circle on the west side. They may perhaps be steps up on to the building and would fit with its construction at this point.

8. Late Minoan II. The date of construction of the Circle given in 1979, end of LM II or LM IIIA1, c. 1400

B.C., was clearly documented in trench X/TX where the walling of the building with an LM II pottery deposit in trench T continued south and immediately underlay the lower course of the Circle, just as the same walling to the north underlies the Small Circle. The LM II deposit in X/XT did not comprise pots *in situ*, but a destruction fill with at least two LM II cups, one beautifully painted with flowers.

On the northern part of the site in trench F/FG a floor of gypsum and limestone slabs was found overlying MM III - LM I levels. The floor may be the best surviving part of the first building phase after the LM IB destruction here. A probable foundation course and floor slabs of this next phase were found directly on the LM IB basement corridor in trench G immediately to the east. The point of stratigraphical (and historical) interest is that on the paved floor in F/FG was a small LM II kylix, with fragments of others directly associated.

9. Late Minoan IB. Rooms and deposits of this date comprise the major preserved remains on the north side of the east-west road (see below) across the site. Much of the house, two of whose rooms with apparently ritual associations were discovered and partially explored in 1979 (trench G), is now exposed, though it probably extended to the north beyond the limits of excavation. The excellence of preservation is because the rooms in question were basements, into which the deposits had fallen, lying from the top to the bottom of about one metre of fill. To the east of a corridor, which was the point of entry at least to the ground or upper floor from the east-west road, is the Cult Room Basement, of which the remaining three quarters were excavated in 1980. It measures 3.64 m. NS × 2.80 m. EW and was entered by a doorway from the paved North Court. It was furnished with two curious features, a large dressed limestone block against the east wall and a short diagonally placed wall or bench near the south-east corner. Pieces of some of the larger vessels in the cult deposit had fallen or sunk to the basement floor level while their upper parts were higher in the fill. From the whole room 77 vases have been catalogued, of which at least 31 are of the ritual collection from the upper floor. 23 of these were found in 1979 in what is now seen as the north-west part of the room, while a further 8 (more may be added to this figure) found in 1980 were from the eastern and southern sides. Of the new vessels there are three more one-handled cups with pouring holes in the base (two together in a second container pithos), a second basket vase (with hole) which is almost a twin of that found last year, a four-handled jar with spirals and circles with crosses, a large pithos containing many edible snails (*bouboures*) and the third cup, and finally, scattered through the fill, a conical rhyton, alas only about one third preserved,

painted with a Marine Style octopus and filling patterns of the finest quality (Pl. 306 b). Besides these vases at least three pieces from the North Court were almost certainly part of the cult set, a very fragmentary Marine Style amphora, an exquisite Marine Style cup-rhyton, and a large three-handled jar decorated with horizontal bands of yellow-black vertical wavy stripes.

The deposit from the upper floor also included, mostly on the east side, 79 spherical, grooved loomweights of widely ranging weights. On the basement floor beside the stone slab block was a fragment of a serpentine stone chalice, a collection of blue stone "tools" and the remains of a necklace consisting of at least twenty-five minute white paste beads, two larger of black paste, one large bead of carnelian, and two lentoid seals, together with a bronze pin.

A significant discovery in 1980 was the presence in the room of several children's bones, including some phalanges and a vertebra, the latter with knife cuts, in the snail pithos and its burnt earth. They would appear to have been cooked with the snails and give support to my previous argument that the cult deposit of pottery was linked, on the upper floor, to the children's bones west of the corridor.

The remainder of the basement Room of the Children's Bones was cleared in 1980. It measures 1.76 × 1.08 m. and was entered through a doorway from the corridor to the east. There are 276 bones, excluding skulls and skull fragments. 27 of the 276 bear fine cut marks from a knife or stone blade. Microscope photographs show that the marks are the result of cutting or sawing movements, not, save in one or two possible cases, of chopping. Much progress was made by Miss S. Wall and Dr J. H. Musgrave in study of the bones. It is now clear from work on the skulls that only two children were present, the mandibles indicating ages of eight and about eleven years. X-ray photographs indicate that there are no signs of pathological abnormalities and that both children appear to have been in normal health at the moment of death. My previous argument that the bones are the remains of children who had been ritually sacrificed and their flesh removed for eating seems in no way contradicted by our further studies.

In addition to the clearance of these two rooms and the corridor between them, part of another basement was excavated to the south of the Room of the Children's Bones, its south wall being the facade of the house, on the east-west road. Undistinguished conical cups and other vessels formed its floor deposit, while fragments of an LM IB double jug finely decorated with papyrus flower heads may have been on the upper floor.

10. Middle Minoan III - Late Minoan I. Levels below the LM II phases in the southern trenches U and X and

in F/FG in the north have yielded MM III - LM I material which may, after study, have stratigraphical value. In particular Vapheio cups with dark and white spiral decoration from trench U may characterise an LM IA level. An LM I level in trench K yielded a lump of emery.

11. Middle Minoan II. The northern house with the LM IB ritual deposits had had its North Court built against existing earth on the west. This earth included a very fine MM II red and white painted and shell-moulded black wash vase. The earth came down to an unexpected staircase and floor covered with red painted plaster, while the adjacent southern wall was also plastered.

12. Middle Minoan I A-B. Tests to bedrock in trench O on the west of the site and in U on the south east yielded sherds and fragments of walls of this period, confirming the evidence of tests in previous years that this period, c. 2100/2000 B.C., marks the beginning of occupation of the site.

As in earlier years several sealstones were found, all lentoids, including three unfinished. Two seals were in and one other associated with the LM IB Cult Room basement. One of these is engraved with a bellowing bull with prominent ribs, another with a bird-lady. A very fine rock LM I-II crystal seal with a double axe was in an Iron Age context in trench U. Undoubtedly the most interesting piece was a serpentine lentoid from trench Y, engraved on both faces. One bears a naturalistic deer, the other a naked female figure kneeling before, embracing and apparently kissing an object which is a boulder or shield. A rocky landscape frames this scene and establishes the rural setting. The glyptic quality is very high and the seal is to be related not just to the serpentine lentoid found in 1979, but also to the cult scenes on gold rings, notably those of Kalyvia Mesara and Knossos Sellopoulo, as well as to a sealing from Aghia Triadha. In addition to the seals a tiny Egyptian scarab with four hieroglyphs was discovered in careful cleaning on the preserved top of the west wall of the Room of the Children's Bones. The context is probably therefore LM IB, although a somewhat earlier date (wall construction) or later (but probably not after LM II) cannot be excluded until final study of the context is completed. It is of Second Intermediate Period date (Dr G. T. Martin).

Dry sieving for seeds and other palaeobotanical remains begun in 1979 by Miss Wall, was continued in 1980. In addition a flotation programme was started by Miss Glynis Jones, assisted by Miss Wall. Earth from clearly defined contexts is being sampled. Many samples have yielded material and preliminary identifications by Miss Jones include grape pips, olive stone, hulled six-row barley, emmer, bread wheat (or *T. durum*) lentil, bitter vetch, and several weed seeds from the burnt earth in the LM IB Room of the Children's Bones.

Minoan Roads

The east-west paved road found in 1978 in trenches M and L was found to continue westwards across trench K, while another slab-paved road, which will have formed a junction with the east-west road, was found running north-south in trenches U and Y/UY. The roads apparently remained in use until LM II, certainly till LM IB. The east-west road was shown in 1978 to have been in existence from Middle Minoan times, perhaps even from MM I. In 1980 our previous knowledge that this road pointed eastwards in the direction of the well known Royal Road and the palace was fully documented by Mr D. Smyth, who has shown that our road is on the same line as the Royal Road and is a direct continuation of it. Sir Arthur Evans himself had known of some continuation westwards from a test he made in 1904, but the new discoveries indicate a length of about 340 m. from the Theatral Area, while the road continues still further west beyond our excavation. These findings and the quality of the north-south paved road on our site carry important implications for understanding of the urban development and the size of the Bronze Age city.

P. M. WARREN

KOMMOS (Season V)

Excavation of the Minoan town and Greek sanctuary at Kommos continued this year from 23 June through 23 August. Sponsored by the University of Toronto and the Royal Ontario Museum, our work is conducted under the auspices of the American School of Classical Studies in Athens with the cooperation of the Greek Archaeological Service. This year the staff consisted of sixteen full-time members including Professors J. McEnroe, J. W. Shaw (director), M. C. Shaw, L. V. Watrous, and J. C. Wright. Numerous specialists in botany, ceramics, conservation, geology and related sciences were also involved. George Beladakis of Pitsidia was foreman in charge of fifteen local workmen. As in the past the Canada Council, the SCM Corporation, and other corporations as well as the two sponsoring institutions provided financial support.

One of the aims of this season's work has been to continue exploration of the Minoan town on the hilltop and hillside. Also, where hillside and seashore meet on the south, we essentially completed excavation of the Classical / Hellenistic sanctuary (Pl. 307 a) and at the same time continued to explore a complex of monumental Minoan buildings which extend below and on all sides of the sanctuary. During the process of work we discovered new MM and LM houses on the hillside and, on

the south, found that the large Minoan buildings are more extensive than originally thought. Work in the sanctuary was particularly felicitous, for under the fourth century B.C. temple were revealed two earlier temples, the earliest of unprecedented Protogeometric date. A stratified dump south of the temple provided a substantial number of objects, chiefly of bronze and terracotta, used for ritual and celebration.

On both the hilltop and hillside study for final publication advances. On the hilltop, a few days of sounding and cleaning in the five houses (LM I-III) terminated our excavation of this most interesting and representative part of the Minoan settlement. On the hillside, the study of the large, rectangular LM I-III house is virtually complete. East of this house, however, we are in the process of excavating an impressive series of superposed MM houses. Work in this area is producing valuable architectural contexts and overlapping ceramic styles, among which was a MM III (post-Kamare) *sottoscala* deposit, including a fine steatite seal. Nearby a paved light-well was found, built partially upon another. The completion of work here entails a series of future trenches that will probably produce for us the plan of an entire MM III (pre-earthquake) house as well as partial plans and contents of its MM I-III predecessors. In this connection it is significant to note that, after the earthquake, the settlement here became more constricted. Later habitation here is restricted to the LM I-III house along the shore-side road to the west.

Work which concentrated in the expanding southern area had a number of results. One was to level off the sanctuary court east of the fourth century temple and around its four attendant altars. Now that this has been done, all the major buildings of this unique complex have been explored and studied. This year, the mound of sand around a tree south of the temple was removed to reveal a stratified dump of which the latest, upper levels date to c. A.D. 150, the time when the sanctuary was abandoned. As excavation here proceeded below the level of the late temple, we found, to our surprise, succeeding deep levels of Archaic/Orientalizing, Geometric and Protogeometric debris, partially filling the historical hiatus on the site which had existed up to that point (LM IIIC, however, remains to be discovered). From the dump were recovered horse and bull figurines (Pl. 307 b) (terracotta and bronze), chiefly from the Geometric period, and much pottery including imported Attic and Corinthian wares. From higher levels came a remarkable series of Hellenistic vessels, including many cups, ladles, and lamps. Of special note were a bronze wreath of exquisite workmanship (Pl. 307 c) and a three-legged terracotta altar/base supported by seated siren figures (Pl. 308 a).

During the previous season (as reported in *Hesperia*, Fall 1980) a probe below the westernmost column base revealed that the temple had been set upon an earlier place of worship. Specifically, the western column base rested upon a "tripillar shrine", probably of Phoenician design, accompanied by many offerings of bronze, terracotta, and faience. In order to investigate this further in 1980, more of the temple's slab floor was temporarily removed (Pl. 308 b) to reveal that the fourth century temple (C) rests upon an earlier temple (B) datable to c. 750-600 B.C. (Late Geometric/Orientalizing) in its major period of use. Temple 'B' was roofed and included a central pillar at its open eastern end and a fine long interior bench along its northern (and, presumably, its southern) wall. On axis was a hearth set next to the tripillar shrine mentioned above. As the building was used, the floor level gradually rose. A second hearth (Pl. 308 c), a rectangular one, was set not far from the projecting pillars of the shrine, which itself served then or not much later as one side of still another hearth.

Set immediately below Temple 'B' is 'A', a simple temple structure without a central pillar but with a bench along its northern interior face and with a single line of blocks serving as a threshold along the east. As was the case with 'B', 'A' had at least two phases, the first represented by Early Protogeometric pottery (late 10th century B.C.) on its floor. In its second, later phase, the floor level rose significantly and about the same time and unusual series of cups, along with two bronze arrowheads and the leg of a votive bull of terracotta, were left just outside the entryway.

The sanctuary was founded at least as early as the 10th century B.C., after an apparent desertion of two hundred years or so since LM IIIB, when the earlier (Minoan) inhabitants had moved elsewhere. This final Minoan habitation was not on a large scale from what we can judge. The last Minoan inhabitants lived around and within partially destroyed monumental buildings of a scale and technique hitherto reported from only the major sites on Crete. The most outstanding example, Building 'J', had been set next to the ancient shoreline and bordered on the north and south by east-west corridors. Most of the building, with its huge ashlar blocks, massive thresholds and fine slab floor, was excavated in 1979 and characterized then as commercial. This interpretation is still consistent with the addition now of a pier-and-door partition and stairway discovered in 1980, when the remainder of the thick ML IIIB floor packing was removed.

During 1980 we also excavated immediately east of J, in a space flanked on the east by the temples referred to above. In the process of the work, a large portion of J's high eastern facade was exposed (Pl. 308 d). Next to its krepidoma we found a large paved light-well, bordered

on the east by a thick ashlar wall that may have helped support a north-south ramp. Not far away, immediately south of the temple in a deep sounding, we uncovered a Minoan column base *in situ* along with a few Minoan walls. South of here, near our property line, we found during sand-clearing operations two very long stretches of Minoan walls and, to the east, another Minoan wall with chases for very thick vertical and horizontal beams.

Despite the numerous points where Minoan walls, floors, and column bases are being found along the shore and in the trenches to the east, however, we still only have hints of total plans or functions of specific buildings. The small finds have not really been helpful for interpreting functions, although large vessels seem commoner here than elsewhere on the site. The cause for the buildings' temporary pre-LM IIIB desertion is not clear either but, while a holocaust is ruled out, an earthquake remains a possibility. The very proportions of the architecture and the relatively consistent floor levels, however, do suggest that what we have found belongs to a single conception, and that a massive levelling of MM remains took place in the MM III or LM I period.

The past season has been an active one. Research has been pursued for the future publication of architecture, pottery and small finds. Concurrent excavation in the southern area has been especially fruitful even though much work remains to be done. The most outstanding recent discovery in the area remains the series of temples, A-C. Nowhere else in Crete does one find a Greek temple sequence covering such a long period (c. 925 B.C. through A.D. 150). Moreover, the first temple, A, seems to be the earliest Greek Iron Age temple discovered in Crete.

J. W. SHAW

MALIA

Quartier Mu, bâtiment B

Du 7 au 21 juin 1980, R. Treuil a procédé, avec l'aide de Mlle V. Fotou, au nettoyage et à l'étude architecturale des pièces suivantes: V 3, V 4, V 5, IV 2, IV 1, IV 6 et IV 5. Ce travail a permis de préciser la description de ces pièces et de compléter la documentation photographique.

Jonction du Quartier Mu et de l'Atelier de Sceaux

Un nettoyage, effectué du 30 juin 1980 au 19 juillet

1980 par J. C. Poursat, avec la collaboration de B. Dettournay, assistante, et de M. Schmid, architecte, a porté sur le bâtiment de dimensions restreintes (9 × 10 m environ) appelé "bâtiment aux jarres" dans la Chronique des Fouilles du BCH 103 (1979), p. 666, qui se trouve compris entre l'Atelier de Sceaux, au Nord, et le Quartier Mu, au Sud. Ce bâtiment, situé dans une zone de terrain bouleversée dans l'Antiquité et à l'époque moderne, avait déjà été fouillé par parties successives, à trois reprises:

— en 1956, par A. Dessenne, qui avait mis au jour une pièce-magasin avec des jarres en place, et une partie du mur extérieur Sud;

— en 1965, par J. C. Poursat lors d'un sondage (sondage 2 sur le plan BCH 90 (1966), p. 1044 fig. 1);

— en 1978 enfin par J. C. Poursat; la fouille avait alors permis de reconnaître les limites de ce bâtiment et ses pièces principales, qui avaient reçu, sur le plan dressé en 1978, les nos VIII 1, VIII 2, VIII 3 et VIII 4.

Le nettoyage de 1980 avait pour but de permettre un relevé exact du plan d'ensemble et de préciser certains points de l'organisation de ce bâtiment que la fouille par tranches successives n'avait par permis de clarifier. Il a été ainsi possible, de reconnaître, à l'Est, le système d'entrée du bâtiment, et de restituer, dans le sondage 2 de 1965, l'emplacement d'un escalier qui desservait l'étage. L'étage reposait, au Sud-Est, sur des soubassements directement établis sur le rocher naturel, tandis que vers l'Ouest, où un énorme rocher, dépassant de près d'un mètre au-dessus du sol, servait là aussi d'appui aux murs, deux pièces-magasin et une petite salle à banquettes avaient été aménagées au niveau du rez-de-chaussée.

C'est dans cette salle à banquettes, près du rocher, qu'a été retrouvé un groupe d'objets tombés de l'étage jusque sur le sol du rez-de-chaussée, qui a permis de déterminer la fonction du bâtiment: un "tour" de potier et un fragment d'un second, des moules en terre-cuite destinés notamment à la fabrication de coquillages, et les coquillages naturels qui servaient de modèles, parmi lesquels de grands "tritons". Il apparaît donc qu'il y avait là un atelier de potier, dont une part au moins de la production pouvait être destinée aux sanctuaires de la ville (un "triton" en argile avait été retrouvé en 1965 dans le "Sanctuaire MM II": BCH 90 (1966), fig. 25, p. 534).

D'autre part, à l'Ouest de cet atelier, la pièce IV 14 du Quartier Mu, entièrement fouillée par A. Dessenne en 1956 et ensuite remblayée, a été de nouveau dégagée afin qu'un relevé précis des murs de l'angle Nord-Est puisse être dressé.

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Χανίων

Κατά το 1980 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των ευρημάτων από τις ανασκαφές του 1979 και προχώρησαν σε ικανοποιητικό βαθμό οι εργασίες καθαρισμού, συγκόλλησης και συντήρησης των ευρημάτων από τις φετινές έρευνες. Παράλληλα συνεχίστηκε η καταγραφή και τακτοποίηση των πρόσφατων αποκτημάτων, καθώς και η σχεδίαση και φωτογράφιση παλιών και νέων. Στις παραπάνω εργασίες απασχολήθηκαν οι δόκιμες Επιμελήτριες Αρχαιοτήτων Ν. Δημοπούλου-Ρεθεμιωτάκη και Μ. Τσιποπούλου, οι επιστημονικοί βοηθοί Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη (από τον Ιούνιο δόκιμη Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων), Στ. Μαρκουλάκη, Μ. Πωλογιώργη και Β. Νινιού, ο τεχνίτης συγκολλητής Κ. Κωνσταντάκης και η βοηθός συγκολλητρια Βασ. Κωνσταντάκη, οι σχεδιάστριες Παρ. Κασικανδαράκη, Μ. Μανατάκη και Μ. Μαρκαντωνάκη, καθώς και ο φωτογράφος Στ. Αλεξάνδρου.

Ως προς τις συνεχιζόμενες εργασίες στερέωσης του μουσείου βλ. παρακάτω τη σχετική έκθεση.

Συλλογή Μητσοτάκη

Η συλλογή Μητσοτάκη πλουτίστηκε κατά το 1980 με σημαντικό σύνολο ΠΜ I-MM I αντικειμένων. Πρόκειται για πήλινα και λίθινα αγγεία, σφραγίδες, κοσμήματα και εγχειρίδια. Ιδιαίτερα ενδιαφέρονσα είναι χάλκινη ομφαλωτή φιάλη με επιγραφή σε γραμμική Α.

Η καταγραφή και μελέτη της συλλογής γίνεται από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Τσιποπούλου ενώ την ευθύνη για την καταγραφή και τον έλεγχο της συλλογής έχει η Εφορεία.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χανιά

Οικόπεδο Βασιλέλη-Σπλάντζια

Στο οικόπεδο αυτό έγινε δοκιμαστική ανασκαφή, για να διαπιστωθεί αν υπάρχουν κι εδώ, όπως σε δύο απέναντι οικόπεδα (οικόπεδο Γαλλιά, ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 582) λείψανα μινωικής εποχής.

Σκάφτηκαν δύο τάφροι, οι οποίες αποκάλυψαν ότι το μεγαλύτερο μέρος του χώρου κατελάμβανε λάκκος, μάλλον κλασικής εποχής, που είχε καταστρέψει όλα τα

μινωικά λείψανα. Ο λάκκος αυτός περιείχε, εκτός από πολλές πέτρες, πάρα πολλά όστρακα, κυρίως κλασικής εποχής, αλλά και μινωικά, ελληνιστικά, ρωμαϊκά και λίγα υστερότερα, πολλά βαρίδια (μερικά με σφραγίδα) και τμήματα δύο γυναικείων ειδωλίων.

Μικρό τμήμα μόνο, διαστ. 1,50 × 3,50 μ., της μιας τάφρου, στα ανατολικά του οικοπέδου έδωσε αρχιτεκτονικά λείψανα μινωικής εποχής (Πίν. 309 α). Τα λείψανα αυτά περιορίζονταν σε τέσσερις τοίχους κατασκευασμένους από πέτρες και λάσπη (σε βάθος από 0,85 ως 2,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους), με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. — οι τρεις μάλιστα ήταν ακριβώς στην ίδια θέση, ο ένας κάτω από τον άλλο — και σε πολλά (οκτώ) αλληπάλληλα δάπεδα από πηλό ή στρώση κούσκουρα, βάθ. 1,40-1,88 μ. Μόνο το πρώτο απ' όλα αυτά τα δάπεδα χρονολογείται στην ΥΜ I περίοδο· όλα τα υπόλοιπα, καθώς και οι τοίχοι ήταν σε στρώματα που έδωσαν ανάμεικτη, αλλά αξιόλογη κεραμική της ΠΜ περιόδου. Επίσης βρέθηκαν λεπίδες οψιανών, ένα εργαλείο από σχιστόλιθο, ένα πήλινο βαρίδι, ένα κομμάτι από ορεία κρύσταλλο και ένα ολόκληρο άβαφο κωνικό κύπελλο ΜΜ περιόδου.

Το οικόπεδο δόθηκε για οικοδόμηση. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Β. Νινιού.

Καστέλλι Χανίων

Οικόπεδα Χατζηδάκη - Καλαμαρίδου

Συνεχίστηκε και φέτος, η ανασκαφή στα παραπάνω οικόπεδα που άρχισε ως δοκιμαστική το 1978. Η έρευνα στις τάφρους Α και Β που είχαν ανοιχτεί τότε διακόπηκε όταν διαπιστώθηκε η ύπαρξη μινωικών αρχιτεκτονικών λειψάνων σε μεγάλο βάθος.

Στην ανασκαφή πήρε μέρος η επιστημονική βοηθός Στ. Μαρκουλάκη.

Τάφος Β. Η συνέχιση της έρευνας αρχικά εντοπίστηκε στην τάφρο Β όπου είχαμε φτάσει στα ΥΜ III στρώματα, εκτός από τη νοτιοανατολική γωνία, όπου είχε γίνει τομή βαθύτερα μέχρι το ΥΜ I στρώμα.

Σε βάθος 2,04 - 2,20 μ. αφαιρέθηκαν τμήματα δύο ΥΜ III τοίχων, και κάτω από αυτούς σκάφτηκαν στρώσεις με ανάμεικτη ΥΜ IIIA και Β κεραμική.

Κοντά στη βορειοδυτική γωνία της τάφρου, σε βάθος 2,70 μ. σημειώθηκε η ύπαρξη στρώματος από καστανοκίτρινο χώμα με άμμο και κάψιμο που έδωσε αρκετή ποσότητα ΥΜ II κεραμικής (κομμάτια από εφυραϊκές κύλικες κτλ.).

Στο ίδιο περίπου βάθος (2,76 μ.) στη νοτιοδυτική γωνία της τάφρου παρουσιάστηκε στρώση στάχτης και κάρβουνου που κάλυπτε μια ελλειψοειδή εστία από πηλό, το υπόλοιπο τμήμα της οποίας πρέπει να συνεχίζεται στον άσκαφτο χώρο. Γύρω στη στρώση σωζόταν τμήμα χωματένιου δαπέδου με πολλά κομμάτια κάρ-

βουνου. Η κεραμική που βρέθηκε εδώ ήταν ΥΜ Ι και ΥΜ ΙΙ.

Κάτω από την εστία σε βάθος 2,92-3 μ., αποκαλύφθηκε ΥΜ Ι πλακόστρωτο που στη βορειοδυτική γωνία διακόπτεται από χτιστό λάκκο μέσα στον οποίο βρέθηκαν πάρα πολλά όστρακα και δύο ολόκληρα ΜΜ/ΥΜ Ι σκουτέλια (κωνικά κύπελλα). Στο ίδιο επίπεδο με το πλακόστρωτο, στα ανατολικά, βρέθηκε τμήμα δαπέδου από κόκκινο ηλιόμοιο μ' εκείνο που είχαν δώσει τα εναλλασσόμενα ρυθμού κύπελλα (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 368).

Το δάπεδο εκείνο σ' αυτή τη φάση αφαιρέθηκε για να γίνει στρωματογραφική τομή βαθύτερα. Το σκάψιμο έφτασε μέχρι τα 3,81 μ. (βαθύτερα ήταν αδύνατο να συνεχιστεί) και απέδειξε ότι υπάρχουν ΜΜ στρώματα σ' αυτό το χώρο.

Στη βόρεια πλευρά της τάφρου αποκαλύφθηκαν δύο άσχημα διατηρημένοι ΥΜ Ι τοίχοι (βάθ. 2,33 - 2,47 μ.) που συνεχίζονται εκτός τάφρου προς Β. και Δ.

Τάφος Γ (3 × 4 μ.). Στα δυτικά της τάφρου Α στην ίδια κατεύθυνση μ' αυτήν αμέσως κάτω από την επιφάνεια, βρέθηκε νεωτερικός τοίχος που έφτανε μέχρι τα 0,20 μ. Το νότιο μισό της τάφρου κατελάμβανε μεγάλος σύγχρονος λάκκος που έφτανε μέχρι τα 2 μ.

Κάτω από τον τοίχο υπήρχε ρωμαϊκό στρώμα, πάχ. πλέον του 1 μ. Μέσα σ' αυτό φάνηκε δεύτερος τοίχος με κατεύθυνση Β-Ν. μάλλον ελληνιστικός, που έφτανε μέχρι τα 1,61 - 1,80 μ. Το επόμενο στρώμα μέχρι βάθος 2,05 - 2,16 μ. περιείχε ανάμειχτη γεωμετρική, αρχαϊκή και κλασική κεραμική.

Τα μινωικά στρώματα είχαν κανονική αλληλουχία. Υπήρχε καθαρό ΥΜ ΙΙΙΓ στρώμα και τμήμα δαπέδου από μικρά χαλίκια της ίδιας εποχής, βάθ. 2,16 μ. Στο επίπεδο των 2,22-2,24 μ. σημειώθηκαν έντονα σημάδια ΥΜ ΙΙΒ καταστροφής: πεσμένες πέτρες και πλάκες, καμένο ξύλο και καμένες πλίνθοι.

Στην ίδια εποχή φαίνεται ν' ανήκει ένας πλατύς τοίχος με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., πατά πάνω στο ΥΜ Ι στρώμα (ΥΜ ΙΙ φάση δεν υπήρχε εδώ) (Σχέδ. 1).

Το ΥΜ Ι στρώμα βρισκόταν σε διαφορετικές στάθμες. Στη βόρεια πλευρά άρχιζε από τα 2,39 μ. με πεσμένες πλάκες και κομμάτια ελαφρόπετρας κι αλλού χαμηλότερα, με πολύ κάψιμο και καμένες πλίνθους.

Σε βάθος 2,23 - 2,33 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα ΥΜ Ι κτίσματος (Σχέδ. 1, το βορειοδυτικό τμήμα του δωματίου 1). Μέσα στο δωμάτιο βρέθηκαν πεσμένα μερικά ΥΜ Ι κωνικά κύπελλα (σκουτέλια) κι ανάμεσά τους διακοσμημένα ΥΜ ΙΒ όστρακα (βάθος 2,61 - 2,67 μ.). Το σκάψιμο σταμάτησε σ' αυτό το επίπεδο μέσα στο δωμάτιο για να σκαφτεί ενιαία με τη συνέχεια του, κάτω από το διάδρομο Α/Γ.

Ανάμεσα στον ΥΜ ΙΙΒ και τον ΥΜ Ι δυτικό τοίχο του δωματίου 1 έγινε στρωματογραφική τομή βαθύτερα,

όπου κάτω από τα ΥΜ Ι βρέθηκαν ΜΜ και βαθύτερα ΠΜ όστρακα.

Διάδρομος Α/Γ. Η στρωματογραφία του διαδρόμου παρουσίαζε αντιστοιχία μ' εκείνη της τάφρου Γ. Υπήρχε ρωμαϊκό και ελληνιστικό στρώμα, ενώ σε βάθος 1,35 μ. άρχιζε ένας γεωμετρικός τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και έφτανε μέχρι τα 1,77 - 1,83 μ. (Πίν. 309 β). Τα μινωικά στρώματα του διαδρόμου σκάφτηκαν μαζί με άσκαφτο τμήμα της τάφρου Α (έτσι το πλάτος του σκαπτόμενου χώρου ήταν 1,70 μ. περίπου).

Αρχιτεκτονικά ΥΜ ΙΙΙ λείψανα δεν υπήρχαν. Στο βόρειο τμήμα άρχιζε ένας ΥΜ ΙΙΒ λάκκος (από τα 2,07 μ. που προχωρούσε βαθιά στο ΥΜ Ι στρώμα, στα βόρεια του δωματίου 1, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα και δεύτερου δωματίου του ίδιου κτίσματος (δωμάτιο 2).

Στην επίχωση του δωματίου 1 βρέθηκε και δεύτερη ομάδα από πεσμένα κύπελλα (σκουτέλια) σε βάθος 2,80-2,90 μ. Βαθύτερα, στα 3,12 μ., βρέθηκε πλακόστρωτο δάπεδο (Πίν. 310 α) κατεστραμμένο στο νότιο τμήμα από ένα λάκκο, που έδωσε ΥΜ ΙΑ κεραμική.

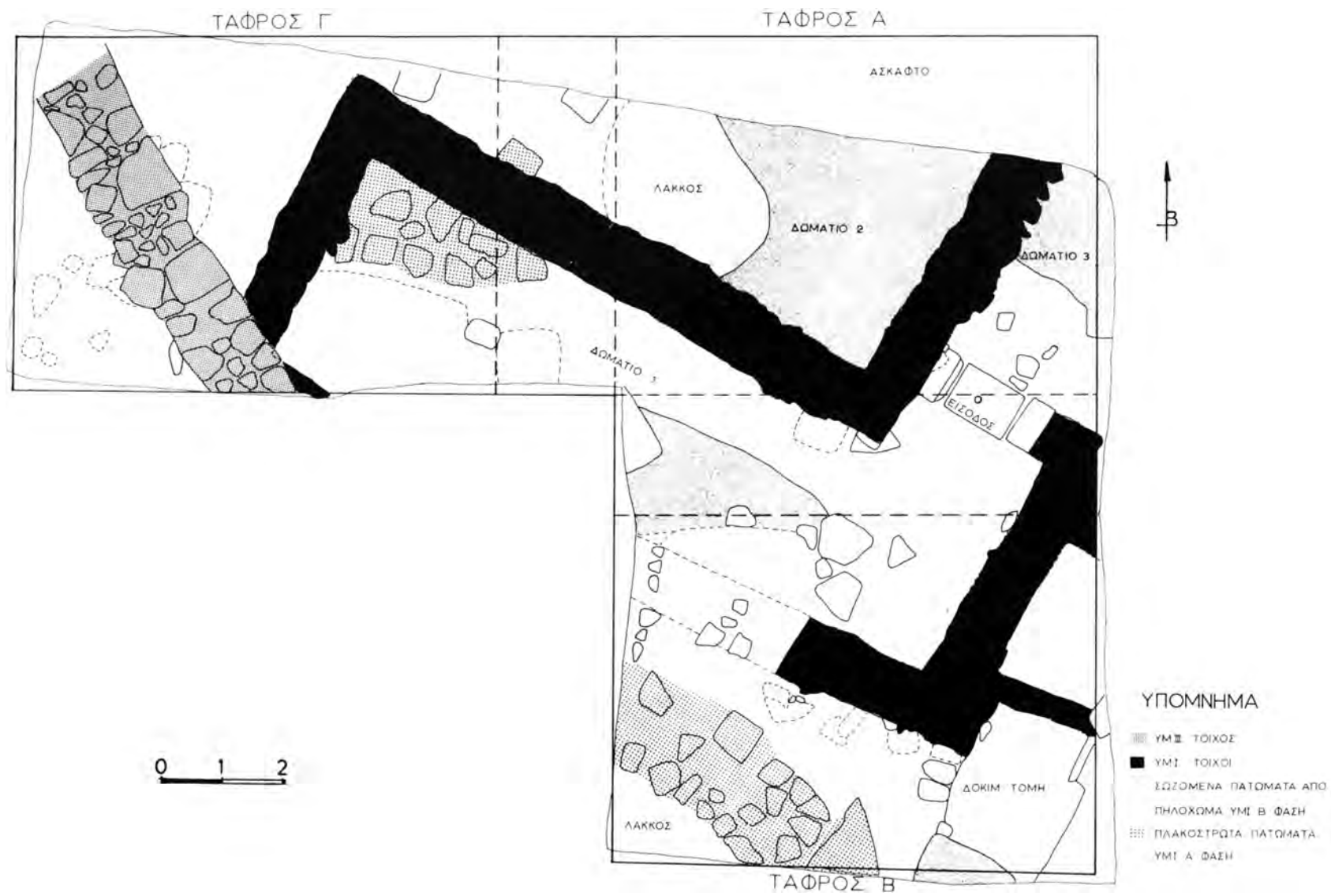
Διάδρομος Α/Β. Στη συνέχεια σκάφτηκε και ο άλλος διάδρομος για να ενοποιηθεί πλέον όλη η ανασκαφή και ν' αποκαλυφθεί το ΥΜ Ι κτίριο. Κάτω από την επιφάνεια βρέθηκε η συνέχεια του ρωμαϊκού τοίχου (2) της τάφρου Α (με κατεύθυνση Β.-Ν.) ο οποίος αφαιρέθηκε. Έτσι μαζί με το διάδρομο Α/Β σκάφτηκαν και τα στρώματα κάτω απ' αυτόν τον τοίχο, στο ανατολικό τμήμα της τάφρου Α (η τάφος Α ουσιαστικά ήταν άσκαφτη γιατί το 1978 είχε γίνει μόνο δοκιμαστική τομή μέσα σ' αυτή).

Μετά το ρωμαϊκό και το ελληνιστικό στρώμα, κατά σειρά, βρέθηκε γεωμετρικό, ενώ στο ανατολικό τμήμα του διαδρόμου (προς την τάφο Β) υπήρχε κλασικός λάκκος που έφτανε μέχρι το ΥΜ Ι στρώμα.

Στο τμήμα του δωματίου 1 που αποκαλύφθηκε, εδώ τα ΥΜ ΙΙ στρώματα έφταναν χαμηλότερα από την επιφάνεια των τοίχων του. Υπήρχε και ΥΜ ΙΙ κεραμική φάση σε αντιστοιχία μ' αυτήν της τάφρου Β. Σε βάθος 2,89 μ. βρέθηκε χωματένιο δάπεδο με ίχνη έντονης πυράς, που ανήκει στην ΥΜ ΙΒ περίοδο.

Στην τάφο Α αποκαλύφθηκε και το υπόλοιπο τμήμα του δωματίου 2 με δάπεδο από κόκκινο ηλιόμοιο (βάθ. 2,86 μ.) (Σχέδ. 1· Πίν. 310 β). Πάνω σ' αυτό βρέθηκαν λίγα σκουτέλια και σε υπερκείμενη στρώση ένα ΥΜ ΙΙ αγγείο.

Στ' ανατολικά του δωματίου 2 αποκαλύφθηκε και τρίτο δωμάτιο (3) που συνεχίζεται στον άσκαφτο χώρο, όπως και το 2, με δάπεδο από γκριζό ηλιόμοιο, βάθ. 2,65 μ. Το δωμάτιο 3 επικοινωνεί με το δωμάτιο 1 με ωραία είσοδο από πέτρινες βάσεις παραστάδων και κτώφλι. Αντίθετα, σ' αυτή τη φάση της ανασκαφής, δε βρέθηκε πρόσβαση στο δωμάτιο 2.

Σχέδ. 1. Καστέλλι Χανίων. Οικόπεδο Χατζηδάκη - Καλαμαρίδου. Κατόψεις τάφρων Α, Β, Γ.

Με την ενοποίηση των τριών τάφρων ξεκαθαρίστηκε τμήμα ενός μεγάλου ΥΜ Ι σπιτιού (Πίν. 310 γ) που αποτελείται από ένα μακρύ διάδρομο (δωμάτιο 1), μήκ. 6,10, πλ. 2 μ., ο οποίος στ' ανατολικά ορίζεται από τους κατεστραμμένους τοίχους που είχαν βρεθεί στην τάφρο Β (μέρος του διαδρόμου στον άσκαφτο χώρο, θ' αποκαλυφθεί στην επόμενη ανασκαφική φάση) και δύο δωμάτια των οποίων η ανασκαφή δεν έχει επίσης ολοκληρωθεί.

Το σπίτι φαίνεται να συνεχίζεται προς τ' ανατολικά (έχει φανεί η αρχή άλλων τοίχων που γωνιάζουν με το διάδρομο) αλλά εδώ πλησιάζουμε πλέον τα όρια του οικοπέδου και η ανασκαφή είναι αδύνατη.

Από τα ανασκαφικά δεδομένα φαίνεται ότι έχουμε δύο αρχιτεκτονικές φάσεις (Σχέδ. 1). Στην ΥΜ ΙΒ φαίνεται ν' ανήκουν τα δάπεδα από πηλό ενώ στην προηγούμενη (την ΥΜ ΙΑ) ανήκουν τα πλακόστρωτα δάπεδα (το πλακόστρωτο της τάφρου Β φαίνεται ν' ανήκει σε εξωτερική αυλή).

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Συνεχίστηκε για έβδομη χρονιά η κοινή ελληνοσουηδική ανασκαφή στην πλατεία Αγίας Αικατερίνης με διευθυντή ανασκαφής τον Γ. Τζεδάκι.

Πήραν μέρος από τη σουηδική πλευρά οι Erik Hallager, Helle Vandekilde, Annete Henriksen και από την ελληνική η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ν. Δημοπούλου και οι επιστημονικοί βοηθοί Στ. Μαρκουλάκη και Β. Νινιού-Κινδελή.

Τάφος 16. Η τάφος 16 (3-6 μ.) βρίσκεται στα βόρεια του ανασκαφικού χώρου (Σχέδ. 2). Σ' αυτή τη φάση δεν ολοκληρώθηκε η ανασκαφή όλων των στρωμάτων της. Αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε βενετσιάνικος τοίχος που είχε εν μέρει καταστρέψει τα μινωικά στρώματα. Βαθύτερα, στο νότιο τμήμα της τάφρου, βρέθηκαν τα λείψανα δωματίου της ΥΜ ΙΙΙ Γ περιόδου που περιλάμβαναν ένα τοίχο (βάθ. 0,23 - 0,32 μ.) φτιαγμένο από ακατέργαστες πέτρες και χώμα κι ένα δάπεδο από πατημένο χώμα. Πάνω στο δάπεδο βρέθηκε μία μικρή εστία, διαστ. 0,40 × 0,55 μ., που οριζόταν από μία λωρίδα ηλοχώματος σχεδόν ορθογωνίου περιγράμματος.

Αυτό το κτίριο ήταν εν μέρει κατασκευασμένο πάνω σ' ένα ΥΜ ΙΙΒ λάκκο που έδωσε πλούσια κεραμική και δύο πολύ ενδιαφέροντα ευρήματα: ένα όστρακο διακοσμημένο, ψευδόστομου αμφορέα με επιγραφή σε γραμμική Β *ru-ti* και το πρόσωπο από πήλινο ειδώλιο με γραπτή διακόσμηση (μέγεθος περίπου ένα τρίτο του φυσικού), του εργαστηρίου Κυδωνίας (Πίν. 311 α).

Η ανασκαφή σταμάτησε όταν άρχισαν ν' αποκαλύπτονται τα ΜΜ στρώματα που σ' αυτό το χώρο βρίσκονται κάτω από τα ΥΜ ΙΙΙ, εφόσον δεν υπάρχει εδώ ΥΜ Ι φάση.

Τάφος 17. Η τάφος 17 ανοίχτηκε στο νοτιοδυτικό άκρο της ανασκαφής, ανάμεσα στις τάφρους 14 και 15 (Σχέδ. 2). Είχε διαστάσεις 5 × 5,50 μ., έκταση που στη συνέχεια περιορίστηκε σημαντικά από την εμφάνιση τριών βενετσιάνικων τοίχων κατά μήκος των τριών πλευρών της τάφρου (εκτός της δυτικής).

Ο μεγαλύτερος από αυτούς άρχισε σχεδόν από την επιφάνεια του εδάφους και έφτανε μέχρι το δάπεδο του σπιτιού ΙV. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα, πάχ. περίπου 0,40 μ., βρέθηκε το ΥΜ ΙΙΙ στρώμα στην αρχή του οποίου φάνηκαν υπολείμματα δαπέδου (βάθ. 1,47 - 1,85 μ.). Λίγο βαθύτερα, σ' όλη την έκταση της τάφρου, βρέθηκαν πολλές πεσμένες πέτρες που προέρχονταν από την καταστροφή τοίχων. Μετά την αφαίρεσή τους αποκαλύφθηκαν τμήματα τεσσάρων δωματίων που ανήκουν στο ίδιο κτίριο και επικοινωνούν με κανονικές εισόδους με πέτρινες βάσεις παραστάδων και πλάκες στη θέση των κατωφλιών (Σχέδ. 3).

Από το σωζόμενο τμήμα τους είναι δυνατό να υπολογιστούν οι διαστάσεις μόνο των δύο δωματίων: 4 × 5 μ. το μεγαλύτερο (D) και 3 × 5 μ. το μικρότερο (C). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από ακανόνιστες πέτρες με λάσπη ως συνδετικό υλικό. Σώζονται μέχρι ύψος 0,85 μ. Τα δάπεδα είναι από πατημένο χώμα (Πίν. 311 β) (το ένα απ' αυτά —δωμάτιο Β— με μικρά χαλίκια). Το βάθος τους κυμαίνεται στα επίπεδα από 2,15 μ. (δωμάτιο Β) μέχρι 2,40/2,47 (δωμάτιο C). Στο δωμάτιο Β (Σχέδ. 3) σε δεύτερη χρήση του δαπέδου η επιφάνειά του επιστρώθηκε με όστρακα από διακοσμημένα αγγεία (βάθ. 2,09 μ.). Στο δωμάτιο Α το δάπεδο είχε αλλεπάλληλες στρώσεις εκτός από τη σωζόμενη βορειοδυτική γωνία όπου υπήρχε μόνο η επιφανειακή στρώση με έντονα ίχνη φωτιάς. Κάτω απ' αυτή βρισκόταν ένα πηγάδι σκεπασμένο με πλάκες που τις περιέβαλαν πέτρες σε κυκλική διάταξη.

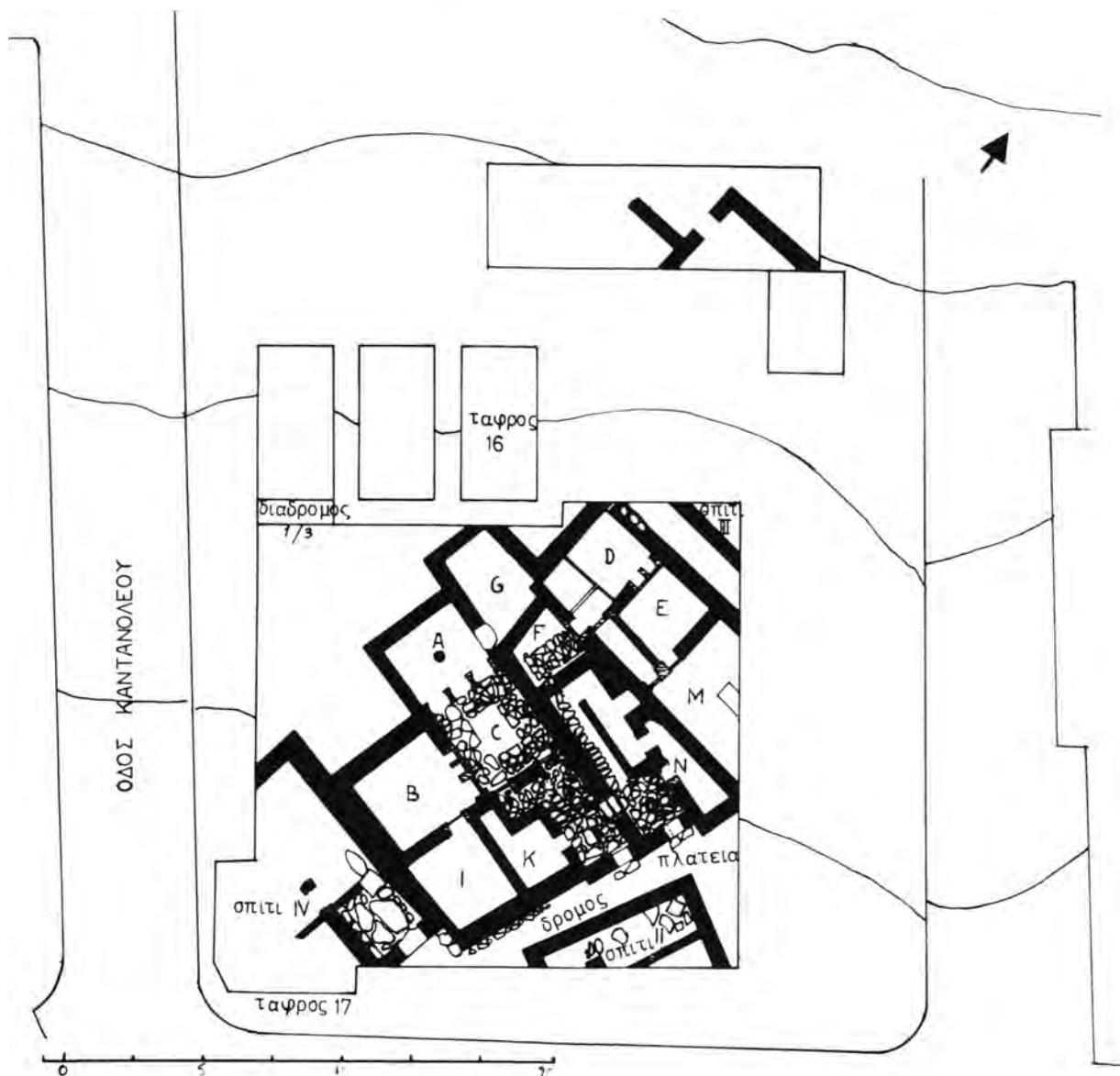
Στο δάπεδο των δωματίων Α και C βρέθηκαν έντεκα σπασμένα αγγεία που χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο (Πίν. 311 γ-δ). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία χειροποίητων οστράκων με μαύρο στίλβωμα μέσα στο ίδιο (ΥΜ ΙΙΒ) στρώμα από το οποίο λείπει εντελώς η ΥΜ ΙΙΓ κεραμική.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του κτιρίου δείχνουν ότι πιθανώς χτίστηκε σε πρωιμότερη φάση (ΥΜ ΙΙΑ).

Το τμήμα της ανασκαφής, αυτό της ΥΜ ΙΙΙ εγκατάστασης είναι το καλύτερα διατηρημένο και γι' αυτό κρίθηκε διατηρητέο.

Για τη διερεύνηση των ΥΜ Ι λειψάνων και στο χώρο αυτό έγιναν δύο τομές στα δωμάτια Α και D του ΥΜ ΙΙΙ Α/Β σπιτιού. Το στρώμα καταστροφής άρχισε αμέσως κάτω από τα δάπεδα, από βάθος 2,55 - 2,70 μ.

Στην τομή που έγινε στο δωμάτιο D αποκαλύφθηκε η συνέχεια του σπιτιού ΙV. Συγκεκριμένα βρέθηκε ένας τοίχος (βάθ. 2,74 μ.) από ακατέργαστες πέτρες, λάσπη

Σχέδ. 2. Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα της ανασκαφής.

και κούσκουρα με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και ένα δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα (βάθ. 3,26 μ.).

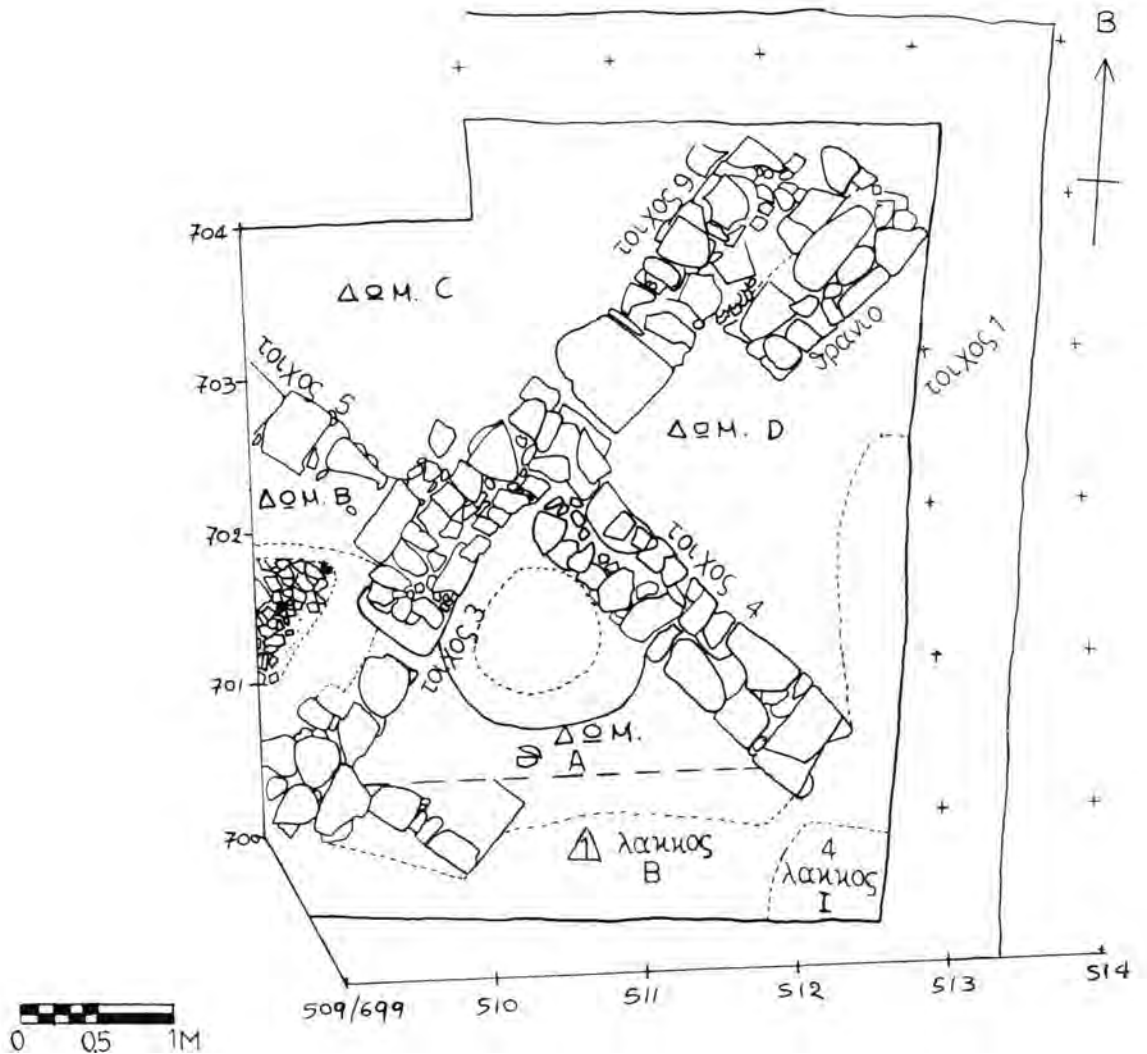
Πάνω στο δάπεδο υπήρχαν πολλά κομμάτια καμένου ξύλου (το κάρβουνο κάλυπτε σχεδόν όλη την επιφάνειά του). Στα ΝΑ. δίπλα στον τοίχο βρέθηκαν δώδεκα ολόκληρα αγγεία διαφόρων σχημάτων (τριποδικά, σκουτέλια, κύπελλα, λυχνάρι και ωραίο αλάβαστρο με καπάκι) (Πίν. 311 ε-στ· 312 α). Από τα άλλα κινητά ευρήματα σημαντικότερο είναι πήλινο ομοίωμα ποδιού (Πίν. 312 β).

Διάδρομος 1/3. Ο διάδρομος των παλιών τάφρων 1 και 3 διαστ., 0,50 × 3 μ., και κατεύθυνσης Α.-Δ., σκά-

φτηκε για να ενοποιηθεί η τάφος 1 με την υπόλοιπη ανασκαφή (Σχέδ. 2).

Αμέσως μετά το επιφανειακό στρώμα, σε βάθος 0,33-0,47 μ., αποκαλύφθηκε νεότερος τοίχος κατασκευασμένος από ακατέργαστες πέτρες και αραιό σοβά ο οποίος πατούσε μερικά πάνω σε γεωμετρικό λάκκο.

Στο ίδιο επίπεδο περίπου με το λάκκο βρέθηκαν δύο πιθάρια (Πίν. 312 γ) πεσμένα από Β. προς Ν. και σπασμένα από πέτρες που είχαν πέσει επάνω τους. Το πιθάρι 1 προς Α. σε βάθος 0,84-1,08 μ., είναι γεωμετρικό και έχει διακόσμηση από ανάγλυφες ταινίες με εγχάρακτα κοσμήματα. Το πιθάρι 2 (βάθ. 0,97 - 1 μ.), του οποίου η

Σχέδ. 3. Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης. Τάφος 17. Κάτοψη της ανασκαφής.

βάση είχε βρεθεί κατά την ανασκαφή της τάφρου 1 το 1970 είναι ΥΜ ΙΙΙΓ και διακοσμείται επίσης από πολλές ανάγλυφες ταινίες (σχοιινιά).

Κάτω από το πιθάρι 1 υπήρχε ένας μικρός ΥΜ ΙΙΙΓ λάκκος (λάκκος C) σε βάθος 1,24-1,45 μ., ενώ κάτω από το πιθάρι 2 (ανατολικό τμήμα) έφτανε μέχρι τα 1,24 μ.

Βαθύτερα (βάθ. 1,35 μ.) αποκαλύφθηκε τμήμα δάπεδου από πατημένο χώμα και λίγες αραιές πλάκες (δάπεδο 1) που ανήκε στο ίδιο στρώμα. Στην αμέσως προηγούμενη χρονική περίοδο ΥΜ ΙΙΙΒ ανήκαν δύο άλλα παρακείμενα δάπεδα (Πίν. 312 δ), το δάπεδο 2 (βάθ. 1,45 μ.) από πλάκες και το δάπεδο 3 (βάθ. 1,49 μ.) στα

ανατολικά του προηγούμενου, από πατημένο χώμα με στάχτη και κάψιμο. Η κεραμική ειδικά απ' αυτό ήταν κυρίως του εργαστηρίου Κυδωνίας.

Κάτω από τα δάπεδα 2 και 3, χωρίς τη μεσολάβηση ΥΜ Ι στρώματος, άρχιζε το ΜΜ στρώμα. Εδώ σε βάθος 1,58 μ. αποκαλύφθηκε ΜΜ τοίχος χτισμένος με μικρές ακατέργαστες πέτρες (κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.) που γωνιάζει με άλλο ΜΜ τοίχο που είχε βρεθεί σε δοκιμαστική τομή της τάφρου 1 κατά την ανασκαφή του 1970.

Στα 1,88 μ. βρέθηκε και το δάπεδο του ΜΜ δωματίου (δάπεδο 4) από κόκκινο πηλόχωμα. Η βόρεια γωνία του δωματίου βρίσκεται κάτω από ένα μεγάλο ΥΜ ΙΙΙ τοίχο

της τάφρου I που είχε αφεθεί στη θέση του κι έτσι δεν ήταν δυνατό να συνεχιστεί η αποκάλυψή του.

Στο δυτικό τμήμα του διαδρόμου το δάπεδο του MM δωματίου είχε καταστραφεί από μεγάλο λάκκο (λάκκος D) που προχωρούσε μέχρι βάθος 2,02 - 2,18 μ. και ο οποίος περιείχε άφθονη κεραμική ΥΜ ΠΒ και κυρίως ΥΜ ΠΓ, καθώς και μερικά χειροποίητα στιλβωτά όστρακα (black-polished). Στον πυθμένα του λάκκου βρέθηκαν κομμάτια κατεστραμμένης πήλινης κατασκευής που μοιάζει με φούρνο (Πίν. 313 α). Μέσα σ' αυτόν υπήρχαν αλληπάλληλες στρώσεις στάχτης και γκρίζου χρώματος με κάρβουνα που συνεχίζονταν μέχρι βάθος 2,74 μ. όπου σημειώθηκε αλλαγή σε MM στρώμα.

Στο δωμάτιο E (του σπιτιού I) έγινε μια δοκιμαστική τομή, διαστ. 1,80 × 2,20 μ., για στρωματογραφικό έλεγχο.

Το δάπεδο του δωματίου ήταν από σκληρό πατημένο πηλόχωμα με έντονα τα ίχνη της φωτιάς. Βρισκόταν σε βάθος 2,13-2,28 μ. και είχε πάχος 0,01-0,02 μ. Κάτω από αυτό βρέθηκε ένα λεπτό υπόστρωμα που περιείχε κυρίως MM αλλά και ΥΜ I όστρακα. Κανονικά MM στρώμα, όπως περιμέναμε, δεν υπήρξε, αλλά αμέσως από κάτω άρχιζε το ΠΜ στρώμα. Το χρώμα ήταν πηλώδες, κόκκινο με διαλυμένο κίτρινο κούσκουρα. Στην αρχή του στρώματος, βάθ. 2,34-2,36 μ., βρέθηκαν πέντε-έξι πήλινα σφαιρικά βαρίδια. Σε βάθος 2,33 - 2,34 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα ενός λασπόχτιστου τοίχου με αραιές πέτρες και πήλινο επίχρισμα και στις δύο πλευρές του. Είχε κατεύθυνση Β.-Ν. Στα δυτικά του τοίχου, σε βάθος 2,55 μ., βρέθηκε πήλινο δάπεδο με παχιά στρώση στάχτης πάνω σ' αυτό. (Πίν. 313 β).

Πάνω στο δάπεδο αυτό υπήρχε μια μνηοειδής εστία κατασκευασμένη από κίτρινο πηλό (Πίν. 313 γ). Έχει διάμετρο 0,27 μ. και σώζεται σε ύψος μέχρι 0,10 μ.

Γύρω της το χρώμα είχε έντονα ίχνη πυράς και στάχτης αλλά μέσα σ' αυτή δεν υπήρχαν ίχνη φωτιάς. Κοντά στην εστία ήταν πεσμένη ανάποδα μια μικρή ΠΜ πρόχους (Πίν. 313 δ). Το σκάψιμο προχώρησε βαθύτερα μόνο στη νοτιανατολική γωνία της τομής. Σε βάθος 2,69 μ. εμφανίστηκε και δεύτερο πήλινο δάπεδο και κάτω από αυτό βρέθηκε η βάση μεγάλου υπονεολιθικού αγγείου. Βαθύτερα στα 2,85 μ. βρέθηκε ο φυσικός βράχος.

Από τα μικρά ευρήματα του ΠΜ στρώματος ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία μικρών κομματιών χαλκού, βάθ. 2,60 μ., και το πλήθος ξυραφιών από οψιανό.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Χανιά

Οδός Περίδου (οικόπεδο Μαρινάκη)

Το Νόεμβριο του 1980 σε σωστική ανασκαφή στην

παραπάνω οδό σκάφτηκε μικρό τμήμα στον ελεύθερο χώρο του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκαν τα οικοδομικά λείψανα τεσσάρων διαφορετικών φάσεων από τους ύστερους κλασικούς χρόνους μέχρι την εποχή της ρωμαιοκρατίας (Πίν. 314 α).

Τα στρώματα ήταν διαταραγμένα και δεν ήταν δυνατό να χρονολογηθούν ακριβώς οι διάφορες οικοδομικές φάσεις. Περιλάμβαναν τοίχους κατασκευασμένους από πέτρες και λάσπη, δάπεδα από χρώμα ή μικρές πέτρες και μία κατασκευή από κεραμίδες. Τα κινητά ευρήματα ήταν πολλά όστρακα, τρία μεγάλα ακέραια ιγδία του 4ου αι. π.Χ. (Πίν. 314 β), τρία φθαρμένα χάλκινα νομίσματα, μία αιχμή βέλους, πήλινα βαρίδια κ.ά.

BANNA NINIOY-KINΔEAH

Νεροκούρου Κυδωνίας

Συνεχίστηκε και φέτος η κοινή ελληνοϊταλική ανασκαφή με διευθυντή τον Γ. Τζεδάκι. Πήραν μέρος από την ελληνική πλευρά οι αρχαιολόγοι δρ. Αθ. Κάντα, Στ. Μαρκουλάκη, Μ. Παωλογιώργη και από την ιταλική πλευρά η καθηγήτρια Anna Sacconi, ο καθηγητής Louis Godart, η Loucia Vagnetti και ο Luigi Rocchetti.

Σκοπός της ανασκαφής ήταν να ερευνηθούν διάφορα σημεία στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο όπου είχαν σημειωθεί ενδείξεις για την ύπαρξη μινωικών αρχαιοτήτων κατά τη διάνοιξη νέου αρδευτικού αγωγού από τη γεωργική υπηρεσία. Έτσι δημιουργήθηκαν πέντε τομείς στους οποίους έγιναν νέες δοκιμαστικές τομές ή συνεχίστηκε παλιότερη έρευνα.

Τομέας I. Στο σημείο όπου το καλοκαίρι του 1979 είχε βρεθεί ο λάκκος με την ΠΜ κεραμική, ανοίχτηκαν δύο τάφροι, διαστ. 4 × 4 μ. η κάθε μία, οι οποίες δεν απέδωσαν τίποτα.

Τομέας II. Συνέχιση της έρευνας στο συγκρότημα 2 για να διαπιστωθεί κατά πόσο συνεχίζεται το κτίριο ή όχι. Ανοίχτηκαν δύο νέες τάφροι ΝΔ. και Ε. στα νότια της αρχικής τάφρου Α στα πλαίσια της οποίας είχε αποκαλυφθεί το πλακόστρωτο δάπεδο.

Τοίχοι που να σχετίζονται με το πλακόστρωτο δεν βρέθηκαν, ούτε κανένα άλλο σαφές αρχιτεκτονικό στοιχείο. Διάφορες ακατάστατες πέτρες που φάνηκαν και στις δύο τάφρους, στο επίπεδο περίπου του πλακόστρωτου, περιέπλεξαν μάλλον παρά βοήθησαν στην κατανόηση της αρχιτεκτονικής του συγκροτήματος 2. Ξεχώρισε μόνο μία σειρά από πέτρες με κατεύθυνση ΝΑ.-ΒΔ., μάλλον ασύνδετη με το υπόλοιπο κτίριο. Μία απ' αυτές τις πέτρες σχηματίζει κοιλότητα από τριβή (μυλόπετρα). Η περιορισμένη ποσότητα οστράκων από το χώρο αυτό δεν προσθέτει επίσης κανένα στοιχείο στα ήδη υπάρχοντα (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 391 κ.ε.).

Κρήνη Ραφιόλι

Η θέση Ραφιόλι βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού Μαλάζα, ανατολικά και σε αρκετή απόσταση από το χωριό Νεροκούρου. Είναι μία καταπράσινη λαγκαδιά που πήρε τ' όνομά της από την ομώνυμη βενετσιάνικη κρήνη, στο νοτιοανατολικό μυχό της. Πάνω περίπου από την είσοδο της λαγκαδιάς, στη νοτιοδυτική παρυφή της, βρέθηκε από ιδιώτη και παραδόθηκε στο Μουσείο Χανίων ένας χάλκινος διπλός πέλεκυς (Πίν. 315 α).

Στο σημείο αυτό η πλαγιά είναι πολύ επικλινή και βραχώδης ενώ ψηλότερα, νότια και δυτικά υπάρχουν καλλιεργήσιμα ισόπεδα χωράφια φυτευμένα με ελαιόδεντρα. Η πλησιέστερη κορυφή, οι «αρκαλιές», βρίσκεται σε αρκετή απόσταση ανατολικότερα. Μια πρόσφατη πυρκαγιά είχε αποψιλώσει την περιοχή από τους θάμνους κι έτσι ήταν δυνατό να γίνει συστηματική επιφανειακή έρευνα. Πραγματικά ένα κλιμάκιο από φοιτητές περιηγήθηκε την ευρύτερη περιοχή περισυλλέγοντας όστρακα ενώ ένα ανασκαφικό συνεργείο ερεύνησε το χώρο που είχε βρεθεί ο πέλεκυς και όπου ήταν ορατά μινωικά όστρακα. Ο ανασκάψιμος χώρος ήταν μία κατώφρεια έκτασης περίπου 7 × 18 μ. ανάμεσα σε δύο σχεδόν παράλληλες βραχοσειρές.

Η συνηθισμένη ανασκαφική μέθοδος των τάφρων ήταν δυνατό να εφαρμοστεί εδώ και γι' αυτό χρησιμοποιήθηκαν ως σημεία αναφοράς κάθετοι και οριζόντιοι άξονες που χώρισαν το χώρο σε τρίγωνα ή τετράγωνα, ανάλογα με τη διαμόρφωσή του, και ονομάστηκαν συμβατικά τάφροι (Α-Θ).

Το χώμα, καστανό και χαλαρό με πολλές πέτρες αποτελούσε ενιαίο στρώμα χωρίς φυσικές αλλαγές. Το πάχος του κυμαινόταν από 0,30 μέχρι 0,60 μ. Από κάτω σ' όλη την έκταση του σκάμματος υπήρχε φυσικός βράχος με πολύ ανώμαλη επιφάνεια και κροκαλοπαγή μορφή σε μερικά σημεία.

Τοίχοι ή άλλα αρχιτεκτονικά στοιχεία δε βρέθηκαν. Η κεραμική όμως ήταν άφθονη και ομοιογενής χρονολογικά (ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι) και ποιοτικά μ' αυτή των μινωικών σπιτιών Ι και ΙΙ Νεροκούρου (ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 369 και ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 391). Μεγάλη ποσότητα από όστρακα οικιακών σκευών ήταν διάσπαρτα σ' όλο το χώρο ενώ τα ολόκληρα αγγεία —25 περίπου κωνικά κύπελλα— βρέθηκαν συγκεντρωμένα, σε δύο αλληπάλληλες στρώσεις χώματος, σε σημείο όπου η κλίση του βράχου ήταν λιγότερο έντονη. Τα περισσότερα αγγεία ήταν σπασμένα και πεσμένα ανάποδα ή το ένα μέσα στ' άλλο. Ανάμεσά τους βρέθηκε κομμάτι ζώδιου (τα οπίσθια βοοειδούς) (Πίν. 315 β). Κοντά στο χώρο των αγγείων ο βράχος σχημάτιζε φυσική κοιλότητα, βάθ. 0,70 μ., που ήταν γεμάτη χώμα και άφθονα όστρακα. Δε βρέθηκαν όμως μέσα σ' αυτήν ειδώλια

ούτε ολόκληρα αγγεία. Μια δεύτερη μικρότερη κοιλότητα του βράχου στο ψηλότερο σημείο της κατωφέρειας έδωσε λίγα όστρακα ενώ έξω από αυτή βρέθηκε ο λαιμός αμφορέα.

Αξίζει να σημειωθεί τέλος η παρουσία πολλών οστρέων του είδους της πορφύρας που βρέθηκαν μάλιστα συσσωρευμένα σε μια μικρή περιοχή, έκτασης 0,50 × 0,60 μ., στο δυτικό τμήμα του σκάμματος.

Η παρουσία των αγγείων, του ειδώλιου και του πέλεκυ σ' αυτή την απομακρυσμένη και ορεινή περιοχή απ' όπου λείπουν παντελώς, σύμφωνα με τη μέχρι τώρα έρευνα, άλλα ενδεικτικά στοιχεία μινωικής κατοίκησης (κτίσματα κτλ.) δημιουργεί προβλήματα.

Τα ψηλότερα σημεία του χώρου απ' όπου ήταν δυνατό να υποθέσει κανείς ότι κύλησαν στην πλαγιά δεν έδωσαν ενδείξεις και η πλησιέστερη κορυφή, όπως αναφέρθηκε παραπάνω βρίσκεται σε μεγάλη απόσταση από την ανασκαφή.

«Πηγάδι» Νεροκούρου

Τον Απρίλιο του 1980 διενεργήθηκε σύντομη ανασκαφική έρευνα σε μινωικό «πηγάδι», που βρίσκεται προς Β. της ελληνοϊταλικής ανασκαφής, και σε απόσταση περίπου 100 μ. από αυτή και αποκαλύφθηκε τυχαία κατά τη διάρκεια εργασιών σε γέφυρα της νέας εθνικής οδού. Στην έρευνα έλαβε μέρος η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Τσιποπούλου.

Πρόκειται για λάκκο, διαμ. 1,15 μ., σκαμμένο στο χώμα, χωρίς επένδυση στα τοιχώματα. Μέχρι τα 3 μ. βρέθηκε γεμάτο από όστρακα λεπτών και χονδρών αγγείων ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι. Υπήρχαν επίσης αρκετές μικρές πέτρες, καθώς και τμήμα ειδώλιου ταύρου. Βαθύτερα το χώμα ήταν εξαιρετικά υγρό, αμμώδες, και δεν περιείχε καθόλου όστρακα.

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν επίσης λείψανα τοίχων σε κακή κατάσταση. Τα όστρακα ήταν της ίδιας εποχής.

Νέα Ρούματα Κυδωνίας

Η θέση Μιτατούλια, όπου το χωράφι ιδιοκτησίας Γ. Καλφάκη, βρίσκεται στην κορυφή υψώματος, νότια του κεντρικού δρόμου, που οδηγεί προς το χωριό Νέα Ρούματα, και νοτιοανατολικά του ΠΜ τάφου στη θέση Πεύκος. Το ύψωμα απέχει από τον τάφο σε ευθεία γραμμή, κατά προσέγγιση 800-1000 μ. Το πλάτωμα στην κορυφή του υψώματος έχει περίπου ωοειδές σχήμα και έκταση ένα στρέμμα. Όλη η επιφάνεια είχε σκαφτεί με μηχανικά μέσα (τρακτέρ) και κατά διαστήματα υπάρχουν μικρά ελαιόδεντρα, καλυπτόταν δε από μικρές και μεγάλες ακατέργαστες πέτρες. Η επιφανειακή έρευνα εντόπισε ΠΜ όστρακα σε διάφορα σημεία. Κατά τη διάρκεια σύντομης δοκιμαστικής ανασκαφής στην ο-

ποία έλαβε μέρος η επιστημονική βοήθος Μ. Πωλογιώργη ανοίχτηκαν συνολικά τρεις τάφροι.

Η τάφρος 1, στο μέσο περίπου του πλατώματος, διαστ. 3×4 μ. και με προσανατολισμό Β.-Ν., έδωσε μόνο κεραμική της ΠΜ περιόδου (λίγα όστρακα burnished και scored ware και τρία κομμάτια οψιανού).

Η τάφρος 2, ΝΔ. της τάφρου 1, διαστ. 3×4 μ., και με προσανατολισμό Α.-Δ., έδωσε λίγη ΠΜ κεραμική (όστρακα burnished) και δύο κομμάτια οψιανού, 15 λεπίδες από οψιανό και κομμάτι από ορεία κρύσταλλο.

Η τάφρος 3 (Σχ έδ. 4) ανοίχτηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του πλατώματος, με προσανατολισμό Α.-Δ., διαστ. 3×6 μ. Σε μικρό βάθος αποκαλύφθηκε εύθριπτος σχιστολιθικός βράχος, με ανώμαλη επιφάνεια, που κάλυπτε όλη την έκταση της τάφρου. Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκε μεγάλο κωνικό αγγείο, με χοντρά τοιχώματα και μέγιστη διάμετρο 0,90 μ. (Το τρακτέρ είχε καταστρέψει το ανώτερο τμήμα). Εσωτερικά φέρει τρεις τουλάχιστον ημικυκλικές αποφύσεις, 0,10-0,14 μ. χαμηλότερα από το επάνω σωζόμενο τμήμα του τοιχώματος (πρέπει να υπήρχε και τέταρτη απόφυση σε σημείο όπου το τοίχωμα είναι διαλυμένο). Όμοια απόφυση υπάρχει και εξωτερικά. Το αγγείο ήταν τοποθετημένο σε κυκλικό λάξευμα του σχιστολιθικού βράχου, ο πυθμένας του οποίου ήταν στρωμένος με ακατέργαστες πέτρες. Από τη δυτική και βορειοδυτική πλευρά περιβαλλόταν από τοίχο θεμελιωμένο πάνω στο σχιστόλιθο και χτισμένο με μικρές σχετικά, ακατέργαστες πέτρες, σωζ. μήκ. 1,40, πλ. 0,59 και μέγ. ύψ. 0,35 μ. Άλλες πέτρες μεμονωμένα, που δεν ανήκαν σε τοίχο, στήριζαν το αγγείο από την ανατολική πλευρά. Το εσωτερικό του αγγείου αυτού δεν έδωσε ίχνη από κάψιμο ή υπολείμματα τυχόν σπόρων ή άλλα στοιχεία, που θα βοηθούσαν στην ερμηνεία της χρήσης του.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της τάφρου βρέθηκε ωσειδές όρυγμα στο σχιστολιθικό βράχο, διαστ. από Α. προς Δ. 1,48 μ. και από Β. προς Ν. 1,10 μ. Μέσα στο όρυγμα υπήρχε συγκεντρωμένη μάζα πηλού με διάφορες προσμίξεις, που καταλάμβανε έκταση $0,90 \times 0,85$ μ. και ύψ. 0,44 μ. Στο βορειοδυτικό τμήμα του ορύγματος μεταξύ βράχου και μάζας πηλού βρέθηκε ακέραιη λοπάδα, σχεδόν κάθετα τοποθετημένη, χειροποίητη, με ίχνη από στίλβωση¹.

Λίγο κάψιμο υπήρχε στο ανατολικό τμήμα. Το όρυγμα περιέβαλλε τοίχος από ακατέργαστες πέτρες σε μία σειρά, διαλυμένος κατά το μεγαλύτερο μέρος του. Ο τοίχος σωζόταν καλύτερα στη βορειοδυτική πλευρά του ορύγματος. Πολλές πέτρες — που βρέθηκαν άλλες μέσα στο όρυγμα και άλλες πεσμένες προς Β. όπου ο σχιστόλιθος σχηματίζει έντονη κατωφερική κλίση, από 0,07 μέχρι 0,50 μ. — προφανώς προέρχονται από τον τοίχο αυτό. Η συγκέντρωση της μεγάλης μάζας του πηλού μέσα στο όρυγμα αποτελεί ίσως ένδειξη ότι η κατασκευή αυτή χρησίμευε για το πλάσιμο αγγείων. Η κεραμική είναι της ΠΜ περιόδου (περιλαμβάνονται όστρακα από αγγεία καπνιστά, polished και scored ware).

Βρέθηκαν επίσης δύο λίθινοι τριπήρες, τρεις λεπίδες οψιανού, δύο πήλινα σφονδύλια και κομμάτι ορείας κρυστάλλου.

Όπωςδήποτε η έρευνα πρέπει να συνεχιστεί και στην τάφρο 3, για να αποσαφηνιστούν διάφορα στοιχεία, και σε άλλα σημεία του υψώματος. Εξάλλου μικρές επιφανειακές έρευνες που έγιναν στην ευρύτερη περιοχή των Νέων Ρουμάτων, όπως στις θέσεις Μουρνίδια και Μεζάρια, είχαν ως αποτέλεσμα να περισυλλεγούν ΠΜ κυρίως όστρακα και οι θέσεις θα πρέπει να ερευνηθούν.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Γαλατάς Κυδωνίας

Θέση Ψαθί

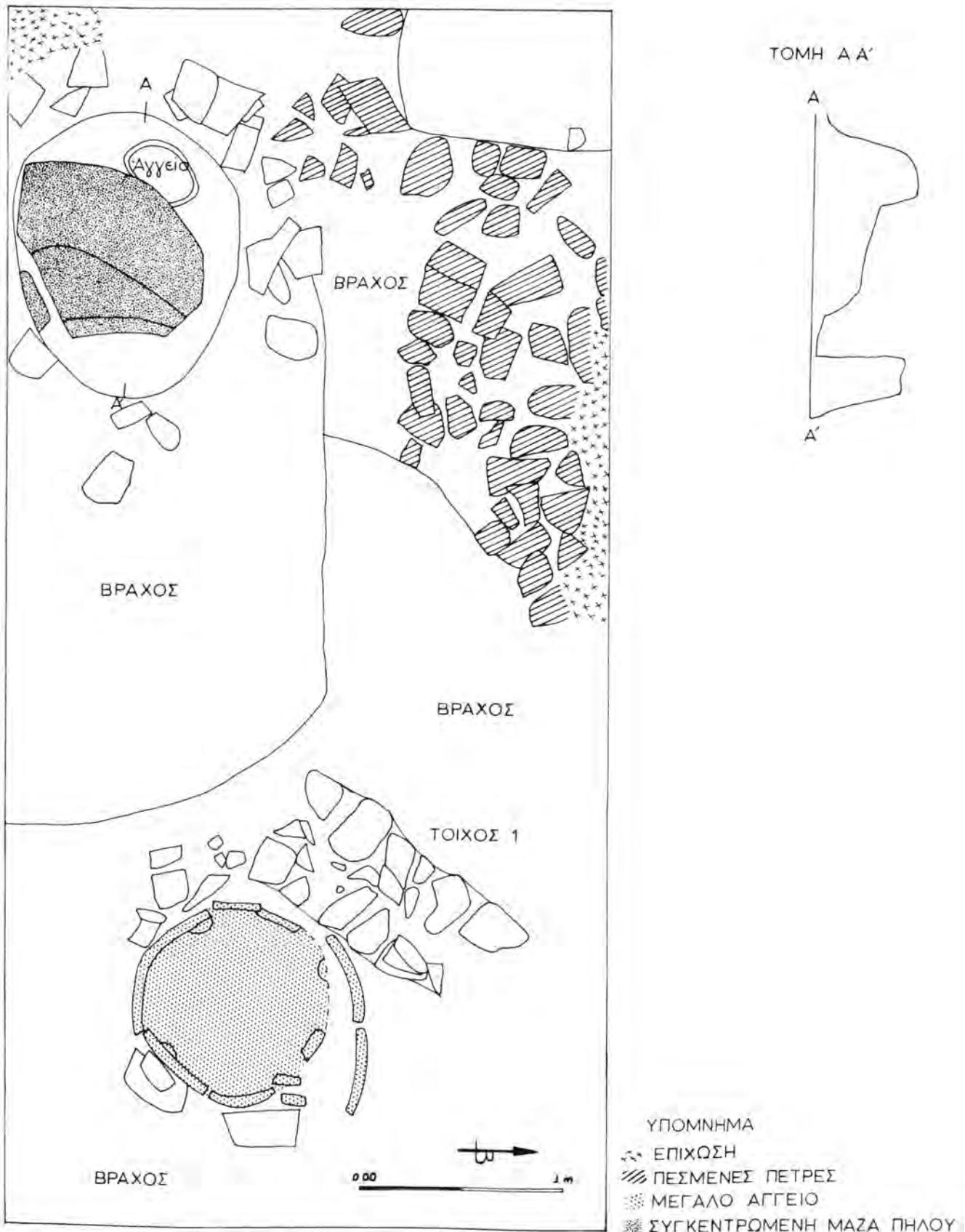
Η θέση ανήκει στην κοινότητα Γαλατάς Κυδωνίας και αποτελεί το βορειότερο τμήμα της, που είναι ένας σχετικά ψηλός λόφος, πολύ κοντά στη θάλασσα.

Ο λόφος αυτός είχε κηρυχτεί το 1964 αρχαιολογικός χώρος, γιατί είχε βρεθεί σημαντική ΠΜ κεραμική. Σε πρόσφατες επίσης αυτοψίες είχαν επισημανθεί πολλές δουλεμένες πέτρες και δείγματα της ίδιας κεραμικής.

Τον Ιούλιο του 1980 πραγματοποιήθηκε ανασκαφή, με την προοπτική να εντοπιστεί ο ΠΜ οικισμός σ' αυτό το χώρο. Ανοίχτηκαν έντεκα τάφροι σε διάφορα σημεία του χώρου, που έδωσαν πολύ πλούσια και αξιόλογη κεραμική ΠΜ και ΜΜΙ περιόδων (ρυθμός Βασι-

1. Edith H. Hall, Excavation in Eastern Crete. Spoungaras, Philadelphia 1912, σ. 49 και σ. 46, εικ. 20 (Early Minoan II plates). (Η λοπάδα από το Σφουγγαρά έχει μικρότερες διαστάσεις). Θα μπορούσε να παραβληθεί με τη λοπάδα από τα Πάρτιρα, αριθ. 9197 (Χ. Μόρτζος, Επετηρίς Επιστημονικών Ερευνών, τ. Γ', Αθήναι 1972, σ. 389, 390, 410, χρονολόγηση σ. 396-402, πίν. 7 και 40). Τοποθετείται «εις φάσιν ολίγον παλαιότεραν της ΠΜΙ περιόδου», αλλά υπάρχει διαφορά ως προς το

σχήμα. Η λοπάδα από τα Πάρτιρα είναι βαθύτερη, πιο κλειστή και χωρίς την ιδιαίτερη διαμόρφωση του χείλους της λοπάδας από τα Νέα Ρούματα. P. Warren, Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete, Oxford 1972, σ. 216, πίν. 41B, εικ. 52. Χρονολογείται στην ΠΜ ΠΙΒ περίοδο. (Αλλά υπάρχει διαφορά ως προς το σχήμα. Η λοπάδα από το Μύρτο έχει προχολή και μία απόφυση και η βάση επίπεδη. Διαφορά και ως προς το χείλος).

Σχέδ. 4. Νέα Ρούματα Κυδωνίας. Ιδιοκτησία Γ. Καλφάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λικής, βούρτσας, barbotine, εγχάρακτα κτλ.) και μερικά μικρά ευρήματα (οψιανοί, κομμάτι πέτρινου βαριδιού, εργαλείο από σχιστόλιθο, πέτρινη χάντρα, ορεία κρύσταλλο και αρχιτεκτονικό κομμάτι από πηλό και άχυρο). Δε βρέθηκαν καθόλου αρχιτεκτονικά λείψανα.

Όλες αυτές οι ενδείξεις και η φυσική διαμόρφωση του χώρου μας βεβαιώνουν ότι στο λόφο υπήρχε ασφαλώς ένας οικισμός, τα λείψανα του οποίου, πρέπει να βρίσκονταν αρκετά επιφανειακά (ο φυσικός βράχος-κούσκουρας - βρίσκεται σε βάθος 0,20 - 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους) και καταστράφηκαν τα τελευταία χρόνια με τις καλλιέργειες των χωραφιών.

Καστέλλι Κισάμου

Οικόπεδο Κουφάκη-Καλαφατάκη

Κατά τις εργασίες εκσκαφής για την ανέγερση νέας οικοδομής καταστράφηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα της σημαντικής ρωμαϊκής πόλης η οποία ανασκάπτεται από χρόνια στο Καστέλλι Κισάμου. Η καταστροφή ήταν αρκετά εκτεταμένη, καθώς τα πέδιλα της θεμελίωσης ήταν πολλά και μεγάλα.

Ο χώρος που απέμεινε για την ανασκαφική έρευνα ήταν πολύ περιορισμένος και δεν άφηνε περιθώρια σύνδεσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων που αποκαλύφθηκαν. Διαπιστώθηκε όμως ότι επρόκειτο για κτίρια δύο φάσεων της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Από τη χρονολόγηση των κινητών ευρημάτων, συμπεραίνεται ότι οι δύο φάσεις τοποθετούνται μεταξύ του 1ου και του 3ου αι. μ.Χ.

BANNA NINIOY-KINΔEΛH

Οικόπεδο Μ. Ξηρουχάκη και Ν. Γεωργακάκη

Στο σύνορο των οικοπέδων ιδιοκτησίας Μ. Ξηρουχάκη και Ν. Γεωργακάκη, περίπου 30 μ. ανατολικά του σύγχρονου δρόμου που οδηγεί από το Καστέλλι Κισάμου προς την Πολυρρηνία, ερευνήθηκε ένας ασύλητος κιβωτιόσχημος τάφος, ο οποίος αποκαλύφθηκε κατά τη διάνοιξη αγωγού με μηχανικό εκσκαφέα για την τοποθέτηση υδρευτικών σωλήνων.

Ο τάφος είναι τετράπλευρος, ορθογώνιου σχήματος. Τις πλευρές σχηματίζουν κάθετα τοποθετημένες πλάκες, ανά τρεις για τις δύο μακριές πλευρές και δύο για τη σωζόμενη στενή ανατολική πλευρά. Με μικρές πέτρες έχει συμπληρωθεί το κενό στη βορειοανατολική γωνία. Τρεις όμοιες πλάκες αποτελούσαν και την κάλυψη του τάφου (τη δυτική καλυπτήρια πλάκα είχε αφαιρέσει ο εκσκαφέας μαζί με τις πλάκες της δυτικής στενής πλευράς και τμήματα των δύο μακριών). Το δάπεδο αποτελούσε το φυσικό έδαφος. Ο προσανατολισμός του

τάφου είναι ΒΑ.-ΝΔ. και οι εσωτ. διαστάσεις σωζ. μήκος 1,90, πλ. 0,47, βάθ. 0,35 μ. Ο τάφος περιείχε ένα γυναικείο σκελετό, με το κρανίο στη βορειοανατολική γωνία.

Τα κτερίσματα ήταν 46 πήλινα αγγεία (Πίν. 316 α), από τα οποία 39 αρυβαλλοειδή ληκύθια τα οκτώ με διακόσμηση δικτυωτού πλέγματος και λευκές στιγμές στα σημεία όπου διασταυρώνονται οι γραμμές, ένα ολόβαφο με μαύρο γάνωμα και 30 μελαμβαφή με σχηματοποιημένο μελανόγραφο ανθέμιο στην κοιλιά (Πίν. 316 β), τέσσερις μικρογραφίες υδριών μία με μελανόγραφο ανθέμιο, δύο μελαμβαφείς και μία μελαμβαφής με διακόσμηση του τύπου west slope (Πίν. 317 α). Στη βάση του λαιμού φέρει απλή γιρλάντα από λεπτό επίθετο πηλό, η οποία καταλήγει εμπρός σε δύο διασταυρούμενα στάχυα, ένας οξυπύθμενος αμφορέας (Πίν. 317 β), μία άβαφη μόνωτη χύτρα και μία ερυθρόμορφη πελίκη (Πίν. 317 γ).

Στη μία όψη της πελίκης εικονίζεται ηνίοχος με ποδήρη χιτώνα, ο οποίος οδηγεί συνωρίδα. Το ένα από τα δύο άλογα αποδίδεται με λευκό επίθετο χρώμα, απολεπισμένο κατά το μεγαλύτερο μέρος. Στην άλλη όψη δύο αντιμέτωπες ανδρικές μορφές με ιμάτιο. Η μορφή αριστερά κρατάει ασπίδα. Ανάμεσά τους στήλη και κυκλικό αντικείμενο. Το περιχειλίωμα της πελίκης και τα πλαίσια των παραστάσεων κοσμούνται με ιωνικό κυμάτιο, οι βάσεις των λαβών με διπλό ανθέμιο.

Στα κτερίσματα περιλαμβάνονται επίσης δύο ασημένιοι σφηκωτήρες και δύο ασημένιες περόνες συνδεδεμένες με ασημένια αλυσίδα. Στη στοματική κοιλότητα βρέθηκε ένας ασημένιος οβολός της Πολυρρηνίας με γυναικείο κεφάλι (ίσως Άρτεμης) στην κύρια όψη (Πίν. 317 δ) και βουκράνιο στην πίσω πλευρά (πρβλ. J.-N. Svoronos, Numismatique de la Crète ancienne, Paris 1890, σ. 279, αριθμ. 19, πίν. XXVI, 7).

Ο τάφος από την κεραμική και τα λοιπά ευρήματα χρονολογείται στις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. (γύρω στα 330-320 π.Χ.).

Οικόπεδο Δημ. Αποστολάκη

Η σύντομη ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όπου κατά την εκσκαφή των πεδίων θεμελίωσης είχαν παρουσιαστεί λείψανα κτιρίων, και κάλυψε έκταση ολικού εμβαδού 25 τ.μ.

Αποκαλύφθηκαν πενιχρά οικοδομικά λείψανα υστερορωμαϊκών κτιρίων, τα οποία ανήκουν σε δύο φάσεις. α) Στην υστερότερη φάση ανήκουν δύο τοίχοι κάθετοι μεταξύ τους, τμήμα αγωγού και δάπεδο από πηλόχωμα, όστρακα, χαλίκι και επίστρωση ασβέστη. β) Στην παλιότερη φάση ανήκει τοίχος με προσανατολισμό Α.-Δ. Δάπεδο από χώμα σώζεται νότια του τοίχου αυτού, ενώ ένας αγωγός που είχε καλυφθεί από το μεταγενέστερο δάπεδο, φαίνεται ν' ανήκει σ' αυτή τη φάση.

Στα μικρά ευρήματα περιλαμβάνονται τρία χάλκινα νομίσματα, τμήματα από οστίνες περόνες, κομμάτια γυάλινων αγγείων, χάλκινα και σιδερένια καρφιά και ένας μολύβδινος σύνδεσμος.

Επίβλεψη ανασκαφής Ν. Ρεθεμιωτάκη.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Επαρχία Κισάμου

1. Ένας ελλειπής ρωμαϊκός οξυπύθμενος αμφορέας αποκαλύφθηκε σε αγροτική τοποθεσία σε μικρή απόσταση από το χωριό Πάνω Βουλγάρω.

2. Στην κορυφή μικρού υψώματος στο χωριό Λιριδιανά, της κοινότητας Φαλελιανών, και σε αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Μιχ. Τουλτσινάκη επισημάνθηκαν αρχαία οικοδομικά λείψανα, κατεστραμμένα σε μεγάλο βαθμό από τη χρήση μηχανικού εκσκαφέα. Περισυλλέχθηκαν λίγα όστρακα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και τμήμα από το χείλος πίθου, το οποίο σώζει κομμάτια μολύβδου για τη σύνδεση με το υπόλοιπο τμήμα.

Στα Λιριδιανά τοποθετείται αρχαία πόλη αγνώστου ονόματος, ίσως το Κοινό των Μωδαίων (Πρβλ. Κρητ. Χρον. ΙΖ' (1963), σ. 19).

3. Σε τάφο που ανοίχτηκε από το Δήμο Καστελλίου Κισάμου για την τοποθέτηση υδρευτικών σωλήνων, στην πρώτη παράλληλο νότια της εθνικής οδού και στη διασταύρωση με την οδό Επισκόπου Ανθίμου Λελεδάκη, σε απόσταση 150-200 μ. ανατολικά από τις ανασκαμμένες ρωμαϊκές Θέρμες της αρχαίας Κισάμου, βρέθηκε μαρμάρινος κορμός γυμνού ανδρικού αγάλματος, μεγαλύτερου από το φυσικό μέγεθος (σώζ. ύψ. 1,05 μ.), ελληνορωμαϊκών χρόνων (Πίν. 317 ε). Στο στήθος καταλήγουν τα άκρα της ταινίας που συγκρατούσε τα μαλλιά. Στον αυχένα σώζεται το κάτω τμήμα των βοστρύχων. Μαζί με τον κορμό βρέθηκαν επίσης μικρό κομμάτι από μηρό, η δεξιά κνήμη και τμήμα κιονίσκου, προφανώς το στήριγμα του αγάλματος, με ανάγλυφη διακόσμηση από ελικοειδή κλαδιά, φύλλα αμπέλου και τσαμπιά σταφυλιού.

ΜΕΛΠΩ ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Σφακιά

Τον Αύγουστο του 1980 πραγματοποιήθηκε περιόδεια στις περιοχές: Ανώπολη, Αράδαινα, Άι-Γιάννης, Αγία Ρούμελη και Σαμαριά, Επαρχίας Σφακίων. Έλαβαν μέρος: ο εθνολόγος Donald Tumasonis, ο αρχιψύ-

λακας Στ. Πολυχρονάκης και ο εργατοτεχνίτης Γ. Κοπανάκης.

Ορατά αρχαιολογικά λείψανα, γνωστά στους περιηγητές (Δέφνερ, Pashley) υπάρχουν στην Αράδαινα, ενώ δυτικότερα στη θέση Ξενοτάφι υπάρχουν θαλαμοειδείς χτιστοί τάφοι ρωμαϊκών ή παλαιοχριστιανικών χρόνων, που πρέπει να ερευνηθούν.

Στον Άι-Γιάννη πρέπει να υπήρχε εγκατάσταση ρωμαϊκών ή βυζαντινών χρόνων, όπως φαίνεται από τα όστρακα που είναι διάσπαρτα σε λόφο του χωριού, καθώς και από μερικές μεγάλες στέρνες (Pendlebury, The Archaeology of Crete, σ. 377). Έξω απ' αυτό το χωριό εντοπίστηκαν δύο σπηλιές (Κορμοκόπου και Δρακουλάκκοι), που όσον αφορά στη διαμόρφωση και στή θέση τους θα μπορούσαν να έχουν κατοικηθεί, αλλά μόνο η έρευνα θα βεβαιώσει αυτή την υπόθεση.

BANNA NINIOY-KINDEAH

NOMOS PEΘYMHNHΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρμένιοι

Η συστηματική ανασκαφή του ΥΜ ΙΙΙ νεκροταφείου συνεχίστηκε το 1980 (7η ανασκαφική περίοδος) με την έρευνα 22 ακόμα θαλαμωτών τάφων. Έτσι το σύνολο των μέχρι σήμερα ανασκαμμένων ανέρχεται σε 142, ενώ υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για πολλούς ακόμα.

Στη φετινή ανασκαφή έλαβε μέρος η δόκιμη Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, και παρακολούθησαν οι αρχαιολόγοι Δ. Γόντικα και Λ. Σουβαλτζή.

Οι τάφοι που σκάφθηκαν το 1980 (αριθ. 121-142) ανήκουν σε δύο συστάδες που διαφέρουν μεταξύ τους σε περισσότερα, εκτός από τη θέση τους, σημεία:

Οι τάφοι 121-130 και 133-138 βρίσκονται στο χαμηλό επίπεδο στο νοτιοανατολικό τμήμα του νεκροταφείου. Όλοι τους είναι μικρών διαστάσεων, τόσο στο δρόμο όσο και στο θάλαμο. Ορισμένοι μάλιστα θάλαμοι είναι λίγο μεγαλύτεροι από απλές κόγχες και δέχτηκαν ένα νεκρό σε πολύ συνεσταλμένη στάση, χωρίς κανένα κτέρισμα. Οι τάφοι αυτοί φαίνεται ότι ανήκουν στη φτωχότερη και κοινωνικά χαμηλότερη μερίδα του οικισμού.

Αντίθετα οι τάφοι 131-132 και 139-142 βρίσκονται στο ψηλό δυτικό τμήμα του νεκροταφείου και οι περισσότεροι από αυτούς είναι πολύ επιμελημένα λαξευμένοι, μεγάλων διαστάσεων, με μακριούς δρόμους και ευρύχωρους θαλάμους. Οι νεκροί που είχαν ταφεί σ' αυτούς, είχαν δεχτεί άφθονα κτερίσματα και δύο από αυτούς είχαν και λάρνακα.

Η κοινωνική (και όχι χρονολογική) διαφορά που διαπιστώνεται από τα παραπάνω είναι ένα στοιχείο με ιδιαίτερη βαρύτητα για τη ζωή στην Κρήτη τους ΥΜ ΙΙΙ χρόνους. Τα συμπεράσματα που θα βγουν από τη μελέτη τους, μαζί με την εξέταση των σκελετικών λειψάνων, θα βοηθήσουν πολύ στην κατανόηση της διάρθρωσης της κοινωνίας της εποχής και του τρόπου ζωής στον οικισμό.

Από τους 22 τάφους οι 7 είναι μισοτελειωμένοι. Έτσι αποκαλούμε τους τάφους που δεν έχουν θάλαμο αλλά μόνο δρόμο. Όλοι όμως έχουν από μία κρύπτη σκαμμένη, στους πέντε στο μέτωπο της καθόδου του δρόμου, στον έκτο στο δυτικό τμήμα του δαπέδου και στον έβδομο μία στο ανατολικό μέτωπο και μία στο δάπεδο του δρόμου.

Οι υπόλοιποι 15 τάφοι παρουσιάζουν τα εξής γενικά χαρακτηριστικά: Οι περισσότεροι, εκτός από τους 132, 139 και 140, έχουν μικρούς δρόμους. Στην αρχή τους λίγα, επιμελημένα ή πρόχειρα λαξευμένα, σκαλοπάτια εξυπηρετούν την κάθοδο. Μετά την ταφή οι δρόμοι γέμιζαν με χώμα έτσι ώστε φαίνεται αδύνατο ότι θα μπορούσε κανείς να τους βρει αν δεν υπήρχε κάποιο σήμα στην επιφάνεια του εδάφους.

Η επίχωση των δρόμων δεν είναι ομοιόμορφη. Το βαθύτερο τμήμα πάνω από το δάπεδο αποτελείται από ανοιχτόχρωμο σκληρό χώμα που προέρχεται από το λάξευμα του τάφου.

Στην επίχωση των δρόμων περιέχονται όστρακα από διάφορα αγγεία: χύτρες, τριποδικά, κύλικες, ψευδόστομοι αμφορείς, κρατήρες, μόνωτα κύπελλα με χαμηλό πόδι (champagne glass), σκυφοειδή. Τα περισσότερα από αυτά τα σχήματα δεν απαντώνται στα κτερίσματα των θαλάμων, πράγμα που ενισχύει την υπόθεση ότι χρησιμοποιούνταν σε επικηδείες τελετές.

Οι είσοδοι των θαλάμων ήταν συνήθως κλεισμένες από μία μεγάλη ταφόπλακα με πέτρες στα πλάγια για κάλυψη των κενών, ενώ σε λίγες περιπτώσεις ήταν φραγμένες με ένα τοιχάριο από ακατέργαστες πέτρες.

Όλοι οι θάλαμοι έχουν ελλειψοειδές ακανόνιστο σχήμα και δάπεδο σχετικά επίπεδο. Στα τοιχώματα τους διακρίνονται καθαρά τα σημάδια του πελεκήματος. Λίγοι είναι οι θάλαμοι που φιλοξένησαν μόνο μία ταφή. Οι περισσότεροι περιείχαν περισσότερους από δύο νεκρούς, πρόκειται δηλαδή για οικογενειακούς τάφους που χρησιμοποιήθηκαν κατά το διάστημα δύο περίπου αιώνων.

Όταν οι θάλαμοι είναι μεγάλοι, διατηρούνται περισσότερο από ένας νεκροί *in situ*, ενώ όταν υπάρχει πρόβλημα χώρου παραμερίζονταν με σεβασμό οι παλιότερες ταφές μαζί με τα κτερίσματά τους κοντά στα πλευρικά τοιχώματα, ή λαξεύονταν ρηχοί λάκκοι πάνω στο δάπεδο για να τις δεχτούν. Αλλά και οι λάρνακες χρησιμοποιούνταν ορισμένες φορές ως οστεοφυλάκια.

Οι στάσεις των νεκρών δεν ήταν καθορισμένες, αλλά υπαγορεύονταν και αυτές από το διαθέσιμο χώρο. Έτσι, άλλοι νεκροί τοποθετούνταν στο πλάι, με τα χέρια στο στήθος και τα πόδια λυγισμένα και άλλοι ανάσκελα με το ένα χέρι στο στήθος και το άλλο διπλωμένο, ή με τα χέρια στη μέση και το κεφάλι στραμμένο δεξιά, ή με κλίση όλου του σκελετού στο ένα πλάι.

Όχι μόνο οι μισοτελειωμένοι τάφοι αλλά κι αυτοί με θάλαμο έχουν συνήθως κρύπτη στο δρόμο, οι περισσότεροι στο μέτωπο της καθόδου. Οι κρύπτες καλύπτονταν ή από μία μεγάλη πλάκα, ή από ακατέργαστες πέτρες. Η χρησιμότητά τους δεν είναι γνωστή, αλλά επειδή σε μερικές από αυτές βρέθηκαν λείψανα από παιδικές ταφές, φαίνεται ότι τουλάχιστον ορισμένες χρησιμοποιήθηκαν για αυτό το σκοπό.

Οι τάφοι αναλυτικά:

Τάφος 121. Βρίσκεται σ' απόσταση 4,62 μ. ΒΔ. του 110. Ο δρόμος του έχει μήκος 3,10, πλάτος 1,10-1,20 και βάθος 1,28 μ. Στην αρχή του έχει προσεκτικά λαξευτεί ένα μόνο στενό και ψηλό σκαλοπάτι. Η είσοδος του θαλάμου φραζόταν από μία μεγάλη πλάκα και πολλές μικρές πέτρες ολόγυρά της.

Ο θάλαμος, διαστ. 1,70 × 1,98 × 0,85 μ. περιείχε τέσσερις τουλάχιστον νεκρούς. Στην αριστερή πλευρά υπήρχε ένας νεκρός, τοποθετημένος στο πλάι με τα χέρια στο στήθος και τα πόδια διπλωμένα.

Στη δεξιά πλευρά ήταν συγκεντρωμένα σε ημικυκλικό λάκκο τα κόκαλα τριών τουλάχιστον νεκρών μαζί με δύο σφραγιδολίθους και μία μικρή χάντρα.

Τάφος 122. Σε απόσταση 1,30 μ. ΒΑ. του 113. Δεν έχει θάλαμο και ο δρόμος του είναι μικρός, διαστ. 4,25 × 1,23 × 1,85 μ. Κατά την εκσκαφή του μαζεύτηκαν πολλά όστρακα. Η κάθοδος είναι απότομη μ' ένα μόνο πλατύ σκαλοπάτι και μία κρύπτη λαξευμένη στο μέτωπο. Η κρύπτη αυτή, διαστ. 0,94 × 0,50 × 0,20 μ., φραζόταν από μία μεγάλη όρθια πλάκα κι ελάχιστες μικρές πέτρες για καλύτερη εφαρμογή. Δεν περιείχε τίποτα άλλο εκτός από λεπτόκοκκο καστανό χώμα.

Τάφος 123. Σε απόσταση 4,80 μ. ΒΑ. του 114. Ο δρόμος του είναι μικρός, μήκ. 3,57, πλ. 1,17 και βάθ. (μπροστά στην είσοδο) 2,10 μ. Αντί για σκαλοπάτια, πρόχειρα λαξεύματα βοηθούν την κάθοδο. Η είσοδος του θαλάμου φραζόταν από μία μεγάλη πλάκα και μικρότερες πέτρες για την κάλυψη των κενών.

Ο θάλαμος, διαστ. 1,44 × 1,48 × 1,05 μ. περιείχε τρεις νεκρούς. Στη δεξιά πλευρά είχε εναποτεθεί η τελευταία ταφή, που βρέθηκε κατά χώρα. Το νεκρό που ήταν τοποθετημένος στο ένα πλάι με τα χέρια στο στήθος και τα πόδια λυγισμένα συνόδευε ένα χάλκινο ξυράφι και δύο ακονόπετρες. Στην αριστερή πλευρά ήταν παραμερισμένα τα κόκαλα των δύο άλλων νεκρών ανάμεσα στα οποία βρέθηκαν τέσσερις χάντρες και τρεις σφραγιδολίθοι.

Τάφος 124. Σε απόσταση 5,70 μ. ανατολικά του 101. Έχει επίσης μικρό δρόμο, όπως και όλοι σ' αυτή τη συστάδα (3,50 × 0,90 × 1,60 μ.). Τρία στενά και ψηλά σκαλοπάτια εξυπηρετούν την κάθοδο (Πίν. 318 α). Την είσοδο κάλυπτε μεγάλη πλάκα με μικρές πέτρες στα πλάγια. Ο θάλαμος είναι μικρός, διαστ. 1,10 × 1 × 0,40-0,80 μ. Περιείχε μόνο ένα νεκρό στραμμένο προς τ' αριστερά με τα χέρια στο στήθος και τα πόδια λυγισμένα. Μοναδικό κτέρισμα χάλκινο βραχιόλι που έφερε στο δεξί του μπράτσο.

Τάφος 125. Σε απόσταση 0,70 μ. νότια του 121. Ο δρόμος έχει μήκος 3,53 μ., πλάτος 1,20 και βάθος 1,59 μ. Στο ανατολικό του μέτωπο έχουν λαξευτεί δύο κρύπτες, η μία στην οριζόντια επιφάνεια (Α) και η άλλη στην κατακόρυφη (Β). Η κρύπτη Β ήταν καλυμμένη με πλάκα και περιείχε τα υπολείμματα παιδικής ταφής που συνοδεύονταν από 16 χάντρες από ημιπολύτιμες πέτρες και χαλκό, ένα σφραγιδόλιθο και ένα χάλκινο δαχτυλίδάκι. Η είσοδος του θαλάμου του τάφου φραζόταν, όπως συνήθως, από μία πλάκα περιτριγυρισμένη από πολλές πέτρες. Ο θάλαμος, διαστ. 2,80 × 1,57 × 0,95 μ., περιείχε πέντε νεκρούς. Ο τελευταίος νεκρός ήταν τοποθετημένος στην αριστερή πλευρά με τα πόδια διπλωμένα. Πίσω του είχαν τοποθετηθεί δύο αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου, και τα δύο ψευδόστομοι αμφορείς. Τα κόκαλα των άλλων τεσσάρων νεκρών ήταν συγκεντρωμένα στο μέσο του θαλάμου και πίσω από τον πέμπτο νεκρό. Τα αγγεία που συνόδευαν τις ταφές αυτές ήταν συγκεντρωμένα στη δεξιά πλευρά του θαλάμου. Χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΑ2 και ΙΙΒ περίοδο και είναι τέσσερα, τα τρία πυξιδοειδή (Πίν. 318 β) και το τέταρτο ψευδόστομο αμφορέας. Ανάμεσα στα παραμερισμένα κόκαλα βρέθηκαν δύο χάλκινα δαχτυλίδια και τρεις χάλκινες χάντρες.

Τάφος 126. Σε απόσταση μόλις 0,95 μ. ΒΑ. του 112. Ο δρόμος έχει μήκος 4,30 μ., πλάτος 1,23 μ. και βάθος (μπροστά στην είσοδο, 2,22 μ.). Στην αρχή του έχουν λαξευτεί τέσσερα σκαλοπάτια. Κάτω από το ψηλότερο υπάρχει κρύπτη που έκλεινε με μία πλάκα, και ήταν γεμάτη κιτρινωπό λεπτόκοκο χρώμα χωρίς ευρήματα. Μεγάλη πλάκα έφραζε την είσοδο του θαλάμου.

Ο θάλαμος, διαστ. 1,94 × 1,57 × 1 μ., περιείχε τέσσερις ταφές. Στο μέσο ήταν τοποθετημένος ένας νεκρός ανάσκελα με τα πόδια τεντωμένα, το ένα χέρι κάτω από το στήθος και το άλλο διπλωμένο. Κανένα κτέρισμα δεν τον συνόδευε. Στην αριστερή πλευρά ήταν παραμερισμένα τα κόκαλα δύο άλλων νεκρών μαζί με ένα στάμνο της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου (Πίν. 318 δ). Ανάμεσά τους ξεχώριζαν και λίγα παιδικά κόκαλα. Εδώ βρέθηκαν επίσης ένα χάλκινο δαχτυλίδι, δύο πέτρινα σφοντύλια και τέσσερις χάντρες, οι τρεις χάλκινες και η τέταρτη στεάτινη.

Τάφος 127. Σε απόσταση 1,40 μ. ΝΔ. του 124. Κατά

την αφαίρεση της επίχωσης του δρόμου βρέθηκαν πάρα πολλά όστρακα. Διαστ. δρόμου 4,75 × 1,15 × 1,88 μ. Στην αρχή του έχει λαξευτεί μέσα στο δάπεδο τετράγωνη κρύπτη, διαστ. 0,62 × 0,60 × 0,82 μ. Βρέθηκε γεμάτη χρώμα και μικρές πέτρες. Μοναδικά της ευρήματα ήταν λίγα όστρακα από ψευδόστομο αμφορέα και κύλικα, τα περισσότερα πολύ μικρά και διαβρωμένα.

Το θάλαμο, διαστ. 2,02 × 1,60 × 0,98 μ., έκλεινε μεγάλη πλάκα με μικρότερες πέτρες στα πλάγια. Ανάμεσα στις παραστάδες της εισόδου ήταν τοποθετημένα επτά αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου: τέσσερις ψευδόστομοι αμφορείς, οι δύο του εργαστηρίου της Κυδωνίας, ένας στάμνος με καπάκι από βάση σπασμένης κύλικας και ένας ασκός (Πίν. 318 γ). Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου είχαν συγκεντρωθεί τα κόκαλα των παλιότερων χρονολογικά ενταφιασμών. Πρόκειται για τουλάχιστον τρεις νεκρούς γιατί σώθηκαν τρία κρανία. Μαζί τους και ένας ΥΜ ΙΙΒ στάμνος με τέσσερα χάλκινα όπλα στο εσωτερικό του: ένας μαχαιροπέλεκυς, ένα εγχειρίδιο, ένα μαχαίρι και μία φυλλόσχημη λόγχη. Και τα τέσσερα είχαν ξύλινη λαβή από την οποία διατηρήθηκαν λίγα απομεινάρια πάνω στο μέταλλο. Στο μέσο του θαλάμου, στο βάθος, υπήρχαν τρία ακόμη αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου: δύο σταμνίσκοι και ένα θυμιατήρι (Πίν. 318 ε) χάλκινο εγχειρίδιο δίπλα του.

Στη δεξιά πλευρά βρέθηκαν *in situ* οι δύο τελευταίες ταφές μαζί με ένα σταμνίσκο και μία πρόχου της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

Τάφος 128. Σε απόσταση 5,20 μ. νότια του 124.

Μισοτελειωμένος, μικρός. Ο δρόμος του έχει μήκος 2,70, πλάτος 0,95 και βάθος 1,17 μ. Στο ανατολικό του μέτωπο έχει λαξευτεί μία κρύπτη φραγμένη με μεγάλη πέτρα. Περιείχε μόνο χρώμα και έχει διαστάσεις 0,60 × 0,34 × 0,31 μ.

Τάφος 129. Σε απόσταση 1,05 μ. νότια του 64. Ο δρόμος έχει διαστάσεις 4,05 × 1/1,43 × 1,90 μ. και είναι πολύ ωραία δουλεμένος. Στην αρχή του έχουν λαξευτεί με προσοχή τέσσερα σκαλοπάτια. Από αυτά, τα δύο πρώτα καταλαμβάνουν όλο το πλάτος του δρόμου, ενώ τα δύο τελευταία μόνο το μισό ώστε να δημιουργείται αρκετός ελεύθερος χώρος για τη λάξευση μιας κρύπτης, διαστ. 0,40 × 0,58 × 0,54 μ. (Πίν. 319 α). Το φράγμα του ανοίγματός της ήταν όμοιο μ' αυτό που συνηθιζόταν και στις εισόδους των θαλάμων: μία μεγάλη πλάκα με λίγες πέτρες στα πλάγια της. Το εσωτερικό της ήταν γεμάτο χρώμα και μόνο στον πυθμένα της βρέθηκαν τρεις χάντρες και δύο χάλκινα παιδικά δαχτυλιδάκια. Ο θάλαμος του τάφου έχει διαστάσεις 2,38 × 1,62 × 1,10 μ. Την είσοδο του έφραζε μία μεγάλη πλάκα με μικρές πέτρες σαν στεφάνι γύρω της.

Στο εσωτερικό του θαλάμου υπήρχαν παραμερισμένες ταφές τόσο στη δεξιά όσο και στην αριστερή πλευρά. Στο μέσο υπήρχαν ένας ή δύο νεκροί ίσως κατά

χώραν. Δυστυχώς όμως τα κόκαλα είναι λιωμένα και είναι δύσκολο να ξεχωρίσει κανείς σκελετούς. Ανάμεσα στα κόκαλα της αριστερής πλευράς υπήρχαν ένα στεατίνο σφοντύλι, δύο χάλκινες χάντρες και κομμάτια χάλκινου δαχτυλιδιού. Αυτά της δεξιάς πλευράς συνοδεύουν τρία αγγεία της ΥΜ ΠΙΑ και Β περιόδου, ένα πυξιδοειδές, μία προχοϊσκη και ένας ψευδόστομος αμφορίσκος, ο τελευταίος του εργαστηρίου της Κυθωνίας. Με τα κόκαλα τέλος του μέσου του θαλάμου αντιστοιχούν τρία ακόμα αγγεία της ΥΜ ΠΙΑ2 και ΠΙΒ περιόδου, ένα τρίωτο πυξιδοειδές, ένας ψευδόστομος αμφορέας και ένας στάμνος γεμάτος ποταμίσις άμμο.

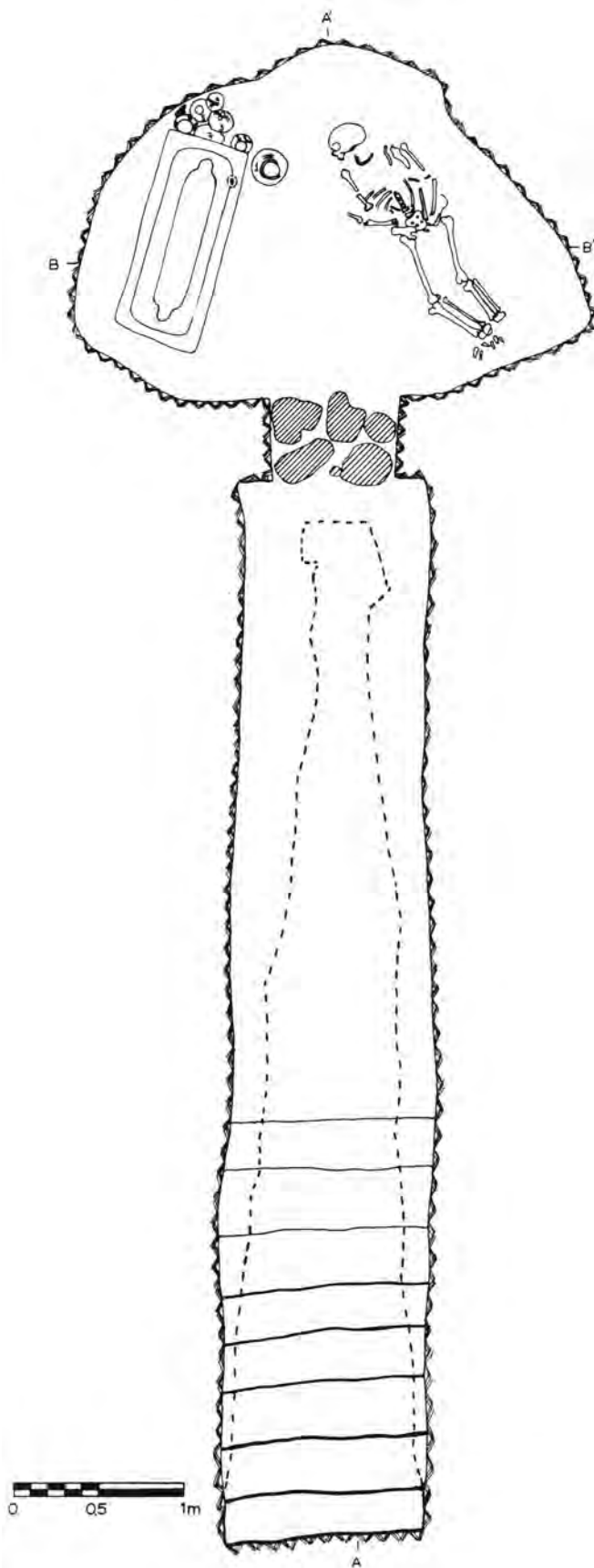
Τάφος 130. Σε απόσταση 0,75 μ. νότια του 114. Ο δρόμος είναι σύντομος, μήκ. 3,05, πλ. 0,95 και βάθ. 1,76 μ. μπροστά στην είσοδο. Στην αρχή του το επίπεδο είναι κεκλιμένο και δεν έχουν λαξευτεί σκαλοπάτια. Η είσοδος του θαλάμου φράζεται από μία μεγάλη πλάκα με λίγες πέτρες στα πλάγια.

Μέσα στο θάλαμο, διαστ. 1,17 × 1,13 × 0,73 μ., υπήρχε ένας νεκρός κατά χώραν στη δεξιά πλευρά, και τα παραμερισμένα κόκαλα τουλάχιστον δύο άλλων στην αριστερή. Ο πρώτος ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με το κεφάλι στο πλάι και το σώμα σε κλίση προς τα δεξιά του. Δεν τον συνόδευε κανένα κτέρισμα. Ανάμεσα στα παραμερισμένα κόκαλα βρέθηκε μία χάντρα από ορεία κρύσταλλο.

Τάφος 131. Σε απόσταση 15,25 μ. νότια του 18. Πρόκειται για μισοτελειωμένο τάφο με δύο κρύπτες τη μία λαξευμένη στο ανατολικό του μέτωπο με μία πλάκα για φράγμα του στόμιου της και τη δεύτερη λαξευμένη μέσα στο δάπεδο του δρόμου, στο δυτικό του άκρο, με μερικές πέτρες για σκέπασμα. Και οι δύο ήταν γεμάτες χώμα χωρίς ευρήματα. Διαστ. α) 0,80 × 0,32 × 0,54 μ. και β) 0,63 × 0,52 × 0,46 μ. Ο δρόμος έχει διαστάσεις 3,80 × 0,96 × 1,20 μ.

Τάφος 132. Σε απόσταση 4,10 μ., ΝΑ. του 131. Ο δρόμος του είναι πολύ μακρύς μήκ. 6,10, πλ. 0,38 - 1,20 και βάθ. 2,28 μ. Οι μακρές πλευρές του συγκλίνουν έντονα. Στην αρχή του έχουν λαξευτεί με ιδιαίτερη επιμέλεια εννέα σκαλοπάτια (Σχέδ. 5). Την είσοδο του θαλάμου έφραζε ξερολιθιά από ακατέργαστες πέτρες τοποθετημένες σε διπλή σειρά κατά πλάτος.

Μέσα στο θάλαμο, διαστ. 3 × 2 × 1,70 μ., στη δεξιά πλευρά υπήρχε ένας νεκρός κατά χώραν σε ύπτια θέση, στραμμένος προς τα δεξιά του. Στην αριστερή πλευρά ήταν τοποθετημένη μεγάλη πήλινη λάρνακα που σωζόταν ακέραια. Το κάλυμμά της έχει σαμαρωτό σχήμα και στο εσωτερικό της υπήρχαν δυο νεκροί, με λυγισμένα τα πόδια και το κεφάλι στραμμένο προς τα δεξιά.

Σχέδ. 5. Αρμένιοι Ρεθύμνης. Κάτοψη του τάφου 132.

Επτά αγγεία βρέθηκαν στριμωγμένα μπροστά στη μία στενή πλευρά της λάρνακας: τέσσερις ψευδόστομοι (Πίν. 319 β) οι δύο του εργαστηρίου της Κυδωνίας, δύο στάμνοι και ένα πυξιδοειδές. Πίσω από το πυξιδοειδές βρέθηκε, ακουμπισμένο στο τοίχωμα του θαλάμου, ένα μαχαίρι. Κάτω από τη λάρνακα υπήρχε ένα ακόμα πήλινο αγγείο, μία προχοΐσκη. Όλα τα αγγεία χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Τάφος 133. Σε απόσταση 1,25 μ. βόρεια του 120. Ο δρόμος είναι σύντομος, διαστ. 3,29 × 1,20 × 1,78 μ. Στην αρχή του η κάθοδος γίνεται με απλά λαξεύματα στο βράχο σαν υποτυπώδη σκαλοπάτια.

Η είσοδος του θαλάμου, ως συνήθως, φραζόταν από μία μεγάλη πλάκα με λίγες πέτρες στα πλάγια.

Ο θάλαμος είναι μικρός, διαστ. 1,65 × 1,28 × 0,78 μ. Στη δεξιά πλευρά ήταν παραμερισμένα τα κόκαλα τεσσάρων ή πέντε ενηλίκων και ενός παιδιού. Κάτω απ' αυτά βρέθηκαν δύο σφραγιδόλιθοι. Στην αριστερή πλευρά υπήρχε ένας νεκρός κατά χώραν με το κεφάλι προς την είσοδο και τα πόδια προς το πίσω μέρος του θαλάμου. Κατά μήκος της εσωτερικής του πλευράς είχαν τοποθετηθεί τρία αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ και ΙΙΑ2 περιόδου: ένας τρίτος στάμνος με κόκαλα μικρού ζώου στο εσωτερικό του, μία προχοΐσκη και ένας ψευδόστομος με πόδι (Πίν. 319 γ).

Στο μέσο του θαλάμου είχε τοποθετηθεί τελευταία ένας ακόμα νεκρός που σκέπαζε μέρος του προηγούμενου. Ήταν ακτέριστος.

Τάφος 134. Σ' απόσταση 1,92 μ. ΝΔ. του 133. Πρόκειται για μισοτελειωμένο τάφο. Ο δρόμος του είναι μικρών διαστάσεων, 2,16 × 1,14 × 1 μ. και στο ανατολικό του μέτωπο έχει λαξευτεί κρύπτη που ήταν γεμάτη μόνο χώμα και ρίζες. Το άνοιγμά της κλεινόταν από μια μεγάλη πλάκα και λίγες μικρότερες πέτρες. Διαστ. 0,90 × 0,27 × 0,30 μ.

Τάφος 135. Σε απόσταση 1,80 μ. νότια του 107. Κι αυτός είναι μισοτελειωμένος με πολύ μικρό δρόμο, μήκ. 2,15, πλ. 1,02 και βάθ. 0,60 μ. Μέσα στο δάπεδο του δυτικού τμήματος έχει λαξευτεί κρύπτη σκεπασμένη από μερικές ακατέργαστες και μία τετραγωνισμένη πέτρα. Η κρύπτη ήταν γεμάτη λεπτό καστανοκίτρινο χώμα που άλλαζε σ' ανοιχτό κίτρινο στα τελευταία 0,20 μ. πάνω από το δάπεδό της. Δεν περιείχε κανένα αντικείμενο. Διαστ. 0,67 × 0,40 × 0,38 μ. (Πίν. 319 δ).

Τάφος 136. Σε απόσταση μόνο 0,20 μ. νότια του 108. Ο δρόμος του είναι μικρός, αρκετά πλατύς, με μακρές πλευρές που συγκλίνουν ελάχιστα, ενώ στην ανατολική άκρη τρία πρόχειρα λαξεύματα χρησιμεύουν για σκαλοπάτια. Διαστ. 4,25 × 1,20 × 1,98 μ. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης παρατηρήθηκε ότι το χώμα κοντά στην είσοδο του θαλάμου έφραζε μία μεγάλη πλάκα. Διαστ. θαλάμου: 1 × 0,96 × 0,72 μ. Στη δεξιά του πλευρά ήταν τοποθετημένος ένας νεκρός σε πολύ συνεσταλμέ-

νη στάση, ενώ στην αριστερή ήταν συγκεντρωμένα τα κόκαλα δύο άλλων. Μοναδικό κτέρισμα μικρό πήλινο χειροποίητο αλάβαστρο με τριφυλλόσχημη προχοή και κομβιόσχημες αποφύσεις.

Τάφος 137. Σε απόσταση 2,05 μ. βόρεια του 100. Ο δρόμος του είναι μικρός, μήκ. 3,70, πλ. 1,24 και βάθ. 1,14 μ. Στην αρχή του υπάρχει μόνο ένα πρόχειρα λαξευμένο πλατύσκαλο. Ο θάλαμος, διαστ. 1,62 × 1,82 × 1,01 μ., φραζόταν από δύο μεγάλες πλάκες και μερικές μικρότερες πέτρες. Στην αριστερή και στη δεξιά πλευρά του θαλάμου έχουν λαξευτεί από ένας ρηχός λάκκος για την ανακομιδή οστών παλιότερων ταφών. Στον αριστερό λάκκο ανάμεσα στα κόκαλα βρέθηκαν και τρία αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου: δύο μικροί ψευδόστομοι αμφορείς και ένα πάμα θυμιατηρίου. Στο δεξιό λάκκο βρέθηκαν δύο αγγεία: ένας ψευδόστομος αμφορίσκος της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου και άλλος ένας της ΙΙΒ, καθώς και δέκα χάντρες λίθινες και δύο πήλινες. Στο μέσο του θαλάμου υπήρχε ένας νεκρός κατά χώραν με μισολιωμένα κόκαλα χωρίς κανένα κτέρισμα. Τόσο στους δύο λάκκους όσο και στο μέσο του θαλάμου βρέθηκαν παιδικά κόκαλα.

Τάφος 138. Σε απόσταση 2 μ. βόρεια του 137. Ο δρόμος του είναι μικρός διαστ. 3,88 × 1,26 × 1,50 μ., με απότομη κάθοδο. Υποτυπώδη λαξεύματα ίσως χρησίμευαν για σκαλοπάτια. Στο αριστερό τμήμα του ανατολικού μετώπου έχει λαξευτεί κρύπτη, διαστ. 0,40 × 0,24 × 0,54 μ. που φραζόταν από δύο πλάκες και ήταν γεμάτη χώμα, χωρίς ευρήματα. Την είσοδο του θαλάμου έφραζε μία μεγάλη πλάκα που βγήκε με μεγάλη δυσκολία γιατί ήταν σφηνωμένη.

Το εσωτερικό του θαλάμου, διαστ. 2,90 × 2 × 1,16 μ., ήταν γεμάτο χώμα και κομμάτια κούσκουρα, ενώ βρέθηκε σπασμένο το αριστερό τμήμα πάνω από την είσοδο. Είναι φανερό ότι ο τάφος είχε διαταραχθεί. Μέσα στο χώμα βρέθηκαν λίγα όστρακα ΥΜ ΙΙΙ καθώς και ένα όστρακο από αμφορέα των ιστορικών χρόνων. Μετά την αποχωμάτωση βρέθηκαν κατά χώραν δύο αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου και κόκαλα δύο τουλάχιστον νεκρών, όλα στην αριστερή πλευρά. Τα αγγεία είναι ένας τετράωτος στάμνος και ένας δίωτος σταμνίσκος. Ανάμεσα στα κόκαλα βρέθηκε και σφραγιδόλιθος από χλωρίτη. Μέσα στο χώμα από τον καθαρισμό της πλευράς αυτής υπήρχαν ακόμα δύο χάλκινα καρφάκια, μία χάντρα από σαρδόνυχα, δύο κομμάτια από χάλκινο μαχαίρακι, ένα σπασμένο χάλκινο δαχτυλίδι και μία χάλκινη τριχολαβίδα.

Στη δεξιά πλευρά πάλι βρέθηκαν λίγα κόκαλα κατά χώραν και ανάμεσά τους 44 μικρά καρφάκια και ελεφάντινη οχτώσχημη ασπίδα, που πιθανώς προέρχονταν από την ένθετη διακόσμηση ξύλινου αντικειμένου, κομμάτια από δύο δαχτυλίδια, τρεις σφραγιδόλιθοι, κομματάκια χαλκού και μία χάντρα.

Τάφος 139. Σε απόσταση 3,90 μ. νότια του επόμενου 140. Ο δρόμος του είναι πολύ μακρύς και πλατύς, διαστ. $7,26 \times 1,46 \times 2,50$ μ. Έχει οκτώ σκαλοπάτια, πρόχειρα λαξευμένα, τα έξι πρώτα πολύ στενά και τα δύο τελευταία πλατιά. Την είσοδο του θαλάμου έφραζε μία μεγάλη πλάκα με μικρές πέτρες γύρω της.

Στην αριστερή πλευρά του θαλάμου υπήρχε κατά χώραν μία λάρνακα (Πίν. 319 ε). Κομμάτια κούσκουρα πεσμένα από την οροφή είχαν ως αποτέλεσμα να πέσει το κάλυμμά της στο πλάι και να σπάσουν τα δύο πόδια. Στη μία στενή πλευρά του σαμαρωτού καλύματος υπάρχει ανάγλυφη ταυροκεφαλή (Πίν. 320 α). Ανάλογες πλαστικές κεφαλές ζώων ή ανθρώπων απαντούν στα καλύμματα και άλλων λαρνάκων από την Κρήτη (Μάλια, Πραισός, Επισκοπή Ιεράπετρας, Αχλαδιά, Παπούρες και Μυρσίνη Σητείας) και την Τανάγρα. Μέσα στη λάρνακα είχαν συγκεντρωθεί πολλά κόκαλα που ανήκουν σε τέσσερις ενήλικες και δύο τουλάχιστον βρέφη, ίσως έμβριου. Σε ένα δάχτυλο ήταν περασμένο ένα χάλκινο δαχτυλίδι. Στο βαθύτερο τμήμα της λάρνακας τα κόκαλα βρίσκονταν μέσα σε στρώμα από πατημένο λεπιδόχωμα, πάχ. 0,05 μ. Πάνω στο δάπεδο της λάρνακας βρέθηκαν ένα κοκάλινο χτένι, ένας σφραγιδόλιθος, είκοσι χάντρες από πέτρα, υαλόμαζα και φαγεντιανή και τμήμα περιδέραιου από χάλκινες χάντρες με το σπάγγο που ήταν περασμένες. Γύρω και κάτω από τη λάρνακα είχαν τοποθετηθεί ένας μαχαιροπέλεκυς και δέκα αγγεία της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου: επτά ψευδόστομοι αμφορείς, δύο τρίωτα πυξιδοειδή και ένας τεράστιος στάμνος. Κάτω από τη λάρνακα βρέθηκαν επίσης 21 χάντρες και δύο σφραγιδόλιθοι. Στη δεξιά πλευρά του θαλάμου ήταν τοποθετημένος ένας νεκρός με τα χέρια στη μέση και το κεφάλι στραμμένο αριστερά. Σ' ένα σπόνδυλό του βρέθηκε χάλκινη αιχμή βέλους. Πίσω από το κεφάλι του ήταν τρεις ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Διαστ. θαλάμου: $2,80 \times 3,52 \times 1,84$ μ.

Τάφος 140. Σε απόσταση 6,60 μ. ανατολικά του 13. Ο δρόμος του είναι αρκετά μακρύς και βαθύς, διαστ. $5,50 \times 1,40 \times 2,37$ μ. Έχει επτά σχετικά στενά σκαλοπάτια. Το τελευταίο καταλαμβάνει μόνο το μισό πλάτος του

δρόμου, γιατί στο υπόλοιπο έχει λαξευτεί κρύπτη, διαστ. $0,40 \times 0,32 \times 0,42$ μ. την οποία έφραζαν μερικές ακατέργαστες πέτρες. Ήταν γεμάτη χώμα, χωρίς κανένα εύρημα. Στην αρχή του δρόμου βρέθηκε μεγάλη ταφόπλακα, πεσμένη λοξά στο έδαφος. Την είσοδο του θαλάμου έφραζε μεγάλη πλάκα με λίγες πέτρες στα πλάγια και πολλές μπροστά στη βάση της.

Στο εσωτερικό υπήρχε ένας νεκρός κατά χώρα, στη δεξιά πλευρά με έξι αγγεία κοντά του (Πίν. 320 β), πέντε ψευδόστομοι αμφορείς από τους οποίους οι δύο ανήκουν στο εργαστήρι της Κυδωνίας (Πίν. 320 γ) και ένας σταμνίσκος, όλα της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Στην αριστερή πλευρά ήταν παραμερισμένα τα κόκαλα τριών τουλάχιστον νεκρών με δεκαεπτά αγγεία γύρω τους: έξι ψευδόστομοι αμφορείς, οι τρεις του εργαστηρίου της Κυδωνίας, πέντε στάμνοι (Πίν. 320 δ) τρία πυξιδοειδή, ένα μόνωτο κύπελλο με προχοή, ένας ασκός και μία προχοϊσκη. Μαζί μ' αυτά βρέθηκαν και δύο χάλκινα βραχιόλια, χάλκινα δαχτυλίδια, πολλές μικροσκοπικές χάντρες και αρκετές μεγαλύτερες, και δύο περιάπτα.

Τάφος 141. Σε απόσταση 2,50 μ. βόρεια του 14. Είναι μισοτελειωμένος, ρηχός, πολύ μικρός, διαστ. $2,62 \times 0,90 \times 0,48$ μ. Στο ανατολικό του μέτωπο είναι λαξευμένη κρύπτη διαστ. $0,40 \times 0,48 \times 0,30$ μ. φραγμένη από αρκετές ακατέργαστες πέτρες. Ήταν γεμάτη χώμα, χωρίς ευρήματα.

Τάφος 142. Σε απόσταση 5,50 μ. ΝΑ. του 57. Είναι μισοτελειωμένος τάφος με δρόμο, διαστ. $6,65 \times 1,20 \times 1,12$ μ.

Από την πορεία της μελέτης του σκελετικού υλικού του νεκροταφείου που γίνεται από την Tina McGeorge έχουμε τα εξής πρώτα συμπεράσματα:

1. Οι γυναίκες πέθαιναν γύρω στα 23 με 24 χρόνια και οι άντρες γύρω στα 30.

2. Παρατηρείται μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας μικρών παιδιών και βρεφών. Ο θάνατος των γυναικών ίσως είχε σχέση με τους τοκετούς.

3. Παρατηρούνται επίσης πολλαπλές γραμμές σταματημένης ανάπτυξης, ανωμαλίες στην αδαμαντίνη και μεσογειακή αναιμία.

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Ιεράπετρα

Οικόπεδο Ε. Μαντουραράκη

Στη νότια πλευρά της οδού Π. Κούπερ, στη συνοικία Βιγλία, όπου είναι η θέση της αρχαίας Ιεραπότνης, βρέθηκαν σε εργασίες διάνοιξης θεμελιών δύο γυναικεία μαρμάρινα αγάλματα και τεμάχιο άλλου. Το πιο σημαντικό άγαλμα, έχει ύψος 1,38 μ. και είναι ακέραιο εκτός από την κεφαλή, που ήταν ένθετη και δε βρέθηκε (Πίν. 321 α). Το άγαλμα είχε τοποθετηθεί με ακρίβεια σε πρηνή στάση και γι' αυτό η πρόσθια όψη του διατηρήθηκε θαυμάσια. Πάνω στη ράχη του είχε θεμελιωθεί ένα μεταγενέστερο τοιχάριο. Η μορφή φορεί ποδήρη χιτώνα και μακρύ ιμάτιο αλλά και υποδήματα· πατεί σε στρογγυλή πλίνθο, διαμ. 0,43-0,52 μ. και ύψ. 0,095 μ. Άνετο σκέλος είναι το αριστερό. Το κάτω τμήμα του αριστερού βραχίονα, ο οποίος κάμπτεται σε ορθή γωνία, αρχικά προσαρμοσμένο με τόρμο, δε βρέθηκε φυσικά. Το άγαλμα μεταφέρθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας (αριθ. ευρ. 833) και τοποθετήθηκε πάνω σε βάθρο από αμυγδαλόλιθο που βρέθηκε δίπλα του και προφανώς του ανήκει. Το βάθρο αυτό έχει ύψος 0,30, πλάτος 0,57, μήκος 0,57 μ. και δεν είναι ενεπίγραφο.

Το δεύτερο άγαλμα (Πίν. 321 β), ύψ. 1,75 μ. (αριθ. ευρ. 834), που πατούσε σε ορθογώνια πλίνθο, ύψ. 0,14 μ., είχε τοποθετηθεί ύπτια και έτσι έπαθε μεγάλη φθορά. Είναι επίσης ακέφαλο και έχει την ίδια περίπου στάση με το πρώτο. Ο χαμένος πήχυς του όμοια καμπτόμενου αριστερού βραχίονα ήταν επίσης αρχικά προσαρμοσμένος με τόρμο.

Στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκε ακόμη ένας γυναικείος κορμός από μάρμαρο, υπερφυσικού μεγέθους, σωζ. ύψ. περίπου 0,70 μ., τοποθετημένος σε πρηνή στάση, με ένθετη κεφαλή που δε βρέθηκε, σπασμένος λοξά (αριθ. ευρ. 835) (Πίν. 321 γ). Εκεί κοντά ήταν και μία επιγραφή, που δημοσιεύτηκε ήδη¹. Σε μικρή απόσταση βρέθηκε και μία βάση κίονα από πωρόλιθο, σπασμένη και ελλιπής, ύψ. 0,26 μ. (αριθ. ευρ. 836).

Σε όλο σχεδόν το οικόπεδο εντοπίστηκαν λίγα εγκατεσπαρμένα ίχνη κτισμάτων ρωμαϊκών χρόνων, πολύ κατεστραμμένων και με ασαφή διάταξη και προορισμό.

Στη βόρεια άκρη βρέθηκε ένας μακρύς τοίχος λιθόχτιστος, άσχημα διατηρημένος (Πίν. 322 α). Ο τοίχος αυτός φαίνεται σήμερα ασύνδετος με άλλους τοίχους. Στην ανατολική άκρη του υπάρχει ένας βραχύτατος εγκάρσιος τοίχος σαν αμφίπλευρη παραστάδα, που σχηματίζει με τον πρώτο ένα Τ με μακρότατη την κάθετη κεραία. Ο δεύτερος αυτός τοίχος (Πίν. 322 α) είναι πλινθόχτιστος και πατεί σε κρηπίδα από μεγάλους πελεκητούς ογκολίθους. Ο πρώτος τοίχος έχει εσωτερική όψη προς Ν. και στο μέσο του στο κάτω τμήμα διατηρούνται ίχνη από έγχρωμο κονίαμα. Στην ανατολική άκρη του οικοπέδου εντοπίστηκε τμήμα ενός ψηλού τοίχου πλινθόχτιστου, καμωμένου με τις χαρακτηριστικές στενόμακρες πλίνθους, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Οδός Π. Κούπερ 46 (οικόπεδο Καπαράκη ή Καπαρού) (Σχέδ. 1)

Σε εργασίες εκσκαφών φανερώθηκε στη βόρεια άκρη του οικοπέδου, σχεδόν στη σημερινή επιφάνεια του εδάφους (0,20 μ.), ένα δάπεδο έκτασης περίπου 5,50 × 4 μ. που αποτελείτο από μεγάλες χονδρές μαρμάρινες πλάκες, ορθογώνιες αλλά άνισων διαστάσεων, που είχαν όμως σχεδόν όλες αφαιρεθεί σε κάποια μεταγενέστερη εποχή, είτε για να ξαναχρησιμοποιηθούν είτε για να τις ασβεστοποιήσουν. Οι πλάκες αυτές είχαν τοποθετηθεί—όπου άφησαν και τα εμφανή ίχνη τους— πάνω σε ένα υπόστρωμα από αστρακάβεστο που ήταν απλωμένο πάνω σε μία υποθεμελίωση από αργούς λίθους. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, κάτω από ένα δάπεδο σε βάθος 1 μ. βρέθηκε ένας θησαυρός από 29 χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. 8795-8823). Το νεότερο από τα νομίσματα ανήκει στο Φίλιππο Άραβα (244-249 μ.Χ.)².

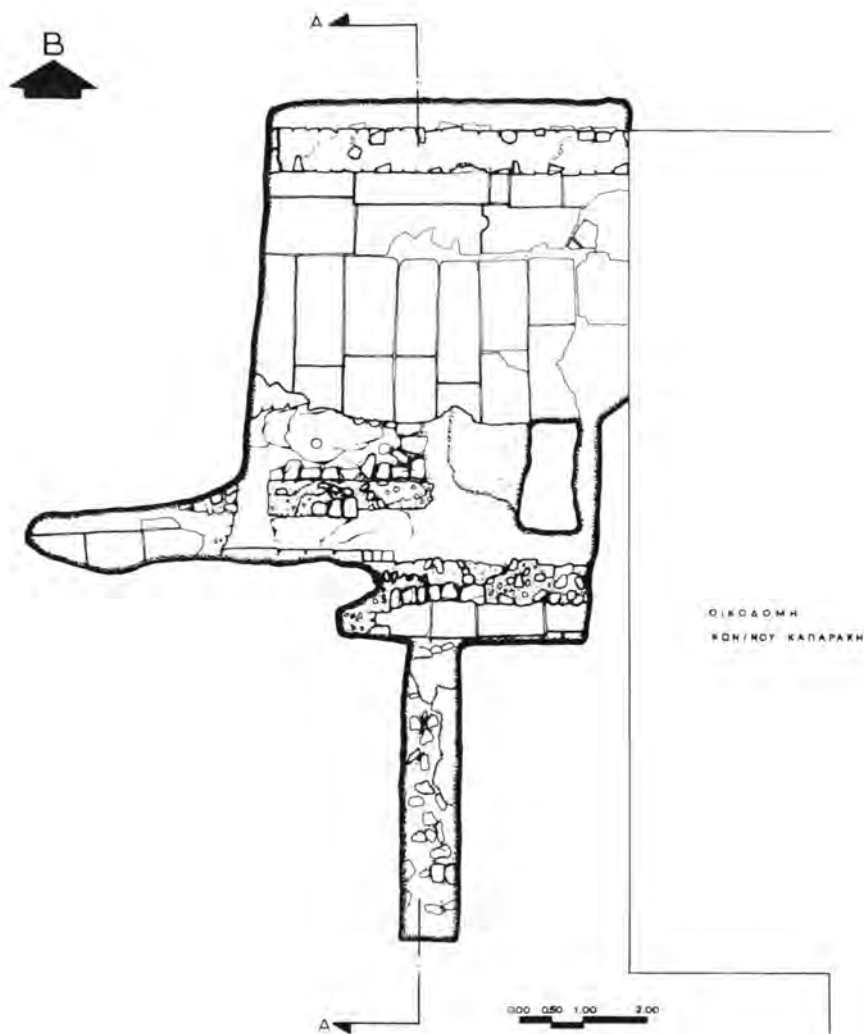
Η περιοχή όπου είχε κρυφτεί ο θησαυρός είχε επικτισθεί μεταγενέστερα σε τόπο που ο θησαυρός αυτός, του οποίου την ύπαρξη ασφαλώς αγνοούσαν, δεν ήταν πλέον προσπελάσιμος. Στην επίχωση πάνω από το δάπεδο βρέθηκαν μερικά τεμάχια μιας ενεπίγραφης πλάκας, που δημοσιεύθηκε ήδη³.

Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη (Σχέδ. 2)

Στην παλιά οδό προς Γρα-Λυγιά, σε μικρή απόσταση προς Δ. από το οικόπεδο Φωνιαδάκη, που είχε ερευνηθεί πριν από χρόνια, ανασκάφηκαν με δοκιμαστικές τομές τμήματα κτιρίων ρωμαϊκών χρόνων, χτισμένων με ασβέστη (Πίν. 322 β). Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε ένα τετράγωνο δάπεδο, διαστ. σχε-

2. Πρβλ. ΑΕ, ό.π.

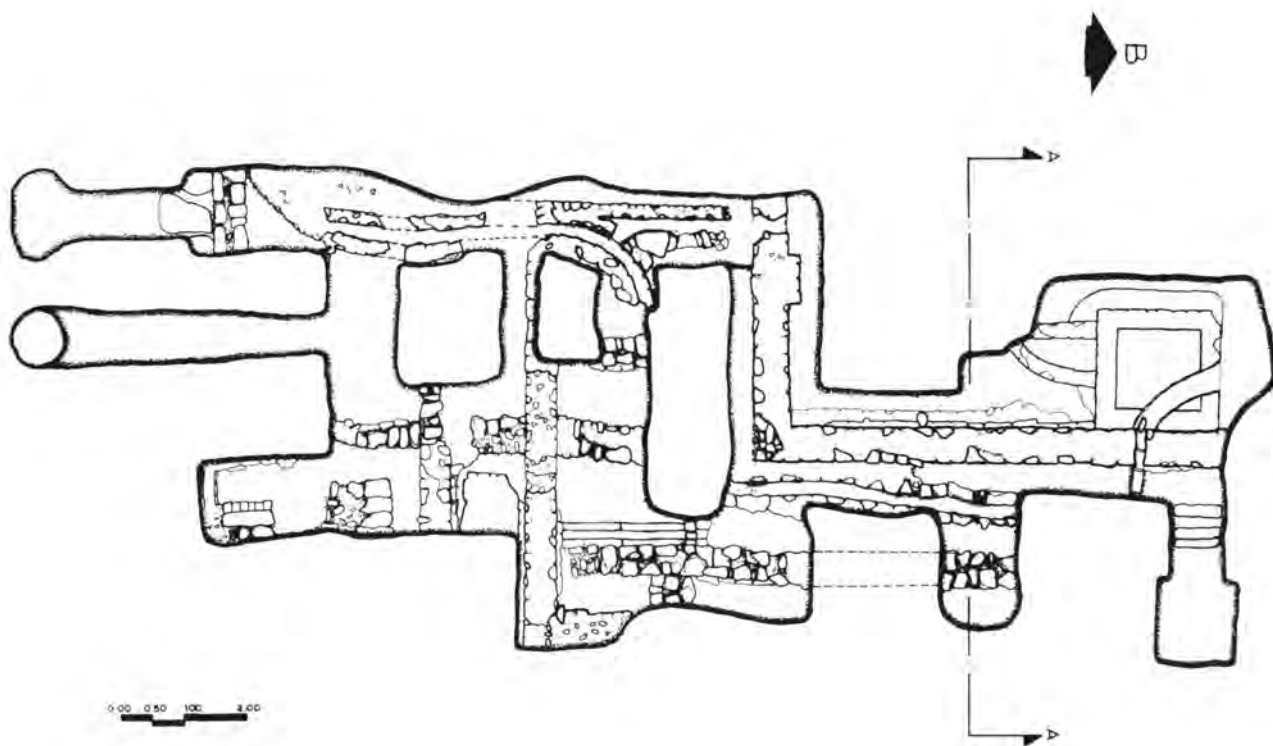
3. Πρβλ., ό.π., σ. 19, αριθ. 22, πίν. 6α.

Σχέδ. 1. Ιεράπετρα. Οδός Π. Κούπερ 46. Κάτοψη της ανασκαφής. Τομή Α.-Α'.

δόν 2×2 μ., σκεπασμένο με κονίαμα, με ένα λεπτό τοιχάριο τριγύρω που μόλις σώζεται σαν περιχέλιωμα. Η ανατολική πλευρά εφάπτεται προς τον παχύ εξωτερικό τοίχο του κτιρίου (Πίν. 322 γ-δ). Ένας χονδρός ευμεγέθης αποχετευτικός πήλινος αγωγός από τρεις σωλήνες, στον οποίο απέληγε ένα βαθύ και πλατύτατο αυλάκι, ανοιγμένο σχεδόν διαγώνια στο δάπεδο του τετραγώνου, οδηγούσε έξω από το κτίριο σε έναν ανοιχτό αγωγό με τετράγωνη διατομή, πλακόστρωτο. Προφανώς πρόκειται για κάποια βιομηχανική εγκατάσταση, δυσερμήνευτη όμως. Στην ίδια εποχή ανήκουν διάφορα πολύ κατεστραμμένα τοιχάρια προς Ν. Σε βαθύτερο στρώμα εντοπίστηκαν άλλα παλιότερα τοιχάρια ελληνιστικών χρόνων, χτισμένα χωρίς ασβέστη. Πεταμένο

μέσα στην επίχωση βρέθηκε ένα δάχτυλο από μαρμάρينو άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους, που σώζει το νύχι (αριθ. ευρ. 8549), μήκ. 0,08 μ. Βρέθηκαν επίσης η κεφαλή ενός πήλινου ειδωλίου, μάλλον κερασφόρου σατύρου (αριθ. ευρ. 8550), σωζ. ύψ. 0,055 μ. και μία μολυβένια πυραμειδική αγνύθα (αριθ. ευρ. 8551), ύψ. 0,055 μ. Στην επίχωση περισυλλέξαμε ακόμα ένα μελαμβαφές αγγείο (αριθ. ευρ. 8536), σωζ. ύψ. 0,135 μ. και ένα μικρό μαρμάρινο ακέφαλο κορμό ιματιοφόρου (αριθ. ευρ. 7986), σωζ. ύψ. 0,38 μ. Στο λαιμό σώζεται τώρμος με σιδερένιο σύνδεσμο για τη στερέωση της κεφαλής. Το πιο αξιοσημείωτο στοιχείο της ανασκαφής αυτής ήταν διάφοροι ανοιχτοί λίθινοι αγωγοί και αποχετευτικοί σωλήνες που το διασχίζουν από Β. προς Ν. (Πίν. 323

Σχέδ. 2. Ιεράπετρα. Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη. Κάτοψη της ανασκαφής. Τομή Α.-Α'.

α-δ). Δύο χάλκινα νομίσματα (αριθ. ευρ. 8824-8825) ανήκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τα αρχαία αυτού του οικοπέδου δε θεωρήθηκαν διατηρητέα.

Σε μικρή απόσταση προς Β. του οικοπέδου Καπαράκη εντοπίστηκε η τεράστια γωνία ενός μαρμάρινου αετώματος (Πίν. 324 α-β), που είναι σήμερα στην επιφάνεια του εδάφους και ασφαλώς δε βρέθηκε μακριά από το μέρος αυτό⁴.

Οικόπεδο Εμμ. Πετυχάκη

Κατά τη βορειοδυτική περιοχή των Βιγλιών έγιναν μερικές δοκιμαστικές τομές, όπου εντοπίστηκαν ερείπια οικίας ρωμαϊκών χρόνων. Ένα δωμάτιο είχε την

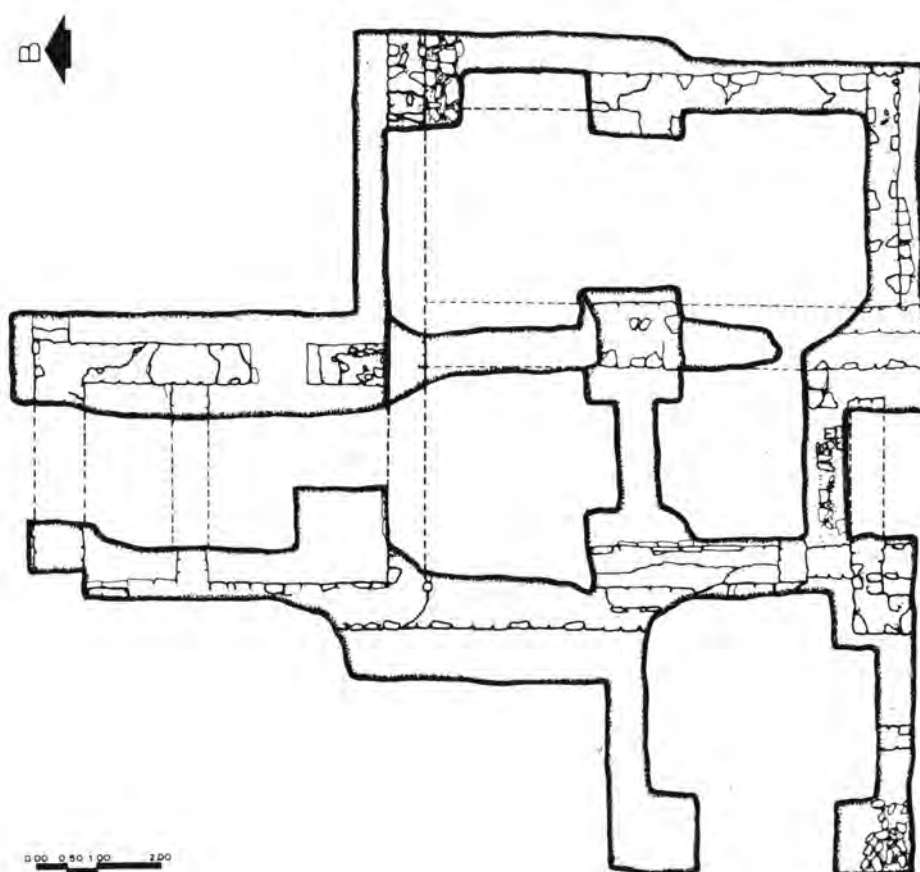
εσωτερική όψη των τοίχων καλυμμένη με κονίαμα στο οποίο είχαν χαραχθεί οριζόντιες γραμμές κατά μήκος με τρόπο που να σχηματίζονται ζώνες; ίσως πρόκειται για υπόστρωμα επένδυσης από μαρμάρινες πλάκες, που πρέπει να τις αποκόλλησαν σε κάποια μεταγενέστερη φάση της αρχαιότητας, προφανώς όπως στο οικόπεδο Καπαράκη — που είδαμε πιο πάνω — για να τις ξαναχρησιμοποιήσουν αλλού (Πίν. 324 γ). Από το οικόπεδο Πετυχάκη περισυλλέξαμε δύο θραύσματα γλυπτών με πτυχωτό ένδυμα (αριθ. ευρ. 7974-7975) και ένα λύχνο με διακόσμηση κυματίων γύρω από το μέταλλιο (αριθ. ευρ. 8538), σωζ. μήκος 0,085 μ.

Όχι μακριά από το οικόπεδο αυτό επισημάνθηκαν τα πραγματικά εντυπωσιακά ερείπια μιας οικίας ρωμαϊκών χρόνων, όπως φανερώνουν οι χαρακτηριστικοί στενόμακροι πλίνθοι των τοίχων, που σώζονται σε μεγάλο ύψος (Πίν. 324 δ-ε), ασφαλώς κάτι πολύ σπάνιο.

Πρατήριο καυσίμων Καλαϊτζάκη

Στη νότια πλευρά της οδού Π. Κούπερ, κατά την

4. Ίσως πρόκειται για το αέτωμα που αναφέρεται από τον Ν. Πλάτωνα, Κρητ. Χρον. ΙΒ' (1958), σ. 481.

Σχέδ. 3. Ιεράπετρα. Οικόπεδο Εμμ. Πετυχάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοποθέτηση νέας αντλίας βενζίνας εντοπίστηκε ψηφιδωτό δάπεδο, που εκτείνεται και κάτω από το οδόστρωμα. Του ψηφιδωτού αυτού αποφασίστηκε η μελλοντική απόσπαση και μεταφορά στο μουσείο.

Μίλατος

Στον αγρό του Γ. Ιω. Μανουσάκη, στη θέση Βορεινό Αγίου Φανουρίου στα ΝΔ. του χωριού Μίλατος Μιραμπέλλου βρέθηκε τυχαία κατά τη διάρκεια αγροτικών εργασιών ένας θαλαμοειδής τάφος της ΥΜ ΙΙΑ/Β περιόδου. Ο τάφος αυτός ανήκει στο ίδιο νεκροταφείο, του οποίου λίγους τάφους είχε ερευνήσει ο Evans και ο Ξανθουδίδης⁵. Ο τάφος είχε ελλειψοειδές σχήμα (διαμ.

2,20 × 1,50 μ. με τη μεγάλη διάμετρο από Α. προς Δ.) Το στόμιο, πλ. 0,80 μ., ήταν προς Β. Οι λίθοι του φράγματος βρέθηκαν άθικτοι στη θέση τους. Μόνο ένα μέρος του δρόμου μπόρεσε να ερευνηθεί.

Μέσα στο θάλαμο υπήρχαν τρεις κιβωτιόσχημες λάρνακες, τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη (Πίν. 324 στ.). Η ανέλκυσή τους από το βαθύ και στενό θάλαμο χωρίς να κινδυνεύσουν υπήρξε έργο ιδιαίτερα δύσκολο. Η πρώτη λάρνακα (λάρνακα Α) ήταν προσανατολισμένη από Β. προς Ν. ενώ οι άλλες δύο από Α. προς Δ. Η λάρνακα Α (αριθ. ευρ. 8962), μήκ. πάνω 1,10 και κάτω 1, πλ. πάνω 0,42 και κάτω 0,38 και ύψ. 0,75 μ., με δύο κάθετες λαβές σε κάθε μακρά πλευρά και μία οριζόντια σε κάθε στενή, είχε σαμαρωτό κάλυμμα ακέραιο, ύψ. 0,24, μήκ. 1,05 και πλ. 0,43 μ., που βρέθηκε λίγο μετακινημένο από τη θέση του. Η λάρνακα, στο σώμα και στο κάλυμμα, είχε ερυθρωπή διακόσμηση από ημικύκλια. Η λάρνακα Β (αριθ. ευρ. 8961), μήκ. πάνω 1,16 και κάτω 1,14, πλ. πάνω 0,48 και κάτω 0,52 και ύψ. 0,69 μ. είχε όμοιο κάλυμμα ελαφρά σπασμένο, ενώ η

5. A. Evans, *The Prehistoric Tombs of Knossos*, σ. 93-103, ΑΔ 6 (1920-21) Παράρτ., σ. 154 κ.ε., I. Pini, *Beiträge zur minoischen Gräberkunde* (1968), σ. 87, αριθ. 33.

λάρνακα Γ (αριθ. ευρ. 8964) μήκ. πάνω 1,13 και κάτω 1,03 μ., πλ. πάνω 0,47 και κάτω 0,38 και ύψ. 0,64 βρέθηκε χωρίς κάλυμμα και είχε τρεις σειρές οπών κατά μήκος των μακρών πλευρών του πυθμένα.

Η λάρνακα Β ήταν η πιο ενδιαφέρουσα γιατί είχε δύο ανάγλυφα βουκράνια στο πάνω μέρος της μίας στενής πλευράς της λάρνακας δεξιά και αριστερά από τη λαβή —κάτι μοναδικό, αφού τέτοια βουκράνια, σπανιότατα πάντοτε, βρίσκονται μόνο στα καλύμματα των λαρνάκων και ποτέ στα σώματα. Οι λαβές αυτής της λάρνακας ήταν ίδιες με αυτές της άλλης. Στον πυθμένα παρατηρήθηκαν επτά διαμερείς οπές κατά μήκος.

Ο νεκρός της λάρνακας Α βρέθηκε στην τυπική συμπτυγμένη στάση, με τα γόνατα ψηλά, μία στάση θεωρητικά γνωστή και σύμφωνη με το ιδιότυπο ψηλό και βραχύ σχήμα των μινωικών λαρνάκων, που όμως πολύ σπάνια βρίσκεται στην πράξη στις ανασκαφές⁶. Έτσι, για διδακτικούς σκοπούς η λάρνακα αυτή εκτέθηκε στο Μουσείο Αγίου Νικολάου χωρίς το κάλυμμά της ώστε να φαίνεται η ταφή κάτω από ένα κρύσταλλο. Δίπλα στο ισχίο του νεκρού είχε αποθεθεί μία κεφαλή και μερικά οστά που ανήκαν σε άλλο νεκρό, ασφαλώς από κάποια παλιότερη ταφή μέσα στη λάρνακα (;) που φαίνεται ότι παραμερίστηκε για να δεχθεί το νέο νεκρό.

Η λάρνακα Α ήταν ακτέριστη, όπως ουσιαστικά και η λάρνακα Γ, εκτός από ένα τεμάχιο ελεφάντινου χτενιού (αριθ. ευρ. 8893), σωζ. μήκ. 0,046 μ. Αντίθετα, η λάρνακα Β περιείχε πλούσια κτερίσματα, που συχνά ήταν ιδιαίτερα αξιόλογα. Ας αναφέρουμε μία προχυτική φιάλη⁷ από γυψόλιθο με υπερυψωμένη κάθετη λαβή, ένα πολυτελέστατο λίθινο αγγείο, ατυχώς ελαφρά φθαρμένο από τα νερά που έμπαιναν στον τάφο. Η φιάλη αυτή, ΥΜ ΙΙΑ χρόνων, κοσμείται απέξω επιμελέστατα με εγχάρακτες ομάδες εναλλήλων τόξων, ένα μοτίβο συνηθισμένο στην αγγειογραφία που εδώ πρωτοεμφανίζεται εγχάρακτο. Από άλλα τρία αγγεία από το ίδιο υλικό βρέθηκαν μόνο τεμάχια, ενώ το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων είχε λιώσει (αριθ. ευρ. 7980-7981). Το δεύτερο, σωζ. ύψ. 0,045 μ., κοσμείται με τρέχουσα σπείρα. Αντίθετα, τέλεια διατηρημένα ήταν δύο λίθινα φωλεόσχημα αγγεία του συνηθισμένου τύπου (αριθ. ευρ. 8546-8547), ύψ. 0,095 μ. Από την κεραμική ας αναφερθεί μία μεγάλη υψίποδη κύλιξ (αριθ. ευρ. 8541), ύψ. 0,20, διαμ. 0,125 μ., δύο προχοϊσκες, ένας κύαθος, ένα κύπελλο, ένας τρίωτος αμφορίσκος και ένας ψευδόστομος αμφορεύς (αριθ. ευρ. 8544), ύψ. 0,19 μ. Βρέθηκαν επίσης

και χάλκινα αντικείμενα, όπως ένα κάτοπτρο και τεμάχια δύο αγγείων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν τα κοσμήματα του τάφου, που βρέθηκαν όλα στη λάρνακα Β. Εννέα ψήφοι από ήλεκτρο της Βαλτικής, διάφορων σχημάτων και μεγεθών, αποτελούν ίσως τη μεγαλύτερη συλλογή από αυτό το σπάνιο υλικό που βρέθηκε ποτέ στην προϊστορική Κρήτη⁸. Πολυάριθμες ψήφοι από φαγεντιανή σχημάτιζαν πέντε ή έξι περιδέραια και ανήκουν σε γνωστούς τύπους. Βρέθηκαν επίσης μία μικροσκοπική λίθινη οκτώσχημη ασπίδα (αριθ. ευρ. 8991), ύψ. 0,031 μ., ασφαλώς στοιχείο περιδεραιού όπως τόσες άλλες, επτά ψήφοι από ορεία κρύσταλλο (αριθ. ευρ. 8906), μία σφαιρική ψήφος από φαγεντιανή με επένδυση από φύλλο χρυσού (αριθ. ευρ. 8912), διαμ. 0,011 μ., πέντε ψήφοι από σάρδιο διάφορων σχημάτων και μεγεθών (αριθ. ευρ. 8909) δύο χάλκινοι δακτύλιοι (αριθ. ευρ. 8920-8921), ο πρώτος από σύρμα που ελίσσεται σπειροειδώς.

Εξαιρετικά πλούσια ήταν τα ευρήματα από ελεφαντόδοντο: ανάμεσά τους είναι μία μεγάλη ακέραια περόνη (αριθ. ευρ. 8875), μήκ. 0,30 μ., που απολήγει σε κεφαλή σχήματος μικροσκοπικού καρπού⁹ ροιάς⁹ ή μήκωνος υπνοφόρου¹⁰, πιθανώς το δεύτερο. Άλλες περόνες ή θραύσματά τους (αριθ. ευρ. 8867-74) είχαν περιτεχνη κεφαλή καμπτόμενη σε σχήμα Π, συχνά με φυτικό κόσμημα στην κορυφή. Μέσα σε αυτή την τόσο πλούσια σε κτερίσματα λάρνακα υπήρχαν ακόμα τεμάχια από τέσσερα-πέντε ελεφάντινα χτένια (αριθ. ευρ. 8877-8882), διάφορα πλακίδια με εγχάρακτη διακόσμηση, ασαφούς προορισμού (αριθ. ευρ. 8876-8883-8886). Όμως τα πιο σημαντικά ελεφάντινα τεμάχια ήταν τα εξής:

α) Ένας κροκόδειλος¹¹ (αριθ. ευρ. 8889), μήκ. 0,102 μ. που στρέφει την κεφαλή προς τα πίσω, με ρύγχος μυτερό, στρογγυλό κρανίο και ανασηκωμένη παχιά ουρά. Οι φολίδες αποδίδονται με σχηματικό τρόπο πλαστικά και εγχάρακτα. Είναι φανερό ότι ο καλλιτέχνης δεν είχε δει ποτέ κροκόδειλο, τουλάχιστο ζωντανό. Αλ-

6. Μας είναι γνωστή μία λάρνακα από την Αρσά Ηρακλείου, με το σκελετό σε αυτή την τυπική στάση, ΑΕ 1904, σ. 6 κ.ε. εικ. 1, Α. Evans, ό.π., σ. 10, εικ. 5.

7. Βλ. Κ. Δαβάρας, Μουσείον Αγίου Νικολάου, 1981, εικ. 62. Αριθ. ευρ. 8548. Ύψ. 0,08, διαμ. 0,215 μ. Πρβλ. Α. Furumark, *The Mycenaean Pottery*, Stockholm 1941, σ. 50, σχέδ. 253, μοτ. 44, 10, εικ. 58, Α. Kanta, *The LM III Period in Crete*, 1980, πίν. 20, 4 και 139, 2-3.

8. Πρβλ. BSA 53-54 (1958-59), σ. 237-261, Μ. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, 1965, σ. 47-52, BSA 69 (1974), σ. 203.

9. Πρβλ. μία ανάλογη ελεφάντινη περόνη από την Έγκωμη: SCE I πίν. CLII 4 αριθ. Ε 3.240· BSA 52 (1957), σ. 198, εικ. 1, C. Πρβλ. και ένα σκήπτρο από το Ναύπλιο: BCH 104 (1981), σ. 603, εικ. 46.

10. Γενικά πρβλ. Π. Κρητικός-Στ. Παπαδάκη, ΑΕ 1963, σ. 80-150.

11. Βλ. Κ. Δαβάρας, ό.π., εικ. 74.

λά και οι γραμμές του ζώου ταιριάζουν μάλλον σε αιλουροειδές παρά σε σαυροειδές και θυμίζουν κάπως τους λέοντες που τρέχουν πάνω στα εγχειρίδια των βασιλικών τάφων των Μυκηνών και στρέφουν την κεφαλή προς τα πίσω με όμοιο τρόπο. Αυτή τη στροφή της κεφαλής τη βλέπουμε και σε άλλους κροκοδείλους (στους ελάχιστους που υπάρχουν από τον κρητοκομυκηναϊκό κύκλο¹²), κάτι που δείχνει ότι υπήρχε μία γενική συμβατική απόδοση γι' αυτό το ζώο. Ίσως ο καλλιτέχνης προσπαθούσε έτσι να εξασφαλίσει μία πλατύτερη επιφάνεια ως φόντο για να προβάλλει πάνω της το λεπτό ρύγχος, που αλλιώς ασφαλώς θα κινδύνευε να σπάσει αν προβαλλόταν στο κενό. Το αντικείμενο αυτό, ανάγλυφο και από τις δύο πλευρές, είχε μία οπή και πρέπει να κρεμόταν ως εξάρτημα μάλλον παρά ως περιάπτο.

β) Ένα μικροσκοπικό ειδώλιο (αριθ. ευρ. 8890), ύψ. 0,032 μ. γυναικείας μορφής¹³ που κάθεται σε θρόνο με ψηλό λογχοειδές ερεισίνωτο. Από τον τριποδικό θρόνο σώζεται μόνο το ένα πόδι. Στην κεφαλή υπάρχει οπή ανάρτησης.

γ) Ένα πολύ μικρό κοχλιάριο (;) του οποίου το πάνω μέρος διαμορφώνεται ως σφιγξ που στέκεται στα τέσσερα πόδια της και υψώνει τα φτερά σε όρθια στάση δεξιά και αριστερά από την κεφαλή, που έχει επίσης οπή ανάρτησης (αριθ. ευρ. 8891), ύψ. 0,08 μ.

δ) Ένα άλλο μικρό κοχλιάριο (;), που η λαβή του απολήγει σε δεξί χέρι με τα δάκτυλα σφιγμένα σε πυγμή (αριθ. ευρ. 8892), μήκ. 0,062 μ.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Σητεία

Ζήρος

Από απόπειρα λαθρανασκαφής στη θέση Φονιάς της κοινότητας Ζήρου και στο δρόμο προς την κοινότητα Απιδίων, αποκαλύφθηκε η ύπαρξη μικρού θολωτού τάφου μινωικών χρόνων. Η έρευνα απέδειξε ότι ο τάφος είχε συληθεί παλιότερα. Το βάθος του από την επιφάνεια των χειλέων του φτάνει τα 0,90 μ. ενώ από τμήμα της θολωτής οροφής του που σώζεται, φαίνεται ότι το ολικό ύψος του έφτανε τα 1,35 μ. Έχει διάμετρο 2,50 μ.

ενώ ο διάδρομος που είναι προσανατολισμένος προς Ν., έχει μήκος 2,40 και πλάτος 0,50 μ. Μέσα στη διαταραγμένη επίχωση βρέθηκαν όστρακα και ένα δίωτο αβαφο μικρό αγγείο κοινού τύπου.

Κουφονήσι

Οικισμός ελληνορωμαϊκών χρόνων. Οικία 2

Μετά το τέλος των ερευνών στην ονομασθείσα «οικία 1»¹⁴, άρχισαν οι ανασκαφικές έρευνες στον ελληνορωμαϊκό οικισμό που εκτείνεται σε απόσταση περίπου 100 μ. ανατολικά του θεάτρου. Αποκαλύφθηκαν δωμάτια που αποτελούν ένα άλλο κτίριο που ονομάσαμε «οικία 2». Δυστυχώς έχει γίνει ευρεία αλλά σταδιακή ολίσθηση των μαλακών χωμάτων, ιδίως στο κάτω μέρος του οικισμού, με αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολο να προσδιοριστούν τα σημεία όπου τελειώνει το ένα σπίτι και αρχίζει το άλλο, καθώς σε πολλά σημεία σώζεται μόνο η υποθεμελίωση (Πίν. 325 α).

Δωμάτιο Α. Πρόκειται για χώρο σε σχήμα Γ. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,90 μ. από το δάπεδο. Στην επίχωση του βρέθηκαν όστρακα, μεγάλες ποσότητες καμένων χωμάτων και αρκετά όστρεα του είδους *mygex trunculus*. Στο χωμάτινο δάπεδο βρέθηκαν πολλά όστρακα λύχων με χαρακτηριστικές παραστάσεις στους δίσκους, όπως ερωτιδέα, όνο ή ελικωτό κρατήρα¹⁵ (Πίν. 325 β-δ). Το δωμάτιο έχει δύο ανοίγματα στον ανατολικό και νότιο τοίχο, πιθανώς όμως αυτό στο νότιο τοίχο να είναι παράθυρο επειδή το κάτω μέρος του είναι αρκετά υπερυψωμένο από το έδαφος.

Δωμάτιο Β. Είναι επίμηκες δωμάτιο στην πρόσοψη του κτιρίου, ίσως είδος προθαλάμου. Ήταν γεμάτο από φερτή επίχωση. Η πρόσβαση προς τους γειτονικούς χώρους είναι άδηλη επειδή σώζεται μόνο η κάτω από το δάπεδο θεμελίωσή του.

Δωμάτιο Γ. Βρίσκεται στα νότια του δωματίου Α. Ήταν στρωμένο με πήλινες πλάκες και φέρει εσωτερικά υπολείμματα από κονίαμα. Στο νότιο τοίχο έχει πόρτα προς το δωμάτιο Δ και δίπλα της υπάρχει χτιστή τετράπλευρη κατασκευή, ένα είδος τράπεζας. Στην επίχωσή του βρέθηκαν λίγα όστρακα και χοντρά αγγεία αλλά και ορισμένα άλλα μικροαντικείμενα, όπως χάλκινοι σφηκωτήρες και χάλκινες βελόνες για το ράψιμο των διχτυών (Πίν. 326 α).

Δωμάτιο Δ. Στα νότια του προηγούμενου. Στην επίχωσή του τα πιο χαρακτηριστικά ευρήματα ήταν τμήμα

12. Πρβλ. Bosanquet-Dawkins, *The Unpublished Objects of the Palaiokastro Excavations*, BSA Suppl. Paper 1 (1923), σ. 126 κ.ε. εικ. 108, όπου όμως οι κροκοδείλοι παρερμηνεύονται ως "lizards". J.Cl. Poursat, *Ivoires mycéniens*, σ. 221, 228· Catal. ivoires Musée Nat., σ. 154 κ.ε., αριθ. 450, πίν. 47.

13. Για ένα μικροσκοπικό περιάπτο από στεατίτη πρβλ. A. Evans, *ό.π.*, σ. 85, εικ. 95.

14. Βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 406.

15. Χρονολογούνται μεταξύ 1ου και 2ου αι. μ.Χ., βλ. γενικά Agora VII, πίν. 6.

λύχνου, στο δίσκο του οποίου διακρίνεται παράσταση γυναίκας μέσα σε πλοιάριο καθώς επίσης και νόμισμα του Αντωνίνου Πίου, κοπής του 139 μ.Χ. Επίσης στη βορειοδυτική γωνία του βρέθηκαν αρκετά μολύβδινα βάρη για δίχτυα (Πίν. 326 β). Τέλος στη νοτιοανατολική γωνία αποκαλύφθηκε χτιστή εστία με το εσωτερικό της γεμάτο από στάχτες.

Δωμάτιο Ε. Στα νότια του δωματίου Δ. Όλο το δυτικό του τμήμα έχει «ολισθήσει» και σώζονται μόνο οι υπό το δάπεδο θεμελιώσεις. Λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων δίσκος λύχνου με δυσδιάκριτη παράσταση.

Διάδρομος ΣΤ. Μακρόστενος χώρος, κλειστός από τα ανατολικά. Στον τοίχο αυτό βρέθηκαν θραυσμένοι αμφορείς.

Δωμάτιο Ζ. Στα ανατολικά των δωματίων Ε και ΣΤ. Πρόκειται για μακρόστενο δωμάτιο με μικρή επίχωση και λίγα όστρακα. Το δάπεδό του καλυπτόταν με στρώση καθαρής άμμου. Στη βορειοανατολική γωνία του υπάρχει άνοιγμα-πόρτα ενώ στην αντίστοιχη βορειοδυτική σχηματίζεται νέο μικρό άνοιγμα από τη διακοπή των άκρων των τοίχων. Από τα ευρήματα τα πιο αξιολογικά ήταν ένα δισκοειδές κάλυμμα αγγείου από οφείτη και μολύβδινα βάρη για τα δίχτυα.

Δωμάτιο Θ. Στα δυτικά του δωματίου Α. Έχει δύο ανοίγματα, το ένα στο δυτικό τοίχο και συγκοινωνεί με το δωμάτιο Γ και το άλλο στο βόρειο. Στην επίχωσή του βρέθηκαν πολλές πήλινες πλάκες, όστρακα μικρών αγγείων και άλλων μεγαλύτερων καπνισμένων από φωτιά καθώς κι από αμφορείς για τη μεταφορά νερού. Στη βορειοανατολική πλευρά το χωμάτινο δάπεδο διακόπτεται και σχηματίζει ένα είδος λιθόστρωτου. Φαίνεται ότι είναι μεμονωμένη κατασκευή και όχι υπόλειμμα όμοιας κάλυψης του δαπέδου επειδή παρουσιάζει κανονικότητα στο σχήμα.

Δωμάτιο Ι. Στα νότια του διαδρόμου ΣΤ. Από την ολίσθηση έχει φύγει το δάπεδο και σώζεται μόνο το κάτω από αυτό έδαφος.

Δωμάτιο Η. Είναι μεταξύ των δωματίων Ζ και Α. Δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμα ο ανατολικός τοίχος του. Στην επίχωσή του βρέθηκαν πολλά όστρακα αγγείων μαυρισμένα από τη φωτιά. Στο νότιο τμήμα του ήταν συσσωρευμένες μεγάλες ποσότητες οστρέων του είδους της πορφύρας και στη νοτιοανατολική γωνία του υπάρχει μια πώρινη ιγδίοσχημη γούρνα, διάμ. χειλέων 0,31 και βάθ. 0,35 μ., που και αυτή ήταν γεμάτη με όστρεα του είδους της πορφύρας. Επίσης βρέθηκαν μολύβδινα βάρη, μια κοκάλινη περόνη και χάλκινα και σιδερένια καρφιά.

Δωμάτιο Κ. Και εδώ το δάπεδο έχει ολισθήσει και σώζεται μόνο ο τοίχος της ανατολικής πλευράς. Στην επίχωση βρέθηκαν μόνο ορισμένα όστρακα λύχνων.

Χώρος Μ. Βρίσκεται μεταξύ των δωματίων Α και Λ με ανοίγματα προς το δωμάτιο Λ και το χώρο Ν. Δεν

παρουσίασε τίποτα το ιδιαίτερο.

Δωμάτιο Λ. Στα βόρεια του χώρου Μ, με τον οποίο επικοινωνεί με άνοιγμα.

Δωμάτιο Ν. Προφανώς πρόκειται για διάδρομο αφού έχει τέσσερα ανοίγματα που βλέπουν αντίστοιχα στα δωμάτια Ξ, Θ, Μ, και στον άσκαφτο χώρο. Όλες οι πόρτες έχουν χτιστά κατώφλια. Στην επίχωση βρέθηκαν πολλοί πήλινοι κέραμοι.

Δωμάτιο Ξ. Ενδιαφέρον δωμάτιο. Σώζει εσωτερικά υπολείμματα κονιάματος. Στη νοτιοδυτική γωνία αποκαλύφθηκε σωρός από όστρακα και στη βόρεια βρέθηκε χτιστή διπλή εστία με τα τοιχώματά της καλυμμένα με πήλινες πλάκες. Ακριβώς δίπλα βρέθηκε επίσης κατασκευασμένο με πήλινες πλάκες είδος ντουλαπιού προορισμένου ασφαλώς για την αποθήκευση τροφίμων ή σκευών.

Μακρύς Γιαλός

Ρωμαϊκή έπαυλη

Για τέταρτο συνεχή χρόνο ερευνήθηκε ο χώρος στη θέση Κατωβίγλι όπου από το 1977 είχε αρχίσει η αποκάλυψη εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος που είχαμε χαρακτηρίσει Έπαυλη ρωμαϊκών χρόνων¹⁶. Με τις φετινές ανασκαφικές έρευνες σχεδόν εξαντλήθηκε ο χώρος και πιστεύουμε ότι θα χρειαστεί ακόμα μια ολιγόμηρη έρευνα στο μέλλον για να ολοκληρωθεί η αποκάλυψη.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο νοτιοανατολικό μέρος της έπαυλης και αποκάλυψε συγκρότημα (ιδιωτικών) λουτρικών εγκαταστάσεων και ειδικότερα:

Δωμάτιο Κ. Ολοκληρώθηκαν οι έρευνες που είχαν αρχίσει το 1979 με την αποκάλυψη του ανατολικού τμήματος. Εκτός από το άνοιγμα στο νότιο τοίχο που σχηματίζει προς το εσωτερικό ένα είδος παραστάδων, φάνηκε και παράθυρο στο βόρειο, ύψ. 1,28 μ. Το χωμάτινο δάπεδο του δωματίου είναι ερυθρωπό από πυράκτωση και σχηματίζει στην επιφάνειά του ένα φλοιό που απολεπίζεται. Παντού υπάρχουν ίχνη φωτιάς, ιδίως στις γωνίες και πολλή στάχτη. Στην επίχωσή του βρέθηκαν όστρακα από μεγάλα αγγεία κυρίως σταμνιά για τη μεταφορά νερού. Στο μέσο περίπου του δωματίου υπάρχει η στρογγυλή βάση από ψημένο πηλό. Η μελλοντική έρευνα θα πρέπει να προχωρήσει στο βάθος του δαπέδου γιατί όλες οι ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η αρχική χρήση του δωματίου ήταν άλλη.

16. Βλ. ΑΔ 34, ό.π.

Δωμάτιο Θ1. Πρόκειται για χώρο στα ανατολικά του προηγούμενου. Έχει καμαρωτή οροφή από την οποία διατηρείται το νότιο τμήμα της. Κάτω από αυτή και στη γένεση του θόλου σχηματίζεται εξοχή του τοίχου που δεν υπάρχει στο αντίστοιχο βόρειο μέρος. Οι τοίχοι του δωματίου αυτού είναι πολύ ισχυροί και ως δάπεδο έχει το φυσικό βράχο που έχει διαμορφωθεί επίπεδος. Στη δυτική πλευρά υπάρχει άνοιγμα (Πίν. 327 α).

Δεξαμενή Π1. Σχηματίζει ένα Γ καλύπτοντας την ανατολική και τη νότια πλευρά του δωματίου Θ1. Είναι σχετικά αβαθής (0,80 μ.) και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για χώρο προορισμένο να δεχτεί νερό αφού εσωτερικά είναι καλυμμένη με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα. Είναι βέβαιο ότι αποτελούσε τμήμα των λουτρικών εγκαταστάσεων (Πίν. 327 β).

Χώρος Λ1. Καταλαμβάνει το χώρο μεταξύ των δωματίων Κ και Θ1. Στα βόρεια ορίζεται από τον ισχυρό τοίχο που καλύπτει όλες τις κατασκευές της πλευράς αυτής. Το δάπεδο είναι ο ισοπεδωμένος φυσικός βράχος και μάλιστα σε μεγάλο βάθος (1,75 μ.). Στα νότια εκτείνεται η αψίδα του υποκαύστου. Παντού υπάρχουν ίχνη φωτιάς, στάχτη και ασβέστης. Πρόκειται μάλλον για υπαίθριο χώρο.

Υπόκαυστο Κ1. Πρόκειται για το χώρο του υποκαύστου αφιδωτού λουτρώνα. Η αψίδα βρίσκεται στη βόρεια πλευρά και η χορδή της φτάνει τα 1,80 μ. Είναι χτισμένη με πήλινα τούβλα και σώζεται σε ύψος (εξωτερικά) 0,70 μ. Οι απολήξεις του τόξου της ακουμπούν στον ισχυρό βόρειο τοίχο του υποκαύστου.

Ο χώρος έχει μακρόστενο σχήμα με το μέγιστο άξονα Α-Δ. Η αψίδα βρίσκεται στη βόρεια πλευρά αλλά προς Ν. υπάρχει πάλι μια επιμήκυνση τμήματος του οικοδομήματος. Οι τοίχοι του είναι ισχυροί και στο δυτικό υπάρχει στενό άνοιγμα, διαμ. 0,56 μ., και ένα άλλο ακόμα στενότερο στο νότιο, στη νοτιοδυτική γωνία του που μόλις φθάνει τα 0,35 μ. Από τις δύο πλευρές του ανοίγματος του δυτικού τοίχου σχηματίζονται είδος θρανίων με κατάλληλη διαμόρφωση του πλάτους του τοίχου. Ο εσωτερικός χώρος καλύπτεται από τους γνωστούς κιονίσκους των υποκαύστων, δηλαδή από πήλινους επάλληλους δίσκους που συγκρατούνται με κονίαμα και πατούν σε πλίνθινες τετράγωνες ή στρογγυλές βάσεις. Σώζονται 37 κιονίσκοι σε διάφορα ύψη με μεγαλύτερο 0,52 μ., ενώ στο δάπεδο διακρίνονται τα ίχνη από 18 ακόμα (Πίν. 327 γ). Ο χώρος είναι γεμάτος στάχτες και ίχνη φωτιάς. Ακριβώς έξω από τον τοίχο της αψίδας βρέθηκαν αρκετά τεμάχια γυάλινων μικρών και κομψών δοχείων ασφαλώς προορισμένων για χρήση αρωμάτων, ενώ πολύτιμη για τη χρονολόγηση ήταν η εύρεση ακέραιου λύχνου με παράσταση σκύλων που επιτίθενται σε ελάφι¹⁷ (Πίν. 327 δ).

Δωμάτιο Μ1. Περιέχεται μέσα στον ευρύτερο χώρο

του υπόκαυστου και χωρίζεται από αυτό με τοίχο αλλά συγκοινωνεί με άνοιγμα που υπάρχει σ' αυτόν. Το χωμάτινο δάπεδο του ήταν κοκκινωπό από την πυράκτωση και γεμάτο από στάχτες και υπολείμματα καμένων υλών. Το πιο χαρακτηριστικό είναι η ύπαρξη στη νοτιοδυτική γωνία, τετράπλευρης κατασκευής, διαστ. 0,70 × 0,50 και βάθ. 0,50 μ., σκαμμένης στο δάπεδο που βρέθηκε γεμάτη στάχτες και που ασφαλώς χρησίμευε σα χωνευτήρι των καμένων υλών, όσων δεν ήταν δυνατό να μεταφερθούν έξω από το χώρο. Δεν υπήρχε αμφιβολία ότι το δωμάτιο Μ1 έχει άμεση σχέση με τη θέρμανση του διπλανού υπόκαυστου.

ΝΙΚΟΣ Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από το Ρουσόλακκο Παλαικάστρου, όπου το επίκεντρο της μινωικής πόλης, προέρχεται μία πήλινη προχοϊσκη (αριθ. ευρ. 8577), ύψ. 0,082 μ., που βρήκε και παρέδωσε ο αρχαιοφύλακας Γ. Αϊλαμάκης. Στο γνωστό μινωικό οικισμό Πετρά, στην ανατολική άκρη του Δήμου Σητείας, ο Εμμ. Βαρδάκης περισυνέλεξε και παρέδωσε αριθμό μινωικών μικροαντικειμένων, όπως πέντε κυβόσχημες αγνύθες (αριθ. ευρ. 8560-64), ύψ. πλευράς 0,035 μ. περίπου, δύο δισκοειδείς αγνύθες (αριθ. ευρ. 8565-8566), διαμ. 0,06 μ., τέσσερα αμφικωνικά σφονδύλια (αριθ. ευρ. 8567-8570), ύψ. 0,02 - 0,03 και μέγ. διάμ. 0,035-0,038 μ., ένα άωτο κωνικό κύπελλο (αριθ. ευρ. 8571), ύψ. 0,087, διάμ. χείλ. 0,08 μ., ένα άωτο προχοϊδιο (αριθ. ευρ. 8572), ύψ. 0,053 μ., ένα αγγείδιο με προχοή (αριθ. ευρ. 8573), ύψ. 0,055 μ., ένα πήλινο κάλυμμα μεγάλου αγγείου, ασφαλώς πίθου, επίπεδο με χονδρή κυλινδρική λαβή στο κέντρο, με διακόσμηση από ερυθρές διασταυρούμενες ταινίες, του οποίου λείπει ένα τμήμα (αριθ. ευρ. 8575), μέγ. διάμ. 0,24 μ., ένα λίθινο κάλυμμα αγγειδίου (αριθ. ευρ. 8576), μέγ. διάμ. 0,026 μ. και τέλος έναν πήλινο λύχνο ανοιχτό πάνω, με πλατιά βάση (αριθ. ευρ. 8574), ύψ. 0,04 και σωζ. μήκ. 0,11 μ., το μεγαλύτερο μέρος της λαβής και της μύζας λείπει.

Ο αγροφύλακας Εμμ. Μαμαντάκης από τους Βαβέλους (Νέα Πραισό) Σητείας παρέδωσε ένα λίθινο αντικείμενο σχεδόν σφαιρικό, από οφείτη, επάνω επίπεδο με μία ημισφαιρική εκβάθυνση στο κέντρο (αριθ. ευρ. 8557), ύψ. 0,04, διάμ. βάσης 0,057 μ. Μάλλον πρόκειται

17. Χρονολογείται στις αρχές του 2ου αι. μ.Χ. Βλ. όμοιο σχήμα με ανάλογο σχέδιο: Agora VII, πίν. 6, εικ. 163.

για ημίεργο μικρό αγγείο. Σε αυτή την περίπτωση το αντικείμενο παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί δείχνει μια προχωρημένη φάση της κατασκευής του, που για κάποιο λόγο δεν ολοκληρώθηκε¹⁸.

Από την Αγία Φωτιά Σητείας, από την περιοχή της ανασκαφής μας του γνωστού ΠΜ νεκροταφείου, από παρακείμενο αγρό ο Κ. Αυγουστινάκης παρέδωσε ένα χάλκινο κοπέα ή σμίλη, με καμπύλη ακμή που τα άκρα της πλαταίνουν (αριθ. ευρ. 8555), μήκ. 0,185, πλ. 0,042 μ.¹⁹. Από την περιοχή των Αρκάδων Ηρακλείου ο αρχαιοφύλακας του Μουσείου Αγίου Νικολάου Κ. Στρατάκης παρέδωσε μία ατρακτόσχημη αγνύθα (αριθ. ευρ. 8552), ύψ. 0,03 μ. Εξάλλου ο αρχαιοφύλακας Βασιλικής Ιεράπετρας Εμμ. Μενεγάκης βρήκε τυχαία στο χώρο ένα μόνωτο άβαφο κύπελλο (αριθ. ευρ. 8553), ύψ. 0,057, διάμ. χείλους 0,105 μ. και τμήμα αγγείου σχεδόν κυλινδρικού (αριθ. ευρ. 8554), σωζ. ύψ. 0,145 μ. Επίσης από την περιοχή της Βασιλικής προέρχεται ένας μικρός διπλός πέλεκυς από χαλκό, ακέραιος, με πλευρές και κόψεις έντονα καμπυλόγραμμες και στρογγυλή οπή στειλέωσης (αριθ. ευρ. 8540), μήκ. 0,09, πλ. 0,065 μ., που παραδόθηκε από τον Δ. Φαζό. Ο ίδιος παρέδωσε και ένα λίθινο βαρίδι διάτρητο (αριθ. ευρ. 8559), διάμ. 0,083 μ.

Κατά τις ετήσιες εργασίες καθαρισμού στα Γουρνιά βρέθηκε μισός χάλκινος διπλός πέλεκυς μικρού μεγέθους, με στρογγυλή οπή στειλέωσης, ακόμη πολύ κο-

φτερός (αριθ. ευρ. 8539), σωζ. μήκ. 0,065, μεγ. πλ. 0,054 μ.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Έπειτα από τη διάνοιξη στρατιωτικού δρόμου από το Παλαίκαстро στο Κάβο Σίδερο —το αρχαίο Σαμώνιον— το ακραίο βορειοανατολικό ακρωτήριο της Κρήτης, που δείχνει προς τη Δωδεκάνησο²⁰, έγινε εύκολη η πρόσβαση αυτής της έρημης εσχατίας της Κρήτης. Εδώ, στα ανατολικά του φάρου ανοίγεται ένας ασφαλής ορμίσκος που βλέπει προς Α. Στην αμμώδη παραλία του σώζονται διάφοροι ογκόλιθοι λαξευμένοι με επιμέλεια (Πίν. 328 α-β), που πρέπει να ανήκουν στον περίφημο ναό της Σαμωνίας Αθηνάς, το *ἱρὸν Ἀθηναίης Μινωίδος... ὑπὲρ Σαλμωνίδος ἄκρης* (Απόλλ. Ρόδ. IV 1688 κ.ε.) που κατά την παράδοση ιδρύθηκε από τους Αργοναύτες όταν προσέγγισαν εδώ κατά την εκστρατεία τους²¹. Τα ερείπια αυτά βρίσκονται μισοβυθισμένα στα όρια ξηράς και θάλασσας και πρέπει να είναι μάρτυρες μιας μικρής τοπικής καταβύθισης της ξηράς σε συνδυασμό με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας. Η τελευταία έχει υπολογιστεί σε 1 μ. περίπου από την αρχαιότητα και οφείλεται στην τήξη των πάγων των πόλων²². Η Εφορεία σκοπεύει να προβεί προσεχώς σε μικρή ανασκαφική διερεύνηση αυτών των τόσο ενδιαφερόντων ερειπίων.

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

18. Ίσως προοριζόταν να γίνει αγγείο πλατύτερο στο κάτω μέρος του, όπως π.χ. οι τύποι Γ ή 36 του P. Warren, *Minoan Stone Vases*, 1969. Το εύρημα αναφέρεται ήδη σε μικρό χρονικό: *Αμάλθεια* 12, 1981, σ. 78, αριθ. 9.

19. Βλ. *Αμάλθεια*, ό.π., σ. 77, αριθ. 8.

20. *Ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον νεῦον καὶ τὰς Ροδίων νήσους... τὸ ἔωθινὸν ἀκρωτήριον τῆς νήσου* (Στρ. Χ. 472 και 474).

21. Βλ. P. Faure, *Fonctions des cavernes crétoises*, 1964, σ. 14, υποσημ. 4, σ. 96, υποσημ. 3. Πρβλ. R.F. Willetts, *Cretan Cults and Festivals*, 1962, σ. 282 για την αρχαιότητα της «μινωικής» Αθηνάς.

22. Γενικά για το πρόβλημα πρβλ. BSA 69 (1974), σ. 91, ΑΕ 1980, σ. 3 κ.ε., πίν. 2α-β.

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. τ. Συντ.: Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση των Χρονικών μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟ·Ι·ΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σε σχέση με το 1979, έγιναν στο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας οι παρακάτω μεταβολές: μετατέθηκαν από την Εφορεία οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Αδ. Σάμψων και Π. Χρυσοστόμου, ενώ ήρθαν στην Εφορεία οι Επιμελητές Ευ. και Ό. Κακαβογιάννη. Εξάλλου συνέχισαν να υπηρετούν στην Εφορεία οι Επιμελήτριες Μ. Φιλήμονος, Α. Δρελιώση και Β. Πατσιαδά και οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Ο. Ζαχαριάδου, Χ. Κάντζια, Φ. Κωστομητσόπουλος, Σ. Μαρκέτου, Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια και Α. Παυλίδου-Γιαννικουρή. Το επιστημονικό τεχνικό προσωπικό αποτέλεσαν η αρχιτέκτων Α. Μπουλαμάκη και ο πολιτικός μηχανικός Β. Παπαδημητρίου, ενώ εξακολούθησαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους οι σχεδιαστές που εργάστηκαν και το 1979.

Εκτός από το ανασκαφικό έργο, για το οποίο γίνεται εκτενής λόγος παρακάτω, η Εφορεία αντιμετώπισε κυρίως τα θέματα της συντήρησης των ευρημάτων των ανασκαφών, του καθαρισμού, συντήρησης και διαμόρφωσης αρχαίων μνημείων και αρχαιολογικών χώρων και της προστασίας και ακριβέστερης οριοθέτησης των αρχαιολογικών ζωνών. Τέλος συνέχισε να λειτουργεί με επιτυχία το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δωδεκανήσου.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ-ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνεχίστηκε και εφέτος η συντήρηση ψηφιδωτών δαπέδων, η συγκόλληση και συντήρηση γλυπτών, ο καθαρισμός και η συντήρηση νομισμάτων και άλλων αρχαιολογικών αντικειμένων, από παλαιότερες και πιο πρόσφατες ανασκαφές, με προοπτική να μελετηθούν και κατά ένα μέρος να εκτεθούν μόλις οι συνθήκες το επιτρέψουν.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Πόλη¹ Ρόδου

Βόρειο τμήμα νέας πόλης

Οδός Κωνσταντόπαιδος (οικόπεδο Εμμ. Σταματίου)

Νότια από την καθολική εκκλησία της Santa Maria (Πίν. 329 α), αποκαλύφθηκαν με κατεύθυνση Β.-Ν. λείψανα πέντε πεσσών, που ανήκαν σε μνημειακό κτίσμα της περιοχής του αρχαίου δυτικού λιμένα. Λείψανα του ίδιου κτίσματος έχουν αποκαλυφθεί στο προς Β. οικόπεδο Σ. Βογιατζή² και στο προς Ν. οικόπεδο Σταματά³.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου και Ιερού Λόχου (οικόπεδο Ε. Σκόνη-Μαρασλή)

Στο οικόπεδο οι μηχανικοί εκσκαφείς είχαν ήδη καταστρέψει τα περισσότερα αρχαία ίχνη. Σε βάθος περίπου 4 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου είχε διασωθεί και ερευνηθήκε σε μήκος 15,20 μ. χτιστός αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. Το εσωτερικό πλάτος του ήταν 0,65 μ. Το καλύτερα σωζόμενο βόρειο τοίχωμά του αποτελούσαν δύο δόμοι από ορθογώνιες πωροπλίνθους με περιτένεια στον πρώτο από κάτω δόμο (Πίν. 329 β). Το οικόπεδο και ο αγωγός βρίσκονται στο μέσο περίπου της απόστασης ανάμεσα στις αρχαίες οδούς Ρ 1α και Ρ 1β και γι' αυτό θα μπορούσε να υποθεθεί η ύπαρξη νέας άγνωστης αρχαίας οδού στην κατεύθυνση του αγωγού. Ίχνη όμως από οδοστρώματα ή άλλα στοιχεία οδού δε διαπιστώθηκαν.

Οδός Γρηγ. Λαμπράκη 29-31 (πριν Βασ. Σοφίας) (οικόπεδο Η. Κωτιάδη - Χρ. Αδαμοπούλου)

Αποκαλύφθηκαν λείψανα από τα οδοστρώματα και ο κεντρικός υπόνομος της αρχαίας οδού Ρ 3⁴ καθώς και

1. Όπως και κατά το 1979, η έκθεση των ανασκαφών είναι αποτέλεσμα της συνεργασίας με τους ανασκαφείς και αποτελεί συλλογικό έργο του επιστημονικού προσωπικού της Εφορείας. Εκτός από τους αρχαιολόγους, στην ολοκλήρωση των ανασκαφών και της έκθεσης πολύτιμη υπήρξε επίσης η συμβολή του τεχνικού προσωπικού (σχεδιαστών και φωτογράφων) και των δακτυλογράφων της Εφορείας.

2. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 397 κ.ε.

3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 439. Το εύρημα, το οποίο έχει ιδιαίτερη σπουδαιότητα, επεξεργάζεται η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, η οποία και θα δημοσιεύσει σχετική μελέτη.

4. Η οδός αυτή, με κατεύθυνση Δ.-Α. (πλ. 8,70 μ.), είναι γνωστή από παλαιότερες έρευνες (βλ. Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου 1954, σ. 20, ΑΜ 73 (1958), σ. 154, ΑΔ 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301· 18 (1963): Χρονικά, σ. 323· 22 (1967): Χρονικά, σ. 516, 531 και 23 (1968): Χρονικά, σ. 438 κ.ε. Ο μνημειώδης κεντρικός

τα υπολείμματα της Ρ 29⁵. Ο υπόνομος ήταν προσιτός από την κάτω επιφάνεια του οικοπέδου με τετράγωνο φρεάτιο, το στόμιο του οποίου βρισκόταν σε ύψος 1,80 μ. από το επίπεδο της οδού Βασ. Σοφίας και 5,50 μ. περίπου από τον πυθμένα του υπονόμου, ο οποίος είχε ύψος 2 και πλάτος 2 μ. Διαπιστώθηκε σε συνολικό μήκος 95 μ. περίπου. Είχε θολωτή οροφή από ορθογώνιες πωροπλίνθους (Πίν. 329 γ). Στο στόμιο του φρεατίου κατέληγε αγωγός λαξευτός στο φυσικό βράχο, με κατεύθυνση περίπου ΒΔ.-ΝΑ.

Νότια από το φρεάτιο αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε σε βάθος 0,60 μ. ημικυκλική κατασκευή χτισμένη με ορθογώνιες πωροπλίνθους σε επάλληλους δόμους και νοτιότερα απ' αυτή στον ίδιο άξονα δύο ορθογώνιες κατασκευές με όμοιο μ' αυτήν χτίσιμο (Πίν. 329 δ). Οι τρεις παραπάνω κατασκευές βρίσκονται στην πορεία της οδού Ρ 29, από την οποία διαπιστώθηκαν δύο μικροί παράλληλοι αγωγοί με ορθογώνια διατομή, ίχνη οδοστρωμάτων και μία μεγάλη πωρόπλινθος, προφανώς τμήμα από το ανατολικό όριο της οδού. Οι δύο ορθογώνιες κατασκευές ήταν γεμάτες από επίχωση οστράκων, ενώ η νοτιότερη περιείχε και πολλά ακέραια αγγεία, ανάμεσα στα οποία μελαμβαφής αμφορέας με κάθετες ραβδώσεις και διακόσμηση στο λαιμό τύπου «δυτικής κλιτύος» (west slope).

Γωνία Ελ. Βενιζέλου και Παρόδου προς Αλεξ. Διάκου (οικόπεδα Γ. Σταματίου - Γ. Κυπριώτη)

Τα δύο συνεχόμενα οικόπεδα βρίσκονται ανατολικά και βόρεια από το οικόπεδο Σ. Κακά, όπου το 1979 αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος της η οδός Ρ 38 καθώς και υπόγειοι λαξευτοί χώροι. Βορειότερα πάνω στην πάροδο βρίσκεται το οικόπεδο Παπαϊωάννου-Σταυριά (ανασκαφή 1979). Στα δύο οικόπεδα επισημάνθηκαν με τομές λείψανα τοίχων και χώροι λαξευτοί στο βράχο της περιοχής, όμοιοι με αυτούς του οικοπέδου Κακά. Παρόμοια ευρήματα παρουσιάστηκαν σε όλα τα γειτονικά οικόπεδα της περιοχής. Στη νοτιοδυτική εσωτερική γωνία ενός χώρου που σχηματιζόταν από τους τοίχους 1 και 3 της ανασκαφής (Πίν. 330 α) και βόρεια έκλεινε από κάθετα λαξευμένο βράχο, αποκαλύφθηκαν στην επίχωση 18 πήλινοι αμφορείς, οι περισσότεροι ριγμένοι ανάποδα, και μία πήλινη κάλπη (Πίν. 330 β). Δυτικότερα από τον τοίχο 3, σε ψηλότερο επίπεδο, βρέθηκαν σε μία μάζα 32 χάλκινα νομίσματα.

υπόνομος της οδού ερευνήθηκε σε μήκος 29 μ. στο οικόπεδο Κώτη-Κανδρακού, οδός Βασ. Σοφίας και Σοφ. Βενιζέλου (ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 973).

5. Κατεύθυνση Β.-Ν. Για τα παλαιότερα στοιχεία σχετικά με την οδό Ρ 29 βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 412.

Σημειώνεται ότι δε διαπιστώθηκε στο χώρο διέλευση της οδού Ρ 4 (κατεύθυνση Δ.-Α.), πράγμα που αποτελεί γενικότερη διαπίστωση στην περιοχή.

Δυτικό τμήμα νέας πόλης

Γωνία οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων (οικόπεδο Κων. Ρόδη-Στ. Μπόνη) (Σχέδ. 1· Πίν. 331 α)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη γωνία των οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων, ανατολικά της δεύτερης, η οποία αποτελεί το ανατολικό όριο της αρχαιολογικής ζώνης στο βόρειο τμήμα της.

Οι δύο παραπάνω δρόμοι αντιστοιχούν με τις αρχαίες οδούς Ρ 15 και Ρ 26, καμιά από τις οποίες δεν εντοπίστηκε μέσα στο οικόπεδο⁶.

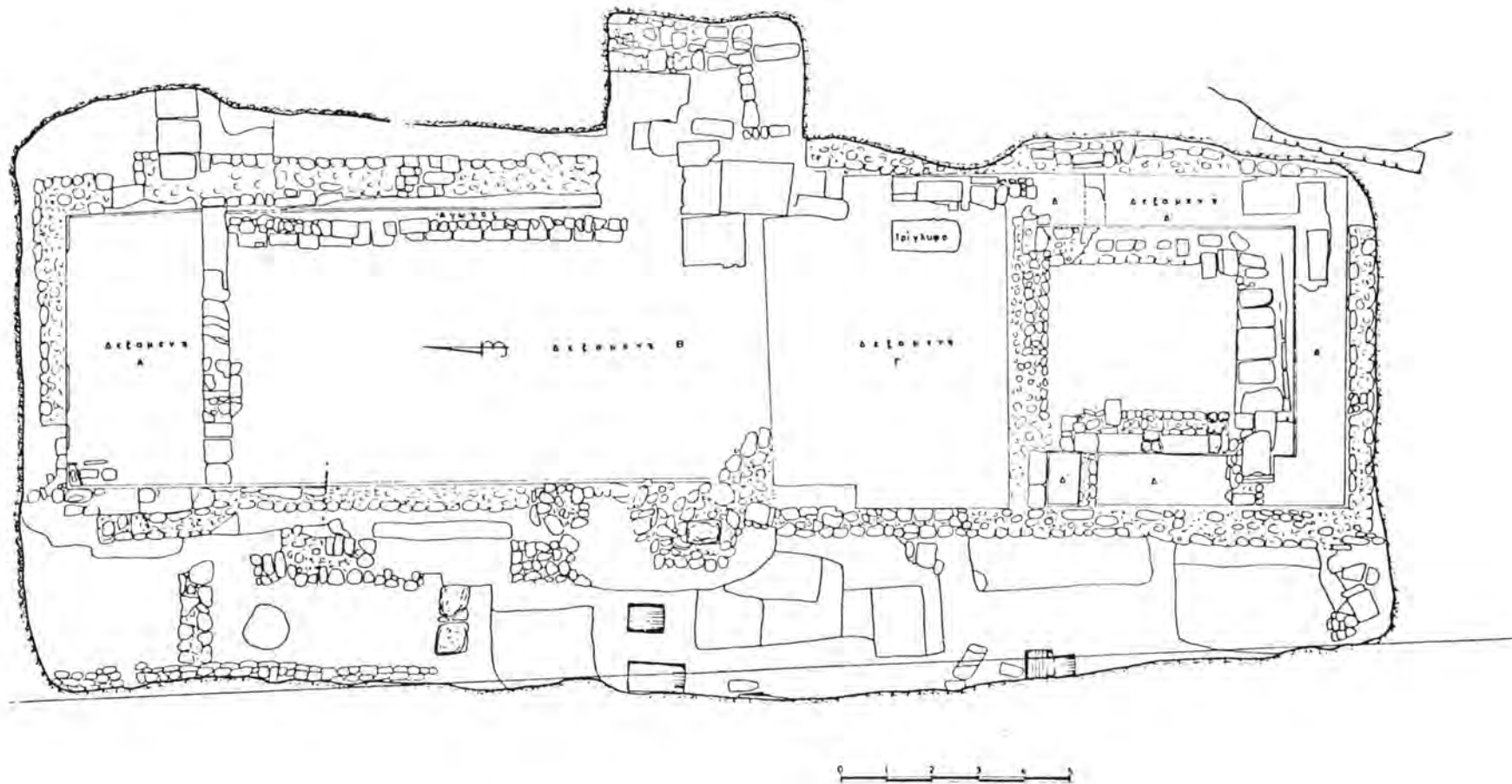
Στην ανασκαφή αποκαλύφθηκαν λείψανα δεξαμενών, στα οποία μπορεί κανείς να διακρίνει δύο κυρίως περιόδους: αρχικά υπήρχε μία μεγάλη ενιαία ορθογώνια δεξαμενή, τα τοιχώματα της οποίας αποτελούσαν τοίχοι από μικρές ακανόνιστες πέτρες. Οι τοίχοι παρουσιάζουν εσωτερικά επάλειψη από κονίαμα, όπως και το δάπεδο, που βρέθηκε σε βάθος 1,90 μ. από το κάταστρομα της οδού Διαγοριδών.

Σε μεταγενέστερη εποχή το κεντρικό τμήμα της δεξαμενής καταργήθηκε και καταπατήθηκε από χονδρούς τοίχους, που είχαν ενσωματωμένο κυρίως αρχιτεκτονικό υλικό από αρχαιότερα μνημειακά κτίσματα. Βρέθηκε επίσης εντοιχισμένος μαρμαρίνος κορμός γυμνής ακέφαλης ανακεκλιμένης ανδρικής μορφής, μήκ. 0,80 μ. (Πίν. 331 β).

Στη δεύτερη αυτή περίοδο το βόρειο άκρο της αρχικής δεξαμενής αποχωρίστηκε με ένα λεπτό εγκάρσιο τοίχο και έμεινε σε χρήση ως δεξαμενή με μικρότερες διαστάσεις. Επίσης στο νότιο άκρο στην ίδια περίοδο παρουσιάζεται δεξαμενοειδής κατασκευή σε σχήμα Π, που περιλαμβάνει στα δύο βόρεια άκρα της μικρές αυτοτελείς ορθογώνιες κατασκευές. Η συνολική μορφή ιδιαίτερα της νότιας κατασκευής δίνει την εντύπωση εργαστηριακού χώρου.

Τα ευρήματα από την επίχωση οδηγούν σε μια χρονολόγηση της αρχικής δεξαμενής στον 1ο ή 2ο αι. μ.Χ. Δυτικά από τη δεξαμενή, στο χώρο ανάμεσα σ' αυτήν και την οδό Ρ 26, βρέθηκαν διασκορπισμένα αρχιτεκτονικά μέλη από μνημειακές κατασκευές. Τέλος κατά την κατεδάφιση κτίσματος της τουρκοκρατίας στα Ν-Α. της ανασκαφής, βρέθηκε τμήμα βάσης από ερυθρόπο γρανίτη, με επιγραφή που αναφέρεται σε έναν αξιωματούχο (αρχισωματοφύλακα) των Πτολεμαίων της Αιγύπτου (Ε 1676)⁷.

6. Τμήμα υπονόμου της οδού Ρ 15 είχε αποκαλυφθεί στην οδό Διαγοριδών, μπροστά στο οικόπεδο (βλ. ΠΑΕ 1952, σ. 572).

Σχέδ. 1. Πόλη Ρόδου. Γωνία οδών Διαγοριδών και Ενόπλων Δυνάμεων. Κάτοψη Β' φάσης.

Οδός Ναυαρίνου και Παύλου Μελά (οικόπεδο Β. Πετρίδη)

Το οικόπεδο βρίσκεται ανάμεσα στις αρχαίες οδούς Ρ 28 και Ρ 28α. Κοντά στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου ερευνήθηκε δεξαμενή με διαστάσεις 2,40 × 2,25 μ., λαξευμένη στο φυσικό βράχο, με επένδυση στο εσωτερικό της από κονίαμα. Στη δεξαμενή κατέληγε με κλίση προς τα κάτω λαξευτός αγωγός, σωζ. μήκ. 1,90 και πλ. 0,45 μ. Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου διαπιστώθηκαν ίχνη από λατομέυσεις και λείψανα τοίχων. Σε διάφορα σημεία του οικοπέδου βρέθηκαν δύο κυκλικά φρέατα και δύο ορθογώνια φρεάτια, όλα λαξευτά και εφοδιασμένα με βαθμίδες καθόδου στα πλάγια τοιχώματά τους.

Κατά την έρευνα έγινε προσπάθεια να επισημανθεί η αρχαία οδός Ρ 11 χωρίς όμως θετικό αποτέλεσμα⁸. Όλη η γύρω από το οικόπεδο περιοχή χαρακτηρίζεται από υδρευτικές κατασκευές, που έχουν διαπιστωθεί στα γειτονικά οικόπεδα Βαλάκη-Βολονάκη, Μπόνη, Φιλίππου και Αυγερινού⁹.

Οδός Αγίου Ιωάννου και Β. Βουλγαροκτόνου (οικόπεδο Ιω. Αμπελά)

Βρίσκεται ΝΑ. του οικοπέδου Παπακαλοδοούκα, όπου το 1978 διαπιστώθηκαν δύο κάθετα τεμνόμενοι αγωγοί, προφανώς οι κεντρικοί υπόνοιμοι των αρχαίων οδών Ρ 28 και Ρ 19α. Το οικόπεδο Αμπελά βρίσκεται ανατολικά της πρώτης και νότια της δεύτερης αρχαίας οδού, σε όχι μεγάλη απόσταση από το νότιο περίβολο του αρχαίου τείχους.

Στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκε λατόμευση στο φυσικό βράχο και δημιουργία τεσσάρων τετράπλευρων λαξευτών χώρων, που δεν ερευνήθηκαν ολοκληρωτικά. Οι δύο από αυτούς είχαν διαστάσεις 4,40 × 4,50 μ. και 3,50 × 3,26 μ. Το βάθος τους ήταν αντίστοιχα 3,15 και 2,20 μ. και ο πυθμένας τους παρουσίαζε ανώμαλη επιφάνεια βράχου. Οι χώροι αυτοί είχαν επίχωση από λατύπη και όστρακα κυρίως από αμφορείς, αρκετοί από τους οποίους έσωζαν ενσφράγιστες λαβές, και άλλα αγγεία, που χρονολογούν

7. Το εύρημα αυτό, που λόγω της ιδιαίτερης σημασίας του θα δημοσιευθεί συστηματικά σε άλλο χώρο, είναι πιθανό ότι προέρχεται από το Πτολεμαίο, ένα από τα επιφανέστερα ιερά της αρχαίας Ρόδου (ΑΜ 73 (1958), σ. 154, υποσημ. 32).

8. Η οδός Ρ 11 έχει σημειωθεί υποθετικά στο οικόπεδο Σωτηράκη - Γανωτάκη που βρίσκεται δυτικότερα (βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 449) ενώ δε διαπιστώθηκε στο οικόπεδο Βουδούρη-Γιαννακόπουλου που βρίσκεται ακόμη δυτικότερα και ψηλότερα (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 418 κ.ε.).

9. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 948, 951 και 32 (1977): Χρονικά, σ. 352 κ.ε.

την επίχωση στην ύστερη ελληνιστική περίοδο. Στη βορειοανατολική πλευρά διαπιστώθηκε και κυκλικό πηγάδι, διαμ. 1,40 μ., χωρίς επίχωση στο ανώτερο μέρος του.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου λείψανα δύο παραλλήλων πρόχειρων τοίχων σχηματίζουν τρεις χώρους, οι οποίοι ορίζονταν στα νότια από κάθετο λάξευμα βράχου. Ο δυτικότερος από τους τρεις χώρους οριζόταν στα βόρεια από λείψανα ενός ακόμη όμοιου τοίχου, ο οποίος είχε παραβιάσει παλαιότερο αγωγό, πλ. 0,40 μ. Ο αγωγός ήταν λαξευτός και πρέπει να σκεπαζόταν από πώρινες καλυπτήριες πλάκες. Είχε κατεύθυνση προς Δ., δηλαδή προς την οδό Ρ 28, οι συνθήκες όμως δεν επέτρεψαν την έρευνά του προς Δ., ενώ στα ανατολικά είχε διακοπεί από μεταγενέστερη λατόμευση. Στο δυτικό χώρο η οριζόντια επιφάνεια του βράχου καλυπτόταν από λεπτό στρώμα καύσης, που περιείχε όμοια ευρήματα με αυτά των λαξευτών χώρων της νότιας και ανατολικής πλευράς.

Οδός Σάββα Παυλίδη 3 (οικόπεδο Γ. Παρισίδη)

Κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου, προς την οδό Παυλίδη, επισημάνθηκαν ίχνη οδοστρωμάτων και πήλινοι σωλήνες της αρχαίας οδού Ρ 17 (κατεύθυνσης Δ.-Α.), χωρίς όμως να βρεθούν ίχνη από το βόρειο όριο της οδού. Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου από ορθογώνιες πωροπλίνθους με κατεύθυνση Β.-Ν., είναι πιθανό ότι περνούσε και η αρχαία οδός Ρ 27α (κατεύθυνσης Β.-Ν.), αυτό όμως δεν ήταν δυνατό να επιβεβαιωθεί¹⁰.

Ανατολικό τμήμα νέας πόλης

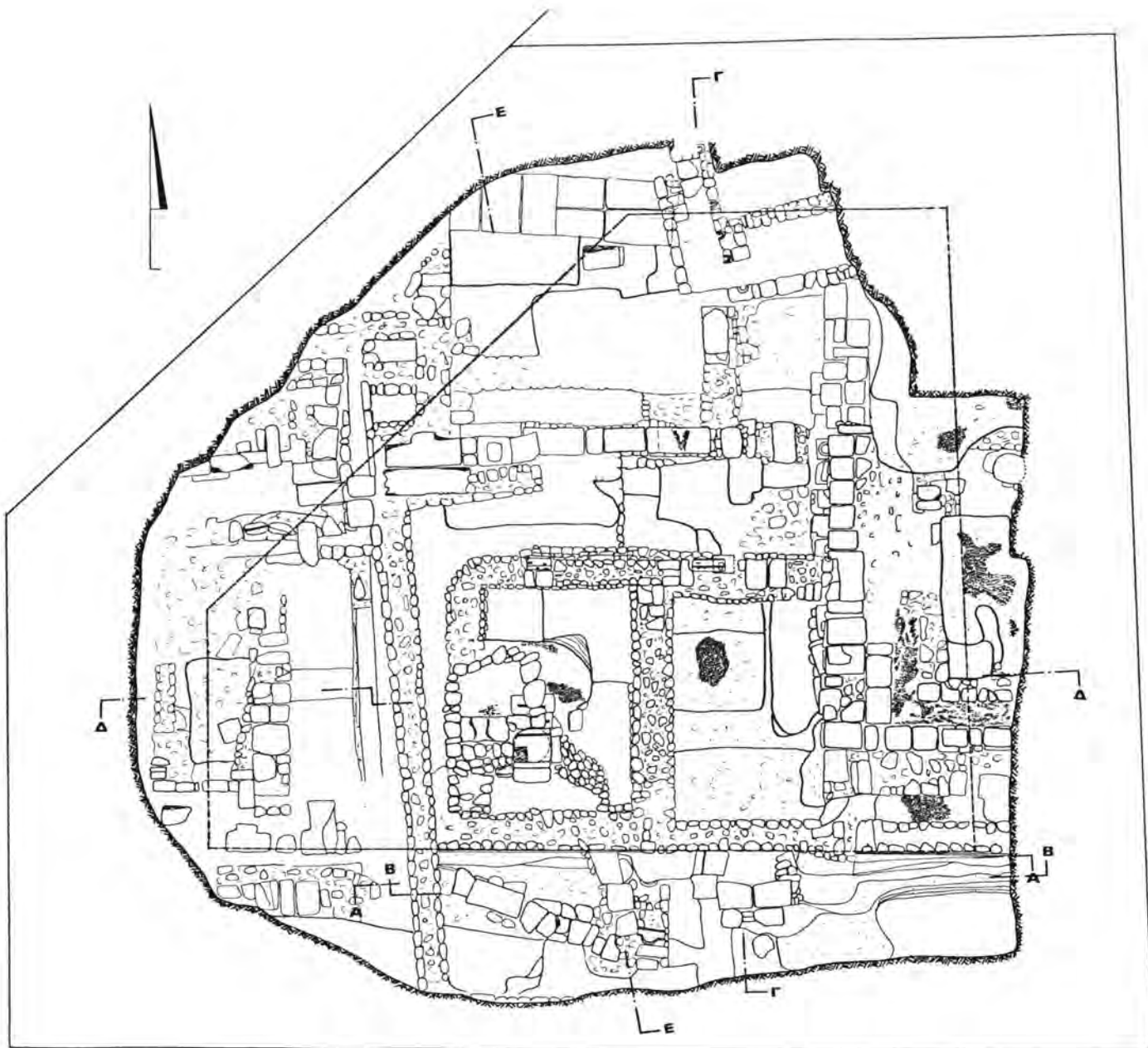
Οδός Αγίας Αναστασίας 5 (οικόπεδο Αντ. Ζαμπελλάκη)

Στο χώρο του οικοπέδου υπήρχε παλαιό λουτρό (χαμάμ) που κατεδαφίστηκε. Το κτίσμα αυτό με τα προσκτίσματά του και διάφορους βόθρους είχε προκαλέσει πολλές παραβιάσεις στα αρχαία στρώματα. Το οικόπεδο βρίσκεται αμέσως βόρεια από το οικόπεδο Αικ. Γιαλλούση¹¹ και δυτικά από το οικόπεδο Αφών Σκάρου, όπου το 1966 βρέθηκε το γνωστό ψηφιδωτό με παράσταση Κενταύρου¹². Στο οικόπεδο Ζαμπελλάκη διαπιστώθηκε η συνέχεια της αρχαίας οδού Ρ 32γ, που είχε αποκαλυφθεί και στο οικόπεδο Γιαλλούση.

10. Η οδός Ρ 27α είχε επισημανθεί σε απόσταση 45,30 μ. ανατολικά από το ανάλημα της οδού Ρ 27 (βλ. ΠΑΕ 1956, σ. 217) και η απόσταση αυτή συμφωνεί περίπου με τη θέση του οικοπέδου σε σχέση με τη σημερινή οδό Σοφούλη.

11. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 517 κ.ε.

12. ΑΔ, ό.π., σ. 529 κ.ε.

Σχέδ. 2. Πόλη Ρόδου. Οδός Βενετοκλέων και Ερν. Μπέβιν. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Βενετοκλέων και Έρν. Μπέβιν (οικόπεδο Γ. Πλατή) (Σχέδ. 2· Πίν. 332 α-β)

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 1,50-2 μ. από την επιφάνεια της οδού Βενετοκλέων, αποκαλύφθηκε το βόρειο τμήμα από το κατάστρωμα της αρχαίας οδού Ρ 18β¹³ (Πίν. 333 α). Διαπιστώθηκαν επάλληλα οδοστρώματα, ένας αγωγός που διασχίζει λοξά την οδό και ένα φρεάτιο. Από το όριο σωζόταν η υποθεμελίωση από μικρές πέτρες και ίχνη από το κονίαμα που κάλυπτε την εξωτερική όψη της ανωδομής του.

Βόρεια από το όριο αποκαλύφθηκαν τοίχοι, αγωγοί, ένα στρογγυλό πηγάδι και τμήματα δαπέδων από σπαστό χοχλάκι σε επάλληλα επίπεδα που χρονολογούνται από την ελληνιστική έως τη ρωμαϊκή περίοδο. Την ίδια περίπου εικόνα δίνει και η οδός, τα οδοστρώματα της οποίας χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου μεταγενέστερος τοίχος διασχίζει κάθετα την οδό, πράγμα που δείχνει ύστερη καταπάτησή της.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αποκάλυψη κοντά στο βόρειο άκρο του οικοπέδου ενός τοίχου, με ισοδομική κατασκευή σε τρεις δόμους, συνολ. ύψ. 1,60 μ., από ορθογώνιες πωροπλίνθους τοποθετημένες εναλλάξ κατά το δρομικό και το διάτονο τρόπο (μπατικά), και με κατεύθυνση περίπου Δ.-Α. (Πίν. 333 β). Βρέθηκε το ανατολικό άκρο του τοίχου, που σχηματίζει γωνία με τοίχο που είχε κατεύθυνση προς Β. Δυστυχώς η θέση των δύο τοίχων, δεν επέτρεψε περαιτέρω έρευνα αυτών και του μνημειακού κτιρίου στο οποίο ανήκαν. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η πορεία του τοίχου παρουσιάζει ελαφριά απόκλιση σε σχέση με το όριο της Ρ 18β, πράγμα που οδηγεί στην υπόθεση ότι το κτίριο αυτό, που φαίνεται πρώιμο, δεν ήταν απόλυτα ενταγμένο στους άξονες του ρυμοτομικού σχεδίου της αρχαίας πόλης.

Μέσα στο οικοπέδο Πλατή δε διαπιστώθηκε διέλευση της αρχαίας οδού Ρ 33α (κατεύθυνσης Β.-Ν.), που σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο πρέπει να περνά από την περιοχή¹⁴.

Οδός Αθηναγόρα (οικόπεδα Μ. Τσιγαρίδη και Γ. Κακούλα)

Τα δύο αυτά συνεχόμενα οικοπέδα βρίσκονται ανατολικότερα από την οικοδομή Κακούλα, στο οικοπέδο

της οποίας ερευνήθηκε το 1967 ελληνιστικό σπίτι με τα πολύ σημαντικά λείψανα αρχαίου ναυουργείου¹⁵. Το σπίτι αυτό είχε πρόσοψη στην αρχαία οδό Ρ 19α, που αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος της (5,60 μ.) (Πίν 334 α).

Η έρευνα έγινε σε πρώτη φάση στο προς Α. οικοπέδο Τσιγαρίδη, όπου αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος της (5,50 μ.) και σε μήκος 15 μ. περίπου η αρχαία οδός Ρ 33α. Ανατολικά από την αρχαία οδό ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι χώροι, ο νοτιότερος από τους οποίους είχε δάπεδο από κουρασάνι.

Στο προς Δ. οικοπέδο Τσιγαρίδη-Κακούλα (ανάμεσα στο οικοπέδο Τσιγαρίδη και το παλιό οικοπέδο Κακούλα) αποκαλύφθηκε η προς Α. συνέχεια του βόρειου ορίου της Ρ 19α και η γωνία του με το δυτικό όριο της Ρ 33α. Βόρεια και δυτικά αντίστοιχα προς τις παραπάνω οδούς αποκαλύφθηκαν πέντε μικροί ορθογώνιοι χώροι, που δεν ανήκαν όλοι στην ίδια οικοδομική περίοδο.

Τα κτίσματα σχετίζονται με αυτά που βρέθηκαν δυτικότερα στο οικοπέδο Κακούλα και θα συμπεριληφθούν στη συστηματική μελέτη των ευρημάτων του παραπάνω οικοπέδου.

Οδός Πατρ. Αθηναγόρα και Νικηταρά (οικόπεδο Αφών Χαλκιά) (Σχέδ. 3· Πίν. 334 β)

Το οικοπέδο βρίσκεται αμέσως βόρεια από το οικοπέδο Αναστασιάδη όπου είχε ερευνηθεί η διασταύρωση των αρχαίων οδών Ρ 34 β και Ρ 19α¹⁶ και ανατολικά από το οικοπέδο Καζουλάκη-Βολονάκη, που βρίσκεται στα δυτικά της οδού Νικηταρά, απέναντι από το οικοπέδο Χαλκιά, όπου είχε επίσης εντοπιστεί το 1977 η προς τα δυτικά συνέχεια της Ρ 19α. Το πλάτος της οδού Ρ 19α στα δύο παραπάνω οικοπέδα κυμαίνεται από 5,30-5,50μ., ενώ το πλάτος της Ρ 34β στο οικοπέδο Αναστασιάδη βρέθηκε να είναι 5,50 μ.

Στο οικοπέδο Χαλκιά διαπιστώθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο του, στα όρια με το οικοπέδο Αναστασιάδη, σε μήκος 7 μ. περίπου, η βόρεια όψη του βόρειου ορίου της Ρ 19α, που είχε αποκαλυφθεί πληρέστερα στο οικοπέδο Αναστασιάδη.

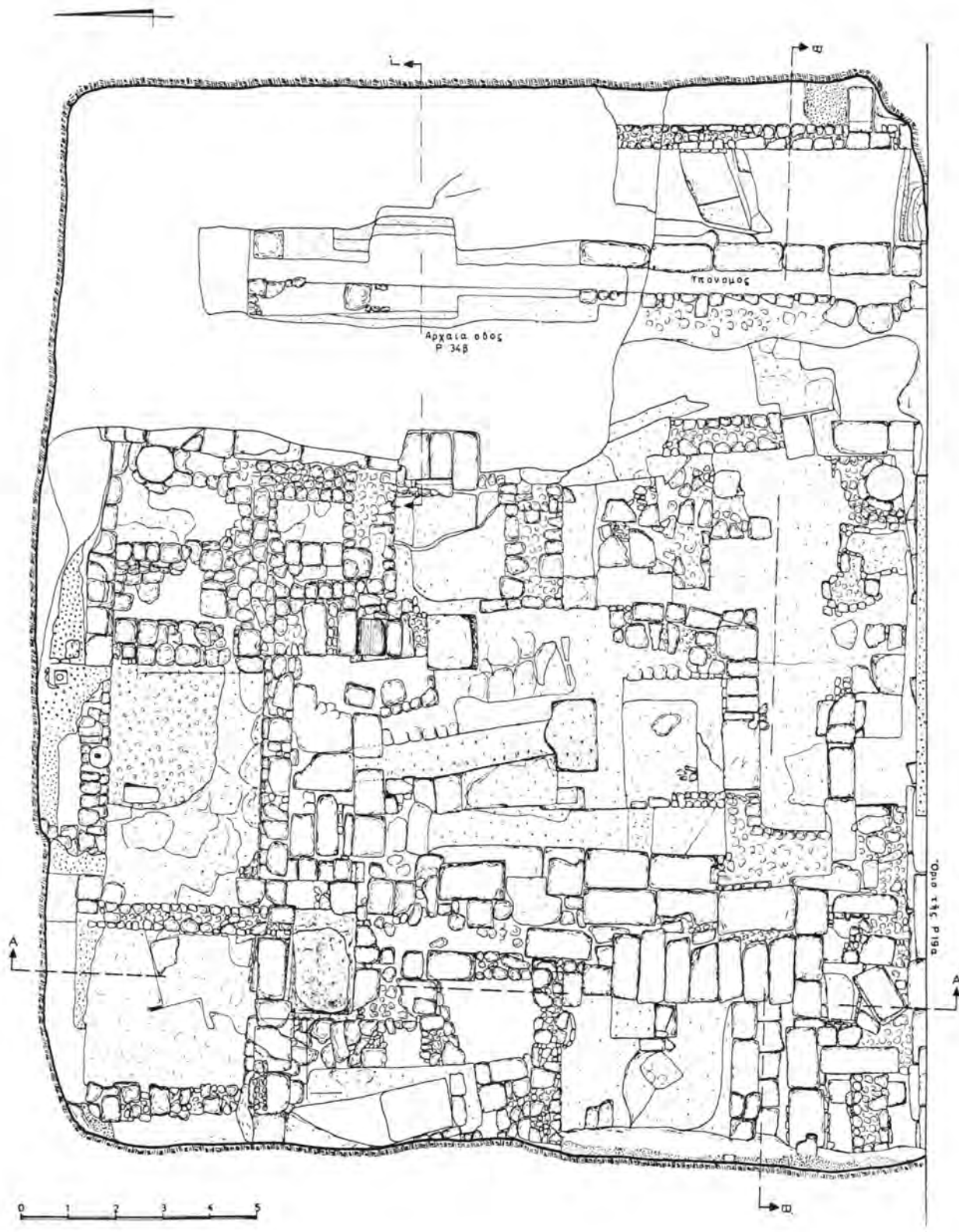
Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου ερευνήθηκε η προς Β. συνέχεια της Ρ 34β, σε όλο της το πλάτος, που βρέθηκε να είναι 5,60 μ. Τα δύο όριά της ερευνήθηκαν σε μήκος 5,50 - 6 μ., ενώ ο κεντρικός υπόνομος σε μήκος 14 μ. περίπου (Πίν. 334 γ). Ήταν χτιστός, με πλάτος 0,50 μ. περίπου, καεστραμμένος σε μεγάλο τμήμα των τοιχωμάτων του.

13. Για τη σημαντική αυτή οδό βλ. μεταξύ άλλων Ι. Κοντής, Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου 1954, σ. 21. ΑΜ 73 (1958), σ. 150, 154, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 471· 20 (1965): Χρονικά, σ. 578· 23 (1968): Χρονικά, σ. 433.

14. Για την οδό αυτή βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 589.

15. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 441-442.

16. Βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 591.

Σχέδ. 3. Πόλη Ρόδου. Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα και Νικηταρά. Κάτωψη της ανασκαφής.

Στο κεντρικό και δυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε και ερευνηθήκη εργαστηριακός χώρος, που τον αποτελούσαν βασικά υπόγειος ορθογώνιος χώρος με θολωτή στέγαση από ορθογώνιες πωροπλίνθους και αγωγός, μήκ. 6,20 και πλ. 0,80 μ., που ξεκινώντας από το ανατολικό άκρο του υπόγειου χώρου κατέληγε στα νότια σε τετράπλευρη διεύρυνση, μήκ. 1,50, πλ. 0,95 μ. και βάθ. 1,10 μ. Η επίχωση του αγωγού περιείχε μεγάλες ποσότητες από μαύρα καμένα χρώματα, ενώ μαυρισμένα ήταν και τα τοιχώματα του αγωγού. Στα νότια κυρίως του αγωγού, αλλά και σε άλλα σημεία του οικοπέδου παρατηρήθηκαν μάζες από ωμό τριμμένο πηλό και επιχώσεις από μαύρα καμένα χρώματα.

Οδός Κολοκοτρώνη 70-72 (οικόπεδο Αφών Μπόνη)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη νότια πλευρά σύγχρονου οικοδομικού τετραγώνου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου καταλαμβάνεται από τα οικόπεδα Αστέγων Βιοτεχνών όπου στα 1966-1967 αποκαλύφθηκαν σημαντικό τμήμα του αρχαίου τείχους και η περιφερειακή οδός Ρ 40 με μεγάλο χτιστό ανοιχτό αγωγό¹⁷.

Στο οικόπεδο ερευνήθηκε η αρχαία οδός Ρ 35, με προσανατολισμό Β.-Ν. και για πρώτη φορά εντοπίστηκαν και τα δύο της όρια¹⁸. Το πλάτος της οδού φθάνει τα 16,50 μ. και είναι το μεγαλύτερο πλάτος που έχει έως τώρα διαπιστωθεί σε αρχαία οδό της Ρόδου¹⁹. Τα δύο όρια της οδού ερευνήθηκαν σε μήκος 3,30 μ. το δυτικό και 7,50 μ. το ανατολικό. Και στα δύο σώζονταν οι υποθεμελιώσεις από μικρούς αργούς λίθους, ενώ στο ανατολικό επισημάνθηκε και ένας δόμος από ορθογώνιες πωροπλίνθους (Πίν. 335 α). Την οδό διέτρεχαν κατά μήκος δύο μικροί χτιστοί αγωγοί, από τους οποίους ο ανατολικότερος, που βρισκόταν περίπου στο μέσο της οδού, αποκαλύφθηκε σε μήκος 17 μ. και είχε άνοιγμα 0,30 μ. Δε διαπιστώθηκαν οδοστρώματα της αρχαίας οδού.

Η σημαντικότερη διαπίστωση της ανασκαφής ήταν ότι η «πλατεία» Ρ 35 κατέληγε στο βόρειο άκρο της στη γέφυρα που συνδέει τις δύο πλευρές του χτιστού αγω-

γού που είχε διαπιστωθεί στο οικόπεδο των Βιοτεχνών²⁰ και επομένως έπαιζε σημαντικό ρόλο στην επικοινωνία του νοτιοανατολικού τμήματος της πόλης με το λιμάνι της Ακαντιάς.

Στην επίχωση της οδού, που έδωσε πλήθος από ελληνιστικά αγγεία και όστρακα, βρέθηκε δίμυξος λύχνος με χαρακτηριστική διακόσμηση. Ανάμεσα στους δύο μυκτήρες υπάρχει πλαστική ανδρική μορφή από επίθετο πηλό (Πίν. 335 β).

Οδός Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Ε. Φωτεινόπουλου)

Βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού, νότια από την οδό Δαμασκηνού, ΒΑ. από τα οικόπεδα Α. Καραγιάννη (βλ. παρακάτω και Μοσχή-Θιρογλάνη), που βρίσκονται στα δυτικά της ίδιας οδού. Στο τελευταίο οικόπεδο είχε βρεθεί (1977) η αρχαία οδός Ρ 33β.

Στο οικόπεδο είχε γίνει σημαντική καταστροφή από το μηχανικό εκσκαφέα, ώστε αρχαία λείψανα μόρρεσαν να ερευνηθούν μόνο κυρίως στο βόρειο και στο νότιο άκρο. Στο βόρειο άκρο αποκαλύφθηκαν σε βάθος από 0,45 έως 1,10 μ. λείψανα κτίσματος που το αποτελούσαν τέσσερις χώροι. Ο δεύτερος από τα δυτικά, που αποκαλύφθηκε σε έκταση 4,50 × 4,60 μ., είχε δάπεδο από σπασμένο χοχλάκι, που περιέκλειε ορθογώνιο φτιαγμένο από λεπτές ψηφίδες, με διακόσμηση ρόμβου πλαισιωμένου από παχιά μαύρη ταινία. Οι τοίχοι του κτίσματος ήταν κατασκευασμένοι με αργούς λίθους και πωρολίθους λαξευμένους στην εξωτερική τους πλευρά.

Κοντά στη νοτιοανατολική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 6 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και ερευνήθηκε σε βάθος 2,25 μ. ορθογώνιο χτιστό πηγάδι, εσωτ. διαστ. 1,30 × 2 μ., που είχε χρησιμεύσει ως αποθήτης οστράκων και μαρμάρινων μελών, όπως πόδι από περιρραντήριο, και τεμάχια από οστεοθήκες (ένα ενεπίγραφο, Ε 1895: 'Ονασάνδρου/ 'Ολβιογέν [ευ]/Τυμνίου). Τέλος σε βάθος 0,30 μ. από το ανώτατο σωζόμενο σημείο του πηγαδιού βρέθηκε ακέφαλο αγαλμάτιο από λευκό μάρμαρο, ύψ. 0,48 μ., με παράσταση γυμνής από τη μέση και πάνω γυναικείας μορφής (Γ 1345) (Πίν. 335 γ).

Οδός Κοδριγκτώνος (οικόπεδο Α. Καραγιάννη)

Νοτιοδυτικότερα από το οικόπεδο Φωτεινόπουλου και ανατολικά από το οικόπεδο Μοσχή-Θιρογλάνη (βλ. παραπάνω).

Κοντά στο βόρειο όριο πρέπει σύμφωνα με τους υπολογισμούς να περνά το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ

17. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 443 κ.ε., Σχέδ. 7.

18. Για την οδό βλ. α) Ι. Κοντής, Συμβολή εις την ρυμοτομίαν της αρχαίας Ρόδου, σ. 21, β) ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 633 για το οικόπεδο Σταυριά-Λαού Ο.Ε. Ακόμα η οδός ερευνήθηκε στα οικόπεδα Α. Μανιά, στη γωνία των οδών Καναδά και Μπέβιν (1973), Αναστ. Μανωλακάκη, στη γωνία των οδών Γαλιούρη και Αγίου Νικολάου (1974) και Βασ. Παπαγεωργίου, στη γωνία των οδών Αγίου Νικολάου και Υψηλάντη (1974).

19. Η «πλατεία» Ρ 27, που συμπίπτει με τη σύγχρονη οδό Θεμ. Σοφούλη, έχει διαπιστωθεί έως το πλάτος των 16 μ. (βλ. ΠΑΕ 1954, σ. 345).

20. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 445.

23β, που περνούσε επίσης από το οικοπέδο Μοσχί-Θιρογλάνη. Οι συνθήκες της έρευνας δεν επέτρεψαν να διαπιστωθεί αν ένας τοίχος παράλληλος προς το βόρειο όριο του οικοπέδου ήταν και το νότιο όριο της οδού Ρ 23β. Νοτιότερα από τον παραπάνω τοίχο επισημάνθηκαν λείψανα εργαστηριακής εγκατάστασης, με ίχνη κλιβάνων, ίχνη καύσης και σκουριές μετάλλων. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκαν τρεις ορθογώνιοι χώροι λαξευτοί στο φυσικό βράχο, που όπως φαίνεται από τα ευρήματα, είχαν χρησιμοποιηθεί ως αποθέτες αμφορέων.

Οδός Αρχιεπισκόπου Κυρηναίας Κυπριανού αριθ. 9 (οικόπεδο Σ. Παπαϊωάννου)

Το οικόπεδο περιβάλλεται από τις αρχαίες οδούς Ρ 24 (κατεύθυνσης Δ.-Α.) που αντιστοιχεί περίπου με την οδό Κυπριανού, την παράλληλα προς τα βόρεια Ρ 23β και τις Ρ 33α και Ρ 33 (κατεύθυνσης Β.-Ν.), χωρίς καμιά να έχει εντοπισθεί μέσα στο οικόπεδο.

Κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν λείψανα υστεροελληνιστικού σπιτιού. Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκαν τρεις ορθογώνιοι χώροι με ίχνη ψηφιδωτών δαπέδων από τετράπλευρες λευκές και μαύρες ψηφίδες και στο δυτικό άλλοι μικρότεροι ορθογώνιοι χώροι. Οι τοίχοι του σπιτιού ήταν θεμελιωμένοι πάνω στο φυσικό βράχο, που είχε κατάλληλα λατομηθεί.

Στα ΝΑ. αποκαλύφθηκε ορθογώνιο πηγάδι-δεξαμενή λαξευμένο στο βράχο, που συνδεόταν ίσως με δάπεδο δεξαμενής αμέσως νοτιότερα.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΑΡΧΑΙΩΝ ΟΔΩΝ

P 3	Οικ. Κωτιάδη Η. - Αδαμόπουλου Χρ.	σ. 528
P 4	Οικ. Σταματίου Γ. - Κυπριώτη Γ.	σ. 528
P 11	Οικ. Πετρίδη Β.	σ. 530
P 17	Οικ. Παρισίδη Γ.	σ. 530
P 18 β	Οικ. Πλατή Γ.	σ. 532
P 19 α	Οικ. Αφών Χαλκιά	σ. 532
	Οικ. Τσιγαρίδη Μ. - Κακούλα Γ.	σ. 532
P 23 β	Οικ. Καραγιάννη Α.	σ. 535
P 27 α	Οικ. Παρισίδη Γ.	σ. 530
P 29	Οικ. Κωτιάδη Η. - Αδαμόπουλου Χρ.	σ. 528
P 32 γ	Οικ. Ζαμπελλάκη Αντ.	σ. 530
P 33 α	Οικ. Τσιγαρίδη Μ. - Κακούλα Γ.	σ. 532
P 34 β	Οικ. Αφών Χαλκιά	σ. 532
P 35	Οικ. Αφών Μπόνη	σ. 534

Αρχαίες νεκροπόλεις

Ιδιαίτερα έντονη υπήρξε και εφέτος η ανασκαφική δραστηριότητα στις αρχαίες νεκροπόλεις και προπάντων στην περιοχή Αγίας Τριάδας (Κιζιλ Τεπέ), με σπουδαιότερο εύρημα το ταφικό μνημείο του οικο-

πέδου Κεραμέα-Τσίικη. Ελπίζεται ότι με τη σταδιακή έρευνα της πυκνά οργανωμένης νεκρόπολης της Αγίας Τριάδας, με την ευκαιρία της οικοδόμησης της περιοχής, θα μπορέσει να ολοκληρωθεί η εικόνα αυτής της νεκρόπολης και να συνταχθεί ένα συνολικό ευρύτερο σχέδιό της. Επιπλέον τα κτερίσματα των τάφων έχουν πλουτίσει σε μεγάλο βαθμό τις αρχαιολογικές συλλογές του Μουσείου Ρόδου. Τα ευρήματα χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη (οδός Μιχ. Πετρίδη, οικόπεδο Ν. Κιρχατζή)

Το οικόπεδο βρίσκεται στη δυτική πλευρά παρόδου που οδηγεί προς το δρόμο Ντοκούς Σοκάκ (οδός Μαρτιτσών). Στην ίδια περιοχή έχουν ερευνηθεί τάφοι κατά τη διάνοιξη τάφρου της ΕΔΥΡ (ΔΕΥΑΡ, 1975) δυτικά από τους τάφους του Συνεταιρισμού «Η Ανοικοδόμηση» καθώς και στα οικόπεδα Γ. Ρίκα και Δ. Ζυγούρη (1979).

Κατά την εκσκαφή του οικοπέδου, που βρίσκεται στο χώρο του μεγάλου ρέματος, στην περιοχή Μακρύ Στενό, που έχει επιχωθεί και οικοπεδοποιηθεί, αποκαλύφθηκε σε βάθος περίπου 3,50 μ. από την επιφάνεια το κάτω μέρος αγάλματος, το πάνω μέρος του οποίου, χωρίς την κεφαλή, βρέθηκε λίγο αργότερα στην ανασκαφή που ακολούθησε. Το άγαλμα, όπως έχει συναρμολογηθεί, έχει ύψος 1,89 μ., είναι από λευκό μάρμαρο και παριστάνει όρθια γυναίκα ντυμένη με ιμάτιο (Πίν. 336 α).

Ο καθαρισμός του χώρου αποκάλυψε ταφικό μνημείο που το αποτελούσε υπόγειος χτιστός καμαροσκεπής τάφος, εσωτ. διαστ. 2,75 × 1,90 × 1,90 μ. (ύψ.) (Πίν. 336 β). Ο τάφος περιείχε τρεις σκελετούς και έναν τέταρτο πάνω από τα πόρινα καλύμματα ενός εγκάρσιου τάφου που αποκαλύφθηκε στο βάθος του πρώτου τάφου. Το εσωτερικό του δεύτερου τάφου δεν περιείχε τίποτε. Ο καμαροσκεπής τάφος ήταν καλυμμένος από πάνω με στρώση δαπέδου από κουρασάνι, με ανάμικτα απολεπίσματα λάρτιου λίθου στην πάνω επιφάνειά του.

Το δάπεδο οριζόταν στα δυτικά με μια σειρά από δύο πόρινες πλάκες που υπερείχαν κατά 0,45 μ. απ' αυτό. Πάνω σ' αυτές ήταν τοποθετημένη ορθογώνια πλίνθος από λάρτιο, διαστ. 0,91 × 0,31 × 0,35 μ. (ύψ.), η πρόσθια όψη της οποίας είχε την παρακάτω επιγραφή:

*Μηνοδώραν Δημητρίου Νεο-
πολείτην Μνησέρας Διονυσί-
ου Ἀργεν.ν.ἰος τὰν ἑαν.ν.υτοῦ
γυναῖκα ν.εὐνοίας ἔνεκα*

Γράμματα των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Κατά μήκος των πόρινων πλακών, βρέθηκαν in situ μπηγμένες στο δάπεδο τέσσερις κυλινδρικές διαμπερείς κατασκευές, οι τρεις πόρινες και η τέταρτη από λάρτιο, εφοδιασμένη με ορθογώνιο πλαίσιο (Πίν. 336 γ). Πα-

ρόμοιες κατασκευές έχουν βρεθεί και σε άλλες ανασκαφές νεκροταφείων —μία ενεπίγραφη βρέθηκε σ' αυτή την ανασκαφή μέσα στην επίχωση— και έχουν προφανώς σχέση με τις χοές των νεκρών.

Στην ανασκαφή βρέθηκαν επίσης μεταξύ άλλων κομμάτια από επιτύμβιες στήλες και δύο χάλκινα νομίσματα.

Προέκταση οδού Θεμ. Σοφούλη (οδός Μιχ. Πετρίδη αριθ. 372, Ο.Τ. 290, οικόπεδο Δ. Αγγέλου)

Η γενική εκσκαφή του οικοπέδου, διαστ. 33 × 27 μ., είχε προχωρήσει χαμηλότερα από το επίπεδο του φυσικού βράχου και πιθανότατα είχε καταστρέψει τάφους. Σώθηκαν μόνο τρεις μισοκατεστραμμένοι ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι με προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. Σε έναν από τους τάφους βρέθηκε οινοχόη με καστανομέλανο γάνωμα.

Αγία Τριάδα. Οδός Κωνστ. Τσαλδάρη (ανατολική πλευρά) (οικόπεδο Ι. Πέρου) (Σχέδ. 4)

Στο οικόπεδο αυτό, στο οποίο είχε βρεθεί παλιότερα αξιολόγο ταφικό συγκρότημα (Πίν. 337 α)²¹, με αφορμή αίτημα του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση, έγινε συμπληρωματική έρευνα, αφού όμως ο μηχανικός εκσκαφέας προκάλεσε σημαντική καταστροφή, ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα του χώρου. Καθαρίστηκαν ή αποκαλύφθηκαν 19 τάφοι, οι κυριότεροι από τους οποίους ορθογώνιοι είναι λαξευτοί και ορθογώνιες λαξευτές θήκες. Βρέθηκαν επίσης οστεοθήκες από λάρτιο, ορισμένες από τις οποίες ήταν ενεπίγραφες. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου (ανατολικά από το ταφικό συγκρότημα) διαπιστώθηκαν στρώσεις σκληρού πατημένου χώματος, που επισημάνθηκαν και στο οικόπεδο Μπαριανού στα βόρεια²². Αποτελούν μέρος κάποιας οδού ίσως ή κάποιου ανοιχτού χώρου ανατολικά από το ταφικό συγκρότημα.

Το ταφικό συγκρότημα διατηρήθηκε επισκέψιμο κάτω από την πολυκατοικία που χτίστηκε μετά το πέρας της έρευνας.

Οδός Κων. Τσαλδάρη (Κτημ. μερ. 722, Ο.Τ. 296, οικόπεδο Αικ. Επιφάνη)

Το οικόπεδο, διαστ. 16,70 × 4,80 μ., βρίσκεται ανατολικά από το συγκρότημα οικοπέδων Κρητικού-Κουκουβάη κτλ. (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 438) και νότια από το οικόπεδο Ιουλίας Πέρου (βλ. παραπάνω). Σε

περιορισμένη έρευνα διαπιστώθηκαν ίχνη λατόμησης και ερευνήθηκαν έξι ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι του συνηθισμένου τύπου, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο ένας (αριθ. 4) ήταν ασύλητος και περιείχε άβαφα αγγεία των συνηθισμένων τύπων, αργυρό νόμισμα Ρόδου του β' μισού του 4ου αι. π.Χ. και αργυρή φιάλη διαλυμένη. Τέλος ο παιδικός τάφος αριθ. 6 περιείχε εκτός άλλων αργυρό νόμισμα Ρόδου της ίδιας εποχής και χάλκινο επίχρυσο δακτύλιο.

Οικόπεδο Β. Καντιμοίρη (Κτημ. μερ. 595, Ο.Τ. 295)

Βρίσκεται δυτικά από την οδό Κωνστ. Τσαλδάρη, αμέσως ανατολικά από μία πρόσοψη που σχηματίζεται από κάθετα λατομημένο βράχο, με κατεύθυνση Β.-Ν., σε μήκος 48 μ. και διασώζει, εκτός από διάφορες κόγχες, στα δύο άκρα της από ένα ταφικό θάλαμο²³. Διαστ. του οικοπέδου 17 × 17 μ. (Πίν. 337 β). Διαπιστώθηκαν εκτεταμένα ίχνη λατόμησης και ερευνήθηκαν 11 συνολικά τάφοι ορθογώνιοι λαξευτοί του συνηθισμένου τύπου, με προσανατολισμό Α.-Δ. και Β.-Ν. Επιπλέον υπήρχαν τέσσερις ορθογώνιες λαξευτές θήκες και κοντά στο νότιο όριο βρέθηκαν συγκεντρωμένες έξι οστεοθήκες από λάρτιο (Πίν. 337 γ), από τις οποίες οι τρεις ενεπίγραφες. Από έναν τάφο (αριθ. 5 ανασκαφής) προέρχεται μικρό αργυρό ημιβόλιο Καμείρου του 6ου αι. π.Χ. με παράσταση φύλλου συκιάς στη μία και έγκοιλο τετράγωνο στην άλλη όψη, που είχε προφανώς τοποθετηθεί ως κειμήλιο.

Οικόπεδο Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη (Ο.Τ. 272)

Το οικόπεδο, διαστ. 14 × 17 μ., βρίσκεται ΒΔ. του οικοπέδου Στέφ. Τσούκου (ανασκαφή 1979) και βορειότερα από το οικόπεδο Βασ. Καντιμοίρη (βλ. παραπάνω). Στα ΒΔ. του οικοπέδου σώζεται σπηλαιώδης κατασκευή λαξευτή στο φυσικό παρόλιθο (Πίν. 338 α). Αποκαλύφθηκαν λατομώσεις του φυσικού βράχου, που σχηματίζουν διάφορους τετράπλευρους ή κυκλωτερείς χώρους. Εκτός από όστρακα, ανάμεσα στα οποία και μελαμβαφή, στην επίχωση βρέθηκαν αρκετές ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες και βωμοί της ύστερης ελληνιστικής περιόδου.

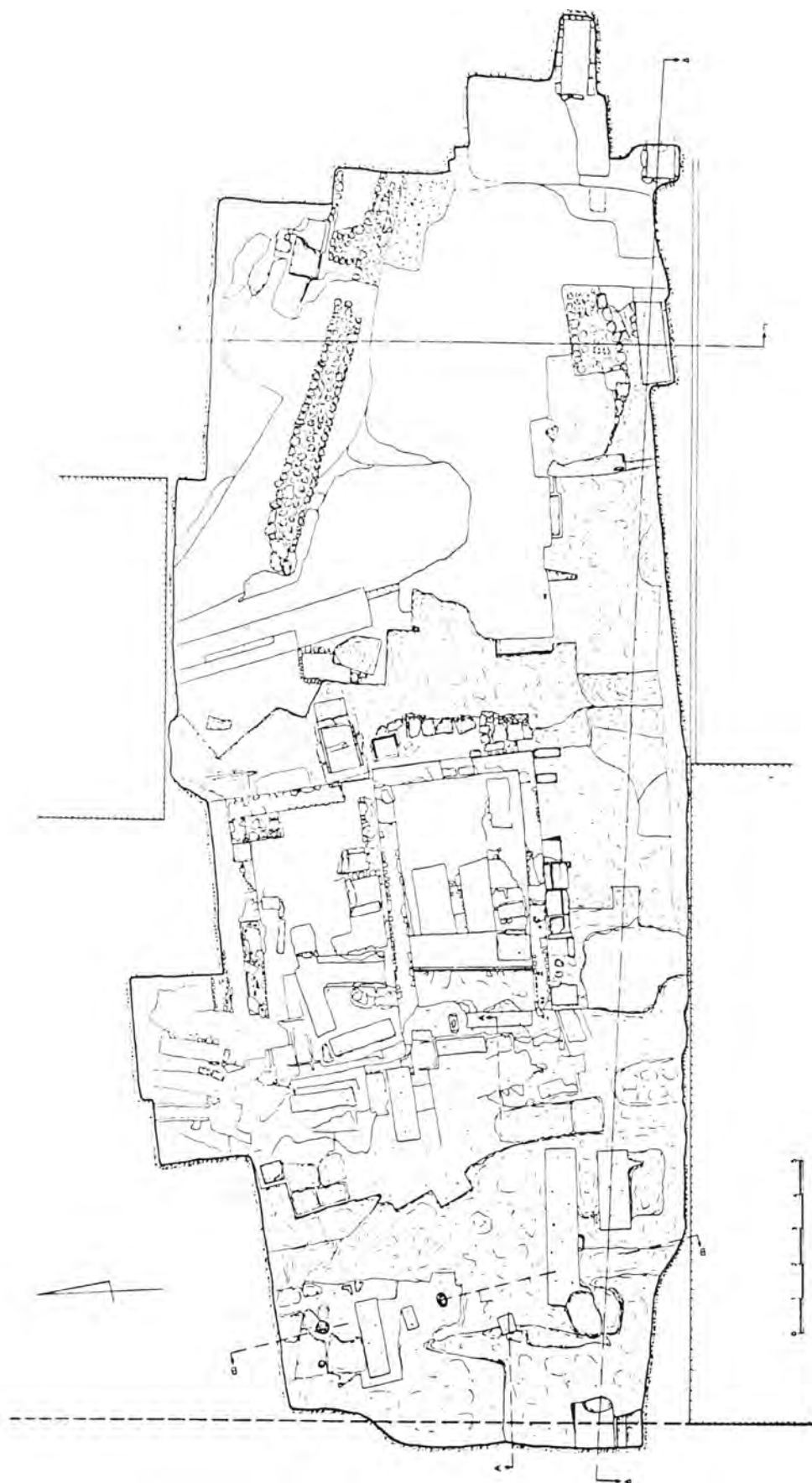
Οικόπεδο Β. Παπαχριστοδούλου - Κ. Ευκετζή (Ο.Τ. 295)

Το οικόπεδο, διαστ. 32 × 19,50 μ., βρίσκεται στην οδό Κωνστ. Τσαλδάρη, αμέσως ανατολικά από το οικόπεδο Καντιμοίρη και νότια από το συγκρότημα οικοπέδων Κρητικού κτλ. (Πίν. 338 β)

21. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 473.

22. Η ανασκαφή του οικοπέδου αυτού ολοκληρώθηκε μετά το 1980.

23. Βλ. P.M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 3, εικ. 4.

Σχέδ. 4. Αγία Τριάδα. Οικόπεδο Ι. Πτέρου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Διαπιστώθηκαν ίχνη λατόμευσης και ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι του συνηθισμένου τύπου, με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο ένας περιείχε ενεπίγραφη οστεοθήκη από λάρτιο, ενώ ο δεύτερος εκτός άλλων, σιδερένια καρφιά με υπολείμματα ξύλου. Βρέθηκαν επίσης τέσσερις λαξευτές θήκες, από τις οποίες η μία περιείχε οστεοθήκη από λάρτιο και οι υπόλοιπες πήλινες υδρίες με υπολείμματα καύσης.

Γωνία Κων. Τσαλδάρη και Κων. Υδραίου (Ο.Τ. 314, οικόπεδο Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη) (Σχ.έδ. 5· Πίν. 335 γ)

Νοτιοανατολικά του οικοπέδου είχε ερευνηθεί το 1978 μέσα στο κατάστρωμα της οδού Υδραίου (κατεύθυνσης Δ.-Α.) συγκρότημα τάφων. Διαστ. ερευνημένου χώρου, περίπου 28 × 11 μ.

Κοντά στο δυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν ίχνη από τρία οδοστρώματα αρχαίας οδού με κατεύθυνση Β.-Ν., που έχει αποκαλυφθεί επίσης στο προς Β. οικόπεδο Ζαράνη-Μαστορίδη (βλ. παρακάτω). Το διαπιστωμένο από τα οδοστρώματα πλάτος της οδού είναι 6,84 μ. (Πίν. 338 δ). Πρέπει να ήταν μία από τις κύριες οδούς που οδηγούσαν έξω από την πόλη, προς τις νεκροπόλεις και την ύπαιθρο. Η σημασία της ως οδικής αρτηρίας συνεχίστηκε και στα νεότερα χρόνια με την παρουσία στενού δρομίσκου, ο οποίος έχει εν μέρει καταπατήσει την αρχαία οδό στο ανατολικό της τμήμα.

Κατά τη διάνοιξη σκάμματος της ΔΕΥΑΡ κατά μήκος της οδού Υδραίου διαπιστώθηκε στο ίδιο πλάτος η συνέχεια προς Ν. των οδοστρωμάτων.

Στο οικόπεδο ερευνήθηκαν τρεις βασικές συστάδες τάφων. Η ανατολικότερη περιλαμβάνει δέκα ορθογώνιους λαξευτούς τάφους με προσανατολισμό στην πλειονότητά τους Α.-Δ. Τέσσερις ήταν ασύλητοι και περιείχαν σκελετούς με κτερίσματα, πολλά αγγεία του συνηθισμένου τύπου (ακόσμητα πινάκια, κιάθια, αμφορίσκους κτλ.), χάλκινα και αργυρά νομίσματα, από τα οποία οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν ανάμεσα στον 4ο και 1ο αι. π.Χ.

Κάτω από στρώση από σκληρό πατημένο χώμα, μέσα στο οποίο είχαν διανοιγεί έξι από τους προηγούμενους τάφους, βρέθηκαν τρεις πρόχειρες ταφές και καύσεις μέσα σε τεφροδόχους κάλπες.

Η δεύτερη συστάδα, στο κέντρο περίπου του οικοπέδου, περιλάμβανε οκτώ ορθογώνιους τάφους, από τους οποίους τρεις εν μέρει χτιστοί και εν μέρει λαξευτοί και οι υπόλοιποι μόνο λαξευτοί, και δύο ορθογώνιες λαξευτές θήκες που περιείχαν πήλινα τεφροδόχα αγγεία. Η μία περιείχε ακέραιη υδρία τύπου Hadra, ύψ. 0,358 μ., με γραπτή διακόσμηση και επικάλυψη από χρυσό και η δεύτερη κάλπη η οποία περιείχε εκτός άλλων τμήματα από χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι και

πήλινα επιχρυσωμένα «κουμπιά». Οι τάφοι ήταν συλημένοι και περιείχαν ελάχιστα ίχνη οστών.

Η τρίτη συστάδα, δυτικά από την αρχαία οδό, περιλάμβανε δύο μικρούς ορθογώνιους χτιστούς συρταρωτούς τάφους, με προσανατολισμό Δ.-Α. και την είσοδο στα δυτικά. Περιείχαν ίχνη οστών και από ένα χάλκινο νόμισμα της περιόδου 166-88 π.Χ.

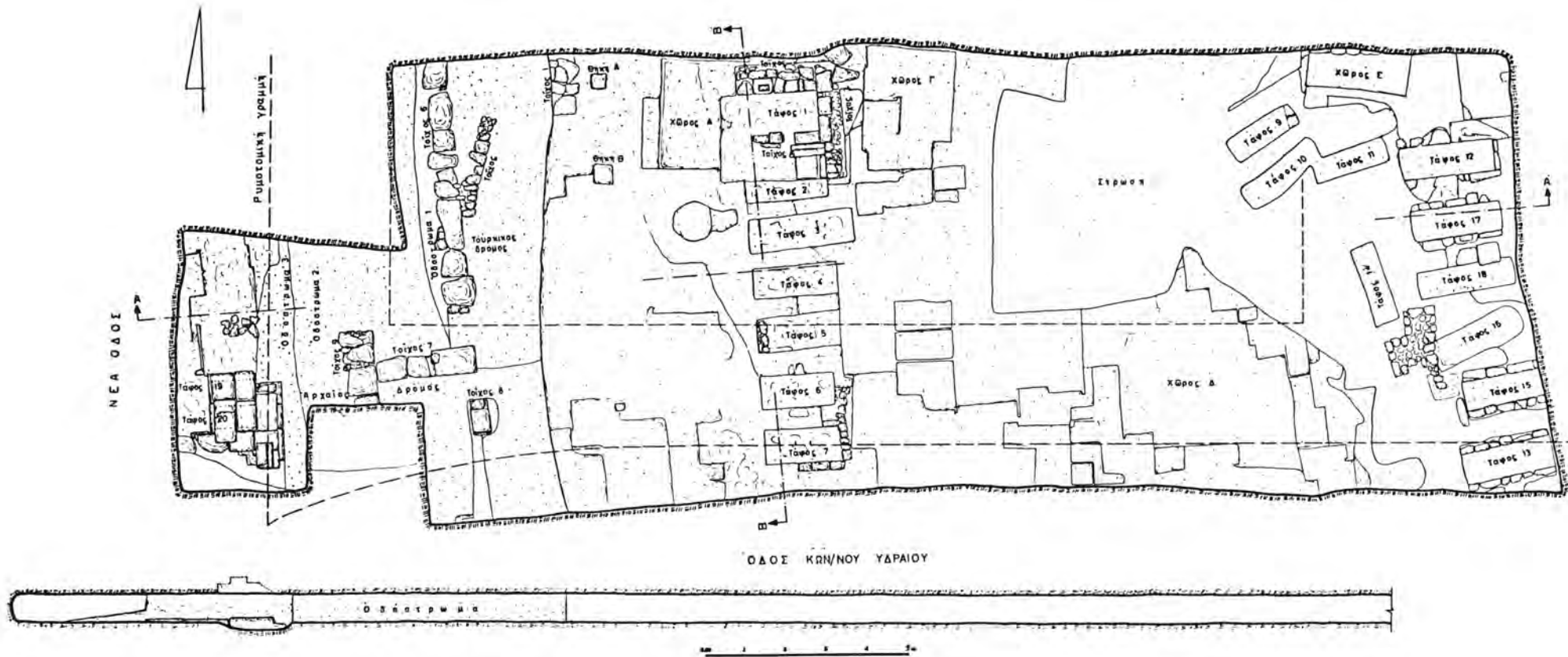
Οδός Κων. Τσαλδάρη (Κ.Μ. 585, Ο.Τ. 314, οικόπεδο Π. Ζαράνη - Μαστορίδη)

Το οικόπεδο, διαστ. 24,70 × 17 μ., βρίσκεται βορειότερα από το οικόπεδο Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη (βλ. παραπάνω) και ΝΔ. από το οικόπεδο Νικ. Λαδόπουλου (1978).

Συνολικά ερευνήθηκαν έξι ορθογώνιοι τάφοι και μία λαξευτή θήκη. Ο περισσότερος ενδιαφέρων από τους τάφους ήταν ο 5, στο βόρειο άκρο της ανασκαφής, χτιστός, με κατεύθυνση Β.-Ν. και με εσωτ. διαστ. 2,10 × 0,55 × 0,51 μ. (βάθος). Ως καλύμματα και τοιχώματα του τάφου χρησίμευαν πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη με επένδυση από λεπτό κονίαμα, από παλαιότερο ταφικό μνημείο (Πίν. 339 α). Ως καλύμματα χρησιμοποιήθηκαν δύο τμήματα της στέγης με θριγκό εφοδιασμένο με γεισθήποδες και ανάγλυφη λεοντοκεφαλή (Πίν. 339 β), ενώ από κάτω έσωζαν μέρος από την οροφή, εφοδιασμένη με φατνώματα. Ο τάφος ήταν διαταραγμένος και περιείχε σκελετό με το κρανίο προς Ν. Βρέθηκαν μέσα σ' αυτόν ένα φθαρμένο νόμισμα, τρία κομμάτια χάλκινης βελόνας και δύο μελαμβαφή όστρακα.

Οι τάφοι αριθ. 1, 3, 4 και 6, κοντά στο δυτικό άκρο της ανασκαφής, είχαν κατεύθυνση επίσης Β.-Ν. και ήταν λαξευτοί. Περιείχαν διαταραγμένα οστά και είχαν ως κτερίσματα οξυπύθμενους αμφορείς, αμφορείς ροδιακού τύπου, μελαμβαφή κάρθαρο, μελαμβαφή πυξίδα, σκύφο τύπου bolsal (Πίν. 339 γ), λύχνο, αργυρή ομφαλωτή φιάλη, αργυρά και χάλκινα νομίσματα και χάλκινο δακτύλιο. Ο τάφος 2, στο ανατολικό άκρο της ανασκαφής, ήταν λαξευτός, με κατεύθυνση Α.-Δ. και βρέθηκε τελείως συλημένος. Η θήκη, νότια του τάφου 4, περιείχε ανεπίγραφη οστεοθήκη από λάρτιο.

Στα δυτικά του συγκροτήματος των τάφων 1, 3, 4 και 6, αποκαλύφθηκαν λείψανα της συνέχειας προς Β. της οδού που εντοπίστηκε στο οικόπεδο Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη (βλ. παραπάνω). Ερευνήθηκαν πολλαπλές στρώσεις, που ποικίλλουν μεταξύ τους στο πάχος (έως 0,40 μ.) και αποτελούνται από τριμμένο βράχο, σκληρό κοκκινόχρωμα, μικρές πέτρες και όστρακα κυρίως από άβαφα αγγεία. Κάτω από τις στρώσεις, συνολ. πάχ. περίπου 0,33 μ., υπήρχε επίχωση πάχ. περίπου 1,17 μ., από μεγάλες πέτρες, λατύπη και χώμα, που εδραζόταν πάνω στο φυσικό βράχο. Το πλάτος της οδού δεν ήταν εδώ δυνατό να διαπιστωθεί, γιατί το μεγαλύτερο μέρος συνεχιζόταν κάτω από το κατάστρωμα της οδού Τσαλ-

Σχέδ. 5. Αγία Τριάδα. Γωνία οδών Κ. Τσαλδάρη και Κ. Υδραίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

δάρη.

Στο νότιο άκρο του οικοπέδου διαπιστώθηκε γωνία κτίσματος που συνεχιζόταν νοτιότερα. Ίχνη λατομύσεων και διαμόρφωσης του χώρου διαπιστώθηκαν νότια από τον τάφο 5 και ανατολικά από τους τάφους 1, 3-4 και 6.

Οδός Κων. Υδραίου (Κ.Μ. 581, Ο.Τ. 315, οικόπεδο Στ. Κουλουμπρή)

Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικότερα από το οικόπεδο Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη και δυτικότερα από τα οικόπεδα Ζαράνη, Δημητριάδου και Πάττα (βλ. παρακάτω). Βρέθηκαν συνολικά 19 ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι (διαστ. εκσκαφής 14 × 15,50 μ.) με ποικίλο προσανατολισμό. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 2,15 έως 2,75 μ. μήκος, από 0,60 έως 0,92 μ. πλάτος και από 0,60 έως 1,05 βάθος. Κανένας δεν έσωζε τα καλύμμάτα του και ήταν όλοι διαταραγμένοι, με λείψανα οστών σε ορισμένους από αυτούς και θραυσμένα αγγεία. Το μεγαλύτερο αριθμό αγγείων περιείχαν οι τάφοι 1, 9 και 10 (οι δύο πρώτοι 13 και ο τρίτος 14 αγγεία).

Τα αγγεία περιλάμβαναν οξυπύθμενους αμφορίσκους, μελαμβαφή πινάκια, ερυθροβαφή σκύφο, άωτα μελαμβαφή και ερυθροβαφή κυάθια, άωτα ερυθροβαφή κύπελλα, έναν ασκό τύπου guttus, βαλσαμάρια, λύχνους και όστρακα από κάλπες, αμφορείς κ.ά. Στην ανασκαφή, τέλος, βρέθηκαν ίχνη λατόμησης.

Γωνία οδών Στ. Κωτιάδη και Δημ. Αναστασιάδη (Ο.Τ. 274, οικόπεδα Αν. Κεραμέα - Π. Φουντουραδάκη και Γ. Τσίικη²⁴) (Σχ.έδ. 6)

Κατά τη διάρκεια εργασιών με μηχανικό εκσκαφέα στο οικόπεδο Κεραμέα - Φουντουραδάκη, το ανατολικότερο από δύο συνεχόμενα οικόπεδα, επισημάνθηκαν στο δυτικό άκρο ίχνη σπουδαίου ταφικού μνημείου, το οποίο αποκαλύφθηκε στη συνέχεια κυρίως μέσα στο προς Δ. οικόπεδο Τσίικη.

Το μνημείο αποτελείται από τετράγωνο θάλαμο, διαστ. 4,62 × 4,62 μ., λαξευμένο στο σκληρό ψαμμολιθικό πέτρωμα της περιοχής. Η είσοδος, πλ. 1,08 μ., βρίσκεται στην ανατολική πλευρά (Πίν. 340 α) και διατηρεί το κατώφλι με το κάτω μέρος των παραστάδων δεξιά και αριστερά. Αμέσως δυτικά από τις παραστάδες αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό ανά ένας θρόνος, λαξευμένοι στο ίδιο υλικό και επιχρισμένοι με κονίαμα, με

πολλές λεπτομέρειες (προσκεφάλαιο, πόδια, υποπόδια διακοσμημένα με φύλλα κισσού) (Πίν. 340 β). Πίσω από τους θρόνους (βόρεια και νότια) διαμορφώνονται από ένας βαθύς ορθογώνιος χώρος λαξευμένος και επιχρισμένος με κονίαμα. Στις τρεις πλευρές του θαλάμου (βόρεια, νότια και δυτική) υπάρχουν διατεταγμένες σε σχήμα Π τρεις λαξευτές κλίνες εφοδιασμένες με προσκεφάλαια και υποπόδια και διακοσμημένες με ανάγλυφες ζωφόρους, που εικονίζουν ανθρώπινες μορφές, ζώα και μυθικά όντα. Τα πόδια των κλινών διακοσμούνται με οφθαλμωτές έλικες και ανθέμια (Πίν. 340 γ). Η νότια κλίνη είχε καταστραφεί και αντιστάθηκε από νεότερη που έμεινε ημιτελής. Σε τέσσερα συμμετρικά σημεία του θαλάμου πατούσαν τέσσερις όρθιες νεανικές γυναικείες μορφές λίγο μικρότερες από το φυσικό μέγεθος, που κρατούσαν με το ένα χέρι τη θολωτή οροφή του θαλάμου (Πίν. 340 δ).

Τα αγάλματα είναι κατασκευασμένα από το ίδιο υλικό (πώρος καλυμμένος με κονίαμα) και είναι ντυμένα με ποδήρη χιτώνα και ιμάτιο (Πίν. 341 α). Βρέθηκαν, μαζί με μεγάλα τμήματα της οροφής και κομμάτια από το διάκοσμο των κλινών, πεσμένα στο δάπεδο του θαλάμου. Η οροφή ήταν θολωτή, καλυμμένη με επίχρισμα βαμμένο στο χρώμα του ουρανού. Ο θόλος στηριζόταν σε θριγκό με επιστύλιο, διάζωμα με τρίγλυφα και μετόπες και γείσο εφοδιασμένο με προμόχθους και σταγόνες που διασώζουν ίχνη ερυθρού χρώματος. Πίσω από κάθε κλίνη διαμορφώνονται από δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι, καλυμμένοι με πώρινες πλάκες.

Από αυτούς ένας της νότιας πλευράς (αριθ. 16), εσωτ. διαστ. 2 × 0,66 × 1 × 1,05 μ. (βάθος), ήταν ασύλητος και περιείχε μια πλήληνη τεφροδόχο κάλπη και μικρή οστεοθήκη από λάρτιο (Πίν. 341 β), μέσα στην οποία βρέθηκε χρυσό διάδημα (Πίν. 341 γ). Ο τάφος 11, όμοιος και σε επαφή με τον προηγούμενο, ήταν διαταραγμένος και περιείχε εκτός άλλων τέσσερα χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από τον 2ο αι. π.Χ. έως τους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο τάφος 14 στη βόρεια πλευρά όμοιος με τους δύο προηγούμενους, περιείχε πώρινη οστεοθήκη. Πάνω από την οστεοθήκη σε μεταγενέστερη φάση έγινε ταφή, από την οποία διατηρήθηκαν πολλά κτερίσματα (πήλινα αγγεία, πολλά από τα οποία μελαμβαφή: ασκός τύπου guttus, κυάθια, σκύφοι τύπου bolsal, πινάκια, αμφορίσκος, μελαμβαφής λύχνος και αργυρό νόμισμα Ρόδου του 4ου-3ου αι. π.Χ.) Αμέσως έξω από το θάλαμο, δεξιά και αριστερά από την είσοδό του, αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι (αριθ. 2 και 3) με προσανατολισμό Β.-Ν., διαστ. 1,40 × 0,63 × 0,78 μ. (βάθος) ο προς Β. και 1,44 × 0,70 × 0,88 μ. (βάθος) ο προς Ν.

Περιείχαν πλήλινες τεφροδόχους κάλπες και μεταξύ άλλων ερυθρόγραφο αρυβαλλοειδές ληκίον, μελαμβαφή πινάκια, κυάθια και μικρή πλαγγόνα που κρατά κέ-

24. Επειδή η ανασκαφή παρουσιάζει ιδιαίτερη σπουδαιότητα και θα δημοσιευθεί συστηματικά, δίνεται παρακάτω μόνο μια συνοπτική προκαταρκτική περιγραφή του ευρήματος.

ρας (;) (στον προς Ν. τάφο 3).

Οι δύο τάφοι καλύπτονται από το δάπεδο, όμοιο με αυτό του θαλάμου από λεπτό κονίαμα πολύ καλής ποιότητας, του χώρου που βρίσκεται ανατολικά του θαλάμου (προθάλαμος;) και ανήκουν, όπως φαίνεται, σε παλαιότερη φάση. Ο χώρος, που σώζεται σε κακή κατάσταση, γιατί μεγάλο μέρος του στα ανατολικά είχε υποστεί μεταγενέστερη λατόμηση, ενώ την καταστροφή συμπλήρωσε στις μέρες μας ο μηχανικός εκσκαφέας, ορίζεται στα ανατολικά από βαθμιδωτά (σε δύο επίπεδα) λαξευμένο βράχο, ο οποίος παρουσιάζει και αμυδρά ίχνη από λαξευτούς ημικίονες σε μορφή τριών τετάρτων κύκλου. Φαίνεται επομένως ότι σχηματιζόταν μια μνημειακή πρόσοψη που έβλεπε προς Α. Έντονα ίχνη λατόμησης παρουσιάζει και το υπόλοιπο του χώρου του οικοπέδου Κεραμέα, όπου αποκαλύφθηκαν και σποραδικά ίχνη κατεστραμμένων τάφων.

Προσαρτημένη στα νότια του θαλάμου ήταν ορθογώνια χτιστή από πωρόλιθο κρηπιδωτή κατασκευή, σωζ. διαστ. $4 \times 2,78 \times 1,74$ μ. ύψ., πάνω στην οποία αποκαλύφθηκαν ίχνη από πρόχειρη ταφή χωρίς κτερίσματα.

Από τα κινητά ευρήματα του ταφικού μνημείου διαπιστώνονται σ' αυτό δύο εποχές, μία παλαιότερη που αντιπροσωπεύουν ο τάφος 14 του θαλάμου και οι τάφοι 2 και 3 έξω από την είσοδό του με ευρήματα του 4ου αι. π.Χ. και μία νεότερη, που από την τεχνοτροπία των αγαλμάτων και ευρήματα τάφων του θαλάμου μπορεί να τοποθετηθεί στο 2ο αι. π.Χ.

Στα βόρεια και δυτικά του μνημείου και περίπου κατά μήκος των αντίστοιχων ορίων των δύο οικοπέδων αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο μεγάλων τοίχων περιβόλου (Σχέδ. 6, τοίχοι 5 και 6) που συμπληρώνουν τον κάθετα λατομημένο βράχο, ο οποίος ορίζει επίσης το χώρο στα νότια και ανατολικά. Οι δύο τοίχοι είναι εφοδιασμένοι σε κανονικά διαστήματα με χτιστές αντηρίδες, ανάμεσα στις οποίες αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των τοίχων ίχνη από πρόχειρες ταφές και καύσεις. Κοντά στη βορειοδυτική γωνία αποκαλύφθηκαν σε ψηλότερο επίπεδο χτιστή δεξαμενή τραπεζιόσχημη και ένας χτιστός ορθογώνιος χώρος.

Στην επίχωση που κάλυπτε τις δύο αυτές κατασκευές βρέθηκαν τρία πήλινα ακέφαλα ειδώλια με παράσταση γυναικείων μορφών ντυμένων με κοντούς χιτώνες και αναξυρίδες Αμαζόνων (Πίν. 341 δ), καθώς και τεμάχια άλλων.

Οδός Δημ. Αναστασιάδη (Ο.Τ. 274, οικόπεδο Κ. Νεοφύτου)

Το οικόπεδο, διαστ. 40×16 μ., βρίσκεται αμέσως δυτικά από το οικόπεδο Τσίικη (Πίν. 342 α). Σε όλη την έκτασή του υπήρχαν έντονα ίχνη μεταγενέστερης λατόμησης, που είχαν σε μεγάλο βαθμό καταστρέψει τις παλαιότερες κατασκευές. Διασώθηκαν και ερευνή-

θηκαν 19 συνολικά τάφοι που αποτελούσαν τέσσερις συστάδες. Στην πρώτη, κοντά στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, ερευνήθηκαν τέσσερις μικροί χτιστοί τάφοι με προσανατολισμό Β.-Ν. και είσοδο στα νότια. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται: μήκ. 0,96 έως 1,19, πλ. 0,53 έως 0,60, ύψ. 0,25 έως 0,59 μ. Σε έναν απ' αυτούς βρέθηκαν μικρή πήλινη λουτηροειδής λάρνακα, μία τεφροδόχος και μία πρόχους (Πίν. 342 β), ενώ οι υπόλοιποι περιείχαν οστεοθήκες από λάρτιο.

Η δεύτερη συστάδα, ΝΔ. της πρώτης, αποτελείται από έξι μικρούς λαξευτούς τάφους, με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο στα ανατολικά. Οι τάφοι ήταν συλημένοι αλλά ανάμεσα στα φτωχά ευρήματα ήταν ζεύγος από χρυσά ενώτια. Η τρίτη συστάδα, στα νότια των δύο προηγούμενων, αποτελείται από δύο μισοκατεστραμμένους λαξευτούς ορθογώνιους τάφους με προσανατολισμό Α.-Δ. Την τέταρτη συστάδα αποτελούσαν στο κέντρο περίπου του οικοπέδου επτά λαξευτοί και εν μέρει χτιστοί - εν μέρει λαξευτοί τάφοι, οι οποίοι βρέθηκαν εντελώς κατεστραμμένοι. Κοινό τοίχωμα σε δύο από αυτούς αποτελούσαν τρεις οστεοθήκες από λάρτιο τοποθετημένες σε σειρά. Ανάμεσα στα φτωχά ευρήματα συγκαταλέγεται ένα ακόμη ζεύγος από χρυσά ενώτια.

Προς Α., όριο του χώρου προς την πλευρά του ταφικού μνημείου του οικοπέδου Κεραμέα - Τσίικη αποτελούσε ο δυτικός περίβολος του τελευταίου, ενώ προς Β. απλώνεται συμπαγής βράχος βαθμιδωτά λατομημένος, τον οποίο συμπληρώνει τοίχος περιβόλου αρκετά επιμελημένης τοιχοδομίας, μήκ. 9,62 και πλ. 1,05 μ. Στην ανασκαφή βρέθηκαν επίσης πέντε επιτύμβιες επιγραφές.

Οδός Δημ. Αναστασιάδη (Μερ. 739 Α και 604 Δ, Ο.Τ. 298, οικόπεδο Αικ. Σάρλη)

Το οικόπεδο διαστ. περίπου $23,50 \times 10$ μ., βρίσκεται προς Ν. και απέναντι από τα οικόπεδα Κεραμέα - Τσίικη. Το μεγαλύτερο μέρος του χώρου καταλάμβαναν εκτεταμένες λατομώσεις, οι οποίες είχαν μερικά καταστρέψει αρχαίους τάφους. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου σώθηκαν δύο συνεχόμενοι τάφοι κατεύθυνσης Δ.-Α., λαξευτοί, διαστ. $2,39 \times 1 \times 1,24$ μ. βάθος και $2,62 \times 0,96 \times 1,03$ μ. βάθος, συλημένοι.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου διαπιστώθηκε σε έκταση $2,25 \times 1,42$ μ. μία στρώση, πάχ. περίπου 0,20 μ., από τεμάχια πήλινων κεραμίδων στέγης, ενώ κοντά στη βορειοδυτική γωνία βρέθηκαν διάσπαρτα τεμάχια από επιτύμβια μέλη, ορισμένα από τα οποία ενεπίγραφα. Στο νότιο τμήμα ερευνήθηκε λαξευτό πηγάδι, διαμ. 0,79 μ., σε βάθος 1,35 μ. Από τα κινητά ευρήματα ιδιαίτερα αξιοσημείωτα είναι λίγα νομίσματα και κεφάλι από πήλινο γυναικείο ειδώλιο σε πολύ κακή διατήρηση.

Οδός Δημ. Αναστασιάδη (Ο.Τ. 273, οικόπεδο Μιχ. Μέντου)

Το οικόπεδο, διαστ. περίπου 18×12 μ., βρίσκεται δυτικότερα από το οικόπεδο Νεοφύτου και ΒΔ. από το οικόπεδο Στεφ. Θαρρενού (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 441) (Πίν. 342 γ). Η επιφάνεια του οικοπέδου είχε υποστεί σημαντική φθορά από τους μηχανικούς εκσκαφείς πριν γίνει η έρευνα. Το μεγαλύτερο μέρος κατείχε εκτεταμένη λατόμηση. Σώθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι συλημένοι και ένας ασύλητος, που βρέθηκε στη δυτική παρειά του οικοπέδου σε ψηλότερο επίπεδο. Ήταν εν μέρει χτιστός και εν μέρει λαξευτός, με διαστάσεις $1,95 \times 0,78 \times 1$ μ. βάθος και προσανατολισμό Α.-Δ. Περιείχε οκτώ αγγεία των ίδιων τύπων με αυτά του οικοπέδου Διακοδημητρίου (βλ. παρακάτω).

Οδός Αναστασιάδη (Έργα ΔΕΥΑΡ)

Αμέσως νότια από το οικόπεδο Μέντου και ΒΔ. από το οικόπεδο Στεφ. Θαρρενού, κατά το άνοιγμα χαντακιού, μήκ. περίπου 36 μ., πλ. περίπου 0,70 μ. και βάθους περίπου 1 μ., για τοποθέτηση σωλήνων κατά μήκος του βόρειου τμήματος της οδού, αποκαλύφθηκαν τέσσερις τάφοι, τμήματα λαξευμένου βράχου και λείψανα σκληρών στρώσεων.

Σημαντικότερος από τους τάφους ήταν ο 2, στο ανατολικό τμήμα του χαντακιού, λαξευτός στο φυσικό βράχο, με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστ. $2,26 \times 0,72 \times 0,90$ μ. βάθος. Περιείχε περισσότερες από τέσσερις διαταραγμένες ταφές και βρέθηκαν μέσα σ' αυτόν 26 βαλσαμάρια, 159 χάνδρες από υαλόμαζα με ίχνη πυράς στην επιφάνεια ορισμένων, τέσσερις αστράγαλοι (τρεις από υαλόμαζα με ίχνη πυράς, ο τέταρτος από υαλόμαζα κιτρινωπού χρώματος), μελαμβαφής λύχνος, χάλκινη βελόνη και σπάτουλα από σίδηρο. Στο κεντρικό περίπου τμήμα του σκάμματος ερευνήθηκαν οι δίδυμοι τάφοι 1 και 3, όμοιοι με τον τάφο 2, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους με ορθογώνιο άνοιγμα, διαστ. $0,67 \times 0,50 \times 0,64$ μ. βάθος. Ο τάφος 1 περιείχε διαταραγμένα οστά και ο 3 κάλυμμα οστεοθήκης από λάρτιο και λείψανα καμένων οστών. Ο τάφος 4, στο δυτικό άκρο του σκάμματος, με όμοιο προσανατολισμό, κατεστραμμένος στο μεγαλύτερο μέρος του και συλημένος, ήταν εν μέρει λαξευτός και εν μέρει χτιστός, με ίχνη θολωτής οροφής και εσωτερικής επένδυσης από κονίαμα, μήκ. 2,18, πλ. 1,20, σωζ. ύψ. 1,20 μ.

Στο δυτικό τμήμα του χαντακιού διαπιστώθηκαν επίσης ίχνη λατομημένης επιφάνειας βράχου και ανατολικά του τάφου 4, σε έκταση περίπου $2,45 \times 1,90$ μ., τμήμα χώρου καλυμμένο από αλλεπάλληλες σκληρές στρώσεις, πάχ. 0,025 έως 0,09 μ., από τρίμματα σκληρού βράχου πολύ πατημένα. Κάτω από τις στρώσεις υπήρχε επίχωση, πάχ. 0,40 μ., από πέτρες, τρίμματα βράχου και

χώμα, που εδραζόταν πάνω στο φυσικό βράχο. Καμιά από τις στρώσεις δεν περιείχε όστρακα. Ο περιορισμένος χώρος και οι συνθήκες της έρευνας δεν επέτρεψαν να διαπιστωθεί με βεβαιότητα η σημασία των παραπάνω στρώσεων, είναι όμως πιθανό ότι πρόκειται για ίχνη αρχαίας οδού²⁵.

Οικόπεδο Ιω. Διακοδημητρίου (Κτημ. μερ. 603, Ο.Τ. 274)

Το οικόπεδο, διαστ. $17,70 \times 16,50$ μ., βρίσκεται βόρεια από το οικόπεδο Νεοφύτου, δυτικά από το οικόπεδο Αντώνογλου και Ν.-ΝΔ. από την ανασκαφή των Έργων ΟΤΕ, που έγινε κατά μήκος του δρόμου, ο οποίος περνά βόρεια από τα οικόπεδα Διακοδημητρίου και Αντώνογλου (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 442).

Στο μεγαλύτερο μέρος του οικοπέδου παρατηρήθηκαν ίχνη λατόμησης, η οποία στο βορειοανατολικό τμήμα είχε καταστρέψει αρχαίους τάφους. Σε καλή κατάσταση ερευνήθηκαν εννέα τάφοι ορθογώνιοι λαξευτοί ή εν μέρει χτιστοί, οι περισσότεροι με προσανατολισμό Α.-Δ. Σημαντικότεροι για τα ευρήματά τους, ήταν οι τάφοι αριθ. ανασκ. 6 και 9. Ο πρώτος (Πίν. 343 α) περιείχε επτά μελαμβαφή αγγεία (κάνθαρο, κύαθια, κύαθο, ασκό (guttus) και πινάκιο), θήλαστρο, ακόσμητο αμφορίσκο, αγγείο με δύο κάθετες λαβές στον ώμο, ύψ. 0,25 μ., στον τύπο του βαλσαμάριου, με γραπτή διακόσμηση από λευκές και καστανές ταινίες και φυτικά θέματα, χάλκινο κάτοπτρο και αργυρό νόμισμα. Ο τάφος 9 περιείχε δώδεκα αγγεία των ίδιων τύπων. Οι τάφοι μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Κοντά στο βορειοδυτικό άκρο του οικοπέδου διαπιστώθηκε τμήμα λατομημένου χώρου με επίχωση από μαύρα χώματα που συνδέεται με αυτή που είχε βρεθεί στην ανασκαφή των Έργων ΟΤΕ. Η επίχωση περιείχε μεταξύ άλλων και όστρακα τύπου terra sigillata.

Οικόπεδο Π. Παπαθεοδώρου (Ο.Τ. 259)

Βρίσκεται απέναντι από το οικόπεδο Αντώνογλου (ανασκαφή 1979). Στην πρόσοψη της οικοδομής και στο χώρο της πρασιάς είχαν αποκαλυφθεί το 1979 όγκος λατομημένου βράχου και δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι.

Κατά τη διάνοιξη του βόθρου, διαστ. $16 \times 4,50$ μ., στα βόρεια της οικοδομής, αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν επτά ορθογώνιοι χτιστοί τάφοι με προσανατολισμό στην πλειονότητά τους Α.-Δ. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν: μήκ. 2 έως 2,48, πλ. 0,60 έως 1,20, μέγ. σωζ. βάθ. 0,58 έως 1,34 μ. Στον πρώτο από Α. (αριθ. 1) βρέ-

25. Πρβλ. παραπάνω τα οικόπεδα Σμολένσκη - Κωνσταντινίδη και Ζαράνη - Μαστορίδη.

θηκε σαρκοφάγος από λάρτιο, διαστ. $2,22 \times 0,65 \times 0,73$ μ. βάθος. Πλούσιος σε κτερίσματα ήταν ο μισοκατεστραμμένος τάφος 3. Αυτά βρέθηκαν πάνω στο δάπεδο του τάφου, κάτω από τα θραύσματα πήλινης λάρνακας σε μορφή λουτήρα, η οποία περιείχε ίχνη οστών. Τα ευρήματα (Πίν. 343 β) περιλαμβάνουν: γυάλινο πολύχρωμο αλάβαστρο, ύψ. 0,126 μ., μεγάλο αριθμό από πήλινα βαλσαμάρια, ψήφους από υαλόμαζα, δύο χρυσούς δακτύλιους εφοδιασμένους με δακτυλιόλιθους κόκκινου και ανοικτού πράσινου χρώματος, χρυσό βραχιόλι, ζεύγος από χρυσά ενώτια διακοσμημένα με κεφαλές ζώων και πολύχρωμες χάνδρες, τμήματα χρυσού στεφάνου εφοδιασμένου με φύλλα δάφνης και τρία νομίσματα (ένα αργυρό και δύο χάλκινα) πολύ φθαρμένα.

Στους υπόλοιπους τάφους βρέθηκαν πολλά βαλσαμάρια, χάλκινα νομίσματα, ψήφοι από υαλόμαζα και λίγα μικρά χρυσά ελάσματα.

Από τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Οικόπεδο Κυρ. Παπαχριστοφή (Ο.Τ. 274)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου, διαστ. $7,60 \times 3,90$ μ., στα δυτικά του οικοπέδου, που είχε ερευνηθεί το 1979 (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 441) αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τριών λαξευτών τάφων και τμήμα λαξευτού χώρου με επίχωση από μαύρα χώματα που περιείχαν ίχνη καύσης.

Οικόπεδο Στ. Καβαλιέρου-Μ. Διακαναστασίου (Ο.Τ. 297)

Το οικόπεδο, διαστ. 16×17 μ., βρίσκεται ΝΔ. των οικοπέδων Θαρρενού και Μαντικού, Α. του οικοπέδου Σπανού (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 441). Ο χώρος είχε αρχικά χρησιμοποιηθεί ως λατομείο, ενώ μετά τη λατόμηση του φυσικού πωρολιθικού βράχου το ανατολικό του τμήμα χρησίμευσε ως χώρος ταφών. Στο δυτικό τμήμα, όπου η λατόμηση έφθανε σε βάθος 0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, υπήρχαν διάφοροι λαξευτοί λατομημένοι χώροι.

Στο ανατολικό τμήμα αποκαλύφθηκαν 15 συνολικά ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι, διατεταγμένοι, εκτός από έναν, σε δύο παράλληλες σχεδόν μεταξύ τους σειρές από Β. προς Ν. Είχαν όλοι προσανατολισμό Α.-Δ. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται από 0,73-2,15 έως 0,72-2,50 μ., ενώ το σωζόμενο βάθος τους ήταν μικρό (περίπου 0,30-0,55 μ.). Μέρος των τοιχωμάτων ορισμένων τάφων ήταν χτιστό. Οι τάφοι περιείχαν ταφές, και ήταν διαταραγμένοι και φτωχοί σε κτερίσματα, από τα οποία χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

Οδός Στέλ. Κωτιάδη και Κων. Υδραίου (Κ.Μ. 582, Ο.Τ. 315, οικόπεδο Παν. Πάττα) (Πίν. 344 α)

Το οικόπεδο, διαστ. 20×17 μ., είναι το ανατολικότε-

ρο από μια σειρά τριών οικοπέδων όπου αποκαλύφθηκε ένα ενιαίο συγκρότημα από 215 συνολικά τάφους. Στην απέναντι (νότια) πλευρά της οδού Υδραίου βρίσκεται το συγκρότημα των οικοπέδων Μπουρλίδη, Κρητικού - Πιπάκη και Αυγουλή, που αποτελεί επίσης ουσιαστικά μια ενότητα με το συγκρότημα της βόρειας πλευράς.

Ερευνήθηκαν συνολικά 87 τάφοι, που ήταν διατεταγμένοι σε πυκνές παράλληλες σειρές και είχαν ενιαίο προσανατολισμό Δ.-Α., εκτός από έξι τάφους στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου που είχαν προσανατολισμό Β.-Ν. και έκλειναν κατά κάποιο τρόπο το συγκρότημα από Α. Ήταν ορθογώνιοι, λαξευτοί στο φυσικό πωρολιθο και είχαν όλοι περιχέλιωμα (πατούρα) στις μακρές πλευρές. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονται, σε μήκος από 1,47 έως 2,20 μ. σε πλάτος από 0,65 έως 0,70 μ. και σε βάθος από 0,80 έως 1,20 μ. Βρέθηκαν οι περισσότεροι συλημένοι, περιείχαν ίχνη οστών και κανένα ίχνος καύσης. Όσοι από τους τάφους έσωζαν κτερίσματα περιείχαν αγγεία, όπως οξυπύθμενους αμφορίσκους, κυάθια, πινάκια, βαλσαμάρια, ασκούς τύπου guttus, πρόχους κτλ., λύχνους, χάλκινα κάτοπτρα ολόκληρα ή σε τεμάχια, τεμάχια από στλεγγίδες, καρφιά, χάλκινα και αργυρά νομίσματα κτλ. Στον τάφο 24 βρέθηκε περιάπτο από υαλόμαζα, ύψ. 0,025 μ., με παράσταση γενειοφόρου μορφής με ανατολικά χαρακτηριστικά (Πίν. 344 β), ενώ στον τάφο 48 τμήμα μικρής αργυρής επίχρυσης φιάλης με ανάγλυφο κεφάλι Ήλιου (Πίν. 344 γ).

Στο οικόπεδο βρέθηκαν επίσης τέσσερις ορθογώνιες λαξευτές θήκες, με κυκλική κοιλότητα στο εσωτερικό για την τοποθέτηση ταφικού αγγείου. Οι τάφοι χρονολογούνται από τα ευρήματα κατά προσέγγιση στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Μ. Δημητριάδου (Κτημ. μερ. 582, Ο.Τ. 315)

Βρίσκεται δυτικά από το οικόπεδο Πάττα. Βρέθηκαν 67 συνολικά όμοιοι τάφοι και οκτώ θήκες τετράπλευρες ή περίπου κυκλικές. Οι διαστάσεις των τάφων κυμαίνονται από 1,45 έως 2,38 μήκος, από 0,49 έως 0,95 πλάτος, από 0,16 έως 1,45 μ. βάθος. Οι τάφοι περιείχαν ταφές, ενώ οι θήκες καύσεις σε πήλινες υδρίες. Σε μία από τις θήκες βρέθηκε πρόχους, ύψ. 0,365 μ., διακοσμημένη στον τύπο των αγγείων Hadra (Πίν. 345 α). Ο προσανατολισμός όλων σχεδόν των τάφων ήταν Α.-Δ. Από τα ευρήματα των τάφων, εκτός από τα συνηθισμένα και στους τάφους των γειτονικών οικοπέδων, αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευθούν αργυρές δανάκες, τεμάχια στλεγγίδων από σίδηρο, δακτύλιοι από χαλκό και σίδηρο, τεμάχια από κάτοπτρα και δείγματα μικρών εργαλείων, όπως χάλκινο ψαλίδι κτλ.

Οικόπεδο Π. Ζαράνη (Κ.Μ. 582Β, Ο.Τ. 315)

Το οικόπεδο, διαστ. $14,50 \times 17,50$ μ., βρίσκεται αμέ-

σως δυτικά από το οικόπεδο Δημητριάδου. Βρέθηκαν 61 όμοιοι τάφοι με όμοιο προσανατολισμό. Μήκ. 2,10 έως 2,24, πλ. 0,60 έως 0,67, βάθ. 0,80 έως 1,20 μ. Ορισμένοι τάφοι είχαν μικρότερες διαστάσεις (0,58 έως 0,72 × 1,40 έως 1,60 μ.) και περιείχαν παιδικές ταφές. Βρέθηκαν επίσης δύο ορθογώνια λαξεύματα θηκών.

Όλοι οι τάφοι, εκτός από έναν (αριθ. 59) που περιείχε καύση, περιείχαν ταφές, αλλά οι περισσότεροι ήταν διαταραγμένοι. Τα ευρήματα, που δε διαφέρουν από αυτά των γειτονικών οικοπέδων, χρονολογούν τους τάφους κατά προσέγγιση στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Οδός Κων. Υδραίου²⁶ (Κτημ. μερ. 582, Ο.Τ. 324, οικόπεδο Ελ. Κρητικού - Γ. Πιπάκη)

Στο οικόπεδο, διαστ. περίπου 13 × 14 μ., αποκαλύφθηκαν 50 τάφοι ορθογώνιοι, λαξευτοί στο σκληρό ψαμμολιθικό βράχο της περιοχής, διατεταγμένοι σε σχεδόν κανονικές σειρές με κατεύθυνση Δ.-Α.

Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 1,43 έως 2,35 μήκος, από 0,48 έως 0,73 πλάτος και από 0,25 έως 1,10 μ. βάθος. Οι περισσότεροι είχαν πατούρα αλλά δε βρέθηκαν καθόλου καλύμματα. Όλοι περιείχαν ταφές αλλά σε σχετικά καλή κατάσταση σώζονταν μόνο οι σκελετοί τεσσάρων τάφων. Ένας περιείχε λείψανα τριών κρανίων. Τα ευρήματα περιλάμβαναν αμοφορίσκους, μελαμβαφείς λύχνους, μελαμβαφή κυάθια, πινάκια, κανθάρους και ακόσμητες δακρυδόχους. Από έναν τάφο προέρχεται ζεύγος από χρυσά ενώτια με παράσταση λεοντοκεφαλών. Από τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στον προχωρημένο 4ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Γ. Αυγουλή

Το οικόπεδο, διαστ. περίπου 19,50 × 13,50 μ., βρίσκεται ανατολικά και σε επαφή με το οικόπεδο Κρητικού - Πιπάκη. Βρέθηκαν 66 τάφοι όμοιοι με τους τάφους του προηγούμενου οικοπέδου. Από αυτούς οι περισσότεροι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και μόνο 15 Β.-Ν. Οι διαστάσεις κυμαίνονταν: από 1,13 έως 2,58 μήκος, από 0,60 έως 1,07 πλάτος, από 0,28 έως 1,85 μ. βάθος. Σώθηκαν ακέραιες ή σε τεμάχια οι καλυπτήριες πλάκες έξι τάφων. Βρέθηκαν επίσης δύο λαξευτές θήκες, η μία από τις οποίες περιείχε οστεοθήκη και η άλλη πήλινη τεφροδόχο υδρία. Εδώ παρατηρήθηκαν και καύσεις, ενώ δε σώθηκαν σκελετοί σε καλή κατάσταση. Τα ευρήματα είναι όμοια με του προηγούμενου οικοπέδου, ενώ επιπλέον βρέθηκαν πολλές πήλινες υδρίες ακέραιες ή σε

θραύσματα, ορισμένες από τις οποίες τύπου Hadra (Πίν. 345 β).

Οικόπεδο Παντ. Παπαστατικού (Κ.Μ. 589^B, Ο.Τ. 311)

Βρίσκεται στην περιοχή του συνοικισμού Ιεροσαλών, όπου ερευνήθηκαν το 1979 τα οικόπεδα Γ. Κλαδίτη, Π. Παλαιολόγου, Νικ. Ζαράνη, Ευ. Καραγιάννη και Γ. Κουσουρνά (το τελευταίο βρίσκεται ακριβώς στα βόρεια). Ερευνήθηκαν δύο μισοκατεστραμμένοι από μηχανικό εκσκαφέα και συλημένοι από παλιά λαξευτοί ορθογώνιοι τάφοι, με κατεύθυνση Δ.-Α. Περιείχαν κοκκινόχρωμα και θραύσματα από κάλπες.

Οικόπεδο Γ. Τσακiriδή (Ο.Τ. 345, Κ.Μ. 593)

Βρίσκεται δυτικά από τα οικόπεδα Κουσουρνά - Ζαράνη - Παλαιολόγου κτλ. (ανασκαφή 1979) και νότια από τη νέα οδό, όπου το 1978 σκάφτηκε ταφικό συγκρότημα. Ερευνήθηκαν συνολικά δώδεκα τάφοι και οκτώ θήκες, ενώ κατά τόπους παρατηρήθηκε λατόμηση του φυσικού βράχου. Οι τάφοι ήταν οι περισσότεροι ορθογώνιοι λαξευτοί και είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. και τρεις Β.-Ν. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν από 2,20 × 0,70 έως 2,35 × 0,85 μ. Περιείχαν ταφές αλλά μόνο σε μία περίπτωση βρέθηκε σκελετός σε καλή κατάσταση, με το κρανίο στα ανατολικά. Μία παιδική ταφή σε πήλινη λάρνακα, μήκ. 1,03 μ., περιείχε μία μικρογραφική γυάλινη υδρία φοινικικού τύπου και πήλινο καλάθισκο. Τα κτερίσματα των υπόλοιπων τάφων περιλάμβαναν υδρίες τύπου Hadra, πυξίδες ροδιακού τύπου, βαλσαμάρια, μελαμβαφή άωτο σκύφο, χάλκινο κάτοπτρο και ψαλίδι κτλ.

Οι θήκες ήταν κυκλικές, διάμ. 0,33 - 0,37 μ. και σωζ. βάθ. 0,25 - 0,64 μ. Τέσσερις θήκες ήταν διατεταγμένες σε σειρά στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Από τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Θ. Διαμαντόπουλου (Κ.Μ. 579, Ο.Τ. 345)

Το οικόπεδο, διαστ. 14 × 13 μ., βρίσκεται ΒΑ. του οικοπέδου Τσακiriδή. Ερευνήθηκαν δέκα ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι με προσανατολισμό —εκτός από έναν— από Α. προς Δ. και δύο ορθογώνιοι λαξευτοί χώροι, που είχαν χωριστεί εσωτερικά σε δύο άνισους χώρους με εγκάρσιους τοίχους. Στους δύο τελευταίους χώρους δεν παρατηρήθηκαν ίχνη ταφής, ενώ υπάρχουν δύο μόνο περιπτώσεις καύσεων. Διαστάσεις 2,30 × 0,90 μ. (οι περισσότεροι), βάθος περίπου 0,48-1,34 μ. Τα ευρήματα των τάφων (κυρίως βαλσαμάρια) τους τοποθετούν σε γενικές γραμμές στον 3ο αι. π.Χ.

Ανάληψη. Περιοχή Συνεταιρισμού Νοσοκόμων. Οικόπεδο Ελ. Κυπραίτου (Κτημ. μερ. 570, Ο.Τ. 349)

Βρίσκεται ΒΑ. από τα οικόπεδα Καραγιάννη - Ροδίτη (βλ. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 402). Διαστάσεις ερευ-

26. Πρβλ. το οικόπεδο Γ. Μπουρλιδή που αποτελεί μία ενότητα με αυτό και με το παρακάτω οικόπεδο Γ. Αυγουλή (ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 442 κ.ε.).

νημένου χώρου 36 × 6,30 μ. Διαπιστώθηκαν μόνο ίχνη εκτεταμένης λατόμησης.

Ανάληψη. Οικόπεδο Χρ. Μορφωπού (Κτημ. μερ. 513, Ο.Τ. 392)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τοποθέτηση καλωδίων του ΟΤΕ στα βόρεια του οικοπέδου, που ερευνήθηκε το 1979 (βλ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 444 κ.ε.), αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λαξευτός τάφος καλυμμένος με πώρινες ορθογώνιες πλάκες. Είχε προσανατολισμό περίπου ΒΑ.-ΝΔ., μήκ. 2,30, πλ. 0,66 και βάθ. 1,24 μ. Περιείχε δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους και αργυρό ροδιακό νόμισμα.

Περιοχή Συνεταιρισμού Δημοδιδασκάλων. Οικόπεδο Ιω. Κατσουράκη (Κτημ. μερ. 505B, Ο.Τ. 327)

Σε ένα από τα σκάμματα των πεδίων της οικοδομής βρέθηκε και ερευνήθηκε τάφος ορθογώνιος, λαξευτός στο σκληρό ασπρόπηλο της περιοχής, διαστ. 2,20 × 0,74 × 0,68 μ. βάθος, με προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ. Περιείχε ίχνη οστών και όστρακα που τον χρονολογούν στον 4ο αι. π.Χ.

Περίχωρα πόλης Ρόδου

Περιοχή Μέγγαβλης

Κατά τη διάνοιξη τάφου για τοποθέτηση σωλήνων της ΔΕΥΑΡ, σε ένα σημείο που βρίσκεται στα αριστερά του δρόμου προς Μέγγαβλη και δεξιά του δρόμου προς Ασγούρου, επιστημάνθηκε συγκρότημα αρχαίων τάφων, από τους οποίους ερευνήθηκαν εννέα ορθογώνιοι κατά το μεγαλύτερο μέρος λαξευτοί τάφοι.

Ι. Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Ύπαιθρος Ρόδου

Λίνδος

Οδός Αρχαίου Θεάτρου (οικόπεδο Χρ. Μελένου) (Πίν. 345 γ)

Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά και σε μικρή απόσταση από το Τετράστω. Στη θέση του υπήρχε ερειπωμένο κτίσμα. Αποκαλύφθηκε ο πυλώνας και η σάλα παλαιότερου λινδιακού σπιτιού, χωρισμένου με μεσοτοιχία από τα προς Δ. οικόπεδα Ιδομενέα-Τουφεξή (ανασκαφή 1981) και Ν. Ιακωβίδη (ανασκαφή 1981/82). Συνολική εικόνα των τριών ανασκαφών θα δοθεί σε προσεχή δημοσίευση.

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου για να μη θέσει σε κίνδυνο τις γειτονικές οικοδομές. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη δύο ορθογώνιων χώρων, διαστ. αντίστοιχα 5,30 × 3,80 μ. και

5,30 μ. με άγνωστο συνολικό πλάτος (βρέθηκε σε πλάτος 3 μ.). Ο μεσότοιχος των δύο χώρων, σε άξονα Α.-Δ., διατηρούσε τον πρώτο δόμο της ανωδομής, με καλά λαξευμένες πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά μήκος. Οι χώροι δε συγκοινωνούσαν. Οι τοίχοι εδράζονται μερικά στο φυσικό βράχο, που δεν έχει λατομηθεί. Στα σημεία όπου δεν υπάρχει βράχος προχωρούν σε βάθος μέχρι 2,80 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου και θεμελιώνονται στο παρθένο χώμα (ασπροπηλιά).

Το πάνω μέρος των θεμελιώσεων βρισκόταν μέσα σε χώμα καλλιέργειας όπου κυριαρχούσαν όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής, μαζί με μεσαιωνικά και νεότερα. Μία λεπτή και σκληρή στρώση λατύπης διαχωρίζει την ταραγμένη αυτή επίχωση από μία στρώση λιπαρού καστανού χώματος όπου αφθονούσαν όστρακα αρχαϊκών πύθων με ανάγλυφη γραμμική διακόσμηση. Τα γραπτά όστρακα του αδιατάρακτου στρώματος, σπάνια σχετικά, αρχίζουν από υπογεωμετρικά και φθάνουν μέχρι τον προχωρημένο ερυθρόμορφο ρυθμό. Ένα μέρος τοίχου που διαλύθηκε περιείχε όστρακα αττικών μελαμβαφών του 5ου αι. π.Χ., μαζί με όστρακα 6ου αι. π.Χ. Τα υπόλοιπα διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

Φ. ΚΩΣΤΟΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

Κάμειρος

Θαλαμοειδής τάφος στη θέση Κεχράκι

Ο τάφος που επιστημάνθηκε τυχαία από το φύλακα αρχαιοτήτων Καμείρου Μ. Χατζηγιάννη, βρισκόταν στη ρίζα της βόρειας πλευράς του λόφου στη θέση Κεχράκι, όπου είχαν γίνει προπολεμικά ανασκαφές αρχαίων τάφων²⁷, και απείχε 100 περίπου μ. από το ανατολικότερο κτήμα του Εμμ. Παρασκευά, όπου έχουν εντοπιστεί λείψανα αρχαίων κτιρίων.

Πρόκειται για μικρό θαλαμοειδή τάφο με μικρό δρόμο, έναν τύπο συνηθισμένο στην αρχαϊκή Κάμειρο²⁸. Ο δρόμος είχε κατεύθυνση Β.-Ν., παράλληλες πλευρές, μήκος 1,60 και πλάτος 1,20 μ. και ελαφριά κλίση προς Ν. όπου και η είσοδος του τάφου. Ήταν λαξευμένος στο φυσικό μαλακό βράχο της περιοχής. Το στόμιο της εισόδου του τάφου βρισκόταν κατά 0,26 μ. βαθύτερα από την επιφάνεια του εδάφους και είχε στο πάνω τμήμα του σχήμα καμπύλο. Το ύψος του ήταν 0,80 μ. και το πλάτος του 1,20 μ., βρισκόταν δε στον κεντρικό άξονα του τάφου. Την είσοδο έφραζε διπλός τοίχος από πωρολίθους, συνολ. πάχ. 0,85 μ., που σωζόταν μόνο στο κάτω

27. Clara Rhodos IV, σ. 341 κ.ε. και VI-VII, σ. 104 κ.ε.

28. Περιγραφή θαλαμοειδών τάφων Καμείρου, ό.π., σ. 12. Βλ. ακόμα Kurtz-Boardman, Greek Burial Customs, σ. 175, εικ. 31.

μέρος του. Ο εσωτερικός εδραζόταν κατά 0,70 μ. βαθύτερα του δρόμου του τάφου, όπου διαμορφωνόταν σκαλοπάτι.

Ο θάλαμος, διαστ. 2,70 × 2,60, μέγ. ύψ. 2,10 μ., είχε τετράγωνο σχήμα με στρογγυλεμένες τις γωνίες και επίπεδη στέγαση με ελαφριά κλίση προς την πλευρά της εισόδου του. Το δάπεδό του βρισκόταν κατά 1,20 μ. βαθύτερα του επιπέδου του δρόμου του. Στο δυτικό τμήμα του θαλάμου υπήρχε λάκκος ημικυκλικού σχήματος, του οποίου τα τοιχώματα συνέκλιναν προς τα κάτω με μέγιστη διάμετρο 1,90 και βάθος 1,15 μ.

Ο τάφος βρέθηκε συλημένος. Μέσα στην αργιλλώδη επίχωση που κάλυπτε το δάπεδό του βρέθηκαν σκορπισμένα κομμάτια ακόσμητου πήλινου πίθου, τέσσερις αστράγαλοι και λίγα σπασμένα αγγεία και όστρακα, από τα οποία σημειώνουμε τα πιο χαρακτηριστικά (Πίν. 345 δ).

α) Κορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος, ελλειπής, ύψ. 0,065 μ. Στο χείλος και τη βάση του διακόσμηση με γραπτές οριζόντιες λεπτές ταινίες. Το κεντρικό φυτικό κόσμημα, του οποίου σώζονται τα άκρα, λείπει²⁹. Υστεροκορινθιακό.

β) Πάνω τμήμα σφαιρικού κορινθιακού αρύβαλλου. Σωζ. ύψ. 0,053 μ. Διακόσμηση με γραπτές οριζόντιες λεπτές ταινίες, ανάμεσα στις οποίες δύο ταινίες με «ραβδία». Υστεροκορινθιακό. Το χρώμα του πηλού και η προχειρότητα στην εκτέλεση της διακόσμησης κάνει δυνατή την υπόθεση ότι πρόκειται για ντόπια μίμηση³⁰.

γ) Όστρακο κορινθιακού αρύβαλλου. Σώζει το πρόσωπο Σφίγγας σε κατατομή προς τα δεξιά και τμήμα της μιας φτερούγας. Οι λεπτομέρειες αποδίδονται με εγχάραξη.

δ) Όστρακο από κάλυμμα κορινθιακής πυξίδας με ταινιωτή διακόσμηση (dot-and-band decoration)³¹. Τα περισσότερα παραδείγματα είναι πρώιμα κορινθιακά, αλλά έχοντας υπόψη την ελάχιστη εξέλιξη που παρατηρείται στην ύστερη κορινθιακή φάση μπορούμε να δεχτούμε τη συνέχιση του τύπου και σε ύστερα παραδείγματα³².

ε) Μικρό όστρακο αρχαϊκού ροδιακού κλειστού αγγείου. Διακρίνεται πόδι αιγάγρου (;) ανάμεσα σε πληρωματικά κοσμήματα³³.

στ) Όστρακο μελανόμορφης ληκύθου, διαστ. 0,075 × 0,052 μ. Γυναικεία μορφή (Μαινάδα) σε διασκελισμό προς τα δεξιά και κλαδιά. Λείπει το κεφάλι και το δεξί της χέρι. Τα γυμνά μέλη με λευκό χρώμα, οι λεπτομέρειες με εγχάραξη. Γύρω στο 500 π.Χ.³⁴. Το όστρακο αυτό ή παρασύρθηκε με τα χώματα μέσα στον τάφο ή μαρτυρεί μια δεύτερη ταφή.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - ΤΣΟΠΟΥ

Κως³⁵

Ακτή Κουντουριώτη (οικόπεδο Αφών Αδαμαντίδη, άλλοτε κινηματογράφος Άστρον) (Σχ έδ. 7-8· Πίν. 346 α)

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε σε απόσταση 25 μ. από τη θάλασσα και βάθος 0,17 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου, σε μήκος 15,50 μ., τμήμα του αρχαίου λιμενοβραχίονα, ο οποίος έκλεινε από τα δυτικά το λιμάνι³⁶. Είχε πλάτος 2,15 μ. στο επίπεδο του θεμελίου και 1,60-1,70 μ. στην ανωδομή. Η ανωδομή που σωζόταν μόνο σε ένα δόμο, ύψ. 0,625 μ., σε μήκος 4,63 μ. κοντά στο βόρειο αποκαλυμμένο άκρο, ήταν κατασκευασμένη από ορθογώνιες πλίνθους από αμυγδαλόπετρα με έξεργο. Σε μία από αυτές ήταν χαραγμένο ανάποδα το σύμβολο Δ³⁷. Ο δεύτερος από πάνω δόμος αντιστοιχεί στην ευθυνηρία. Ήταν από το ίδιο υλικό και σωζόταν σε μήκος 7,10 μ. και ύψ. 0,33 μ. Προεξείχε κατά 0,15 μ. από την ανωδομή (Πίν. 346 β). Ο τρίτος από πάνω δόμος αποτελούσε το θεμέλιο από πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά πλάτος σε δύο σειρές. Στο επίπεδο της ευθυνηρίας το τείχος δεν είναι συμπαγές αλλά παρου-

34. Πρβλ. ληκύθους με όμοια θέματα P. N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Rhitsona*, πίν. XIV-XVI.

35. Η έντονη ανασκαφική δραστηριότητα στην πόλη της Κω αντιμετώπιστηκε και κατά το 1980 χάρη στην εργατικότητα της αρχαιολόγου Χ. Κάντζια, που ανέλαβε πάλι το μεγαλύτερο μέρος του βάρους των ανασκαφών. Το κείμενο των εκθέσεων είναι αποτέλεσμα συνεργασίας κυρίως με την παραπάνω αρχαιολόγο.

36. Για τους λιμενοβραχίονες που ξεκινώντας από το κυρίως τείχος, προστάτευαν τον «κλειστόν» λιμένα, βλ. L. Morricone, *Boll. d'Arte* 1950, σ. 61-62, εικ. 8 και σ. 219 (για το δυτικό). Για το δυτικό λιμενοβραχίονα βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 542, (Σχ έδ.) 7, αριθ. 4). Τμήμα του ίδιου λιμενοβραχίονα είχε εντοπιστεί το 1962 στο τέρμα της ακτής Κουντουριώτη, όπου το εργοστάσιο της ΔΕΗ, κατά τις εργασίες εγκατάστασης μηχανοστάσιου (βλ. (Σχ έδ.) 7, αριθ. 1).

37. Το ίδιο σύμβολο υπάρχει στις πλίνθους του τμήματος του τείχους που σώζεται στο υπόγειο του αρχαιολογικού μουσείου (βλ. *Boll. d'Arte* ό.π., σ. 61-62).

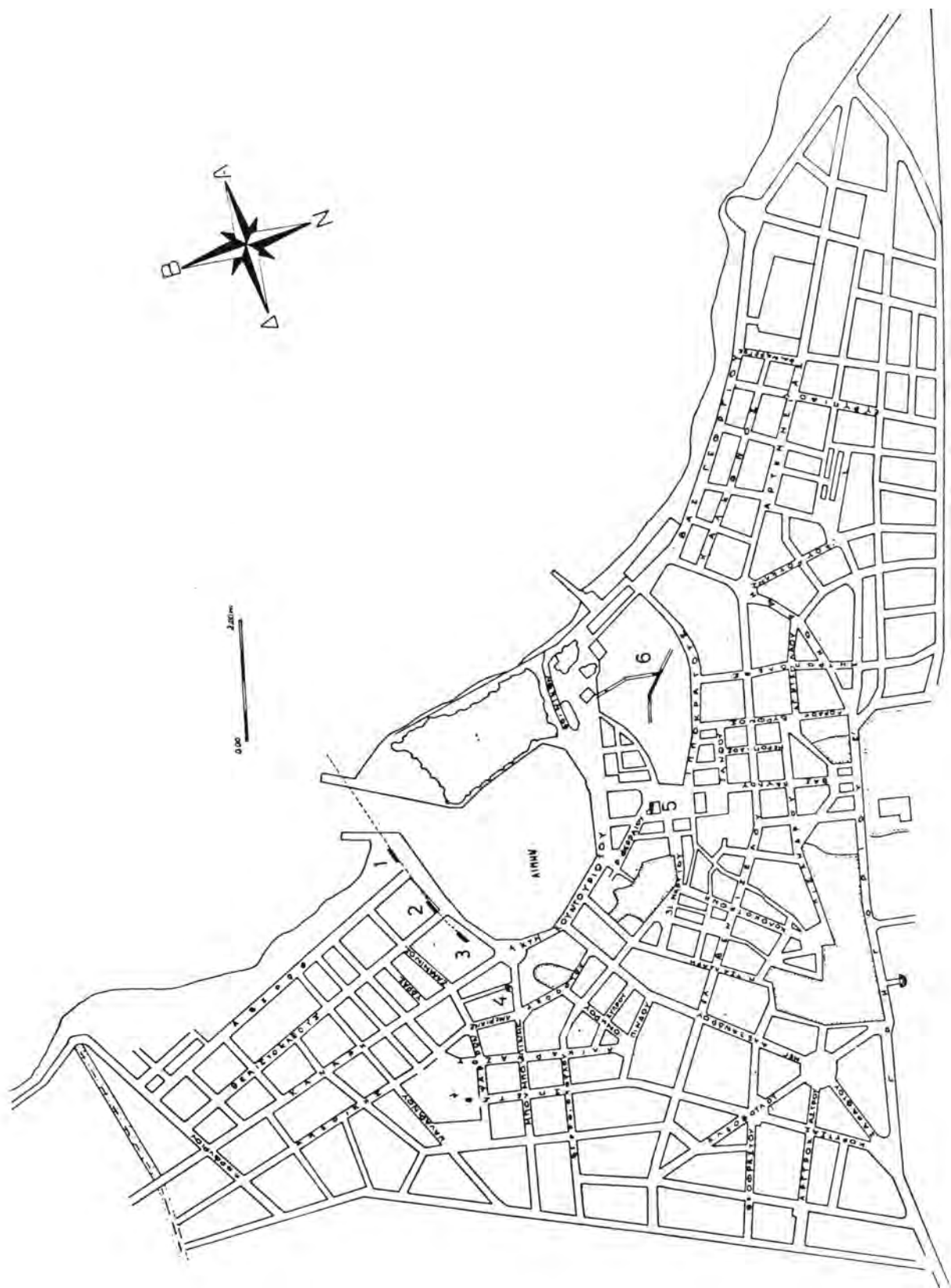
29. Για φυτικά κοσμήματα βλ. H. Payne, *Necrocorinthia*, σ. 144 κ.ε.

30. Για μιμήσεις κορινθιακών αγγείων βλ. ό.π., σ. 181 κ.ε. και *ΑΔ* 32 (1977): Μελέται, σ. 279 κ.ε., όπου και παλιότερη βιβλιογραφία.

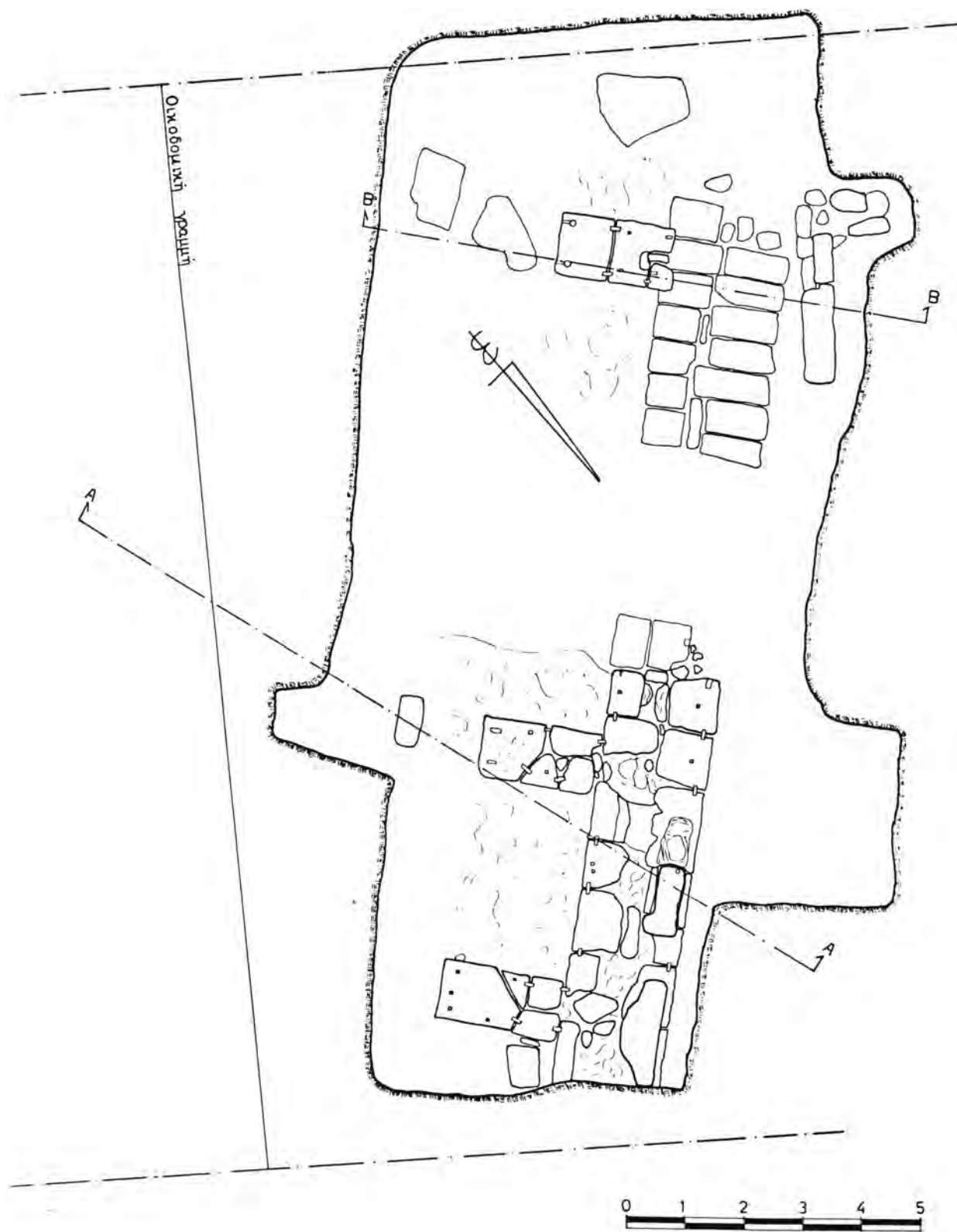
31. H. Payne, *Perachora*, σ. 183 κ.ε., πίν. 52-54.

32. *Hesperia* 33 (1964), σ. 99, υποσ. 27.

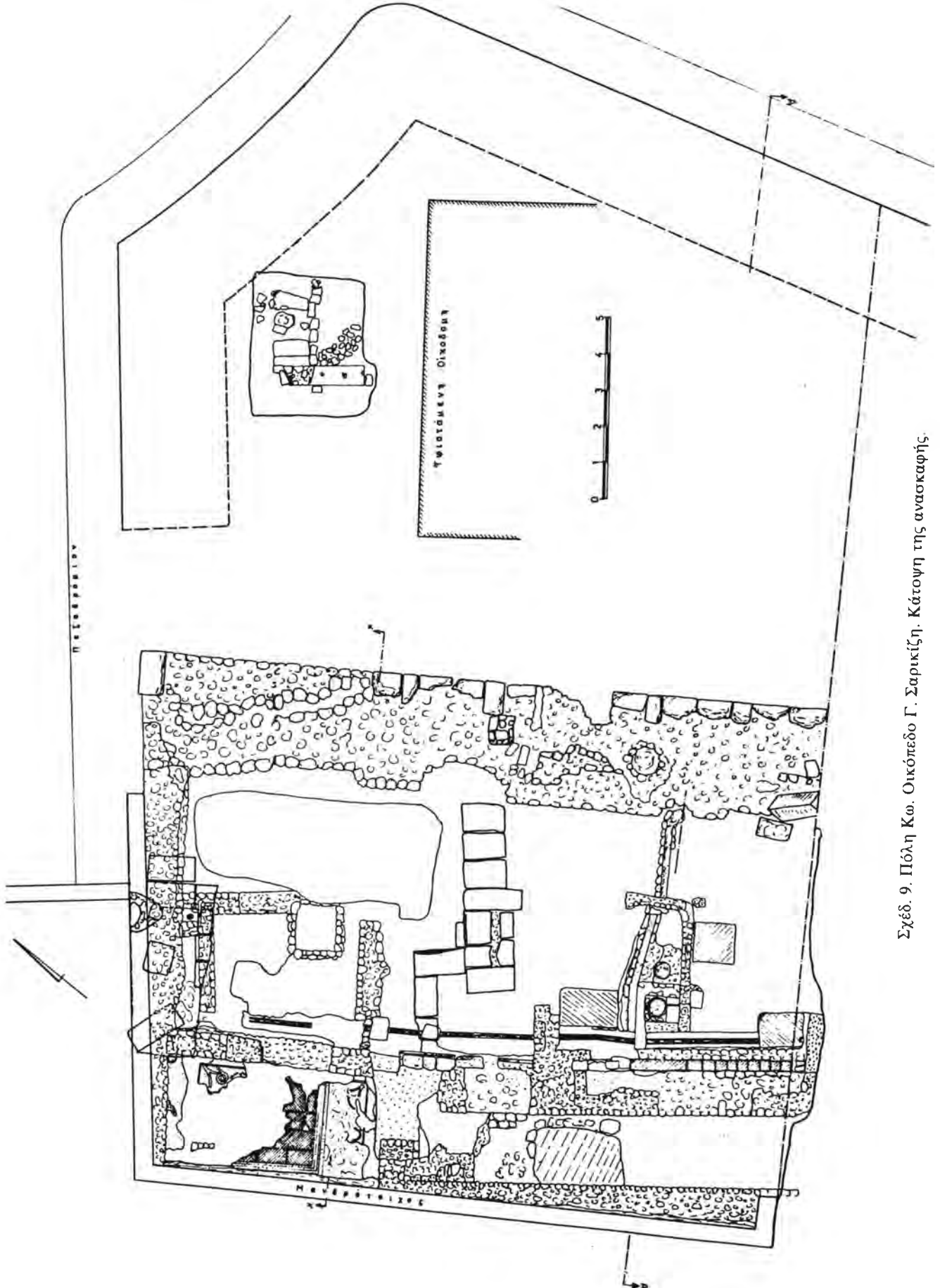
33. Παραστάσεις σε οινοχόες από Κάμειρο βλ. *Clara Rhodos IV*, εικ. 24 και VI-VII, εικ. 92-95.

Σχ. 7. Κως. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα περιοχής Λιμένα.

Σχέδ. 8. Πόλη Κω. Οικόπεδα αδελφών Αδαμαντίδη. Κάτοψη της ανασκαφής

Σχέδ. 9. Πόλη Κω. Οικόπεδο Γ. Σαρκιζλι. Κάτοψη της ανασκαφής.

σιάζει ενδιάμεσο στενό γέμισμα από μικρές πέτρες. Οι πλίνθοι συνδέονται μεταξύ τους με οριζόντιους σιδερένιους συνδέσμους σχήματος Π, μήκ. 0,17-0,20 μ. και πλ. 0,04 μ. Στην πάνω επιφάνειά τους παρουσιάζουν τετράγωνους τόρμους, πολλοί από τους οποίους διατηρούν τη μολυβδοχόησή τους, για την κατακόρυφη σύνδεση των πλίνθων και σε ορισμένες περιπτώσεις οριζόντιες αυλακώσεις για τη μολυβδοχόηση (Πίν. 346 γ). Κάθετα στην ανατολική όψη του τείχους και στο επίπεδο της ευθυνηρίας αποκαλύφθηκαν σε κανονικές αποστάσεις 3,20 μ., τρεις ορθογώνιες προεξοχές με μορφή αντηρίδων —μία τέταρτη που δε σώζεται αντιστοιχεί ακριβώς στο ενδιάμεσο κατεστραμμένο από το μηχανικό εκσκαφέα τμήμα του τείχους—, μήκ. 2,04 μ. η καθεμιά και πλ. 1,03 μ.

Οι πώρινες πλίνθοι που τις αποτελούν συνδέονται μεταξύ τους και με το κυρίως τείχος με οριζόντια και κατακόρυφη σύνδεση (Πίν. 346 γ). Όμοια διαμόρφωση παρουσιάζει ο λιμενοβραχίονας του τείχους της Μυτιλήνης³⁸. Τα διαστήματα ανάμεσα στις προεξοχές είχαν γεμιστεί με λατύπη από την κατασκευή του τείχους. Στο νότιο άκρο του το τείχος φαίνεται ότι σχημάτιζε οδόντωση προς Δ. έπειτα από την οποία συνεχιζόταν πάλι προς Ν.

Σύμφωνα με όλα τα στοιχεία, η κατασκευή του λιμενοβραχίονα ανάγεται στον 4ο αι. π.Χ. Ανατολικότερα, σε απόσταση 5,25 μ. αποκαλύφθηκε σε ψηλότερο επίπεδο χονδρός τοίχος από μικρές ακανόνιστες πέτρες με συνδετική ύλη «πορσελάνη», επιχρισμένος με κουρασάνι στις δύο όψεις, αποκαλυφθέντος μήκ. 5, πλ. 1,20 και ύψ. 1 μ. Η κατασκευή πρέπει να ανήκει στη διαμόρφωση του τμήματος αυτού του λιμένα κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Ακτή Κουντουριώτη (οικόπεδο Γ. Σαρίκιζη) (Σχέδ. 9)

Συνεχίστηκε η δοκιμαστική έρευνα που είχε διεξαχθεί στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, βόρεια από τον αρχαιολογικό χώρο των Θερμών του Λιμένα³⁹. Τα κτίσματα που έχουν αποκαλυφθεί αποτελούν συνέχεια του συγκροτήματος των Θερμών.

Στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου ολοκληρώθηκε ο καθαρισμός ορθογώνιου χώρου με δάπεδο από ορθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, που περιβάλλονται από ψηφιδωτό με τετράγωνα ψηφίδια, με φυτικό διάκοσμο, πολύ κακής διατήρησης. Συμπληρώθηκε επίσης η αποκάλυψη συστήματος χτιστών αποχετευτικών αγωγών

και πήλινων κυλινδρικών υδρευτικών σωλήνων, ο βορειότερος από τους οποίους διαπιστώθηκε σε μήκος περίπου 14,50 μ.

Δυτικά από τον τελευταίο περνά με την ίδια κατεύθυνση (Α.-Δ.) χτιστός αγωγός που βρισκόταν κάτω από ψηφιδωτό δάπεδο, το οποίο έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος καταστραφεί μέσα στο χώρο του οικοπέδου. Ο αγωγός, σε απόσταση 5 μ. από το ανατολικό αποκαλυφθέν άκρο του κάμπτεται προς Β., με κατεύθυνση προς τη θάλασσα.

Βορειότερα, στο χώρο δυτικά από το σπίτι, σε απόσταση 18,40 μ. νότια από το άκρο του πεζοδρομίου της παραλιακής λεωφόρου, αποκαλύφθηκε τοίχος 3,50 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. Η βόρεια όψη του τοίχου αποτελείται από κανονικές ορθογώνιες πωροπλίνθους, που δε σώζονται σε όλο το μήκος του, ενώ το υπόλοιπο αποτελείται από μικρές ακανόνιστες πέτρες, χόμα και ασβέστη. Περισσότερα θα μπορούν να λεχθούν για το χαρακτήρα του τοίχου μετά τη μελλοντική κατεδάφιση της οικοδομής Σαρίκιζη και την ολοκλήρωση της έρευνας. Πάντως η γειτνίαση με τη θάλασσα οδηγεί στην υπόνοια ότι, αν δεν αποτελεί μέρος του συγκροτήματος των Θερμών, σχετίζεται με τις λιμενικές εγκαταστάσεις και την προκυμαία του λιμένα.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου 3 (οικόπεδα Γ. Χατζημάρκου και Κ. Ψαρά)

Τα δύο συνεχόμενα από Β. προς Ν. οικόπεδα βρίσκονται βόρεια από την άφηση του σταδίου⁴⁰.

Στο όριο των δύο οικοπέδων αποκαλύφθηκε, ερευνήθηκε και διατηρήθηκε σε υπόγειο χώρο, τοίχος, σωζ. μήκ. 10,65 και πλ. 1,35 μ., με κατεύθυνση περίπου Δ.-Α. Ήταν κατασκευασμένος από ορθογώνιες πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά πλάτος σε δύο δόμους (Πίν. 347 α). Τα όστρακα που μπορούν να συνδεθούν με τη θεμελίωση του τοίχου αποτελούνται από μελαμβοφή και ελάχιστα ερυθρόμορφα, τα οποία μπορούν να χρονολογήσουν τον τοίχο στην πρώτη κατασκευαστική περίοδο της πόλης (4ος αι. π.Χ.). Νότια από τον τοίχο δε βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα αλλά επίχωση με πλήθος ελληνιστικών οστράκων (κυρίως αμφορέων και μελαμβοφών), ενώ βρέθηκαν και λίγα σποραδικά μυκηναϊκά όστρακα.

Βόρεια από τον τοίχο διαπιστώθηκαν κτιριακά λείψανα που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους, η νεότερη από τις οποίες περιλαμβάνει τοίχους με μικρές πέτρες και ασβέστη ως συνδετική ύλη,

38. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 509, Πίν. 477.

39. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 979.

40. Βλ. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 222 και εικ. 31, πρβλ. ΑΑ 1901, σ. 134 και εικ. 2.

ενώ η παλαιότερη μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, πολλές φορές σε β' χρήση. Βρέθηκαν επίσης λείψανα δαπέδων από κουρασάνι και υποστρωμάτων δαπέδων. Βόρεια και σε επαφή με τον τοίχο, κοντά στο δυτικό άκρο του βρέθηκε χτιστό κυκλικό πηγάδι, διάμ. 1,75 μ., που δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί σε βάθος (Πίν. 347 α). Η ανώτερη επίχωσή του περιείχε κυρίως όστρακα αμφορέων. Η επίχωση του βόρειου οικοπέδου ήταν εντελώς διαταραγμένη και περιείχε όστρακα από τη βυζαντινή εποχή έως και ερυθρόμορφα, ενώ ανάμικτα βρέθηκαν και σποραδικά μυκηναϊκά. Το πιο συνηθισμένο είδος αγγείου ήταν μελαμβαφείς κάνθαροι με κάθετες αυλακώσεις.

Τα οικοδομικά λείψανα και κυρίως ο μεγάλος τοίχος δείχνουν την ύπαρξη ενός δημόσιου κτιρίου. Στα βόρεια του σταδίου είχε αποκαλυφθεί κατά τις ιταλικές ανασκαφές σε δοκιμαστικές τομές στυλοβάτης στοάς⁴¹. Στην ίδια περιοχή τοποθετείται με βάση αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές το ιερό του Διός Αλσειού και Αθηνάς Αλσειάς⁴². Σε οικόπεδο που βρίσκεται δυτικά από την άφηση του σταδίου, εντοπίστηκαν πάλι και ερευνηθήκαν το 1979 λείψανα του ιερού της Δήμητρας, μέρος του οποίου είχε ερευνηθεί παλαιότερα από τον R. Herzog⁴³.

Οδός Τσαλδάρη και 25ης Μαρτίου (οικόπεδο Ειρ. Σοφού)⁴⁴ (Πίν. 347 β)

Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά από το αρχαίο στάδιο και βόρεια από τον αρχαιολογικό χώρο όπου σώζονται λείψανα ρωμαϊκού σπιτιού⁴⁵, μέσα στην περιοχή του μυκηναϊκού οικισμού των Σεραγιών και της γεωμετρικής νεκρόπολης που τον διαδέχτηκε, ειδικότερα μέσα στην ονομασμένη από τους Ιταλούς ανασκαφείς ζώνη Pizzoli⁴⁶. Τα αρχαία βρέθηκαν μετά την κατεδάφιση μέρους της ιταλικής οικίας Pizzoli και ακολούθησε ανασκαφική έρευνα που αποκάλυψε λείψανα από τη ρωμαϊκή έως και τη μεσομινωική περίοδο.

41. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 244, υποσημ. 58. Είναι πιθανό ότι ο τοίχος που αποκαλύφθηκε ανάμεσα στα δύο οικόπεδα έχει σχέση με το στυλοβάτη. Στο χώρο των δύο οικοπέδων υπήρχε σπίτι της ιταλικής περιόδου, που είχε πιθανόν χτιστεί μετά τις δοκιμαστικές τομές και είναι επόμενο να έχει εν μέρει καταστρέψει τις αρχαιότητες.

42. Boll. d'Arte, ό.π. Για τη λατρεία βλ. S. Sherwin-White, Ancient Cos, Göttingen 1978, σ. 294-295.

43. Βλ. ΑΑ ό.π. και ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 451.

44. Η έκθεση έχει καθαρά προκαταρκτικό χαρακτήρα. Ετοιμάζεται συστηματική δημοσίευση από τους ανασκαφείς (Χ. Κάντζια, Ελ. Παπάζογλου).

45. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 222 και εικ. 1 (Casa Romana).

46. Annuario 56 (1978), σ. 10, εικ. 1.

Κοντά στο νότιο όριο της εκσκαφής επισημάνθηκαν πениχρά λείψανα ρωμαϊκών κτισμάτων, ενώ σε βάθος 1,15 μ. από το κατάστρωμα της οδού Τσαλδάρη βρέθηκε σε μήκος 15 μ., μεγάλος χτιστός αγωγός με κατεύθυνση Β.-Ν., που διέσχισε στο μέσο περίπου το οικόπεδο. Είχε ορθογώνια διατομή, εσωτ. ύψ. 0,65 και πλ. 0,60 μ.

Σε απόσταση 1,65 μ. δυτικά του αγωγού, σε βάθος περίπου 3,40 μ. από την πάνω επιφάνειά του, αποκαλύφθηκε μέσα σε στρώμα μυκηναϊκό, τοίχος πολύ καλής κατασκευής, από πωροπλίνθους τοποθετημένες στο βόρειο τμήμα του κατά πλάτος και στο νότιο σε δύο σειρές κατά μήκος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,50 μ., σωζόταν σε δύο δόμους και είχε πλάτος 1,40 μ. Η γειτνίαση με το στάδιο οδηγεί στην υπόθεση ότι χρησίμευε στην ελληνιστική περίοδο ως αναλημματικός τοίχος για τη στήριξη των χωμάτων της ανατολικής πλευράς του σταδίου. Είναι επίσης πιθανό ότι ο τοίχος αποτελούσε το δυτικό όριο ενός δρόμου με κατεύθυνση περίπου Β.-Ν., στον οποίο θα ανήκε και ο χτιστός αγωγός. Είναι χαρακτηριστικό ότι στον κεντρικό αυτό αγωγό κατέληγαν πλευρικοί αγωγοί μόνο στην ανατολική πλευρά του.

Σε τρία σημεία του οικοπέδου επισημάνθηκαν λείψανα της γεωμετρικής νεκρόπολης. Κοντά στη βορειοανατολική γωνία του αναλημματικού τοίχου και σε επίπεδο ψηλότερο από την πάνω επιφάνειά του ανασύρθηκαν μέσα από διαταραγμένο στρώμα, που περιείχε ίχνη καύσης, αγγεία, ειδώλια και μέταλλα αντικείμενα που πρέπει να προέρχονται από κατεστραμμένο τάφο (Πίν. 347 γ). Από τα ευρήματα ιδιαίτερα σημαντικά είναι πήλινο ακέφαλο ειδώλιο αλόγου, σωζ. μήκ. 0,40 μ. με γεωμετρική διακόσμηση και το πάνω μέρος πήλινου ανδρικού ειδωλίου, σωζ. ύψ. 0,095 μ., πιθανώς ιππέα. Επίσης κεφάλι από πήλινο ειδώλιο πάπιας και ακόσμητο χειροποίητο αγγείο που περιείχε σπόρους.

Κοντά στο νότιο όριο του οικοπέδου, πάνω από ένα μυκηναϊκό τοίχο, διαπιστώθηκε σε έκταση 1,10 × 0,35 μ. στρώμα πυράς, πάχ. 0,20 μ., χωρίς ίχνη στάχτης και οστών. Σε ένα σημείο στην παρυφή της στρώσης βρέθηκαν συγκεντρωμένα όστρακα γεωμετρικών αγγείων, από τα οποία συγκολλήθηκαν ένας αμφορέας και μία λήκυθος με γεωμετρική διακόσμηση. Δεν είναι βέβαιο ότι η πυρά συνδέεται με κάποια ταφή⁴⁷.

Κοντά στο βόρειο όριο του οικοπέδου, σε βάθος 2,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού 25ης Μαρτίου, αποκαλύφθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος παιδικός

47. Αν οι δύο παραπάνω περιπτώσεις καύσης συνδέονται με νεκρούς, παρουσιάζεται μια εξαίρεση από το γενικό κανόνα του ενταφιασμού που ισχύει στη γεωμετρική νεκρόπολη των Σεραγιών (βλ. V.R.d'A. Desborough, The Greek Dark Ages, London 1972, σ. 172).

τάφος, εσωτ. μήκ. 0,63, πλ. 0,30, βάθ. 0,29 μ., που τα τοιχώματα, το δάπεδο και η κάλυψή του αποτελούνται από πλάκες λευκού ασβεστολίθου. Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν ελάχιστα λείψανα από οστά και δόντια, εννέα συνολικά αγγεία, πήλινο ειδώλιο πάπιας, περίαπτο αιγυπτιακό θεού Bes από φαγεντιανή, τέσσερις χάλκινες τοξοειδείς και δύο χάλκινες οκτώσχημες σπειροειδείς πόρπες, ζεύγος από επίχρυσα ενώτια και περιδέραια από διαφόρων ειδών χάνδρες. Εξωτερικά και γύρω από τον τάφο βρέθηκαν 28 συνολικά αγγεία και μία πήλινη πάπια. Τα σχήματα είναι κυρίως λήκυθοι ντόπιου εργαστηρίου και εισαγμένες, αλλά και αμφορείς, οινοχόες, κύπελλα, ένας σκύφος, μία πυξίδα με το κάλυμμά της και ένας κάλαθος (Πίν. 348 α). Το είδος και η διάταξη των αγγείων γύρω από τον τάφο μοιάζει με τους τάφους 14 και 23 της ζώνης IV των Σεραγιών και τον τάφο 6 της ζώνης Pizzoli⁴⁸.

Οι γεωμετρικοί τάφοι ήταν, όπως συνήθως, ανοιγμένοι μέσα στα στρώματα των μυκηναϊκών περιόδων. Διαπιστώθηκαν και εδώ οι τέσσερις πόλεις που είχε διακρίνει ο Morigicone⁴⁹. Η τελευταία περίοδος (città IV) είναι καθαρά μυκηναϊκή (κατά πάσα πιθανότητα ΥΕ ΠΙΒ-ΠΙΓ) και από αυτή σώζονται κυρίως τρεις τοίχοι ενός χώρου, μήκ. 8 μ. και προσανατολισμού Β.-Ν. Η προτελευταία περίοδος (città III, ΥΕ ΠΙΑ-ΠΙΒ) σώζεται σε μεγαλύτερη έκταση και αντιπροσωπεύεται από έναν παχύ τοίχο (0,60 μ.), ο οποίος διασχίζει το βόρειο τμήμα του χώρου από ΒΔ. προς ΝΑ. Η δεύτερη περίοδος διακρίνεται για την καθαρότητα του στρώματος και την πυκνή κεραμική επίχωση, που περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό από άωτα κωνικά κύπελλα και έχει ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό όστρακα με διακόσμηση ανοικτού σε σκοτεινό (light on dark), που απαντούν και στα μινωικά στρώματα της Μιλήτου, Ιασού κ.α. καθώς και στην Κάλυμνο⁵⁰. Κάτω από το επίπεδο της πρώτης πόλης βρέθηκαν πενιχρά λείψανα κυρίως άβαφης μεσομινωικής κεραμικής, που δεν μπόρεσαν να συνδεθούν με κτιριακά λείψανα. Στον Πίν. 348 β-γ παραθέτουμε χαρακτηριστικά δείγματα μινωικής και μυκηναϊκής κεραμικής.

Περιοχή Δυτικού Γυμνασίου

Μετά την αποκάλυψη κατά το 1978 της βορειοδυτικής γωνίας της εσωτερικής κιονοστοιχίας του Γυμνα-

σίου στο οικόπεδο Κωνστ. Καματερού⁵¹, δόθηκε η ευκαιρία να γίνουν έρευνες σε οικόπεδα που έχουν άμεση ή έμμεση σχέση με το κτίριο.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου και Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Αφών Χατζησάββα)

Το οικόπεδο, διαστ. 30 × 16 μ., βρίσκεται βόρεια από το Γυμνάσιο. Κυριότερο εύρημα ήταν ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., με αποκαλυφθέν μήκος 13,50 και πλάτος 1,40 μ. (Πίν. 349 α), που συνεχιζόταν πέρα από το οικόπεδο και στα δύο άκρα του. Ήταν χτισμένος από ορθογώνιες πωροπλίνθους, τοποθετημένες σε δύο σειρές κατά μήκος, σε έξι δόμους.

Από την κεραμική που συνδέεται μαζί του, μπορεί να χρονολογηθεί στην ελληνιστική περίοδο. Ο τοίχος πρέπει να έχει άμεση ή έμμεση σχέση με το Γυμνάσιο, η οποία με τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι δυνατό να καθοριστεί ακριβέστερα. Σε όλη την υπόλοιπη έκταση του οικοπέδου δε διαπιστώθηκαν οικοδομικά λείψανα της ίδιας ή μεταγενέστερων περιόδων. Ο τοίχος κατά τη θεμελίωσή του διατάραξε παλαιότερα στρώματα που φθάνουν έως τη μυκηναϊκή περίοδο, όπως διαπιστώνεται από τα μυκηναϊκά όστρακα που βρέθηκαν ανάμικτα με ελληνιστικά χαμηλότερα από το επίπεδο του τέταρτου δόμου και έκοψε παλαιότερο τοίχο, πλ. 0,50-0,55 μ., που είχε κατεύθυνση Δ.-Α. Ο τοίχος αυτός, που σωζόταν σε ύψος 0,50 μ., ήταν χτισμένος από μικρές πέτρες και χώμα. Η επίχωση κοντά στον τοίχο, χαμηλότερα από την πάνω επιφάνειά του, περιείχε όστρακα μυκηναϊκά, γεωμετρικά και αρχαϊκά. Ο τοίχος στο ανατολικό άκρο του σχημάτιζε γωνία με σύγχρονο τοίχο που σωζόταν μόνο σε μήκος 2,20 μ. προς Ν. Η μορφή και κατασκευή του τοίχου μοιάζει με αυτή των μυκηναϊκών σπιτιών του οικισμού των Σεραγιών. Πάντως η εύρεση μυκηναϊκών οστράκων δείχνει ότι ο μυκηναϊκός οικισμός εκτεινόταν και δυτικότερα και χαμηλότερα από το ύψωμα, πάνω στο οποίο είχε διαπιστωθεί από τους Ιταλούς ανασκαφείς⁵².

Ξενοδοχείο ΟΣΚΑΡ, ιδιοκτησίας Αφών Χατζησάββα

Κατά την ανέγερση νέας πτέρυγας στα νότια του ξενοδοχείου, δυτικά από το οικόπεδο Κων. Καματερού, όπου είχε βρεθεί η βορειοδυτική γωνία του Γυμνασίου, έγινε εκσκαφή σε βάθος 4-5 μ. Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, ακριβώς κάτω από το μανδρότοιχο που το διαχωρίζει από το οικόπεδο Καματερού, εντοπίστηκε

48. Βλ. *Annuario*, ό.π., σ. 94, εικ. 102, σ. 172, εικ. 309, και σ. 309, εικ. 663. Για το είδος του τάφου (tomba a cassetta) βλ. ό.π., σ. 16.

49. *Annuario* 50-51 (1972-1973), σ. 139 κ.ε.

50. Βλ. *IstMitt* (1957), σ. 117 κ.ε., πίν. 28, 3. *Annuario* 43-44 (1965-1966), σ. 306 κ.ε. *Clara Rhodos I*, σ. 110 κ.ε.

51. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 454.

52. *Boll. d'Arte*, ό.π., σ. 321 και χάρτη *Annuario* 50-51 (1972-1973), σ. 152, εικ. 7.

με τομή σε βάθος 1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, η δυτική όψη ενός τοίχου, η ανατολική όψη του οποίου έχει εντοπιστεί στο οικοπέδο Καματερού. Διαπιστώθηκαν δύο δόμοι από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους σε συνολικό βάθος 1 μ. Δυτικά και σε επαφή με τον τοίχο βρέθηκε στρώση κεραμίδων, μεταξύ των οποίων ένας ανθεμωτός καλυπτήρας, που πρέπει να ανήκουν στη στέγη του Γυμνασίου. Υπολογίζεται ότι πρόκειται για το δυτικό εξωτερικό τοίχο του κτιρίου. Η απουσία οικοδομικών λειψάνων στο χώρο του ξενοδοχείου δυτικά από το Γυμνάσιο οδηγεί στην υπόθεση ότι ανάμεσα σ' αυτό και το τείχος υπήρχε έκταση ελεύθερη από κτίσματα.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου 38 (οικόπεδο Α. Σεβαστοπούλου)

Βρίσκεται στη δυτική πλευρά του δρόμου. Στον ακάλυπτο χώρο βόρεια του σπιτιού εντοπίστηκε με δοκιμαστικές τομές η προς Ν. συνέχεια της δυτικής κιονοστοιχίας της στοάς του Γυμνασίου. Συγκεκριμένα εντοπίστηκε σε βάθος 2,85 μ. από το επίπεδο του δρόμου ο τελευταίος δόμος του θεμέλιου του στυλοβάτη. Στις δοκιμαστικές τομές που έγιναν δε βρέθηκε ο τοίχος του βάθους της στοάς. Η έρευνα θα συνεχιστεί μετά την κατεδάφιση του σπιτιού.

Οδός Μ. Αλεξάνδρου 29 (οικόπεδο Κων. Καματερού)

Το οικοπέδο βρίσκεται στην ανατολική πλευρά της οδού Μ. Αλεξάνδρου, απέναντι και λίγο νοτιότερα από το οικοπέδο Σεβαστοπούλου, μέσα στον εσωτερικό χώρο του Γυμνασίου.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου επισημάνθηκε σε τομή, σε βάθος 3,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τοίχος από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους σε δύο δόμους, με κατεύθυνση Α.-Δ. Το σωζόμενο ύψος του έφθανε το 1 μ. και το πλάτος του ξεπερνούσε το 1 μ. (δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο). Ο τοίχος αυτός, που οι συνθήκες δεν επέτρεψαν να ερευνηθεί περισσότερο, ανήκε σε κάποια κατασκευή που βρισκόταν στο χώρο της αυλής του Γυμνασίου.

Οδός Ιακ. Ζαρράφη 1 (οικόπεδο Ειρ. Κοντογιάννη)

Βρίσκεται νότια από τη σημερινή κυκλική πλατεία Παλαιολόγου και νότια από τη νοτιοδυτική γωνία του αρχαίου Γυμνασίου. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος περίπου 0,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου, βρέθηκαν σε μία έκταση 6 × 7 μ. συσσωρευμένα 21 αρχιτεκτονικά μέλη από πάρο και αμυγδαλόπετρα (travertino) (Πίν. 349 β). Συγκεκριμένα βρέθηκαν τρία δωρικά κιονόκρανα από αμυγδαλόπετρα και 17 σπόνδυλοι κίωνων, από τους οποίους πέντε από αμυγδαλόπετρα και οι υπόλοιποι από πάρο, καθώς και ένα επίκρανο παραστάδας επίσης από αμυγδαλόπετρα. Το

ύψος των σπονδύλων είναι περίπου 0,38-0,39 και η διάμετρος 0,62-0,63 μ. Όσοι δεν είναι εξ ολοκλήρου ραβδωτοί αποτελούνται από ένα μεγαλύτερο αρράβδωτο και ένα μικρότερο ραβδωτό τμήμα, όπως οι κίονες του Γυμνασίου (Πίν. 349 γ). Οι διαστάσεις όμως και το υλικό των αρχιτεκτονικών μελών δε συμπίπτουν κατά τα άλλα με τα αρχιτεκτονικά μέλη του Γυμνασίου στην κυρίως ελληνιστική φάση του.

Οδός Γρηγορίου Ε' (οικόπεδο Α. Γαληνού)

Το οικοπέδο βρίσκεται στα βόρεια της Γρηγορίου Ε', δυτικά από τον Decumanus και νότια από το Γυμνάσιο. Στο νότιο τμήμα του αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,50 μ. από το επίπεδο του δρόμου και σε μήκος 10,20 μ. τοίχος, πλ. 1 μ., από ορθογώνιες πωροπλίνθους τοποθετημένες κατά πλάτος, με κατεύθυνση ελαφρά από ΒΔ. προς ΝΑ. (Πίν. 349 δ).

Διατηρείται μόνο ο τελευταίος θεμέλιος δόμος. Η πάνω επιφάνεια των πλίνθων είναι δουλεμένη σε δύο επίπεδα που διαφέρουν ελαφρά μεταξύ τους ώστε να βοηθούν στην τοποθέτηση και σύνδεση με τις πλίνθους του υπερκείμενου δόμου⁵³. Στο ανατολικό σωζόμενο άκρο του τοίχου βρέθηκε πεσμένο κυλινδρικό αρχιτεκτονικό μέλος από αμυγδαλόπετρα, διακοσμημένο με κυμάτια (πρόκειται μάλλον για απόληξη ύστερου κίονα). Ανατολικότερα και στην προέκταση περίπου του τοίχου αποκαλύφθηκε σε ψηλότερο επίπεδο σύστημα υστερότερων τοίχων από μικρές ακανόνιστες πέτρες.

Σε απόσταση 1,70-2 μ. βόρεια του τοίχου, μέσα σε κοίτη ειδικά λαξευμένη στο βράχο αποκαλύφθηκε σε μήκος 16,70 μ. πήλινος κυλινδρικός υδρευτικός αγωγός με κατεύθυνση περίπου παράλληλη προς τον τοίχο. Σε απόσταση 6,30 μ. βόρεια από τον αγωγό αποκαλύφθηκε σε μήκος 7,40 μ. τοίχος με την ίδια περίπου κατεύθυνση, πλ. 1-1,20 μ., από ακανόνιστες πέτρες με αρχιτεκτονικό υλικό σε δεύτερη χρήση. Τέλος ΝΔ. από τον τελευταίο τοίχο αποκαλύφθηκε κυκλικό ηγήαδι, διαμ. 0,65 μ., από πήλινους δακτυλίους, το οποίο δεν ήταν δυνατό να ερευνηθεί.

Η μορφή του μνημειακού τοίχου τον τοποθετεί στην ελληνιστική περίοδο, ενώ οι υπόλοιποι τοίχοι ανήκουν σε υστερότερες φάσεις. Ο ελληνιστικός τοίχος βρίσκεται σε απόσταση περίπου 65 μ. νότια από το Γυμνάσιο. Όπως το τελευταίο, το στάδιο και γενικά η δυτική περιοχή της πόλης⁵⁴ έτσι και ο τοίχος του οικοπέδου

53. Ο τρόπος αυτός σύνδεσης των δόμων έχει παρατηρηθεί και σε άλλες πρόσφατες ανασκαφές μνημειακών κτισμάτων στην πόλη της Κο.

54. Βλ. Boll d' Arte, ό.π., σ. 222.

Γαληνού παρουσιάζει απόκλιση από τον άξονα Α.-Δ. Είναι πιθανό ότι έχει κάποια άμεση ή έμμεση σχέση με το Γυμνάσιο.

Οδός Ελ. Βενιζέλου 13 (οικόπεδο Α. Ρεΐση)

Βρίσκεται ανάμεσα σε δύο αρχαίες οδούς με κατεύθυνση Β.-Ν., γνωστές από την ιταλική ανασκαφή του Λιμένος. Την πορεία της ανατολικότερης ακολουθεί περίπου η σημερινή οδός Μητροπόλεως (Οδός Σταυρού), ενώ η δυτικότερη ξαναβρέθηκε το 1978 στην ανασκαφή του οικοπέδου Ειρ. Σβύνου.

Σε σύντομη ανασκαφή ερευνήθηκε έκταση, διαστ. 0,50 × 4,50 μ. (Πίν. 349 ε), όπου αποκαλύφθηκαν δύο χώροι, που σχηματίζονται από τοίχους με μικρές πέτρες και ασβέστη. Ανάμεσα στους δύο χώρους περνά χτιστός ορθογώνιος αγωγός πολύ καλής κατασκευής, με κατεύθυνση Β.-Ν., που κάμπτεται έπειτα σε σχήμα Γ προς Α. (α στον Πίν. 349 ε). Τους δύο τοίχους, που πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τον αγωγό, διαπερνούν εγκάρσια και στα δύο σκέλη του πήλινοι κυλινδρικοί σωλήνες, που ξεκινούν από το εσωτερικό του αγωγού. Δύο άλλοι χτιστοί αγωγοί με καμπύλη πορεία (β και γ στον Πίν. 349 ε) διασχίζουν τον ανατολικότερο από τους δύο χώρους που ενώνονται στο βόρειο όριο του χώρου σε κοινό αγωγό με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο αγωγός β στο νότιο άκρο του συνδέεται με κατακόρυφο πήλινο σωλήνα που διαπερνά το δυτικό τοίχο του χώρου και υποδηλώνει την ύπαρξη δεύτερου ορόφου.

Έντονα ίχνη καύσης στην επίχωση και το όλο σύστημα αγωγών και σωλήνων που αποκαλύφθηκε, υποδηλώνουν ότι τα λείψανα ανήκουν σε συγκρότημα λουτρού. Σημειώνουμε ότι νοτιότερα στην οδό Μητροπόλεως είχε επισημανθεί αφιδωτή αίθουσα ρωμαϊκού λουτρού⁵⁵.

Γωνία των οδών Κοραή και Θυμανάκη (ανατολικά της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου) (οικόπεδο Κ. και Ελ. Χατζηχριστοφή) (Σχ έδ. 10)

Το οικόπεδο έχει έκταση περίπου 200 τ.μ. και βρίσκεται ΒΑ. της αρχαιολογικής ζώνης V, όπου είχαν εντοπιστεί ψηφιδωτά δάπεδα της ρωμαϊκής εποχής⁵⁶ ενώ βορειότερα είχαν βρεθεί τρία ψηφιδωτά του 3ου-4ου αι. μ.Χ.⁵⁷.

Κοντά στο δυτικό άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθη-

κε σε μέγιστο μήκος 12 μ. και σε όλο το πλάτος της (4,40 μ.) αρχαία οδός με κατεύθυνση Β.-Ν.⁵⁸. Το δυτικό όριο της οδού, πλ. 0,55 μ., αποτελείται στην κύρια όψη του από κανονικές ορθογώνιες λιθοπλίνθους από αμυγδαλόπετρα (travertino) με ίχνη αναθύρωσης στην εξωτερική όψη τους, ενώ η πίσω όψη του αποτελείται από μικρότερες πέτρες επιχρισμένες με κονίαμα. Το ανατολικό όριο, πλ. 0,74-0,87 μ., αποτελείται στο κατώτερο μέρος του από μικρές ορθογώνιες πωροπλίνθους, ενώ στο ανώτερο από μικρές ακανόνιστες πέτρες, με συνδυαστική ύλη πορσελάνη. Στο μέσο περίπου του καταστρώματος της οδού αποκαλύφθηκε κεντρικός αποχετευτικός αγωγός, εσωτ. πλ. 0,65 και ύψ. 0,62 μ., του οποίου τα τοιχώματα και η κάλυψη αποτελούνται από ορθογώνιους πωρολίθους. Ο αγωγός εδράζεται σε στρώμα με ελληνιστική επίχωση, ενώ η επίχωση στο εσωτερικό του ήταν ρωμαϊκής εποχής. Δεξιά και αριστερά από τον αποχετευτικό αγωγό αποκαλύφθηκαν τέσσερις πήλινοι κυλινδρικοί υδρευτικοί αγωγοί με την ίδια κατεύθυνση.

Στα ανατολικά της οδού ερευνήθηκαν εν μέρει δέκα χώροι ενός κτίσματος, στο οποίο παρατηρήθηκαν τρεις τουλάχιστον οικοδομικές περιόδους που ανήκουν στη ρωμαϊκή εποχή (Πίν. 349 στ). Οι τοίχοι αποτελούνται από μικρές πέτρες με χρήση ασβέστου και επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα στην ανωδομή. Λείψανα δαπέδων από μικρά θραύσματα λίθου ή πήλινες τετράγωνα πλάκες παρατηρήθηκαν μόνο σε τρεις χώρους. Οι ανατολικοί χώροι αποτελούν συγκρότημα δεξαμενών με δάπεδα και επιχρίσματα από υδραυλικό κονίαμα και ανήκουν σε δύο τουλάχιστον περιόδους. Η οροφή ενός τουλάχιστον χώρου στη βορειοανατολική πλευρά ήταν θολωτή, με χυτή τοιχοποιία από μικρές πέτρες και ασβέστη (structura caementicia), όπως διαπιστώθηκε από μεγάλο κομμάτι θόλου πεσμένου στο εσωτερικό του χώρου. Από το κτίριο αγωγός χτιστός (από πήλινες πλάκες μέσα στο κτίριο και από πωρολίθους στο τμήμα που αντιστοιχεί στην οδό) εκβάλλει στον κεντρικό αποχετευτικό αγωγό. Από ίχνη κατακόρυφου αγωγού, που κατέληγε στον παραπάνω αποχετευτικό αγωγό συμπεραίνεται η ύπαρξη δεύτερου ορόφου.

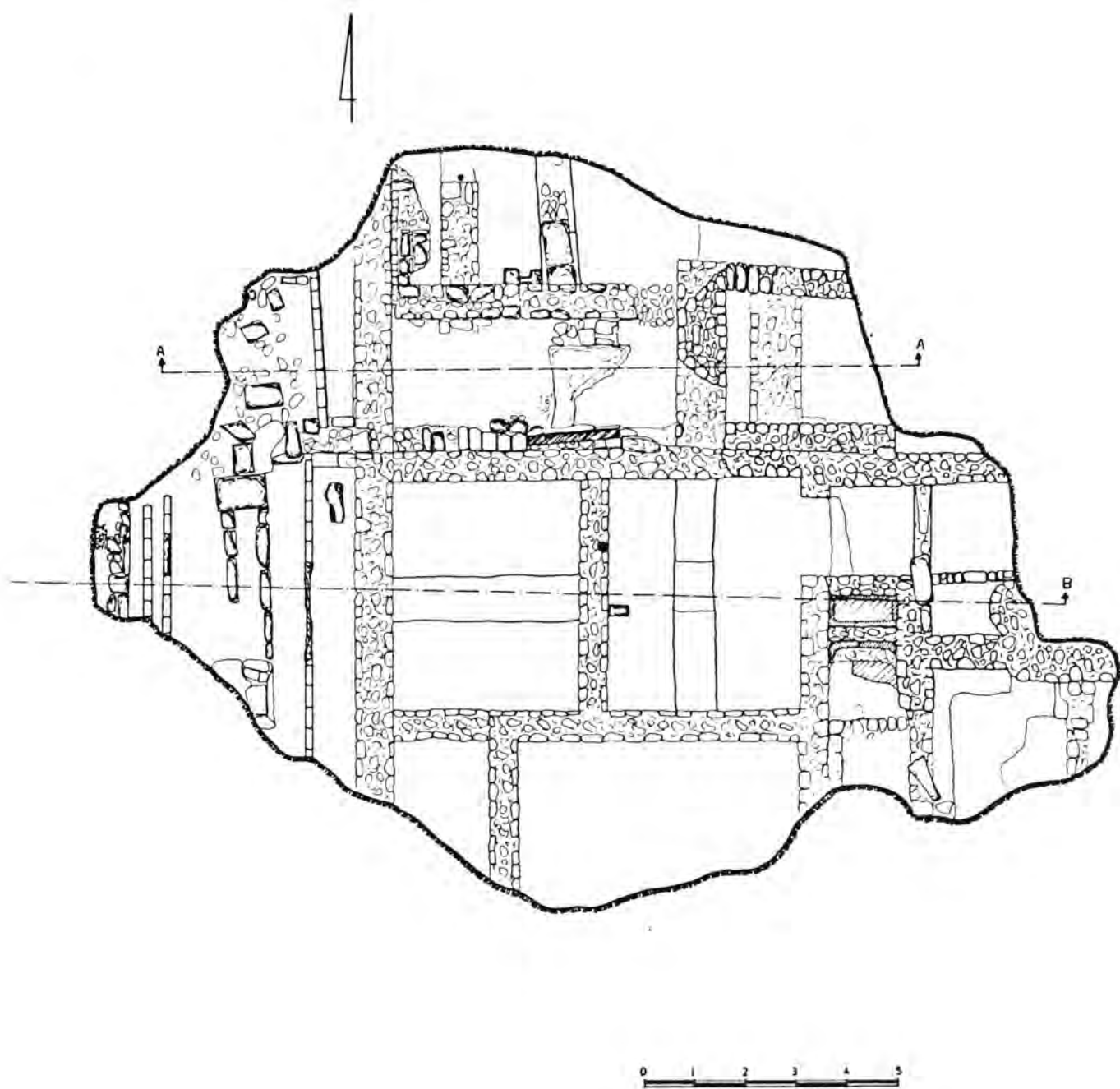
Κοντά στο βόρειο άκρο της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν ίχνη τοίχου από μεγάλες πωροπλίνθους, που

58. Το ρυμοτομικό σύστημα της αρχαίας Κω, που αποτελείται από ευθείες οδούς που τέμνονται σε ορθές γωνίες, είχε ήδη παρατηρηθεί κατά τις ιταλικές ανασκαφές (βλ. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 70-71), ενώ έχει διαπιστωθεί επανειλημμένα σε μεταπολεμικές ανασκαφές, ιδιαίτερα των τελευταίων χρόνων (βλ. λ.χ. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 450 κ.ε.). Αξίζει μια συστηματικότερη μελέτη, κατά το πρότυπο του ρυμοτομικού της αρχαίας Ρόδου.

55. Βλ. Boll. d'Arte, ό.π., σ. 320, 9 εικ. 1, σ. 54.

56. Boll. d'Arte 30 (1936-1937), σ. 141 και Boll. d'Arte 1950, σ. 320, εικ. 1, αριθ. 11.

57. Boll. d'Arte, ό.π., εικ. 1, αριθ. 10.

Σχέδ. 10. Πόλη Κω. Γωνία οδών Κοραή και Θυμανάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

έχει καταπατηθεί από το μεταγενέστερο κτίριο και πιθανότατα ανήκει στην ελληνιστική περίοδο.

Ι. Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΛΕΡΟΣ

Παρθένι, θέση Κονταρίδα

Ίχνη εγκατάστασης της Τελικής Νεολιθικής

Στο κεντρικό τμήμα του μυχού του ρηχού κόλπου του Παρθενίου σχηματίζονται τρεις λωρίδες γης (τα Πουντάρια). Στην ανατολικότερη από αυτές, που ονομάζεται Κονταρίδα από τους βοσκούς της περιοχής, πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1980 δοκιμαστική ανασκαφή με τη διάνοιξη τεσσάρων συνεχών τομών, διαστ. 3 × 3 μ. η καθεμία.

Η τοποθεσία, τα Πουντάρια, έχει επισημανθεί σαν θέση της πρώιμης ή μέσης εποχής του Χαλκού⁵⁹ από παλιότερες επιφανειακές έρευνες. Στο νότιο και κεντρικό τμήμα της Κονταρίδας έχει σχηματιστεί ένας χαμηλός λόφος που κατηφορίζει προς τη θάλασσα. Στο βορειότερο άκρο διακρίνονται μέσα στο νερό τα θεμέλια δύο τοίχων, που δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν. Κοντά στους τοίχους, λίγο ανατολικότερα βρέθηκε σποραδικό μυκηναϊκό όστρακο.

Ο χαμηλός λόφος έχει απογυμνωθεί σταδιακά από την επίχωσή του, έτσι ό,τι διασώζεται βρίσκεται στα ψηλότερα σημεία του λόφου, όπου επιλέξαμε και τη θέση της δοκιμαστικής έρευνας. Με την έρευνα διαπιστώθηκαν στρώματα αμιγούς κεραμικής (Πίν. 350 α) κάτω από μια ταραγμένη επίχωση, πάχ. μόλις 0,15 μ. Όσο μάλιστα χαμηλώνει ο λόφος και απογυμνώνεται από την επίχωσή του, το μόνο που παραμένει πάνω στο παρθένο χώμα της περιοχής (κιτρινωπές μάργες) είναι αυτή η λεπτή επίχωση. Ανάμεσα στα όστρακα βρέθηκαν σποραδικά και μικρές ακατέργαστες πέτρες, χωρίς όμως μέχρι τώρα να αποκαλυφθούν συγκεκριμένοι τοίχοι.

Η κεραμική κυρίως άβαφη και χωρίς αλείφωμα ή έντριπτη διακόσμηση προέρχεται από σκεύη καθημερινής χρήσης. Ο πηλός σκουροκάστανος με ξένες προσμίξεις. Τα τοιχώματα των αγγείων έχουν τεφρό ή καμένο πυρήνα και σε μερικά από τα όστρακα διακρίνονται αποτυπώματα σπόρων και ψάθας. Τα χαρακτηριστικότερα σχήματα είναι χείλη των λεγόμενων cheese

rots⁶⁰, διάφοροι τύποι λαβών, κυλινδρικές, ταινιωτές, αποφύσεις με τρήματα, χείλη σκύφων και ένας μόνωτος σκύφος με κυρτή βάση, που συγκολλήθηκε και συμπληρώθηκε σε ένα τμήμα του (Πίν. 350 β).

Η κεραμική συνοδεύεται από αξιόλογα δείγματα λίθινων εργαλείων, τμήματα λεπίδων και φολίδων οφιανού.

Με την προκαταρκτική μελέτη του υλικού διαπιστώνεται ότι η κεραμική από το Παρθένι της Λέρου χρονολογείται στην Τελική Νεολιθική που είναι μέχρι τώρα γνωστή από τελευταία φάση του Τηγαίου της Σάμου⁶¹, το Άγιο Γάλα της Χίου⁶², την κεραμική της φάσης VII του Εμπορίου⁶³ και με τα αντίστοιχα της Τελικής Νεολιθικής από το σπήλαιο Βαθύ της Καλύμνου⁶⁴ και την Άσπρη Πέτρα της Κω⁶⁵.

Πρόκειται για την πρώτη γνωστή εγκατάσταση αυτής της περιόδου εκτός σπηλαίων στο βόρειο Δωδεκανησιακό συγκρότημα. Η παρουσία οστράκων από τα λεγόμενα cheese pots αποδεικνύει επαφές με τη φάση Γρόττα-Πηλός των Κυκλάδων⁶⁶.

Συστηματική μελέτη της κεραμικής της Τελικής Νεολιθικής στην περιοχή αυτή, συγκριτικά με τους πολιτισμούς του βορειοανατολικού Αιγαίου και τη Δυτική Ανατολία γενικότερα, πιστεύουμε ότι θα λύσει πολλά προβλήματα αυτής της εποχής, τόσο τα προβλήματα της συγκριτικής χρονολογίας όσο και των πολιτισμικών σχέσεων των λαών της περιοχής.

ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΙΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Έγιναν κυρίως διαμορφώσεις εκτός από μέρος της αρχαιολογικής ζώνης της ακρόπολης (Μόντε Σμιθ) προπάντων σε οικόπεδα που έχουν ανασκαφεί τα τελευταία χρόνια και έχουν σ' αυτά διατηρηθεί αρχαία.

Συνεχίστηκε και εφέτος η διαμόρφωση, με φύτευση πράσινου και κατασκευή χαμηλών τοίχων, της μερίδας 973 ακρόπολης Ρόδου (Μόντε Σμιθ) στη διασταύρωση των οδών Διαγοριδών και Σοφούλη, με απώτερο σκοπό

59. BSA 65 (1970), σ. 52 κ.ε. '68 (1973), σ. 171 κ.ε.

60. Renfrew, The Emergence of Civilization, 1972, εικ. 10:2 (5,11)

61. Samos I, σ. 59 κ.ε., P.P.S. 22 (1956), σ. 173 κ.ε.

62. S. Hood, Prehistoric Emporio and Ayio Gala, 1982 II, σ. 77 κ.ε., P.P.S. ό.π., σ. 194-203.

63. Hood, ό.π., I, σ. 300 κ.ε.

64. Clara Rhodos I, σ. 104 κ.ε., JHS 67, σ. 128.

65. Annuario VIII-IX, σ. 235 κ.ε.

66. Bl. C. Renfrew, ό.π., σ. 152-169.

να διασωθεί από την οικοπεδοποίηση η περιοχή της αρχαιολογικής ζώνης.

Συνεχίστηκε επίσης και ολοκληρώθηκε η κατασκευή μεγάλου τοίχου αντιστήριξης ανάμεσα στο αρχαίο τείχος και το οικόπεδο Αλιφερόπουλου, στην προέκταση της οδού Άννας Μαρίας, και άλλου τοίχου στο οικόπεδο Μπόνη στην οδό Κολοκοτρώνη, όπου είχε διεξαχθεί ανασκαφική έρευνα.

Επίσης συνεχίστηκε η διαμόρφωση του χώρου γύρω από το ταφικό μνημείο που είχε αποκαλυφθεί το 1976 στο οικόπεδο Χατζηγιώργη, στην περιοχή της νοτιοδυτικής νεκρόπολης.

Συνεχίστηκε επίσης η διαμόρφωση του χώρου του μεγάλου ταφικού μνημείου, που έχει αποκαλυφθεί το 1975 στο οικόπεδο Γιαλλούση και έχει διατηρηθεί κάτω από νέα οικοδομή.

Τέλος άρχισε η διαμόρφωση του χώρου του οικοπέδου Σαράντη Χαραλάμπους, στην οδό Βενετοκλέων, όπου είχαν αποκαλυφθεί σημαντικά αρχαία το 1964.

Κως

1. Συντήρηση ανατολικού τοίχου *Cardo*. Ο τοίχος αυτός αποτελούσε αρχικά το ανατολικό όριο του πλακόστρωτου ρωμαϊκού δρόμου του 3ου αι. μ.Χ., που πλαισίωνε από Α. το χώρο του Γυμνασίου και των Δυτικών Θερών, ενώ συγχρόνως χρησίμευε ως πρόσοψη μιας σειράς καταστημάτων (*tabernae*) που βρίσκονταν στα Α. της οδού. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο (μετά το 469 μ.Χ.) το επίπεδο της οδού ανέβηκε σημαντικά και ο τοίχος μετατράπηκε σε θεμέλιο ενός σύγχρονου τοίχου που αποτελούσε το ανατολικό όριο της παλαιοχριστιανικής οδού και είχε χτιστεί κατά μεγάλο μέρος με παλαιότερο αρχιτεκτονικό υλικό. Ο παλαιοχριστιανικός αυτός τοίχος διατηρήθηκε κατά την ιταλική αποκατάσταση της παλαιότερης ρωμαϊκής οδού⁶⁷. Ο τοίχος είχε υποστεί φθορές με την πάροδο του χρόνου και το ανώτερο μέρος του είχε αποκτήσει επικίνδυνη κλίση. Έπειτα από λεπτομερή αποτύπωση της υπάρχουσας κατάστασης αφαιρέθηκαν αφού αριθμήθηκαν οι ανώτεροι δόμοι και επανατοποθετήθηκαν σε μήκος 32,60 μ. στην αρχική τους θέση, αφού στερεώθηκαν (Πί ν. 350 γ).

Η αποκατάσταση ήταν πιστή, εκτός από την περίπτωση ενός πάρινου γείσου που τοποθετήθηκε αντίστροφα, με την κύρια όψη του προς την οδό, για να διευκολυνθεί η μελλοντική μελέτη αυτού του αρχιτεκτονικού μέλους (Πί ν. 350 δ). Συγχρόνως συντηρήθηκαν τα επιχρίσματα των τοίχων των καταστημάτων ανατολικά από τον *Cardo*, αφού αφαιρέθηκαν λιθωσσοί

που είχαν επί χρόνια συσσωρευθεί στο εσωτερικό τους.

2. Ανακατασκευή βόρειου αναλημματικού τοίχου στην 3η αρχαιολογική ζώνη (πριν κτήμα Χατζηνεπά). Ο τοίχος αυτός αποτελεί το νότιο ανάλημμα της οδού Πινδάρου. Ο τοίχος, που είχε καταρρεύσει πριν από μερικά χρόνια, ανακατασκευάστηκε στην αρχική του μορφή σε μήκος 14 μ. και ύψος 5 μ.

I. X. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Σπήλαιο Κούμελο

Συνεχίστηκε η ανασκαφή, που είχε αρχίσει το 1979, στο προϊστορικό σπήλαιο Κούμελο στα ΝΑ. του χωριού Αρχαγγέλου⁶⁸. Επεκτείνουμε την τομή Β στην αίθουσα ΙΙΙ, στην οποία είχαν διαπιστωθεί στρώματα κατοίκησης των νεολιθικών χρόνων. Η ανασκαφή έφτασε μέχρι το δάπεδο (*living floor*), όπου είχε βρεθεί κυκλική εστία. Εκτός των άλλων σκοπός της ανασκαφής, ήταν να ερευνηθεί η έκταση που καταλαμβάνει το λευκό στρώμα, πάχ. 1 μ. περίπου, το οποίο όπως διαπιστώθηκε από αναλύσεις αποτελείται από τέφρα του ηφαιστείου της Σαντορίνης. Μετά τη γνωστή έκρηξη του ηφαιστείου, που συνέβη το 15ο αι. π.Χ., η τέφρα μεταφέρθηκε από βορειοδυτικούς ανέμους στο νοτιοανατολικό Αιγαίο και σκέπασε μεγάλες εκτάσεις, όπως έχει παρατηρηθεί στην ανατολική Κρήτη, Κάρπαθο, Κω και Τήλο. Με καταρρακτώδεις βροχές η τέφρα μεταφέρθηκε μέσα στη σπηλιά, που η διαμόρφωση της εισόδου της είναι τέτοια, ώστε να συγκεντρώνει τις επιχώσεις από το γύρω χώρο. Η μεγάλη ποσότητα της τέφρας μέσα στην αίθουσα ΙΙΙ δείχνει ασφαλώς το μεγάλο πάχος της και την έκταση, που είχε καλύψει αυτή έξω από τη σπηλιά.

Κάστρο Αλιμνιάς

Τον Ιούνιο του 1980 έγινε δοκιμαστική ανασκαφή στο Κάστρο της Αλιμνιάς, όπου παλιότερα είχαμε διαπιστώσει ίχνη προϊστορικής κατοίκησης. Στη νότια πλευρά του ελληνιστικού τείχους διατηρούνται αρκετές επιχώσεις, που αποτελούν ό,τι απέμεινε από τα άνθηρα, τα οποία είχαν χρησιμεύσει ως κατοίκηση των προϊστορικών κατοίκων του νησιού. Η ανασκαφή αποκάλυψε ένα ασιδωτό κτίριο, που το μεγαλύτερο μέρος του

67. Βλ. *Boll. d'Arte*, ό.π., σ. 230, 233-234, εικ. 48, 49, 58.

68. *AAA XII* (1979), σ. 30 κ.ε.

λόγω της κατωφέρειας του εδάφους έχει καταστραφεί (Πίν. 351 α-β). Ανατολικά της αψίδας βρέθηκαν και λείψανα άλλων δωματίων με εστίες και πολλά κεραμικά ευρήματα. Η κεραμική, που είναι ομοιογενής, χρονολογεί τα κτίρια σε μία τελική νεολιθική φάση, αντίστοιχη με την ύστερη Χαλκολιθική 4 της Ανατολίας⁶⁹. Η παρουσία αφιδωτού κτίσματος έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί δείχνει ότι ο τύπος αυτός, που στην κυρίως Ελλάδα χρονολογείται στα μέσα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, στο χώρο του Αιγαίου είναι πολύ πρωιμότερος.

Σε άλλη τομή που ανοίχτηκε στα βόρεια του αφιδωτού κτιρίου βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα και ένα αέριο αγγείο με αποφύσεις στο χείλος (Πίν. 352 α). Η κεραμική αποτελείται από άβαφα, μονόχρωμα ερυθρά και φαιά όστρακα, που έχουν παράλληλα στη Ρόδο (Αρχάγγελος II), στη Λέρο και στη δυτική Ανατολία (Beysesultan).

ΛΕΡΟΣ

Παρθένι

Με την ευκαιρία σωστικής ανασκαφής στο Παρθένι Λέρου και στο χώρο, όπου κατασκευάζεται το νέο αεροδρόμιο, έγινε δοκιμαστική τομή⁷⁰ στη χερσόνησο Κονταρίδα, ανατολικά του διαδρόμου, στην οποία παλαιότερα είχαν εντοπιστεί προϊστορικά λείψανα (BSA 65 (1970), σ. 52). Σε επιφανειακή έρευνα είχαν βρεθεί οψιανοί και όστρακα προϊστορικών, μυκηναϊκών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Η δοκιμαστική τομή Α έγινε στο υψηλότερο σημείο της χερσονήσου, γι' αυτό δεν υπήρχαν μεγάλες επιχώσεις, επειδή είχαν κυλήσει στα χαμηλότερα μέρη. Σε βάθος 0,20 μ. βρέθηκε καθαρό προϊστορικό στρώμα, που περιείχε σκούρο χώμα με πέτρες και μεγάλα κομμάτια αγγείων. Μέσα στο ίδιο στρώμα υπήρχαν λεπίδες οψιανού, λίθινα σκεύη και πολλά θαλάσσια όστρακα, υπολείμματα τροφής. Στη νοτιοδυτική γωνία της τομής φάνηκε υπόλειμμα τοίχου. Ο φυσικός βράχος βρέθηκε σε βάθος 0,35 μ. Οι δύο άλλες τομές, που ανοίχτηκαν γύρω από την πρώτη, έδωσαν πολλά κομμάτια αγγείων και λίθινα εργαλεία.

Η κεραμική είναι ομοιόμορφη και αποτελείται αποκλειστικά από άβαφα αγγεία οικιακής χρήσης, κυρίως του τύπου cheese pot⁷¹ (Πίν. 352 β-γ). Χρονολογείται σε μία τελική φάση της Νεολιθικής.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΡΟΔΟΣ

Καλαβάρδα

Στη θέση Λουριά που βρίσκεται αριστερά του δρόμου Καλαβάρδων - Σαλάκου, η μηχανική καλλιέργεια είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή κεραμοσκεπών τάφων, που από την κεραμική που βρέθηκε κοντά πρέπει να ανήκουν σε ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε μικρή απόσταση στην κορυφή λόφου υπάρχει πλάτωμα, όπου λείψανα κτιρίων και άφθονη κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Πρόκειται για οικισμό, που βρίσκεται σε επίκαιρη θέση, γιατί ελέγχει την εύφορη πεδιάδα της περιοχής Σαλάκου, η οποία διασχίζεται από τον ποταμό Αργυρό.

Φάνες

Στην παραλία του χωριού Φάνες, στη θέση Μάρμαρα τα κύματα διαβρώνουν κάθε χρόνο το έδαφος και αποκαλύπτουν λείψανα αρχαίων κτιρίων. Σε μεγάλη έκταση παρατηρούνται, σε μικρό βάθος από την επιφάνεια, στρώσεις με πέτρες, όστρακα και ίχνη πυράς. Στο σημείο, όπου τα ερείπια παλιών ιταλικών πολυβολείων, διατηρούνται λείψανα κτιρίου με ορθογωνισμένους παρολίθους (Πίν. 353 α). Η κεραμική που βρέθηκε ανήκει στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους, κυρίως terra sigillata και οικιακά άβαφα σκεύη.

Λίνδος

Στα ανατολικά της Λίνδου, στη θέση Ζάτα, παρατηρούνται πολλά λαξεύματα σε βράχους. Πρόκειται για χώρους λατόμησης παρολίθων. Η παρουσία του ανθρώπου στους ελληνιστικούς χρόνους είναι πολύ έντονη, όπως δείχνουν τα κεραμικά ευρήματα και λείψανα αρχαίων αναλημματικών τοίχων. Διακρίνεται επίσης γωνία μεγάλου ελληνιστικού κτιρίου, που αποτελείται από λαξευμένους παρολίθους (Πίν. 353 β). Στην περιοχή υπάρχουν αρκετά σπήλαια, που χρησιμοποιούνται σαν μαντριά. Η έρευνα δεν απέδωσε προϊστορικά ευρήματα.

Πυλώνας

Σπήλιό του Χαλίου

Σπήλαιο στην κορυφή του βουνού Μάρμαρα, που α-

69. S. Lloyd - J. Mellaart, Beysesultan I., The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, 1962.

70. Την ευθύνη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Τούλα Μαρκέτου, την οποία ευχαριστώ για τις πολύτιμες υπηρεσίες που προσέφερε.

71. Βρίσκονται σε πολλές περιοχές του Αιγαίου, όπως στη Σάμο (AM 1935-36, πίν. 34:6), Εμπορείο Χίου, Κυκλάδες. Στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι πολύ σπάνια (Αγορά Αθηνών, Εύβοια, Ασία Αρκαδίας, E. J. Holmberg, Excavations at Asea in Arkadia, 1944, εκ. 57 C, 58).

πέχει μία ώρα περίπου από το χωριό Πυλώνας. Μέσα στο σπήλαιο υπάρχουν αρχαίες διαμορφώσεις στην οροφή του, μάλιστα έχει ανοιχτεί τετράγωνο οπαίο. Επιχώσεις υπάρχουν αρκετές, αλλά στην επιφάνεια δε βρέθηκε κεραμική. Έξω από το σπήλαιο και σε μία πλαγιά κάτω από αυτό συλλέχθηκαν φθαρμένα προϊστορικά όστρακα.

Δράκος

Σε μικρή απόσταση στα ΝΔ. του χωριού Πυλώνας, στη θέση Δράκος, εντοπίστηκε αρχαίο υδραγωγείο. Πρόκειται για χαμηλό χωματόλοφο, στην κορυφή του οποίου υπάρχει πηγάδι, βάθ. 5 μ. περίπου, με επιχρισμένα τα τοιχώματα. Σε τρεις κατευθύνσεις ανοίγονται υπόγειες στοές, που είχαν σκοπό να συγκεντρώνουν τα νερά της περιοχής. Η αρχαία αυτή κατασκευή χρειάζεται περαιτέρω έρευνα. Γύρω από το υδραγωγείο σε αρκετή έκταση κάτω από θάμνους διακρίνονται λείψανα κτιρίων και λαξεύματα επάνω στο βράχο. Η κεραμική ανήκει στους ελληνοιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους.

Λάρδος

Σε μικρή απόσταση από τη θέση Γράμματα, όπου είχαν βρεθεί οι γνωστές επιγραφές, σε χαμηλό βραχώδη λόφο διακρίνονται ελληνοιστικά κτίρια. Η θέση δεσπόζει στην περιοχή και βρίσκεται πολύ κοντά στη θάλασσα. Ο ασβεστολιθικός βράχος έχει απογυμνωθεί από τις επιχώσεις του. Παρ' όλα αυτά ανάμεσα στα κτίρια και σ' όλη τη γύρω έκταση συλλέγονται νεολιθικά όστρακα και εργαλεία από οψιανό. Στους ελληνοιστικούς χρόνους πρέπει να ανήκουν οι διαμορφώσεις στο εσωτερικό μικρού σπηλαίου και η λαξευμένη στο βράχο κλίμακα που οδηγεί σ' αυτό. Πιθανώς είχε χρησιμεύσει ως χώρος λατρείας ή ταφών.

Αρχάγγελος

Κεραμί

Από την περιοχή αυτή είναι γνωστοί πολλοί ελληνοιστικοί λαξευτοί τάφοι και ένα αρχαίο ορύχωμα, που έχουν επισημανθεί στο παρελθόν. Με την ευκαιρία των ανασκαφών στο σπήλαιο Κούμελο ολόκληρη η περιοχή του Αρχαγγέλου ερευνήθηκε συστηματικά και εκτός από αρκετές προϊστορικές θέσεις και σπήλαια εντοπίστηκαν μνημεία των ιστορικών χρόνων. Παρ' όλη τη γυμνότητά της ολόκληρη η έκταση στα νότια και ανατολικά του Αρχαγγέλου είχε κατοικηθεί πυκνά στους ελληνοιστικούς κυρίως χρόνους.

Στη θέση Πετροκοπίο διακρίνονται λείψανα αρχαίου λατομείου πωρολίθου. Στην ίδια θέση υπάρχει ευρύχωρη σπηλιά, που έχει διευρυνθεί με τεχνητή λάξευση. Ίσως είχε χρησιμεύσει ως χώρος ταφών. Σε μικρή απόσταση στη θέση «Του Σαρικά η μάντρα» υπάρχουν ελ-

ληνιστικοί τάφοι λαξευμένοι μέσα σε μαλακό ψαμμιτικό πέτρωμα.

Σ' ένα χαμηλό ύψωμα κοντά στην πηγή, απ' όπου υδρεύεται η περιοχή, διακρίνεται τμήμα αναλημματικού τοίχου εξαιρετικής κατασκευής από ασβεστολιθικούς λιθοπλίνθους. Ο τοίχος συγκρατούσε τα χώματα ενός ανδήρου, στο οποίο ήταν χτισμένο κάποιο σημαντικό αρχαίο κτίριο, ίσως ναός, αν κρίνουμε από την καλή κατασκευή του τοίχου και την πολύ επίκαιρη θέση.

Λιμάνι Παπακωνσταντή

Μικρός όρμος νότια από το Κεραμί. Στα ανατολικά σχηματίζεται πλάτωμα με αρκετή επίχωση, όπως δείχνουν τα νεροφαγώματα, που έχουν γίνει από μικρά ρέματα. Στην επιφάνεια υπάρχουν ελληνοιστικά και προϊστορικά όστρακα μαζί με λίθινα εργαλεία και οψιανούς. Μία δοκιμαστική ανασκαφή που έγινε σε σημείο, όπου διακρίνονταν λείψανα κτιρίων (Πίν. 353 γ), αποκάλυψε τμήμα αρχαίου καμινιού. Προϊστορικά ευρήματα δε διαπιστώθηκαν.

Στο ύψωμα, που υπάρχει στα δυτικά του όρμου, διακρίνονται επάνω στον απογυμνωμένο από επιχώσεις βράχο κτίρια ελληνοιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων. Προϊστορικά ίχνη παρατηρούνται δυτικότερα σ' ένα άλλο μικρό όρμο. Πηγαίο νερό υπάρχει κοντά στη θάλασσα στη θέση «Του Καλαμιού η βρύση».

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

Το 1980 συνεχίστηκαν στη Ρόδο και σε άλλα νησιά οι τοπογραφικές έρευνες για την επισήμανση προϊστορικών θέσεων. Οι έρευνες ήταν πιο εντατικές στη Ρόδο, που είναι και η έδρα της Εφορείας. Πολύτιμη ήταν η συνεργασία της αρχαιολόγου Όλγας Ζαχαριάδου, που βοήθησε και στην επεξεργασία του υλικού. Αποτέλεσμα της τοπογραφικής έρευνας που άρχισε το 1977 ήταν ο εντοπισμός 34 νέων θέσεων στη Ρόδο, που ανήκουν στη Νεολιθική και στην Πρώιμη Χαλκοκρατία. Μετά τις ανασκαφές στα σπήλαια Κούμελο Αρχαγγέλου και Άγιο Γεώργιο Καλυθιών της Ρόδου οι περισσότερες απ' αυτές τις θέσεις μπορούν να ταυτιστούν. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε η έρευνα σπηλαίων, τα περισσότερα από τα οποία παρουσίασαν λείψανα κατοίκησης της νεολιθικής περιόδου. Μεγαλύτερο βάρος δόθηκε στην επισήμανση νεολιθικών οικισμών, που μπορούν να αποδώσουν σε μελλοντική ανασκαφή. Αν και οι περισσότερες υπαίθριες θέσεις έχουν υποστεί μεγάλη διάβρωση στο πέρασμα των χιλιετηρίδων, βρέθηκαν τρία σημαντικά οικιστικά κέντρα στην ανατολική ακτή της Ρόδου, στα οποία ελπίζεται να γίνει ανασκαφή.

Η έρευνα στα νησιά Τήλο, Αλιμνιά, Χάλκη, Σύμη, Νίσυρο, Κω, Λέρο, Πάτμο και Κάρπαθο απέδωσε πε-

ρισσότερες και πιο σημαντικές θέσεις από αυτές της Ρόδου. Το υλικό που έχει συγκεντρωθεί από τις ανασκαφές και από τις επιφανειακές έρευνες δημοσιεύτηκε από τον υπογράφωντα. Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα, δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, Αθήνα 1987.

Αλιμνιά

Με την ευκαιρία της ανασκαφής στο Κάστρο Αλιμνιάς έγινε επιφανειακή έρευνα του μεγαλύτερου μέρους του νησιού, που έδειξε ότι είχε κατοικηθεί πυκνά στην αρχαιότητα. Εκτός από το νεολιθικό οικισμό στο Κάστρο επισημάνθηκαν άλλες τέσσερις θέσεις με προϊστορικά λείψανα. Στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους υπήρχε οικισμός στο Κάστρο, όπου διατηρείται σε καλή κατάσταση το τείχος και άλλα οικοδομήματα, και στον όρμο Εμπορείο, στο νότιο μέρος του νησιού. Λείψανα κατοίκησης της ίδιας εποχής υπάρχουν στην περιοχή του μοναστηριού του Αγίου Γεωργίου.

Στο Εμπορείο διατηρούνται σε μεγάλη έκταση θεμέλια οικοδομημάτων, που ανήκουν σε διάφορες εποχές, από την ελληνιστική μέχρι τη βυζαντινή περίοδο. Τα κτίρια ήταν χτισμένα σε επάλληλα άνδηρα, που άρχιζαν από την αμμουδιά και ανέβαιναν προς το ύψωμα Ποντικοβούναρο. Κοντά στη θάλασσα διακρίνονται λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Κατά μήκος της αμμουδιάς φαίνονται μισοχωμένα στην άμμο δωμάτια σε σειρά σε συνολικό μήκος 38 μ., που θα είχαν σχέση με το αρχαίο λιμάνι. Η τοιχοδομία τους από μεγάλους μισολαξευμένους λίθους δείχνει ότι πρέπει να χρονολογηθούν στους ελληνιστικούς χρόνους. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων είναι 0,60 μ. ή και μεγαλύτερο. Ακόμα και οι μεσότοιχοι έχουν μεγάλο πάχος. Οι διαστάσεις των δωματίων είναι περίπου οι ίδιες (Πίν. 354 α). Τα κύματα πρέπει να έχουν επιφέρει σημαντική ζημιά στα κτίρια, αφού βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο με τη θάλασσα.

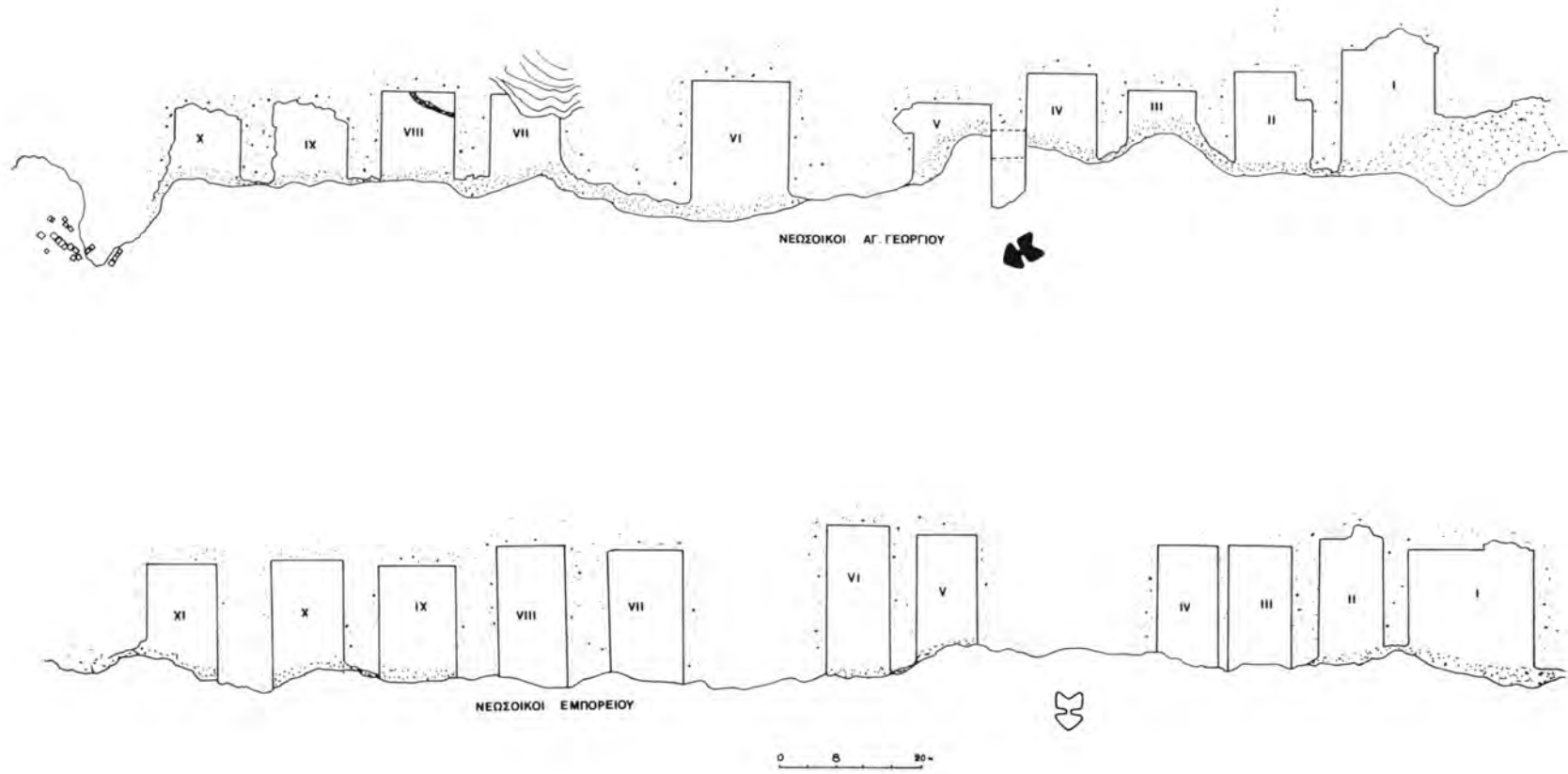
Σε μικρή απόσταση από το κτίριο που αναφέραμε και προς τα νότια διακρίνονται λείψανα άλλων οικοδομημάτων, δύο δεξαμενές επιχρισμένες με κονίαμα και υπολείμματα ενός καμινιού, που το δάπεδό του από χτυπητό πηλό, πάχ. 0,12-0,16 μ., έχει υαλοποιηθεί από το ψήσιμο. Ανατολικά του καμινιού και κατά μήκος της βραχώδους ακτής σώζονται υπολείμματα αναλήμματος, μήκ. 20,70 μ., που αποτελείται από μεγάλους ακατέργαστους ογκολίθους. Γενικά στη χερσόνησο, που σχηματίζεται στη νότια πλευρά του όρμου του Εμπορείου, υπήρχαν πολλά αρχαία κτίρια, που καταστράφηκαν από τη μεγάλη διάβρωση που έχει υποστεί η περιοχή. Δίπλα στη θάλασσα και κοντά στο μεγάλο κτίριο της παραλίας είχε αποκαλυφθεί τμήμα κεραμοσκεπούς τάφου, που ανασκάψαμε. Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό

και δύο ακέραια αγγεία της πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Από την ταφή αυτή αποδεικνύεται ότι στους ρωμαϊκούς χρόνους τα κτίρια του λιμανιού δεν ήταν πλέον σε χρήση.

Σημαντικό ενδιαφέρον έχουν οι νεώσοικοι, που βρέθηκαν κατά μήκος του νότιου σκέλους του όρμου στο Εμπορείο (Σχέδ. 11· Πίν. 354 β) και είναι λαξευμένοι σε σκληρό ασβεστόλιθο (Πίν. 354 γ· 355 α-β). Η καταστροφή που έχουν υποστεί από τη θάλασσα διάβρωση, είναι μεγάλη, γι' αυτό και σε λίγες περιπτώσεις μπορούμε να καθορίσουμε το πραγματικό τους μήκος. Σώζονται έντεκα νεώσοικοι σε αρκετά καλή κατάσταση και άλλοι τρεις πολύ κατεστραμμένοι. Μεταξύ τους μεσολαβούν συχνά μεγάλα κενά. Οι διαστάσεις τους ποικίλλουν, αλλά μπορούμε να τους χωρίσουμε σε διάφορους τύπους. Στο Εμπορείο συνηθίζονται οι στενοί νεώσοικοι⁷², πλ. 8,50-8,70 μ. (I, II, III, IV, V, VI), αλλά υπάρχουν και άλλοι με μεγαλύτερο πλάτος 9,50-9,80 μ. (VII, VIII, X, XI). Ο νεώσοικος I, πλ. 18,20 μ., είναι μοναδική περίπτωση. Γενικά οι νεώσοικοι του Εμπορείου είναι πολύ μεγαλύτεροι απ' αυτούς της Ζέας του Πειραιά (W. Dörpfeld, A.M. 1883. E. Curtius, Sieben Karten von Attika, 1868), που είχαν πλάτος 6,50 μ. Φαίνεται ότι ο νεώσοικος I είχε χρησιμοποιηθεί για την ανέλκυση δύο πλοίων. Σε μία περίπτωση δύο νεώσοικοι (III και IV) επικοινωνούν μεταξύ τους. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν στην αρχαιότητα οι κατασκευές αυτές ήταν στεγασμένες, γιατί η φθορά του βράχου δεν έχει αφήσει ίχνη. Στην ανατολική πλευρά του νεώσοικου XI υπάρχει τοίχος αρχαίος με νεότερες συμπληρώσεις. Στη θέση αυτή υπήρχε κάποιο παλαιοχριστιανικό κτίριο, από το οποίο απομένουν αρράβδωτοι κίονες και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη. Το νεώριο του Εμπορείου πρέπει να χρονολογηθεί στους ελληνιστικούς χρόνους, που η ναυτική δύναμη των Ροδίων βρισκόταν σε μεγάλη ακμή. Το μικρό λιμάνι, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τις ακτές της Ρόδου, μπορούσε να χρησιμεύσει ως ναύσταθμος.

Σειρά από νεώσοικους εντοπίστηκε επίσης και στο κύριο λιμάνι του νησιού, τον Άγιο Γεώργιο (Πίν. 355 γ). Ας σημειωθεί ότι το φυσικό αυτό λιμάνι είχε χρησιμοποιηθεί ως ναύσταθμος του ιταλικού ναυτικού στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αποτυπώθηκαν δέκα νεώσοικοι, που στο μεγαλύτερο μέρος τους έχουν καταστραφεί από τη διάβρωση της θάλασσας (Πίν. 356 α-β). Το μήκος τους δεν μπορεί να υπολογιστεί, γιατί η ακτή όπως έχει διαμορφωθεί σήμερα έχει αλλάξει την αρχική μορφή των κατασκευών αυτών και έχει δημι-

72. Στα Μάταλα της Κρήτης ο νεώσοικος είναι πολύ στενός σε σχέση με το μήκος του (D. J. Blackman, The Neosoikos at Matala, Πεπραγμένα Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Α΄, 1973, σ. 14 κ.ε.).

Σχέδ. 11. Αλιμνιά. Περιοχή Αγίου Γεωργίου και Εμπορείου. Τοπογραφικό σχεδιάγραμμα νεωσοίκων.

ουργήσει μικρές αμμουδιές. Όσον αφορά τις διαστάσεις των νεώσοικων ο πιο συνηθισμένος τύπος είναι αυτός που έχει πλάτος 9,60-9,90 μ. (III, IV, VII, IX, X) και βρέθηκε και στο Εμπορείο. Και στα δύο νεώρια υπάρχει ένας φαρδύτερος τύπος, πλ. 10,80-11 μ. (II, V Αγίου Γεωργίου, IX Εμπορείου). Ο νεώσοικος I έχει μεγάλο πλάτος (13 μ.) όπως και ο αντίστοιχος του Εμπορείου. Το ίδιο περίπου πλάτος (13,20 μ.) έχει και ο νεώσοικος VI, που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Σε μία γωνία της κατασκευής VIII έχει χτιστεί σε

μεταγενέστερους χρόνους μικρό κτίριο, που χρησιμοποίησε τα τοιχώματα του βράχου (Πίν. 356 γ). Πολύ κατεστραμμένοι είναι οι νεώσοικοι IX και X. Ανατολικά από αυτούς μέσα στη θάλασσα διακρίνονται τοίχοι από μεγάλους λιθοπλίνθους, που θα είχαν σχέση με το αρχαίο λιμάνι. Το νεώριο του Αγίου Γεωργίου πρέπει να χρονολογηθεί στους ίδιους χρόνους με αυτό του Εμπορείου. Τα κεραμικά ευρήματα, που υπάρχουν στην περιοχή, ανήκουν κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους.

ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ ΣΑΜΨΩΝ

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μέσα στο 1980 η Εφορεία ασχολήθηκε με τη συντήρηση, αποκάλυψη, ανάδειξη και προστασία των μεσαιωνικών μνημείων της Δωδεκανήσου, όπως θα φανεί από τα παρακάτω. Η επιτυχία του όλου έργου οφείλεται στην ολόψυχη συμπαράσταση και την εργατικότητα των συνεργατών μας:

Γιάννη Βολανάκη, Επιμελητή Αρχαιοτήτων και των εκτάκτων αρχαιολόγων Μ. Μιχαηλίδου και Ε. Παπαβασιλείου.

Των διοικητικών υπαλλήλων, Ν. Δοξόπουλου, που διευθύνει το λογιστήριο και είναι υπόλογος όλων των χρηματικών ενταλμάτων, της Μ. Δοξοπούλου, του Μ. Διάκου, της Κ. Φαρμακίδου και της Μ. Σταυριανάκη - Κορδώνη.

Των συντηρητών τοιχογραφιών Γ. Βασιλώττου, Α. Βασιλώττου, Ν. Βασιλώττου, Ευθ. Βασιλώττου και Μ. Βασιλώττου.

Των συντηρητών ψηφιδωτών Θ. Κανέλλη, Φ. Κανέλλη και Χρ. Κυπριώτη.

Των τεχνικών και εργατών που δούλεψαν για τη στερέωση και συντήρηση των μνημείων σ' όλη τη Δωδεκάνησο: Γ. Καστρονή, Χρ. Μαγουλά, Μ. Ρούσσου, Δ. Αναστασάκη, Σ. Μαρασιώτη, Γ. Μπίλλη, Στ. Καβαλιέρου, Α. Γιάννια, Η. Τριανταφύλλου, Ν. Μουλιάτη, Σ. Πελαρδή, Ε. Κατσουλιέρη, Στ. Σκουλλή, Ιω. Σουσαφείρη, Π. Παπαπαναγιώτη, Α. Ταρασιά, Μ. Μαλωνά, Ν. Αντωναράκη, Δ. Γιαννά, Ε. Κωστάκη, Ν. Πολεμικού, Π. Γραμματικού, Γ. Σαλακενού, Η. Μαγκαφά, Σ. Κουσουρνά, Ε. Καρέττα, Χ. Σελαβτζή, Α. Αγαπητού, Μ. Καραθάκη, Α. Μοσκιού, Ν. Βογιατζή, Π. Καλλιγά, Μ. Παπαβεργή, Ο. Αντωνιάδη, Φ. Παραφέντη, Τσ. Λάμπη, Γ. Μανωλάκη, Στ. Χουίρη, Γ. Γιαννεσκή, Β. Λούπλη, Ευ. Αθανασά, Ιω. Γαλανού, Α. Παπαϊωάννου, Π. Μακρή και του εργοδηγού Λ. Μπάρκα.

Του αρχιτέκτονα Ν. Πέππα, του πολιτικού μηχανικού Β. Παπαδημητρίου και των σχεδιαστών Μ. Σάνδαλου, Γ. Θωμαδάκη - Γκικοπούλου, Γ. Κούρτη - Καπνά και Μ. Σαρίκου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

Ρόδος

Άγιος Θωμάς Μεσαναγρού

Μονόχωρη καμαροσκέπαστη εκκλησία. Βρίσκεται 4-5 χλμ. ΝΑ. του χωριού Μεσαναγρός. Εσωτερικά είναι διακοσμημένη με τοιχογραφίες. Στο τεταρτοσφαίριο

της αψίδας εικονίζεται ο Παντοκράτορας, που τον περιβάλλουν δύο αρχάγγελοι, και παρακάτω στον ημικύκλινο συλλειτουργούντες ιεράρχες (Πίν. 357 α). Στο τμήμα της καμάρας που καλύπτει το Ιερό Βήμα παριστάνεται η Ανάληψη του Χριστού και στη συνέχεια σε μια ζώνη από τη νοτιοανατολική μέχρι τη βορειοανατολική άκρη της εκκλησίας ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση, η Υπαπαντή, η Βάπτισμα, η Βαϊοφόρος και η Κάθοδος στον Άδη. Σε τιμητική θέση, στο τύμπανο της βόρειας τυφλής αψίδας ιστορήθηκε η Ψιλάφηση του Θωμά. Στο σύνολό τους οι τοιχογραφίες του Αγίου Θωμά είναι έργο λαϊκού ζωγράφου του τέλους του 14ου ή των αρχών του 15ου αι. Καθαρίστηκαν με μηχανικό τρόπο από ασβεστόματα και έγινε στερέωσή τους.

Κοίμηση Παναγίας Μεσαναγρού

Συνεχίστηκε και τελείωσε φέτος ο καθαρισμός και η στερέωση των τοιχογραφιών.

Μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική Ρόδου

Η μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική της Ρόδου, μία από τις μεγαλύτερες στον ελλαδικό χώρο, στην πρώτη οικοδομική φάση της σώζει ψηφιδωτά δάπεδα στο νότιο τμήμα του εγκάρσιου κλίτους και σε προσκτίσματα νότια και βόρεια.

Αποκολλήθηκε το δάπεδο του νότιου τμήματος του εγκάρσιου κλίτους και άρχισε ο καθαρισμός της κάτω επιφάνειάς του, για να τοποθετηθεί σε νέο υπόστρωμα.

Παλαιοχριστιανική βασιλική Κοίμησης της Παναγίας στο Μεσαναγρό

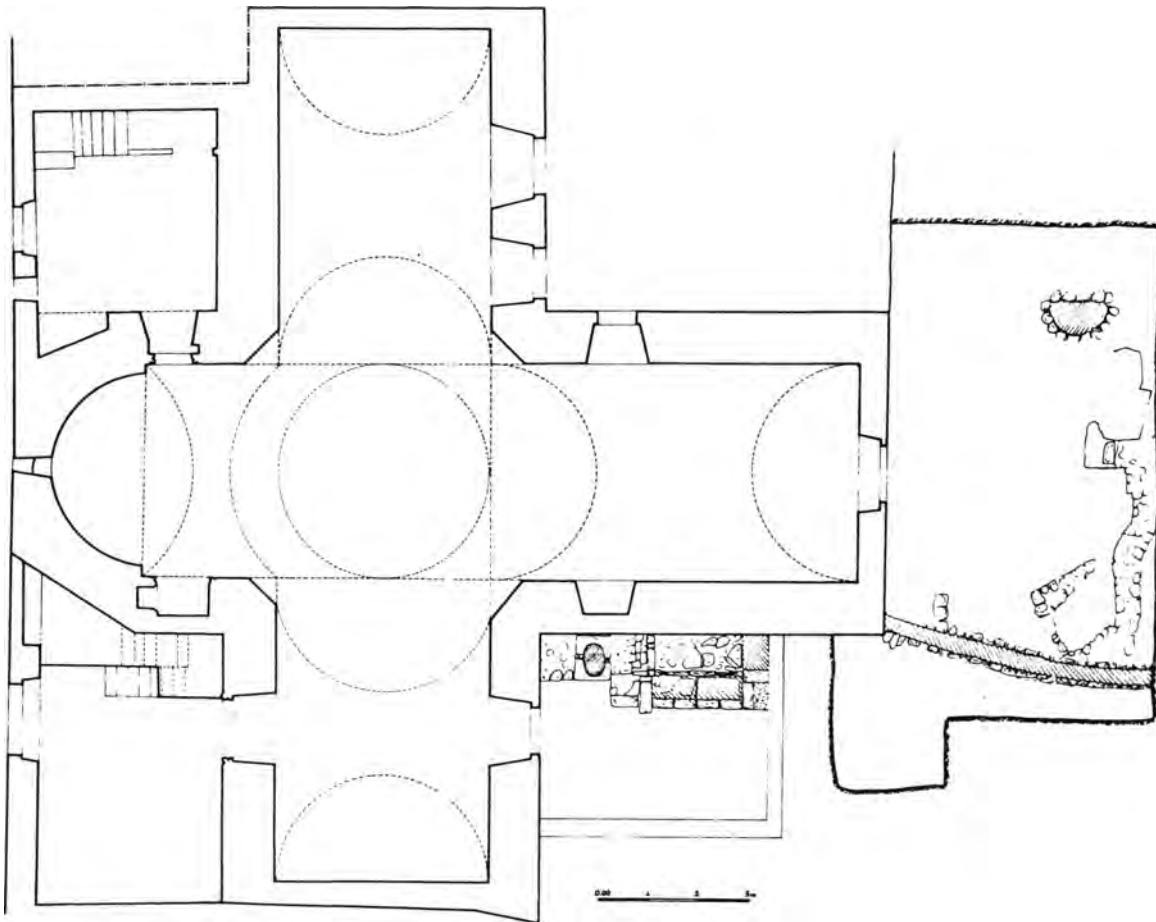
Άρχισε η συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής (Πίν. 357 β), που αποκαλύφθηκε πέρσι μετά από ανασκαφική έρευνα. Δυστυχώς έχει πάθει μεγάλη ζημιά από τις ταφές, που γίνονταν μέχρι πριν λίγες δεκαετίες γύρω από την εκκλησία της Κοίμησης της Παναγίας και πάνω στα ερείπια της βασιλικής.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αγία Παρασκευή μεσαιωνικής πόλης

Στη διάρκεια της στερέωσης της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται στην οδό Ιπποδάμου, κάτω ακριβώς από τον τρούλο της εκκλησίας και μετά την αφαίρεση δύο μεγάλων μαρμάρινων πλακών του δαπέδου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο σκάμμα (Σχέδ. 1), μήκ. 2, πλ. 1 και βάθ. 2,20 μ. περίπου. Οι τέσσερις πλευρές του ήταν χτισμένες με ορθογώνιες πωροπλίνθους σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας. Διαπιστώσαμε μετά τον καθαρισμό ότι αυτό το σκάμμα ήταν τάφος, που είχε

Σχέδ. 1. Ρόδος. Αγία Παρασκευή μεσαιωνικής πόλης. Κάτοψη του ναού.

χρησιμοποιηθεί για την ταφή πολλών νεκρών, σε διαδοχικά χρονικά διαστήματα. Πάντα γινόταν εκταφή του παλαιότερου για να ταφεί ο νεότερος νεκρός και μετά έρριχναν πάλι τα οστά των εκταθέντων στον τάφο. Έτσι στο δάπεδο του τάφου βρέθηκε ο σκελετός του νεότερου ως προς την ταφή νεκρού σε ύπτια θέση (από Α.-Δ.) και από πάνω του πολλά οστά.

Κάστρο Αρχαγγέλου

Στο μακροχρόνιο πρόγραμμα για τη στερέωση των κάστρων της Δωδεκανήσου εντάχθηκε κι εκείνο του χωριού της Ρόδου Αρχαγγέλου. Οι μεγάλοι μάγιστροι J. de Milly και R. Zacosta επισκεύασαν και ενίσχυσαν το κάστρο του Αρχαγγέλου. Οι εργασίες τελείωσαν το 1467. Οκτώ χρόνια περίπου αργότερα, το 1475, είναι

φαίνεται αρκετά ισχυρό, ώστε αποφασίζεται σε περίπτωση γενικής εχθρικής εισβολής στο νησί, οι κάτοικοι του Αρχαγγέλου να καταφύγουν στο κάστρο τους, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα το 1479 ένα διάταγμα του μεγάλου μάγιστρου P. D'Aubusson παραγγέλλει στους Αρχαγγελίτες να κλειστούν στο γειτονικό κάστρο του Φαρακλού, σε περίπτωση και πάλι εχθρικής επιδρομής.

Το κάστρο, μισοερειπωμένο, ορθώνεται σ' ένα βραχώδη λόφο ανατολικά του χωριού. Τα οικοσκήμα του R. Zacosta και G. B. Degli Orsini (Πίν. 357 γ) επιβεβαιώνουν τις ιστορικές μαρτυρίες για την επισκευή του στα χρόνια των παραπάνω μεγάλων μάγιστρων.

Το κάστρο είναι μακρόστενο με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Το πάχος των τειχών δεν ξεπερνά τα 0,80 μ. Διαθέτει

ελάχιστους πύργους, ένα ορθογώνιο στη βορειοδυτική άκρη και έναν κυλινδρικό στη δυτική πλευρά του, που είναι όμως χτισμένος στο εσωτερικό. Η βόρεια πλευρά του έχει αμυντικό μέτωπο 100 μ. περίπου, χωρίς να κάμπτεται και χωρίς ενδιάμεσους πύργους. Αντίθετα, νότια το τείχος φιδοσέρνεται τότε μέσα και τότε έξω και έτσι έδινε την ευκαιρία στους αμυνόμενους να ελέγχουν όλη τη γραμμή άμυνας και να πλαγιοβάλλουν. Γενικά το κάστρο του Αρχαγγέλου δεν ήταν τόσο ισχυρό για να αντέξει επίθεση οργανωμένου στρατού, παρά μόνο για να προφυλάξει τους κατοίκους του από μικροεπιθέσεις.

Πριν από την αποτύπωση του κάστρου και στη συνέχεια τη μελέτη για τη στερέωση και αναστήλωσή του, κάναμε μικρή ανασκαφική έρευνα στη δυτική πλευρά, όπου υποθέταμε ότι θα βρισκόταν η πύλη του. Πράγματι εντοπίστηκε ένα άνοιγμα, πλ. 1,70 μ., με κατώφλι, πλ. 0,90 μ. Η πύλη ήταν στραμμένη προς Ν. και ελεγχόταν από τον κυλινδρικό πύργο για τον οποίο κάναμε λόγο.

ΛΕΡΟΣ

Παλαιοχριστιανικά κτίσματα στο Παρθένι

Σε μια μικρή κοιλάδα, που από το τέλος του ΙΙου αι. είναι ιδιοκτησία της μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, αποφασίστηκε να κατασκευαστεί το αεροδρόμιο της Λέρου. Στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας, στην παραλία, ήταν ορατά από παλιά τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και άλλων κτισμάτων. Πιεζόμενοι από την ανάγκη για την εκτέλεση του έργου, αρχίσαμε ανασκαφική έρευνα για την αποκάλυψη των παλαιοχριστιανικών κτισμάτων.

Βασιλική (Σχέδ. 2)

Η ανασκαφή αποκάλυψε μια μονόχωρη βασιλική με διάφορα προσκτίσματα. Ο ναός έχει μήκος, χωρίς το Ιερό βήμα, 18,80 και πλάτος 5,55 μ. Ανατολικά καταλήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα (η χορδή 4,50 μ., βέλος περίπου, 2 μ.). Βρέθηκε στη θέση της η βάση του τέμπλου σε απόσταση περίπου 6,35 μ., δυτικά της κορυφής του ημικυκλίου της αψίδας. Το ψηφιδωτό δάπεδο της βασιλικής έχει απλά γεωμετρικά σχέδια και σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα, όπως εφαπτόμενους κύκλους, φολίδες, εξάφυλλα κτλ. Τα χρώματα είναι γκρι, άσπρο, μπλε και κόκκινο. Σε απόσταση περίπου 2 μ. ανατολικά του δυτικού τοίχου του ναού, το ψηφιδωτό δάπεδο διακόπτεται από τρεις μαρμάρινες πλάκες σε δρομική διάταξη από Α. προς Δ., διαστ. περίπου 2,60 × 0,75 μ. Στην ανατολική, βόρεια και νότια πλευρά της ανατολικότερης πλάκας υπάρχουν τρεις επιγραφές, από τις οποίες η βόρεια διατηρείται ακέραια:

**ΚΑΙ ΤΟΥΤΟ
ΥΠΕΡ ΕΥΧΗΣ
ΑΝΤΙΟΧΟΥ
ΠΑΛΑΤΙΝΟΥ**

Νότια, βόρεια και δυτικά αποκαλύφθηκαν προσκτίσματα της βασιλικής. ΒΔ. του ναού και σε επαφή με αυτόν αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 4,80 × 3,70 μ., που ήταν ίσως κρήνη. Νότια ήλθαν στο φως οκτώ μικροί χώροι, που το δάπεδό τους είναι στρωμένο με ακανόνιστου σχήματος μικρές πλάκες. Σημαντικότεροι λειτουργικά φαίνονται δύο αψιδωτοί χώροι, ο ένας που βρίσκεται στο μέσο περίπου του μήκους του ναού και σε επαφή μ' αυτόν και άλλος νοτιότερα, με την αψίδα στραμμένη προς Ν. Δυτικά και βόρεια της βασιλικής αποκαλύφθηκαν οκτώ ταφές. Οι τάφοι ήταν κιβωτίοσχημοι και οι πλευρές τους προστατεύονταν από όρθιες μικρές πλάκες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με κατεύθυνση Α.-Δ., με το κεφάλι δυτικά και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος.

Κοσμικό κτίσμα

Σε απόσταση περίπου 34 μ. ανατολικά της βασιλικής ήταν ορατό στο μεγαλύτερο μέρος του ένα κτίσμα, που η ανασκαφική έρευνα το αποκάλυψε όλο. Οι εξωτερικές του διαστάσεις είναι 19,30 × 18 μ. Αποκαλύφθηκε ο ισόγειος χώρος ενός δημόσιου ίσως ή ενός μεγάλου ιδιωτικού κτιρίου. Στο μέσο διακρίνεται μία αυλή με δεξαμενή και ανατολικά, νότια και δυτικά διάφοροι αποθηκευτικοί χώροι.

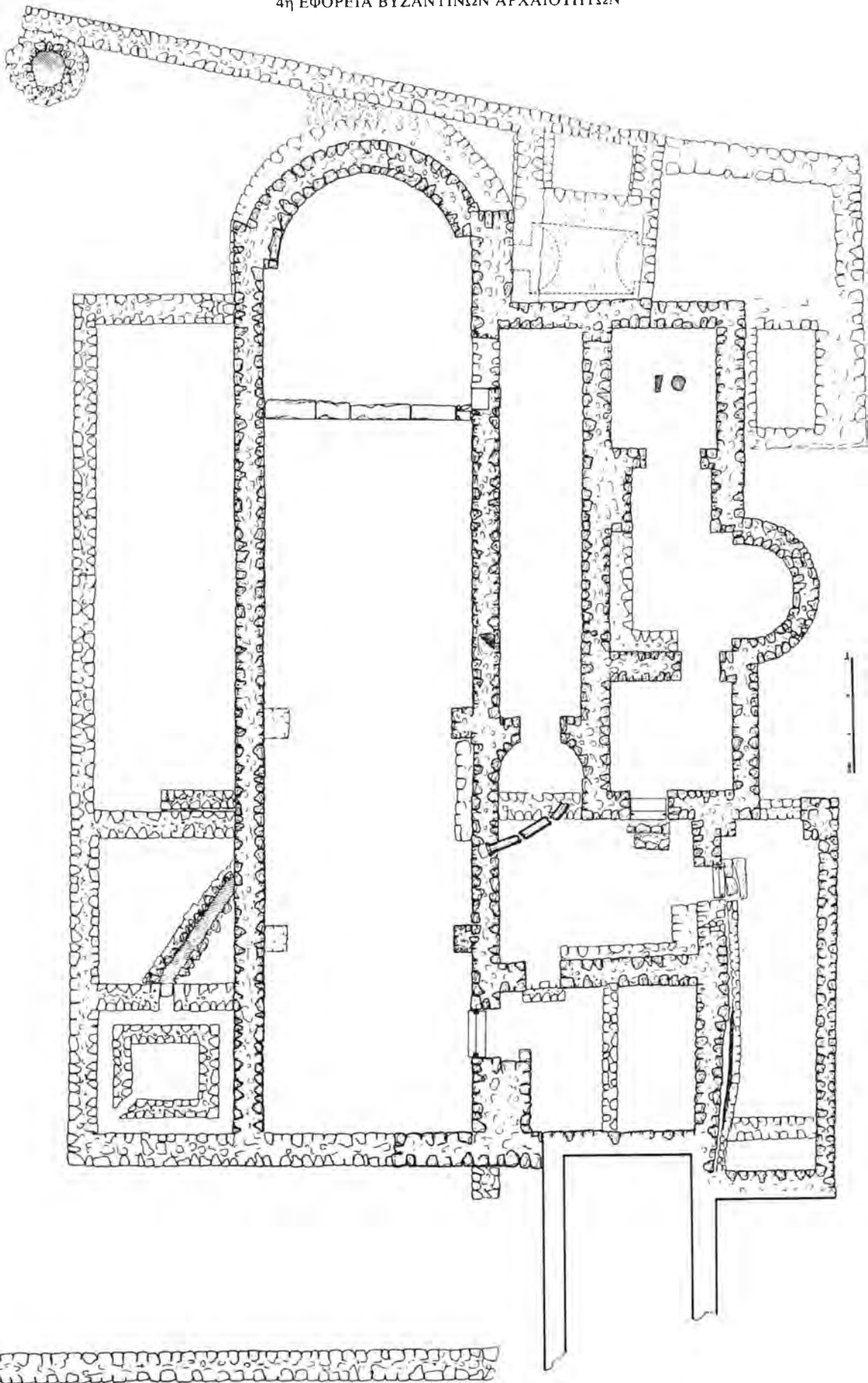
ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Στη μεσαιωνική πόλη έγιναν μικροεπισκευές και συντηρήσεις όπως αντικατάσταση κουφωμάτων, επισκευή στεγών, συρραφή ρωγμών, τοίχων στα εξής κτίρια: κατάλυμα της «Γλώσσας» της Ωβέρνης, δημόσια βιβλιοθήκη Ρόδου, μεγάλο νοσοκομείο (μουσείο), Παλάτι Μ. Μαγίστρου και οικίες στις οδούς Γαβαλά 10, Αλχαδέφ 14, Ευριπίδου, Περικλέους 25Α, Αγίου Φανουρίου 93, Αντιφάνους 14, Περικλέους 3, Β. Ηπείρου, Κισθινίου 13 και 226 και σε 10 ακόμα σπίτια της οδού Ιπποτών.

Αγία Παρασκευή στη μεσαιωνική πόλη

Συνεχίστηκε η συντήρηση του ναού. Άρχισε το αρμολόγημα εσωτερικά των τοίχων, που δεν είχαν ούτε ίχνος από ζωγραφική και στερεώθηκαν τα ανώφλια των θυρών και των παραθύρων. Δυτικά μια πόρτα που οδηγούσε σε κήπο, σε κάποια εποχή φράχτηκε και επιχώ-

Σχέδ. 2. Παρθένι Λέρου. Κάτοψη παλαιοχριστιανικής Βασιλικής.

θηκε η δυτική όψη σε ύψος 1 μ. περίπου. Αποχωματώθηκε και αποκαλύφθηκε από την πλευρά αυτή η εκκλησία και ανοίχτηκε η πόρτα, ώστε ο κήπος να λειτουργήσει σαν προέκταση της εκκλησίας όταν θα γίνει επισκέψιμη.

Αγία Τριάδα στη μεσαιωνική πόλη

Συνεχίστηκε η συντήρηση. Για να εξουδετερωθεί η υγρασία που εισχωρούσε από τη στέγη, κεραμώθηκε η εκκλησία.

Κτίριο του Villiers

Συνεχίστηκε η συντήρηση. Καλύφθηκε η στέγη, άρχισαν τα επιχρίσματα των εσωτερικών χώρων, η κατασκευή των κουφωμάτων και η τοποθέτηση ηλεκτρικής, αποχετευτικής και υδρευτικής εγκατάστασης. Το κτίριο του Villiers στο μεγαλύτερο τμήμα του έχει πια στερεωθεί και διαρρυθμιστεί για να δεχτεί τις νέες λειτουργίες.

Μεσαναγρός

Κοίμηση της Παναγίας

Τελείωσε το 1980 η στερέωση της εκκλησίας. Αρμολογήθηκε εξωτερικά και κατασκευάστηκε γύρω από την εκκλησία και την ανασκαφή μανδρότοιχος, ύψ. 1 μ., και πάνω σ' αυτόν μπήχτηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα.

Ακρόπολη Λίνδου

Συνεχίστηκε η συντήρηση της μεσαιωνικής οχύρωσης της Λίνδου με αντικατάσταση φθαρμένων πυρολίθων, συρραφή ρωγμών και αρμολόγηση. Επίσης ενισχύθηκε το τμήμα της ανατολικής καμάρας, που καλύπτει το Ιερό Βήμα της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου, το οποίο εφάπτεται με τη νότια πλευρά του ιπποτικού διοικητήριου.

ΣΥΜΗ

Άγιος Ιωάννης

Το καμπαναριό χτίστηκε στην πρώτη εικοσαετία του αιώνα μας από πέτρες και είναι επενδεδυμένο από μάρμαρο. Έχει ύψος περίπου 25 μ. Οι σιδερένιοι ελκυστήρες και οι σεισμικές δονήσεις του είχαν κάνει μεγάλες ζημιές ιδιαίτερα στην κορυφή του. Σε συνεργασία με την εκκλησιαστική επιτροπή, η Εφορεία αποτύπωσε, στη συνέχεια ενίσχυσε και επισκεύασε όλο το καμπαναριό και ιδιαίτερα τα πάνω τμήματά του.

ΚΩΣ

Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα

Εξωτερικά είναι ορθογώνιο και εσωτερικά περιέκε-

ντρο, τετράκογχο. Οι κόγχες είναι ανοιγμένες ανά μία σε κάθε γωνία του κτιρίου και εναλλάσσονται με τυφλές αψίδες, «οίκους». Ο ανατολικός «οίκος» στα βυζαντινά χρόνια αντικαταστάθηκε από μια ημιεξαγωνική εξωτερικά και ημικυλινδρική εσωτερικά αψίδα. Μεγάλος τυφλός τρούλος καλύπτει το κέντρο του βαπτιστηρίου. Ο τρούλος συγκρατείται από τόξα, που στηρίζονταν σε οκτώ μαρμαρίνες κολόνες, περιφερειακά τοποθετημένες. Από αυτές διατηρούνται στη θέση τους μόνο τρεις. Οι υπόλοιπες έχουν αντικατασταθεί με τοίχους.

Ο Άγιος Ιωάννης ήταν το φωτιστήριο μεγάλου παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου. Είναι πιθανό ότι βρισκόταν ανάμεσα σε δύο βασιλικές. Η Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία είχε εντοπίσει βόρεια, εκεί όπου βρίσκεται το καθολικό νεκροταφείο, μια μεγάλη βασιλική. Πριν από δύο χρόνια, η Μητρόπολη της Κω προσπάθησε να επεκτείνει το νεκροταφείο προς Ν. Η Εφορεία μετά από δοκιμαστική ανασκαφή αποκάλυψε σε διάφορα σημεία ενός οικοπέδου, που ξεπερνά σε έκταση τα πέντε στρέμματα, παλαιοχριστιανικά κτίσματα και ψηφιδωτά δάπεδα. Είναι πολύ πιθανό ότι πρόκειται για μια δεύτερη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική. Φέτος καθαρίστηκαν εξωτερικά όλες οι επιφάνειες των τοίχων του βαπτιστηρίου και αρμολογήθηκαν. Επειδή το μνημείο βρισκόταν σε βάθος 1 έως 1,50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, σκάφτηκε χάνδακας γύρω απ' αυτό και γύρω του τοποθετήθηκε σιδερένιο κιγκλίδωμα (Πίν. 358 α-β).

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ ΡΟΔΟΥ

Η Εφορεία με τη βοήθεια του μουσουλμάνου δημοδιδάσκου Ραούφ Καλαϊτζόγλου άρχισε την καταγραφή των διάσπαρτων στην πόλη, σε τουρκική ή αραβική γλώσσα επιγραφών. Σ' αυτή τη φάση προσπαθήσαμε να γνωρίσουμε το περιεχόμενο των επιγραφών, ώστε να καταγραφούν, να καταταχθούν και να ασφαλιστούν. Καταγράφηκαν 171 επιγραφές επιτύμβιες, κτιτορικές δημοσίων κτιρίων κ.ά.

ΗΛΙΑΣ Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Κατά το έτος 1980 η 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων είχε υπό τον έλεγχό της τους εξής παραδοσιακούς οικισμούς: α) Ρόδο-μεσαιωνική πόλη, β) Λίνδο, γ) Πάτμο-Χώρα, δ) Σύμη.

Σε τακτά χρονικά διαστήματα αρμόδιοι υπάλληλοι της Εφορείας πήγαιναν στους παραπάνω οικισμούς για διενέργεια αυτοψιών πριν από την έκδοση των σχετικών αδειών. Έλεγχος γινόταν επίσης και κατά τη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών, με σκοπό τη διαπί-

στωση της τήρησης ή όχι των σχετικών προδιαγραφών και όρων, που περιλαμβάνονται στις εκδιδόμενες οικοδομικές άδειες.

Έγιναν ενέργειες στις διάφορες Υπηρεσίες προκειμένου να ματαιωθεί η εφαρμογή του ρυμοτομικού σχεδίου της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου.

Πρωθήθηκαν θέματα, που αφορούν τη διαρρύθμιση πλατειών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. Έγιναν εργασίες στερέωσης τοίχων, στις πλευρές των δρόμων της παλιάς πόλης της Ρόδου.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Το 1980 και κυρίως τους θερινούς μήνες, ειδικά συνεργεία της Εφορείας εργάστηκαν για τον καθαρισμό, τη διαμόρφωση και την ανάδειξη των κυριότερων αρχαιολογικών χώρων της Δωδεκανήσου.

Ειδικότερα έγιναν οι εξής εργασίες:

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνικό φρούριο

Έγινε συστηματικός καθαρισμός τειχών, του περιδρόμου, της τάφρου και των πύργων του φρουρίου.

Οικόπεδο Χατζηανδρέου

Καθαρίστηκε ο χώρος της ανασκαφής της μεγάλης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας. Έγινε αποκόλληση των ψηφιδωτών δαπέδων και των τοιχογραφιών και μεταφορά τους στις αποθήκες του Μουσείου Ρόδου. Επίσης μεταφέρθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και ενεπίγραφα μάρμαρα ή λίθοι.

Παλαιοχριστιανική βασιλική στα Κολύμπια

Έγινε καθαρισμός μέσα και έξω από το χώρο της βασιλικής και τα προσκτίσματά της.

Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα στη θέση Αγία Ειρήνη Αρνίθας

Έγινε ψεκασμός της βλάστησης με χημικές ουσίες, μέσα και έξω από το χώρο της βασιλικής Α και Β, καθώς και των προσκτισμάτων τους.

Παλιοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα Μεσαναγρού

Τρία χιλιόμετρα περίπου βορειοδυτικά του Μεσαναγρού, δεξιά του δρόμου προς την Αρνίθα, στις παρυφές του υψώματος Κουκουλιάρη (ύψ. 563 μ.) και στην τοποθεσία Παλιοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα βρίσκονται παλιά ερειπωμένα οικοδομήματα, τα οποία καλύπτονταν από πυκνή άγρια βλάστηση.

Από πληροφορίες των κατοίκων της περιοχής επιση-

μάνθηκε ο χώρος, έγινε ο καθαρισμός του από τα άγρια δένδρα και τους θάμνους και αποκαλύφθηκε σπουδαίο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα που περιλαμβάνει περισσότερα ερειπωμένα οικοδομήματα.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου βρίσκονται τα λείψανα μικρής τρίκλιτης βασιλικής (βασιλική Α). Μετά την ερείπωσή της χτίστηκε στη βορειοδυτική πλευρά της και στο κέντρο του χώρου μεγάλη τρίκλιτη βασιλική (βασιλική Β), με αίθριο στα δυτικά. Ύστερα από την καταστροφή και αυτής ιδρύθηκε στην ίδια θέση μικρότερη βασιλική, με προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά (βασιλική Γ).

Βασιλική Α

Πρόκειται για τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, με νάρθηκα δυτικά. Ο κύριος άξονας του οικοδομήματος βάνει από ΒΔ. προς ΝΑ. με απόκλιση προς Ν. Το κυρίως σώμα της βασιλικής (εσωτ. διαστ. 10,50 × 10 μ.) χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Οι στυλοβάτες είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή, πλ. 0,70 μ., και ασβεστοκονίαμα και διατηρούνται κατά χώρα.

Το μεσαίο κλίτος, πλ. 4,70 μ., απολήγει σε μία ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά (χορδής 3,65 και βέλους 1,50 μ.), που καλυπτόταν με τεταρτοσφαίριο (πάχος τοίχου 0,90 μ.). Το βόρειο κλίτος, πλ. 2,15 μ., καταλήγει σε μία επίσης ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά (χορδής 1,80 και βέλους 0,90 μ.), που φαίνεται να προστέθηκε σε μία δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου. Το νότιο κλίτος, πλ. 2,15 μ., δεν έχει αψίδα στην ανατολική πλευρά. Ο νότιος εξωτερικός τοίχος της βασιλικής δε διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση σε όλο του το μήκος. Στο δυτικό μέρος της βασιλικής βρισκόταν ο νάρθηκας, διαστ. 10 × 2,30 μ.

Στη νοτιοδυτική πλευρά της βασιλικής διαπιστώθηκε η ύπαρξη ανηφορικού δρόμου, 5,50 × 2,10 μ., με λίθινες βαθμίδες και χρησίμευε για την πρόσβαση του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος από Ν.

Στο μέσον περίπου του μεσαίου κλίτους διαπιστώθηκε η ύπαρξη διαχωριστικού τοίχου, πάχ. 0,65 μ., ο οποίος χτίστηκε πιθανώς αργότερα, όταν η βασιλική είχε ερειπωθεί και η λατρεία περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους, όπου δημιουργήθηκε μικρό ναύδριο, διαστ. 4,70 × 4,80 μ.

Η βασιλική Α ιδρύθηκε πιθανώς στις αρχές του 5ου αι., είτε προς τιμή τάφου μάρτυρα, είτε ως ευκτήριο μοναστικής κοινότητας. Μετά την ερείπωση της βασιλικής Α ιδρύθηκε η βασιλική Β, βορειοδυτικά της πρώτης και βρίσκεται σε μικρή απόσταση απ' αυτήν. Η νοτιοανατολική γωνία της δεύτερης βασιλικής βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα της παλιότερης.

Βασιλική Β

Ελάχιστα μόνο λείψανα σώζονται. Από αυτά συνάγε-

ται ότι η βασιλική Β ήταν μεγάλων διαστάσεων, χωριζόταν σε τρία κλίτη, ήταν ξυλόστεγη με νάρθηκα και αίθριο.

Ανατολικά της αψίδας του Ιερού Βήματος της βασιλικής Γ διατηρούνται τα λείψανα μεγάλης ημικυκλικής αψίδας, η οποία ανήκε στη βασιλική Β. Δυτικά του νάρθηκα της βασιλικής Β διατηρείται μεγάλο τρίστωο αίθριο, ευρύτερο από αυτό της τρίτης βασιλικής, που όμως φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε και απ' αυτή.

Η βασιλική αυτή χτίστηκε πιθανώς στα τέλη του 5ου ή τις αρχές του 6ου αι. για λατρευτικούς λόγους και προϋποθέτει μεγάλη ακμή και οικονομική άνεση. Μετά την καταστροφή του μνημείου από τους σεισμούς, που έπληξαν τη Δωδεκάνησο στα μέσα του 6ου αι., ιδρύθηκε η βασιλική Γ, η οποία ήταν μικρότερη της προηγούμενης.

Βασιλική Γ (Πίν. 359 α)

Έχει χτιστεί στον τύπο της τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κύριο σώμα της, εσωτ. διαστ. $17 \times 12,70$ μ., χωριζόταν με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη που έβαιναν σε χτιστό στυλοβάτη, πλάχ. $0,70$ μ. Το μεσαίο κλίτος έχει μια αψίδα στην ανατολική πλευρά, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής $5,30$ και βέλους $2,60$ μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική (μήκος πλαγίων πλευρών $2,80$ και μεσαίας $4,80$ μ.). Στην αψίδα (πάχος τοίχου $0,80-1,40$ μ.) περικλείεται ημικυκλικό σύνθρονο του οποίου διακρίνονται πέντε από τις βαθμίδες. Το Ιερό Βήμα, διαστ. $6,30 \times 4,50$ μ., εκτείνεται σε όλο το πλάτος του μεσαίου κλίτους. Διακρίνονται ίχνη από το χτιστό στυλοβάτη, ο οποίος χώριζε το Ιερό Βήμα από τον υπόλοιπο χώρο της βασιλικής. Το ερειπωμένο μνημείο καλύπτεται από μεγάλο πάχος επίχωση, που προέρχεται από την πτώση της στέγης και των ανωτέρων τμημάτων της τοιχοποιίας.

Εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική είναι η αψίδα του Ιερού Βήματος της μεγάλης τρίκλιτης βασιλικής, με εγκάρσιο κλίτος επίσης τρίκλιτο, νάρθηκα και αίθριο στην πόλη της Ρόδου (οικόπεδο Χατζηανδρέου). Η παλαιοχριστιανική βασιλική, που βρίσκεται στα Κολύμπια Ρόδου, έχει επίσης εξωτερικά τρίπλευρη αψίδα.

Το βόρειο κλίτος, πλά. $2,50$ μ., διατηρεί ολόκληρο το περίγραμμά του. Σε καλή οπωσδήποτε κατάσταση διατηρείται και το περίγραμμα του νότιου κλίτους, πλά. $2,50$ μ., με εξαίρεση τη νοτιοανατολική του γωνία. Στο ανατολικό τμήμα των κλιτών σχηματίζονται ορθογώνια διαμερίσματα, διαστ. $4,50 \times 2,50$ μ., τα οποία ερμηνεύονται ως παστοφόρια.

Δυτικά της βασιλικής υπάρχει νάρθηκας, διαστ. $12,70 \times 3,25$ μ., που επικοινωνούσε με το μεσαίο κλίτος, με μία θύρα, πλά. $1,20$ μ. Στη βόρεια πλευρά υπήρχαν

διάφορα προσκτίσματα. Βόρεια του νάρθηκα βρίσκεται ορθογώνιο διαμέρισμα, διαστ. $4,25 \times 3,70$ μ., που αποτελούσε πιθανώς «το προαύλιον» ή «εξώτερον οίκον» του βαπτίσματος. Ανατολικά του προαυλίου οίκου υπάρχει δεύτερο διαμέρισμα, διαστ. $5,10 \times 4,25$ μ., που ερμηνεύεται ως «ο εσώτερος οίκος του βαπτίσματος» ή το φωτιστήριο του βαπτιστηρίου. Στο μέσο του φωτιστηρίου θα βρισκόταν η κολυμβήθρα του βαπτίσματος.

Ανατολικά του φωτιστηρίου υπάρχει τρίτο διαμέρισμα, διαστ. $5,10 \times 4,25$ μ., που απολήγει σε ημικυκλική αψίδα ανατολικά (χορδής $2,20$ και βέλους $1,35$ μ.) και ταυτίζεται με το χρισμάριο. Τα τρία διαμερίσματα του βαπτιστηρίου επικοινωνούσαν μεταξύ τους με θύρες, πλά. 1 μ., και ασφαλώς θα βρίσκονταν σε επικοινωνία με τη βασιλική. Στην ανατολική πλευρά του χρισμαρίου υπάρχει διαμέρισμα, διαστ. $3,90 \times 3,50$ μ., και στη συνέχεια άλλο, με τετράγωνη κάτοψη (πλευράς $7,20$ μ.), που φέρει μία ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής $2,50$ και βέλους $1,30$ μ.). Δεν είναι ορατή η νότια πλευρά του, που καλύπτεται από επίχωση.

Η βασιλική Γ ιδρύθηκε κατά το γ' τέταρτο του 6ου αι. και ερειλώθηκε πιθανώς από σεισμό ή από πειρατική επιδρομή, αργότερα όμως εγκαταλείφθηκε. Η καλή διατήρηση των ερειπίων ολόκληρου του παλαιοχριστιανικού αυτού συγκροτήματος οφείλεται στο ότι βρίσκεται μακριά από κατοικημένη περιοχή και το οικοδομικό υλικό του παρέμεινε ασύλητο.

ΣΥΜΗ

Έγινε καθαρισμός στους παρακάτω αρχαιολογικούς χώρους.

1. Κάστρο Σύμης: περιοχή Χαριτωμένης, Αγίου Δημητρίου και Αγίου Νικολάου, 2. Οικοδομικό τετράγωνο Μουσείου-Αγίας Τριάδας, 3. Παλαιό Νεκροταφείο Αγίου Ιωάννου στο Γιαλό, 4. Δρόμος Λιμενικού, από την Καλή Στράτα ως το Κάστρο, 5. Ελληνιστικός τύμβος (Ποντικόκαστρο), 6. Πέδι, περιοχή Δράκου, 7. Χώρος Δρακούντας, 8. Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Νημπορειό, 9. Συγκρότημα «δώδεκα σπηλαίων» στο Νημπορειό, 10. Οικία Ειρήνης Μαλαξού ή Χάσκα στο Χωριό.

ΚΩΣ

Βασιλική Σκανδαρίου στη Λάμψη (πόλη Κω)

Έγινε καθαρισμός της βασιλικής από την άγρια βλάστηση και διαμόρφωση του χώρου, μέσα και έξω από το μνημείο.

Ιπποτικό Φρούριο (πόλη Κω)

Καθαρίστηκε ο εντός του φρουρίου χώρος. Έγινε αντικατάσταση των παλιών κουφωμάτων.

Άγιος Ιωάννης στα Επτά Βήματα (πόλη Κω)

Έγιναν εργασίες αποχωμάτωσης γύρω από το παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο, με σκοπό τη στεγανοποίηση του οικοδομήματος και την ανάδειξή του.

Βασιλική Αγίου Ιωάννου στο Μαστιχάρη

Έγινε ο καθαρισμός του μνημείου και του γύρω χώρου.

Βασιλικές Αγίου Στεφάνου στον Κέφαλο

Έγιναν ο καθαρισμός του μνημείου και των προσκτισμάτων, και προστασία παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων.

ΤΗΛΟΣ**Μονή Αγίου Παντελεήμονα**

Έγινε καθαρισμός της μονής, των προσκτισμάτων και του γύρω χώρου.

Μεσαιωνικό Κάστρο

Έγινε καθαρισμός της ακροπόλεως του Μεγάλου Χωριού και του δρόμου προς το κάστρο.

Άγιος Γεώργιος Μεγάλου Χωριού

Έγιναν εργασίες αποχωμάτωσης στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ**Παληόκαστρο**

Έγινε καθαρισμός του αρχαιολογικού χώρου, που περιλαμβάνεται στο τείχος, καθώς και των ναυδρίων που βρίσκονται εκεί.

Έγινε καθαρισμός των ναών: Αγίου Παντελεήμονος, Αγίας Μαρίας, Αγίας Βαρβάρας και Αγίου Γεωργίου «Πτωχουλάκι».

Καθαρίστηκε ο χώρος στον Άγιο Γεώργιο του Βουγιού και τον Άγιο Χαράλαμπο.

Κονάκι

Έγινε καθαρισμός μέσα και έξω από το μεσαιωνικό φρούριο, εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης του μνημείου, με σκοπό να χρησιμοποιηθεί ως μουσείο.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Καθαρίστηκαν τα εξής μνημεία και αρχαιολογικοί χώροι:

1. Μανδράκι, Ιπποτικό Φρούριο, 2. Παληόκαστρο, παλαιοχριστιανική βασιλική, 3. Ο ερειπωμένος βυζαντι-

νός ναός του Αγίου Ιωάννου, που βρίσκεται μέσα στο κτήμα Κώνστα, 4. Ο χριστιανικός τάφος και ο υπόγειος ναός στη θέση Αι-Γιάννης, 5. Ο ναϊσκος του Αγίου Κωνσταντίνου και του Αρχιστρατήγου Μιχαήλ (Πανορμίτη), 6. Ο υπόγειος δικογχος ναός στη θέση Κουκουμάς, 7. Ο ερειπωμένος βυζαντινός ναός στο κτήμα Καταβή, 8. Παλαιοχριστιανική βασιλική στο χώρο του νεκροταφείου του Μανδρακίου, 9. Μοναστηριακό συγκρότημα Αγίου Ιωάννου Αρμά, 10. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Φωκά στους Πάλους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**Ρόδος****Κοίμηση Θεοτόκου στο Μεσαναγρό (Σχέδ. Ε΄ Πίν. 359 β)**

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της Ρόδου και σε απόσταση 89 χλμ. από την πόλη, ανάμεσα σε έρημες εκτάσεις και σε υψόμετρο 400 μ. περίπου, βρίσκεται ο οικισμός του Μεσαναγρού¹, που διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτο το μεσαιωνικό του χαρακτήρα. Στη δυτική πλευρά του οικισμού υπάρχει ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου (Παναγία). Πρόκειται για μονόχωρο ναό, εσωτ. διαστ. 12,50 × 4,10 μ., ο οποίος καλύπτεται με χτιστή ημικυλινδική οροφή, που φέρει δύο ενισχυτικά σφενδόνια, με κοίλα κεραμίδια². Στη μέση της ανατολικής πλευράς ανοίγεται μεγάλη ημικυκλική αψίδα (χορδής 3,05 και βέλους 1,10 μ.). Στη βόρεια πλευρά υπάρχει είσοδος, πλ. 1,05 μ. Στους τοίχους του ναού, πάχ. 1 μ., έχουν εντοιχιστεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική (βασιλική Α), η οποία βρισκόταν στην ίδια θέση. Στο εσωτερικό του ναού της Παναγίας διατηρούνταν λείψανα από τοιχογραφίες καλής τέχνης, πιθανώς του 13ου αι. Ύστερα από εργασίες με τη διεύθυνση του ζωγράφου - συντηρητή Φ. Ζαχαρίου, αποκαλύφθηκαν και άλλα τμήματα τοιχογραφιών κάτω από τα επιχρίσματα. Διαπιστώθηκε ότι στο τεταρτοσφαίριο του Ιερού Βήματος εικονιζόταν η Δέση,

1. Η ονομασία του οικισμού είναι παλιά. Στη βυζαντινή εποχή η λέξη «αγρός» σημαίνει κτήμα καλλιεργημένο και περιφραγμένο με κτήματα και το συναντάμε σε πολλά τοπωνύμια απλό ή σύνθετο. Ο οικισμός του Μεσαναγρού Ρόδου αναφέρεται στο διάταγμα που εξέδωσε το έτος 1474 ο Μ. Μάγιστρος του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου της Ρόδου Giovanni Battista degli Orsini (1467-1476) και που ορίζει σε ποια φρούρια θα καταφύγουν οι κάτοικοι, όταν εμφανιστεί εχθρός. Πρβλ. Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, Ιστορία της Ρόδου, Αθήνα 1972, σ. 47-48 και 286.

2. Αρχικά καλυπτόταν με εγχώριες ασβεστολιθικές πλάκες. Κατά τη στερέωση του μνημείου αφαιρέθηκαν οι φθαρμένες πλάκες, κατασκευάστηκε μανδύας από οπλισμένο σκυρόδεμα και τοποθετήθηκαν κοίλα κεραμίδια.

στην αψίδα η Κοινωνία των Αποστόλων και κάτω ο Μελισμός και συλλειτουργούντες Ιεράρχες με πολυσταύρια φελόνια. Στο βόρειο τοίχο υπάρχει παράσταση του αγίου Γεωργίου και στο νότιο αποσπασματική παράσταση από το βίο της Θεοτόκου (Ευαγγελισμός του Ιωακείμ;). Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται το μαρτύριο των αγίων Τεσσαράκοντα μαρτύρων.

Επειδή ο ναός ήταν ετοιμόρροπος, άρχισαν το καλοκαίρι του 1979 εργασίες, που απέβλεπαν στη στερέωση του μνημείου και συνεχίστηκαν το 1980. Κατά την αποχρωμάτωση του χώρου γύρω από το ναό, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα παλιότερων οικοδομημάτων, η συστηματική έρευνα των οποίων απέδειξε ότι ο ναός της Παναγίας ιδρύθηκε στη θέση παλιότερου ναού (βασιλική Β), που είχε χτιστεί στα ερείπια παλααιοχριστιανικής βασιλικής (βασιλική Α).

Βασιλική Α

Πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα παρουσιάζει τετράγωνη κάτοψη, εσωτ. πλευράς 16,10 μ., και χωρίζεται με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Οι κιονοστοιχίες έβαιναν σε χτιστούς στυλοβάτες, από τους οποίους ο νότιος διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση, πλάθ. 0,70 και ύψ. 0,70 μ. Οι στυλοβάτες ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και οι ορατές επιφάνειές τους είχαν σουβά. Οι κίονες των κιονοστοιχιών ήταν κυλινδρικοί, αρράβδωτοι, ύψ. 2,05 και μέσης διαμ. 0,33 μ., από λευκό μάρμαρο, με ιωνικά κιονόκρανα, ορισμένα από τα οποία διατηρούνται. Η βασιλική έφερε ξύλινη στέγη και κεραμίδια (πλάθ. τοίχων 0,65 μ.).

Το μεσαίο κλίτος, πλάθ. 6,90 μ., καταλήγει προς Α. σε αψίδα εσωτερικά ημικυκλική, χορδής 5,50 και βέλους 2,70 μ., και εξωτερικά τετράπλευρη, μήκ. πλευρών 2,20-2,60 μ.³. Στην αψίδα (πλάθ. τοίχου 0,70-1 μ.) περικλείεται σύνθρονο, το οποίο αποτελείται από ομόκεντρα τοποθετημένες ημικυκλικές βαθμίδες, τέσσερις από τις οποίες διατηρούνται κατά χώρα. Οι βαθμίδες, από αργολιθοδομή, θα έφεραν επένδυση από πλάκες μαρμάρου. Στο πίσω μέρος της αψίδας σχηματιζόταν πιθανώς διάδρομος. Από τμήματα κονιαμάτων με λείψανα διαφόρων χρωμάτων συνάγεται ότι η αψίδα, πιθανώς και ολόκληρη η βασιλική, έφερε γραπτό διάκοσμο στο εσωτερικό της.

3. Συχνά στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Δωδεκανήσου η αψίδα του Ιερού Βήματος είναι εξωτερικά πολυγωνική. Η ύπαρξη τετράπλευρης αψίδας είναι σπάνια και τη συναντάμε στη βασιλική Μέσων Λέσβου. Α. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Α', Αθήνα 1952, σ. 207, εικ. 166, 15.

Το δάπεδο του μεσαίου κλίτους καλυπτόταν με πολύχρωμα ψηφιδωτά, με ψηφίδες μετρίου μεγέθους στερεωμένες σε ισχυρό υπόστρωμα από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Το δάπεδο χωριζόταν σε ορθογώνια διάχωρα με ταινίες. Στη νοτιοανατολική πλευρά του μεσαίου κλίτους αποκαλύφθηκε διάχωρο με διακόσμηση συμπλεκόμενων κύκλων, που σχημάτιζαν τετράφυλλα, ενώ το δυτικά του ευρισκόμενο φέρει κόσμημα από συνεχόμενες φολίδες.

Το νότιο κλίτος, πλάθ. 4 μ., διατηρεί ολόκληρο το περίγραμμα των τοίχων του. Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε ευθεία. Το δάπεδο καλυπτόταν επίσης με πολύχρωμα ψηφιδωτά καλής τέχνης, τα οποία έχουν υποστεί μεγάλες φθορές από την κατασκευή τάφων μετά την ερείπωση της βασιλικής Α. Το ψηφιδωτό κοσμείται με διάφορα γεωμετρικά κοσμήματα, συμπλεκόμενους κύκλους, συνεχόμενες φολίδες κ.ά.

Το βόρειο κλίτος, πλάθ. 4 μ., δεν αποκαλύφθηκε ολόκληρο, επειδή τμήμα του βρίσκεται κάτω από το κατάστρωμα του παρακείμενου δρόμου. Το δάπεδό του είναι σχεδόν τελείως κατεστραμμένο. Λείψανα του αρχικού ψηφιδωτού δαπέδου αποκαλύφθηκαν στη βορειοδυτική γωνία. Μέσα σε διάχωρο εικονίζεται πτηνό που κινείται προς αριστερά, ισχυρά σχηματοποιημένο.

Δυτικά της βασιλικής βρίσκεται ο νάρθηκας, διαστ. 16,10 × 3,80 μ., που το δάπεδό του καλύπτεται με κομμάτια από πήλινους αμφορείς και χωρίζεται σε ορθογώνια διάχωρα. Ο νάρθηκας επικοινωνούσε με τα κλίτη της βασιλικής με τρεις θύρες. Διατηρείται η θύρα που οδηγούσε στο μεσαίο κλίτος, πλάθ. 1,20 μ., καθώς επίσης και στο νότιο, πλάθ. 1,10 μ. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα ανοίγεται άλλη θύρα, πλάθ. 1 μ. Μπροστά από τη θύρα αυτή υπάρχει χτιστή κλίμακα με τρεις βαθμίδες.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του νάρθηκα υπήρχαν διάφορα προσκτίσματα. Αποκαλύφθηκαν τρεις χώροι που το δάπεδό τους είναι ψηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου της βασιλικής. Ο βορειότερος, διαστ. 4,90 × 2,90 μ., έφερε θύρα στο μέσο της δυτικής πλευράς. Ο μεσαίος χώρος, 6,55 × 2,90 μ., φαίνεται ότι είχε είσοδο στη νότια άκρη της δυτικής πλευράς. Ο τρίτος κατά σειρά χώρος, με τετράγωνη κάτοψη (πλευράς 2,90 μ.) έχει ισχυρότερη τοιχοποιία. Πιθανώς αποτελεί το χώρο του κλιμακοστασίου για την άνοδο στο γυναικωνίτη.

Δυτικά των τριών αυτών προσκτισμάτων αποκαλύφθηκε λιθόστρωτος δρόμος, πλάθ. 1,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. Στη νοτιοδυτική γωνία της βασιλικής ο δρόμος κάμπτεται προς Α. και στη συνέχεια προς Ν., όπου δημιουργείται μία κλίμακα από πέντε χτιστές λίθινες βαθμίδες, πλάθ. 0,30-0,80 και ύψ. 0,15 μ. Τμήμα από τον ίδιο δρόμο αποκαλύφθηκε νότια της βασιλικής, πλάθ. 1,25-3,50 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. και σε μήκος 8,50 μ.

Στη νότια και την ανατολική πλευρά της βασιλικής αποκαλύφθηκε τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικι-

σμού, στο μέσο του οποίου είχε ιδρυθεί ο ναός. Πρόκειται για οικίες που περιλαμβάνουν δωμάτια, αποθηκευτικούς και άλλους βοηθητικούς χώρους, αυλή, δεξαμενή ή πηγάδι, αγωγούς αποχέτευσης κ.ά. Τα κτίσματα βρίσκονται σε μεγάλο βάθος σε σχέση με τη στάθμη του δαπέδου της βασιλικής, επειδή ο οικισμός είναι στις παρυφές λόφου και κατά την ανέγερση των οικιών και την κατασκευή των δρόμων ακολουθήθηκε η φυσική διαμόρφωση του εδάφους. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη περισσότερων οικοδομικών φάσεων και επάλληλων στρωμάτων επίκωση, από τα οποία συνάγεται ότι ο χώρος κατοικήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Μέσα και έξω από το ναό της Παναγίας διατηρούνται πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από τη βασιλική Α. Μεταξύ άλλων είναι πέντε κορμοί από κυλινδρικούς, αρράβδωτους κίονες, που κοσμούνται με ανισοσκελείς, ανάγλυφους σταυρούς με κεραίες πεπλατυσμένες στα άκρα. Από αυτούς οι τέσσερις στηρίζουν τα ενισχυτικά σφενδόνια της καμάρας του ναού και ο πέμπτος έχει τοποθετηθεί ως ανώφλιο στην είσοδο. Επίσης διατηρούνται κιονόκρανα από τους κίονες των κιονοστοιχιών, ένα μικρό κορινθιάζον κιονόκρανο από τους κίονες του κιβωρίου της Αγίας Τράπεζας, τμήμα Τράπεζας με υπερυψωμένο χείλος, τμήματα από το στυλοβάτη του τέμπλου, τμήματα διαχωριστικών θωρακίων κ.ά.

Στη μέση του δυτικού τμήματος του ναού της Παναγίας έχει τοποθετηθεί μονόλιθη κολυμβήθρα από λευκό μάρμαρο, σε σχήμα ελευθέρου σταυρού, εσωτ. διαστ. $0,92 \times 0,89 \times 0,50$ μ. Το βάθος της είναι $0,42$ μ.⁴ Στο χείλος της κολυμβήθρας υπάρχει η εγχάρακτη επιγραφή: +ΥΠΕΡΓ⁵ ΕΥΧΙΣ ΚΕ ΣΩΤΙΡΙΑΣ ΩΝ ΥΔΕΝ Ο ΘΕΟΣ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ+

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της βασιλικής Α αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, προσανατολισμένοι και εφραπτόμενοι με οστά από πολυάριθμες ταφές. Κάτω από τον τοίχο που χώριζε τους τάφους αυτούς και σε βάθος $0,65$ μ. από την επιφάνεια του ψηφιδωτού δαπέδου, αποκαλύφθηκε χάλκινος σταυρός ευλογίας με πεπλατυσμένες κεραίες που καταλήγουν σε σταγόνες, ύψ. $0,107$, πλ. $0,088$ και πάχ. $0,02$ μ. Στην κύρια όψη του σταυρού εικονίζεται η Θεοτόκος δεομένη, έχοντας μπροστά της το μικρό Χριστό με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Η παράσταση, χαραγμένη, φαίνεται αρκετά πρωτόγονη. Επίσης έχουν χαραχθεί τα αποκαλυπτι-

κά γράμματα Α-Ω και η επιγραφή: Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστὸς) - Μ(ήτηρ) Χ(ριστοῦ). Ο χαρακτηρισμός της Παναγίας ως «Μητρός τοῦ Χριστοῦ» ἢτοι «Χριστοτόκου» και ὄχι ως «Θεοτόκου», ὅπως στην ορθόδοξη θεολογία, υποδηλώνει κύκλους Νεστοριανῶν ἢ νεστοριανιζόντων χριστιανῶν. Πρέπει να σημειωθεί ὅτι ἀπὸ πολὺ νωρὶς διαδόθηκαν στη Ρόδο διάφορες χριστιανικὲς αἱρέσεις⁶. Ο σταυρός μπορεί να χρονολογηθεί στον 6ο αι.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ γλυπτὸ διάκοσμο, τὴν τέχνη των ψηφιδωτῶν δαπέδων, τὸ σχῆμα των γραμμάτων τῆς επιγραφῆς, που ὑπάρχει στο χείλος τῆς κολυμβήθρας, τὴν κεραμικὴ, τὴν τέχνη ὀρισμένων κοσμημάτων και τὰ νομίσματα που ἀποκαλύφθηκαν, ἡ βασιλικὴ Α ἰδρύθηκε τὸν 5ο αι. και καταστράφηκε στα μέσα του 6ου αι., ἴσως ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 553/4 μ.Χ.

Βασιλική Β

Μετά την καταστροφή της βασιλικής Α και γύρω στα τέλη του 6ου αι., χτίστηκε η βασιλική Β, η οποία κατέλαβε ολόκληρο το μεσαίο και τμήμα από το βόρειο κλίτος της παλιότερης. Η βασιλική Β, επίσης τρίκλιτη είχε ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Το κύριο σώμα της, εσωτ. διαστ. $15,40 \times 10$ μ., χωριζόταν σε τρία κλίτη, ἀπ' αὐτὰ τὸ μεσαῖο, πλ. $4,50$ μ., τελείωνε σε ημικυκλική ἀψίδα πρὸς Α., χορδῆς $2,50$ και βέλους $1,50$ μ. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας διατηρεῖται μαρμάρινος στυλοβάτης τέμπλου, που ἀνήκει πιθανῶς στο τέμπλο τῆς βασιλικῆς Β. Τὸ νότιο κλίτος, πλ. $2,20$ μ., καταλήγει ἐπίσης σε ημικυκλική ἀψίδα πρὸς Α., χορδῆς $1,10$ και βέλους $0,50$ μ. Ὁ νότιος ἐξωτερικὸς τοίχος ἔβαινε στο νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς Α. Τὸ βόρειο κλίτος δε διατηρεῖται σε ικανοποιητικὴ κατάσταση. Φαίνεται ὅτι ἦταν ἀντίστοιχο πρὸς τὸ νότιο. Ἡ ἀνατολικὴ τοῦ πλευρὰ κατέληγε σε ημικυκλική ἀψίδα, χορδῆς $1,10$ και βέλους $0,50$ μ. Ὁ βόρειος ἐξωτερικὸς τοίχος τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει αἰσθητὴ ἀπόκλιση και δεν εἶναι παράλληλος πρὸς τὸν ἀντίστοιχο νότιο (μῆκ. ἀνατ. εσωτ. πλευρὰς βορείου κλίτους $2,20$ και δυτικῆς $2,80$ μ.).

Δυτικὰ τῆς βασιλικῆς ὑπῆρχε νάρθηκας, διαστ. $10,75 \times 3,80$ μ., που ἐπικοινωνοῦσε με θύρες με τὰ πλάγια κλίτη και με τὸν ἔξω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ χώρο και τὰ διάφορα προσκτίσματα. Σε μεταγενέστερη οικοδομικὴ φάση ὁ νάρθηκας χωρίστηκε με τοίχους, πλ. $0,75$ μ., χτισμένους με ἀργολιθοδομή, σε τρεῖς χώρους, ἰσοπλατεῖς πρὸς τὰ κλίτη. Σε προέκταση τοῦ νάρθηκα πρὸς Ν. βρισκόταν τετράγωνο διαμέρισμα πλευρὰς $3,80$ μ., στὴ

4. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 39. Ι. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήνα 1976, σ. 129-130.

5. Ο τύπος «ὑπέρι» προέρχεται ἀπὸ τὴν πρόθεση ὑπέρ και περί.

6. ΑΒΜΕ ὁ.π., σ. 4. Εμμ. Κωνσταντινίδης, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου, Αθήνα 1968, σ. 33.

νότια εσωτερική πλευρά του οποίου υπάρχει διπλή, χτιστή εστία και στο δάπεδο χτιστός, ακάλυπτος αποχετευτικός αγωγός, με κατεύθυνση Β.-Ν.

Κατά την ανέγερση χωρίστηκε ο χώρος του νότιου κλίτους της βασιλικής Α σε δύο άνισα διαμερίσματα που χρησιμοποιούν ως προσκτίσματα της βασιλικής Β. Από αυτά το ανατολικό διαμέρισμα, διαστ. $4,85 \times 4$ μ., είχε μία θύρα στο μέσο της ανατολικής του πλευράς, πλ. 1 μ. Διατηρείται το μαρμάρινο κατώφλι της. Το δυτικό διαμέρισμα, διαστ. $10,60 \times 4$ μ., επικοινωνούσε με το νότιο κλίτος της δεύτερης βασιλικής με άνοιγμα, πλ. 1,20 μ. Διάφορα προσκτίσματα βρίσκονταν επίσης στη δυτική πλευρά του νάρθηκα.

Η βασιλική Β διατηρήθηκε με μικρές ανακαινίσεις μέχρι το 13ο αι., οπότε ερειλώθηκε και στη θέση της χτίστηκε ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, που κατέλαβε μόνο το χώρο του μεσαίου κλίτους και ο οποίος διατηρείται μέχρι σήμερα.

Στη νοτιοανατολική γωνία του Ιερού Βήματος του ναού της Παναγίας και κάτω από το δάπεδο, αποκαλύφθηκε κυκλική κατασκευή, η οποία χρησιμοποιείται ως αποθήκη. Πρόκειται για σκάμμα, διαμ. 0,50 και βάθ. 0,30 μ., στο οποίο είχαν αποθεθεί πήλινα όστρακα, μεταλλικά σκεύη και θραύσματα από γυάλινα αντικείμενα. Μετά τον καθαρισμό των οστράκων έγινε συγκόλληση ορισμένων, τα οποία απέδωσαν μεταξύ άλλων και τρεις λοπάδες με βάση, σχεδόν ημισφαιρικό κορμό και υπερυψωμένα χείλη. Το ύψος τους είναι 0,10 μ. περίπου και η διάμετρος του χείλους 0,20 μ. Πρόκειται πιθανώς για Άγια Ποτήρια, τα οποία χρησιμοποιούνταν κατά την τέλεση της Θείας Ευχαριστίας και που μετά τη θραύση τους τοποθετήθηκαν στον αποθήκη.

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών αποκαλύφθηκαν δεκάδες τάφων, σε διάφορα επίπεδα και προερχόμενοι από διάφορες εποχές. Πρόκειται για τάφους χωρίς ιδιαίτερη διαμόρφωση στις πλευρές, που καλύπτονται με μεγάλες πήλινες πλάκες και ονομάζονται καλυβίτες από το ιδιαίτρο σχήμα τους, για ορθογώνιους λακκοειδείς, οι πλευρές των οποίων είναι χτισμένες με αργολιθοδομή και καλύπτονται με εγχώριες, ορθογωνίου σχήματος, ασβεστολιθικές πλάκες και τέλος για απλές ταφές, με αδιαμόρφωτες πλευρές χωρίς καλυπτήριες πλάκες.

7. Γι' αυτό συνηγορούν τα εξής: α) Το ότι μετά την καταστροφή τους τοποθετήθηκαν στον αποθήκη, στο χώρο του Ιερού Βήματος και δίπλα από την Αγία Τράπεζα. β) Από το σχήμα του που μοιάζει με Άγια Ποτήρια βυζαντινών χρόνων, όπως εικονίζονται σε χειρόγραφα, τοιχογραφίες και φορητές εικόνες, ιδίως στην παράσταση του Μελισμού, του Μυστικού Δείπνου, της Κοινωνίας των Αποστόλων και του Γάμου στην Κανά. Πρβλ. L. Hadermann-Misguish, *Kurbinovo II, Bruxelles 1975*, εικ. 30.

Οι τάφοι κατά κανόνα είναι προσανατολισμένοι. Οι περισσότεροι δεν είχαν κτερίσματα· ο νεκρός θαβόταν χωρίς φέρετρο, τυλιγμένος σε λευκό σεντόνι. Σε πολύ λίγους τάφους αποκαλύφθηκαν κτερίσματα. Συνήθως πρόκειται για τάφους, όπου είχαν ενταφιαστεί γυναίκες, οι οποίες θάβονταν με τα κοσμήματά τους. Μεταξύ άλλων βρέθηκαν δαχτυλίδια, ψέλια, περιπάτα, όρμοι κ.ά. Αξιόλογο είναι περιπάτο από πρισματικού σχήματος σάρδιο και σσημένιο δέσιμο, με δακτύλιο ανάρτησης. Σε τάφο αποκαλύφθηκε επίσης τεμάχιο οπτοπλίνθου, πάνω στο οποίο είχε χαραχθεί η επιγραφή *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστοῦ)ς Νικᾶ*, που έχει αποτροπαϊκό χαρακτήρα.

Η ύπαρξη τόσων τάφων έξω και γύρω από το ναό της Παναγίας Μεσαναγρού, εξηγείται από το γεγονός ότι ο χώρος χρησιμοποιείται ως κοιμητήριο του οικισμού από την παλαιοχριστιανική εποχή, μέχρι και το 1950. Το στοιχείο αυτό, καθώς και οι διαδοχικές οικοδομικές φάσεις, τις οποίες εμφανίζει ο ναός, φανερώνουν ότι η ζωή στον οικισμό συνεχίστηκε χωρίς διακοπή από την παλαιοχριστιανική τουλάχιστον εποχή μέχρι σήμερα.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Ρακουνίδια - Αργυνώντα

Βορειότερα από τις Μυρτιές και σε απόσταση 16 χλμ. περίπου από την Ποθέα - Καλύμνου, βρίσκεται ο οικισμός Αργυνώντα. Πρόκειται για μικρό γεωργοκτηνοτροφικό οικισμό, που βρίσκεται στο μυχό φυσικού όρμου. Φαίνεται ότι κατά την αρχαιότητα υπήρχε οικισμός στην ίδια θέση και με την ίδια πιθανώς ονομασία. Λείψανα από αρχαία οικοδομήματα και όστρακα υπάρχουν μέσα και γύρω από τον οικισμό.

Στη βόρεια πλευρά του οικισμού, σε απόσταση 500 μ. περίπου, αριστερά του δρόμου Μυρτιές - Εμπορειό και σε απόσταση 30 μ. από αυτόν, στη θέση Ρακουνίδια και στο αγρόκτημα του Θ. Ζωγραφάκη, υπάρχουν λείψανα αρχαίων οικοδομημάτων.

Ύστερα από πληροφορίες των κατοίκων για διενέργεια λαθρανασκαφής, έγινε σύντομη δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στο σημείο όπου φαινόταν τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ.

Καθαρίστηκε ο τοίχος αυτός (α) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,50 μ. Το πλάτος του είναι 0,60 και το ύψος 1,05 μ. Είναι χτισμένος από αργολιθοδομή και ως συνδετικό υλικό έχει χρησιμοποιηθεί χώμα (λάσπη). Νότια του τοίχου (α) και σε απόσταση 3 μ. βαίνει δεύτερος τοίχος (β), παράλληλος προς τον (α). Ο τοίχος (β) αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,10 μ., το πλάτος του είναι 0,60 και το ύψος του 0,35 μ. Οι τοίχοι αυτοί αποτελούν τις πλευρές δωματίου ορθογωνίου κάτοψης, πλ. 3 μ., το μήκος του οποίου δεν είναι δυνατόν ακόμη να οριστεί ακριβώς.

Από το ανατολικό τμήμα του τοίχου (β) αρχίζει άλ-

λος τοίχος (γ), με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. 0,60 μ., ο οποίος αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,90 μ. Ο τοίχος αυτός ανήκει σε παρακείμενο βοηθητικό χώρο.

Ανατολικά του τοίχου (α) υπάρχει μεγάλων διαστάσεων λίθινος δόμος, διαστ. 0,75 × 0,75 × 0,54 μ., που προέρχεται από αρχαίο οικοδόμημα. Αντίστοιχος δόμος υπάρχει στη δυτική πλευρά του τοίχου (β), ώστε οι δύο δόμοι να σχηματίζουν είδος διαχωριστικού τοίχου, που αφήνουν άνοιγμα, πλ. 1,50 μ.

Νότια του τοίχου (α), σε βάθος 0,30 μ. και σε απόσταση 1,80 μ. από τη νότια παρειά του, βρέθηκαν τεμάχια από μελαμβαφές αγγείο, πιθανώς κύλικα. Σε βάθος 0,90 μ. επίσης βρέθηκε τμήμα από μικρό πήλινο ομοίωμα λέοντος. Διατηρείται η κεφαλή και τα μπροστινά πόδια του ζώου. Συνολ. ύψ. 0,08 και πλ. 0,02 μ. Στη βόρεια πλευρά του ίδιου τοίχου (α) βρέθηκε η βάση μικρού πήλινου αγγείου, με μαύρο γάνωμα στο εσωτερικό. Παχύ στρώμα από κεραμίδια και όστρακα αγγείων βρέθηκε στη βόρεια και νότια πλευρά του τοίχου (α) και σε βάθος 0,65-0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Από τα στοιχεία αυτά συνάγεται το συμπέρασμα ότι πρόκειται για αποθηκευτικό χώρο της ελληνιστικής εποχής, σχετικό πιθανώς με το παρακείμενο λιμάνι.

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Βασιλική Αγίου Βασιλείου (Πίν. 360 α-γ)

Στη νοτιοανατολική γωνία της τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Βασιλείου διατηρούνται τα θεμέλια προσκτίσματος, με αψίδα στην ανατολική πλευρά και δεύτερη, μικρότερη αψίδα, στη νότια πλευρά του. Πρόκειται πιθανώς για Μαρτύριο.

Ύστερα από δοκιμαστική τομή, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του προσκτίσματος διαπιστώθηκαν τα εξής: Στη βόρεια πλευρά του Μαρτυρίου δεν υπήρχε αψίδα αντίστοιχη μ' εκείνη της νότιας πλευράς. Εξωτερικά και σ' όλο το μήκος της βόρειας πλευράς βρέθηκε τοίχος από άλλο οικοδόμημα, παλιότερο του Μαρτυρίου. Επίσης αποκαλύφθηκε δάπεδο, που καλυπτόταν εν μέρει με πήλινες πλάκες, πάχ. 0,03 μ., και εν μέρει με λίθινες. Στο κέντρο περίπου του πλακόστρωτου χώρου βρέθηκαν τα λείψανα κατασκευής, πιθανώς σε σταυρικό σχέδιο, που θα μπορούσε να είναι παλαιοχριστιανική κολυμβήθρα βαπτιστηρίου (σωζ. βάθος 0,55 μ.). Επίσης, τμήμα μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού θωρακίου, διαστ. 0,32 × 0,25 και πάχ. 0,03-0,05 μ., με καρδιόσχημο φύλλο κισσού στην κύρια όψη. Αποκαλύφθηκαν ακόμα πολυάριθμα τεμάχια από γυάλινα αντικείμενα.

Πρόκειται προφανώς για λείψανα κατασκευών, που προέρχονται από οικοδομική φάση, αρχαιότερη εκεί-

νης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η τοιχοποιία της οποίας διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση κατά το μεγαλύτερο μέρος της.

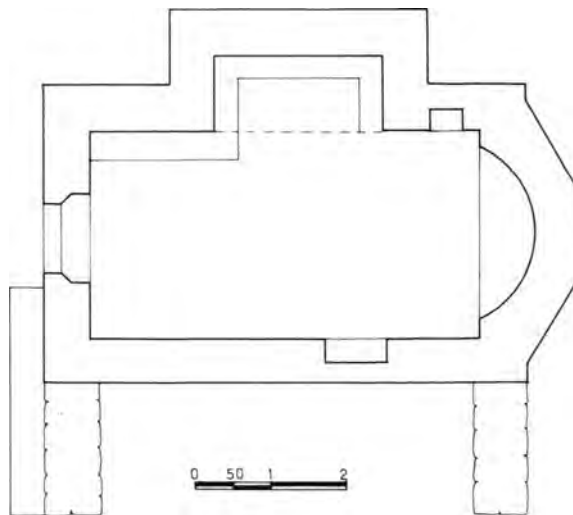
ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

Ρόδος

Παναγία Πλατανιώτισσα στον Αίθωνα Αρχαγγέλου (Σχέδ. 3)

Δυτικά του οικισμού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου στην εύφορη κοιλάδα του Αίθωνα, βρίσκεται το ναύδριο της Παναγίας Πλατανιώτισσας, χτισμένο στη θέση παλιότερου ναού. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, εσωτ. διαστ. 5,20 × 2,45 μ., με αψίδα, χορδής 1,82 μ., στην ανατολική πλευρά, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική. Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς υπάρχει είδος περυγίου, διαστ. 2,20 × 1 μ., που φαίνεται να είναι μεταγενέστερη προσθήκη. Στο μέσο της νότιας πλευράς ανοίγεται στο πάχος του τοίχου τυφλό αψίδωμα. Στη δυτική πλευρά υπάρχει η είσοδος.

Ύστερα από εργασίες, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχογραφιών στο εσωτερικό του ναού: Βόρειος τοίχος: Στο τύμπανο της βόρειας πλευράς εικονίζονται οι Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (Πίν. 361 α). Φέρουν

Σχέδ. 3. Ρόδος. Κάτοψη της Παναγίας Πλατανιώτισσας στον Αίθωνα Αρχαγγέλου.

ακτινωτά στέμματα και διάλιθα, πολυτελή ενδύματα. Στην ανατολική πλευρά του εικονίζεται η Παναγία, στον τύπο της Οδηγήτριας. Κάτω από την παράσταση υπάρχει και δεύτερο, αρχαιότερο στρώμα. Νότιος τοίχος: στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος του νότιου τοίχου εικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ ολόσωμος ένθρονος (Πίν. 361 β). Στην άντυγα του τόξου υπάρχει διακοσμητικό.

Μεταξύ άλλων διατηρούνται και τα εξής αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τον αρχαιότερο ναό.

1. Μαρμάρινο επίθημα αμφικιονίσκου, εντοιχισμένο αριστερά της εισόδου του ναού, 2. Κατώφλιο από φαιό μάρμαρο, 3. Διάφορα άλλα μέλη από φαιό μάρμαρο.

Λά ρ δ ο ς

Παναγία Καθολική

Ανατολικά του οικισμού, σε απόσταση 1.500 μ. περίπου, αριστερά της οδού Ρόδου - Κατταβιάς, βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Καθολικής. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, εσωτ. διαστ. 6,67 × 3,67 μ., που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται μεγάλη ημικυκλική αψίδα. Όλος ο ανατολικός τοίχος βρίσκεται κάτω από τη στάθμη του εδάφους, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του βόρειου τοίχου. Όπως είναι γνωστό ο ναός χτίστηκε στη θέση του Ιερού Βήματος μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁸. Στο εσωτερικό της εκκλησίας διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών 13ου αι., άριστης ποιότητας. Στην αψίδα παριστάνεται η Δέηση (Τρίμορφο), η Κοινωνία των Αποστόλων, κάτω έξι συλλειτουργούντες Ιεράρχες με πολυσταύρια φελόνια και ωμοφόρια και στο μέσο ο Μελισμός.

Στο ανατολικό μέτωπο παριστάνεται το « Άγιον Μανδήλιον». Περιμετρικά του τόξου της αψίδας υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή με μαύρο χρώμα σε βάθος λευκό, ύψος γραμμάτων 0,15 μ., που σε μεταγραφή έχει εξής: + *Κ(ύρι)ε ηγάπησας ευπρέπ[ειαν οίκου Σου] και τόπον σκυνώματος δώξ[εις] Σου*. Στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, στο τύμπανο τυφλού αφιδώματος εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη, βρεφοκρατούσα, που περιβάλλεται από δύο μορφές με φωτοστέφανο. Επάνω αριστερά υπάρχει η μεγαλογράμματη επιγραφή (ύψος γραμμάτων 0,025 μ.), που σε μεταγραφή έχει ως εξής: [*Παναγία*] ή *Καθολική*. Κάτω δεξιά η επιγραφή: *Δείσις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Νικολάου κ(αι) τῆς συζύγου αὐτοῦ Αἰκατερίνης, ἔτ(ους). ΑΨ... (17...)*.

Στο βόρειο τοίχο, στο τύμπανο του τυφλού αφιδώματος εικονίζεται ο Άγιος Νικήτας έφιππος. Στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου παριστάνεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, με το επεισόδιο του Ιερωνία.

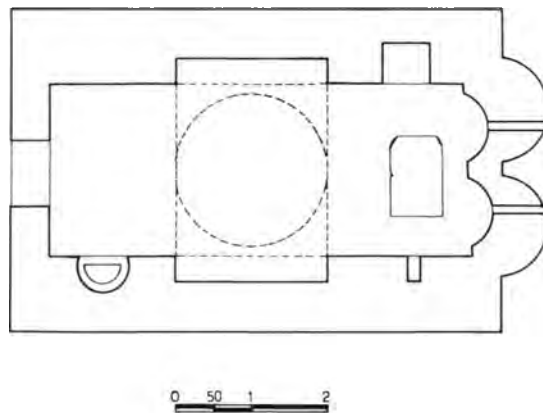
Πεύκοι Λίνδου

Άγιος Ιωάννης ο Μερογλίτης (Σχ έδ. 4· Πίν. 362 α)

Ανατολικά του μικρού παράλιου οικισμού Πεύκοι και δεξιά της οδού Λίνδου-Πεύκοι, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Μερογλίτη, διαστ. 5,41 × 2,13 μ., δίκωχος⁹ σταυροειδής εγγεγραμμένος με τρούλο. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμεύει αρχαία ενεπίγραφη βάση σε σχήμα ορθογωνίου.

Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Το αρχαιότερο χρονολογείται στο 13ο αι. και το νεότερο στο 16ο-17ο αι. Οι τοιχογραφίες του νεότερου στρώματος είναι οι εξής.

Ιερό Βήμα. Στη βόρεια κόγχη εικονίζονται ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος και ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, στη νότια πιθανώς ο άγιος Βασίλειος και άλλος αδιάγνωστος ιεράρχης. Στην καμάρα της ανατολικής κεραίας του σταυρού εικονίζεται η Ανάληψη του Χριστού. Βόρειος τοίχος. Εικονίζονται οι άγιοι: Στέφανος ο Πρωτομάρτυρας και Ρωμανός ο Μελωδός. Νότιος τοί-

Σχ έδ. 4. Ρόδος. Πεύκοι Λίνδου. Κάτοψη του ναού του Αγίου Ιωάννη του Μερογλίτη.

8. ΑΒΜΕ ό.π., σ. 28-30. Π. Λαζαρίδης, Συμβολή στη μελέτη των παλαιοχριστιανικών μνημείων Δωδεκανήσου, Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Α' Θεσσαλονίκη 1955, σ. 243.

9. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκωχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήνα 1976, σ. 70.

χος. Οι άγιοι: Νικόλαος, Ελευθέριος και Λαυρέντιος. Κυρίως ναός. Στον τρούλο, ο Παντοκράτορας και οι προφήτες. Στα σφαιρικά τρίγωνα οι ευαγγελιστές. Νότια κεραία. Στο τύμπανο ο Άρχων Μιχαήλ. Δεξιά στην παράσταση υπάρχει η μεγαλογράμματη επιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Χατζημιχαήλ*. Στην κάμαρα της ίδιας κεραίας εικονίζονται τέσσερις άγιες γυναίκες και η αγία Θέκλα. Δυτική κεραία. Στην καμάρα η Σταύρωση του Χριστού και η Κοίμηση της Θεοτόκου. Νότιος τοίχος. Η αγία Αικατερίνη, ο άγιος Προκόπιος και η Ζωοδόχος Πηγή. Βόρειος τοίχος. Ο άγιος Γεώργιος έφιππος, με την επιγραφή *ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης*. Η παράσταση προέρχεται από το αρχαιότερο στρώμα. Βόρεια κεραία. Στο τύμπανο ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος ως ένσαρκος άγγελος. Αριστερά και στη μέση υπάρχει η επιγραφή: *Δέησις τοῦ(ου)..... Λιορεΐση*. Στην καμάρα κεραίας οι μορφές τεσσάρων αγίων γυναικών. Δυτικός τοίχος. Πάνω από την είσοδο υπάρχει η παράσταση της Φιλοξενίας του Αβραάμ. Δεξιά και αριστερά της ολόσωμοι, αδιάγνωστοι άγιοι.

Άγιος Νικόλαος Μαρτισών (Σχ έδ. 5· Πίν. 362 β - 363 α)

Νοτιοδυτικά του οικισμού και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου είναι το ναύδριο του Αγίου Νικολάου, μονόχωρο κτίσμα, εσωτ. διαστ. 3,90 × 2,75 μ., με ημικυκλική αψίδα. Καλύπτεται με χτιστή, ημικυλινδρική οροφή και κεραμίδια. Στο μέσο της δυτικής πλευράς η είσοδος. Ο ναός έχει χτιστεί πιθανώς στη θέση αρχαιότερου κτίσματος. Έχουν χρησιμοποιηθεί παλιότερα αρχιτεκτονικά μέλη ως οικοδομικό υλικό.

Στο εσωτερικό της εκκλησίας υπάρχουν τοιχογραφίες του έτους 1434-1435, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή, τις οποίες φιλοτέχνησε ο ζωγράφος Αλέξιος.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα έχει ως εξής:

Ιερό Βήμα. Στο τεταρτοσφαιρίο εικονίζεται η Δέηση, κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο μέρος της. Στον ημικυλινδρο διατηρούνται μόνον οι δύο ακραίοι από τους τέσσερις συλλειτουργούντες Ιεράρχες. Κάτω από τους Ιεράρχες διατηρούνται ελάχιστα λείψανα αρχαιότερου στρώματος τοιχογραφιών, που παρίστανε επίσης συλλειτουργούντες Ιεράρχες, με πολυσταύρια φελόνια. Στο βόρειο τοίχο και πάνω από την Πρόθεση εικονίζεται η Θυσία του Αβραάμ με την επιγραφή: *Η ΘΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΒΡΑΑΜ*. Στην κόγχη της Πρόθεσης σταυρός πάνω σε βάση και εκατέρωθεν συντομογραφίες επιγραφών όπως: *Ἰησοῦς Χριστός Ν(ι)κ(ᾱ),/ Φ(ᾱς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾱσι),/ Χ(ριστός) Χ(ᾱριν) Χ(ριστιανοῖς) Χ(αρίζεται)*. Κάτω από την Πρόθεση υπάρχει απομίμηση ποδέας. Στο νότιο τοίχο του Ιερού ο άγιος Τρύφων και κάτω κόσμημα σε απομίμηση ποδέας. Κυρίως ναός. Η εσωτερική επιφάνεια της καμάρας χωρίζεται σε οκτώ

διάχωρα, με ισάριθμες παραστάσεις από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου, και συγκεκριμένα. 1. Ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου: ο Αρχάγγελος Γαβριήλ σε κίνηση, προς τα δεξιά. Δεξιά η Παναγία καθισμένη σε ξύλινο θρόνο. Στο βάθος οικοδομήματα με δίρριχτη στέγη και αετωματική πρόσοψη. 2. Η Γέννηση του Χριστού: στο μέσον εικονίζεται η Θεοτόκος ανακεκλιμένη διαγωνίως. Πίσω της ο Ιησούς Χριστός, βρέφος, σπαργανωμένο και κείμενο στη φάνη. Κάτω αριστερά ο Ιωσήφ και δεξιά το λουτρό του βρέφους. Δεξιά στο μέσο ο Ευαγγελισμός των Ποιμένων. Επάνω εικονίζονται άγγελοι. 3. Η Βάπτισμα του Χριστού. 4. Η Μεταμόρφωση. 5. Η Βαϊφόρος. 6. Η Σταύρωση του Χριστού: παρουσιάζει λιτότητα και αυστηρότητα. 7. Η Ανάσταση. 8. Η Ανάληψη του Χριστού. Στο κλειδί της καμάρας εικονίζονται σε οκτώ στηθάρια, πιθανώς προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Εικονίζεται ολόσωμος, σε υπερφυσικές διαστάσεις, ο Άρχων Μιχαήλ. Στη συνέχεια ο χώρος χωρίζεται σε δύο ζώνες. Στην πάνω ζώνη, σε τέσσερα στηθάρια, η αγία Αικατερίνη (;), δύο αδιάγνωστες μορφές και η αγία Μαρίνα. Στην κάτω ζώνη τρεις στρατιωτικοί άγιοι, ολόσωμος ο άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης, όχι έφιππος, ο άγιος Δημήτριος και ο άγιος Θεόδωρος.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). Στην πάνω ζώνη υπάρχει η κτητορική επιγραφή σε ορθογώνιο πλαίσιο (0,66 × 0,51 μ.) (ύψος γραμμάτων 0,03-0,04 μ.):

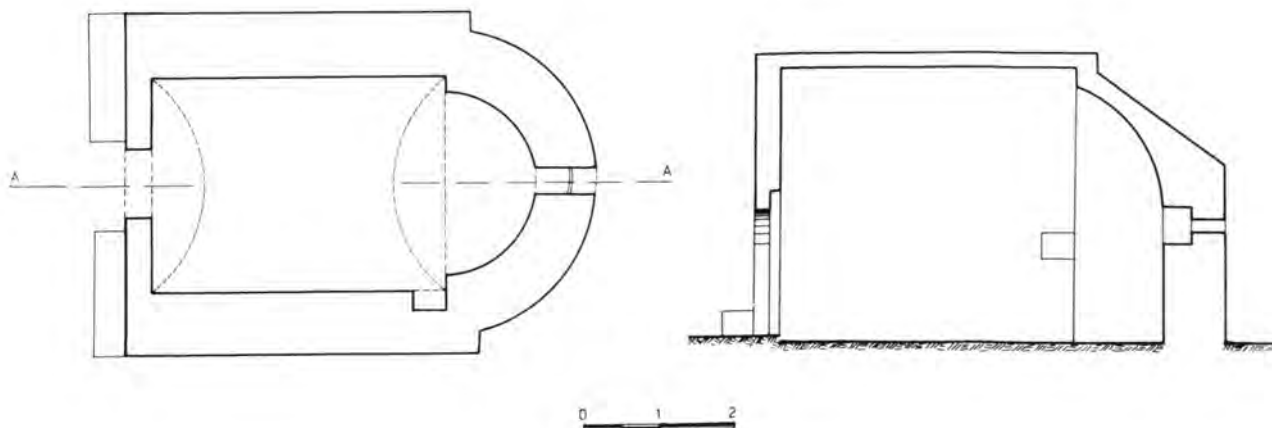
Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων κ(αι) ἡστορήθη ὁ Θεῖος κ(αι) πάν / σεπτος ναός τοῦ δόσιου π(ατ)ρ(ός) ἡμῶν κ(αι) θαυματουργοῦ Νικολάου / Μύρων τῆς Λικῆ(ας). Διά κόπου κ(αι) ἐξόδου τῶν φι/λοχρίστου λαοῦ τοῦ χορίου τοῦ Μαρτιζᾶ ὑπέρ ψυχικῆς αὐτῶν σοτηρίας κ(αι) αἰωνίων ἀγαθῶν και ἀπο/λαύσεων, ἔτους ϠϠΜΓ

Ἀλέξιος, ἁμαρτωλός, τάχα και ζουγράφος.

Ὡς έτος αἰσιογράφησης του ναοῦ αναγράφεται το 6943 από κτίσεως κόσμου, ήτοι 1334-5 μ.Χ. Ο μήνας και η Ινδικτιώνα είναι εξίτηλα.

Ανατολικά της κτητορικής επιγραφής εικονίζονται σε στηθάρια τρεις άγιοι: ο άγιος Σάββας, ο άγιος Αντώνιος και ο άγιος Ιωάννης ο Καλυβίτης (;). Στην κάτω ζώνη του βόρειου τοίχου ολόσωμοι οι άγιοι: Μάμας, ο Μέγας Βασίλειος, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και ο Γρηγόριος ο Θεολόγος. Ανατολικότερα ολόσωμος, σε υπερφυσικές διαστάσεις, ο Πάτρων του ναοῦ άγιος Νικόλαος, που προέρχεται από τα μέσα του 18ου αι. Κάτω αριστερά είναι η επιγραφή: *1763, Δέησις Κωνσταντίνου*. Δυτικός τοίχος. Στο πάνω τμήμα η Κοίμηση της Θεοτόκου. Κάτω ο απόστολος Πέτρος, νότια της εισόδου, και ο απόστολος Παῦλος βόρεια.

Ο κυρίως άξονας του ναοῦ εμφανίζει απόκλιση 10° προς ΒΑ.

Σχέδ. 5. Ρόδος. Κάτοψη και τομή του ναού του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά.

Κυρονιάτης στο Μυρτώνα Μαριτσών (Πίν. 363 β-γ)

Νοτιοανατολικά του οικισμού Μαριτσά, σε απόσταση 5 χλμ. περίπου στην περιοχή Μυρτώνας και στις υπώρειες δασώδους λόφου, βρίσκονται λείψανα χριστιανικών ναών, που ανήκουν σε διάφορες οικοδομικές περιόδους. Στη θέση αυτή χτίστηκε αρχικά μία παλαιοχριστιανική βασιλική τρίκλιτη. Το μεσαίο κλίτος έφερε στην ανατολική πλευρά μεγάλη ημικυκλική αψίδα. Δυτικά της βασιλικής υπήρχε ορθογώνιος νάρθηκας.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής χτίστηκε στην ίδια θέση μικρότερος ναός, που κι αυτός ερειπώθηκε και στα ερείπια του χτίστηκε τρίτος κατά σειρά ναός. Ήταν μονόχωρος με χτιστή ημικυλινδρική στέγη. Στο εσωτερικό έφερε τοιχογραφίες. Λείψανά τους διατηρούνται στη νότια πλευρά.

Η ονομασία «Κυρονιάτης» προέρχεται πιθανώς από τα ονόματα των αγίων Κύρου και Ιωάννου¹⁰, στους οποίους φαίνεται ότι ήταν αφιερωμένος αρχικά ο ναός. Η ονομασία διασώθηκε από την προφορική παράδοση.

Στο χώρο διατηρούνται πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται από τη βασιλική:

10. Πρόκειται για τους αγίους Αναργύρους Κύρο και Ιωάννη. Φαίνεται ότι ήταν σπουδαίο κέντρο λατρείας, που δεχόταν μεγάλο αριθμό προσκυνητών που έφεραν μαζί τους διάφορα αφιερώματα. Η συνήθεια αυτή διατηρείται μέχρι σήμερα μεταξύ των κατοίκων της περιοχής.

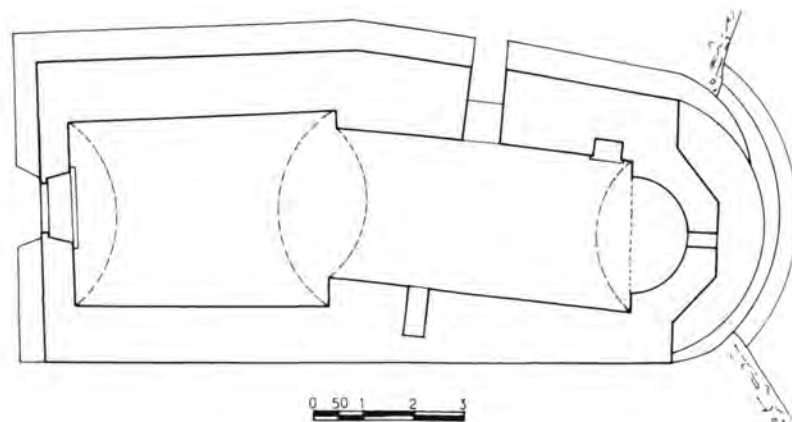
Τμήμα από κορμό κυλινδρικού, αρράβδωτου κίονα, αποτμήματα κιονοκράνων, με διάτρητη τεχνική, διδυμοί διαχωριστικοί κιονίσκοι παραθύρων, τμήμα από την πλευρά παλαιοχριστιανικού άμβωνα, τμήματα διαχωριστικών θωρακίων, τμήματα πεσσίσκων τετράγωνης διατομής.

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στο Παραδείσι (Σχέδ. 6· Πίν. 364 α)

Νοτιοανατολικά του σημερινού οικισμού βρίσκονται τα λείψανα του μεσαιωνικού. Διατηρούνται ερειπωμένες οικίες και τέσσερις ναοί, του Αγίου Μερκουρίου, της Αγίας Αναστασίας, της Υπαπαντής και του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου¹¹ είναι μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 11,25 × 2,95/3,25 μ. που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η ανατολική πλευρά περατούται σε μία ημικυκλική αψίδα, χορδής 2,15 μ. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,90 μ. Πιθανώς είναι χτισμένος στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της οποίας βρίσκονται στο χώρο αυτό. Ο ναός προέρχεται τουλάχιστον από δύο διαφορετικές περιόδους. Στην αρχή ήταν μεγαλύτερος, αργότερα ερειπώθηκε και χτίστηκε μικρότερος, διατηρήθηκαν όμως

11. ABME ό.π., σ. 214.

Σχέδ. 6. Παραδείσι Ρόδου. Κάτοψη του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

τμήματα από τους τοίχους του παλιότερου ναού. Η τελευταία σε ευρεία έκταση, ανακαίνιση έγινε στο β' μισό του 17ου αι., ενώ η προγενέστερη οικοδομική φάση είναι πιθανώς του 13ου-14ου αι. Το δυτικό μισό του ναού προέρχεται από την παλαιότερη περίοδο.

Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες επίσης από δύο διαφορετικές περιόδους.

Πρώτη φάση: 13ου-14ου αι.

Από την πρώτη φάση του μνημείου προέρχονται οι τοιχογραφίες που σώζονται στο δυτικό μισό του βόρειου και νότιου τοίχου του ναού και άλλες που καλύπτονται από τις νεότερες. Οι αρχαιότερες τοιχογραφίες διακρίνονται για τις μεγάλες διαστάσεις των διαχώρων, τη λιτή σύνθεση και τη μνημειώδη έκφραση.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Άνω ζώνη: 1. λείψανα από πολυπρόσωπη σύνθεση, 2. λείψανα παράστασης, στο κάτω μέρος της οποίας εικονίζεται δράκοντας (Άγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος). Κάτω ζώνη: 3. η Βάπτιση του Χριστού, 4. οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος ολόσωμοι, 5. άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος σε δύο στρώματα (το παλαιότερο ίσως του 12ου αι.), 6. έφιππος άγιος.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). 1. Αγία, σε δύο στρώματα 2. Κτητορική παράσταση, σε δύο στρώματα επίσης. Αριστερά εικονίζεται δέντρο και δεξιά ολόσωμη γυναίκα, από την αμφίεση της οποίας φαίνεται ότι πρόκειται για μοναχή (;) Πάνω αριστερά η μεγαλογράμματη επιγραφή, διαστ. 0,14 × 0,095 μ.

*Ἐκμηθή ηῖ/ δούλη τοῦ Θεοῦ/ Ἐφημήα ιστ' Σε-
πεμβρίου.*

Πάνω δεξιά υπάρχει η επιγραφή (0,17 × 0,09 μ.):

Ἐκμηθή ὁ/δούλος τοῦ Θεοῦ-----

3. Ανατολικά της προηγούμενης παράστασης εικονίζεται άγιος αδιάγνωστος. 4. Λείψανα παράστασης. 5. Η Παναγία ένθρονος βρεφοκρατούσα σε δύο στρώματα.

Δεύτερη φάση: του έτους 1686.

Ιερό: Στο τεταρτοσφαιριο της αψίδας η Δέηση. Κάτω από την παράσταση υπάρχει σε μία λωρίδα μεγαλογράμματη ημιεξίτηλη επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,045/0,05 μ.) από την οποία διατηρούνται τα εξής:

[---- ή] μῶν βῆμα τῆς Τραπέζης κ[-----].

Στην αψίδα εικονίζονται έξι συλλειτουργούντες ιεράρχες (από Β. προς Ν.): άγιος Ιεράρχης, αδιάγνωστος, με κλειστό κώδικα, άγιος Σπυρίδων, με ανεπτυγμένο ειλητάριο, ενεπίγραφο με το κείμενο: *Ἐξαιρέτως τῆς Παναγίας----*, άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος, με ανοιχτό κώδικα, όπου το κείμενο: *Καὶ ποιήσον τὸν μὲν ἄρτον τοῦτον---*, Μέγας Βασίλειος, με κώδικα: *Ὅπως ὑπὸ τοῦ κράτους Σου---*, άγιος ιεράρχης, αδιάγνωστος, με ανεπτυγμένο ειλητάριο και άγιος ιεράρχης, αδιάγνωστος, με κλειστό κώδικα. Βόρειος τοίχος. Πάνω εικονίζεται η Θυσία του Αβραάμ. Κάτω και στη θέση της Προθέσεως η Ἄκρα Ταπείνωσις. Μεταξύ τους υπάρχουν δίπτυχα, με ημιεξίτηλα ονόματα όπου διακρίνονται: *Μορφίνης, [-----] οὔσας, Ἰω(άννου), [----] μα ἀνα(γνώστου), Μιχαήλ, Γεωργίου-----* Νότιος τοίχος. Ολόσωμος ο άγιος Σίλβεστρος Πάπας Ρώμης. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας η Ανάληψη του Χριστού.

Κυρίως ναός. Η εσωτερική επιφάνεια της χτιστής ημικυλινδρικής στέγης χωρίζεται σε δέκα έξι διάχωρα, στα οποία εικονίζονται ισάριθμες παραστάσεις από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Το Γενέσιον, τα Εισόδια και ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, η Γέννηση του Χριστού, η Υπαπαντή, η Βάπτιση, ο εν Κανά γάμος, η

Έγερση του Λαζάρου, η Βαϊφόρος, ο Μυστικός Δείπνος, ο Νιπτήρας, η Σταύρωση, η Ανάσταση, η κάθοδος του Χριστού στον Άδη, η Ψηλάφιση του Θωμά, η Πεντηκοστή, ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος με το μαθητή του Πρόχορο, ως πάτρωνας του ναού.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Εικονίζονται ολόσωμοι οι: άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Απόστολος Πέτρος, Απόστολος Παύλος, Απόστολος Ανδρέας, Ευαγγελιστής Λουκάς, άγιος Νικόλαος, άγιος Σάββας, άγιος Αντώνιος, άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, αγία Παρασκευή (σε δύο στρώματα). Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). άγιος Θεόδωρος ο Τήρων, άγιος Δημήτριος, και άγιος Γεώργιος, έφιπποι.

Επάνω από το μικρό παράθυρο της βόρειας πλευράς υπάρχει μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή. Ύψ. γραμμ. 0,02 μ.:

+ Άνιστορήθη ό Θεός κ(αι) Πάνσεπτος/
ναός του Άγίου ένδόξου άποστόλου κ(αι) εύ/αγγελισ-
του Ιωάννου του Θεολόγου διά/ χειρός καμ(ου) του
ταπινού κ(αι) άμαθη Μανου/ήλ ίε(ρέως) κ(αι) Σακελλί-
ον(ος) Ρόδου. Διά έξόδου [των]/ Εύσεβων Χριστιανών.
Υπάρχον επίτροπος/ Κωνσταντ(ίνος) ό-----, χορίον
όνομαζό/μενον [----- έτει σωτηρίω] + ,ΑΧΠΞ'
(1686)¹²

Ταξιάρχης στα Προφύλια (Σχ έδ. 7)

Ανατολικά του χωριού και δεξιά του δρόμου Ρόδος- Προφύλια, βρίσκεται μικρό μονόχωρο ναύδριο, εσωτ. διαστ. 5,80 × 2,70 μ., με χτιστή ημικυλινδρική στέγη και κοίλα κεραμίδια. Το δάπεδο καλύπτεται με χοχλάκι. Στην ανατολική πλευρά ανοίγεται ημικυκλική αψίδα. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες.

Ιερό. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας εικονίζεται η Δέηση. Στην κόγχη τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες οι άγιοι: 1. Αθανάσιος, 2. Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Κρατεί ειλητάριο με την ευχή: Ό Θε(ός) ό/ Θε(ός) ήμων,/ ό τον ου/ράνιον,/ άρτον. 3. Βασίλειος. Κρατεί ειλητάριο με την ευχή: Κ(ύρι)ε ό Θε(ός)/ ήμων, ου/τό κράτος/άνηκ/[α]στον. 4. Γρηγόριος ο Θεολόγος. Κρατεί ειλητάριο με την ευχή: Κ(ύρι)ε οίκ/τίρμον/ Και έλε/ήμον.

Στο μέσο της αψίδας είναι η παράσταση του Μελισμού. Στο μέτωπο του ανατολικού τοίχου το Άγιο Μανδήλιο. Στο βόρειο τμήμα του ανατολικού τοίχου επάνω από την Πρόθεση υπάρχει η κτητορική επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,04-0,05 μ.): [+ Άνιστ[ο]ρύθη/[ό να]ός του Άρχαγγέλου/[Μι]χαήλ Έτους/[Α] ΧΙΖ' Μην[ι]/[Αύγου]στο, ιέ (1617).

Στο βόρειο τοίχο του Ιερού εικονίζεται: επάνω η Θυσία του Αβραάμ. Ο Άγγελος φέρει ειλητάριο με την επιγραφή: Άβραάμ./ Άβραάμ./ μη έπιβά/λις την/ μάχεραν/ επί τόπε/δάριον/ ήδου ό κ/[ύρι]ος. Κάτω: άγιος διάκονος πιθανώς ο Πρωτομάρτυρας Στέφανος. Στο άνοιγμα της Πρόθεσης σταυρός με την επιγραφή: Ι(η-σοϋ)ς Χ(ριστό)ς Νικά.

Στο νότιο τοίχο του Ιερού αδιάγνωστος ιεράρχης.

Κυρίως ναός. Στην καμάρα εικονίζονται επτά σκηνές από το Δωδεκάορτο: Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Γέννηση του Χριστού, Βάπτισμα, Μεταμόρφωση, Σταύρωση, Ανάσταση, Κάθοδος του Χριστού στον Άδη και Ανάληψη.

Από έλλειψη χώρου έγινε σύντμηση των σκηνών του Δωδεκαόρτου και εικονίσθηκαν οι σπουδαιότερες παραστάσεις.

Στο κλειδί της καμάρας σε ρομβοειδή πλαίσια τέσσερα πρόσωπα της Π. Διαθήκης, μεταξύ τους ο Δαβίδ και ο Σολομών.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Το Γενέσιον της Θεοτόκου. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, έφιπποι, άγιος Αντώνιος, άρχων Μιχαήλ Ταξιάρχης. Κάτω από τον Ταξιάρχη η επιγραφή: Φριξον ψ[υχή]/μου τά όρόμ[ενα]. Δυτικός τοίχος. Πάνω από την είσοδο εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, ως συνήθως.

Οι τοιχογραφίες είναι λαϊκότροπες, των αρχών 18ου αι. και δείχνουν αγάπη προς τη λεπτομέρεια και το ρεαλισμό.

Παναγία Παρμενιώτισσα Ψίνθου (Σχ έδ. 8· Πίν. 364 β-γ)

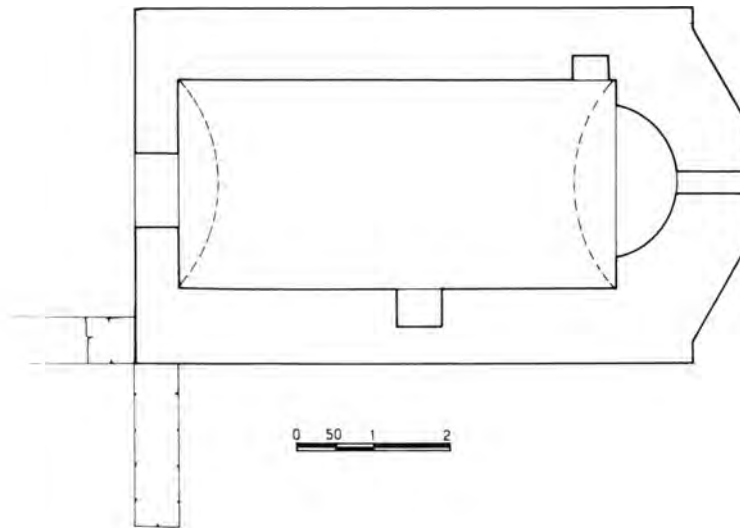
Νότια της Ψίνθου, σε απόσταση 4 χλμ. περίπου βρίσκεται ο ναός της Παναγίας Παρμενιώτισας, μονόχωρος, εσωτ. διαστ. 5,22 × 3,52 μ., με χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Ο ναός χτίστηκε στη θέση παλιότερου ναού, λείψανα των τοίχων του οποίου διατηρούνται στο γύρω χώρο, καθώς και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Πιθανώς στη θέση αυτή ήταν παλαιοχριστιανική βασιλική. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,90 μ. Δεύτερη θύρα φαίνεται να υπήρχε και στη νότια πλευρά του ναού, η οποία όμως αργότερα μετατράπηκε σε παράθυρο.

Το εσωτερικό του ναού καλύπτεται με τοιχογραφίες καλής τέχνης και μέτριας διατήρησης (φθορές από την υγρασία και άλατα).

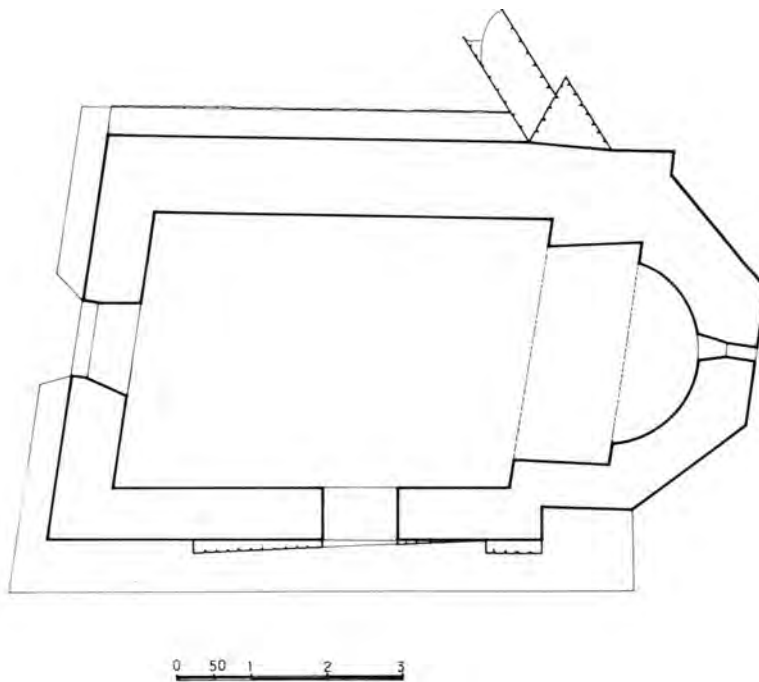
Ιερό. Ελάχιστα λείψανα διατηρούνται στο βόρειο και νότιο τοίχο του.

Κυρίως ναός. Η επιφάνεια της ημικυλινδρικής οροφής χωρίζεται σε δεκάεξι διάχωρα, στα οποία εικονίζονται παραστάσεις από τη ζωή του Χριστού (Δωδεκάορτο), κατά χρονολογική σειρά (αρχίζουν με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου και τελειώνουν με την Ανάληψη

12. Ό.π.

Σχέδ. 7. Προφύλια Ρόδου. Κάτοψη του ναού του Ταξιάρχη.

Σχέδ. 8. Ψίνθος Ρόδου. Κάτοψη του ναού της Παναγίας Παρμενιώτισσας.

του Χριστού): Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, Γέννηση του Χριστού, Υπαπαντή, Βάπτιση, Μεταμόρφωση, Ανάσταση Λαζάρου, Βαϊφόρος, Μυστικός Δείπνος, Εμπαιγμός, Ο Ιησούς προ του Αρχιερέως, Σταύρωση, Αποκαθήλωση, Ανάσταση, Κάθοδος του Χριστού στον Άδη, Ψηλάφηση του Θωμά, Πεντηκοστή και Ανάλυση.

Στο κλειδί της καμάρας λωρίδα με διακοσμητικό και παραστάσεις προφητών που κρατούν ανεπτυγμένα, ενεπίγραφα ειλητάρια.

Νότιος τοίχος (από Α προς Δ.). Εικονίζεται ο Ταξιάρχης Μιχαήλ, ο οποίος τιμάται ιδιαίτερα στη Δωδεκάνησο. Πάνω από το παράθυρο υπάρχει η κτητορική επιγραφή. Είναι μεγαλογράμματη (ύψ. γραμμάτων 0,03/0,035 μ.), με γράμματα μελανά σε λευκό βάθος: *Ἄνοι-κοδομήθη κ(αι) ἀνιστορήθη ὁ Θεῖος/ κ(αι) πάνσεπτος ναὸς τῆς Ὑπε/ρενδόξου κ(αι) αἰ [παρθένου Δε] σποῖ-νης ἡμῶν Θεοτόκου----- δὲ τῆς Παρμενωιτη[σ]σης, διὰ/ κόπου κ(αι) συνδρομῆς τῶν-----/-----ν-----/-----ἔ[τους]-----.*

Δυτικά του παραθύρου εικονίζονται οι άγιοι: Νικόλαος, Αντώνιος, Κοσμάς, Δαμιανός και Παντελεήμων. Πάνω από αυτούς στηθάρια αγίων. Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). Εικονίζονται οι άγιοι Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος, οι τρεις Ιεράρχες και η μικρή Δέηση. Πάνω από τις παραστάσεις αυτές διάφοροι άγιοι: σε στηθάρια. Δυτικός τοίχος. Πάνω από την είσοδο μνημειώδης παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου, εν μέρει κατεστραμμένη. Νότια της εισόδου οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, βόρεια ο άγιος Ονούφριος και αδιάγνωστος άγιος. Πάνω από αυτούς στηθάρια με παραστάσεις αγίων. Στην παράσταση της Αποκαθήλωσης, που εικονίζεται στο δυτικό άκρο του νότιου μισού της καμάρας, υπάρχει μεγαλογράμματη επιγραφή (ύψ. γραμμάτων 0,04 μ.): *Τι δακρῦεις θάπτουσα Χ(ριστόν), πάλη λαβοῦσα τῆς χαρᾶς τὰς ἐγγύας/ τῷ θανάτῳ. Ἄι-δης κλαιέτω, σὺ δὲ τρίταν/ τὸ σὸν υἱὸν ἐκδέχου.*

Οι τοιχογραφίες πιθανώς χρονολογούνται στο 14ο-15ο αϊ.

Αρχιτεκτονικά μέλη: ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας χρησιμεύει κορμός αρχαίου, μαρμάρινου περιρρανήτριου, με γλυφές. Άλλα μέλη: κυλινδρικός βωμός από λευκό μάρμαρο με βουκράνια και γιρλάντες ρωμαϊκών χρόνων, απόστημα μαρμάρινου πεσσίσκου με ανάγλυφο διάκοσμο (σε ρόμβο ισοσκελής σταυρός), απόστημα φαιού μαρμάρου, στο οποίο υπάρχει ανισοσκελής σταυρός, με πεπλατυσμένες τις κεραίες στα άκρα και επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου από φαιό μάρμαρο.

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Άγιος Παντελεήμων

Βόρεια του οικισμού και σε απόσταση 80 μ. περίπου

από την παλιοχριστιανική βασιλική της Παλαιοπαναγιάς, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Παντελεήμονος. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα. Στο εσωτερικό υπήρχαν τοιχογραφίες, που έχουν καλυφθεί από επιχρίσματα. Ελάχιστα τμήματα διατηρούνται. Στη νότια πλευρά λείψανα πιθανώς από τις παραστάσεις της Υπαπαντής του Χριστού και των Εισοδίων της Θεοτόκου. Στη βόρεια πλευρά η Βάπτιση και η Σταύρωση. Πρόκειται για τοιχογραφίες μέτριας τέχνης, μεταβυζαντινής εποχής.

Ο ναός έχει χτιστεί στη θέση παλιότερου ναού, από τον οποίο διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Έμπολας Ταξιάρχης (Σχ.δ. 9· Πίν. 365 α-γ· 366 α-β)

Βόρεια του οικισμού και σε μικρή απόσταση, στις υπώρειες του παρακειμένου όρους, βρίσκεται ο ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ, μονόχωρος, εσωτ. διαστ. 7,20 × 2,65 μ., με καμάρα. Ο ναός αυτός έχει χτιστεί στη νοτιοανατολική γωνία μεγάλης τρίκλιτης παλιοχριστιανικής βασιλικής.

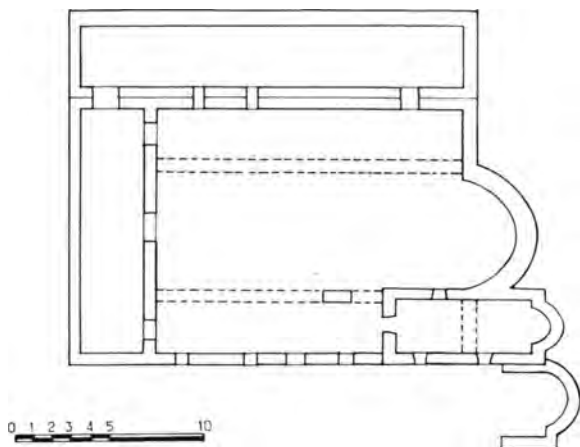
Από τη βασιλική διατηρείται η τοιχοποιία σε αρκετό ύψος. Οι τοίχοι είναι με δόμους, που προέρχονται από αρχαιότερα κτίρια της περιοχής. Το κυρίως σώμα της βασιλικής, εσωτ. διαστ. 16 × 12,70 μ., χωριζόταν με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο, πλ. 6,15 μ., με ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά, χορδής 5,45 και βέλους 2,30 μ. Τα πλάγια κλίτη έχουν πλάτος 2,60 μ. φαίνεται δε ότι καλύπτονταν με χτιστή, ημικυλινδρική στέγη. Πιθανώς ολόκληρη η βασιλική είχε χτιστές καμάρες, κατά τα ανατολικά πρότυπα, όπως φαίνεται και από το μεγάλο πάχος των τοίχων. Δυτικά υπάρχει νάρθηκας, διαστ. 12,70 × 3,50 μ.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της βασιλικής υπάρχει επίμηκες πρόσκτισμα, διαστ. 20,10 × 3,10 μ., το οποίο καλυπτόταν με χτιστή ημικυλινδρική στέγη, όπως φαίνεται από τις γενέσεις των τόξων που διατηρούνται. Το πρόσκτισμα δεν είναι σύγχρονο με τη βασιλική. Ο βόρειος τοίχος διατρύπεται από παράθυρα, τα οποία εντοιχίστηκαν μετά την ανέγερση του προσκτίσματος.

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της παλιοχριστιανικής βασιλικής και μετά την ερείπωσή της, χτίστηκε ο ναός του Ταξιάρχη. Από τα λείψανα τοίχων και αψίδας που διατηρούνται στη νότια πλευρά του ναού, συνάγεται ότι στη θέση αυτή, ήταν παλιότερα ναός, πιθανώς αρχαιότερος του Ταξιάρχη και νεότερος της βασιλικής. Η βασιλική φαίνεται ότι ιδρύθηκε στη θέση αρχαίου ιερού.

Ο ναός του Ταξιάρχη φέρει στο εσωτερικό τοιχογραφίες, που κατά το μεγαλύτερο μέρος καλύπτονται από επιχρίσματα.

Ιερό. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας παριστάνονται

Σχέδ. 9. Κάλυμνος. Έμπολας στο Βαθύ.
Κάτοψη του ναού του Ταξιάρχη.

τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες. Κυρίως ναός. Στο ανατολικό ήμισυ της καμάρας σκηνές από το Δωδεκάορτο: Γέννηση του Χριστού, Βαϊφόρος, Σταύρωση και Ανάσταση (Κάθοδος του Χριστού στον Άδη). Νότιος τοίχος. Εικονίζεται ο άγιος Νικόλαος και αδιάγνωστος όσιος. Βόρειος τοίχος. Ο Ταξιάρχης Μιχαήλ και άγιος διάκονος.

Οι τοιχογραφίες είναι παλιές του 14ου-15ου αι. Οι παραστάσεις του τεταρτοσφαιρίου και της κόγχης της αφίδας φαίνονται μεταβυζαντινής εποχής, πιθανώς του 17ου αι.

Παναγία η Καλλιώτισσα

Νοτιοδυτικά του Βαθέος και δίπλα σε πηγή, υπάρχει το ναύδριο της Παναγίας Καλλιώτισσας. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, με χτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια. Βρίσκεται στη θέση παλιότερου ναού, πιθανώς παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Μέσα και έξω από το ναό διατηρούνται πολυάριθμα μαρμάρια, αρχιτεκτονικά μέλη, παλαιοχριστιανικής εποχής. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν τοιχογραφίες, πιθανώς του 13ου αι.

Ιερό. Στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας η Θεοτόκος βρεφοκρατούσα, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας περιβάλλεται από δύο αγγέλους. Νότιος τοίχος Ιερού. Η Γέννηση του Χριστού και σε δύο στηθάρια ισάριθμοι άγιοι.

Κυρίως ναός. Νότιος τοίχος. Πάνω εικονίζεται η Υ-

παπαντή, στο μέσο δύο στηθάρια αγίων και κάτω ο Χριστός ολόσωμος, ένθρονος, κρατώντας ανοικτό κώδικα ευαγγελίου στο αριστερό χέρι του και ευλογώντας με το δεξιό. Βόρειος τοίχος. Πάνω η Σταύρωση, στο μέσο δύο στηθάρια αγίων και κάτω η Θεοτόκος, βρεφοκρατούσα, στον τύπο της Οδηγήτριας.

Γύρω από το ναό της Παναγίας διακρίνονται λείψανα από την τοιχοποιία του αρχαιότερου ναού.

Παναγία η Χωστή (Πίν. 366 γ)

Στη νότια πλευρά του οικισμού του Βαθέος, βρίσκεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, γνωστός ως Παναγία η Χωστή. Πρόκειται για μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με χτιστή καμάρα με ημικυκλική αφίδα Ιερού.

Ο ναός έχει χτιστεί στη θέση αρχαιότερου ναού, πιθανώς παλαιοχριστιανικής βασιλικής, λείψανα του οποίου διατηρούνται. Επίσης υπάρχουν γύρω από το ναό πολλά μαρμάρια, αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής.

Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες σε δύο στρώματα. Ιερό. Στο τεταρτοσφαιρίο της αφίδας η Θεοτόκος ένθρονος, βρεφοκρατούσα, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, περιβάλλεται από δύο αγγέλους.

Κυρίως ναός. Η καμάρα χωρίζεται σε διάχωρα με σκηνές από το Δωδεκάορτο. Στο νότιο ήμισυ. Η Σταύρωση του Χριστού, η Γέννηση και η Βάπτιση. Στο βόρειο ήμισυ. Η Μεταμόρφωση, η Υπαπαντή και η Ανάσταση (Κάθοδος του Χριστού στον Άδη).

Ενδιαφέρον από εικονογραφικής πλευράς είναι ότι οι σκηνές από τον κύκλο του Δωδεκάορτου δεν είναι πλήρεις και δεν ακολουθούν μια ορισμένη σειρά, όπως συνήθως. Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν για την παλαιότητα των τοιχογραφιών (πιθανώς 13ου αι.). Νότιος τοίχος. Εικονίζεται: η φιλοξενία του Αβραάμ, η Θεοτόκος, ο άγιος Γεώργιος, ολόσωμος (όχι έφιππος), η αγία Ειρήνη (:), αγία αδιάγνωστη. Βόρειος τοίχος. Στο πάνω τμήμα τα Εισόδια της Θεοτόκου και κάτω η Κοίμηση της Θεοτόκου.

Χώρα

Κοίμηση Θεοτόκου (Παναγία Τσικουδών)

Στον οικισμό της Χώρας-Καλύμνου βρίσκεται ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, γνωστός ως Παναγία των Τσικουδών. Έχει ορθογώνια κάτοψη και χωρίζεται με κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη, τα οποία καλύπτονται με καμάρες. Στο κέντρο του ναού υψώνεται ημισφαιρικός τρούλος, ενώ στη δυτική πλευρά υπάρχει γυναικωνίτης. Κάθε κιονοστοιχία έχει τέσσερις κίονες, που προέρχονται ίσως από την παλαιοχριστιανική βασιλική «Χριστός Ιερουσαλήμ».

Στη διάρκεια επισκευών του ναού αποκαλύφθηκαν στην Πρόθεση τέσσερα μαρμάρινα τεμάχια αρχαίου γείσου, με ανάγλυφο διάκοσμο (ελικοειδής βλαστός και τετράφυλλα). Στην αψίδα του Ιερού αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχογραφιών.

Ο ναός έχει αξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο. Πάνω από την Ωραία Πύλη υπάρχει η χρονολογία 1805. Από τις δεσποτικές εικόνες ενδιαφέρον παρουσίαζει η εικόνα της Θεοτόκου, διαστ. 1,06 × 0,82 μ. Εικονίζεται η Παναγία ένθρονη, βρεφοκρατούσα. Κάτω υπάρχει η επιγραφή: *Δέησις τῶν δούλων..... τῶν ἐπιτελούντων τὴν εἰκόνα/ταύτην. ΑΩ´ (1800), Χεῖρ Δημητρίου Κρητός.*

ΛΕΡΟΣ

Βασιλική Αγίας Βαρβάρας στην Αγία Μαρίνα (Πίν. 367 α-β)

Στον οικισμό της Αγίας Μαρίας Λέρου και στις υπώρειες του λόφου, στην κορυφή του οποίου υπάρχει το Κάστρο, βρίσκεται το νεότερο ναύδριο της Αγίας Βαρβάρας, που έχει χτιστεί στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Η βασιλική φαίνεται ότι ήταν τρίκλιτη. Το μεσαίο κλίτος λήγει σε ημικυκλική αψίδα ανατολικά στην οποία περικλείεται ημικυκλικό σύνθρονο. Τούτο αποτελείται από μαρμάρινα εδώλια, τοποθετημένα σε ομόκεντρα ημικύκλια και απαρτίζεται από παλιά αρχιτεκτονικά μέλη. Διατηρούνται τέσσερις σειρές εδωλίων, φαίνεται όμως ότι αρχικά υπήρχαν συνολικά επτά σειρές. Στο μέσο του συνθρόνου υπάρχει βάση, στην οποία στηρίζεται ο επισκοπικός θρόνος. Νότια της κεντρικής αψίδας υπάρχει δεύτερη στην οποία φαίνεται να απέληγε το νότιο κλίτος της βασιλικής. Στην αψίδα αυτή περικλείεται χτιστό πεζούλι, κατασκευασμένο από μάρμαρο. Στη βόρεια άκρη του υπάρχει ανάγλυφος, ισοσκελής σταυρός, που περικλείεται σε ρόμβο (Πίν. 367 β). Το δάπεδο της βασιλικής είχε πολύχρωμα ψηφιδωτά, καλής ποιότητας. Λείψανά τους διατηρούνται σε ορισμένα σημεία και φαίνονται να συνεχίζονται κάτω από το έδαφος. Στο χώρο της βασιλικής υπάρχουν και διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, που προέρχονται απ' αυτήν.

Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίων Σαράντα στην Αλίντα

Δυτικά του ναού των Αγίων Σαράντα βρίσκεται εκτεταμένο παλαιοχριστιανικό δάπεδο που καλύπτεται με πολύχρωμα ψηφιδωτά, με διάφορα γεωμετρικά σχέδια συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν ρόδακες κ.ά. Μέσα σε δέλτο με λαβή (*tabula ansata*) υπάρχει η μεγαλογράμματη επιγραφή: *Κ(ύρι)ε μνήσθητι τοῦ δούλου σου Εὐτυχίου*¹³.

Πρόκειται για παλαιοχριστιανική βασιλική στο ανατολικό τμήμα της οποίας υπάρχει ο νεότερος ναός των Αγίων Σαράντα. Διακρίνεται μεγάλη ημικυκλική αψίδα, που είναι πίσω και κάτω από την αψίδα του ναού των Αγίων Σαράντα.

Άγιος Νικόλαος στη Συκιά

Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναύδριο. Μέσα και γύρω από αυτό διατηρούνται πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία συνάγεται ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου χτίστηκε στη θέση αρχαιότερου ναού, πιθανώς παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Μεταξύ άλλων υπάρχουν: μαρμάρινο ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα, το οποίο χρησιμεύει ως βάση της Πρόθεσης, διαχωριστικός αμφικιονίσκος από παράθυρο παλαιοχριστιανικού ναού, μαρμάρινος κυλινδρικός, αρράβδωτος κίονας και άλλος από γρανίτη.

Άγιοι Απόστολοι στην Καμάρα

Μικρό μονόχωρο ναύδριο, πιθανώς στη θέση αρχαιότερου ναού (στο χώρο πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη).

Στο εσωτερικό του διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας ήταν η Θεοτόκος Πλατυτέρα. Πιθανώς κάτω από τα επιχρίσματα υπάρχουν και άλλες τοιχογραφίες.

ΣΥΜΗ

Άγιος Δημήτριος στο Χωριό

Μονόχωρος ναός, που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και κεραμίδια. Στο εσωτερικό τοιχογραφίες των μέσων του 18ου αι., μέτριας τέχνης που έχουν μερικώς επιζωγραφηθεί. Υπάρχει ξυλόγλυπτο τέμπλο, μέτριας τέχνης. Στα Βημόθυρα ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου, με χρονολογία 1841.

Άγιος Ιωάννης «Τσαγκριάς» στο Βουνό (Πίν. 368 α-β)

Μονόχωρο ναύδριο, εξωτ. διαστ. 5,25 × 3,60 μ., που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και λίθινες πλάκες. Στο εσωτερικό του ναού υπάρχουν παλιές τοιχογραφίες, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έχει επιχρισθεί, εκτός από ορισμένες στην καμάρα.

Στο νότιο μισό της καμάρας διατηρείται η παράσταση της Βαϊοφόρου, καθώς και λείψανα από μία άλλη αδιάγνωστη παράσταση. Στο βόρειο μισό της καμάρας

13. Στ. Πελεκανίδης, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδας, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 83.

και από Δ. προς Α. διατηρούνται οι εξής παραστάσεις: α) Η Μεταμόρφωση του Χριστού: διακρίνεται στο μέσο ο Χριστός και εκατέρωθεν ο Μωϋσής και ο Ηλίας. Στο κάτω μέρος της παράστασης εικονίζονται οι τρεις απόστολοι, που βλέπουν τα γινόμενα έκθαμβοι. β) Η Προδοσία. Στο μέσο εικονίζεται ο Χριστός τον οποίο ασπάζεται ο Ιούδας, αριστερά παρίσταται ο όχλος και κάτω αριστερά ο Πέτρος. γ) Ο λίθος. Μπροστά από το κενό μνημείο εικονίζονται, αριστερά δύο γυναίκες και δεξιά άγγελος.

Πρόκειται για τοιχογραφίες, οι οποίες μπορούν να αναχθούν στο 14ο-15ο αι.

Άρχων Μιχαήλ Καϊλιώτης στο Βουνό

Μικρό μονόχωρο ναύδριο, εσωτ. διαστ. 5,60 × 3,87 μ., που καλύπτεται με χτιστή καμάρα και λίθινες πλάκες. Η καμάρα φαίνεται ότι κατέπεσε στο παρελθόν και ξαναχτίστηκε. Από λείψανα τοιχογραφιών που διακρίνονται κάτω από τα επιχρίσματα φαίνεται ότι ο ναός είχε παλιότερα στο εσωτερικό τοιχογραφίες, πιθανώς του 12ου-13ου αι.

Παναγία η Καμπιώτισσα στο Βουνό (Πίν. 368 γ)

Πρόκειται για συγκρότημα οικοδομημάτων, που αποτελείται από τρία ναύδρια, αυλή, κελιά, φούρνο κ.ά. Τα ναύδρια είναι της Κοίμησης της Θεοτόκου, του Αγίου Σάββα (νότια του ναού της Κοίμησης) και της Αγίας Βαρβάρας (βόρεια της Κοίμησης).

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Μονόχωρος ναός, εξωτ. διαστ. 7,45 × 4,68, ο οποίος καλύπτεται με χτιστή καμάρα και πλάκες από εγχώριο σχιστόλιθο. Στην ανατολική πλευρά καταλήγει σε αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμεύει παλιός ενεπίγραφος λίθος. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με είδος μαρμαροθετήματος, το οποίο αποτελείται από τεμάχια λευκού πορολίθου και χοχλάκια. Έχει ξυλόγλυπτο τέμπλο καλής τέχνης, όπου υπάρχουν οι εξής εικόνες, του τέλους του 19ου αι.:

1. Χριστός Παντοκράτωρ (διαστ. 0,85 × 0,49 μ.). Εικονίζεται από την οσφύ και πάνω, ευλογεί με τη δεξιά και κρατεί ανοιχτό Ευαγγέλιο με την αριστερά, με το κείμενο: *Δεῦτε πρός με πάντες*

2. Θεοτόκος Οδηγήτρια (διαστ. 0,86 × 0,49 μ.). Πάνω αριστερά η επιγραφή: *Μή(τη)ρ Θεοῦ, Ἡ Κιρία Καμπιώτισσα*. Κάτω αριστερά η επιγραφή: *Δέησις τ(ῶ)ν δούλων Σου Γεωργίου Παπαμεγαλούδη*. 3. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,85 × 0,48 μ.). Συνηθισμένος εικονογραφικός τύπος, με το επεισόδιο του Ιεφωνία.

Ναός Αγίου Σάββα

Μικρός μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 4,83 × 2,68 μ., με χτιστή καμάρα. Στο τέμπλο υπάρχει εικόνα της Θε-

οτόκου, διαστ. 0,69 × 0,55 μ., όπου δεξιά και στο μέσο η επιγραφή: *Ἀφιέρωμα Ζωοπηγῆς 1903*. Έξω από το ναύδριο και στο δυτικό τμήμα του βορείου τοίχου έχει εντοιχιστεί επιγραφή: *Μιλιά Ρά(π)τη, 1887*.

Ναός Αγίας Βαρβάρας

Μικρός μονόχωρος ναός, εσωτ. διαστ. 5,10 × 2,15 μ., με χτιστή καμάρα. Έχει ξύλινο τέμπλο νεότερο.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μανδράκι

Παλαιοχριστιανική βασιλική στο Νεκροταφείο

Στο ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁴ έχει χτιστεί ο ναός του Αγίου Νικολάου, ενώ στο ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους είναι χτισμένο το ναύδριο του Αγίου Αθανασίου.

Η βασιλική ήταν τρίκλιτη και είχε στη δυτική πλευρά νάρθηκα. Το μεσαίο κλίτος καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, η τοιχοποιία της οποίας διατηρείται σε μεγάλο ύψος. Διατηρείται σε καλή κατάσταση τμήμα από το ψηφιδωτό δάπεδο του μεσαίου κλίτους, στο οποίο υπάρχει ζώνη με ζώα και αγκυλωτούς σταυρούς, ενώ στα διάχωρα υπάρχουν συμπλεκόμενοι κύκλοι¹⁵.

Κήποι, Άγιος Κωνσταντίνος

Μέσα στον οικισμό υπάρχει ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου, ο οποίος βρίσκεται σχεδόν ολόκληρος κάτω από το έδαφος και έχει χτιστεί στη θέση του Ιερού παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁶. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναύδριο, εσωτ. διαστ. 4,75 × 2,99 μ., με χτιστή καμάρα.

Στο ανατολικό τμήμα του ναυδρίου διατηρούνται τέσσερις βαθμίδες από το ημικυκλικό σύνθρονο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία φαίνεται ότι ήταν μεγάλη και με πλούσιο ανάγλυφο διάκοσμο. Στο ναό διατηρούνται πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, τα οποία προέρχονται από τη βασιλική όπως: κυλινδρικός, αρράβδωτος κίονας, σωζ. ύψ. 1,54, διάμ. 0,40 μ., που προέρχεται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής, επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου, κυλινδρικός, αρράβδωτος κίονας, ο οποίος φέρει στη ράχη ανάγλυφο σταυρό, με πεπλατισμένες κεραίες, σωζ. ύψ. 1,20, διαμ. 0,40 μ., επίθημα παλαιοχριστιανι-

14. Π. Λαζαρίδης, ό.π., σ. 239.

15. Στ. Πελεκανίδης, ό.π., σ. 85.

16. Ό.π.

κού κιονοκράνου που έχει τοποθετηθεί επάνω σε ρωμαϊκό βωμό και χρησιμεύει ως Αγία Τράπεζα.

Κήποι, Πανορμίτης

Δυτικά του Αγίου Κωνσταντίνου βρίσκεται ο ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ του Πανορμίτη, σχεδόν κάτω από το έδαφος, με χτιστή ημικυλινδρική στέγη, που ενισχύεται με δύο σφενδόνια. Ο ναός του Πανορμίτη έχει χτιστεί επίσης στο χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, όπως και ο Άγιος Κωνσταντίνος. Μέσα και έξω από το ναό υπάρχουν πολυάριθμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη. Έπικρανο παραστάδας, διαστ. $1,69 \times 0,52 \times 0,24$ μ. Κοσμεύεται με ανάγλυφο σταυρό με πεπλατυσμένες κεραίες, επίκρανο διαχωριστικού αμφικιονίσκου, ύψ. $0,35$ μ., διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου, διαστ. $1,52 \times 0,50 \times 0,20$ μ., παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο, που προέρχεται πιθανώς από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής, ύψ. $0,42$, διάμ. βάσης $0,40$ μ., βάση κίονος μετά πλίνθου, διαστ. $0,60 \times 0,60 \times 0,45$ μ., κορμός κυλινδρικού αρράβδωτου κίονα, ύψ. $0,50$, διάμ. $0,40$ μ., που χρησιμεύει ως στήριγμα της Αγίας Τράπεζας, διαχωριστικός αμφικιονίσκος παραθύρου, διαστ. $1,62 \times 0,50 \times 0,030$ μ., επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου, επίκρανο παραστάδος, διαστ. $1,58 \times 0,52 \times 0,23$ μ., με ανάγλυφο σταυρό, οι κεραίες του οποίου είναι πεπλατυσμένες (φαίνεται ότι τόσο αυτό, όσο και το πρώτο αποτελούσαν επίκρανα εκατέρωθεν του τριβήλου το οποίο οδηγούσε από το νάρθηκα στον κυρίως ναό), παλαιοχριστιανικό κορινθιακό κιονόκρανο με φύλλα ακάνθου, διαμ. κίονα $0,40$ μ., κιονόκρανο, όμοιο με το προηγούμενο. Και τα δύο προέρχονται από τις κιονοστοιχίες της βασιλικής.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Από το Σεπτέμβριο του 1979 μετατέθηκαν στην Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών αναλαμβάνοντας τη διεύθυνσή της, με τη συνεργασία της συναδέλφου Εφόρου Φ. Δροσογιάννη. Στην Εφορεία υπηρέτουσαν η Βασ. Κολόμβα, έμπειρη στην καταγραφή και στην οργάνωση του αρχείου και ο Δ. Ακρίβος, που εκτός από άλλα καθήκοντα άρχισε στο διάστημα του 1980, να ασχολείται συστηματικά με τη φωτογράφιση των αρχαίων. Στην αρχή του 1980 η Εφορεία απέκτησε λογίστρια, την Ελ. Φαγά. Από τον Αύγουστο του 1980 το προσωπικό συμπληρώθηκε με την Αλίκη Δραγώνα - Λατσούδη, Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων που ανέλαβε και την οργάνωση ενός ολοκληρωμένου φωτογραφικού αρχείου.

Το 1980 η δραστηριότητα της Εφορείας συνεχίστηκε με τη σύνταξη καταλόγων για τα παλιά και τα νέα αποκτήματα· επίσης έγινε έλεγχος στις νέες αγορές των αρχαιοπωλείων αλλά και γενικοί έλεγχοι σε ορισμένες περιπτώσεις. Έγιναν ακόμα κατάλογοι και γνωματεύσεις για αρχαία και βυζαντινά αντικείμενα που εισήχθησαν από το εξωτερικό καθώς και για άλλα που κατασχέθηκαν.

Ειδικότερα έγινε η καταγραφή και φωτογράφιση των αντικειμένων σε ιδιωτικές Συλλογές (συλλέκτες και κάτοχους). Ο συνολικός αριθμός αυτών που καταγράφηκαν είναι 2012 αρχαία, 543 εικόνες και 174 νομίσματα (σε συνεργασία με το Νομισματικό Μουσείο).

Από τα αρχαία που καταγράφηκαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γεωμετρικά αγγεία της κ. Καλούδη (πρώην Συλλογή Μουστάκα)¹, τα κυπριακά της Τ. Μιλιέξ-Γκρίτση, η συλλογή των κληρονόμων Β. Φαληρέα, ορισμένα νέα αποκτήματα του αρχαιοπωλείου Ομ. Ρούσσου κτλ.

Δωρήθηκαν: α) στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ένας πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος (α' τέταρτο 7ου αι. π.Χ.), ύψ. 0,06 μ., με παράσταση μάχης (Πίν. 369 β-γ) από το αρχαιοπωλείο Δημητρήση, β) στο Νομισματικό Μουσείο 92 χάλκινα μακεδονικά νομίσματα ρωμαϊκά από το συλλέκτη Π. Πρωτονοτάριο και 109 νομίσματα

μαζί με ένα δαχτυλιόλιθο από τον κάτοχο Στέφ. Κουμανούδη, γ) στο Επιγραφικό Μουσείο μια ενεπίγραφη στήλη από τον ίδιο κάτοχο.

Αγοράστηκαν μετά από εισηγήσεις της Εφορείας: α) από τον κάτοχο Σωτ. Τσανή μία χάλκινη γεωμετρική πόρπη, πλ. 0,125, ύψ. 0,085 μ., β) από το αρχαιοπωλείο της Μάρθας Καφουλάκη ένα ατρακτόσχημο μυκηναϊκό ρυτό, ύψ. 0,188 μ., με διακόσμηση τρέχουσας σπείρας² (Πίν. 369 α) και ένας υστεροαρχαϊκός λύχνος, με τόπο προέλευσης, σύμφωνα με τη δήλωση, τη Βοιωτία³, γ) από το αρχαιοπωλείο της Στυλ. Πατρικιάδου δύο χάλκινα ενεπίγραφα στεφάνια γάμου, βυζαντινών χρόνων, που κατατέθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο.

Τέλος έγινε η απογραφή των αρχαίων και εικόνων που υπήρχαν στο αρχαιοπωλείο «Μαρτίνου» (μετά το θάνατο του Γ. Μαρτίνου), έγινε λεπτομερής έλεγχος περίπου 1500 αρχαίων και καθορισμός της χρηματικής αξίας τους.

Από τη συλλογή των κληρονόμων Β. Φαληρέα, που σχηματίστηκε μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της προέρχεται από τη Βοιωτία (ίσως από το νεκροταφείο της αρχαίας Ακραιφίας⁴) αξιομνημόνευτα είναι τα παρακάτω αρχαία που είναι ενδεικτικά για τη Συλλογή:

Χειροποίητα σανιδόμορφα αρχαϊκά ειδώλια, πτηνόμορφα με γραμμική⁵ ή ανθεμωτή διακόσμησή⁶. Α' μισό του αι. π.Χ. (Πίν. 370 α).

Ειδώλια πεπλοφόρων όρθιων γυναικείων μορφών με

2. Το ιδιόρρυθμο αυτό σχήμα ρυτού (διαμ. χείλους εσωτ. 0,07 μ., εξωτ. 0,078 μ., διαμ. κοιλιάς 0,128 μ.) ανήκει στην ΥΕ ΙΙΙ Β (περίοδο σύμφωνα με τη χρονολόγηση του R.B. Koehl, *The Functions of Aegean Bronze Age Rhyta*, σ. 179 κ.ε., πίν. 1, σ. 180, *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age*, 1981, *Proceedings of the 1st International Symposium at the Swedish Institute in Athens*, 12-13 May 1980. Την πληροφορία οφείλω στη συνάδελφο φίλη Αικ. Δημακοπούλου, την οποία ευχαριστώ θερμά και από εδώ.

3. Οι αριθμοί ευρετηρίου του Εθνικού Μουσείου είναι: της χάλκινης πόρπης X 20252, του μυκηναϊκού ρυτού 11309, του πρωτοκορινθιακού αρυβάλλου 21434.

4. Βλ. ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 12 κ.ε., πίν.Θ κ.ε., ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 119, υποσημ. 3, όπου αναφέρεται και η ως τότε σχετική βιβλιογραφία.

5. Βλ. ΑΑΑ Χ (1977), σ. 281, εικ. 12, σ. 272, υποσημ. 20 και Το κεραμεικόν εργαστήριο της Ακραιφίας, 1980 (στο εξής: «Κεραμεικό εργαστήριο»), πίν. 3,6 και 5,3, σ. 103,5 και 116,21. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 121, Πίν. 93 α-β. Επίσης R.A. Higgins, *Greek Terracottas*, 1967, σ. 46,4. Η ταινία με τα εναλλασσόμενα όρθια και αντίστροφα διάγραμμα τρίγωνα είναι από τα συνηθέστερα θέματα στη βοιωτική αγγειογραφία της εποχής, βλ. Κεραμεικό εργαστήριο, εικ. 2,20 και σ. 23.

6. Μία μακρινή σχέση είναι δυνατόν να διακρίνει κανείς στα ανθήματα των δύο ειδωλίων του Πίν. 370 α και αυτών του τύπου Γ, Κεραμεικό εργαστήριο, εικ. 7 και πίν. 11, 1. 3α, 12.1, 13.4-6.

1. ΑΜ 69/70 (1954/55), σ. 153-158. Τελικά το 1984 τα τρία αυτά αγγεία αγοράστηκαν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και σήμερα φυλάγονται προσωρινά στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μήλου, ώσπου να τελειώσει το κτίριο της Αρχαιολογικής Συλλογής της Κιμώλου.

ψηλό πόλο (Πίν. 370 β), 5ου αι. π.Χ.⁷, αλλά και άλλα νεότερα σε ποικίλες στάσεις· επίσης ειδώλια ηθοποιών, Διονύσου κτλ.

Ειδώλια κυρίως αλόγων, πετεινών και διαφόρων άλλων ζώων, όπως πιθήκων που οκλάζουν κτλ.⁸. Όλα του 6ου αι. π.Χ.

Από τα αγγεία μεγάλος είναι ο αριθμός των κορινθιακών σφαιρικών αρυβάλλων συχνά με τετράφυλλα κοσμήματα⁹, επίσης κορινθιακών κωθώνων¹⁰, αλλά κυρίως μιας σειράς ιδιόμορφων βοιωτικών αρχαϊκών σκύφων με κωμαστές και ανδρικές ή γυναικείες προτομές να αναδύονται από το έδαφος κάτω από τις λαβές (Πίν. 371 α-β). Επίσης πολυάριθμοι είναι οι αρχαϊκοί μελανόμορφοι αττικοί σκύφοι και οι συγγενικές σκυφοειδείς κύλικες (Πίν. 371 γ) όπως και τα μελαμβαφή αγγεία, αττικά ή εγχώριες απομιμήσεις, διαφόρων σχημάτων που εκτείνονται στην περίοδο από τα αρχαϊκά ως τα ελληνιστικά χρόνια (Πίν. 372 α). Τέλος θα πρέπει να μνημονευθεί ιδιαίτερα η ύπαρξη αρκετών ερυθρόμορφων αγγείων του β' μισού του 5ου αι. π.Χ., όπως η πυξίδα του Πίν. 371 γ και οι κάνθαροι (Πίν. 372 β-γ) ενώ ο κρατηρίσκος του Πίν. 373 α φαίνεται λίγο νεότερος¹¹. Σύγχρονοι με τους ερυθρόμορφους είναι επίσης οι κάνθαροι με τη λευκή επίθετη φυλλόσχημη διακόσμηση (Πίν. 373 β), ενώ ο κωδωνόσχημος κρατήρας με κλάδο μυρτιάς αποτελεί παράδειγμα της κεραμικής των μέσων περίπου του 4ου αι. π.Χ.¹² και ο καδίσκος του Πίν. 373 γ του τέλους του ίδιου αιώνα και ίσως των αρχών του επόμενου¹³.

Από τη συλλογή του αρχαιοπωλείου Ομ. Ρούσου κα-

ταγράφηκαν αρκετά νέα αποκτήματα, τα περισσότερα με τόπο προέλευσης τη Βοιωτία. Ενδεικτικά αναφέρονται: αττικοί μελανόμορφοι αρχαϊκοί σκύφοι με παραστάσεις κωμαστών¹⁴ (Πίν. 374 α-β), σανιδόμορφα καθιστά ειδώλια του β' μισού του 6ου αι. π.Χ.¹⁵, μελανόμορφες λήκυθοι με λαιμό τύπου καπνοδόχου ή απλό, με τη συνηθισμένη παράσταση του θερίππου και της στραμμένης προς αυτό καθιστής γυναικείας μορφής στο άκρο δεξιά· η τεχνοτροπία και η προχειρότητα στο σχέδιο οδηγούν στον κύκλο του ζωγράφου του Αίμονα¹⁶ (αρχές 5ου αι. π.Χ.).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σειρά των ληκύθων αυτής της συλλογής για το στοιχείο της καθιστής γυναικείας μορφής που εξαιτίας της μεγάλης εξάπλωσης του θέματος και της μηχανικής επανάληψής του, χάνει κάθε σχέση με το σχήμα που αρχικά υποτίθεται ότι παρίστανε και γίνεται ένα απλό ακαθόριστο σχήμα.

Από τα γυάλινα αγγεία αξιοσημείωτα είναι τα ληκύθια (Πίν. 374 γ). Τα δύο σωληνωτά από υπόλευκο γυαλί έχουν ύψος 0,175 και 0,147 μ., το μεσαίο διπλό σωληνωτό με την υπερυψωμένη τοξωτή λαβή, από χοντρό πράσινο γυαλί έχει ύψος 0,164 μ. Και τα τρία πρέπει να προέρχονται από εργαστήρια στις νοτιοανατολικές ακτές της Μεσογείου. Ιδιαίτερα το διπλό σωληνωτό είναι από τα σχήματα που συνηθίζονται στη Συρία-Παλαιστίνη σε διάφορες παραλλαγές από το 2ο ως τον 4ο αι. μ.Χ. περίπου. Σε αυτό το παράδειγμα λείπουν οι πλάγιες λαβές, στοιχείο μάλλον σπάνιο για τον τύπο¹⁷.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

7. Για τους τύπους βλ. Hansjürgen Holzhausen *Böotische Terracotta-typen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Bonn 1972.

8. Βλ. P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Ritsona in Boetia*, 1934, σ. 61, κ.ε., πίν. XV-XVI (ειδώλια αλόγων), σ. 67, πίν. XVII (ειδώλια πετεινών) σ. 66 και πίν. XVIII (ειδώλια πιθήκων).

9. Βλ. «Κεραμεικό εργαστήριο», πίν. 4, 2-3.

10. Βλ. AAA VII (1974), σ. 332, εικ. 11 και σ. 329.

11. Ο κρατηρίσκος από τη συλλογή Τόμπρου στη Θήβα, που εικονίζεται στο AD 29 (1973-1974): Χρονικά, Πίν. 279 α και χρονολογείται γύρω στα 430 π.Χ., φαίνεται να ανήκει στην αμέσως προηγούμενη βαθμίδα εξέλιξης του σχήματος.

12. Πρβλ. τον παρόμοιο στο Μουσείο του Ναυπλίου, AM 79 (1964), Beil 17, που χρονολογείται στη δεκαετία 360-50 π.Χ. (σ. 31, αριθ. 33).

13. Πρβλ. τον καδίσκο του τέλους του 4ου αι. π.Χ. JdI 98 (1983), σ. 251, εικ. 10.

14. Πρβλ., AAA VII (1974), σ. 335, εικ. 16.

15. P. N. Ure, ό.π. πίν. XIV (13), σ. 60.

16. L. Haspels, ABL, σ. 137 και πρόχειρα AAA IX (1976), σ. 204-205, εικ. 9α και 10 υποσημ. 14, σ. 207, εικ. 16 και σ. 209.

17. Βλ. πρόχειρα, La Baume, Glas, σ. 36, D84, και H. Hoffman, *Ten Centuries that shaped the West*, Houston Texas, 1970, σ. 483, αριθ. 227.

ΠΙΝΑΚΕΣ

Κέρκυρα. Μουσείο Ασιατικής Τέχνης: α) Συλλογή Χατζηβασιλείου. Κβανόν, Ιαπωνία, β) Συλλογή Χιωτάκη, αριθ. 194. Πιάτο τεχνοτροπίας της ροζ οικογένειας, Κίνα, γ) Ινδική θεότητα από ψαμμόλιθο. Κατζουράχο, δ-ε) Συλλογή Χατζηβασιλείου. Δίπτυχο παραβάν και συντηρημένη λεπτομέρεια. Ιαπωνία, περίοδος Horeki και Meiwa.

Κέρκυρα: α-β) Οικόπεδο Μ. Κώτση. Τετράπλευρο ταφικό μνημείο, τέλους 7ου αι. π.Χ. και ομαδική ταφή, 5ου αι. π.Χ., γ-δ) Οικόπεδο Κουτάγιαρ-Κόκκαλη-Καββάδα. Σκύφος τύπου γλαυκός και ταφικό αγγείο.

Κέρκυρα. Στρατιά. Οικόπεδο Βουτσελά: α-β) Τμήμα μεγάλου κτιρίου κλασικής-ελληνιστικής εποχής και υποθεμελίωση τοίχου κλασικής εποχής, γ-ζ) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Κέρκυρα. Παλιό Φρούριο. Παλαιοί Αγγλικοί Στρατώνες: α-β) Ο εσωτερικός χώρος και η στέγη μετά την επισκευή.

Κέρκυρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Παλαιού Φρουρίου. Εικόνες του Εμμ. Τζάνε (17ος αι.): α) Ο Χριστός εν Δόξη, β) Λεπτομέρεια εικόνας Γεννήσεως, γ) Η Βάπτιση, δ) Η Έγερση του Λαζάρου.

Κέρκυρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Παλαιού Φρουρίου. Εικόνες του Εμμ. Τζάνε (17ος αι.): α-β) Η εις Άδου Κάθοδος και λεπτομέρεια με την υπογραφή του Τζάνε, γ) Η Ανάληψη, δ) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος.

Κέρκυρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Παλαιού Φρουρίου. Εικόνες του Εμμ. Τζάνε (17ος αι.): α) Άγιος Ματθαίος, β) Άγιος Πέτρος, γ) Άγιος Ανδρέας, δ) Άγιος Σίμων.

Κέρκυρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Παλαιού Φρουρίου. Εικόνες του Εμμ. Τζάνε (17ος αι.): α) Άγιος Θωμάς, β) Άγνωστος άγιος.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Μακένζυ Κιγκ 12. Ρωμαϊκά λουτρά, β) Νέα Φιλίππου 91. Γενική άποψη της ανασκαφής.

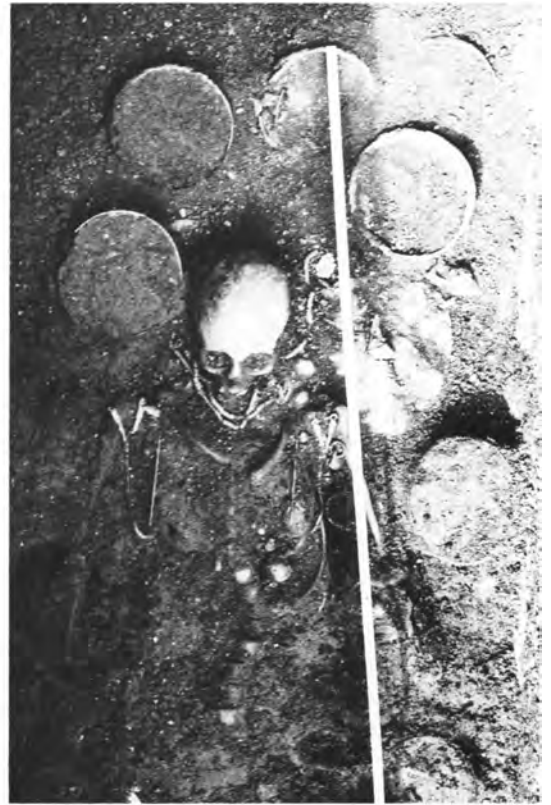

Θεσσαλονίκη. Νέα Φιλίππου 91: α) Το νότιο τμήμα του ανασκαφέντος χώρου, β) Το εσωτερικό του νυμφαίου, γ) Τμήμα του αφιδωτού δωματίου και του παλαιότερου από αυτό ψηφιδωτού δαπέδου.

Θεσσαλονίκη: α) Νεάπολη. Οδός Αγίου Στεφάνου και Αγίου Δημητρίου 4. Μακεδονικός τάφος, β) Συνοικισμός Μαλακοπής. Γέφυρα ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, γ-δ) Ξηροκρήνη. Οδός Σ. Ρεγκούκου 14. Άποψη των τάφων 2, 6, 7 και το εσωτερικό του τάφου 7.

I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Σίνδος. Ο ανδρικός τάφος 36 και ο γυναικείος τάφος 19, γ-δ) Μουσείο Θεσσαλονίκης. Οι επιτύμβιες στήλες αριθ. ευρ. 7717 και 7716.

α-β) Νομός Θεσσαλονίκης. Κορμός ανδρικού αγάλματος από τον Ακροπόταμο και επιτύμβια στήλη από τη Σταυρούπολη, γ-δ) Νομός Πιερίας. Επιτύμβια στήλη τάφου 1 από τον Κούκο και επιτύμβια στήλη από τον Κολινδρό.

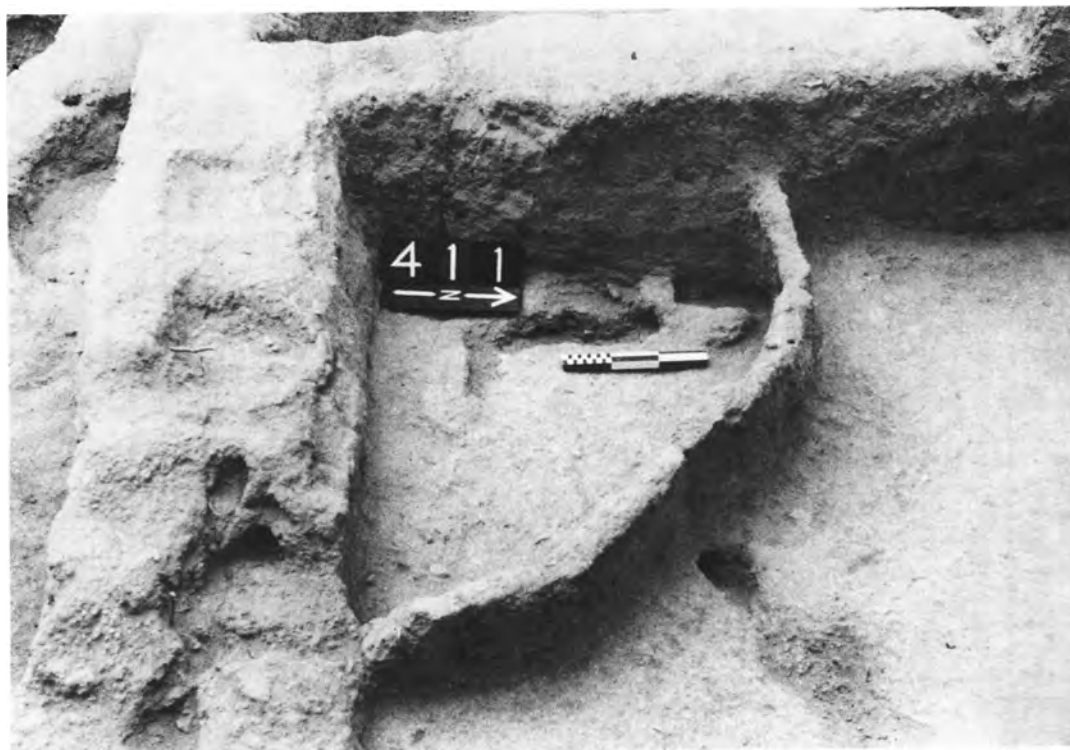
Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

α-β) Νομός Πιερίας. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος από το Τρίλοφο και επιτύμβια στήλη από την Κατερίνη,
γ) Νομός Χαλκιδικής. Τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης από την Παλαιοχώρα Αρναίας.

Assiros Toumba: a) General view of main area and extension, b) Room 14 with pot settings.

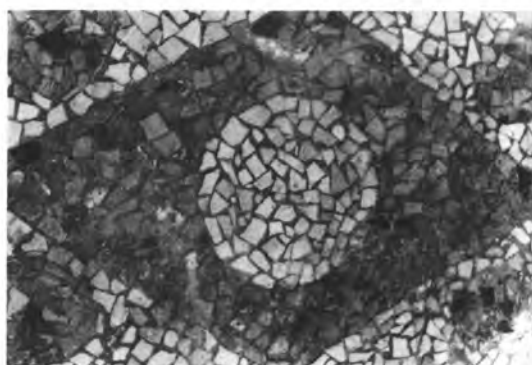
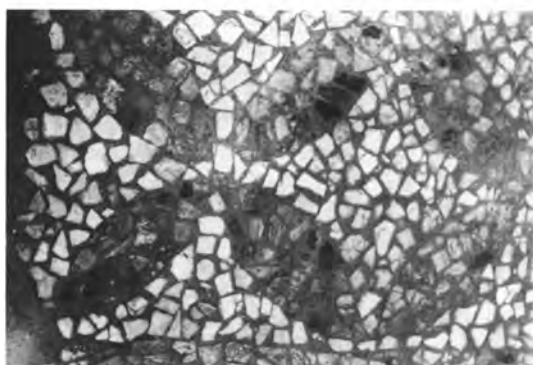
Assiros Toumba: a) Phase 6. "Cupboard", b) Stone mallet for casting bronze knives. Phase 5 (?).

Θεσσαλονίκη. Ισλά-Χανέ: α) Άποψη του ανατολικού τείχους μετά την κατεδάφιση του τουρκικού κτίσματος, β) Στερέωση του ανατολικού τείχους και του βόρειου τριγωνικού πύργου.

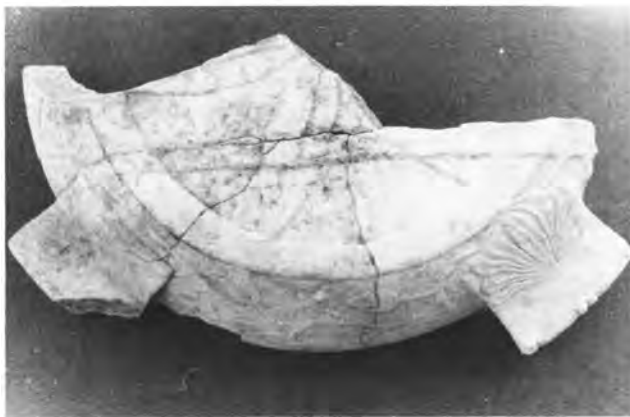
Θεσσαλονίκη. Τείχη: α-β) Ο πύργος 33 πριν και μετά τις εργασίες, γ-δ) Ο πύργος 15 πριν και μετά τις εργασίες.

Θεσσαλονίκη: α) Οδός Κουφίτσα 23. Άποψη της ανασκαφής, β-δ) Οδός Αθηνάς και Ιουλιανού. Τοιχογραφία και δάπεδα δωματίων (λεπτομέρειες).

Θεσσαλονίκη. Οδός Γ΄ Σεπτεμβρίου: α) Γενική άποψη της βασιλικής, β) Συστάδα τάφων ΝΑ. της βασιλικής, γ) Δάπεδο κυκλίου αψίδας Ιερού.

Πέλλα: α) Σπίτι με κονιάματα. Το στρώμα καταστροφής από ΒΔ., β-γ) Οικόπεδο Ν. Δεληγιαννάκη. Τμήμα μαρμάρινης φιάλης και πήλινη γυναικεία προτομή.

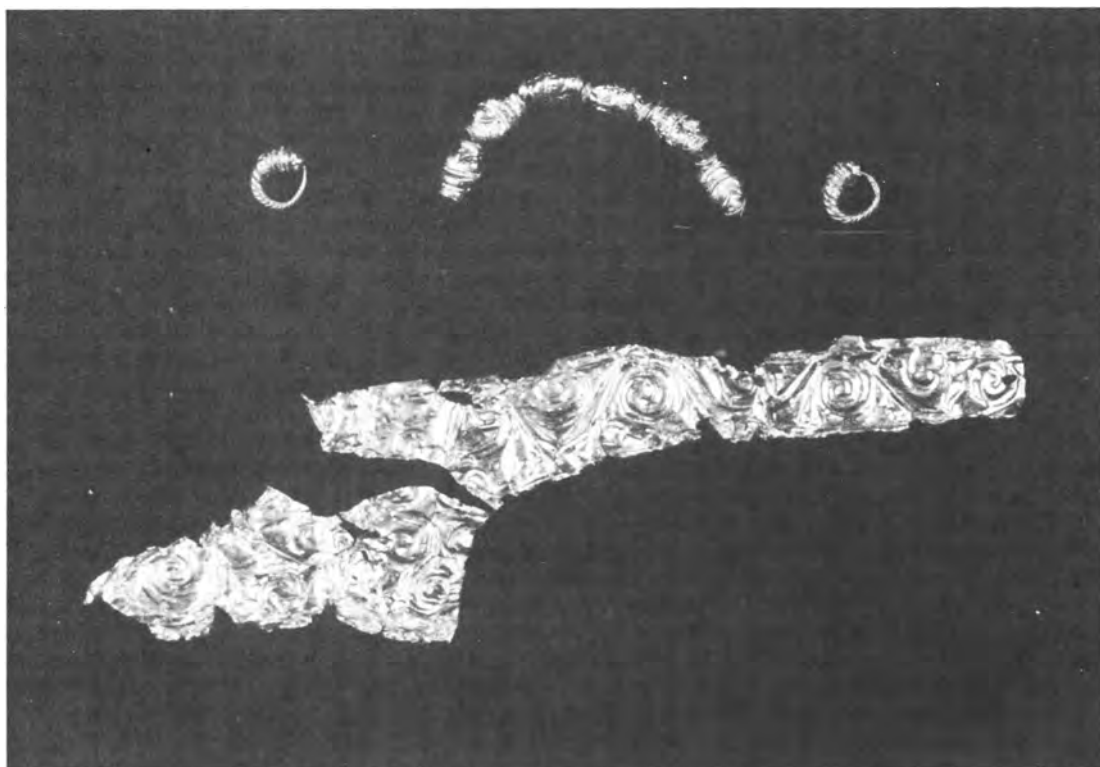
Πέλλα. Τομέας Α: α) Πήλινος αγωγός και φρεάτιο καθαρισμού από Ν., β,δ) Θραύσματα ερυθρόμορφης υδρίας και λεπτομέρεια, γ) Μαρμάρινη επιτύμβια στήλη.

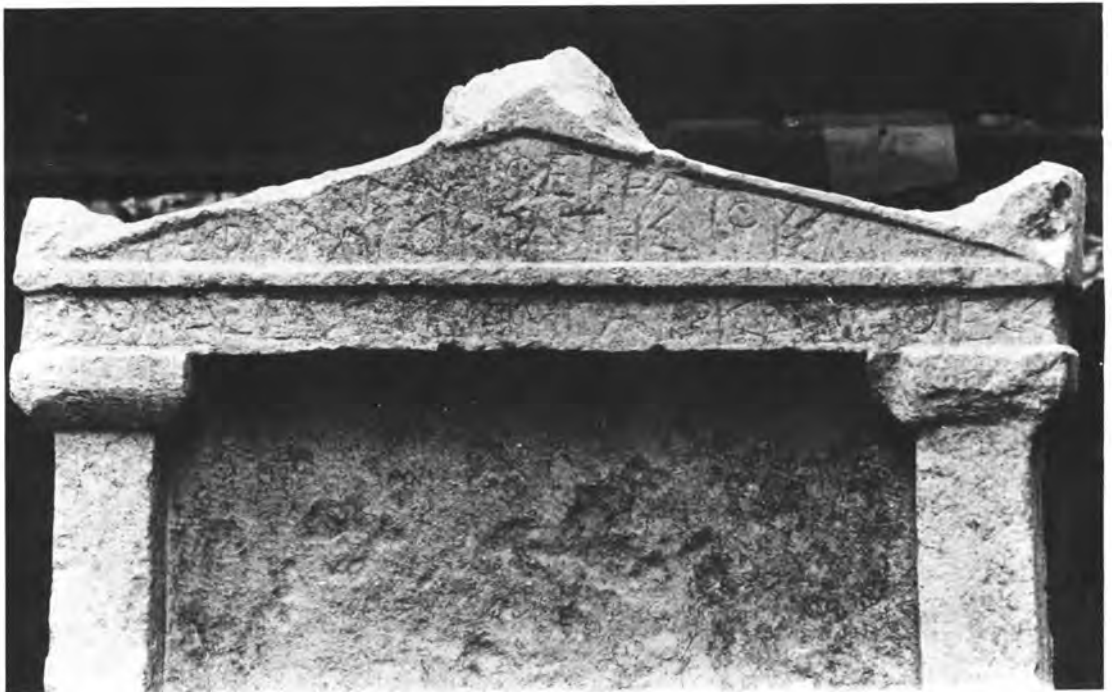
Πέλλα: α) Τομέας Α. Νεκροταφείο Αρχελάου. Πήλινο ειδώλιο, β,δ) Τομέας Γ. Αγγεία στο δωμάτιο των χυτρών και στο δωμάτιο Α, γ) Στρώμα κεραμίδων στα δωμάτια.

Πέλλα. Τομέας Γ: α) Στρώμα καταστροφής στο δωμάτιο των χυτρών, β) Νότιος τοίχος του δωματίου Α, από Β., γ) Αμφορέας από το δωμάτιο Α, δ) Πλακόστρωτο και φρεάτιο στο δωμάτιο Δ.

Πέλλα. Ανατολικό νεκροταφείο: α) Χρυσά κτερίσματα του τάφου 96, β-δ) Πήλινα γυναικεία ειδώλια.

Πέλλα. Ανατολικό νεκροταφείο: α-γ) Πήλινα ειδώλια, δ) Πώρινη επιτύμβια στήλη.

Πέλλα. Οικόπεδο Φ. Λιάλη: α) Άποψη της ανασκαφής από Δ., β-ε) Ευρήματα από την ανασκαφή.

Βέροια. Οικόπεδο Σ. Γεωργαντά: α-β) Απόψεις της ανασκαφής, γ) Δάπεδο με opus sectile στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Βέροια. Οικόπεδο Σ. Γεωργαντά: α) Άποψη του μαρμαροθετημένου δαπέδου, δυτικά του αγωγού, από Α., β) Άποψη της κρήνης, γ) Μαρμάρινη σταυροειδής κατασκευή μέσα στο κογχωτό συγκρότημα.

Β. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

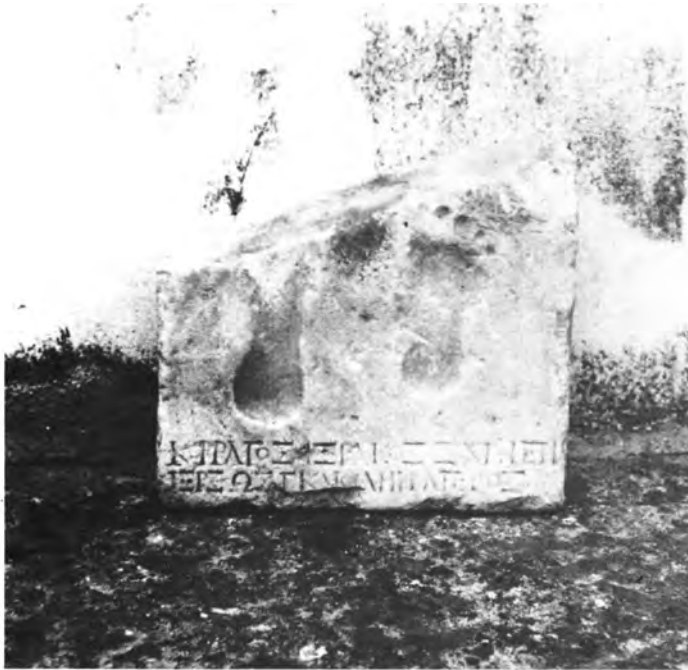
Βέροια. Οικόπεδο Σ. Γεωργαντά: α) Μαρμαροθετημένο δάπεδο της τρίτης φάσης, β) Αγωγός, φρεάτιο και τμήμα μαρμαροθετήματος από Ν., γ) Μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη.

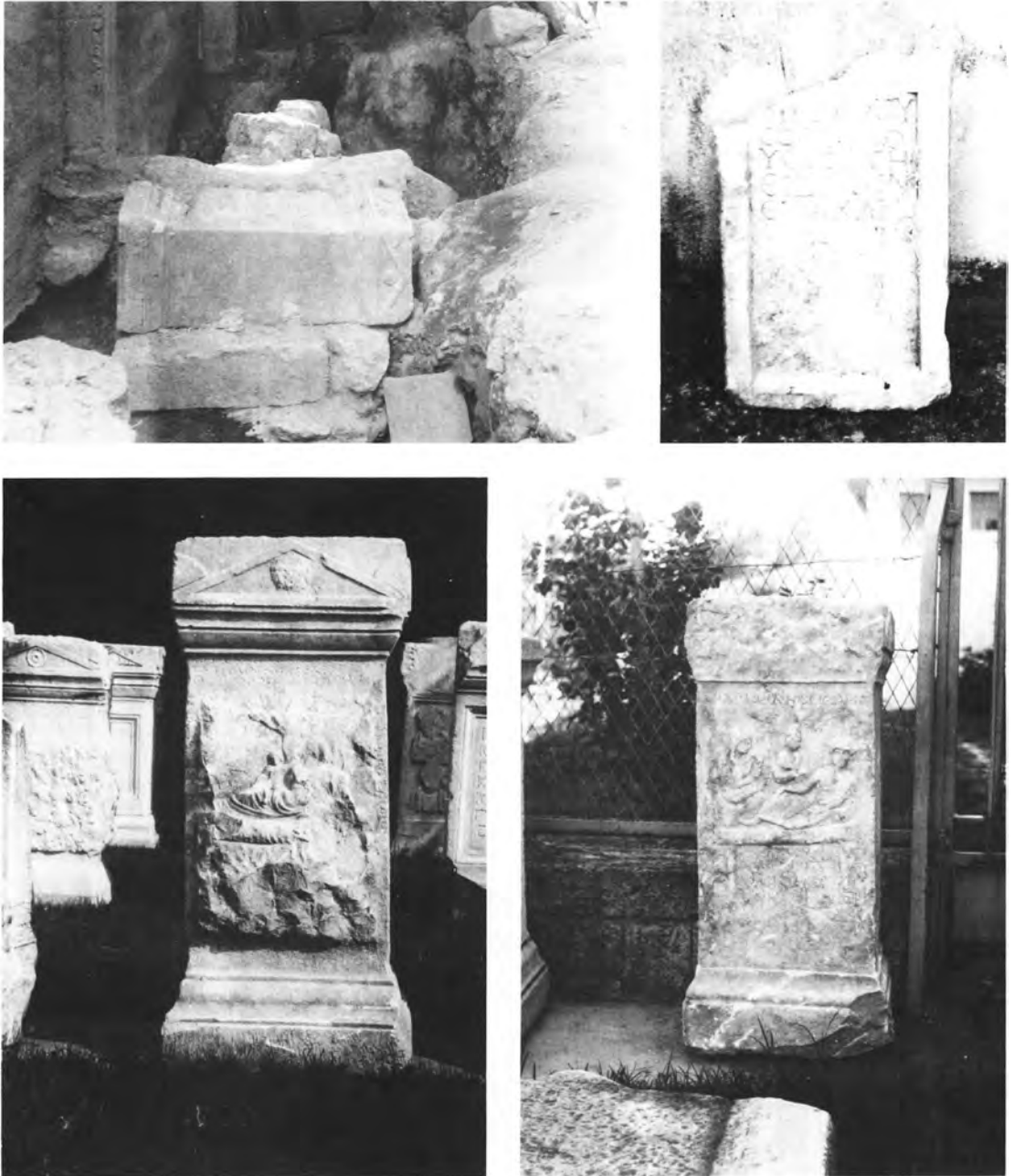
Βέροια. Οικόπεδο Ιακωβίδη: α) Γενική άποψη της ανασκαφής, β) Άποψη του ψηφιδωτού δαπέδου από Ν.

Βέροια. Οικόπεδο Ιακωβίδη: α) Νότιο άκρο του ψηφιδωτού δαπέδου, β) Εσωτερική όψη της αυλίδας.

Βέροια: α) Οικόπεδο Ιακωβίδη. Τμήμα μαρμάρινης πλάκας, β) Οικόπεδο Τσιγγογιάννη. Τμήμα ρωμαϊκού δρόμου.

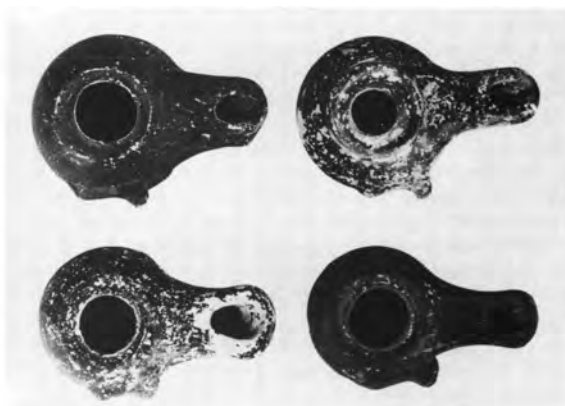
Βέροια. Οικία Ράδη: α) Βωμός και τρόπος έδρασής του στο τείχος, β) Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, γ-δ) Ενεπίγραφες επιτύμβιες βωμοειδείς στήλες.

Μουσείο Βεροίας: α-β) Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη και σαρκοφάγος από τις Σαραντόβρυσες.

Βέροια. Οικόπεδο Ιορδανίδη-Γεωργιάδη: α) Άποψη της Καύσης 1 και 2 και της Ταφής 2α, β) Χάλκινη τεφροδόχος κάλπη (Καύση 1), γ-δ) Πήλινο ειδώλιο Πάνα και γυναικείο ειδώλιο (Ταφή 5), ε) Μελαμβαφής σκύφος από το μονοθάλαμο λαξευτό τάφο.

Βέροια. Οικόπεδο Ι. Χατζηβασιλειάδη: α) Αγγεία συγκεντρωμένα στη δυτική γωνία του θαλάμου του τάφου, β-δ) Ευρήματα από το εσωτερικό του τάφου.

Βέροια: α-δ) Οικόπεδο Γ. Χρηστάκη. Ευρήματα από το εσωτερικό του τάφου, ε) Οικόπεδο Παλαμπανίδη.
Πυξίδες από το εσωτερικό του τάφου.

α-γ) Μουσείο Πέλλας. Αντικείμενα εποχής Χαλκού από το Αρχοντικό Γιαννιτσών και μαρμάρινο ρωμαϊκό μετάλλιο από την Π. Πέλλα, δ) Αρχαιολογική συλλογή Λικνάδων. Μαρμάρινο Εκαταίο.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

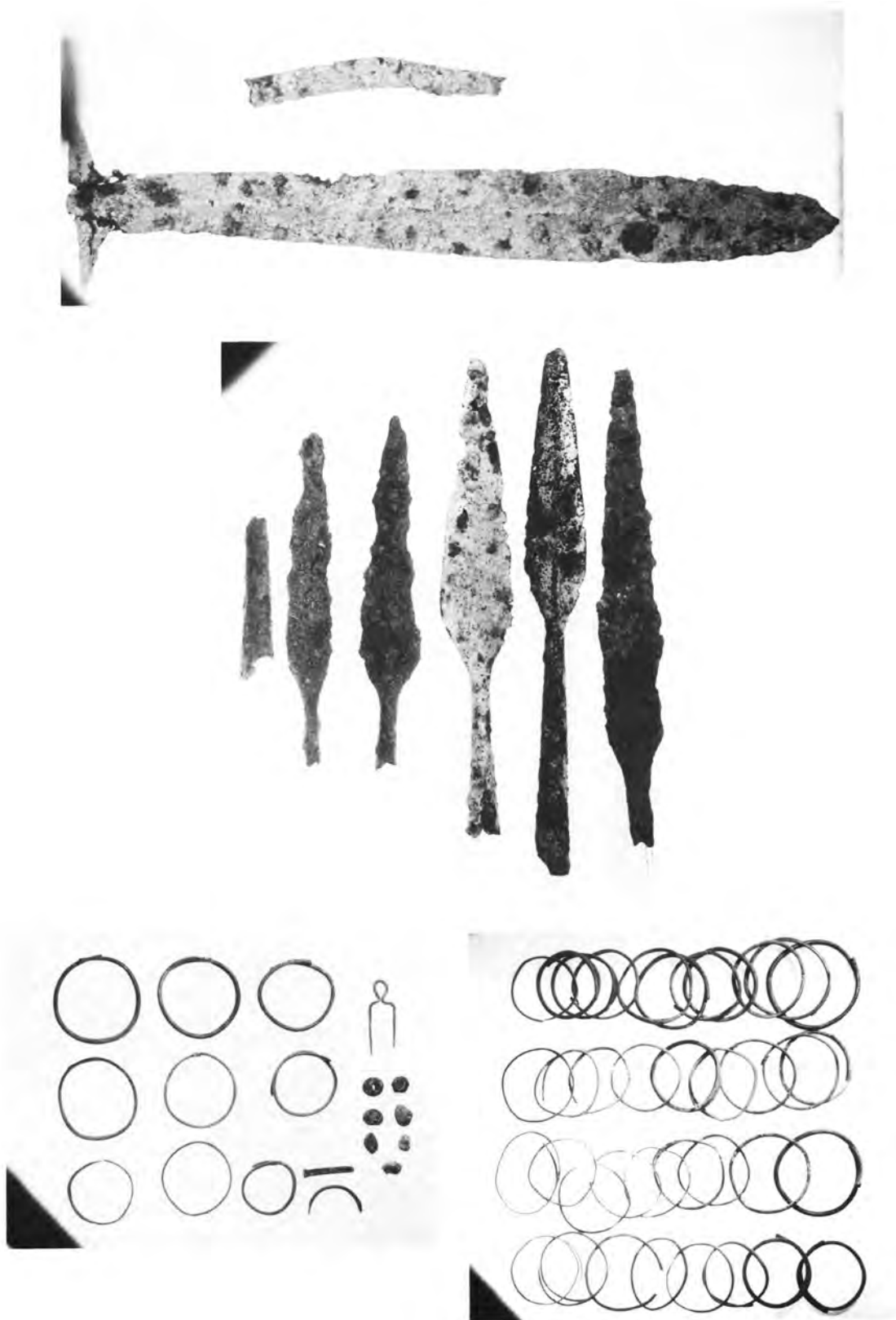

α) Μουσείο Κοζάνης. Μαρμάρινο αγαλματίδιο Αθηνάς από την Ασβεστόπετρα Πτολεμαΐδος, β-δ) Μουσείο Βέροιας. Μαρμάρινο νεολιθικό ειδώλιο από τη Ν. Νικομήδεια, τμήμα μαρμάρινου θωρακίου από τα μπάζα του Αλιάκμονα και τμήμα μαρμάρινου ανάγλυφου από την Κυψέλη Ημαθίας.

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

α-β) Μουσείο Βέροιας. Θραύσματα μελανόμορφου κρατήρα από τη Βέροια (;) και μαρμάρινο ενεπίγραφο βάθρο από τα βόρεια τείχη της πόλης, γ) Νεράιδα Κοζάνης. Κυκλικό σκάμα, δ) Βεργίνα. Πώρινος κιβωτιόσχημος τάφος.

Μουσείο Βέροιας: α-δ) Ευρήματα από κλασικό νεκροταφείο στη Σφηκιά Ημαθίας.

Καβάλα. Αρχαία Αντισάρα. Οικόπεδο Κλ. και Σκ. Παυλίδη: α) Άποψη του αρχαίου κτιρίου από Ν., β) Οξυπύθμενος θασιακός αμφορέας in situ, γ) Άποψη της κλίμακας από Α.

Λιμένας Θάσου: α) Οικόπεδο Κ. Γαλάνη. Τομή Ιβ, β-δ) Οικόπεδο Κ. Μιάμου. Τοίχος κτιρίων τομών Ι-Ιγ, «πλυντήριο» στην τομή Ιγ και ανοιχτός αγωγός V και ΙΙ με πλακόστρωτο στην τομή Ι.

α) Θάσος. Λιμένας, οικόπεδο Θ. Καλυβιώτη. Τομή Α, β-γ) Θάσος. Λιμένας, οικόπεδο Θ. Καλυβιώτη. Αμφορέας και σφράγισμα της λαβής του, δ) Οφρύνιο Καβάλας. Αγρός Λ. Ελμαντζίδη. Λεπτομέρεια κτιρίου, ε) Θάσος. Θεολόγος, οικισμός «Καστρί». Κτίσματα εποχής Σιδήρου και ύστερης Νεολιθικής εποχής

α) Μουσείο Αμφίπολης. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη από την Παλαιοκώμη, β) Αρχαία Ηιών. Άποψη της ακρόπολης από Α., γ) Ν. Κερδύλλια, θέση «Καστρί». Εξωτερική όψη του δυτικού ταφικού χώρου Α, δ-ε) Καλαμώνας Δράμας. Αγρός Αν. Σεφταρίδη. Ταφικό κτίσμα ελληνιστικών χρόνων και αρχιτεκτονικά μέλη από την ανωδομή του.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ - ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Thasos: a) Porte du Silène, b-c) Terrain Valma. Tête juvénile et buste féminin.

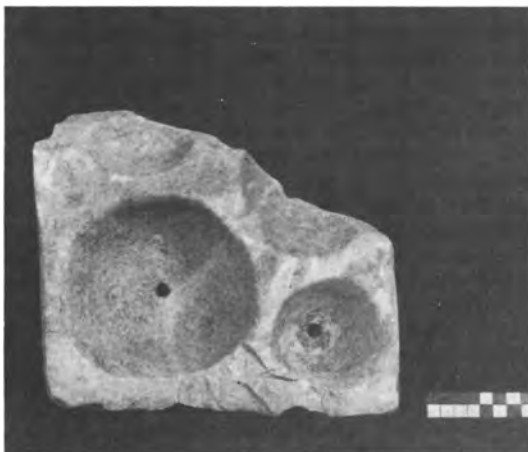
Thasos: a) Mine de l' Acropole. Canalisation en place dans une paroi de galerie, b-c) Saliari. Carrières de marbre. Cuve de Sarcophage et bas-relief représentant Héraclès.

Ρούσσα: α) Αγγείο με αυλακωτή διακόσμηση, β) Τάφος με κυκλικό κρηπίδωμα.

Ρούσσα: α) Αγγείο με εμπύεστα γεωμετρικά σχέδια, β) Κρηπίδαμα με μεγαλιθικούς τάφους.

α) Αρχαία Στρώμη. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, β) Ξυλαγανή. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, γ) Αρχαία Στρώμη. Μέτρο ελέγχου υγρών, δ) Κερασιά Μίσχου. Λεβητοειδές κιονόκρανο.

α-β) Κρωβύλη. Νεολιθικό γυναικείο ειδώλιο, γ) Μαρώνεια. Επιτύμβια στήλη, δ) Άβδηρα. Τμήμα σκεύους με πλαστική διακόσμηση, ε) Διδυμότειχο. Επιτύμβια ενεπίγραφη στήλη.

Σέρρες. Πόρτα του Φόρου. Οδός Ίωνος Δραγούμη 2: α) Τμήμα της πόρτας, β) Βυζαντινός τάφος, γ) Βωμοειδής επιγραφή του 2ου αι. μ.Χ., δ-ε) Μεταβυζαντινά σκεύη καθημερινής χρήσης.

α) Δράμα. Τμήμα του βυζαντινού τείχους μετά τις εργασίες, β) Καβάλα. Ανακατασκευή των επάλξεων του τείχους της ακρόπολης, γ) Καβάλα. Η ανοιχτή στοά του Αγίου Ιωάννη μετά τις εργασίες συντήρησης.

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Φίλιπποι. Οκτάγωνο: α-β) Μαρμαροθέτημα νάρθηκα και η κτητορική επιγραφή του επισκόπου Πορφυρίου (η πρωτότυπη Α και το αντίγραφο Β), γ) Βασιλική extra muros.

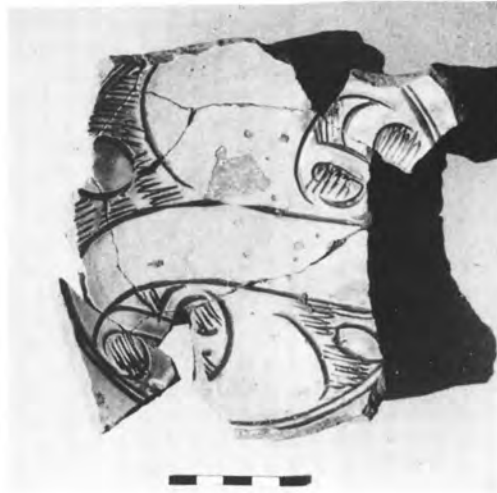
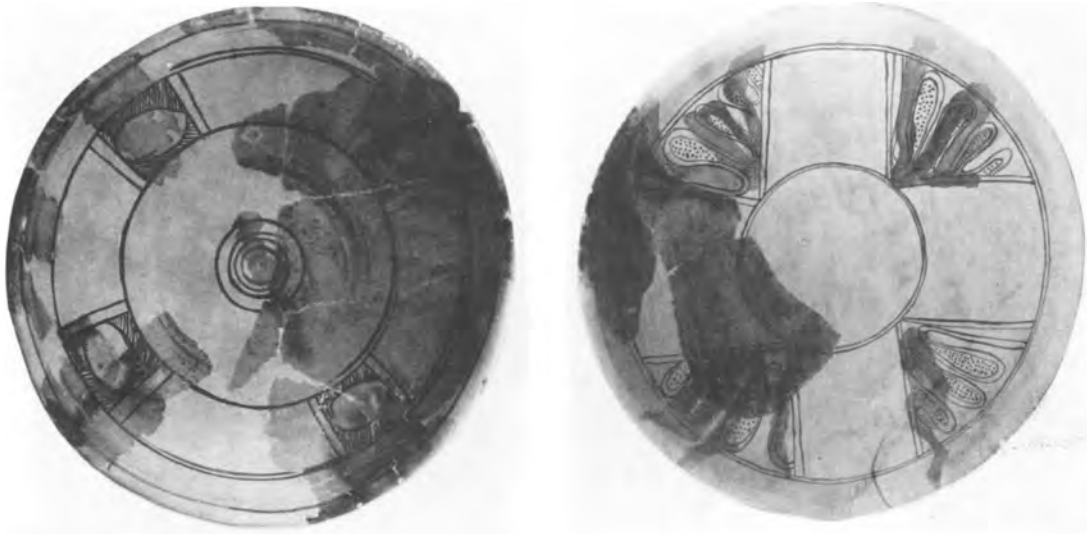
Φίλιπποι. Βασιλική extra muros. Τάφος: α) Εξωτερικά, β-ε) Τοιχογραφίες του τάφου μετά τη στερέωση και τον καθαρισμό.

Φίλιπποι: α) Οικόπεδο Δ. Χαραλαμπίδη. Λεπτομέρεια ψηφιδωτού δαπέδου, β) Οικόπεδο Δ. Γιαννάκη. Κλίβανος πήλινων, γ) Παράδεισος (Τόπειρος). Ιερό Βήμα εκκλησίας.

α-β) Θάσος. Τσουκαλαριό. Παλαιοχριστιανικό συγκρότημα, γ) Πόρτο-Λάγος. Ερείπια βυζαντινής εκκλησίας.

α-β) Μουσείο Κομοτηνής. Εφραλωμένα βυζαντινά αγγεία του 13ου αι. από το Πραγλί Έβρου και τη Γρατινή Ροδόπης, αντίστοιχα, γ) Πάτερμα Ροδόπης. Υπολείμματα τοιχογραφίας με παράσταση Ιωάννη Προδρόμου, δ-ε) Πατέρμα Ροδόπης. Εφραλωμένη βυζαντινή κεραμική 13ου αι.

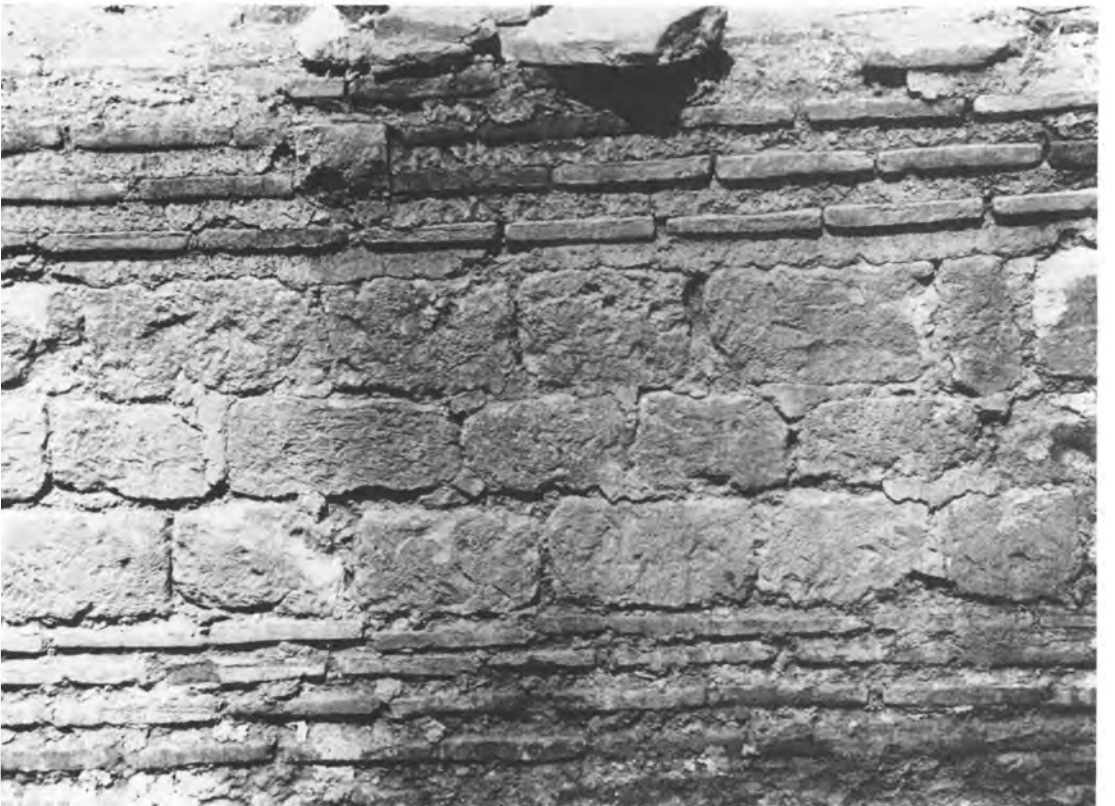
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Πατέρμα Ροδόπης. Τρεις χάλκινοι σταυροί - εγκόλπια.

Μάρκη: α) Ερείπια μουσουλμανικού τεμένους, β-γ) Το ανατολικό τμήμα της βυζαντινής βασιλικής και τμήμα «ελαιοτριβείου» ή «ληνού», δ) Ερείπια βυζαντινής εκκλησίας στη θέση Ἅγιος Γεώργιος.

Διδυμότειχο. Γωνία οδών Κατσαντώνη και Καντακουζηνού: α-β) Λαξευτές κατασκευές και λεπτομέρεια τοιχοποιίας.

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσειού: α) Άποψη του νοτιοανατολικού διαμερίσματος από Α., β) Το δάπεδο.

Φίλιπποι. Βασιλική Μουσείου: α) Άποψη νοτιοανατολικού διαμερίσματος από Ν., β) Το σύνθρονο.

Khrysoupolis: a) Entrance to north side of kastron after cleaning, b) Postbyzantine (?) partition of the inner kastron.

Chrysoupolis: a) West gate of Kastion dressed with antique spolia, b) The south wall, showing reuse of antique poros blocks.

Σάμος. Αγρός Ν. Καρμίρη: α) Άποψη των λειψάνων του κτίσματος ανατολικά από τη βασιλική της Παναγίτσας. Στο πάνω μέρος η κυκλική βάση, β) Ο αρχαίος δρόμος με λείψανα της πλακόστρωσης, γ) Παλαιοχριστιανικό ταφικό κτίσμα.

Σάμος. Αγρός Ν. Καρμύρη: α-β) Λύχνοι από το παλαιοχριστιανικό ταφικό κτίσμα, γ) Γυάλινα ληκύθια από τους τάφους, δ-ε) Ευρήματα από τους αρχαίους αποθέτες.

Σάμος. Αγρός Ν. Καρμίρη: α-γ) Ευρήματα από τους αρχαϊκούς αποθέτες.

Σάμος. Αγρός Ν. Καρμύρη: α-γ) Ευρήματα από τους αρχαϊκούς αποθέτες.

Σάμος: α) Οικόπεδο Μ. Καραβασίλη. Πώρινος σπόνδυλος ενσωματωμένος σε μεταγενέστερο τοίχο, β) Οικόπεδο Κ. Καμπούρη. Θεμέλιο κτισμάτων, γ) Οικόπεδο Σ. Δραγάτη. Λείψανα τοίχων.

Σάμος: α) Οικόπεδο Σ. Δραγάση. Τμήμα βυζαντινού πινακίου, β) Οικόπεδο Κλ. και Θ. Δελαβέρη. Λείψανα κτισμάτων και πλακόστρωτος δρόμος.

Θήρα. Φτέλλος: α) Ο χώρος Ι με την είσοδό του, β) Βορειοδυτικό τμήμα του χώρου Ι, γ) Νότιο δωμάτιο.

Θήρα. Φτέλλος: α-β) Αγγεία από την ανασκαφή.

Λέσβος: α) Ντίπι. Τοιχογραφία Θεόφιλου. Αρπαγή της Ωραιάς Ελενης, β-γ) Συλλογή Μητροπόλεως Μυτιλήνης. Άγιος Χαράλαμπος και Άγιος Νικόλαος μετά τη συντήρηση.

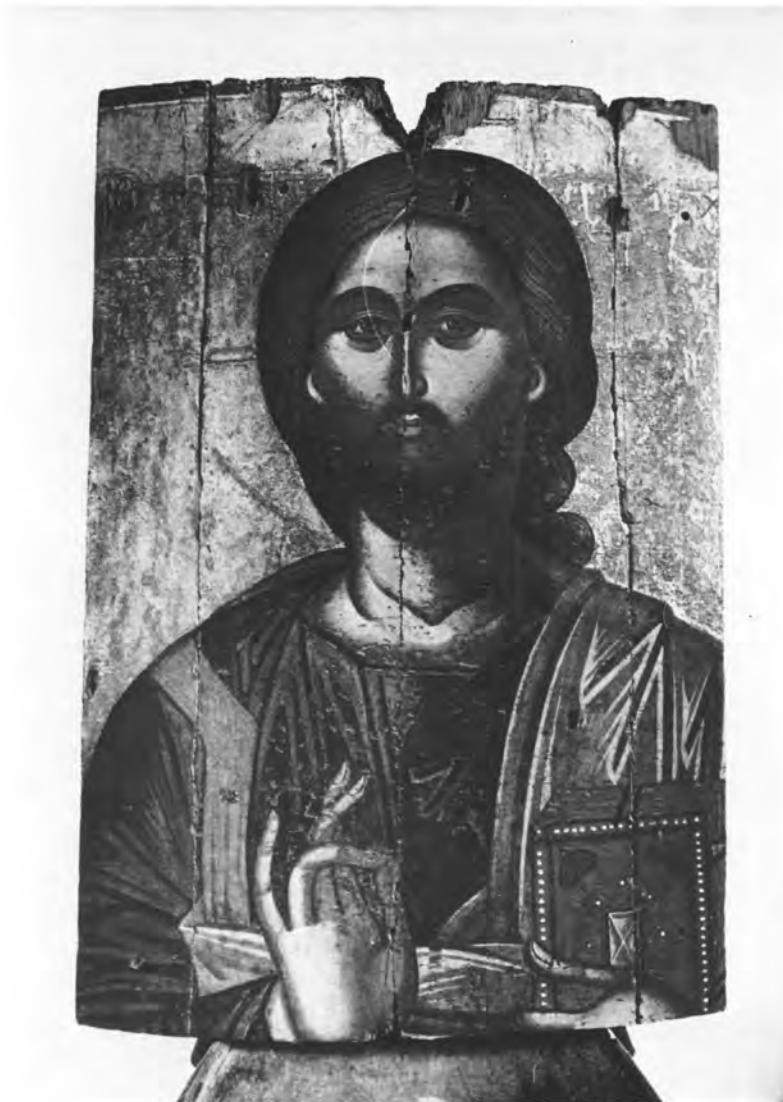

Μυτιλήνη. Συλλογή Μητροπόλεως: α) Εισόδια της Θεοτόκου, Υπαπαντή, άγιοι και ιεράρχες, β) Ο Πα-
ντοκράτορας μετά τη συντήρηση.

Μυτιλήνη. Συλλογή Μητροπόλεως: α) Άγιος Δημήτριος, β) Τρίζωνη εικόνα μετά τη συντήρηση.

Χ. ΠΙΕΝΝΑΣ

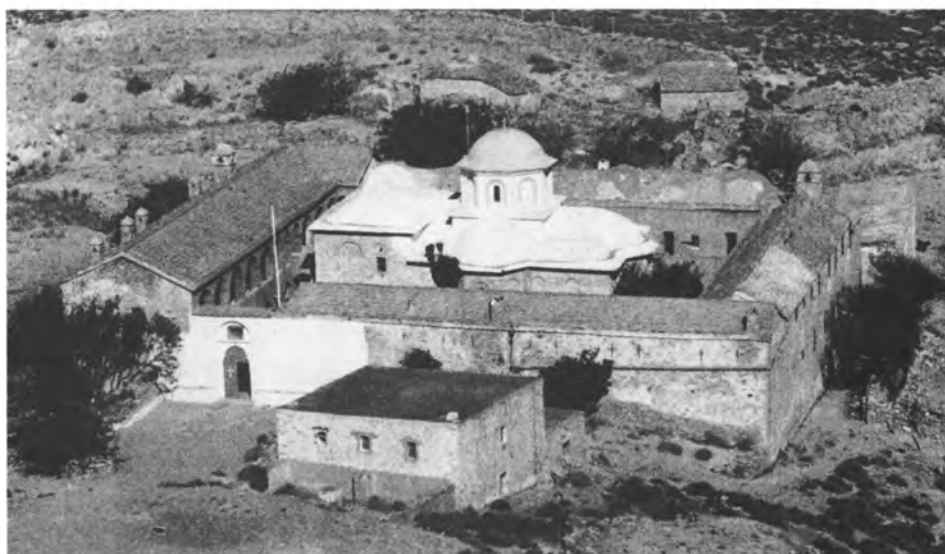
Μυτιλήνη. Συλλογή Μητροπόλεως: α-β) Ο Παντοκράτορας στη διάρκεια των εργασιών και μετά τη συντήρηση

Χίος. Οδός Δημογεροντίας 7. Το ψηφιδωτό δάπεδο (μορφές 3 και 4).

Χίος. Οδός Δημογεροντίας 7. Το ψηφιδωτό δάπεδο (μορφές 1 και 2).

Ψαρά: α) Αγιορείτικος ναός Αγίου Ελευθερίου. Άποψη από ΝΔ., β) Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Άποψη από ΝΑ.

Ψαρά. Ναός Αγίου Νικολάου (1793). Άποψη από ΝΑ.

α) Νάξος. Μονή του Σταυρού και ναός Αγίου Νικήτα, από ΝΔ., β) Νάξος. Ναός Αγίου Νικήτα στο Σταυρό από ΒΔ. μετά τις εργασίες, γ) Άνδρος. Ναός του Ταξιάρχη στη Μεσαριά. Μερική άποψη της βόρειας πλευράς, μετά τις εργασίες.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Ύτος: α) Άγιος Γεώργιος στο κάστρο της Χώρας από ΒΔ., μετά τις εργασίες, β) Νεκροταφείο Άνω Μεράς και ναός του Προδρόμου από Β.

Νάξος. Άγιος Γεώργιος στο Πέρα Χαλκή: α-β) Ιεράρχες στην αψίδα του Ιερού (λεπτομέρειες), μετά τη συντήρηση, γ) Τοιχογραφίες στη βόρεια πλευρά του Ιερού, μετά τη συντήρηση, δ) Ιεράρχης στο βόρειο αψίδωμα του Ιερού, μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νάξος: α) Άγιος Γεώργιος στο Πέρα Χαλκί. Άγιος στη βόρεια πλευρά του Ιερού, μετά τη συντήρηση, β) Άγιος Γεώργιος ο Διασορίτης. Άγγελος από τη Σύναξη των Ασωμάτων στην πρόθεση, μετά τη συντήρηση.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νάξος: α) Άγιος Γεώργιος ο Διαφορίτης. Δεόμενος αξιωματούχος στο νάρθηκα, β) Παναγία Δροσιανή.
Άγγελος από την αρχική τοιχογραφία στην αψίδα του Ιερού.

Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Νάξος: α) Άγιος Νικήτας στο Σταυρό. Λείψανα τοιχογραφιών στην αψίδα του Ιερού, β) Μοναστηριώτισσα κοντά στις Εγκαρές. Ο διάκονος Ρωμανός, μετά τη συντήρηση.

Νάξος, Άγιος Ιωάννης στην Αυλωνίτσα. Ο Πρόδρομος στη νότια κόγχη του παρεκκλησίου.

Νάξος. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος «στ' Ἀδησαρού». Τοιχογραφίες στην αψίδα του Ἱεροῦ, κατά τη διάρκεια των εργασιῶν.

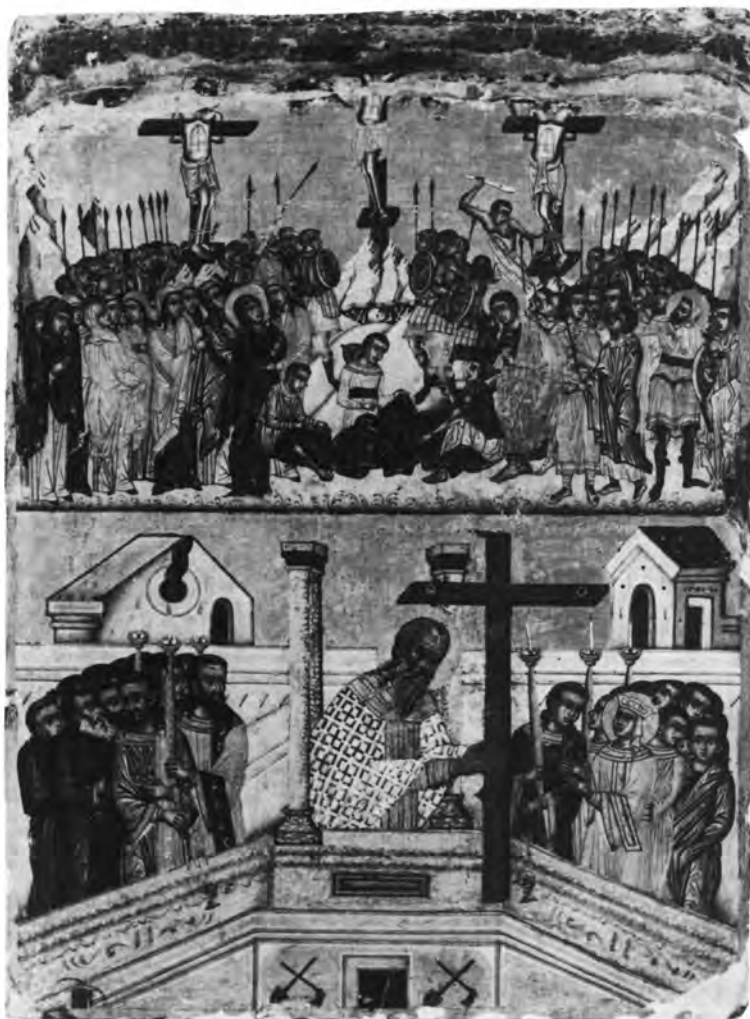
α-β) Νάξος. Άγιος Ιωάννης «στ' Αδησαρού». Η Αγία Μαρίνα (;) (λεπτομέρεια) και ο Άγιος Μάμας, γ) Άνδρος. Ταξιάρχης στη Μεσσαριά. Άγιοι στη βόρεια καμάρα του νάρθηκα.

Άνδρος: α) Ταξιάρχης στη Μεσαριά. Μορφές κολασμένων στη νότια καμάρα του νάρθηκα, β) Άγιος Γεώργιος κοντά στις Μένητες. Διάκονος στην πρόθεση.

Νάξος. Τίμιος Σταυρός στη Χώρα: α) Το τέμπλο και οι εικόνες μετά τη συντήρηση, β) Η εικόνα του Θεολόγου, μετά τη συντήρηση, γ) Η εικόνα της Παναγίας, μετά τη συντήρηση.

Νάξος. Τίμιος Σταυρός στη Χώρα: α) Δίζωνη εικόνα, μετά τη συντήρηση, β) Η θύρα στην πρόθεση, μετά τη συντήρηση.

α) Νάξος. Τίμιος Σταυρός στη Χώρα. Εικόνα αγίου Γεωργίου, μετά τη συντήρηση, β) Άνδρος. Άγιος Γεώργιος στη Χώρα. Ο άγιος Δημήτριος του Νικόλαου Μηνδρινού.

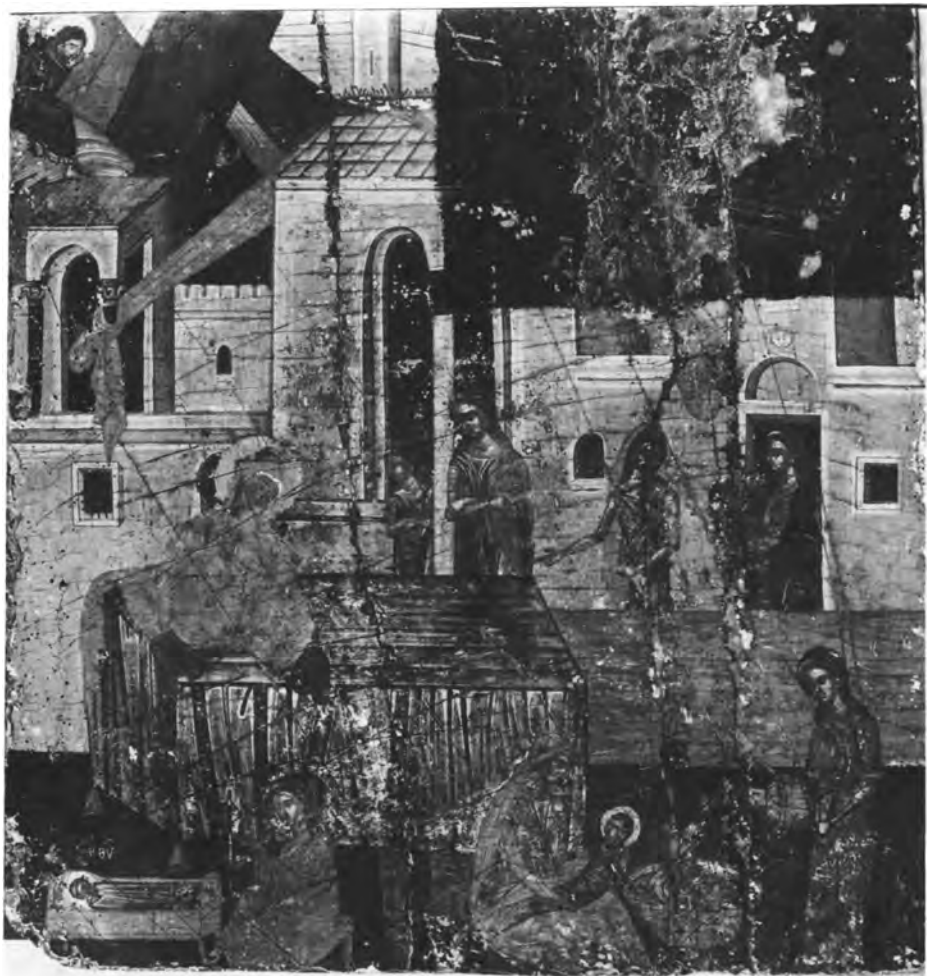

Μήλος. Αγία Τριάδα στον Αδάμαντα. Ο παλιός των Ημερών και απόστολοι.

Μήλος. Σκευοφύλακιο της Κορφιάτισσας στην Πλάκα. Εικόνα του αγίου Γεωργίου, μετά τη συντήρηση.

Μήλος. Σκευοφυλάκιο της Κορφιιάτισσας στην Πλάκα. Γέννηση της Παναγίας, κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.

Άνδρος. Αρχαιολογικό Μουσείο: α-δ) Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο και μεσοβυζαντινά γλυπτά.

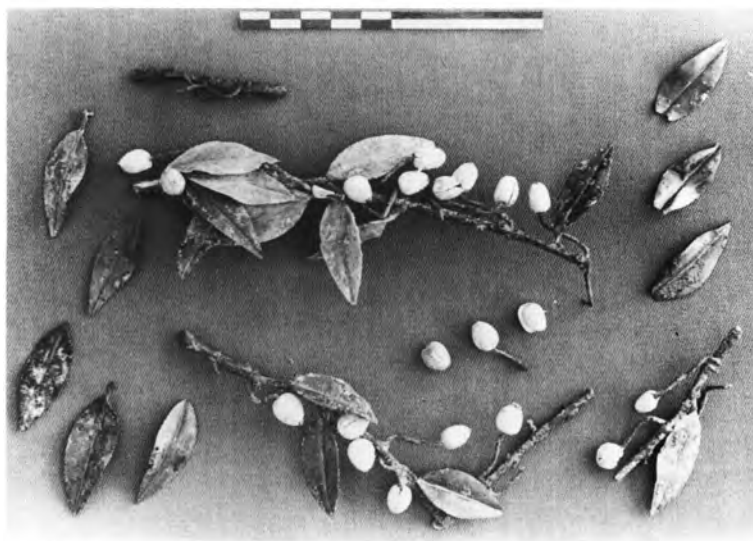
Άνδρος. Ταξιάρχης στ' Αμωνακλειού: α-β) Μεσοβυζαντινά γλυπτά (λεπτομέρειες).

Knossos: a) LM IIIC bowls from trench O, b) Flange-hilted bronze knife found with LM IIIC in trench O, c) LM IIIA2 cup from occupation succeeding large circular platform.

Knossos: a) Large circular platform, from north-west, c 1400 B.C., b) LM IB Marine style rhyton with octopus from Cult Room basement.

Kommos: a) Classical Hellenistic Sanctuary, b) Bronze bull from geometric dump, c) Bronze wreath from Hellenistic/Roman dump.

Kommos: a) Siren on stand from Hellenistic/Roman dump, b) Temple series after temporary removal of floor of upper temple, c) Hearth of intermediate temple (B), d) Minoan building "J" and associated structures.

JOSEPH W. SHAW

α) Χανιά. Οικόπεδο Βασιλέλη-Σπλάντζια. Λασπόχτιστος τοίχος και δάπεδο από πηλό, β) Καστέλλι Χανίων. Οικόπεδα Χατζηδάκη-Καλαμαρίδου. Διάδρομος Α/Γ. Γεωμετρικός τοίχος από Α.

Καστέλλι Χανίων. Οικόπεδα Χατζηδάκη-Καλαμαρίδου: α) Η βορειοδυτική γωνία του δωματίου 1 με το πλακόστρωτο δάπεδο, από Ν., β) Τμήμα του δωματίου 2 με το πήλινο δάπεδο, από Β., γ) Γενική άποψη της ανασκαφής, από ΝΑ.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

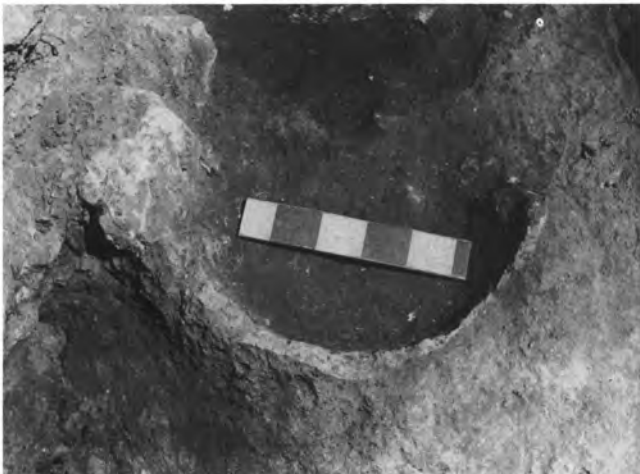

Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α) ΥΜ ΙΙΒ, β) Τάφος 17. ΥΜ ΙΙΙΑ/Β σπίτι, από ΝΑ., γ-δ) ΥΜ ΙΙΒ αγγεία από τα δάπεδα των δωματίων Α και C αντίστοιχα, ε) ΥΜ Ι αγγεία, in situ στο στρώμα καταστροφής (σπίτι VI), στ) ΥΜ Ι τριποδική χύτρα in situ.

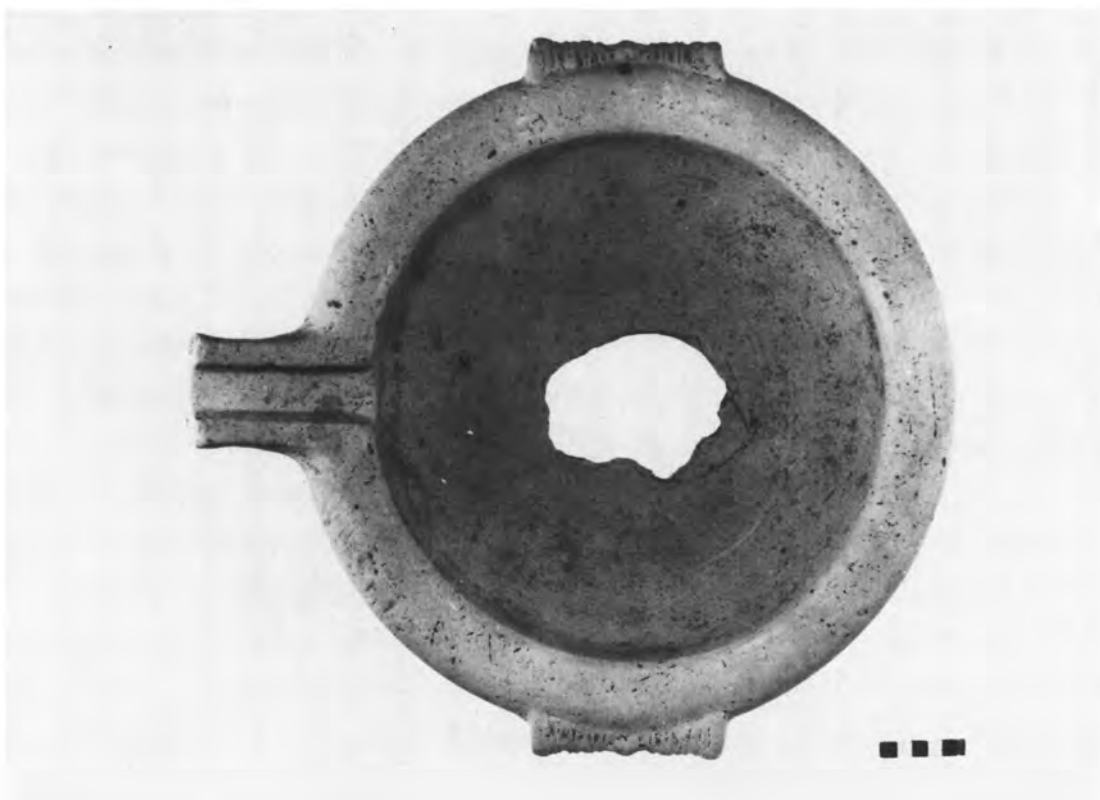
Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α-β) Τάφος 17. Σπίτι IV. ΥΜ I αλάβαστρο και πήλινο ομοίωμα ποδιού από το στρώμα καταστροφής, γ-δ) ΥΜ IIIΓ πιθάρι στο διάδρομο 1/3 και τα δάπεδα 2 και 3.

Καστέλλι Χανίων. Πλατεία Αγίας Αικατερίνης: α) Διάδρομος 1/3. Ο «φούρνος» από Α., β) Δωμάτιο Ε. Το ΠΙΜ στρώμα, γ) Δωμάτιο Ε. Η πήλινη εστία, ε) Δωμάτιο Ε. ΠΙΜ ΙΙ πρόχους.

Χανιά. Οικόπεδο Μαρινάκη: α) Μερική άποψη της ανασκαφής, β) Ιγδίο.

Νεροκούρου. Κρήνη Ραφιόλι: α) Χάλκινος πέλεκυς, β) Όστρακα οικιακών σκευών και κομμάτι ζωδίου.

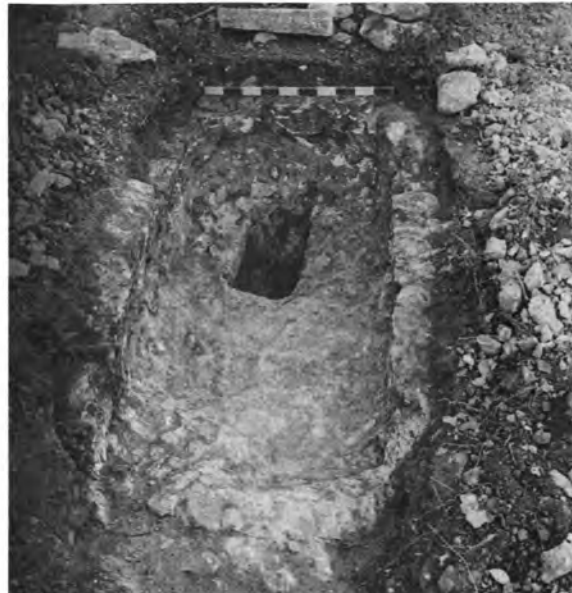
Καστέλλι Κισσάμου. Οικόπεδα Μ. Ξηρουχάκη και Ν. Γεωργακάκη: α-β) Άποψη του υστεροκλασικού τάφου από Δ. και αγγεία από τον τάφο.

Καστέλλι Κισσάμου. Οικόπεδα Μ. Ξηρουχάκη και Ν. Γεωργακάκη: α-δ) Κτερίσματα του υστεροκλασικού τάφου, ε) Μαρμάρινος κορμός αγάλματος.

Αρμένιοι Ρεθύμνης: α) Τάφος 124. Στο πλάι του δρόμου η πλάκα που έφραζε την είσοδο, β) Τάφος 125. ΥΜ ΙΙΑ2 πυξιδοειδές αγγείο (Μ. Ρεθ. 2644), γ) Τάφος 127. ΥΜ ΙΙΒ ασκός (Μ. Ρεθ. 2657), δ) Τάφος 126. ΥΜ ΙΙΒ στάμνα (Μ. Ρεθ. 2650), ε) Τάφος 127. ΥΜ ΙΙΒ θυμιατήρι (Μ. Ρεθ. 2661).

Αρμένιοι Ρεθύμνης: α) Τάφος 129. Τα σκαλοπάτια του δρόμου και η κρύπτη του, β) Τάφος 132 ΥΜ ΙΙΙΒ ψευδόστομος αμφορέας (Μ. Ρεθ. 2675), γ) Τάφος 133, ΥΜ ΙΙΙΑ2 ψευδόστομος αμφορέας (Μ. Ρεθ. 2682), δ) Τάφος 135, Μισοτελειωμένος τάφος με κρύπτη στο δάπεδο, ε) Τάφος 139. Λάρνακα και αγγεία.

Γ. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Αρμένιοι Ρεθύμνης: α) Τάφος 139. Η λάρνακα με το κάλυμά της, β) Τάφος 140. Νεκρός και κτερίσματα in situ, γ) Τάφος 140. ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομος αμφορέας από το εργαστήρι «Κυδωνίας» (Μ. Ρεθ. 2709), δ) Τάφος 140. ΥΜ ΙΙΒ σταμνίσκος (Μ. Ρεθ. 2717).

Ιεράπετρα. Οικόπεδο Ε. Μαντουραράκη: α) Γυναικείο άγαλμα (Μ. Ιεράπ. 833), β) Μεγάλο γυναικείο άγαλμα (Μ. Ιεράπ. 834), γ) Γυναικείος κορμός (Μ. Ιεράπ. 835).

Ιεράπετρα. Οικόπεδο Ε. Μαντουραράκη: α) Ο μακρύς τοίχος από Α., β-δ) Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη.
Ερείπια ρωμαϊκών κτιρίων και βιομηχανική εγκατάσταση από Β.

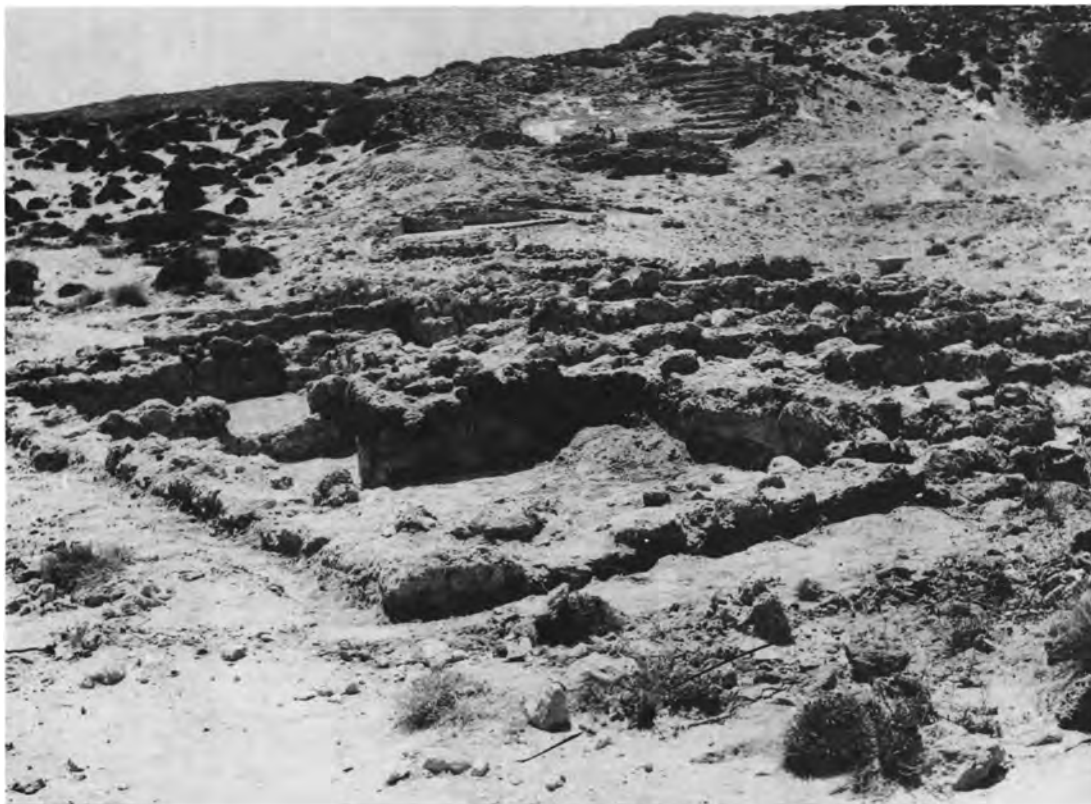
Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

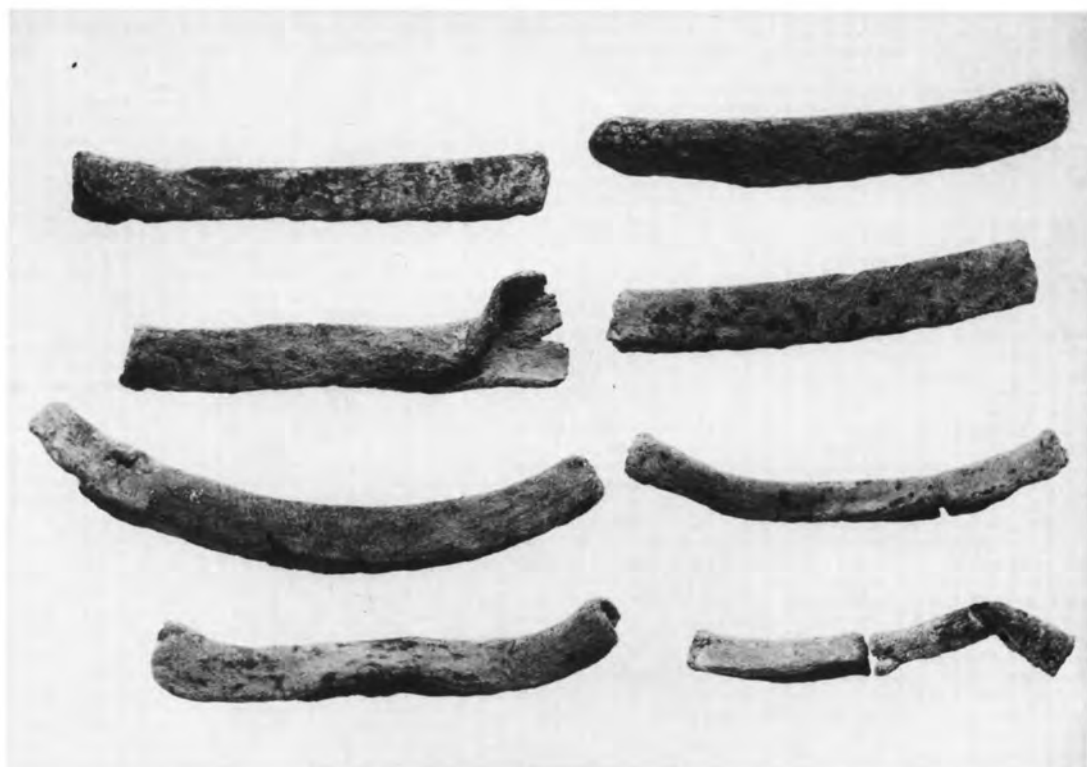
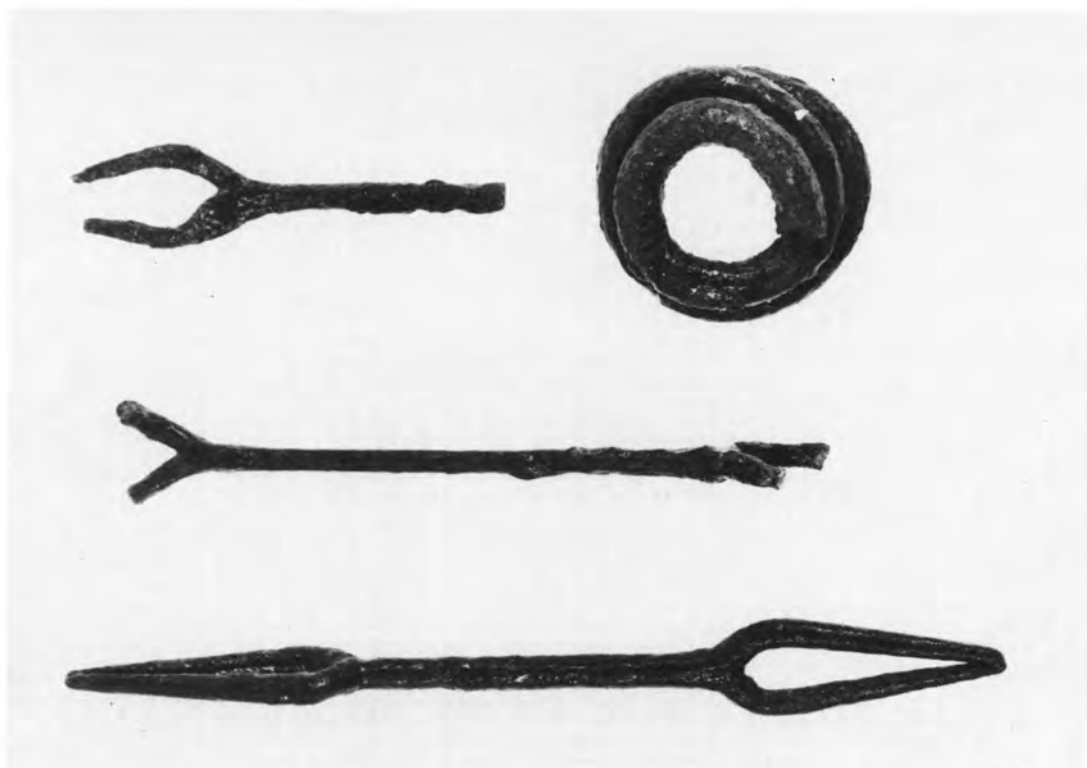
Ιεράπετρα. Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη: α-δ) Υδραγωγοί.

Ιεράπετρα: α-β) Οικόπεδο Εμμ. Φρονιμάκη. Γωνία μαρμάρινου αετώματος, γ-ε) Οικόπεδο Εμμ. Πετυχάκη. Δωμάτιο με κονίαμα και ερείπια ρωμαϊκής οικίας, στ) Μίλατος. Θαλαμοειδής τάφος. Οι λάρνακες στο θάλαμο.

Κουφονήσι Σητείας: α) Οικία 2. Γενική άποψη από Β. Διακρίνεται η οικία 1 και το θέατρο, β-δ) Οικία 2. Δωμάτιο Α. Λύχνοι από την επίχωση.

Κουφονήσι Σητείας. Οικία 2: α) Χάλκινα αντικείμενα από το δωμάτιο Γ, β) Μολύβδινα βάρη για τα δίχτυα από το δωμάτιο Δ.

Μακρύς Γιαλός Σητείας. Ρωμαϊκή έπαυλη: α) Το δωμάτιο Θ1 με την καμαρωτή οροφή, β) Η δεξαμενή στα ΒΑ. του υποκαύστου Ι1, γ-δ) Το αφιδωτό υπόκαυστο (Κ1) και λύχνος.

α-β) Ερείπια ναού Σαμωνίας Αθηνάς.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Εμμ. Σταματίου. Λείψανα πεσσών μνημειακού κτίσματος από Β., β) Οικόπεδο Ελ. Σκόνη. Αγωγός, γ-δ) Οικόπεδο Η. Κωτιάδη - Χρ. Αδαμοπούλου. Μέρος του υπονόμου της αρχαίας οδού Ρ 3, από Β., και κατασκευές στην αρχαία οδό Ρ 29, από Β.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

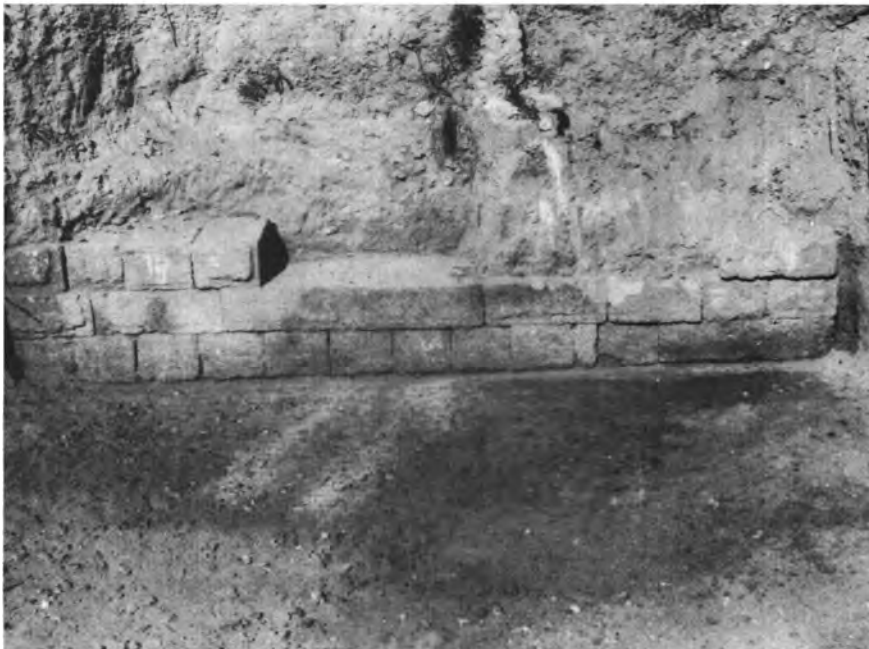
Ρόδος, Οικόπεδο Γ. Σταματίου-Γ. Κυπριώτη: α-β) Μερική άποψη της ανασκαφής από Β. και οι αμφορείς που βρέθηκαν.

Ρόδος. Οικόπεδο Κ. Ρόδη-Στ. Μπόνη: α-β) Μερική άποψη της ανασκαφής από Β. και κορμός μαρμάρινου αγάλματος.

Ρόδος. Οικόπεδο Γ. Πλατή: α-β) Η ανασκαφή από Β. και Δ.

Ρόδος. Οικόπεδο Γ. Πλατή: α-β) Τμήμα της οδού Ρ 18β από Α. και άποψη μνημειακού τείχους από Ν.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Γ. Κακούλα. Η αρχαία οδός Ρ 19α, από Δ., β-γ) Οικόπεδο Αφών Χαλκιά. Η ανασκαφή από Α. και τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 34β.

Ρόδος: α-β) Οικόπεδο Αφών Μπόνη. Το ανατολικό τμήμα της αρχαίας οδού Ρ 35, από Ν. και δίμυξος λύχνος, γ) Οικόπεδο Ε. Φωτεινοπούλου. Μαρμάρινο αγαλμάτιο.

Ρόδος. Οικόπεδο Ν. Κιρχατζή: α) Ακέφαλο γυναικείο άγαλμα, β-γ) Το ταφικό μνημείο από Ν. και λεπτομέρεια από ΝΔ.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Ι. Πέρου. Η παλιά ανασκαφή από Α., β-γ) Οικόπεδο Β. Καντιμοίρη. Η ανασκαφή από ΒΑ. και οστεοθήκες από Α.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Σμολένσκη-Κωνσταντινίδη (Ο.Τ. 272). Σηλαιώδης κατασκευή, β) Οικόπεδο Β. Παπαχριστοδούλου-Κ. Ευκετζή. Η ανασκαφή από Β., γ-δ) Οικόπεδο Σμολένσκη-Κωνσταντινίδη (Ο.Τ. 314). Η ανασκαφή από Β. και Δ. (α = οδοστρώματα αρχαίας οδού).

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

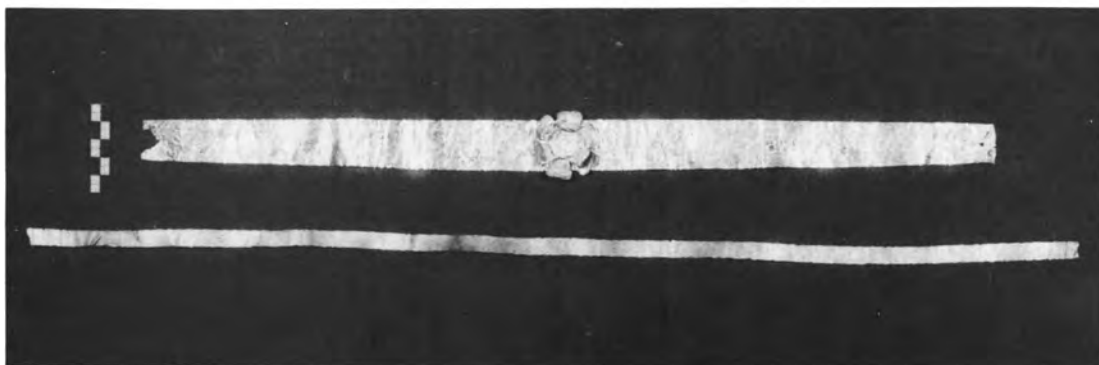

Ρόδος. Οικόπεδο Π. Ζαράνη-Μαστορίδη: α-β) Ο τάφος 5 από ΝΔ. και λεπτομέρεια, γ) Κτερίσματα του τάφου 4.

Ρόδος. Οικόπεδο Α. Κεραμέα-Π. Φουντουραδάκη-Γ. Τσίικη. Ταφικό μνημείο: α) Η είσοδος από Α., β) Ο νότιος θρόνος, γ) Το εσωτερικό του θαλάμου με τμήματα από τις κλίνες, πεσμένα τμήματα της οροφής και αγάλματα, δ) Τμήματα οροφής του θαλάμου με ίχνη γυναικείου χεριού.

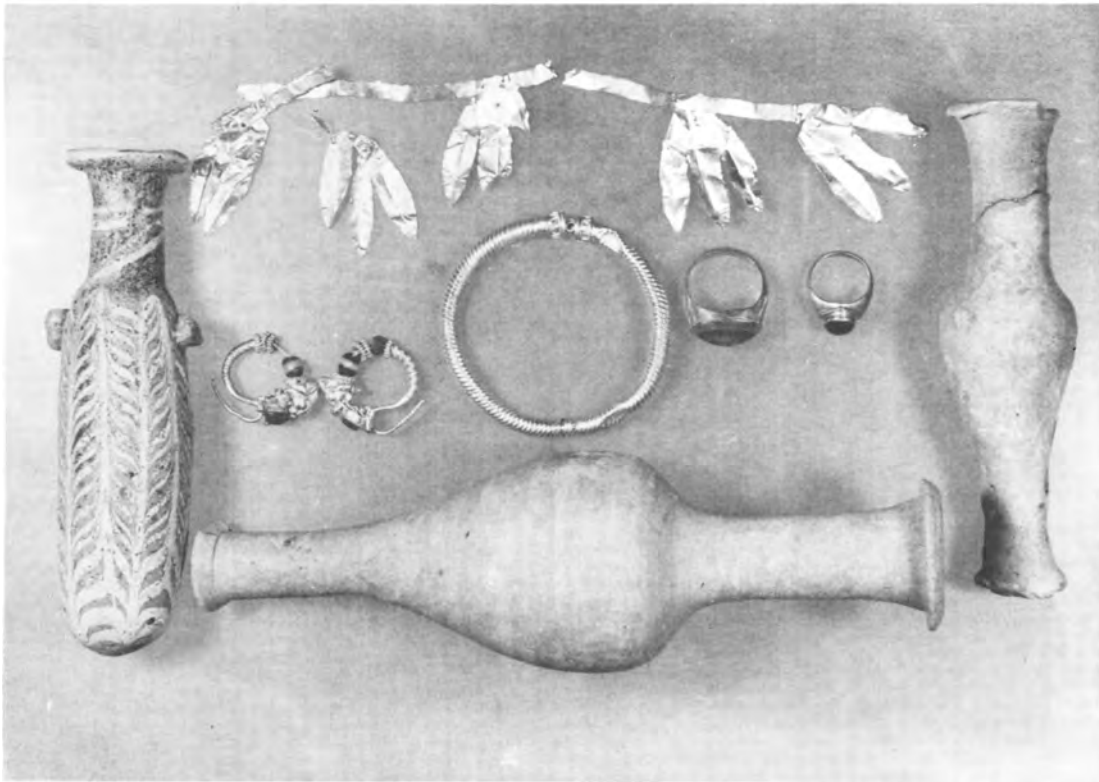
Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

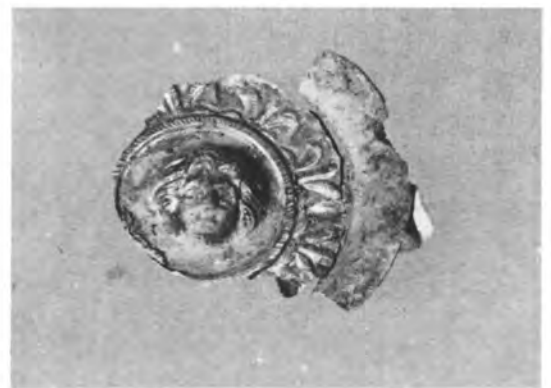
Ρόδος, Οικόπεδο Α. Κεραμέα-Π. Φουντουραδάκη-Γ. Τσίικη: α) Κορμός γυναικειού αγάλματος, β) Εσωτερικό του τάφου 16 από Δ., γ) Χρυσό διάδημα από τον τάφο 16, δ) Πήλινα ειδώλια από τη βορειοδυτική γωνία.

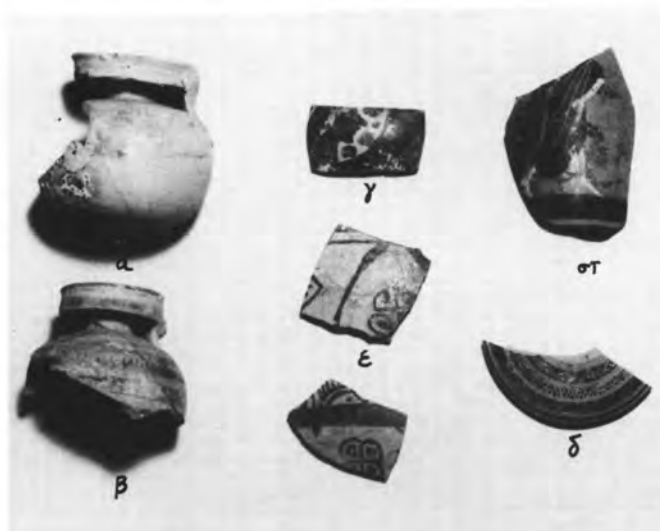
Ρόδος: α-β) Οικόπεδο Κ. Νεοφύτου. Η ανασκαφή από Β. και το εσωτερικό του τάφου Ι, γ) Οικόπεδο Μ. Μέντου. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

Ρόδος: α) Οικόπεδο Ι. Διακοδημητρίου. Αγγεία από τον τάφο 6, β) Οικόπεδο Π. Παπαθεοδώρου. Ευρήματα από τον τάφο 3.

Ρόδος. Οικόπεδο Π. Πάττα: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από Δ., β-γ) Περίπτο από υαλόμαζα και τμήμα αργυρής επίχρυσης φιάλης.

α) Ρόδος. Οικόπεδο Μ. Δημητριάδου. Πρόχους τύπου Hadra, β) Ρόδος: Οικόπεδο Γ. Αυγουλή. Υδρίες τύπου Hadra, γ) Λίνδος. Οικόπεδο Χρ. Μελένου. Θεμελίωση βορειοανατολικής γωνίας νότιου χώρου, δ) Κάμειρος. Κεχράκι. Ευρήματα από τον τάφο.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - Φ. ΚΩΣΤΟΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Μ. ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ-ΤΣΟΠΟΤΟΥ

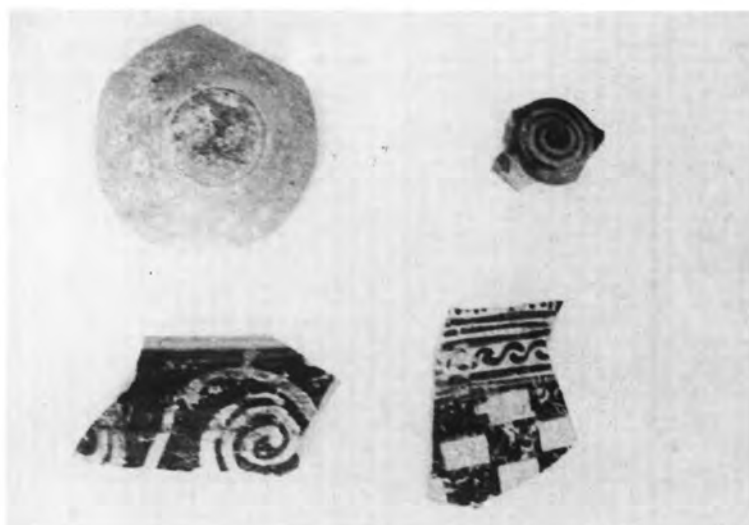

Κως. Οικόπεδο Αφών Αδαμαντίδη: α) Γενική άποψη της ανασκαφής από ΒΑ., β-γ) Τμήμα του λιμενο-βραχιόνα από ΒΑ. και λεπτομέρεια «αντηρίδας».

Κως: α) Οικοπέδο Γ. Χατζημάρκου-Κ. Ψαρά. Ο τοίχος που βρέθηκε στο όριο των δύο οικοπέδων από Δ., β-γ) Οικόπεδο Ειρ. Σοφού. Η ανασκαφή από Β. και ευρήματα από τον τάφο (;) Ι.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Κως. Οικόπεδο Ειρ. Σοφού: α) Τα κτερίσματα του τάφου ΙΙ, β-γ) Δείγματα μινωϊκής και μυκηναϊκής κεραμικής.

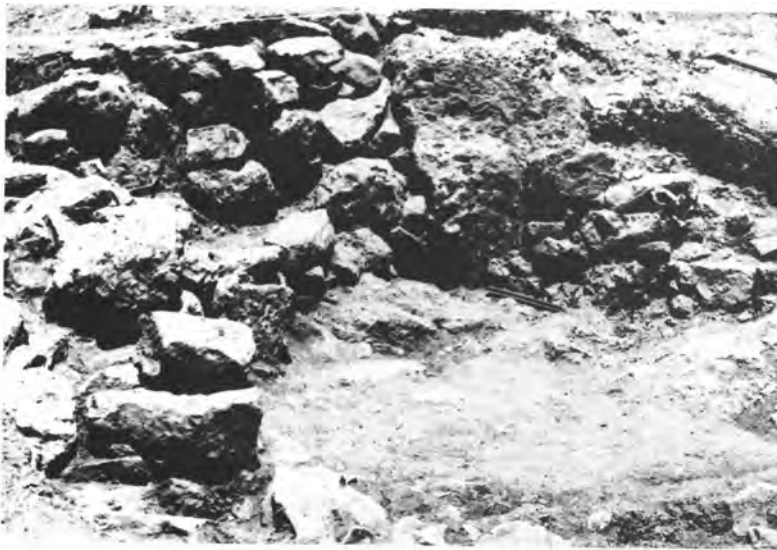
Κως: α) Οικόπεδο Αφών Χατζησάββα. Ανατολική όψη του μεγάλου τείχους, β-γ) Οικόπεδο Ειρ. Κοντογιάννη. Αρχιτεκτονικά μέλη, δ) Οικόπεδο Δ. Γαληνού. Μνημειακός τοίχος και πήλινος αγωγός από Δ., ε) Οικόπεδο Λ. Ρεΐση. Άποψη της ανασκαφής, από Δ., στ) Οικόπεδο Αφών Χατζηχριστοφή. Άποψη αρχαίου κτίσματος και οδού, από Α.

Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

α-β) Λέρος, Παρθένι, θέση Κονταρίδα. Όστρακα in situ και σκύφος της Τελικής Νεολιθικής, γ-δ) Κως. Ο ανατολικός τοίχος του cardo μετά τη συντήρηση και λεπτομέρεια αρχιτεκτονικού μέλους πριν τη συντήρηση.

ΣΤ. ΜΑΡΚΕΤΟΥ - Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Αλιμνιά Ρόδου: α-β) Νεολιθικό αψιδωτό κτίριο.

α) Αλιμνιά Ρόδου. Νεολιθική φιάλη, β-γ) Παρθένι Λέρου. Νεολιθική κεραμική.

Ρόδος: α) Φάνες. Λείψανα αρχαίου κτιρίου, β) Λίνδος. Ζάτα. Ελληνιστικό κτίριο, γ) Αρχάγγελος. Λείψανα ελληνιστικού κτιρίου.

Αλιμνιά Ρόδου. Εμπορειό: α) Υπολείμματα κτιρίων χωμένων στην άμμο, β) Άποψη του όρμου Εμπορειό, γ) Λείψανα νεωσοίκων.

Αλιμνιά Ρόδου: α-β) Εμπορειό. Λείψανα νεωσοίκων, γ) Άποψη του λιμανιού Άγιος Γεώργιος.

Αλιμνιά Ρόδου. Άγιος Γεώργιος: α-γ) Λείψανα νεωσοίκου, ο νεώσοικος V και ο νεώσοικος VIII.

Ρόδος: α) Άγιος Θωμάς Μεσαναγρού. Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, β) Βασιλική Κοίμησης της Παναγίας στο Μεσαναγρό. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, γ) Κάστρο Αρχαγγέλου. Τα οικοσμήματα των μεγάλων μαγίστρων R. Zacosta και G. B. Degli Orsini.

Η. ΚΟΛΛΙΑΣ

Κως: α-β) Παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο του Αγίου Ιωάννη στα Επτά Βήματα, πριν και μετά τη συντήρηση.

Μεσαναγρός Ρόδου: α) Παλιοκκλησιά ή Αγία Βαρβάρα. Βασιλική Γ. Τμήμα του συνθρόνου, β) Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Άποψη από Ν. προς Β.

Τέλενδος. Βασιλική Αγίου Βασιλείου: α) Αψίδα Ιερού Βήματος, β) Βαπτιστήριο, γ) Ανασκαφή στη βόρεια πλευρά του Μαρτυρίου.

Αρχάγγελος Ρόδου. Αίθωνας. Παναγία Πλατανιώτισσα: α-β) Τοιχογραφίες από το βόρειο και νότιο τείχος του ναού.

Ρόδος: α) Πεύκοι Λίνδου. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη Μερρολίτη, β) Μαριτσά. Ο ναός του Αγίου Νικολάου.

Ρόδος, Μαριτσά: α) Ναός του Αγίου Νικολάου. Κτητορική επιγραφή, β-γ) Κυρονιάτης στο Μυρτώνα Μαριτσών. Λείψανα χριστιανικών νάων.

Ρόδος: α) Παραδείσι. Ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, β-γ) Ψίνθος. Ναός Παναγίας Παρμενιώτισσας.

Βαθύ Καλύμνου. Έμπολας: α-γ) Ο νάος του Ταξιάρχη Μιχαήλ.

Βαθύ Καλύμνου. Έμπολας: α-β) Ο ναός του Ταξιάρχη Μιχαήλ, γ) Ναός της Παναγίας της Χωστής.

Αγία Μαρίνα Λέρου. Αγία Βαρβάρα: α-β) Παλαιοχριστιανικό σύνθρονο.

Σύμμη: α-β) Άγιος Ιωάννης Τσαγκριάς και τοιχογραφίες, γ) Παναγία η Καμπιώτισσα στο Βουνό.

α) Αρχαιοπωλείο Μ. Καπουλάκη. Μυκηναϊκό ρυτό, β-γ) Αρχαιοπωλείο Δημητρέση. Πρωτοκορινθιακός αρύβαλλος.

Συλλογή κληρονόμων Β. Φαληρέα: α) Σανιδόμορφα βοιωτικά ειδώλια, β) Βοιωτικά ειδώλια πεπλοφόρων γυναικών με πόλο.

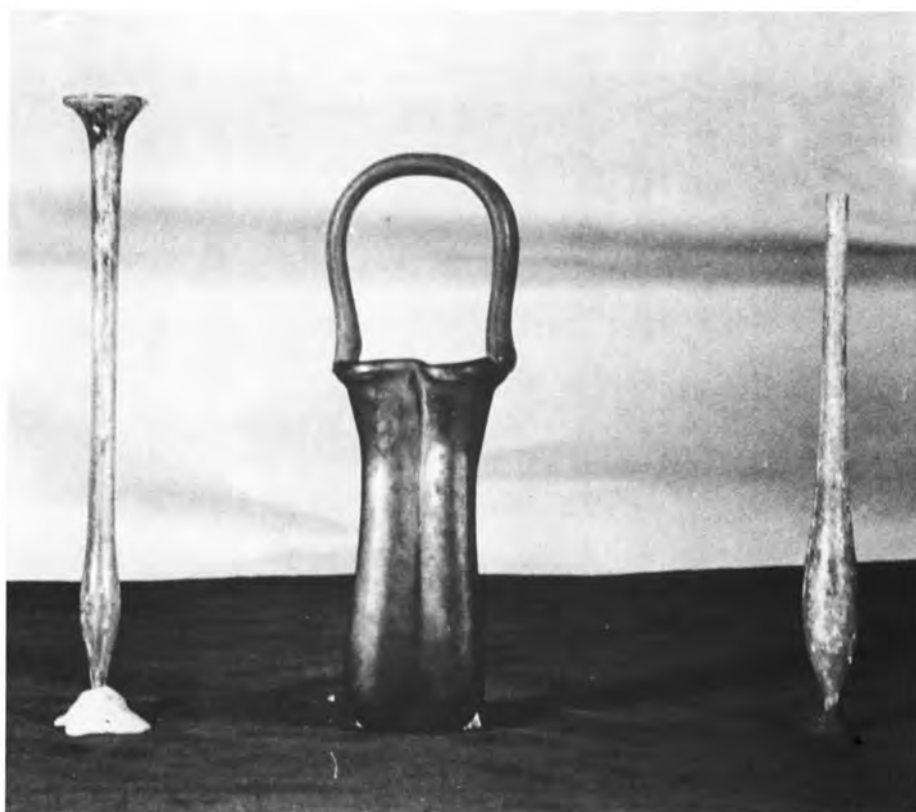
Συλλογή κληρονόμων Β. Φαληρέα: α-β) Μελανόμορφος σκύφος, γ) Ερυθρόμορφη πυξίδα και μελανόμορφος σκύφος.

Συλλογή κληρονόμων Β. Φαληρέα: α) Μελαμβαφή αγγεία, β-γ) Ερυθρόμορφα αγγεία.

Συλλογή κληρονόμων Β. Φαληρέα: α) Ερυθρόμορφος κρατηρίσκος, β-γ) Μελαμβαφή αγγεία.

Συλλογή αρχαιοπωλείου Ομ. Ρούσου: α-β) Μελανόμορφος σκύφος, γ) Γυάλινα ρωμαϊκά αγγεία.

